

Published by Gyatputra Mahavira Jāin Sangh,
Pataudi (Punjab.)

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, Nirṇaya Sagar Press
26-28 Kolbhat Street, Bombay.

जिनकी कृपासे मेरे मनकी चंचलता नष्ट हुई है, जिनके सदुपदेशसे मेरे अन्तःकरणमें शान्तिका सञ्चार हुआ, जिनके अद्भुत चरित्रयोगसे मुझे सम्प्रदायवादके बन्धन तोड़नेका निश्चय मिला, जिनके बोधवचनोंसे अखंड आत्मसुखका मार्ग प्राप्त हुआ तथा जिनकी आज्ञासे इस ग्रन्थके लिखनेका अवसर मिला, जिनके अपार अनुग्रह वात्सल्य एवं उत्साहदानद्वारा मेरी लेखन-कलाकी ओर प्रवृत्ति हुई है तथा जिनका आश्रय मेरे लिये कल्पवृक्षके समान अभीष्ट फलदायक होता रहा वह उन अध्यात्म-शास्त्र प्रेमी, अप्रतिवद्ध विहारैकव्रती, निष्काम परोपकारी, शान्त-मुद्रा, महर्षिप्रवर, गुरुवर्य श्रीज्ञातपुत्र-महावीर जैन संघानुयायी श्री १०८ स्वर्गीय श्रीमज्जैनमुनि फकीरचंद्रजी महाराजाधिराजकी पवित्र स्मृतिमें अन्तःकरणकी विशुद्ध भक्तिपूर्वक वीरस्तुतिकी विवृति और हिन्दीभाषान्तर सादर समर्पित है। पुनश्च—

जिनके उदारहृदयमें अनन्य समता है, स्याद्वादसिद्धान्तका उज्ज्वल पांडित्य है, जिनकी वाणी चन्दनसे भी अधिक शीतल है और वह मानव संसारके मनस्तापको एक दम मिटाती है, जिन्हें इष्ट और अनिष्ट पुद्गल समूहमें कभी मानसिक विचार नहीं हो पाता, जिन्हें बाह्याडम्बरसे सोलहों आने घृणा रहती है, जिनमें अहमहमिका क्रियाका नितान्त अभाव है, परहितसाधनमें जिनकी शुभप्रवृत्ति सतत जागृत है, बाडाबंदी-पक्षवाद-सम्प्रदायवाद-टोलावाद-गच्छवादकी दिवारोंको तोड़कर तथा स्व-परका भेदभाव मिटाकर जिन्होंने स्वतन्त्रताका अध्यात्म मार्ग पकड़ा है, जो देश समाज जाति और धर्म हित अपने प्राणोंकी बाजी लगा देते हैं, इसके अतिरिक्त जिनमें और भी गाम्भीर्य-शौर्यधैर्यादि अनेक गुण हैं। ज्ञातपुत्र महावीर प्रभुके उन २००० साधु साध्वियोंके कर कमलोंमें वीरस्तुति प्रेम और भक्तिपूर्वक सादर समर्पित है।

ज्ञातपुत्र महावीर जैन संघका लघुतम-

पुष्प भिक्षु

प्रार्थना

ज्ञातनन्दन सिद्धार्थकुलकिरीट महावीर भगवान्‌के प्रतिपाद्य धर्मके ११ अंग इस समय भी विद्यमान हैं, उनमें सूत्रकृताङ्ग नाम सूत्र दूसरा अंग सूत्र है, जिसके दो श्रुतस्कन्ध हैं, और उसके पहले श्रुतस्कन्धका छठवाँ अध्याय इस ग्रन्थकी मौलिकवस्तु यह वीरस्तुति है।

और यह सूत्र कालिकसूत्र है, इसका स्वाध्यायः ३२ *अस्वाध्याय त्याग कर दिन और रातके पहले और चौथे पहरमें स्वाध्याय होता है। इस अध्यायका मूल पाठतो अब तक कई पुस्तकोंमें छपकर प्रसिद्ध हो चुका है एवं मूल शब्दार्थ और भावार्थ सहित भी गत वर्षोंमें कई स्थानोंसे प्रकाशित हुआ है। परन्तु मैंने वीरस्तुतिकी टीका और भाषा टीका अनेक ग्रन्थोंका सन्दोहन

---

* वच्चीस अस्वाध्याय—चार सध्या [प्रातः काल १, मध्याह्नकाल २, सध्याकाल ३, मध्यरात्रि ४,] ओंके समय, चार महोत्सव, चार महा प्रतिपदायें, [चैत्र शुक्ला १५, वदी १, आषाढ शुक्ला १५, वदी १, आश्विन शुक्ला १५, वदी १, कार्तिक शुक्ला १५, वदी प्रतिपदा, १२,] औदारिक शरीर सम्बन्धी १० अस्वाध्याय [अस्थि-१३, मांस १४, रुधिर १५, पठी हुई अशुचि १६, समीप वर्ति प्रज्वलित श्मसान १७, चन्द्र ग्रहण १८, सूर्यग्रहण १९, ग्राम-शहर का राजा-सेनापति-देशनायक-नगरशेठका मरण २०, राज्य संग्राम २१, धर्म-स्थानमें मनुष्य २२ और तिर्यच पचेन्द्रियका कलेवर २३,] आकाश सम्बन्धी १० अस्वाध्याय [उल्कापात २४, दिशाओंके लाल होनेके समय २५, अकाल गर्जना २६, विजली चमकते समय २७, निर्घात-मेघ के समान गर्जना जैसी व्यन्तरकृत ध्वनिविशेष २८, यूपक-शुक्लपक्षकी एकम-दोज और तीजके दिनका सान्ध्यसमय २९, यथालिप्त-अमुक अमुक दिशाओंमें आन्तर आन्तर पर विजली जैसा प्रकाश होते समय ३०, धूमिका-धुवाँ बरसते समय ३१, महिका-गर्भमासमें पडनेवाली धुंध-कोहरा ३२,] रजोवृष्टि-रज-धूलकी वर्षा तथा शरीरमेंसे रुधिर और खून निकलते समय सूत्रोंके वाचनके प्रतिबन्ध कालमें अस्वाध्याय जानना योग्य है। इन नियमोंके भंग करने वालेके लिये दंड-प्रायश्चित्त-आदि शिक्षा 'निशीथसूत्रके' उच्चीसवें अध्यायसे जानना चाहिये।

करके निर्माण की है। इस परिस्थिति में मेरे अन्तेवासी सुमिच्च भिक्षु ने यथा संभव इस पुस्तकके मुफ देखकर सहायता की है अतः इसका नाम लिखते समय मुझे प्रसन्नता होती है

इस पुस्तकमें अज्ञताके कारण यदि कहीं भूल होगई है तथा सूत्रसिद्धान्तसे विरुद्ध कुछसे कुछ लिख गया हू तो उसका निखालिस हृदयसे “मिथ्या दुष्कृतम्”

वीरस्तुतिके अभ्यासिओ ! इसे भावशुद्धि पूर्वक पढिये, पठन और मननके द्वारा ज्ञातपुत्र महावीर प्रभुके समान बनिये, एवं अपने हृदयसे पुरानी रुढियें एवं पक्षवाद-टोलावाद-सम्प्रदायवाद-गच्छवाद-पार्टीवाजी और मतमेदका कालापान निकाल डालिये, और समदृष्टि बनकर भारतके दासत्वको दूर कीजिये जगतको भूखेमरनेसे बचाइये, अपने धर्मगुरुओंको राग-द्वेष-ईर्ष्या एवं मत्सरताके कीचडसे निकालिये, समाजमें सच्चरित्रता और पारस्परिक सहानुभूति पैदा करनेका प्राण सञ्चार कीजिये, मेरी अन्तिम भावना यही है।

प्रस्तावना

काव्यं चैतदमूल्यमप्यनुपमं शब्दार्थरत्नाकरं, श्रीवीरस्तुतिनामतोऽति-
 प्रथितं पुच्छिस्तुणस्याऽपि च । श्रीमत्सूत्रकृताङ्गसूत्रकरसाध्यायस्थसारात्मकं,
 यन्नित्यं प्रपठन्ति श्रावकगणाः साधूत्तमाः सादरम् ॥ कण्ठेनैव मुमुक्षुवश्च पठनं
 कुर्वन्ति यस्यानिशं, एवं जैनसमाजकेऽपि निरता स्वाध्यायमस्य प्रियम् । पाठं
 चास्य महत्प्रियात्प्रियतरं कुर्वन्ति प्रेमान्विता, जातं संस्करणं पवित्रजननं यस्याऽ-
 प्यनेकं सुहुः ॥ यत्राऽनन्तदयाकरस्य निखिलं सामर्थ्यसर्वणनं, तच्चाल्पजमनुष्य-
 जस्य नितरां शक्तेश्च बाह्यं भवेत् । आचार्येण सुधर्मेणा विरचितं यद्वै कृते योगिनां,
 योग्यं प्रोक्तमिदं विचार्य्य सुधियां मोदप्रमोदार्थिनाम् ॥ काव्येऽस्मिन्पुनरुक्तिरस्ति
 मुनिभिर्नोद्भावनीया कचिद्दृष्ट्याऽध्येतृगणस्यपाठकरणाच्छब्दार्थसङ्गौरवात् । श्रीम-
 देवगणस्य वाक्यतुलना तादात्म्यदृष्ट्यात्मकात्सल्यासत्यविचारचारुनयनात्सम्पूर्णतत्वं
 महत् ॥ सर्वाङ्गस्य रहस्यबोधजनने स्पष्टं भवेद्बोधनं, श्रीमद्धर्ममयस्य श्रीगण-
 धराचार्यस्य कथाशयः । प्रत्येकार्थगतं कियत्कतिविधं भिन्नं तथा प्रस्फुटं, सर्वं
 काव्यगतं समस्तविषयो विज्ञानरूपात्मकम् ॥ आचार्येण सुधर्मेणा रसयुते काव्येऽत्र
 शिष्याय च, स्वान्तःस्थाय च जम्बुदेवमुनये यद्दर्शितं प्रेमतः । ज्ञानं शासनना-
 यकत्वमखिलं तीर्थङ्करत्वं तथा, अन्त्यं श्रेष्ठतमत्वमेव जगतामुद्धारकत्वं पुनः ॥
 श्रीयोगीन्द्रशिखामणेर्भगवतो वीरस्य ज्ञानं तथा, चारित्रं खलु दर्शनं च बहुधा
 स्वाध्यायज्ञानं सुहुः । सुस्पष्टं च निदर्शितं प्रविततं केन प्रकारेण च, तद्वत्तद्गुण-
 साम्यमेवमखिलब्रह्माण्डभाण्डोदरे ॥ स्वाध्यायं प्रतिप्रेमिणां च महता सम्भावु-
 कानां पुरः, श्रीमद्भौगणदेवनायकवराणा सुन्दरं चोत्तमम् । सन्नित्यं हितकारका-
 शययुतं तेनैव साकं तथा, अध्यात्म्याख्यरसान्वितागतमहाचार्यामराणामलम् ॥
 एवं कोविदकाव्यकौशलयुजा सङ्गृह्य सर्वाशयं, टीकायां सुसमन्वितं प्रविततं
 कृत्वाऽत्र सन्दर्शितम् । जैनानां च वृणा तदन्यविदुषां स्थानं प्रदत्तं पुनः,
 शास्त्राणा निखिलं समन्वयमदोऽमेदेन शश्वत्कृतम् ॥ अयं निर्विवादः स्वयं सिद्ध-
 रूपः, समस्तस्य काव्यस्य मूलं शिखेति । द्वयं सिक्तमध्यात्मतत्त्वाम्भसा च, कुतो
 आजते गाणपत्यापदेन ॥ महा सुप्रभावस्य तेजोमयस्य, सुधर्माख्यदेवस्य चेदङ्क-
 तिश्च । नरो जीवने स्वस्य चात्मोपरिष्ठात्प्रभावस्य संस्थापनार्थं प्रयासात् ॥ तथाऽ-
 ध्यात्मतत्त्वोत्तमं पाठमेवं, सदा सम्प्रयष्टुं तथाऽभ्यासकार्यम् । मुदा तस्य तत्त्वार्थ-

भावार्थकस्य, प्रबोधार्थमत्यन्तमावश्यकत्वम् । अतोऽप्यस्य मूलोद्देशं सम्प्रधार्य, बृहत्स्तुत्यमेतत्तथाऽध्यात्मपूर्णम् । शुभाऽध्यायजस्य यथा बुद्धिशक्तिः, समस्तं यथार्थानुभावं च ज्ञात्वा ॥ सुसंस्कारशब्देन वा भाषया च, समृद्धं कृतं तस्य मुख्यो-
 ऽस्ति हेतुः । तथा मातृभाषानिवद्धं प्रसिद्धं, जनानामनेकार्थतत्त्वप्रदीपम् ॥ तथा ज्ञापनार्थं च भावस्य तस्य, ऋजुर्वा मृदुर्वाऽस्य भाषानुवादः । तदाऽऽवश्यकत्वं च तस्यैव भावं, मृदुत्वं प्रगृह्य स्फुटं भासते च ॥ गुर्जरे चानुवादोऽस्य कालीय-
 कत्तानिवासेन क्षेमेन्दुनाऽस्य प्रकाशः । कृतः श्रावकेणाथ तस्यैव तत्त्व, तथा सुप्रसिद्धोऽनुवादः स्वतन्त्रः ॥ कदाचिज्जनानां त्रिपुटदलवृन्दे च जनता, प्रसक्तानामेवं यदि सदुपयोगश्च भवति । सदैवद्वावेन विबुधजनसेवासु निरतः, प्रकाशं सर्वत्राऽखिलविशदबोधाय कृतवान् ॥ पवित्रोऽयं पाठो बहुरुचिकरो मेऽस्ति मनसा, करोमि स्वाध्यायं मननपरिपूर्णेन सुखतः । महानन्दस्वादो भवति कर-
 णाच्चास्य सततं, सुलब्धं सौभाग्यं प्रतिदिनवितृष्णो विरमति ॥ सुसुधूणां चित्ते सुखरससुशान्तिं वितनुते, मुहुर्जिज्ञासा नो बहुविधमलं चास्य विद्यतिः । तदा जाता भावाखिलमतिमुपूर्तिर्निर्गदिता, सदैव ज्ञातव्यं यतिमुनिगणैर्मुक्तिनिलयैः ॥ यदाऽऽ-
 वश्यकत्वेन यस्याऽस्ति पूर्तिः, प्रजाता च संस्कारतोऽनेकवारम् । समर्थश्च सर्वाङ्गतो लब्धमेतत्तदाऽस्योत्तरं पत्रमेतद्ददातु ॥ अथो पाठकानां जनानां च व्यक्तं, तथा वाचकोपर्य्यतो मुक्तमेतत् । ममाऽस्य प्रलेखेन वा ज्ञापनेन, न वाऽऽवश्यकत्वं न वा कारणत्वम् ॥ यदा पीयते चामृतं खादवद्विस्तदा नोच्य-
 तेऽमर्त्यता मेऽस्ति कीदृक् । सुमिष्टं च तिक्तं मदीयं कियद्वा, प्रसिद्धं हि लोके रसाखादुक्तम् ॥ मुदा वर्णनं तस्य जिह्वा करोति, स्वयं वर्णनस्यातिसेतुं विधत्ते । मया न्यायमार्गानुरोधेन चैव, स्वकीयायसी लेखनी स्थाप्यतेऽत्र ॥

भावार्थ—यह काव्य श्रीमत्सूत्रकृताङ्गसूत्रके छठवें अध्यायकी अनुपम और मौलिक वस्तु है। और 'वीरस्तुति' या 'पुच्छिष्ठसूत्रणं' के नामसे अतिप्रख्यात है । बहुतसे जैनबन्धुओंको तो यह सुखस्थ होती है, अनेक जिज्ञासु महानुभाव इसका प्रातःसायं व्यवधान रहित नित्य पाठ करते हैं; और जैन समाजमें यह पवित्र पाठ इतना अधिक प्रिय है कि इसके कई संस्करण प्रकाशित हो चुके हैं ।

प्रभुके अनन्तसामर्थ्यका वर्णन करना तो मानो छद्मस्थ-मानुषी शक्तिके बाहर है, और इस विषयके वर्णनकरनेमें श्रीमान् सुधर्माचार्य जैसे महान् ज्योतिर्वर और परम योगीको ही योग्य अधिकारी समझा गया है ।

अपलक दृष्टिसे स्वाध्यायकरनेपर। पाठकोंको इस काव्यमें कई स्थलोंपर कुछ पुनरुक्तिएँ भी प्रतीत होंगी, परन्तु प्रत्येक शब्द और शब्द-स्वामी गणधर-देवके वाक्यका तुलनात्मकदृष्टिसे मनन करनेपर तत्त्वका सम्पूर्ण और सर्वाङ्ग रहस्य इस प्रकार सरलतासे समझमें आता है कि गणधरभगवान्का मुख्य आशय प्रत्येक शब्द और अर्थमें कितना भिन्न और स्पष्ट है।

इस काव्यमें भगवान् सुधर्माचार्य अपने अन्तेवासी शिष्य जम्बूको यह बताते हैं कि शासननायक-चरमतीर्थङ्कर-जगदुद्धारक-श्रीमहावीरयोगीन्द्रचूडामणिके ज्ञान-दर्शन और चरित्र आदि गुण किस प्रकारके थे, उन गुणोंकी तुलना जगत् भरकी सर्वोत्तम सारभूत वस्तुओंके साथ करके प्रभुका महत्त्व बताया गया है।

स्वाध्यायप्रेमी महानुभावोंके सन्मुख श्रीमद्गणधरोंके परमसुन्दर और हितरूप आशयके साथ मिलते जुलते भाव तथा अन्यान्य अध्यात्मरसिक आचार्य और कविकोविदोंके आशयोंका भी इस विवृतिमें समन्वय किया है और जिसमें जैन तथा जैनेतर ग्रन्थोंको स्थान देते समय किसी प्रकारका भेद नहीं रक्खा है।

यह निर्विवाद और अपने आप सिद्ध है कि इस काव्यका मूल और शिखा दोनों ही अध्यात्मरसमें परिसिञ्चित हैं क्योंकि गणधरपदविराजित महान् प्रभावशाली श्रीसुधर्माचार्य भगवान्की तो यह कृति है, और मनुष्यमात्रको अपने जीवनमें अपने आत्माके ऊपर अध्यात्मविषयक प्रभाव डालनेके लिये इस प्रकारके उत्तमोत्तम पाठोंको सदैव बोलते रहनेका अभ्यास रखनेकी तथा उससे तत्त्वमयभावार्थको समझनेकी भी अत्यन्त आवश्यकता है, अतः इसी मूल आशयको लेकर इस महान् एवं स्तुत्य अध्यायको यथामति यथाशक्ति एवं यथानुभव संस्कृतविवृति तथा भाषानुवादसे समृद्ध किया है। इसका एक मुख्यकारण यह भी है कि हमें भगवान् महावीर प्रभुकी देन है और उसे उनके तत्त्वको संसारके कोने कोने तक पहुंचाकर ही पूरा किया जा सकता है। और मातृभाषामें सर्वसाधारण जनताको तत्त्वबोध और उसका अन्तर्भाव समझानेकेलिये उसके सरलातिसरल भाषान्तरकी भी बड़ी आवश्यकता है। इन्हीं भावोंको लेकर इसका गुर्जर-अनुवाद भी कलकत्ता निवासी श्रीक्षेमचंद थावकसे कराया है, और उन्होंने भी इसका गुर्जरगिरामें स्वतन्त्र अनुवाद किया है। यदि कदाचिद् यह त्रिपुटी जैनसमाज तथा प्राणीमात्रके लिए शुद्ध उपयोगी हो

सके इस भावसे प्रेरित होकर इसका प्रकाशन किया है । मुझे तो इसके प्रति-
 समयके स्वाध्याय और पाठसे भरपूर शातिसुधाधाराका अव्यवच्छिन्नरूपसे
 आस्वादन करनेका पूर्ण सौभाग्य मिल रहा है । अतः मुझे पूर्ण आशा है
 कि अन्यान्य मुमुक्षुमहानुभावोंको भी इसके निरन्तर पाठ तथा मननात्मक
 स्वाध्यायसे अवश्य शान्तरसकी प्राप्ति होगी । यद्यपि इसकी कई आवृत्तिँ निक-
 लेकर प्रकाशित हो चुकी हैं परन्तु यह संस्करण जिस आवश्यकताकी पूर्तिमें
 सर्वाङ्ग सफल हुआ है इसका उत्तर पाठकगणोंके ऊपर ही छोड़ दिया जाता है,
 कहने सुनने और लिखनेकी आवश्यकता नहीं है । कारण यह है कि जिस
 समय अमृतका पान किया जाता है उस समय वह जनताको यह नहीं कहता
 है कि मेरा स्वाद कैसा है? उसका वर्णनतो जिह्वा स्वयं करने लगती है तथा
 उसकी प्रशंसाके पुल बाध देती है । अतः इस न्यायको लक्ष्यमें रखकर इस
 लोहलेखनीको विराम देता हूँ ॥

लघुतम—

‘पुष्प भिक्खु.

सहायक

वीरस्तुतिकी विवृतिके अर्थ जिन जिन पुस्तकों का अवलोकन करके अपने अनु-
भवानुसार जिन जिनके प्रमाण अङ्कित किये हैं उनका नामोल्लेख इस प्रकार है ।

व्याख्याप्रज्ञप्ति-आचाराङ्ग-विशेषावश्यकभाष्य-धन्यकुमारचरित-समवायाङ्गसूत्रविवृति-
स्यगर्वागसूत्र-शब्दार्थचिन्तामणि-अमरकोष-कुलार्णव-भेदिनी-धनञ्जयनाममाला-धनञ्जय-
कोश शब्दस्तोममहानिधि-वर्णनिर्णय-वर्णसारसमुच्चय-उत्तराध्ययनसूत्र-दशवैकालिकसूत्र-
मार्कण्डेयपुराण-सुभाषितरत्नसन्दोह-तत्त्वार्थाधिगम-मनुस्मृति-बृहद्ब्रह्मसंहिता-परमात्माप्र-
काश-याज्ञवल्क्यस्मृति-स्थानाङ्गसूत्र-अमितगतिश्रावकाचार-समयसार-प्रवचनसार-नियम-
सार-योगशास्त्र-पतञ्जलियोगदर्शन-महाराजनिष्यपाठ-सागारधर्माश्रित-पद्ममयपार्श्वनाथचरित्र-
अभिधानम्पदीपिका-महाभारत-ज्ञानार्णव-आवश्यकचूर्णि-जैनप्रकाशकावत्थानअक-परिशिष्ट-
पूर्ववात्स्यायनसूत्र-बुद्धचर्या-मज्झिमनिकाय-पुरुषार्थसिद्ध्युपाय-रत्नकरण्डश्रावकाचार-धव-
लसिद्धान्त-मूलाचार-आवश्यकभाष्य-प्रज्ञापनासूत्र-प्रवचनसारोद्धार-भगवती आराधना-
सार-स्तोत्रममुच्चय-स्तोत्ररत्नाकर-काव्यमाला.

इन सब पुस्तकोंके सुलेखक एवं अनुवादकोंका एक साथीदारोंके नातेसे इनके
साथको मैं कभी नहीं भूल सकता । तदुपरान्त प्रत्यक्ष या परोक्षमें जिन जिन महानुभा-
वोंने प्रोत्साहन प्रेरित किया है उन सबका उल्लेख करना भला मैं क्योंकर विस्मृत कर सकूँ ?

विवृतिकारः

निदर्शन

उपासकके अन्तरमें भक्तिभावका ओघ उछलने लगता है तब स्तोत्र या स्तुतिका साहित्य-सर्जन होता है, इस प्रकारकी भारतीमें कई बार अमूल्य रत्न बहकर निकल आते हैं। विवेचक इन रत्नोंका मूल्य आकने एवं समझनकेलिये लम्बे चौड़े भाष्य और टीकाएँ बनाते हैं। जैन साहित्यमें तीर्थंकर-भगवान्की स्तुतिओंका साहित्य पुष्कल प्रमाणमें पाया जाता है। यहा तक तो है कि अन्य कोई दर्शन उसकी बराबरी नहीं करसकता, यह कहदें तो कोई अत्युक्ति न होगी। समर्थ नैयायिक और वैयाकरणों भी काव्यसाहित्यमें जो कुछ अपनी प्रतिभा उँढेलनेको उद्यत हुये हैं तो वह भी स्तुतिसाहित्यका ही प्रताप है। आमका वृक्ष फ़लोंसे लदा हो, मञ्जरी महकती हो और वसन्तका वायु चलता हो तो कोयल परवश होकर भला पंचमस्वर निकाले विना क्योंकर रह सकेगी? इसी प्रकार न्याय-दर्शन-व्याकरण या अन्यान्य कठिनसे कठिन शास्त्रोंमें पारंगत समझे जानेवाले पुरुषोंके अन्तरमें किसी समर्थपुरुषके प्रति भक्तिभाव जागृति हो तो वे स्तुतिके साहित्यकी उपेक्षा कभी न कर सकेंगे। चन्द्रदर्शनसे उभरकर बढनेवाले महासागरकी भांति अन्तर भी भक्तिसे सधुब्ध बन जाता है। परन्तु परमपुरुषकी स्तुतिओंमें केवल काव्य अथवा साहित्यका ही अंश हो यह मान्यता युक्तिसंगत नहीं है। स्तुतिका रचयिता उस समय जब कि कविका आसन स्वीकार करता है परन्तु अपनी विशिष्टताको नहीं छोड़ता। इसीलिये कि स्तुतिओंके साहित्यमें तत्त्वज्ञान अध्यात्म झलक और बुद्धिचातुर्यके अत्यद्भुत अंश उसे उस समय भी प्राप्त होते हैं।

समग्र आगम-संग्रहके उपोद्घातके समान गिने जानेवाले नन्दीसूत्रमें श्रीदेव वाचक क्षमाश्रमणने मङ्गलाचरणके रूपमें जो गाथायें ग्रंथन की हैं उसमें मूलमें तो श्रमण भगवान् महावीर प्रभुकी स्तुतिका ही प्राधान्य है परन्तु उसमें इतना अधिक गम्भीर अर्थ है कि आचार्यमलयागिरि रचित संस्कृत टीकारूप तालिकाको समझे विना उस स्तुतिके गंभीर अर्थकी कल्पना शायद ही किसीकी समझमें आयगी।

श्रीमलयगिरिने स्तुतिके श्लोकोंकी व्याख्या करते समय आप्तवाद-स्याद्वाद-आत्मवाद-प्रमाणवाद जैसे तत्त्वज्ञान सम्बन्धी अनेक सिद्धान्तोंको स्पष्ट कर दिखाया है।

इसी प्रकार महाकवि धनपालने भी महावीर स्तुति संस्कृतमें रची है। परन्तु उसमें विरोधाभासके अलंकारोंका ऐसा संग्रह किया है कि कोई भी रसिक आत्मा उसके रसाखादनसे पुलकित हुये बिना न रहसकेगा।

आशय यह है कि स्तोत्रके या स्तवनके साहित्यमें कवित्वके उपरान्त अलंकार और तत्त्वज्ञानके असंख्य विषयोंके समाविष्ट करनेका एक कालमें रिवाज था। और जो श्रीसूत्रकृताङ्गसूत्रके छठवें अध्यायमें समाई हुई वीरस्तुतिको विचारपूर्वक पढ़ेगा, अवधारण करेगा उसे उसमेंसे उपासनाके रस-आनन्दके उपरांत प्रभु महावीरके यथार्थस्वरूपका भी विचार सहजमें आ सकेगा।

प्रकृतिके इस प्रवाहरूप शिष्टाचारात्मक नियमानुसार मुनिश्रीने भी यथा-सम्भव शुद्धतापूर्वक संस्कृतवाणीमें टीका रचकर इस स्तुतिके मूलके साथ प्रकट किया है, और जैनसाहित्यकी, जैनउपासकोंकी अत्यधिक सेवा की है।

जैनोंका अधिकांश भाग वीरस्तुतिको प्रेमसे कण्ठस्थ करता है तथा आनन्दके साथ भावुकता पूर्वक पढ़नेका गौरव प्राप्त करता है। अन्यान्य स्तोत्र-स्तवन और स्तुतिओंकी अपेक्षा इसमें एक प्रकारकी विशेषता है जिसके कारण यह स्तुति कण्ठस्थ रहकर इतनी स्वीकृति और आदरको प्राप्त है। यह इसमें एक विशेषता है, परन्तु वह विशेषता क्या है?

महावीरस्वामीके एक समर्थ गणधर श्रीसुधर्मस्वामी स्वयं अपने अन्तेवासी जम्बूके सन्मुख भक्तिपूर्वक गद्गद होकर वीरप्रभुका प्रताप, प्रभाव और माहात्म्यका वर्णन करते हैं। श्रीसुधर्मास्वामीने अपने जीवनकी धन्य घड़ियोंमें जो कुछ देखा सुना एवं अनुभव किया है उसीका वर्णन अपने शिष्यके सामने किया है। स्तुतिको पढ़ते या सुनते समय हमें भी यही प्रतीत होता है कि सुधर्मास्वामी महावीर परमात्माकी महिमाका वर्णन करते समय गुप्त दृष्टिसे मानो यही कह रहे हैं कि “अभी बहुत कुछ शेष है, अभी और बहुतसा अनिर्वचनीय है” वे प्रभुके स्वरूपका कुछ भान करानेकेलिये जगत्की उत्तमोत्तम सामग्रीओंके साथ उनकी तुलना करते हैं। मेरु पर्वत, नन्दनवन, चंद्रमा, स्वयम्भूरमण समुद्र इनमेंसे सभी कुछ, यानी किसी भी सुन्दर वस्तुको वे नहीं भूले हैं। तथापि अन्तमें नेति-नेति कहकर मानो विराम पा रहे हैं। प्रभुके गुण अपार होनेसे उनका अन्त ही न आयगा ऐसी सूचना करनेका आभास भी इसमेंसे मिल रहा है।

जिस वीरपरमात्माका शब्दचित्र इतना भव्य है तब उनके साक्षात् परिचयमें आनेवाले श्रीसुधर्मास्वामीके अन्तरमें इस स्तुतिकाव्यकी स्फुरणा हुई होगी तब उन्होंने कैसी रमणीय अन्यमनस्कताका अनुभव किया होगा । तीन-लोककी उत्तमोत्तम रससामग्री भी भगवान्‌के सत्य स्वरूपके सन्मुख उनको तुच्छ लगती होंगी । इतनेपर भी भगवान्‌की पहिचान करानेके लिये वे प्रयत्न करते हैं और एक अमर स्तुतिकाव्य रचकर जगत्‌को सौंप देते हैं ।

महावीरके भक्तोंके मनको महावीर भगवान्‌के यथार्थ स्वरूपकी सुन्दर और गहरी ज्ञांकी हो उसकी अपेक्षा मूल्यवान्‌ उपादेय वस्तु और क्या हो सकती है । जैनसंघ इस स्तुतिके पठन पाठन और चिन्तनके प्रतापसे उनके सिद्धान्तोंका अनुसरण करनेके लिये भाग्यशाली हो ! इतनी ही प्रार्थना करना बस है ।

ज्ञातसेवक

॥ अभिप्रायाः ॥

ज्ञातृपुत्रमहावीरः, सर्वज्ञस्तु जगद्गुरुः ।
 तस्य स्तुतेर्मनोरम्या, सा टीका कस्य न प्रिया ॥
 निखिलागमविज्ञेन, सिन्धवद्भविविहारिणा ।
 निर्मिता पुष्पचन्द्रेण, सा टीका कस्य न प्रिया ॥
 गीर्वाणी हैन्दवीभाषा, गुर्जरीया तथैव च ।
 त्रिभाषासङ्गमो यत्र, सा टीका कस्य न प्रिया ॥
 भववन्धापहर्त्री च, सूत्रबोधस्य दीपिका ।
 शरण्या सर्वजीवानां, सा टीका कस्य न प्रिया ॥
 वाच्यवाचकभावस्तु, स्फुटो यत्र विधीयते ।
 लालित्यादिगुणैराढ्या, सा टीका कस्य न प्रिया ॥
 विबुधेन्द्रमुनीन्द्राणां, चरतां शास्त्रवर्त्मसु ।
 कठामूषणक भाति, सा टीका कस्य न प्रिया ॥
 विद्यापीठे तु संस्थाप्य, टीकां पाठ्यविधायकाः ।
 धर्मोन्नतिश्च कर्तव्या, हि पुष्करमुनेर्मतम् ॥

व्याकरण—काव्य—न्यायतीर्थः

पुष्करो मुनिः—

संसारार्णवसेतुतामुपगता सिद्धान्तचिन्तापरा,
 कल्याणायनदर्शिकाऽस्त्यविरतं सत्प्राणिनां सर्वतः ।
 हिन्दी-संस्कृत-गुर्जरी प्रभृतिभिर्भाषामिराभूषिता,
 श्रीपुष्पेन्दुमुनीरिता विजयते वीरस्तुतेर्विद्वतिः ॥ १ ॥

ता० १-९-३९ }
 विद्यामन्दिर
 कानपुर.

पाण्डेय देवेन्द्रनाथ शास्त्री

मुणि सिरि उवज्झाय आयारामस्स सम्मइ

मए वीरत्थुइ नामा लहुवी पोत्थियं अवलोइया, सा थुइ पोत्थिया भत्ति भावेण अलंकिया, पोत्थिया भत्तिभावेण विन्नस्सा, अम्भुअरसस्स प्पयाण कत्ता-जहावि कइ वाहं विसएसु मयमेयोऽत्थि किन्तु कत्तुणा भत्तिभावं अणुवमं दंसिता । मम मणो अईव प्पसन्नभूओ, कत्तुणो पुणो पुणो धन्नवायं देमि । जेण अइपरीसमेण भत्तिवसेण अईव सग्गह कट्टु, जणयाए भत्तिमग्गं पदंसिया । सत्थेवि उत्तं, अरिहंताइणां भत्तिभावेण जीवो तित्थयर नामगोयं कम्मं निवंधइ । इयं रयणा सुंदराऽत्थि, भव्वजणाण अवस्समेव भणणिज्जो, कत्तुणा जहाठाणे अईवउवओगी उद्धरणणं पससणिज्जो सग्गह कडं, तहा उत्तरज्झयणस्स तव-भग्गोऽवि उत्तं, 'गुरुभत्तिभावसुस्सुसा, विणओ एस वियाहिओ' एवं वीरभत्ति वा वीरत्थुइ वि विणयरूवोऽत्थि, तहा उत्तराज्झयणस्स एगूणतीसाए अज्झयणं थूइस्स एवं फलं वणिअ जहा—“धय थुइमगळेणं भंते जीवे कि जणयइ ? थ० नाणदंसणचरित्तवोहिलाभं जणयइ । नाणदंसणचरित्तवोहिलाभसपजे य णं जीवे अन्तकिरियं कप्पविमाणोववत्तिगं आराहुणं आराहेइ ॥ १४ ॥ अओ वीरत्थुइ अवस्स भणणिज्जो ।

१९९६ सावनसुक्का एगादसी, सुक्कवारै,
लुहियाणा णयरै, उवज्झाय जइणमुणि

आयारामो

देहली शहर महावीर जैनभवन
ता० २७ अगस्त १९३९ ई०

शान्तस्वभावी, वैराग्यमूर्ति, विद्वान् श्रीमज्जैनाचार्य पूज्यश्री खूब-चन्दजी म० साहवकी सम्मति —

“वीरस्तुति” नामक पुस्तक भाई पचमलालजी द्वारा पठनार्थ मिली, पुस्तक सरसरी नजरसे देखी, अहिंसाके अवतार भगवान् महावीर प्रभुकी स्तुति मूल गाथाओंके साथ हिन्दीभाषामे अच्छे ढंगसे लिखी है । वर्तमान समयमें ऐसे २ शुद्ध हिन्दीभाषायुक्त धार्मिक साहित्यकी विशेष आवश्यकता है ।

जैनधर्मोपदेष्टा विद्वान् मुनिश्री फूलचन्द्रजी ने वीरस्तुति लिखनेका स्तुत्य कार्य किया है । आशा है स्वाध्यायप्रेमी महानुभाव इस वीरस्तुति पुस्तकके स्वाध्यायसे आत्मकल्याणका लाभ अवश्य उठायेंगे । अस्तु ।

हस्ताक्षर—आर्य जैन सुखमुनि

द्वितीय श्रावण शु० १३, रविवार, सं० १९९६

पुस्तक दर्शनीय है, मूलगत भावोंको काफी सरलताके साथ समझानेकी चेष्टा की गई है। यथा प्रसंग अन्य ग्रन्थोंके उद्धरण सोनेमें सुगन्धिका काम करते हैं यह अतिशयोक्ति न होगी। यदि मैं कहूं कि वीरस्तुतिका इतना लोकप्रिय संस्करण अभी तक कहींसे भी प्रकाशित नहीं हुआ।..... कुछ स्थान ऐसे भी हैं जहां लेखक स्वतन्त्र होकर चल पड़ा है, अस्तु तत्तत् स्थलोंपर लेखकसे हमारा 'मत' भेद है। परन्तु ये सब बातें "एको हि दोषो गुणसंनिपाते, निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः" की सदुक्तिके अनुसार अन्य श्रेष्ठताओंमें छुप जाती हैं। स्थानकवासी (जैन) समाजकी ओरसे ऐसी सुन्दर कृति उपस्थित करने के उपलक्ष्यमें श्रीयुत पुष्पभिक्षु वास्तवमें बधाईके पात्र हैं।

जैनाचार्य-पूज्यश्री पृथ्वीचन्द्रजी महाराज

ता० २५ अगस्त, सन् १९३९

पुस्तक काफी सुन्दर लिखी गई है, बहुतसे स्थलोंपर तो व्याख्या काफी प्रभावोत्पादक हो गई है। संस्कृत हिन्दी और गुर्जर तीनों भाषाओंमें व्याख्या को ढालकर लेखकने क्या विद्वान् क्या सर्वसाधारण समीके लिये अध्ययनका मार्ग प्रशस्त कर दिया है।

श्रीयुत पुष्पभिक्षुने अन्य भी उपयोगी पुस्तकें लिखी हैं, परन्तु प्रभु महावीरके चरणोंमें उनकी यह श्रद्धाजलि तो अतीव उत्कृष्ट श्रेणीपर पहुंच गई है। मैं आशा करूंगा कि समाज उक्त कृतिको अधिकसे अधिक अपनायेगा और प्रभु वीरके गुणगान द्वारा लेखकके श्रमको सफल करता हुआ अपने जीवनको भी सफल बनायेगा ॥

व्याख्यान वाचस्पति पंडितश्री मदनलालजी म०,

ता० २५ अगस्त, सन् १९३९

ग्रन्थ परमोपयोगी है, इसमें कुछ सन्देह नहीं कि मुनिजीने हर एक विषयको बड़ी गम्भीरता और साथ ही सरलतासे सुसज्जित किया है। आशा है कि ईश्वर संस्तवन प्रेमी ससार इस ग्रन्थसे महान् लाभ उठायेगा। मुनिजीका परिश्रम और विज्ञानबोध इस ग्रन्थके अवलोकन करनेसे अतिप्रशंसनीय प्रतीत होता है।

सम्मति प्रदाता—

"मुनि बालभिक्षु प्रेमेन्दुः"

वीरस्तुति नामकी पुस्तक देखी, लेखक मुनिश्रीने अत्यन्त परिश्रमसे तैयार कर जन समाजपर उपकार किया है। तीर्थकरोंकी स्तुति करना आत्माको पवित्र बनाना है। तीर्थकरोंकी स्तुतिकरते हुवे उच्चकोटिकी भावना आजाय तो तीर्थकर जैसी आत्मा बनजाती हैं। अतः जन समाजको सम्मति देता हूं कि वीर-प्रभुकी स्तुति हमेशा पढा करें। जैनाचार्य पूज्यश्री खूबचन्द्रजी महाराजका सम्प्रदायानुयायी—आर्य जैन मुनि हीरालाल २६-८-३९, अंवाला शहर

साहित्याकाशभ्रमणभानु पुष्पभिक्षु रचित संस्कृत और हिन्दी भाषामें वीरस्तुतिका दर्शन किया। आपने इस उन्नतिके युगमें इस प्रकार लेखनी उठाकर जैन ससार पर ही क्या बल्के भव्यसाक्षरसृष्टिका कल्याण कार्य किया है। यह रचना रोचक और हृदयङ्गम है, मानवके आन्तरिक विचार इसका स्वाध्याय करते करते भक्तिसागरमें लहरायमान होने लगते हैं।

वीरस्तुतिके विषयमें मेरा इतना ही कहना बस है कि इसका सम्पादन विज्ञानके युगमें वैज्ञानिक ढंगसे किया गया है, अतः स्थानकवासी जैनसमाजके लिये यह बड़े गौरवकी वस्तु है। जैन समाजके मुनि धार्मिक ग्रन्थ शास्त्र अथवा अन्यान्य ग्रन्थोंपर टीका रचना कुछ भूलसे गये थे। लोकाशाहके अनन्तर स्वतन्त्र साहित्य विकासका उत्सर्जन रुकसा गया था परन्तु पुष्पभिक्षुने वीरस्तुतिके प्रभावसे उस कमीकी पूर्ति कर दी। हे पुष्पभिक्षु! साधुवाद।

शासन प्रेमी—धनचन्द्र भिक्षु ता० २८-८-३९, इंदौर (मध्यभारत)
अयि, असीमशेषमुषिमुषितदोषाः। अजितविद्याकोषाः। धियाधीताध्याताशेष-जैनमुनिप्रवरा। विदितमस्तु अत्र भवता श्रीमता, यन्मुनि पुङ्गवेन श्रीफूलचन्द्रेण रचितं ममा क्रन्दनं काव्य मया सम्यक्समवलोकितं, यन्निश्चितं स्वस्वान्ते यदेतत्काव्यं शिक्षयति जैनमुनीन् यदीदृशेन गुरुणा भाव्यं तथेदृक्षेण च शिष्येण। ये हि मुनयः पूर्वमपरीक्ष्यैव शिष्यान्दीक्षयन्ति तेऽचिरादेव विह्वलिं प्रयान्ति। तान् एषा मुनीन्द्ररचिता कृति सम्यगवबोधयति, ये च जिनधर्माचारप्रचरणे परित्यक्तनिजप्रयोजना सन्ति, तथा परस्परैर्ष्यामोहनिद्रया निद्रिता वर्तन्ते तेषु मातेव जागृतभावमुत्पादयतीति, नाद्यावधि केनापि जैनमुनिना स्वसंप्रदायपोषकमीदृशं संस्कृतकाव्यं विरचितं दृष्टिपथमवतरति। एतद्धि न्यूनतापूरकमिति मे मतिः। अहो एतत्काव्यसुधारसं स्वादं सन्तुष्यमाणो मेऽन्तरात्मा नान्तर्माति, नूनं हि एतस्य कवित्वतत्त्वमनुकरोति कालीदासादीनां कविपुङ्गवानां कविताम्। अस्मिन्सम्यगवबोधिता जैनसम्प्रदायानुसारं गुरुशिष्यव्यवस्था, तस्यामपि कवित्वसौष्टवेन हेमि सौरभसन्दोह उत्पादितः। नूनमेषा कृतिर्जैनसम्प्रदायानुयायिभिर्मुनिभिः समादरणीया तेषु बहुप्रकरिष्यतीति मनुते—

पण्डित—हंसराजशास्त्री, व्याकरणरत्नः, साहित्याचार्यश्च,
प्रधानाध्यापक, संस्कृतविद्यालय मलेरकोटलाराज्ये (पाञ्चालः)

प्राक्कथन

श्रीमत्सूत्रकृताङ्गसूत्रके पंचम अध्यायमें 'नरकविभक्ति' का अधिकार प्रदिपादन किया गया है और वह ज्ञातपुत्र महावीर भगवान्ने स्वयं कहा है। इसके अनन्तर उनका ही चरित्र इस गुणकीर्तनविभूतिरूप छठवें अध्यायमें वर्णन किया है।

शास्त्रोपदेशकके महत्त्वसे शास्त्रका महत्व है इस सम्बन्धसे इस अध्यायके उपक्रमादि चार अनुयोग होते हैं। उसमें भी उपक्रमके अन्तर्गत जो अर्थाधिकार है वह महावीर प्रभुके गुणसमूहका उत्कीर्तनरूप है। अनुयोगका दूसरा भेद निक्षेप है, जिसके दो प्रकार हैं। ओघनिष्पन्न और नामनिष्पन्न। ओघनिष्पन्न निक्षेपके रूपमें यह अध्याय और नामनिष्पन्नके रूपमें महावीर स्तुति। उसमें 'महत्' 'वीर' और 'स्तव' के निक्षेप उल्लेखनीय हैं।

'जैसा उद्देश वैसा निर्देश' इस न्यायके अनुसार प्रथम 'महत्' शब्दका निर्णय किया जाता है। यह 'महत्' शब्द बहुरूप है। जैसे कि 'महाजन' बड़ा आदमी है। 'महाघोष' अतिरूप है। महामय-प्राधान्य रूप है। महापुरुष सबमें बड़ा पुरुष है। ये चार अर्थ 'महत्' शब्दके प्राधान्य अर्थमें ग्राह्य हैं। यथा—

पाहन्ने महासहो, दन्वे खेत्ते य काले भावेय।

वीरस्स उ णिकखेवो, चउक्कओ होइ णायव्वो ॥

महावीर स्तवमें 'महत्' शब्द प्राधान्य अर्थ में है, और वह नाम-स्थापना-द्रव्य-क्षेत्र-काल और भाव इन भेदोंसे छ प्रकारका है। इस प्राधान्यमें नाम और स्थापनाके भेद तो सुगम ही हैं। द्रव्य प्राधान्य ज्ञ शरीर-भव्य शरीर और ज्ञ भव्य व्यतिरिक्त ये तीन भेद हैं। ज्ञ भव्य व्यतिरिक्तके सचित्त-अचित्त और मिश्र ये तीन प्रकार हैं। उनमें सचित्त भी द्विपद-चतुष्पद और अपदके भेदसे तीन तरहका है। तथा द्विपदमें तीर्थकर-चक्रवर्ती आदि, चतुष्पादमें हाथी घोड़ा आदि और अपदमें कल्पवृक्ष अथवा प्रत्यक्ष रूप-रस-गंध और स्पर्शमें उत्कृष्ट पुण्डरीक कमलादि पदार्थोंका प्राधान्य है।

अचित्तमें वैदूर्य आदि विविध प्रभावयुक्त मणिरत्नोंका प्राधान्य है। मिश्रमें विभूषित तीर्थकरादि।

क्षेत्रमें सिद्धक्षेत्रका प्राधान्य है। धर्म-चरित्रके आश्रयसे विदेहक्षेत्र प्रधान है और उपभोगकी अपेक्षा देवकुरु आदि क्षेत्रका प्राधान्य है। काल प्राधान्य-एकान्त सुषम आदि आरक अथवा धर्मचरणके स्वीकार करने योग्य काल विशेष।

भाव प्राधान्य क्षायिकभावमें है।

अब 'वीर' शब्दके द्रव्य-क्षेत्र-काल और भाव ये चार भेद निक्षेप ज्ञ शरीर भव्य शरीरको छोड़कर ज्ञ भव्य व्यतिरिक्तमें द्रव्यसे वीर द्रव्यकेलिये सङ्ग्रामादिमें अद्भुतकाम करनेसे शूर पुरुष अथवा जो कुछ वीर्यवत् हो।

क्षेत्र वीर-क्षेत्रमें अद्भुत काम करनेवाला वीर होता है। अथवा जहां उसके वीरत्वकी गाथायें गाई जाती हों वह। इसी प्रकार कालके आश्रयसे भी जानना चाहिये। भाव वीर वह है जिसका आत्मा क्रोध-मान-माया और लोभ परिषद् आदिसे विजित न हो। यथा—

पंचेंदियाणि कोहं, माणं मायं तद्देव लोहं च।

दुज्जयं चेव अप्पाणं, सव्वमण्णे जिये जियं ॥

भावार्थ—पांच इन्द्रियें-क्रोध-मान-माया और लोभको आत्माके लिये जीतना दुष्कर है। यदि एक आत्मा जीत लिया तो सब कुछ जीतलिया समझना चाहिये।

जो सहस्सं सहस्साणं, संगामे दुज्जए जिणे।

एगं जिणेज्ज अप्पाणं, एस से परमो जओ ॥

भावार्थ—जो योद्धा लाखों सुभट युक्त दुर्जय सग्रामको जीत लेता है उसकी अपेक्षा आत्माको जीतनेवाला परम जय पानेवाला योद्धा है।

इसीप्रकार श्रीमन्महावीर प्रभु अनुकूल प्रतिकूल परिषद् और उपसर्गोंसे विचलित न हुये। इस अद्भुतकार्यको करसकनेके कारण वे गुणनिष्पन्न भावसे महावीर कहलाये। या द्रव्यवीर व्यतिरिक्त भववाला।

क्षेत्रवीरकी अपेक्षा वह जहा होता है अथवा जहां उसके गुणोंका कीर्तन होता है। कालसे भी यही जानना चाहिये। भाववीर नो आगमसे वीर-नामगोत्रकर्मका अनुभव कर्ता।

स्तवके सम्बन्धमें निक्षेपादि—

स्तव-स्तुति के नाम आदि चार निक्षेप हैं, जिसमें नाम और स्थापनाको पूर्ववत् जानना योग्य है। द्रव्य 'स्तव' ज्ञ 'शरीर भव्यशरीर व्यतिरिक्त जो पांच अभिगमकी मर्यादा करके तीर्थकर भगवान्‌का सत्कार करना है और भाव स्तवतो जहा गुण विद्यमान हों उनका उपयोग पूर्वक कीर्तन करना है।

अब प्रथम सूत्रके संस्पर्श द्वारसे सम्पूर्ण अध्यायका संबन्ध प्रतिपादन करनेवाली गाथाका वर्णन करते हैं। यथा—

“पुच्छिसु जंवू णामो अज्जसुहम्मा तओ कहेसीय ।

एव महप्पा वीरो जयमाह तहा जपज्जाहि ॥”

भावार्थ—जम्बूस्वामीने आर्य सुधर्मास्वामीसे श्रीमान् महावीर प्रभुके गुणोंके सम्बन्धमें प्रश्न किया है। सुधर्मास्वामीने 'भगवान् ऐसे गुणोंसे युक्त थे' यह कहा और उस भगवान्‌ने इस प्रकार संसारको जीतनेके बोध दिये अतः आप भी भगवान्‌की तरह संसार जीतनेका प्रयत्न करें।

अधुना निक्षेपके पश्चात् सूत्रानुगममें अस्खलितादि गुणयुक्त सूत्र कहने योग्य है और वह यह है—

अहं स्वयंगडांगसुत्तस्स वीरथुइ नाम छठं अज्झयणं

पुच्छिस्सुण समणा माहणाय, आगारिणो या परतित्थिमा य । से केइ जेगंत हियं धम्ममाहु, अणेलिंसं साहुसमिक्खयाए ॥ १ ॥ कहं च णाण कहं दसण से, सील कहं णायसुयस्स आसी ? जाणासि ण भिक्खु ! जहातहेण, अद्दासुय वूहि जहा णिसंतं ॥ २ ॥ खेयन्नप से कुसले महेसी, अणतनाणीय अणतदसी । जससिणो चक्खुपहे ठियस्स, जाणाहि धम्म च धिइ च पेहि ॥ ३ ॥ उट्ठु अहेय तिरिय दिसासु; तसा य जे थावर जे य पाणा । से णिच्चणिच्चंहि समिक्ख पत्ते, दीवेव धम्म समिय उदाहु ॥ ४ ॥ से सव्वदंस्ती अभिभूय नाणी, णिरामगवे धिइम ठियप्पा ! अणुत्तरे सव्वजगसि विज्ज, गथा अतीते अभए अणाक ॥ ५ ॥ से भूइपण्णे अणिए अयासी, ओहतरे धीरे अणंतचक्खु । अणुत्तरे तप्पइ सूरिए वा, वइरोयणिदे व तम पगासे ॥ ६ ॥ अणुत्तर धम्ममिण जिणाण, णैया मुणी कासव आसुपण्णे । इंदेव देवाण महाणुभावे, सहस्सणेत्ता दिविण विसिट्ठे ॥ ७ ॥ से पण्णया अक्खयसायरे वा, महोदही वा वि अणतपारे । अणाइले वा अकसायी मुक्के, सक्केव देवाहिर्वई अरुईम ॥ ८ ॥ से वीरिएणं पडिपुण्णवीरिए, सुदंसणे वा णगसव्वसेट्ठे । सुरालएवासिसुदागरे से, विरायए णेगगुणोववेए ॥ ९ ॥ सय सहस्साण उ जोयणाण, तिकडगे पडगवेजयते । से जोयणे णवणवति सहस्से, उट्ठुस्सितो हेट्ठु सहस्समेगं ॥ १० ॥ पुट्ठे णमे चिट्ठइ भूमिवट्ठिए, ज सूरिया अणुपरियट्ठयति । से हेमवण्णे बहुनदणे य, जसि रई वेदयती महिंदा ॥ ११ ॥ से पव्वए सद्धमहप्पगासे, विरायई कच्चणमट्ठवण्णे । अणुत्तरे गिरिसु य पव्वदुग्गे, गिरीवरे से जलिए व भोमे ॥ १२ ॥ महीइमज्झम्मि ठिये णगिंदे, पण्णायते सूरियसुद्धलेस्से । एव सिरीए उ स भूरिवण्णे, मणोरमे जोयइ अच्चिमाली ॥ १३ ॥ सुदंसणस्सेव जसो गिरिस्स, पवुच्चइ महतो पव्वयस्स । एतोवमे समणे णायपुत्ते, जाईजसोदसणनाणसीले ॥ १४ ॥ गिरीवरे वा तिसहाययाण, रुयए व सेट्ठे वलयाययाण । तवोवमे से जगभूइपण्णे, मुणीण मज्झे तमुदाहु पण्णे ॥ १५ ॥ अणुत्तर धम्ममुईरइत्ता, अणुत्तर ज्ञाणवर ज्ञिइयाइ । सुसुक्कसुक्क अपगडसुक्कं, संखिदुएगतवदातसुक्क ॥ १६ ॥ अणुत्तरग्ग परम महेसी, असेसकम्म स विसोइत्ता । सिद्धिगते साइमणतपत्ते, नाणेण सीलेण य दसणेण ॥ १७ ॥ रुक्खेसु णाय जइ सामली वा, जस्सि रत्तिवेदयती सुवण्णा । वणेसु वा नदणमाहु सेट्ठ, नाणेण सीलेण य भूइपण्णे ॥ १८ ॥ थणिय व सद्धान अणुत्तरे उ, चदो व ताराण महाणुभावे । गवेसु वा चंदणमाहु सेट्ठ, एव मुणीण अपडिण्णमाहु ॥ १९ ॥ जहा सयंभू उदहीण सेट्ठे, नागेसु वा धरणिंदमाहु सेट्ठ । क्खोओदए वा रसवेजयते, तवोवहाणे मुणि वेजयते ॥ २० ॥ हत्थीसु परावणमाहु णाय, सीहो मिगाण सल्लिखण गगा । पक्खीसु वा गरुले वेणुदेवे, निव्वाणवादीणिह णायपुत्ते ॥ २१ ॥ जोहेसु णाय जइ वीससेणे, पुप्फेसु वा जइ अरविंदमाहु । कक्खत्तीण सेट्ठे जइ दत्तवक्के, इसीण सेट्ठे तइ वद्धमाणे ॥ २२ ॥ दाणाण सेट्ठ अभयप्पयाण, सच्चेसु वा अणवज्ज वयति । तवेसु वा उत्तम

बंधवेर, लोयुत्तमे समणे णायपुत्ते ॥ २३ ॥ ठिईण सेठ्ठा लवसत्तमा वा, सभा सुहम्मा व
सभाण सेठ्ठा । निव्वाण सेठ्ठा जह सव्वधम्मा, ण णायपुत्ता परमत्थि णाणी ॥ २४ ॥ पुढो-
वमे धुणइ विगयगेही, न सण्णिहिं कुव्वइ आसुपत्ते । तरिज समुदं व महाभवोष, अमयंकरे
वीर अणंतचक्खु ॥ २५ ॥ कोह च माण च तहेव माय, लोइ चउत्थं अज्झत्थदोसा, एआणि
वंता अरहा महेसी, ण कुव्वइ पाव ण कारवेइ ॥ २६ ॥ किरियाकिरियं वेणइयाणुवाय,
अण्णाणियाण पडियच्च ठाण । से सव्व वायं इति वेयइत्ता, उवट्ठिए सजमदीहराय ॥ २७ ॥
से वारिया इत्थिसराइभत्त, उवहाणवं दुक्खक्खयठ्ठयाए । लोग विदित्ता आरं पर च,
सव्व पभू वारिय सव्ववार ॥ २८ ॥ सोच्चा य धम्म अरहतमासियं, समाहित अट्ठपदोव-
सुद्धं । त सदहाणा य जणा अणाऊ, इदा व देवाहिवा आगमिस्संति ॥ २९ ॥ त्ति वेमि ॥

सिरि वीरथुई समत्ता

अपने जैन मुनिओंसे प्रार्थना

सैंकेहों वयोंसे अपने अपने असर्वज्ञ गुरुओं और बड़े बूढ़ोंके नामसे पुजती आने-
वाली प्रचलित ३२ सम्प्रदायोंसे जैनसमाजको अब तक कुछ भी लाभ न होकर प्रत्युत
अधिकाधिक हानि ही उठानी पड़ी है । पूर्वकालमें भी जब इन गच्छ और पार्टिवा-
जियोंसे कुछ लाभ और उन्नति नहीं हुई तब इस अनावश्यक और वृथाकी बाढाबंदी
एव सम्प्रदायवादके नामकी धिकापेलकी इस क्रान्तिकारी वैज्ञानिक-नवयुगमें
जरासी भी आवश्यकता नहीं है । आजका नवयुग मनुष्य समाजमें साम्यवाद एवं
आपसी प्रेमको बढ़ाना अपना मुख्य कर्तव्य समझता है किन्तु इस वे ढंगे कुतर्क
सिद्ध वैषम्यवादको विल्कुल नहीं चाहता । इसलिये इन प्रचलित सब सम्प्रदायोंको
जड़-मूलसे मिटाकर एक मात्र “ज्ञातपुत्र महावीर भगवान्” के किसी भी एक नामसे
अपनी सम्प्रदायका परिचय देना चाहिये । जिससे जैनसमाजकी मुहत्तसे बिखरी हुई
ज्ञानशक्ति-सम्पत्ति और प्रेमशक्तिका फिरसे पुष्ट संग्रह हो सके । अतः निवेदन है
कि अपने बड़े बूढ़ोंके नामका झूठा मोह नाम मात्रको भी न रखकर महावीर भगवा-
नका नाम और उनका स्याद्वादसिद्धान्त ही यत्र तत्र सर्वत्र प्रकाशित करना चाहिये
क्योंकि प्रत्येक जैनको भगवान् महावीरकी देन है और वह सम्प्रदायवाद-पक्षवाद-जड़-
वाद-गच्छवाद-टोलावाद-जातिवाद-अधिकारवाद-सत्तावादको जड़से मिटाकर एकता एव
सद्गुण-शक्तिसे जाति-समाज और देशका दासत्व दूर करके प्राणीमात्रमें प्रेमभाव
रखनेसे ही पूरी की जासकती है ।

प्रार्थी—

ज्ञातपुत्र-महावीर जैन संघीय-

‘पुष्पभिखरु’

विषयानुक्रमिका ।

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
प्रथम गाथा—मंगलाचरण	१	ब्राह्मणके १० प्रकार, देव,	
संस्कृतटीका	२-१६	द्विज, मुनि, ऋषि । ...	२३
दानधर्मकी विशेषता, शीलमें		वैश्य, शूद्र, विलाव, म्लेच्छ,	
दानधर्मका समावेश, तपमें		चाडाल, खर, अयोग्य	
दानधर्मका अन्तर्भाव ।	१७	ब्राह्मण, ब्राह्मण परम्परा ।	२४
भावधर्म दान ही है, क्या साधु		अब्राह्मण, ब्राह्मणोचित यज्ञ,	
भी दान देता है? धर्म-		ब्राह्मणोचित तीर्थज्ञान,	
रत्न, कर्मनाश करनेकी		गुजराती अनुवाद ।	२५
कसोटी ।	१८	द्वितीय गाथा—टीका ...	३३
वीरप्रभुकी स्तुति, उनकी		भाषा टीका	३६
अनेक स्तुतिएँ और मेरा		ज्ञान	३७
असामर्थ्य ।	१९	दर्शन	३८
वीरप्रभुका गुणगान करते		चरित्र, ज्ञातपुत्र	३९
समय गुरुशिष्यकी बातें,		गुजराती अनुवाद	४०
आचार्य और उसकी पह-		तृतीय गाथा-	४२
चान ।	२०	सं० टीका, ...	४३
आचार्यके ३६ गुण, आचा-		भाषा टीका, ...	४५
र्यको चतुर ग्वालेकी उपमा,		३४ अतिशय, ...	४६
उन्हें नमस्कार करनेका		३५ वाणी गुण, ...	४७
प्रयोजन, आचार्यकी विशेष-		खेदज्ञ-क्षेत्रज्ञ-कुशल-आशुप्रज्ञ-	
ता ।	२१	महर्षि, ...	४८
जम्बू अन्तेवासीका सुधर्मा-		धर्म, गुजराती अनुवाद, ...	४९
चार्यसे प्रश्न, ब्राह्मण,		चतुर्थ गाथा—सं० टीका—	५३
ब्राह्मणलक्षण ।	२२		

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
श्रीसुधर्माचार्य वीरप्रभुके		वारहवीं गाथा-	८१
गुणोंको प्रकट करते हैं,		तेरहवीं गाथा-	८४
उपयोगमय, अमूर्त, कर्ता,		चौदहवीं गाथा-	८६
सदेह परिमाण, ...	५६	उपमेयका वर्णन, ...	८७
भोक्ता, संसारस्थ, सिद्ध, ...	५७	पन्द्रहवीं गाथा-	८८
ऊर्ध्वगामी, त्रस, ...	५८	निषध पर्वत और रुचकपर्वतकी	
स्थावर, द्रव्यप्राण, गुजराती		उपमा	८९
अनुवाद, ...	५९	सोलहवीं गाथा-	८९
पृथ्वीकाय, अपकाय, ...	६२	लेख्याओंका वर्णन, ...	९०
तेजस्काय, वायुकाय, वन-		कृष्णलेख्या-नीललेख्या-कापोती-	
स्पतिकाय, ...	६३	लेख्या, ...	९३
पञ्चम गाथा-	६४	तेजोलेख्या, पद्मलेख्या-शुक्ल-	
स० टीका, ...	६५	लेख्या, उनपर उदाहरण,	९४
भाषाटीका, ...	६६	सतरहवीं गाथा-	९८
गुजराती अनुवाद, ...	६७	सिद्धिवर्णन	१००
छठवीं गाथा-	६७	अठारहवीं गाथा-	१०१
स० टीका, ...	६८	शाल्मली वृक्ष और नन्दन-	
भाषाटीका, ...	६९	वनकी उपमाका वर्णन,	१०२
सातवीं गाथा-... ..	७०	उन्नीसवीं गाथा-	१०३
आठवीं गाथा-... ..	७३	मेघगर्जना-चन्द्र और चन्द्र-	
नववीं गाथा-	७५	नकी उपमाका वर्णन, ...	१०४
मेरुकी उपमा, ...	७६	वीसवीं गाथा-... ..	१०४
दशवीं गाथा-	७७	महावीर प्रभुमें स्वयंभूरमण	
मेरु पर्वतका वर्णन, ...	७८	समुद्र, धरणेन्द्र, ईश्वरससे	
ग्यारहवीं गाथा-	७९	मी अधिक महत्ता, ...	१०५
सुमेरु पर्वत तीनों लोकोंमें		इक्कीसवीं गाथा-	१०६
व्याप्त है, ...	८०		

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
ऐरावत, हाथी, सिंह, गंगा और त्रेणुदेवकी उपमा- सेभी बढकर उपमेयकी विशेषता, ...	१०७	गृहस्थके लिये त्याज्य असत्य क्या है?	१४०
चाईसवीं गाथा- ...	१०८	असत्यका घुरा परिणाम, ..	१४१
कृष्ण कमल-चक्रवर्तीकी उप- माका वर्णन, ...	११०	मौनसे कल्याण, ...	१४३
तेईसवीं गाथा-... ..	११०	तपोमें ब्रह्मचर्यकी उत्तमता, कुशीलताके दोष, ...	१४४
दानका लक्षण, ...	१३१	कदाचारका परिणाम, वात्स्या- यनका मत, मैथुन सेवनसे कामज्वर नहीं घटता, १४७	१४७
दानके प्रकार, अभयदान सबसे बड़ा दान है, ...	१३१	ब्रह्मचर्यसे ही पूजा, ब्रह्म- चर्यका फल, महावीरप्रभु- के नाम, ज्ञातपुत्र शब्दकी उत्पत्ति, ...	१४८
याज्ञवल्क्यका मत, यजुर्वेद, मनुका मत, दशधर्म, ...	१३३	चौबीसवीं गाथा-लवस- त्तमदेव, सुधर्मसभा, सर्व- धर्मकी उपमाका वर्णन, १८३	१८३
नियमसारकामत, समन्तभद्रा- चार्यकामत, लोकोंका मन्तव्य, ...	१३४	पच्चीसवीं गाथा- ...	१८४
राज्यसे भी अधिक प्राण प्रिय हैं-पीडा-मतलबकी हिंसा भी हानिकर, ...	१३५	छब्बीसवीं गाथा- ...	१८६
अहिंसाका माहात्म्य, अहिं- साका फल, लोकमत, परिणाम, ...	१३६	कषाय वर्णन, कषायसे हानि, इनके हटानेके साधन, कषाय त्यागका फल, वीत- रागताद्वारा अलग २ कषा- यके जीतनेका फल, ...	१८९
अभयदानपर उदाहरण, ...	१३७	कषायकी भागको बुझाओ, १९३	१९३
सबसे बड़ी सत्य भाषा, मनुका अभिप्राय, अस- त्यका खुलासा, ...	१३८	सताइसवीं गाथा- १९६	१९६
		मतोंका वर्णन, ...	१९६

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
अट्टाईसवीं गाथा- ...	१९८	वटवाणवाले श्रीजीवराज	
स्त्रीससर्गके दोष: ...	२०९	सुखलाल कृत महावीर	
रात्रिभोजनके दोष, ...	२१०	धुइनो गुजराती काव्यानु-	
पुरुषोंके प्रकार, ...	२११	वाद, ...	२६१
रात्रिभोजन त्याग, ...	२१२	प्राकृतस्तोत्र विभाग, ...	२६६
बुद्धोंके आठ उपदेशोंमें रात्रि		संस्कृत स्तोत्रविभाग, ...	२७२
भोजन वर्जित, ...	२१३	हिन्दी कविता विभाग ...	२८३
रात्रिभोजनके प्रत्यक्ष दोष, ...	२१४	शान्तरस पूर्ण शान्तिप्रकाश, ...	२९०
आयुर्वेदमें रात्रिभोजन त्याज्य है, ...	२१५	वीरस्तु भगवान् स्वयम्, ...	३१०
रात्रिभोजन त्यागनेवालोंके गुण, ...	२१७	वीरयोगतरङ्ग, ...	३४३
उनतीसवीं गाथा- ...	२२७	आलोचना पुष्पाञ्जलि: ...	३६७
प्रशस्ति, ...	२३७	भगवान् महावीरकी वैराग्य	
परिशिष्ट भाग-देवचंद्रजी		भावना, ...	३७०
कृत महावीर भगवान्की		मङ्गलाचरणम्, ...	३७७
स्तुति, ...	२४२	समाक्रन्दनकाव्यम् ...	३८१
आनन्दघनकृत वीरस्तुति, ...	२५०	समाक्रन्दनकाव्यस्योत्तरार्द्धम् ...	३९६
कुम्भट विनयचंद्रकृत वीरस्तुति, ...	२५८	ज्ञातपुत्र महावीरके सिद्धान्त	४११
		शुद्धिपत्रम् ...	४१३

ॐ

नमोऽर्चुणं समणस्स भगवओ णायपुत्त महावीरस्स

वीरस्तुतिः ।

हिन्दी-गुर्जरभाषान्तरसमुल्लसितया
संस्कृतटीकया सनाथीकृता

मूल—

पुच्छिस्सु णं समणा माहणा य,
आगारिणो या परतित्थिआ य ।
से केइ णेगंतहियं धम्ममाहु,
अणेलिसं साहुसमिक्खयाए ॥ १ ॥

संस्कृतच्छाया—

अप्राक्षुः श्रमणा ब्राह्मणाश्च, अगारिणश्च परतीर्थिकाश्च ।

स क इत्येकान्तहितं धर्ममाह, अनीदृशं साधुसमीक्षया ॥ १ ॥

अथ ज्ञातृपुत्रमहावीरजैनसंघीया-संस्कृतटीकाकर्तुर्मंगलाचरणम् ।

ध्यायं ध्यायमशेषशक्रप्रसुखाऽमर्त्याऽर्चिताङ्घ्रिद्वयं,

मोक्षश्रीपरिणीतिसम्भवमहानन्दोल्लसन्मानसम् ।

श्रीवीरप्रभुमीश्वरं तदनु च ज्ञानप्रदं श्रीगुरुं,

नामं नाममशेषभव्यमहितं श्रीफूलचन्द्रो मुनिः १

श्रीमत्सूत्रकृताङ्गमध्यविलसत्सुश्लोकवीरस्तुते-
 भव्यानां भवबन्धभेदमनसामानन्दसंवर्द्धिनीम् ।
 कुर्वेऽहं विवृतिं तदर्थगतिकृद्भाषान्तरोद्भासितां,
 तेन श्रीत्रिशालात्मजाऽन्तिमजिनः प्रीयात्समाराधितः

टीका—इहापारावारसंसारद्व्यां परिभ्रमणं कुर्वतां प्राणिनां
 चुल्लुकादिदशभिर्ज्ञातैरतिदुर्लभं मानुष्यं, तत्राप्यार्यदेश-कुलाऽऽयु-रारो-
 ग्य-समग्रेन्द्रियानुकूलसामग्रीसंयोगो दुर्लभतरः, तत्राप्यतिदुर्लभतमा
 श्रीजिनधर्मप्रवृत्तिः । तत्रेह जगतीदृशः श्रीसर्वज्ञोक्तधर्मः परममङ्गलः
 समस्तशरीरमानसादिदुःखोच्छेदकश्चाप्यस्ति । धर्मश्चासौ चतुर्धा दान-
 शीलतपोभावभेदाः, तत्र चतुर्णां धर्मभेदानां मध्ये सर्वज्येष्ठो धर्मो दान-
 धर्मः, सर्वेष्वपि धर्मभेदेष्वन्तश्चारित्वात् । तथाहि—लौकिके लोकोत्तरे
 च सर्वत्र दानप्रवृत्तिर्ज्येष्ठतरा, श्रीमन्तस्तीर्थकरा अपि प्रथमं वर्षीयदानं
 दत्त्वा पश्चाद्विक्षुव्रतं गृह्णन्ति; पुनश्च शीलधर्मेऽपि दानधर्मोऽविच्छिन्न
 एव, यतो ब्रह्मचर्यव्रतग्रहणेऽसंख्यद्वीन्द्रियाणामसंख्यसम्पूर्च्छिमपञ्चे-
 न्द्रियाणां नवलक्षगर्भजपञ्चेन्द्रियाणां च कृते प्रतिदिनं ब्रह्मव्रतिनाऽ-
 भयदानं दत्तम्, स्वजीवस्याऽप्यभयदानमाप्तं तेन गर्भादिदुःखनाशक-
 त्वाच्चेति; व्यवच्छिन्नतया हि शीलेष्वपि दानस्य मुख्यता । तथैव तपो-
 धर्मेऽपि दानमन्तर्भवति, यतो षड्जीवनिकायविराधनया च आहारो
 निष्पाद्यते, परन्तूपवासादितपसि कृते तु तेभ्योऽभयदानं प्रदत्तं तस्मा-
 त्तपस्त्रपि दानमन्तर्भूतम् । भावधर्मे तु सुतरामेव, यतः ‘परमकरु-
 णया जीवाजीवाऽहिंसनपरिणतिर्भावः’ तत्राऽप्यभयप्रदानद्वारा दानमेव
 पर्यवस्यति, जैनमुनयोऽपि प्रतिदिनं देशनादानं ज्ञानशिक्षादानं च
 ददति; अतो दानस्य त्रिष्वप्यन्तर्भावान्मुख्यतया प्रथमं दानस्योपादानं

कृतम् । परं तद्भावपूर्वकं हि सफलतामेति । दानादिरूपं हि धर्मरत्नं प्राप्य सुकुलोत्पत्तिसमस्तेन्द्रियसामग्र्याद्युपेतेनाऽनेकान्तवादरूपमार्हतदर्शनपरिज्ञाय चाशेषकर्मोच्छिद्येऽवश्यं प्रयतितव्यं भव्येनेति । परन्तु कर्मोच्छेदश्चापि सम्यग्विवेकसव्यपेक्षोऽसावपि ह्याप्तोपदेशमन्तरेण न सुलभः, आसश्चात्यन्तिकादोषक्षयात्, स चार्हन्नेव, स हि श्रीज्ञातृपुत्र-महावीरचरमतीर्थकरस्तस्य स्तुतौ कृतयत्नोऽसीति, कोविदमुख्यैरिह जगति तस्य गुणवर्णनं बहुधा कृतं परन्त्वहमपि तद्गुणवर्णनोत्कटेच्छया तरलीकृतः सम्यग्दर्शनबलेन क्षयोपशमबलेन च किञ्चिद्विवरीतुं यतिष्ये । किमनन्तमाकाशे पक्षिराजगतं सम्यगवगम्य तेनैव पथा शलभो गन्तुं न वाञ्छति ? वाञ्छत्येवैवमनया रीत्याऽहमप्यल्पज्ञप्रायः परं किञ्चिद्वि-श्रीसूत्रकृताङ्गसूत्रे यज्ज्ञातृपुत्रमहावीरस्तुतिनामाध्यायस्य व्याख्यां वितनोमि, तद्वीरकृपयैव, न ममाल्पज्ञस्य माहात्येनेति । अथ श्रीम-न्महावीरस्य प्रभोर्गुणा निगद्यन्तेऽतोऽत्र जम्बूनामधेयोऽन्तेवासी सुध-र्माणं धर्माचार्य आ=मर्यादया तद्विषयविनयरूपया चर्यते सेव्यन्ते जिनशासनोन्नत्यर्थोपदेशकतया तदाकाशिभिरित्याचार्यास्तमाचार्यम्; उक्तं च—

सुत्तत्थविज्ज लक्खणजुत्तो, गच्छस्स मेढिभूओ य,
गणतत्तिविप्पसुक्को अत्थं वाएइ आयरियो ॥ १ ॥

संस्कृतच्छाया—

सूत्रार्थविल्लक्षणयुक्तो, गच्छस्यालम्बनभूतश्च ।

गणतत्तिविप्रमुक्तः सन्नर्थं वाचयत्याचार्या इति ॥

अथवा आचारो ज्ञानाचारादिः पञ्चधा, आ=मर्यादया वा चारो विहारं आचारस्तत्र साधवः स्वयं करणात्मभाषणात्प्रदर्शनाच्चेत्याचार्याः ।

आह च—

पंचविहं आयारं, आयरमाणा तहा पयासंता,
आयारं दंसंता, आयरिया तेण चुच्चंति ॥ १ ॥

संस्कृतच्छाया—

पंचविधमाचारमाचरमाणास्तथा प्रकाशमानाः ।

आचारं दर्शयन्त आचार्यास्तेनोच्यन्त इति ॥

इति च विशेषावश्यके—

अथवा आ=ईषत् अपरिपूर्णा इत्यर्थः, चारा हेरिका ये ते
आचाराः, चारकल्पा इत्यर्थः, युक्तायुक्तविभागनिरूपणनिपुणा विनेया
अतस्तेषु साधवो यथावच्छास्त्रार्थोपदेशकतया इत्याचार्याः । एषामा-
चारोपदेशकतयोपकारित्वात्, तमाचार्यम् । *द्वादशाङ्गशास्त्राध्याप-
यितारमित्यर्थः । “मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य इत्यमरः” । मोक्षशा-
स्त्रोपदेष्टारि, श्रीधर्मगुरौ, “इति शब्दार्थचिन्तामणिः” । अथवा=

* समवायांगसूत्रगतो द्वादशाङ्ग्याः परिचयः संक्षिप्यात्र उद्धृतः स चैवम् ।

आचाराङ्गः—आयारेण समणानं निगंथाणं आयार-गोचर-विणय-
वेणइअ-ठाण-गमण-चंक्रमण-पमाण-जोग-जुंजण-भासा-सम्मिति-गुत्तिसेज्जो-
वहि-भत्त-पाण-उग्गम-उप्पाय-एसणा-विसोहि-सुद्धासुद्धग्गहण-वय-नियम-
तवो-वहाणसुपसत्थमाहिज्जइ X X X X पढमे अगे दो सुअक्खंधा, पण-
वीसं अज्झयणा, पंचासी उद्देसणकाला, पंचासी समुद्देसणकाला, अठारसपय-
सहस्साई ।

भावार्थः—समवायांगसूत्रगत द्वादशाङ्गी वाणीका संक्षेपसे इस प्रकार
परिचय उद्धृत किया जाता है ।

आचाराङ्गः—आचाराङ्ग सूत्रमें इस प्रकार के विषयों का वर्णन किया
गया है यथा—श्रमण निर्ग्रन्थोंका सुप्रशस्त आचार, गोचर (भिक्षाविधि), विनय,
वैनयिक, कायोत्सर्गादि सुन्दर और एकान्त स्थान, विहारभूम्यादि गमन, चंक्र-
मण अर्थात् टहलना, या शारीरिक श्रम दूर करने के लिए उपाश्रयमें वनसे
वस्ति में गमन, विधाम, आहारादि खाद्य पेय पदार्थों का माप, स्वाध्यायादि

‘स्वयमाचरते शिष्यानाचारे स्थापयत्यपि । आचिनोति हि शास्त्रार्थ-
माचार्यस्तेन कथ्यते’ । इति कुलार्णवः । “आम्नायतत्वविज्ञाना-
चराचरसमानतः । यमादियोगसिद्धत्वादाचार्य इति कथ्यते” ॥ १ ॥
इति शांकरे ॥ अतोऽत्र जिनधर्म एव मन्त्रस्तस्य व्याख्याकृत्, श्रीमान्
सुधर्माचार्य इति भावः । तं सुधर्माचार्यं प्रति श्रीमन्महावीरचरमतीर्थ-
कृद्गुणान् पृष्टवान्, विनयेनेति शेषः “सन्मतिर्महतिर्वीरो, महावीरो-

नियम, नियोग, भाषा समिति, शुप्ति, शय्या, उपधि, भक्त, पान, उद्गमादि
(उद्गम, उत्पाद, एषणा) दोषोक्ती, विशुद्धि, शुद्धाशुद्धग्रहण, व्रत, नियम,
तप और उपधान ।

प्रथम सूत्र आचारांग में दो श्रुतस्कन्ध, ८५ उद्देशनकाल, ८५ समु-
द्देशनकाल, तथा १८००० पद संख्या है ।

सूत्रकृतः—सूअगडे णं ससमया सूइजंति, परसमया सूइजन्ति, स-
परसमया सूइजंति, जीवा सूइजंति’ अजीवा सूइजंति, जीवाजीवा सूइजंति, लोगे
सूइजंति, अलोगे सूइजंति, लोगालोगे सूइजंति, सूअगडेणं जीवाजीवे पुण्णपावा
सवसंवरनिज्जरणाबंधमुक्खावसाणा पयत्था सूइजंति । × × × × × असौ-
इस्स किरियावाइयसयस्स, चउरासीए अकिरियवाईणं, सत्तट्ठीए अण्णाणिय-
वाईणं, बत्तीसाए वेणइअवाईणं, तेतीसं उद्देसणकाला, तेतीसं समुद्देसणकाला,
छत्तीसं पदसहस्साहं ।

सूत्रकृतः—सूअगडांग (सूत्रकृतांग) में प्ररूपित विषय इस प्रकार
हैं । खसिद्धान्त, परसिद्धान्त, ख-परसिद्धान्त, जीव, अजीव, जीवाजीव, लोक,
अलोक, लोकालोक, जीव, अजीव, पुण्य, पाप, आस्रव, संवर, निर्जरा, बंध और
मोक्ष तत्त्वके सब पदार्थ, इतर दर्शन मोहित नवीन संदिग्ध दीक्षितकी बुद्धिको
शुद्ध करनेके लिए १८० क्रियावादी के मत ८४ अक्रिया वादीके मत, ३२
विनयवादीके मत, अज्ञानवादीके ६७ मत, सब मिलकर ३६३ अन्यदृष्टिके
मतोंका परिक्षेप करके खसमय स्थापन,

सूत्रकृतांग सूत्रमें दो श्रुत-स्कंध हैं, २३ अध्याय हैं, ३३ उद्देशन काल
हैं, ३३ समुद्देशन काल हैं । ३६००० पद संख्या है ।

ऽन्तकाश्यपः । नाथान्वयो वर्धमानो, यत्तीर्थमिह साम्प्रतम् ।” इति धनंजयनाममाला । अथाऽसावपि भगवान् सुधर्मास्वाम्येवं गुणविशिष्टो ‘ज्ञातृपुत्रो महावीर इति’ कथितवांश्च मां प्रतीति शेषः । एवं चासौ वर्धमानोऽर्हन् “सर्वज्ञो वीतरागोऽर्हन्, केवली धर्मचक्रभृत्” इति धनञ्जयः । विष्टपस्य संसारस्य सांसारिकविषयस्येत्यर्थः सक्चन्दनव-

स्थानांगः—ठाणेणं ससमया ठाविज्जंति, परसमया ठाविज्जंति, ससमयपरसमया ठाविज्जंति, जीवा ठाविज्जंति, अजीवा ठाविज्जंति, जीवाजीवा ठाविज्जंति, लोगा, अलोगा, लोगालोगा ठाविज्जंति, $\times \times \times \times \times$ तइए ओ षणसुअक्खंधा दस अज्झयणा, एकवीसं उद्देशणकाला, एकवीसं समुद्देशणकाला, वावत्तरि पदसहस्साइ ।

स्थानांगः—स्थानांग सूत्र में निरूपण किए हुए ये विषय हैं । स्वसमय, परसमय, स्व-परसमय, जीव, अजीव, जीवाजीव, लोक, अलोक, लोकालोक का स्थापन,

तीसरे (स्थानांग) अंग में पांच श्रुतस्कन्ध, दश अध्याय, २१ उद्देशनकाल, २१ समुद्देशनकाल, और ७२००० पद संख्या हैं ।

समवायांगः—समवाएणं ससमया सूइज्जंति परसमया सूइज्जंति, ससमयपरसमया सूइज्जंति, समवाएणं एकाइयाणं एगठाणं एगुत्तरियं, परिवुद्धिए, दुवालसंगस्स य गणिपिट्ठेगस्स पल्लवगे समणुगाइज्जइ, $\times \times \times \times \times$ चउत्थे अगे, एगे अज्झयणे, एगे सुयक्खंधे, एगे उद्देशणकाले, एगे समुद्देशणकाले एगे चउयाले पदसहस्से ।

समवायाङ्गः—समवायांगमें स्वसिद्धान्त, परसिद्धान्त, स्व-परसिद्धान्त, और एक संख्यासे लगा कर अधिकसख्यातक पदार्थोंका परिगणन एकोत्तरिक, परिवृद्धिपूर्वक प्रतिपादन है, अर्थात् प्रथम एकसंख्यक पदार्थोंका निरूपण करके फिर द्विसंख्यक पदार्थों का वृत्तान्त है । इस क्रमसे प्रतिपादन करने के बाद द्वादशांग गणिपिटकके पर्यवोंका प्रतिपादन किया गया है । चतुर्थ समवाय (अंग) में एक अध्याय, एक श्रुत स्कन्ध, एक उद्देशन काल, एक समुद्देशन काल, और एक लाख चवालिशहजार पद संख्या है ।

नितादेरिति यावज्जयं तिरस्क्रियां चकार । “विष्टपं भुवनं लोको जगदिति कोषः” । “परिभवः पराभवस्तिरस्क्रियेति कोषः” । अतो

व्याख्याप्रज्ञप्तिः—(भगवती) विआहेणं ससमया विआहिज्जंति, परस-
मया विआहिज्जंति, ससमय-परसमया विआहिज्जंति, जीवा विआहिज्जति, अजी-
वा विआहिज्जंति, जीवाजीवा विआहिज्जति, लोगे विआहिज्जति, अलोगे विआहि-
ज्जंति, लोगालोगे विआहिज्जंति, विआहे णं नाणाविहसुरनरिंदरायरिसिविविहसं-
सइअ पुच्छिआणं, जिणेणं वित्थरे ण, भासिआणं, दव्वगुण-खित्त-काल-
पज्जव-पदेस-परिणाम-जहत्थि अभाव अणुगम-निकखेव-णय-प्पमाण सुनिउ-
णोवक्कम विविहप्पकारपगडपयासिआणं. ससारसमुद्दंउत्तरणसमत्थाणं, सुरवड्-
संपूजिआण, भवियजणपयहिअयाभिनदिआणं, तमरयविद्धंसणाणं, सुदिट्ठदीव
भूअईहामतिवुद्धिवद्धमाणाणं छत्तीससहस्समणूणया ण वागराणाणं दसणाओ,
सुअत्थवहुविहप्पगारा, सीसहिअत्था × × × × × पंचमे अगे एगे सुअ-
क्खधे, एगे साइरेगे अज्झयणसये, दसउद्देसगसहस्साइ, दससमुद्देसगसहस्साइ,
छत्तीस वागरणसहस्साइ, चउरासीइ पयसहस्साइ ।

व्याख्याप्रज्ञप्तिः—(भगवती) सूत्रमें स्वसमय, परसमय, जीव, अजीव,
जीवाजीव, लोक, अलोक, लोकालोक, इत्यादि कथनके अतिरिक्त, भिन्नभिन्न
प्रकारसे देव, राजा, राजर्षि, और अनेक प्रकारके सन्दिग्ध पुरुषोंके पूछे हुए
प्रश्नोंका जिनेन्द्रदेवने विस्तारपूर्वक जो उत्तर दिए हैं । और वे उत्तर द्रव्य,
गुण, क्षेत्र, काल, पर्यव, प्रदेश और परिणाम के अनुगम, निक्षेप, नय, प्रमाण
और विविध तथा सुनिपुण उपक्रम पूर्वक यथास्तिभावके प्रतिपादक हैं । जिससे
लोक और अलोक दोनों प्रकाशित हैं । जो विशाल ससार समुद्रसे पार कर
देनेमें समर्थ हैं । इन्द्रों द्वारा पूजित हैं, भव्य लोकोंके हृदयके अभिन्नन्दक हैं,
अन्धकार रूप मैलके नाशक हैं । सुन्दर और दर्शनीय हैं, दीपक की तरह
वस्तुका तथ्य निर्णय देने वाले हैं । ईहा, मति, और बुद्धिके बढानेवाले हैं,
जिनकी संख्या ३६००० में पूर्ण होती हैं, और जो उत्तरोंके उपनिबन्धसे बहुत
प्रकारके श्रुतायोंके समुदायरूप शिष्योंके हितार्थ गुणहस्तरूप हैं । पंचम अंग
(भगवती) सूत्रमें एक श्रुतस्कन्ध, साधिक अति उत्तम सौ १०० अध्याय
हैं । दशहजार उद्देशक, १०१०० समुद्देशक, ३६००० प्रश्न और ८४०००
पद संख्या है ।

वीरः संसारं यथा जितवान्, वयमपि तथैव तज्जयाय प्रयत्नं कुर्मः ।
भगवन् ! बहुविधां नरकविभक्तिं च श्रुत्वा संसारादुद्विग्नमनसः 'केनेयं
नरकविभक्तिः प्रतिपादितः' इति मामप्राक्षुरिति, पुनश्चैवं भूतो धर्मः

ज्ञाता-धर्मकथांगः—णाया-धम्म-कहासु णं णायाणं नगराहं, उज्जाणाहं,
वणखण्डा, रायाणो, धम्मापियरो, समोसरणाहं, धम्मायरिआ, धम्मकहाओ,
इहलोइअ-परलोइअ-इद्धिविसेसा, भोग परिच्चाया, पवच्चाओ, सुयपरिग्गहा,
तवोवहाणाहं, परियागा, संलेहणाओ, भत्तपच्चक्खाणाहं, पाओवगमणाहं, देवलो-
गगमणाहं, सुकुलपच्चाया, पुण वोहिलाओ, अंतकिरिआओ, अ आघविज्जंति,
× × × × × छठे अगे दो अउक्खंधा, एगूणतीसं अज्झयणा, ते समासओ
दुविहा, पणत्ता, तंजहा, चरित्ता अ, कप्पिआ अ, दश धम्म कहाणं वग्गा,
तत्थणं एगमेगाए धम्म कहाए पंच पंच, अक्खाइयासयाहं, एगमेगाइ अक्खाइ-
आए पंच पंच उवक्खाइआसयाहं, एगमेगाए उवक्खाइआए पंच पंच अक्खा-
इअ, उवक्खाइअसयाहं, एवामेव सपुब्बावरणं अद्धुट्ठाए अक्खाइअकोडिओ,
भवन्तीतिअक्खायाओ, एगूणतीसं उद्देशणकाला, एगूणतीसं समुद्देशणकाला,
संक्खेज्जाहं पयसहस्साहं, ।

ज्ञाताधर्मकथा—इस सूत्रमें उदाहरणभूत पुरुषों के नगर, उद्यान,
वनखण्ड, राजा, माता पिता, समवसरण, धर्माचार्य, धर्मकथा, ऐहिक और
पारलौकिक ऋद्धिविशेष, भोगपरित्याग, प्रव्रज्या, श्रुत परिग्रह, तप, उपधान,
पर्याय, संलेखना, भक्तप्रत्याख्यान, पादपोषगमन, देवलोकगमन, फिर उत्तम
कुल में अवतार, पुनर्जन्म, बोधिलाम और अन्तक्रिया इत्यादि अनेक विषयों-
का कथन विस्तारसे किया गया है । छठवें ज्ञाता धर्मकथांगमें दो श्रुतस्कन्ध हैं,
जिनमें २९ अध्याय हैं, वे अध्याय चरित्र और कल्पिक भेदसे दो तरहके
बताए हैं । धर्मकथाके १० वर्ग हैं । जिसकी एक-एक धर्म कथामें ५००-
५०० आख्यायिकाएँ हैं, एक एक आख्यायिकामें ५००—५०० उपाख्यायि-
काएँ हैं, एक एक उपाख्यायिकामें ५००—५०० आख्यायिकोपाख्यायिकाएँ
हैं, और फिर इसी प्रकार से सपूर्वापर (सम्मिलकर) साढ़े तीन कोट आख्या-
यिकाएँ हो जाती हैं । इसमें २९ उद्देशनकाल, तथा २९ समुद्देशनकाल हैं,
और संख्यात लाख पद हैं, यानी ५ लाख ७६ हजार पद हैं ।

संसारोत्तारणसमर्थः केन प्रतिपादितः । इत्येतद्वहवो मामिति भावः ।
ते के इत्याकांक्षायामाह श्रमणाः=साधवो निर्ग्रन्थादयः । “तपस्वी

उपासकदशांगः—उवासगदसासु णं उवासगणं नगराई, उज्जाणाई,
वणखंडा, रायाणो, अम्मापियरो, समोसरणाई, धम्मायरियाई, धम्मकहाओ,
इहलोअ, परलोअइइठिविसेसा, उवासयाणं, सीलव्वय वेरमणगुणपच्चक्खाण,
पोसहोववासपडिवज्जिआओ, सुअपरिग्गहा, तवोवहाणाई, पडिमाओ, उवसग्गा,
संलेहणा, भत्तपच्चक्खाणाई, पाओवगमणाई, देवलोगगमणाई, सुकुलपच्चाया, पुणो
बोहिलाओ, अतकिरिआओ, आघविज्जंति, × × × × × सत्तमें अगे एगे
सुअक्खंधे, दशअज्झयणा, दशउद्देशणकाला, दश समुद्देशणकाला, संखेज्जाई
पयसहस्साई ।

उपासकदशांगः—इसमें उपासकोंके (श्रावकोंके) नगर, उद्यान,
वनखंड, राजा, मातापिता, समवसरण, धर्माचार्य, इसलोक और परलोककी
शुद्धिविशेषका तथा श्रावकोंका शीलव्रत, विरमण, गुणव्रत, प्रत्याख्यान, पौष-
घोषवास, श्रुतपरिग्रह, तप, उपधान, प्रतिमा, उपसर्ग, संलेखना, भक्तप्रत्या-
ख्यान, पादपोषगमन, देवलोकगमन, श्रेष्ठकुलजन्म, बोधिलाभ और अन्त-
क्रियातकका वर्णन है × × सातवें उपासकदशांगमें एक श्रुतस्कन्ध, दश
अध्ययन, दश उद्देशनकाल, दश समुद्देशनकाल, और संख्यातलाखपद
अर्थात् ११५२००० पदोंकी संख्या है ।

अन्तकृद्दशांगः—अंतगडदसासु णं अंतगडा णं नगराई, उज्जाण,
वणखंड, राया, अम्मापिय, समोसरण, धम्मायरिय, धम्मकहा, इहलोअअ,
परलोअआ, इठिविसेसा, भोगपरिच्चाया, पव्वज्जाओ, सुअपरिग्गहा, तवोवहा-
णाई, पडिमाओ, बहुविहाओ, खमा, अज्जवं, मद्दवं, सोअ च सच्चसहिअं,
सत्तरस्सविहोसजमो, उत्तमं च वंमं, अक्किचणया, तवो, किरियाओ, समिइयु-
त्तिओ चेव, तह अप्पमायजोगो, सज्झाय ज्झाणेण य, उत्तमाणं दोण्हं पि, लक्ख-
णाई, पत्ताणय सजमं, जियपरिसहाणं, चउव्विहक्कम्मक्खवियम्मि, जह केवलस्स
अंओ, परियाओ जत्तिओ य जह पालिओ मुणिहिं, पावोवगओ अहिं, जतियाणि
भत्ताणि, छेअइत्ता, अंतगडो मुणिवरो, तमरयोघविमुक्को, मुक्खसुहमणंतदं, च
पत्ता ए ए अजेय एवमाइत्थ वित्थरेण परूवेइ, × × × × × अट्ठमे अगे

संयमी वर्णी, योगी साधुश्च तापसः । ऋषिर्यतिर्मुनिर्मिक्षुः संयतः
श्रमणो ब्रतीति” धनंजयः । “यतिभेदे, साधुभेदे वा, भिक्षाजीविनि,
शरीरभेदे वेति शब्दस्तोममहानिधिः” । “तपस्विनि, श्रमणः परिव्राट्,
संन्यासीति पूज्यपादाः” । जैनमिक्षुके, निर्ग्रन्थे चापि, ‘श्राम्यतीति

एगे सुभक्खंधे, दस अज्झयणा, सत्तवग्गा, दस उद्देशणकाला, दस समुद्देशण-
काला, संखेज्जाई पयसहस्साई,

अन्तऋदशांगः—अन्तगडदशांग सूत्रमें अन्तकृत् (तीर्थंकरादि)
पुरुषोंके नगर, उद्यान, वनखंड, राजा, मातापिता, समवसरण, धर्म्मचार्य,
धर्मकथा, ऐहिक और पारलौकिक ऋद्धि, भोगपरित्याग, प्रव्रज्याग्रहण, श्रुतपरिग्रह,
तप, उपधान, बहुविधप्रतिज्ञाराधन, क्षमा, आर्जव, मार्दव, सत्य सहित शौच,
सत्तरह प्रकारका संयम, उत्तम ब्रह्मचर्य, अकिंचनता, तप, किया, समिति, गुप्ति,
अप्रमादयोग, उत्तमस्वाध्याय, ध्यान और कायोत्सर्ग का स्वरूप, उत्तम संयम-
प्राप्ति और परिषद् जीतनेवाले पुरुषोंका चारप्रकारके धातिक कर्म क्षय होने से
केवलज्ञानका प्राप्त करना, (अनन्त चतुष्टयकी प्राप्ति) मुनि पर्यायके पालन
करनेकी अवधि, पादपोषणत पवित्र मुनिवर जितने भक्तों (भोजन समयों) को
बिताकर जहा अन्तकृत् हुए वह विवरण और भी मुनिराज कि जो मुक्तिके
अचल सुखोंको प्राप्त हुए, इत्यादि सब वर्णन आठवें (अंतगड) अंगमें एक
श्रुतस्कन्ध के ही अन्दर है, इसके दश अध्ययन हैं, सात वर्ग हैं, दश उद्देशन
काल हैं, दश समुद्देशन काल हैं, और संख्यात लाख पद हैं, अर्थात्
३३०४००० पद संख्या है ।

अनुत्तरोपपातिकदशांगः—अणुत्तरोववाइअ दसासु णं अणुत्तरोव-
वाइआणं नगराई, उज्जाणाई, वणखडा रायाणो, अम्मापियरो, समोसरणाई,
धम्मायरिया, धम्मकहाओ, इहलोग-परलोगस्स इट्ठिविसेसा, भोगपरिच्चाया,
पव्वज्जाओ, सुअपरिग्गहाओ, तवोवहाणाई, परियागो, पडिमाओ, सलेहणाओ,
भत्तपाण-पच्चक्खाणाई, पावोवगमणाई, अणुत्तरोववाइ ओ, सुकुल पच्चाया,
पुणोवोहिलाओ, अतकिरियाओ, आघविज्जंति, + + + + नवमे अगे एगे,
सुअक्खंधे, दस अज्झयणा, तिण्णि, वग्गा, दस उद्देशणकाला दस समुद्देशण-
काला, संखेज्जाई पयसहस्साई,

श्रमणः ।' इति "शब्दार्थचिन्तामणिः" श्राम्यति परदुःखं जाना-
तीत्यपि ।' च पुनर्ब्राह्मणाः ब्रह्मचर्याद्यनुष्ठाननिरताः । "द्विजात्य-
प्रजन्म, भूदेववाडवाः । विप्रश्च ब्राह्मण" इत्यमरः । ब्रह्म परमात्मानं

अनुत्तरोपपातिकः—इस सूत्रमें अनुत्तरोपपातिकोंके नगर, उद्यान,
वनखंड, राजा, मातापिता, समवसरण, धर्म्मार्चार्य, धर्म्मकथा, इत्यादिकका
वर्णन है, और ऐहिक तथा पारलौकिक ऋद्धिविशेष, भोगपरित्याग, प्रब्रज्या-
ग्रहण, श्रुतपरिग्रह, तप, उपधान, पर्याय, प्रतिज्ञा, सलेखना, भक्तपान-
प्रत्याख्यान, पादपोषगमन, श्रेष्ठकुलमें पुनर्जन्म, बोधिलभ, अन्तक्रिया,
इत्यादि विषयोंका वर्णन है । × × नवम (अनुत्तरोपपातिक) अगमें एक
श्रुतस्कन्ध, दश-अध्याय, तीन वर्ग, दश उद्देशनकाल, दशसमुद्देशनकाल,
संख्यातलाख पद—अर्थात् ४६०८००० पद हैं ।

प्रश्नव्याकरण—पण्डवाग्रणेषु अद्भुतरं अपसिणसयं, अद्भुतरं पसि-
णापसिणसयं, विजाइसया, नागसुवण्णे हिं सद्धिं दिव्वा सवाया आघविज्जंति,
विम्हयकरणं अइसयमइ अकालदमसमतित्थकरुत्तमस्स ठिइकरणकारणाणं, दुर-
हिगमदुरवगाहस्स, सव्वसव्वणुसम्मअस्स, अवुहजणवोहकरस्स, पच्चक्खपच्च-
यकरणं, पण्हाणं, विविहगुणमहत्था, जिणवरप्पणीआ आघविज्जति, + + +
+ दसमे अगे एगे सुअक्खंधे, पणयालीस उद्देसणकाला, पणयालीसं समुद्देसण-
काला, सक्खेज्जाणि पयसहस्सणि ।

प्रश्नव्याकरण—इस सूत्रमें एकसौ आठ प्रश्न, १०८ अप्रश्न, १०८
प्रश्नाप्रश्न, विद्याओं का अतिशय, और नागकुमार तथा सुवर्णकुमारके साथ होने
वाले दिव्य सवाद का वर्णन है । × × × दशम (प्रश्नव्याकरण) अगमें,
एक श्रुतस्कन्ध, ४५ उद्देशनकाल, ४५ समुद्देशनकाल, और संख्यात लाख पद
अर्थात् ९२१६००० पद संख्या है ।

विपाकश्रुत—विवागसुए णं सुक्कड-दुक्कडा णं कम्माणं फलविवागे
आघविज्जंति, से समासओ, दुविहे पन्नते तजहा, दुहविवागे सुहविवागे चेव,
तत्थणं दस दुहविवागाणि, दस सुहविवागाणि से किं तं दुहविवागाणि ? दुहवि-
वागे सु ण दुहविवागाणं नगराहं, उज्जाणाहं, वणखंडा, रायाणो, अम्मापियरो,
समोसरणाह, धम्मायरिया, धम्मकहाओ, नगरगमणाहं, ससारपबंधे, दुहपरंप-

सिद्धं जानातीति ब्राह्मणः । परब्रह्मज्ञे ब्राह्मण इति शब्दस्तोममहानिधिः । ब्राह्मणलक्षणानीत्थं ब्रुवन्ति वृद्धाः । यथा—

‘क्षमा, तपो, दया, दानं, सत्यं, शौचं, ह्यणुव्रतम् ।

विद्याविनयसम्पन्नं प्रथमं ब्रह्मलक्षणम् ॥ १ ॥

शान्तो दान्तः सुशीलश्च, सर्वभूतहिते रतः ।

क्रोधावेशं न जानाति, द्वितीयं ब्रह्मलक्षणम् ॥ २ ॥

निर्लोभो निरहंकारः पापत्यागं करोति यः ।

रागद्वेषविनिर्मुक्तस्तृतीयं ब्रह्मलक्षणम् ॥ ३ ॥

परद्रव्यं यथा दृष्ट्वा, पथि गेहेऽथवा वने ।

अदत्तं नैव गृह्णाति, चतुर्थं ब्रह्मलक्षणम् ॥ ४ ॥

मद्यमांसमधुत्यागी—त्यक्तोदुंबरपञ्चकः ।

मुनक्ति न निशाहारं, पञ्चमं ब्रह्मलक्षणम् ॥ ५ ॥

राओ, य आघविज्जति, से तं दुहविवागाणि; से किं तं सुहविवागाणि ? सुहविवागेसुणं सुहविवागाणं नगराहं, उज्जाणाहं, वणखंडा, रायाणो, अम्मापियरो, समोसरणाहं, धम्मायरिया, धम्मकहाओ, इहलोअ—परलोअ इद्धिविसेसा, भोगपरिच्चाआ, पव्वज्जाओ, सुअपरिग्गहा, तवोवहाणाहं, परियागा, पडिमाओ, संलेहणाओ, भत्तपाणपच्चक्खाणाहं, पावोवगमणाहं, देवलोगगमणाहं, सुकुल पच्चाया, पुणबोहिलाहो, अंतकिरियाओ, आघविज्जति, × × × × × एकारसमे अंगे वीसं अज्झयणा, वीसं उद्देसणकाला, वीसं समुद्देसणकाला, संक्खेज्जाहं पयसयसहस्साहं ।

विपाकश्रुत—इसमें सुकृतकर्मोंका और दुष्कृत कर्मोंका फलविपाक-परिणाम बताया गया है । वह फलविपाक सक्षेपसे दो प्रकारका है । यथा दुःखविपाक और सुखविपाक । जिनके १०—१० भेद हैं । दुःखविपाकमें दुःखविपाकवालोंके नगर, उद्यान, वनखंड, राजा, मातापिता, समवसरण, धर्माचार्य, धर्मकथा, नगरगमन, संसार प्रबन्ध, दुःखपरम्पराका व्योरे वार वर्णन है ।

‘कैश्चित् ब्राह्मणा दशधा प्रोक्तास्त एवम्’

यथा—देवो द्विजो मुनी राजा, वैश्यः शूद्रो बिडालकः ।

खरो म्लेच्छश्च चाण्डालो, विप्रास्तु दशधा मताः ॥ १ ॥

देवः—एकाहारेण सन्तुष्टो, मद्यमांसविवर्जितः ।

पारीणस्तत्त्वविज्ञाने, स विप्रो देव उच्यते ॥ १ ॥

द्विजः—यामिको नियमी चैव, संयमी संयतेन्द्रियः ।

समो दमक्षमायुक्तो द्विजो विप्रः स उच्यते ॥ १ ॥

मुनिः—रूक्षाऽऽहारी दिवाहारी, वनवासे रतः सदा ।

कुरुतेऽहर्निशं ध्यानं, स विप्रो मुनिरुच्यते ॥ १ ॥

नृपः—अश्वादिवाहनेच्छुर्यो विग्रहे चातिवर्तते ।

आरंभः शासकः शूरः, स विप्रो हि नृपः स्मृतः ॥ १ ॥

वैश्यः—कृषिवाणिज्यगोरक्षां, न्यायं सेवां करोति यः ।

धातूनां संग्रही नित्यं, स विप्रो वैश्य उच्यते ॥ १ ॥

सुखविपाकमें सुखविपाकवालोकें नगर, उद्यान, वनखंड, राजा, माता-पिता, समवसरण, धर्माचार्य, धर्मकथा, इसलोक परलोक सम्बन्धी ऋद्धि विशेष, भोगपरित्याग, प्रव्रज्याग्रहण, श्रुतपरिग्रह, तप, उपधान, पर्याय, प्रतिज्ञा, संलेखना, आहारपानीका त्याग, पादपोषगमनसंस्तारक, देवलोक-गमन, सुकुलावतार, बोधिलाम और अन्तक्रिया तकका अनुक्रमसे वर्णन है । इसमें २० अध्याय हैं । २० उद्देशनकाल हैं, २० समुद्देशनकाल हैं । और संख्यात लाख अर्थात् १, ८४, ३२००० पद संख्या है ।

दृष्टिवादः—दिट्ठिवाएणं, सब्बभावपरूवणया, आधविज्जंति से समासओ पंच विहे पण्णते, तं जहा-परिकम्मं, सुत्ताइं, पुव्वगयं, अणुओगो, चूलिआ, । ,

दृष्टिवाद—इसमें सब पदार्थों की प्ररूपणा है, और वह दृष्टिवाद परिकर्म, सूत्र, पूर्वगत, (पूर्व) अनुयोग और चूलिका इन मेदोंसे ५ प्रकारका कहा है ।

शूद्रः—लाक्षातैलकयं चैव, विक्रयं व्याजमक्षकः ।

विक्रेता मद्यमांसानां, स विप्रः शूद्र उच्यते ॥ १ ॥

विडालः—भक्ष्याभक्ष्यं न जानाति, नाश्वं वाद्यं करोति यः ।

परस्त्रीगमनं कर्ता, विडालः स हि प्रोच्यते ॥ १ ॥

म्लेच्छः—वापीकूपतडागानामपूतजलसंग्रहः ।

परदुःखं न जानाति, विप्रो म्लेच्छः स कथ्यते ॥ १ ॥

चाण्डालः—अहिंसां नैव जानाति, सर्वदा प्राणिघातकः ।

वनं दग्ध्वा कृषिं कुर्यात्, विप्रश्चाण्डाल उच्यते ॥ १ ॥

स्वरः—शास्त्राध्ययनजाप्यादिकर्मषट्कविवर्जितः ।

जातमृत्युगृहे भोजी, खरो विप्रः स उच्यते ॥ १ ॥

वर्ज्यः—नाच्छादयति परदोषं, कुर्यात्स्वपापगोपनम् ।

शुनः पुच्छमिव व्यर्थं, ब्राह्मघर्मविवर्जितः ॥ १ ॥

जन्मकाले भवेच्छूद्रो, वृद्धिकाले भवेद्विजः ।

शास्त्राभ्यासे भवेद्विप्रो, ब्रह्मविद्ब्राह्मणः स्मृतः ॥ १ ॥

स तत्राऽब्राह्मणो यथा—

कोहो य माणो य वहो य जेसिं,

मोसं अदत्तं च परिग्रहं च ।

ते माहणा जाइविज्जाविहणा,

ताइं तु खेत्ताइं सुपावयाइं ॥ १४ ॥

(संस्कृतच्छाया)

कोधश्च मानश्च वधश्च येषां, मृपाऽदत्तं च परिग्रहं च ।

ते ब्राह्मणा जातिविद्याविहीनास्तानि तु क्षेत्राणि सुपापकानि ॥१४॥

[ब्राह्मणोचितश्रेष्ठयज्ञः]

सुसंवुडा पंचहिं संवरे हिं,
इह जीवियं अणवकं वमाणा ।
वोसट्टकाया सुइच्चत्तदेहा,
महाजयं जयइ जन्नसेट्ठं ॥ ४२ ॥

सुसंवृताः पंचभिः संवरैः, रिह जीवितमनवकांक्षमाणाः ।
च्युत्सृष्टकायाः शुचित्यक्तदेहाः, महाजयं यजन्ते श्रेष्ठयज्ञम् ॥ ४२ ॥
उत्तराध्ययन अ० १२

[ब्राह्मणोचितस्नानतीर्थम्]

धम्मो हरए बम्भे संति तित्थे,
अणाविले अत्तपसन्नलेसे ।
जहिं सिणाओ विमलो विमुद्धो,
सुसीइभूओ प्रजहामि दोसं ॥ ४६ ॥
एयं सिणाणं कुसले हि दिट्ठं,
महासिणाणं इसिणं पसत्थं ।
जहिं सिणाया विमला विमुद्धा,
महारिसि उत्तमं ठाणं पत्ते ॥ ४७ ॥

संस्कृतच्छाया

धर्मो हृदो ब्रह्म शान्तितीर्थं, अनाविल आत्मप्रसन्नलेश्ये ।
यस्मिन् स्नातो विमलो विशुद्धः सुशीतीभूतः प्रजहामि दोषम् ॥ ४६ ॥
यत्तत्स्नानं कुशलैर्दृष्टं, महास्नानमृषीणां प्रशस्तम् ।
यस्मिन् स्नाता विमला विशुद्धा, महर्षय उत्तमं स्थानं प्राप्ताः ॥ ४७ ॥
तथाऽगारिणो=गृहवासिनः 'सदनं सन्न भवनं धिष्ण्यं वैश्याऽथ
मन्दिरम्; गेहं निकेतनागारमिति' धनंजयः । आ-गृह कर्मणि

घञ्, आगमृच्छतीति, प्राप्नोति वेति, आग, आ-ऋ गतावण् वेति आगारं,=गृहमस्यास्तीत्यागारी, ते । आगारिणः, क्षत्रियादयश्चेति भावः । परतीर्थिकाः परमतावलम्बिनः शाक्यादयश्चेति वा; ते सर्वेऽपि, किं तदिति दर्शयति, स को योऽसावेनं धर्मम् । आगारानागारविच्छिन्नमाहोक्तवान् । धृञ् धारणे धातौ मन्, “स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृष” इत्यमरः । ‘वत्थुसहावो धम्मो’ ‘यतोऽभ्युदयो निःश्रेयसी स धर्मः,’ दुर्गतौ प्रपततां प्राणिनां धारणाद्धर्मं रक्षकमेकान्तहितमाहोक्तवानिति । किंभूतं धर्ममनीदृशमतुलम् । कयोक्तवान् ? साधुसमीक्षया समतयेति भावः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—(समणा) भिक्षु (माहणा) ब्राह्मण (य) और (अगारिणो) श्रद्धालु गृहस्थ (य) तथा (परतित्थिया) और और जैनतरमतावलम्बी (पुच्छिस्तु) पूछेंगे कि—जिन्होंने (साहुसमिक्खयाए) अच्छी तरह स्वाभाविक ज्ञानद्वारा (जेगंतहिंयं) सब प्रकारसे कल्याण और उद्धार करनेवाला (अणेलिसं) उपमा रहित (धम्मं) आत्म-धर्म (आहु) कहा है (से) वे (केइ) कौन थे ? ॥ १ ॥

भावार्थ—आर्य सुधर्माचार्य भगवान्से उनके सदैव समीपमें रहनेवाले आयुष्मान् जंबू शिष्यने पूछा कि—हे आर्य्य ! संसारसमुद्रसे पार करनेवाला, एकान्त हितकारी एवं अनुपम आत्म-धर्म किसने प्रतिपादन किया है ? मुझसे इस प्रकार अनेक भिक्षु-गृहस्थ एवं अन्यान्य-मतवालोंने प्रश्न किया है ॥ १ ॥

भाषाटीका—इस संसाररूपी गहन वनमें घूमते फिरते प्राणिओंके लिए दश दृष्टान्तोंसे मनुष्यजन्मका मिलना अत्यन्त कठिन है, इसके अतिरिक्त आर्यदेश [आर्य भोजन, आर्य वृत्ति, आर्य वेशभूषा, आर्य पडौस, आर्य सहवास, आर्य भाषा,] उत्तम कुल, लम्बा आयु, आरोग्य शरीर, समस्त इन्द्रियोंकी इच्छानुकूल सामग्रियोंका संयोग मिलना तो और भी कठिन है, परन्तु श्रीवीरराग भगवान्के धर्ममें प्रवृत्त होना सबसे अधिक मुश्किल है, और जगतके जीवोंको सर्वज्ञोक्त धर्म ही कल्याण और मंगलका करने वाला है । इसी भाव औषधके अनुपानसे शरीर और मन सम्बन्धी कर्म्म रोग नाश होते हैं, और वह धर्म ज्ञातपुत्रमहावीर प्रभुने चार प्रकारका प्रतिपादन किया है । जो कि—दान, शील, तप और भावसे पहचाना जाता है ।

दान धर्म की विशेषता-

दानको सबसे प्रथम इसलिए कहा है कि यह दान धर्म पिछले तीन भेदोंमें भी समाया हुआ है, लोकोंमें इसलोक, तथा परलोककी अपेक्षासे दान देनेकी प्रणाली सबसे पुरानी है, श्रीमान् तीर्थकर भगवान् सबसे पहले एक वर्ष दान देकर फिर दीक्षा लेते हैं ।

शीलमें भी दान धर्मका समावेश-

शील धर्ममें भी दानधर्म ज्योंका त्यों समाया हुआ है, क्योंकि ब्रह्मचर्य व्रत ग्रहण करनेपर असंख्य द्वीन्द्रिय, और असंख्य सम्मूर्च्छिम पंचेन्द्रिय जीवोंको तथा नवलाख गर्भजपंचेन्द्रिय जीवोंको ब्रह्मचर्य पालन करनेसे प्रतिवार अभयदान मिलता है । इतर शास्त्रकारोंने भी इसका बड़ा माहात्म्य लिखा है ।*

शील व्रतको स्वीकार करके वीर्य (आत्मशक्ति) का रक्षण करता हुआ गर्भादिके जन्ममरण सबंधी कष्टोंसे मुक्त होजाता है, और मानो वह अपने को भी अभयदान देता है । इससे स्पष्ट सिद्ध है कि शीलमें भी दान ही गर्भित है ।

तपमें भी दानधर्मका अन्तर्भाव-

शीलकी तरह तपश्चरण करनेमें भी दानधर्मकी आराधना छुपी हुई है । यह सब जानते हैं कि-छ. कायकी विराधना (हिंसा या आरंभ) के बिना भोजनका बनना असंभव है । परन्तु सावक उपवासादि तप करनेपर इच्छाओंको रोकतेहुए छ कायका आरंभ रोककर उस दिन अनन्त जीवोंको अभय दान देता है, अतः तप करनेसे भी दान धर्मका अनायासही पालन हो जाता है ।

* एकरात्रोपितस्यापि, या गतिर्ब्रह्मचारिणः ।

न सा ऋतुसहस्रेण, प्राप्तुं शक्या युधिष्ठिर ! ॥

(मार्कण्ड, ऋषिः)

भावार्थ—एक रात भर ब्रह्मचर्य पालन करने से भी जो उत्तम गति तथा श्रेष्ठ फल उस ब्रह्मचारी को मिलता है वह हे युधिष्ठिर ! हजार यज्ञोंसे भी अप्राप्य है ।

भावधर्म तो दान धर्म है ही-

भाव प्रवृत्तिको रोक कर कर्ण पौदा करनेका नाम है । तथा जीव और अजीवकी अप्रमत्तयोगसे रक्षाकरना भाव है, वहां भी सबको भावकी दृष्टिसे अभयदान ही मिलता है । अतः प्राणीरक्षाका नाम ही भाव या भावशुद्धि है ।

क्या साधु भी दान देता है ?

जैन मुनि भी प्रतिदिन उपदेशदान, ज्ञानदान, शिक्षादान, रुद्धिच्छेदक शिक्षा दान देकर मानव समाजपर महान् उपकार करते हैं । इसपर लोक कभी यह भी कह देते हैं कि-साधुको अन्नदाता न कहकर दानी या राजाको ही अन्नदाता कहना चाहिए । साधु क्या कभी किसीको रोटी पानी दे सकता है ? मगर इतना तो अवश्य समझ लेना चाहिए कि-क्या भोजन अन्न ही हो सकता है ? और कोई वस्तु नहीं, क्या अन्नसे ही तृप्ति होती है ? यदि सच पूछा जाय तो आत्माकी खुराक अन्न पानी नहीं है । यह तो परवस्तु तथा शरीरको पोषण करनेवाली पौद्गलिकवस्तु है । और आत्माकी निजी खुराक तो उसका ज्ञान, दर्शन, चरित्र, तप, सम, संवेद, निर्वेद, अनुकम्पा आस्तिक्य ही है । इस वास्तविक खुराकको प्राप्त करनेपर आत्माकी सदाके लिए तृप्ति हो जाती है । अतः पूज्य मुनिवर्य ज्ञान, दर्शन चरित्रकी आत्मीय खुराक देनेके नाते अन्नदाता भी हो सकते हैं । और इस दानके सुन्दर कार्य भारके संचालक मुनि ही होते हैं जोकि दोनों प्रकारसे निर्द्वन्द्व हैं ।

शील, तप और भाव गुप्त रीतिसे दानमें ही छुपे हुए हैं । अत एव चारों धर्मोंमें पहले दानको प्रमुखस्थान प्राप्त है । परन्तु दान, शील, तप भी भावके सद्भावसे अर्थात् पवित्रभावरूपी सुन्दरलहरके आनेपर सफल हो सकते हैं अन्यथा नहीं ।

धर्मरत्न-

चतुर्विध अमूल्य धर्मरत्न पाकर श्रेष्ठकुलकीप्राप्ति, समस्त इन्द्रियादिक की अनुकूल सामग्री युक्त मानवका कर्तव्य है कि-वह अनेकान्तवादकी शैलीको समझकर जिनेन्द्रके धर्मतत्वका आश्रय पाकर आठकर्मरूप पद्दतोंको तोड़नेका प्रयत्न करे ।

कर्म नाश करनेकी कसौटी-

कर्मोंका नाश त्याग, वैराग्य, सयम, नियम, तपकी अभिमें आत्मासे इस

कार होता है जैसे अभिमें सुवर्णका मल नाश होता है अतःउपरोक्त साध-
नोंको साधकका कर्तव्य है कि उन्हें समझनेकेलिए सर्वज्ञप्रभुका उपदेश सुनना
चाहिए। और आपका रहस्य जानना चाहिए। यह निस्संदेह है कि आप
अठारह दोषों से रहित होते हैं। वे चार घनघातिक कर्म क्षय करके अनन्त
वस्तुष्य अर्थात् अनन्तज्ञान, अनन्तदर्शन, अनन्तसुख और वह अनन्तसुख
रहावस्थामें भी प्राप्त कर सकते हैं। वे साधु, साध्वी, श्रावक, श्राविकारूप
वार धर्मतीर्थ स्थापन करनेके नाते तीर्थकर कहलाते हैं। और धर्मका आद्य
प्रयत्न करनेसे तथा अनन्त विभूति प्राप्त करनेपर वे असंख्य देव और इन्द्रकी
सेवा के योग्य होते हैं अतः अर्हन् भी हैं। और इस वर्तमान अवसर्पिणी-
कालके चतुर्थ-भारकमे हमारे इस भारत वर्षमें २४ अर्हन् हो गए हैं।
जेनमें अन्तिम अर्हन् महावीर प्रभु हुए हैं।

वीर प्रभुकी स्तुति-

ज्ञातृपुत्र महावीर प्रभुका हमपर पूर्ण उपकार है। उनके उपकारों
का भूलजाना कृतघ्नता है। उन्हें निर्वाण हुए यद्यपि २४६५ वर्ष हो गए हैं
तथापि उनका अनुकरण करनेके लिए उनके गुणोंका स्मरण करना, तथा
उनकी स्तुति करना हमारा परम कर्तव्य है, अतः आज उनकी स्तुतिरूप
व्याख्या करनेकेलिए प्रयत्नशील हुआ हूँ।

उनकी अनेक स्तुतिएँ और मेरा असामर्थ्य-

तत्वके अध्येताओंमें मुख्य विद्वानोंने उनके अनन्तगुणोंका अनेक
उत्तम शब्दोंमें वर्णन किया है, परन्तु मैं भी अपने सम्यग्दर्शनके बलसे
कुछ स्तुति करूं मुझे ऐसी सूझ पैदा हुई है। यद्यपि मुझमें उन विद्वानों जैसी
प्रतिभा तो नहीं, मगर मेरा उत्साह और भक्तिकी निर्भरता मुझसे बलात्कार
प्रेरणा कर रही है। कारण जिस रास्तेसे गरुड अपनी चण्डगतिसे उड़कर
निकल गया हो क्या उसके पीछे एक छोटीसी तितलीको जानेकी इच्छा
नहीं होती? अवश्य होती है।

इसी प्रकार अल्पज्ञप्रायः मैं भी मानसोत्सुकता से भरपूर होकर ज्ञातृपुत्र
महावीर स्वामीकी स्तुति 'वीरस्तुति' सूत्रकृताग नामा सूत्रके छठवें अध्यायकी
व्याख्याके बहाने अवश्य करसकता हूँ। मुझे आशा है कि उसमें मुझे सफलता

अवश्य प्राप्त होगी। क्योंकि मणिमें डोरा पिरोने की अपेक्षा उसका वेध करना कठिन होता है। अतः उनकी स्तुति रूप कृति तो पहलेसे ही विराजमान है किन्तु मैं तो उनकी स्तुतिरूप मणिको अपनी अननुभूत दूटी फूटी लोक भाषाके डोरेमें ही पिरोनेका सतत प्रयत्न करूंगा। और यह मेरी अनल्पीयसी भक्तिके कारण अधिक कठिन नहीं है। परन्तु यह सब प्रभुकी कृपा ही है। मेरी इसमें कुछ विशेषता नहीं है। क्योंकि उन्होंने २५०० वर्ष पहले आत्म-ज्ञानका मार्ग भव्यात्माओंकेलिए परिमार्जित कर दिया है। इसमें मुझ सम अल्पमतिकी मजाल नहीं कि—कुछ विशेषता पैदा कर सकूं, यह सब प्रक्रिया उनकी ही बताई हुई तो है।

वीर प्रभु का गुण गान करते समय—

आरंभमें गुरु और शिष्यकी बातें ।

अन्तिम तीर्थंकर ज्ञातनन्दन—महावीर प्रभुके गुणोंको जाननेकेलिए जिज्ञासु जम्बू ने जोकि एक सुसुधु अन्तेवासी शिष्य थे, वे वस्तुका निश्चय करनेमें सदैव सचेष्ट रहते थे, वे तत्त्वको पाकर असीम श्रद्धा और प्रतीति के साथ मनन करनेवाले महापुरुषों में से एक थे;

आचार्य और उसकी पहिचान

वे भगवान् सुधर्माचार्यकी सेवामें सदाकाल तत्पर रहते थे। सुधर्मा एक विशेष आचार्य तथा समझदार जैनसमाजके सच्चे नेता थे। वे चतुर समाजको हमेशा संगठन और सचरित्री रहनेका पूर्णतया प्रभावोत्पादक उपदेश कियाकरते थे। वे स्वयं भी विनयशील और आचारयुक्त थे। क्योंकि जो स्वयं परिशुद्ध और गुणसमन्वित होता है वही चरित्राकांक्षीकी अध्यात्म-मनोरथ माला को गूँथ सकता है अतः वही आचार्य होनेका सर्वाधिकारी है। कहा भी है कि—“जो सूत्र और अर्थका जाननेवाला है, आत्माके ज्ञानलक्षणको मांजकर जिसने चमकील कर दिया है। चारोंसंघकेलिए जो (पृथ्वी की भान्ति) अवलम्बनभूत है, संघकी अशान्तिका नाश करदेता है, आत्म-तत्त्व का उपदेशक है, वही आचार्य होता है”,

वह पांच प्रकारके आचारोंका स्वतः पालन करता है। आपकी देखा देखी संघ भी सदाचारका अनुकरण करता है। इस प्रकारसे आचारका यायातथ्य उपदेश आचार्यके द्वारा ही मिलता है। क्योंकि—

“जो पाच प्रकारके आचारोंका स्वयं समाचरण करता है, अध्यात्म-ज्ञानका प्रकाशक है, चरित्रको प्रगटमें पवित्र दृष्टिसे भावके रूपमें भर देता है, वही आचार्य होता है।”

आचार्य के छत्तीस गुण-

पाच इन्द्रियोंको वश करते हैं, नववाडविशुद्ध ब्रह्मचर्यका पालन करते हैं, क्रोध, मान, माया, लोभको दूर करते हैं, पाच महाव्रतोंका पालन करते हैं, पाच आचारोंका समाचरण करते हैं, पाच समिति, तीनगुप्ति इन आठ प्रवचनोंको धारण करते हैं, ये छत्तीस-गुण उत्पन्न होनेपर आचार्यकी योग्यता आ सकती है अन्यथा नहीं।

आचार्य को चतुर गोपाल की उपमा-

चतुर ग्वाल सब पशुओंको अपनी विचारदृष्टिमें रखता है। उन्हें किसीके खेतमें नहीं घुसने देता। इसीप्रकार आचार्यभी अपने सघको अशान्ति, कुसम्प, कषाय, रुढिवाद और वैषम्यकी ओर नहीं जाने देता, समाजमें क्लेश होते ही आचार्य तुरन्त मिटा देते हैं। या भव्यात्माओंके जन्म जन्मान्तरोंके क्लेश मिटा देते हैं। उन्हें सन्मार्ग-सम्यग्दर्शनका राह सुझा देते हैं, युक्त, अयुक्त, ससार-मोक्ष, हित-अहित, धर्म-अधर्मका रहस्य भिन्न भिन्न करके समझा देनेका उपकार प्रस्तुत करते हैं।

उन्हें नमस्कार करने का प्रयोजन-

आचार विषयक उपदेश उन्हीं से प्राप्त होता है, इसलिए तीसरे पदमें उनकोभी नमस्कार किया है, क्योंकि उन्होंने चरित्रोपदेशकताद्वारा हम पर खूब प्रभाव डाला है, हम उन्हें उपकारकी दृष्टि से निरहंकार होकर नमस्कार करते हैं और द्वादशांगी-शास्त्र वाणीके पूर्णपाठी तथा औरोंको पढानेका कार्य भी इन्हींके हाथ है।

आचार्य की विशेषता-

“ज्ञान, दर्शन, चरित्र, तप रूप गुप्त मन्त्रकी उत्तम शैली से ये ही व्याख्या करते हैं।

“वे मोक्ष शास्त्रके उपदेशक हैं ।”

“शिष्योंको सदाचारमें स्थापन करते हैं ।”

“शिक्षाके पूर्ण-स्वामी होते हैं ।”

“आत्मयोग-सिद्धिका मार्ग इन्हीं से मिलता है ।”

श्रीमान् सुधर्म्म-आचार्य=आचार्यके समस्त गुणों से मण्डित हैं ।

जम्बू अन्तेवासी का सुधर्म्माचार्य से प्रश्न ।

अगाध गुणसमुद्ररूप सुधर्म्माचार्यसे जिज्ञासु शिष्य जम्बूने अंतिम-तीर्थकर भगवान् ज्ञातृपुत्र-महावीरस्वामीके गुणोंका परिचय प्राप्त करनेके लिए यह पूछा कि वे प्रभु कैसे थे । धर्म-वर-चक्रसे संसारमें रुलानेवाले कर्मोंका अन्त उन्होंने किस प्रकार किया । जिसमार्गका अनुसरण उन्होंने किया था यदि हम भी उसी मार्गका आश्रय लें तो हमारा प्रभुके साथ कैसे साम्य हो सकता है ? नरकके दुःखोंको सुनकर जिनका मन अत्यन्त उदास हो गया है, त्याग और वैराग्यसे जो समलंकृत होना चाहते हैं, वे श्रमणादि मुझसे पूछते हैं कि-संसारसे पार करनेवाला धर्म किसने प्रतिपादन किया है ? संसारमें विचरण करते समय बहुतसे श्रमण भी यही प्रश्न करेंगे । वे श्रमण-साधु होते हैं । परिग्रह ग्रन्थीके काटनेवाले हैं । निष्काम तप करते हैं । वे दूसरेके दुःख सुखको अपनी तरह समझनेके कारण खेदज्ञ भी होते हैं ।

ब्राह्मण—

इसके अतिरिक्त मुझसे कई ब्राह्मण भी यही पूछेंगे । और वे ब्रह्मचर्य पालन करने से, सिद्ध-परमात्माका ज्ञान-मार्ग सुननेसे, परका आत्मा अपने सदृश जाननेसे, ब्रह्मके नामसे प्रसिद्ध हैं ।

वृद्ध पुरुषों के वताए ब्राह्मण लक्षण—

जिसमें सहनशीलता, निरीहता, अहिंसकता, उदारता, सत्य, शौच, पांच अणुव्रत, विद्या, विनय सम्पन्नता है उस पुरुषमें ब्राह्मणका पहला लक्षण है ।

जो शान्त है, इन्द्रियोंको अपने वशमें करता है, पवित्र और दृढ़ ब्रह्मचारी है । सब प्राणियोंके हित और कल्याणमें सदैव लगा रहता है । जो कभी भी क्रोधके आवेशमें नहीं आता । यह ब्राह्मणका दूसरा लक्षण है ।

जो निर्लोभी है, अभिमानसे रहित है, सर्वथा पापको त्याग-बुका है, राग, द्वेष और मोहसे मुक्त है, यह तीसरा लक्षण है ।

मार्गमें, जंगलमें, या किसीके घरमें पर वस्तुको देख कर जिसका चोरी करनेको जी नहीं चाहता, चोरी करके परवस्तु नहीं लेता है वह ब्राह्मणका चतुर्थ लक्षण है ।

जो मास, मदिरा, मधुका कभी सेवन नहीं करता है; गूलर, अंजीर आदि गले सड़े कीड़ोंवाले फल नहीं खाता है, तथा रातको भोजन नहीं करता है, यह पांचवां लक्षण है ।

किसीने ब्राह्मण के १० प्रकार भी कहे हैं ।

देव, द्विज, मुनि, राजा, वैश्य, शूद्र, विलाव, गधा, म्लेच्छ, चाण्डाल, इन मेदोंसे ब्राह्मण १० प्रकार के होते हैं ।

देव-

जो एक वक्त भोजन करता है, मास, मदिरा नहीं खाता पीता, तत्व ज्ञानके पारको पहुँच गया है, वह देव ब्राह्मण है ।

द्विज-

महाव्रती-नियमयुक्त-संयम पालक इन्द्रियविजेता-समतोलन वृत्ति वाला, आत्मा और मनका विजेता-क्षमा और सहिष्णु ब्राह्मण द्विज कहलाता है ।

मुनि-

जो रुखा, सूखा खाकर सन्तोष कर लेता है, दिन में भोजन करता है, सदैव वनमें रहता है, दिन, रात आत्म-ध्यान में लगा रहता है । योगाभ्यासके साधनमें संलग्न है, वह मुनि-ब्राह्मण है ।

नृप-

जो हाथी घोड़ोंपर चढ़नेकी इच्छा रखता है, समर भूमि में जाकर युद्ध करता है, अपने देशको दासत्व की शृंखला से मुक्त करके स्वतन्त्रता दिलाता है । जिसे अन्यायका नाश करते दयान आती हो, न्यायसे शासन चलाता हो, साम्यवादकी स्थितिपालकतामें शूर वीर हो, जिसमें कायरता का नाम तक नहीं है । वह ब्राह्मण राजाके समान होता है ।

वैश्य-

जो खेती करता है, न्याय नीतिसे व्यापार करता है, पशु करता है, सदैव न्यायका पक्ष लेता है, जन समाज की सेवा में तत्पर है, दानके अर्थ सब प्रकारके धातुओंका अनुकूल-आर्य वृत्ति से संग्रह जानता है, वह ब्राह्मण वैश्यके समान है ।

शूद्र-

जो लाख और तैलका क्रय, विक्रय करता है, व्याज खाता है; मदिरा बेचता है, वह शूद्र ब्राह्मण है,

विलाव-

जिसे भक्ष्याभक्ष्यका ज्ञान नहीं है, जो गाने वजानेका काम करता परस्त्री गामी है, वह ब्राह्मण विलाव प्रकृति का है ।

म्लेच्छ-

बावडी, कुँवा, तालाबसे जो अनछना पानीका व्यवहार करता परके आत्मसंबन्धी दुःखको न जानता हो, वह म्लेच्छ ब्राह्मण है ।

चाण्डाल-

जो जंगलमें आग लगा कर खेती करता है, जो हरेक जीवको डालता है, अहिंसा धर्म से अनभिज्ञ है, वह विप्र चाण्डाल है ।

खर-

शास्त्र अध्ययन और जप तप आदि अध्यात्मीय पट् कर्म करना जानता है, मृतक के घर आहार करता है, उसे खर-ब्राह्मण समझना चाहिए

अयोग्य ब्राह्मण-

जो अन्यके दोषोंको प्रगट करता है, और अपने पापको छुपा देता वह ब्राह्मण धर्मके अयोग्य है, उसका जीवन कुत्ते की पूँछ की तरह व्यर्थ

ब्राह्मण-परम्परा-

जन्म कालमें वह शूद्र रहता है, गुण वृद्धि पाकर द्विज होता है, श्रद्धा करकेसे विप्र है, और वह अध्यात्मयोग तथा ब्रह्मज्ञान पाकर प्रजापति हो जाता है ।

अब्राह्मण-

जो क्रोध और मान तथा प्राणि-हिंसा करता है, असत्य बोलता है, चोरी करता है, परिग्रह-तृष्णा युक्त है। वह ब्राह्मण जाति और विद्यासे हीन तथा पतित है, वही अब्राह्मण और पाप क्षेत्र कहलाता है।

ब्राह्मणोचित-सर्वश्रेष्ठ यज्ञ-

जो पांच सवर भावोंसे आस्रवद्वारा आनेवाले पापको रोकता है, जिसे जीवित रहनेकी आकांक्षा नहीं होती, जो कायोत्सर्ग द्वारा आत्म-चिंतनमें लगा रहता है, मन, वाणी तथा कायके पापविकारोंसे अलग हटकर जो सर्व्वथा पवित्र हो गया है। जिसने देहका मोह त्याग दिया है, वह महाजय पानेका उत्तम अधिकारी है, यही श्रेष्ठ यज्ञ करता है।

ब्राह्मणोचित तीर्थस्नान-

धर्मरूपी ब्रह्म है, ब्रह्मचर्य शान्तितीर्थ है, आत्माका प्रसन्न लेश्या रूप पवित्र जल है, इसीमें स्नान करनेसे कर्मरहित और निर्मल होकर जन्म मरणसे मुक्त होता है। उसमें सदाके लिए अपुनरावृत्तिरूप पवित्रता आ जाती है। अध्यात्म दोषोंका सर्व्वथा अभाव तब ही होता है ॥ ४६ ॥

यह स्नान आत्मज्ञानके मर्मज्ञाने देखा है, ऋषियोंका श्रेष्ठतम और महास्नान (महाव्रत) ही है। जिसमें स्नान करनेवाले, पवित्र और कर्मरहित, होनेवाले महापिंगण उत्तम मोक्ष स्थानको प्राप्त करते हैं।

इस प्रकार उपरोक्त लक्षणवाले ब्राह्मणोंकी तरह गृहवासी, क्षत्रियादिक तथा परमतावलम्बी भी यही पूछेंगे कि साधु और गृहस्थके भेदसे जो धर्म दो प्रकार का है वह किसने बताया है? उसका प्रणेता कौन है? जो धर्म दुर्गतिमें पड़नेसे धारण करके आत्माको बचानेवाला है, समदृष्टिसे एकान्त कल्याण और हित करनेवाला है। जिसकी महिमा अतुल और अपार है। उसे किस प्रणेताने समतापूर्वक कहा है? जिसमें विषमता और पूर्वापर विरोधका नाम तक भी नहीं है ॥ १ ॥

गुजराती अनुवाद—आ संसाररूपी गहन वनमां भ्रमण करता प्राणिओने माटे दश दृष्टान्ते दुर्लभ एवा मनुष्य जन्मनी प्राप्ति थवी अति कठण छे, तदुपरान्त आर्यदेश, [आर्यभोजन, आर्यवृत्ति, आर्यवेश, आर्यसहवास,

આર્યમાષા, આર્યજીવન,] ઉત્તમ કુલ, વીર્ય આયુષ્ય, આરોગ્ય શરીર, સમસ્ત ઇન્દ્રિયોને ઇચ્છાનુકૂલ સામગ્રીનો સંયોગ અને અધ્યાત્મિકજીવન ગાઢનાર સાધુપુરુષોનો સત્સંગ એ તેનાથી વધુ કઠણ છે । પળ વીતરાગ પ્રણીત ધર્મમાં પ્રયત્નશીલ વનનું, એ સૌથી વધુ કઠણ છે । જગતના જીવોને કલ્યાણકર સર્વજ્ઞ કથિત ધર્મજ છે, આ ભાવ ઔપધિના સેવનથી શારીરિક તેમજ માનસિક સર્વ રોગો નાશ પામે છે, તે ધર્મ જ્ઞાતપુત્ર શ્રીમહાવીર પ્રભુએ દાન-શીલ-તપ-ભાવ એ ચાર પ્રકારે વતાવેલો છે.

દાન ધર્મની વિશેષતા—દાનને સૌથી પ્રથમ એટલા માટે કહેવામાં આવેલ છે કે દાન ધર્મનો પાછલના ત્રણે પ્રકારોમાં પણ સમાવેશ થયેલ છે, જગતમાં આ લોક તથા પરલોકની સ્વાતર દાન દેવાની પ્રણાલી સૌથી પુરાણી છે । શ્રીતીર્થંકર ભગવાન સૌથી પહેલા વરસીદાન આપીને પછી દીક્ષા અંગીકાર કરે છે ।

શીલમાં દાન ધર્મનો સમાવેશ—શીલ ધર્મમાં પણ દાનધર્મનો સમાવેશ થાય છે, બ્રહ્મચર્ય પાલનથી દરેક વચ્ચે અસંખ્ય વેદેન્દ્રિય અસંખ્ય સંમૂર્છિતમપંચેન્દ્રિય તથા નવ લાખ ગર્ભજ પદ્મેન્દ્રિય જીવોને અભયદાન મળે છે । અન્ય શાસ્ત્રકારોએ પણ આ વ્રતનું વહુ જ માહાત્મ્ય દર્શાવેલ છે ।

एकरात्रोपितस्यापि, या गतिर्ब्रह्मचारिणः ।

न सा क्रतुसहस्रेण प्राप्नुं शक्या युधिष्ठिर ॥

[માર્કણ્ડ ઋષિ]

ભાવાર્થ—એક રાત્રિના પણ બ્રહ્મચર્ય પાલનથી જે ઉત્તમ ગતિ તથા શ્રેષ્ઠ ફલ બ્રહ્મચારીને મળે છે, તે હે યુધિષ્ઠિર ! હજાર યજ્ઞોથી પણ મળતાં નથી ।

શીલવ્રતનું પાલન કરીને વીર્ય (આત્મશક્તિ) નું રક્ષણ કરનાર ગર્ભ, જન્મ મરણાદિ દુઃખોથી મુક્ત થાય છે । એટલે કે તે પોતાને પણ અભયદાન આપે છે । આથી શીલમાં પણ દાન ગર્ભિત હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે ।

તપમાં પણ દાનધર્મનો અન્તર્ભાવ—શીલની માફક તપશ્ચર્યામાં પણ દાનધર્મની આરાધના હુપાયેલી છે । આ વાત સર્વ કોઈ જાણે છે કે છકાયની વિરાધના [હિંસા યા આરમ્મ] વગર ભોજન તૈયાર થઈ શકતું નથી । પરન્તુ

इच्छानिरौघरूपं उपवासादि तप करवाथी छकायनो आरम्भ वंध यतां ते दिवसे अनन्त जीवने अभयदान मले छे, तेथी तप करवाथी पण दानधर्मनुं अनायासे पालन थई जाय छे ।

- भाव धर्म तो दानधर्म छेज-

प्रवृत्तिने रौकी करुणा राखवी तथा अप्रमत्तयोगशी जीव तथा अजीवनी रक्षा करवी, तेनुं नाम भाव छे, त्या पण भावनी दृष्टिए वधाने अभयदान मले छे, तेथी प्राणीरक्षानुं नामज भाव अथवा भावशुद्धि छे ।

शुं साधु पण दान दे छे ?

हा, जैन मुनि पण हमेशा उपदेशदान, ज्ञानदान, शिक्षादान, रुढि-च्छेदक दान दे छे, अने तेथी मानवसमाजपर महान् उपकार करे छे, कोई वखते लोको एम पण कहे छे, के साधुने नहि पण दानी अथवा राजानेज अन्नदाता कहेवा जोइए, साधु शुं कोईने भोजन पाणी आपी शके छे ? पण एटहूं तो जरूर समजी लेवुं जोइए के शु अनाज मात्र भोजन कहेवाय छे ? बीजी कोई वस्तु नहि, तृप्ति शुं मात्र अनाजबीज थाय छे ? खरी रीते आत्मानो खोराक अन्न पण नथी, ए तो पर वस्तु तथा मात्र देहनुंज पोषण करनारी पौद्गलिक वस्तु छे पण आत्मानो पोतानो खोराकतो ज्ञान, दर्शन, चरित्र, तप, शम, सवेद, निर्वेद, अनुकंपा, आस्तिक्य छे । ते वास्तविक खोराकनी प्राप्तिथी आत्मानी हमेशने माटे तृप्तिज थई जाय छे । तेथी पूज्य मुनिवर ज्ञान, दर्शन चरित्ररूपी आत्मीय खोराक आपता होवाथी तेओने अन्नदाता पण कही शकाय, अने आ दानरूपी सुन्दर कार्यना संचालक मुनिज होय छे, के जे वंने प्रकारे निर्द्वन्द्व होय छे ।

शील तप तेमज भाव गुप्तरीते दानमां समायेल छे तेथी चारे धर्ममां दानने प्रथम स्थान आपवामा आवेल छे, परन्तु दान, शील, तप पण भावन सद्भावथी एटले के पवित्र भावरूपी सुंदर लहर आववाथी सफल बनी शके छे, त्रीजी रीते नहि ।

धर्मरत्न-

चतुर्विध अमूल्य धर्मरत्न मेळवीने श्रेष्ठकुल तेमज इन्द्रियादिकनी अनुकूल सामग्री प्राप्त थयेल, मनुष्यनुं कर्तव्य छे के अनेकान्तवादनी शैलीने समजीने

જિનેન્દ્ર કથિત ધર્મતત્ત્વનો આશ્રય લઈને આઠકર્મરૂપી જાલને તોડવાનો તેણે અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ।

કર્મનાશનો ઉપાય—

જેવી રીતે અમિથી સુવર્ણનો મેલ નાશ પામે છે તેવીજ રીતે ત્યાગ, વૈરાગ્ય, સયમ, નિયમ, તપરૂપી અમિથી કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે । સાધકનું એ કર્તવ્ય છે કે ઉપરોક્ત સાધનોને સમજવાને માટે તેણે સર્વજ્ઞ પ્રભુની વાણીરૂપ ઉપદેશ સામઘ્વો જોઈએ અને આત્મ [સર્વજ્ઞ] કોને કહેવાય તે સમજવું જોઈએ ।

આત્મ અઢાર દોષ રહિત છે, ચાર ધનધાતી કર્મનો ક્ષય કરી અનન્ત ચતુષ્ટય [અનન્તજ્ઞાન, અનન્ત દર્શન, અનન્ત સુખ, અનન્ત શક્તિ] ને વરેલા છે સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક શ્રાવિકા એ ચાર તીર્થના સ્થાપક હોવાથી તીર્થંકર કહેવાય છે । ધર્મની આદિ કરવાથી તેમજ અનન્ત વિભૂતિમય હોવાથી તેઓ અસંખ્ય દેવ તેમજ ઇન્દ્રોથી સેવવા યોગ્ય છે । તેથી અર્હત્-પણ કહેવાય છે । વર્તમાન અવસર્પિણી કાલના ચોથા આરામાં આ ભારતવર્ષમાં ૨૪ તીર્થંકર, એટલે આત્મ પુરુષો થઈ ગયા છે । જેમાના અન્તિમ તીર્થંકર જ્ઞાતૃપુત્ર મહાવીર પ્રભુ છે ।

વીરપ્રભુની સ્તુતિ—

જ્ઞાતૃપુત્ર મહાવીર પ્રભુનો આપણાપર અત્યન્ત ઉપકાર છે । તેમના ઉપકારોને ભૂલી જવામાં કૃતગ્નતા છે, તેથી જોકે તેમનું નિર્વાણ થયા ૨૪૬૫ વર્ષ થઈ ગયા છતાં તેમના ગુણોનું સ્મરણ કરવું તથા તેમની સ્તુતિ કરવી, એ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે, તેથી આજે હું તેમની સ્તુતિરૂપ વ્યાખ્યા કરવા પ્રયત્નશીલ બન્યો છું ।

તેમની અનેક સ્તુતિ અને મારું અસામર્થ્ય—

તત્ત્વજ્ઞોમા મુખ્ય વિદ્વાનોએ અનેક ગુણોનું અનેક ઉત્તમ શબ્દોમા વર્ણન કરેલું છે, પરન્તુ હું પણ પોતાના સમ્યગ્દર્શનના બલથી કાંઈક સ્તુતિ કરું, એવી ઉચ્ચ અને પવિત્ર અભિલાષા પ્રગટ થઈ । જો કે મારામા તે વિદ્વાનો જેવી પ્રતિભા નથી, છતાં મારા ઉત્સાહ અને ભક્તિ મને વચ્ચાત્કારે પ્રેરણા કરી રહેલ છે, કારણ કે જે રસ્તે ગરુડ પોતાની પ્રચંડ ગતિથી ડહીને પસાર થઈ ગયેલ હોય છે, તે રસ્તે તેની પાછલ એક નાના પક્ષીને જવાની ઇચ્છા શું નથી થતી ? જરૂર થાય છે ।

એ રીતે અત્પણ પ્રાય હું પળ માનવોચિત ઉત્સુકતાથી ભરપૂર બનીને ‘વીરસ્તુતિ’ નામે શ્રીસૂત્ર કૃતાજ્ઞાના ષષ્ઠમ અધ્યાયની વ્યાખ્યારૂપે જ્ઞાતપુત્ર શ્રીમહાવીર પ્રભુની સ્તુતિ કરું છું મને આશા છે કે તેમા મારી પ્રસન્ન ભક્તિરૂપ સફલતા જરૂર થશે ।

મળિમા દોરો પરોવવા કરતાં તેને વીંધવું વધુ કઠણ છે, તેમની સ્તુતિરૂપ કૃતિ તો પ્રથમથી જ છે પણ હું તો તેમની સ્તુતિરૂપ મળિમાં મારી વીનઅનુભવી તૂટીફૂટી વાલભાષારૂપી દોરો પરોવવાનો સતત પ્રયત્ન કરીશ, અને તે મારી અલ્પ ભક્તિના કારણે અધિક મુશ્કેલ નથી । પણ તે વધી પ્રભુની કૃપાજ છે । તેમા મારી કશી વિશેષતા નથી । કારણ કે તેઓશ્રીએ ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલા મહ્યાત્માઓ માટે આત્મજ્ઞાનનો માર્ગ સરલ કરી દીધેલો છે તેમા વિશેષતા ઉત્પન્ન કરવાની મારી અત્પણની કશી શક્તિ નથી । આ સર્વ પ્રક્રિયા તેમનીજ વતાવેલી છે ।

વીરપ્રભુના ગુણગાન કરતીવચ્ચે પ્રારંભમાં ગુરુશિષ્ય સંવાદ-

જિજ્ઞાસુ જંબુસ્વામી મુમુક્ષુ તેમજ મુખ્ય અન્તેવાસી શિષ્ય હતા, તેઓ વસ્તુનો નિર્ણય કરવામા સદા તત્પર રહેતા હતા । તેઓ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરીને અસીમ શ્રદ્ધા તેમજ પ્રતીતિ સાથે મનન કરવાવાળા મહાપુરુષોમાના એક હતા, તેઓ ભગવાન્ સુધર્માઽઽચાર્યની સેવામા સદા તત્પર રહેતા હતા ।

આચાર્યની ઓલખ-

તે વચ્ચે સુધર્મા એક વિશેષ આચાર્ય તેમજ સમજદાર જૈનસમાજના સાચા નેતા હતા તેઓ ચતુરસમાજને સંગઠિત તથા સચ્ચરિત્રવાન્ બનાવવાનો પૂર્ણ પ્રમાવશાઠી ઉપદેશ આપ્યા કરતા હતા । તેઓ પોતે પણ વિનયશીલ અને આચારયુક્ત હતા, કારણ કે જે પોતે વિશુદ્ધ તેમજ ગુણી હોય છે તેજ બીજાઓ માટે ચારિત્રાકાક્ષીની અધ્યાત્મ મનોરથમાલા ગુંથી શકે છે, તેથી આચાર્યપણામાટે પૂર્ણ અધિકારી છે । કહ્યું પણ છે કે “જે સૂત્ર તેમજ અર્થના જાણકાર છે, આત્માના જ્ઞાનલક્ષણને નિર્મલ બનાવીને જેમણે પ્રકાશિત કરેલ છે, ચારે પ્રકારના સઘને જેઓ પૃથ્વીની પેઠે આધારભૂત છે । સંઘની અશાન્તિનો નાશ કરે છે, આત્મતત્ત્વનું ઉપદેશ છે, તે આચાર્ય હોઈ શકે” ।

તેઓ પાંચ પ્રકારના આચારોનું પોતે પાલન કરે છે, તેમની ટેલાદેખીથી સંઘ પણ સદાચારનું અનુકરણ કરે છે, આ રીતે આચારનો યથાતથ્ય ઉપદેશ આચાર્ય દ્વારાજ મળી શકે છે । કારણકે તેઓ અધ્યાત્મજ્ઞાનના પ્રકાશક છે ।

આચાર્યના છત્રીશ ગુણ-

પાંચ ઇન્દ્રિયોને વશ કરે છે, નવ વાડ વિશુદ્ધ વ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે । ક્રોધ-માન-માયા-લોભ દૂર કરે છે । પાંચ મહાવ્રતોનું પાલન કરે છે, પાંચ આચારોનું સમાચરણ કરે છે, પાંચ સમિતિ-ત્રણગુપ્તિ એ આઠ દયા માતાના પ્રવચનને ધારણ કરે છે । એ છત્રીશ ગુણવાળા આચાર્ય કહી શકાય, વીજા નહીં ।

આચાર્યને ચતુર ગોપાલની ઉપમા-

ચતુર ગોપાલ વધા પશુઓ પર પોતાની દૃષ્ટિ રાખે છે, તેમને કોઈના ચેતરમાં દાસલ થવા દેતો નથી, તેવીજ રીતે આચાર્યદેવ પણ પોતાના સંઘને અશાન્તિ-કુસમ્પ-કષાય-રુઢિવાદ-વિપમતા-તરફ જવા દેતા નથી, ક્લેશ થતા વેંતજ આચાર્ય તરત તેને શમાવી દે છે, મવ્યાત્માઓના જન્મ જન્માન્તરોના ક્લેશને મટાઢી દે છે, તેમને સન્માર્ગ-સમ્યગ્દર્શનનો સરલ રસ્તો વતાવે છે । યોગ્ય-અયોગ્ય, સંસાર-મોક્ષ, હિત-અહિત, ધર્મ-અધર્મ-વિગેરેની સમજણ આપે છે । એવા આચાર્યપ્રમુ વાદવા યોગ્ય છે ।

આચાર્યને નમસ્કાર કરવાનું પ્રયોજન-

આચાર સમ્બન્ધી ઉપદેશ તેઓની પાસેથી મળે છે, તેથી તેમને ત્રીજા પદમાં નમન કરેલો છે, કારણકે ચરિત્રોપદેશનો આપણા પર તેઓ પ્રભાવ પાડે છે, આપણે તેમને ઉપકારની દૃષ્ટિથી નિરભિમાની વનીને નમસ્કાર કરીએ છીએ । દ્વાદશાંગી- [શાસ્ત્ર-] વાણીના તેઓ પૂર્ણપાઠી છે, તેમજ વીજાઓને મળાવવાનું કાર્ય પણ તેમને હાથ છે ।

આચાર્યની વિશેષતા-

જ્ઞાન-દર્શન-ચરિત્ર-તપ રૂપ ગુપ્ત મંત્રની ઉત્તમ શૈલી થી તેઓ વ્યાખ્યા કરે છે, તેઓ મોક્ષ શાસ્ત્રના ઉપદેશક છે, શિષ્યોને સદાચારમા સ્થિર કરે છે, શિક્ષાના પૂર્ણ સ્વામી છે, આત્મ-યોગ-સિદ્ધિનો માર્ગ તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે, શ્રીમાન્ સુધર્માચાર્ય આચાર્યના વધા ગુણોથી વિરાજમાન હતા ।

અન્તેવાસી જંવૂનો સુધર્માચાર્યને પ્રશ્ન-

અગાધ ગુણ મસુદ્રરૂપ સુધર્માચાર્યને જિજ્ઞાસુ જંવૂએ અન્તિમ તીર્થંકર ભગવાન્ જાતુપુત્ર મહાવીર સ્વામીના ગુણોનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રશ્ન કર્યો કે “તેઓ કેવા હતા ? એ ધર્મવર-ચક્રવર્તીએ પોતાના ધર્મચક્રથી સંસારમા રચ્ચદા-

વનારાં કર્મોનો અન્ત તેઓએ કહી રીતે કર્યો ? જે માર્ગનું અનુસરણ તેઓએ કર્યું, તે માર્ગનો આશ્રય જો અમે લઈએ તો પ્રભુ સાથે અમારું સામ્ય કેવી રીતે થઈ શકે ? નરકના દુઃખો સામઢીને જેમનું મન અત્યન્ત ઉદાસ થઈ ગયું છે, ત્યાગ અને વૈરાગ્યથી જેઓ અલંકૃત વનવા ઇચ્છે છે, તે શ્રમણાદિ મને પૂછે છે કે “સસાર રૂપ સમુદ્રથી પાર ઉતારનાર ધર્મનું પ્રતિપાદન કોણે કરેલું છે ?” સંસારમા વિચરતા ઘણા શ્રમણો આ પ્રશ્ન પૂછશે, તે શ્રમણ-સાધુ છે, પરિગ્રહ ગ્રન્થીને કાપનારા છે, નિષ્કામ તપ કરે છે, તેઓ પોતાની માફક વીજાઓના સુખ દુઃખ સમજે છે, તેથી તે છેદજ્ઞ પળ હોય છે ।

બ્રાહ્મણ-

તદુપરાત મને કોઈ બ્રાહ્મણો પળ પૂછશે, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતા હોવાથી, સિદ્ધ-પરમાત્માના જ્ઞાન-માર્ગનું શ્રવણ કરતા હોવાથી, અન્ય-આત્માઓને પોતાના સમાન જાણતા હોવાથી, તે બ્રાહ્મણ નામથી પ્રસિદ્ધ છે ।

વૃદ્ધ પુરુષો વતાવેલા બ્રાહ્મણના લક્ષણો-

જેનામા સહનશીલતા, નિરાસક્તિ, અર્હિસકતા, ઉદારતા, સત્ય, શૌચ, પાંચ અણુવ્રત, સાત શિક્ષાવ્રત, વિદ્યા વિનયસમ્પન્નતા હોય છે, તેમા બ્રાહ્મણનું પહેલું લક્ષણ છે । જે શાન્ત હોય છે, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરે છે, પવિત્ર અને દૃઢ બ્રહ્મચારી છે, વધા પ્રાણિઓના કલ્યાણ-કાર્યોમા જે હમેશા તત્પર રહે છે, જે ક્રોધ કરતા નથી, તે બ્રાહ્મણનું બીજું લક્ષણ છે । જે નિર્લોભી છે, નિરભિમાની છે, સર્વેથા પાપના ત્યાગી છે, રાગ-દ્વેષ અને મોહજાઢથી મુક્ત છે, તે ત્રીજું લક્ષણ છે । માર્ગમાં, જગલમા, અથવા કોઈના ઘરમા પર વસ્તુને જોઈને ચોરી કરવાની ઇચ્છા સરખી જેમને નથી થતી, તેમજ ચોરી કરીને પર વસ્તુનું ગ્રહણ જેઓ કરતા નથી, તે બ્રાહ્મણનું ચોથું લક્ષણ છે । જે માસ, મદિરા, મધુનું ક્યારે પળ સેવન કરતાં નથી, ગુલર-અજીર વિગેરે અમ્લફલ તથા ગઢેલા-સઢેલા ફલ ખાતા નથી, તથા રાત્રિભોજનના ત્યાગી હોય છે, તે પાંચમું લક્ષણ છે ।

કોઈપણ ૧૦ પ્રકારના બ્રાહ્મણ કહેલા છે-

દેવ, દ્વિજ, મુનિ, રાજા, વૈશ્ય, શૂદ્ર, વિલાવ, ગધા, મ્લેચ્છ, ચાણ્ડાલ એ મેદોથી બ્રાહ્મણ દશ પ્રકારના હોઈ શકે છે.

દેવ બ્રાહ્મણ—જે ંક વખત ભોજન કરે છે; માસ, -મદિરાનું સેવન કરતા નથી, તત્વજ્ઞાનના પારને પહોંચી ગયા છે, તે દેવ બ્રાહ્મણ છે ।

દ્વિજ બ્રાહ્મણ—મહાવ્રતી, નિયમયુક્ત, સંયમપાલક, ઇન્દ્રિયવિજેતા, સમ-
તોલનવૃત્તિવાળા, આત્મા અને મનના વિજેતા, ક્ષમાવાન, અને સહિષ્ણુ છે તે દ્વિજ
બ્રાહ્મણ છે ।

મુનિબ્રાહ્મણ—જે હુલો સુકો આહાર લઈને પળ સન્તોષ માને છે, માત્ર
દિવસેજ ભોજન કરે છે, હમેશાં વનમા વસે છે, દિનરાત આત્મધ્યાનમા મગ્ન રહે છે,
યોગાભ્યાસની સાધના કરે છે, તે મુનિબ્રાહ્મણ છે ।

નૃપબ્રાહ્મણ—

જે હાથી, ઘોડા પર સ્વારી કરવાની ઇચ્છા રાখে છે, રણ ભૂમિમાં જઈ યુદ્ધ
કરે છે, સ્વદેશને ગુલામીની જંજીરથી મુક્ત કરી તેને સ્વતંત્ર વનાવે છે, અન્યાયનો
નાશ કરવાને જે પ્રયત્નશીલ છે, ન્યાયથી શાસન ચલાવે છે, સામ્યવાદની સ્થિતિ-
પાલકતામા શૂરવીર છે, કાયરતાનો અશમાત્ર જેનામા નથી, તે નૃપબ્રાહ્મણ હોય છે ।

વૈશ્ય બ્રાહ્મણ—જે ખેતી કરે છે, ન્યાયનીતિથી વેપાર કરે છે, પશુનું
પાલન કરે છે, હમેશા ન્યાયનો પક્ષ લ્યે છે, જનસમાજની સેવામા તત્પર રહે છે,
જે દાન દેવા અર્થે સર્વ પ્રકારની ધાતુઓનો આર્યવૃત્તિથી સંગ્રહ કરવાનું જાણે છે,
તે વૈશ્ય બ્રાહ્મણ છે ।

શૂદ્ર બ્રાહ્મણ—જે લાલ, તેમજ તેલનો વેપાર કરે છે, વ્યાજ રાખે છે,
માસ મદિરા વેચે છે, તે શૂદ્ર બ્રાહ્મણ છે ।

વિલાવ બ્રાહ્મણ—જેને ભક્ષ્યાભક્ષ્યનું જ્ઞાન નથી, જે ગાવા વજાવવાનું
કાર્ય કરે છે, પરત્વીગામી છે, તે બ્રાહ્મણ વિલાવ પ્રકૃતિનો છે ।

મ્લેચ્છ બ્રાહ્મણ—વાવ-કુવા-તલાવમાથી જે અળગલ પાણીનો ઉપયોગ
કરે છે, પરના દુહોનો જે વિચાર કરતો નથી, તે મ્લેચ્છ બ્રાહ્મણ છે ।

ચાણ્ડાલ બ્રાહ્મણ—જે જંગલમાં આગ લગાવીને ખેતી કરે છે, જે
દરેક જીવને મારી નાખે છે, અર્હિમા ધર્મથી અજાત છે, તે ચાણ્ડાલ બ્રાહ્મણ છે ।

શ્વર બ્રાહ્મણ—શાસ્ત્ર નું અધ્યયન કરતાં છતાં અધ્યાત્મ-વ્યર્કમ કરવાનું
જે જાણતા નથી, પ્રેતભોજન કરે છે તે શ્વર બ્રાહ્મણ છે ।

અયોગ્ય બ્રાહ્મણ—જે અન્યના દોષો પ્રગટ કરે છે, અને પોતાના પાપોને
છુપાવે છે, તે બ્રાહ્મણ ધર્મ માટે અયોગ્ય છે, તેનું જીવન કુતરાની પૂછડી માફક
વ્યર્થ છે ।

બ્રાહ્મણ પરમ્પરા-

જન્મકાલમા તે શુદ્ધ હોય છે, ગુણ વૃદ્ધિ પામીને દ્વિજ બને છે, શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાથી વિપ્ર થાય છે, અને અધ્યાત્મયોગ તેમજ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તે બ્રાહ્મણ થાય છે ।

અબ્રાહ્મણ—જે ક્રોધ-માન-પ્રાણી હિંસા-કરે છે, અસત્ય બોલે છે, ચોરી કરે છે, પરિગ્રહ રાખે છે, તૃષ્ણા યુક્ત છે, તે બ્રાહ્મણ જાતિ અને વિદ્યાથી હીન તથા પતિત છે । અને તે પાપક્ષેત્ર કહેવાય છે ।

બ્રાહ્મણોચિત શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ—પાંચ ઇન્દ્રિયોનુ નિયમન કરનારા, જીવિતવ્યની પળ પરવા નહિ કરનારા, કાયોત્સર્ગ દ્વારા આત્મચિન્તવન કરનારા; મન, વાણી, તથા કાયના પાપ વિકારોથી દૂર રહેનારા, અને કાયની આસક્તિથી રહિત, એવા મહાપુરુષો વહારની શુદ્ધિની દરકાર ન કરતા ઉત્તમ અને મહાવિજયી ભાવયજ્ઞને જ આદરે છે ।

બ્રાહ્મણોચિત તીર્થસ્નાન—ધર્મરૂપી કુંડ છે, બ્રહ્મચર્યરૂપી પુણ્યતીર્થ છે, આત્માની પ્રસન્નલેહ્યારૂપ પવિત્ર જલ છે, તેમાં સ્નાન કરવાથી કર્મરહિત અને જન્મમરણથી મુક્ત થાય છે, હમેશને માટે અપુનરાવૃત્તિરૂપ પવિત્રતા આવી જાય છે, દોષોનો સર્વથા અભાવ ત્યારેજ થાય છે ।

એવું સ્નાન આત્મ કુશલ પુરુષોએ કર્યું છે, અને ઋષિઓએ તેજ મહાસ્નાનને વ્યાપ્યું છે, જેમા સ્નાનકરેલા પવિત્ર મહર્ષિઓ નિર્મલ થઈને [કર્મરહિત થઈને] ઉત્તમસ્થાન (મુક્તિ) ને પામ્યા છે ।

ઉપરોક્ત લક્ષણવાળા બ્રાહ્મણોની પેઠે ગૃહસ્થો, ધર્મિયો, અને પરધર્મિઓ પણ મને પૂછે છે કે એકાંત હિતકારી અને અનન્ય ધર્મ યથાસ્થિત કોણે કહ્યો છે ? તે ધર્મ દુર્ગતિમા પડતા જીવોને ધરી રાખે છે, બધાનું એકાન્ત કલ્યાણ કરે છે, તે અપાર મહિમામય છે ॥ ૧ ॥

મૂલ

કહં ચં પાણં કહં દંસણં સે,

સીલં કહં પાપસુચંસસ આસી ?

જાણાસિ પં ભિક્ષુ ! જહાતહેણં,

અહાસુચં વૂહિ જહા ણિસંતં ॥ ૨ ॥

संस्कृतच्छाया

कथञ्च ज्ञानं कथं दर्शनं तस्य, शीलं कथं ज्ञातसुतस्याऽऽसीत् ?
जानीये भिक्षो ! याथातथ्येन, यथाश्रुतं ब्रूहि यथानिशान्तम् ॥२॥

सं० टीका—तथैव तस्य भगवतो ज्ञातसुतस्य महावीरस्यान्तिम-
तीर्थकृतः सम्यग्ज्ञानादिगुणावाप्तये प्रश्नयन्नाह—कथं केन प्रकारेण
स वीरो “वि=विशिष्टां, ई=लक्ष्मीं, राति=ददातीति सः । अथवा
विशेषेण ईर्ते=सकलान् पदार्थान् जानातीति वीरः, यद्वा वि=विशिष्टा
इरा=वाग्दिव्यध्वनिरूपा, इरा=पृथ्वी-ईषत्प्राग्भारा स्वरूपाऽस्ति
यस्यासौ वीरः, अथवा वीरयति, वीर इवाचरतीति वा वीरः । वीर-
सपूर्णतामासाद्य कामराज-यमराज-मोहराजान् निराकरोतीति वीरः ।
यद्वा वि=विशिष्टा इरा गगनगमनं अपुनरावृत्तिरूपं यस्यासौ वीरः ।”

तस्य भगवतो, ज्ञानं “हिताहितप्राप्तिपरिहारसमर्थं हि प्रमाणं ततो
ज्ञानमेव तत्” “तन्निश्चयात्मकं समारोपविरुद्धत्वादनुमानवत्”

अथवा—

“त्रिकालगोचरानन्त-गुणपर्यायसंयुताः,

यत्र भावाः स्फुरन्त्युच्चैस्तज्ज्ञानं ज्ञानिनां मतम् ।

ध्रौव्यादिकलितैर्भावैर्निर्भरं कलितं जगत्,

चिन्तितं युगपद्यत्र, तज्ज्ञानं योगिलोचनम् ॥”

पुनश्च—

“अनेकपर्यायगुणैरुपेतं, विलोक्यते येन समस्ततत्त्वम् ।

तदिन्द्रियानिन्द्रियभेदभिन्नं, ज्ञानं जिनेन्द्रैर्गदितं हिताय ॥

रत्नत्रयीं रक्षति येन जीवो, विरज्यतेऽत्यन्तशरीरसौख्यात्,

रुणद्धि पापं कुरुते विशुद्धिं, ज्ञानं तदिष्टं सकलार्थवद्भिः ॥

क्रोध धुनीते, विदधाति शान्तिं, तनोति मैत्रीं, विहिनस्ति मोहम् ।
पुनाति चित्तं, मदनं लुनीते, येनेह बोधं तमुशन्ति सन्तः ॥”

तथाच—

“आत्मानमात्मसंभूतं, रागादिमलवर्जितम् ।

यो जानाति भवेत्तस्य, ज्ञानं निश्चयहेतुजम् ॥”

अथवा ज्ञायते सदसदनेनेति ज्ञानम् । “मोक्षे धीर्ज्ञानमित्यमरः” ।
अवाप्तवान्, किंभूत भगवतो ज्ञानम् । विशेषावबोधकम्, लोका-
लोकावबोधक-सर्वभावग्राहकं लोकालोकविषयं, नातः परं ज्ञानमस्ति ।
न च केवलज्ञानविषयात्परं किञ्चिदन्यज्ज्ञेयमस्ति । तत्केवलज्ञानं,
केवलं परिपूर्णं समग्रमसाधारणं निरपेक्षं विशुद्धं सर्वभावज्ञापकं लोका-
लोकविषयमनन्तपर्य्यायमित्यर्थः । शुद्धात्मोत्थसहजपरमानन्दरूपमती-
न्द्रियसुखं च केवलज्ञानादेवावाप्नोति । अनेन केवलज्ञानचेतनामयत्वेन
केवल ज्ञातृत्वादन्वेषा कर्मबन्धं वाथवा कर्मफलं च शुभाशुभं केवल-
ज्ञानेनैव ज्ञायते, सूक्ष्मवादरं चराचरं वा पूर्णसर्वज्ञत्वमिति भावः ।
किंभूतं तस्य दर्शनं, सामान्यार्थपरिच्छेदकं दर्शनावरणरहितं चेति ।
“निर्वर्णनं तु निर्ध्यानं, दर्शनालोकनेक्षणमित्यमरः ।” अथवा दृशेर-
व्यभिचारिणी सर्वेन्द्रियानिन्द्रियार्थप्राप्तिस्तत्सम्यग्दर्शनमिति । प्रशस्तं
दर्शनं सम्यग्दर्शनम् । सगतं वा दर्शनं सम्यग्दर्शनम् । वाथवा जीवादीनि
तत्त्वानि त एवार्थास्तेषां श्रद्धान् तेषु प्रत्यवधारणं, तदेवं प्रशमसंवेद-
निर्वेदानुक्मपास्तिक्यामिव्यक्तिलक्षणं सम्यग्दर्शनम् । यस्य मोहनीय-
सप्तकक्षयेन दर्शनं विशुद्धं तदेव सावरणं केवलं दर्शनं भवसम्भूत-
क्लेशप्राग्भारभेषजमनेन चरणज्ञानयोर्वीजं महाव्रतविशुद्धभावजीवितं
भवति । एतत्सद्दर्शनरत्नं मुक्तिदं विश्वलोकैकभूषामणिसदृशं । एवमेव

तच्छीलं चरित्रं यमनियमरूपं “शुचौ तु चरिते शीलमित्यमरः” । अतस्तत् स्वात्मभावेऽपि, यदाह मेदनी कोषे,—“शीलं स्वभावे सद्वृत्ते योगान्तरे सिते” इति । “शीलं स्वभावे सद्वृत्त” इत्यमरोऽपि । तत्कीदृक् । ज्ञाताः क्षत्रियास्तेषां पुत्रो ज्ञातपुत्रः । “राजन्यः क्षत्रियो ज्ञात इति कोषः” । “णायपुत्ते विसोणे” “गच्छति णायपुत्ते असणाए” “इत्याचाराङ्गसूत्रे नवमाध्याये” । ज्ञातपुत्रो भगवान् महावीरप्रभुरिति । तस्यासीदिति । यदेतन्मया पृष्टं तच्च हे भिक्षो ! “भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दीत्यमरः” । सुधर्मस्वामिन् ! याथातथ्येन सम्यक्प्रकारेण जानास्यवगच्छसि । तत्कृत्स्नं त्वया यथा श्रुतं कर्णगोचरी [यथा भवति तथा] कृतं, यथा निशान्तं नितरामतिशयेन शान्तं ब्रूयाचक्ष्वेति भावः । “निशान्तमित्यवधारितं यथा दृष्टं तथेति केचित् ।”

अन्वयार्थ—(से) उस (णायसुयस्स) ज्ञातपुत्र—महावीर भगवान्का (णाणं) ज्ञान (कहं) कैसा था, (दंसणं) दर्शन (कहं) कैसा था, और (सीलं) चरित्र (कहं) कैसा था, [भिक्षु !] हे सुधर्मस्वामिन् ! आप [जहातहेणं] अच्छे प्रकार [जाणासि] जानते हो अत एव [अहासुयं] आपने जैसा सुना है एवं [जहाणिसंतं] जैसा निर्धारण किया है उसी प्रकार [बूहि] फर्माइए ।

भावार्थ—आर्य जम्बू नामक जिज्ञासु-शिष्यने निवेदन किया कि-हे सुधर्मस्वामिन् ! गुरुवर्य ! आप सब कुछ अच्छीतरह जानते हैं अत एव कृपा करिए और यह फर्माइए कि-भगवान् ज्ञातपुत्र महावीरका ज्ञान कैसा था ? उन्होंने उस सम्यग्ज्ञानको किस प्रकार प्राप्त किया ? और उनका दर्शन सामान्य प्रतिभास तथा यम-नियम और सयमादि शील-चरित्र किसभान्तिके थे ? ॥ २ ॥

भाषाटीका—मोक्ष लक्ष्मीके प्रदाता, सर्वपदार्थोंके ज्ञाता, जिसकी वाणी विलक्षण और अमोघ है, जो अष्टम पृथ्वी [मोक्ष] को प्राप्त कर चुका है, वीर रंस पूर्ण है, वीरता पूर्वक जिसने कामराज, मृत्युराज और मोहराजको जीत लिया है, जिसका अविरल ज्ञानमें विशेष गमन अर्थात् प्रवेश है, वह वीर

कहलाता है । भगवान् महावीर चरमतीर्थङ्कर नाम और गुण से महावीर ही थे । उनमें ये सब उपमाएँ पाई जाती थीं ।

ज्ञान—उनका ज्ञान कैसा था ? क्योंकि प्रमाण ही हितकी प्राप्ति और अहितका परिहार करनेमें समर्थ है, अतः ज्ञानही सबसे बड़ और पुष्ट प्रमाणयुक्त होता है ।

इसके अतिरिक्त ज्ञान ही वस्तुतत्त्व का निर्णय करता है, इसीसे परमोपकारी ज्ञानही है, यथा—

जिसमें तीन कालके गोचर अनन्त गुण पर्याय से संयुक्त पदार्थ अतिशयके साथ प्रतिभासित होते हैं । उसको ज्ञानी जनों ने ज्ञान कहा है । यह सामान्यरूप से पूर्ण-ज्ञानका स्वरूप है । आकाश द्रव्य अनन्त प्रदेशी है, उसके मध्यमें असंख्यात प्रदेशी लोकाकाश है, उसमें जीव, पुद्गल, धर्म, अधर्म और काल ये अनन्त द्रव्य हैं, उनके तीन काल सम्बन्धी भिन्न भिन्न अनन्त-अनन्त पर्याय हैं । उन सबको युगपत् (एक समयमें) जाननेवाला पूर्णज्ञान आत्माका निश्चयस्वभाव है । यद्यपि कर्मके निमित्तसे उसके पांच भेद होगए हैं तथापि वह स्वभावस्थित है ।

उत्पाद, व्यय, ध्रौव्य स्वभाववाले पदार्थों से यह जगत् अतिशय भरा पड़ा है, जिसके ज्ञान में यह एक दम प्रतिबिम्बित हो वह ज्ञान परमयोगीश्वरों के लिए तो नेत्र के समान है । क्योंकि अन्य मतों में योगीप्रत्यक्ष ज्ञान को माना है, वह यथार्थ न हो कर उक्त ज्ञानही सत्यार्थ है ।

इसके अतिरिक्त यहभी कहा है कि—जिसके द्वारा समस्त तत्वों को विचार सरणी से आत्मा स्फुट रूपमें देखता है, जिस तत्वमें अनन्त पर्याय गुण की सत्ता है, इसे सम्यक्तया जाननेके लिए ज्ञान ही हितकर और पहला साधन है । इसी ज्ञानसे आत्माको जड़ ससार से अलग कर डालता है ।

आत्मकल्याण करनेवालोंकेलिए ज्ञानका सर्व प्रथम आराधन इसलिए अभीष्ट है कि इसके द्वारा जीव पौद्गलिक तथा शारीरिक सुखसे विरक्त हो जाता है । अपने आत्मीय गुण रत्नकी रक्षा इसीकी छत्र छायामें होती है । फिर उससे प्रवृत्ति-पाप द्वारको रोक कर आत्म शोधनमें लगजाता है ।

ज्ञानकी पूर्ण मात्राके प्रभावसे क्रोधको शान्त करता है, इससे आत्मामें अपूर्व सम भावकी झाकी होती है । शान्तिके कारण सब प्राणियोंमें अमेद

रूपसे मंत्री भाव पैदा करनेका स्वभाव होजाता है। इसके अनन्तर मोह, अवि-
वेक, चित्त विकारके पर्दे तोड़ डालता है। मोहका सर्वथा नाश होनेपर चित्त
निर्मल और पवित्र हो कर स्थिर होता है, पवित्र चित्तवाला कामदेवका
नाश करता है। जिसके ज्ञान-आत्माका उदय होगया हो उसमें इतनी क्रियाओं-
का भी मननात्मक उदय हो जाता है, इससे ज्ञानी अटल सुखके पदको पानेका
पूर्ण साधक बन जाता है।”

‘जो आत्माको राग द्वेषसे निकालकर निश्चय हेतु बन जाता है बुद्धि-
मानोंने उसे भी ज्ञान कहा है।’

‘जिससे सत् अर्थात् उत्पाद, व्यय, ध्रौव्यका और असत्का विवेक हो
उठता है, उसे भी ज्ञान ही कहा है।’

ज्ञान विशेष वस्तुका बोध कराता है, लोक और अलोकके परदे खुल जाते
हैं। हथेली पर रखे हुए आमलेकी भांति ससारका सब स्वरूप और घटनात्मक
भाव जानने लगता है। वह सपूर्ण ज्ञान केवलज्ञान या ब्रह्मज्ञान है। इससे
बढ़कर ज्ञानकी और कोई भूमिका नहीं है। केवल नाम भी पूर्णताका है, वह
ज्ञान असाधारण है, निरपेक्ष और परमशुद्ध है, सब पर्यायों और भावोंका
जापक है। इससे लोक और परलोक अवगम्य हैं। ज्ञानसे सहज और उत्कृष्ट
‘अनन्त आनन्द मिलता है। यही ज्ञान प्राणिओंके क्रमेवन्धका समय, तथा उनके
शुभाशुभ फलका बोध कराता है। तथा सूक्ष्म-चादर, चर-अचरकी पूरी
खबर रखने वाला सर्वज्ञ कहलाता है।

दर्शन-

जिसमें किसी प्रकारका व्यभिचार नहीं पाया जाता, संशय, विपर्यय,
मिथ्यात्व-या अनध्यवसाय आदि दोषों से रहित हो, इन्द्रिय और मनके विषय
भूत समस्त पदार्थोंकी दृष्टिश्रद्धारूप प्राप्तिको, अथवा सग्त युक्तिसे सिद्ध दर्शनको
सम्यग्दर्शन कहते हैं। तथा जीव आदि नव पदार्थोंके भावों पर श्रद्धान पूर्वक
यथानुरूप धारण करना, जिससे कि-समता भाव अस्थिर वस्तुओंसे विरक्ति
दिलानेवाला वैराग्य, कर्म बन्धसे मुक्त होने की निरन्तर अभिलाषा, शत्रु
मित्रके जटिल प्रश्नको उठाकर अमेद रूप अनुकम्पा और आत्मीय कर्मोंका उदय
होने पर ही सुख दुःख होता है इस रीतिकी आन्तिव्यादि लक्षणोंका समुदय

होता है । त्याग, वैराग्य तथा विवेक शुद्ध होनेसे वही मुक्तिका अंग है । संसारके क्लेशरूपी रोगोंके भारको मिटानेमें औषध रूप सम्यग्दर्शन ही है । जोकि ज्ञान और चरित्रका बीज रूप है । इसीसे महाव्रतोंको पालन करते २ परम आत्मामें स्थिर रहनेकी भावना जागृत होती है । ज्ञानात्माओंका विश्वमें सर्वोपरि भूषण रूप है । इस श्रेष्ठ सम्यग्दर्शनसे निःसंशय मोक्ष पाता है जिसके निशंकसे लगाकर प्रभावना तक आठ अंग हैं ।

चरित्र-

उत्तराध्ययन सूत्रके २८ वें अध्यायमें वीरप्रभुने स्वयं प्रतिपादन किया है कि मिथ्यात्व, अव्रत, कषाय, प्रमाद और मन वचन कायके अशुद्ध विचारोंसे जो पाप कर्म बाधे गए हैं, जिनका कि शुभाशुभ फल परिवर्तन करना अपने अधिकारमें अब न रह गया है उन कर्मोंको जिस पुरुषार्थ-बलसे नष्टकरके आत्माको कषायात्मा, योगात्मासे रिक्त करदेना चरित्र कहलाता है, चरित्रसे भविष्यके लिए प्रवृत्ति मार्गका अवरोध करके तपसे उसे अग्निमें सुवर्णकी भांति मल शोधन करता है । जिससे जन्मान्तरके कर्मोंका क्षय होनेसे सर्व दुःखोंसे रहित हो जाता है ।

और यह चरित्र अणुव्रत और महाव्रतके भेदसे दो प्रकारका है । जिससे अपने भावोंको कषाय रहित करनेपर मूलगुण और उत्तरगुणरूप चरित्र एक देश या सर्वथा सयम गुण प्राप्त करता है ।

अतः भगवान् ज्ञातनन्दन महावीरका चरित्र कैसा था ?

ज्ञातपुत्र-

वे ज्ञात-वंशके क्षत्रियोंके कुलमें उत्पन्न होनेसे ज्ञातपुत्र कहलाते थे । मुनि वनकर ज्ञातपुत्र कभी किसी वस्तु की वियोग दशामें गोक प्रगट न करते । ज्ञातपुत्र किसीके शरण नहीं जाते, तथा सदैव स्वावलम्बी रहते थे । उनकी भावना राग और द्वेषसे रहित-मध्यस्थ थी । वे अनुकूल, प्रतिकूल प्रसंगों पर लक्ष्य न देकर सयम मार्गमें स्थिर बुद्धिसे अपनी धर्मप्रतिज्ञाओंमें सदा प्रवृत्त एवं दृढ रहते थे ।

अतः गुरु १ मैंने उनके ज्ञान, दर्शन और चरित्रके विषयमें जो कुछ पूछा है । उसका आपने यथानुरूप अनुभव कर लिया है, अतः जो कुछ सुना देखा है, वह ज्ञान्त चित्त होकर मुझसे कहिएगा ?

ગુજરાતી અનુવાદ—વીરભગવાનનાં રત્નત્રય સમ્બન્ધી પ્રશ્નો—

મોક્ષલક્ષ્મીના દાતા, સર્વ પદાર્થોના જાતા, જેમની વાળી અમોઘ અને વિલક્ષણ છે, જે અષ્ટમ પૃથ્વી મોક્ષને પ્રાપ્ત કરીચુક્યા છે; વીર રસ ભરપૂર છે, વીરતાથી જેમણે કામરાજ મૃત્યુરાજ અને મોહરાજને જીતી લીધેલ છે, તે વીર કહેવાય છે, મહાવીર પ્રભુ મહાવીરજ હતા, તેમનામા આ વધી વાતો હતી ।

જ્ઞાન—

તેમનું જ્ઞાન કેયું હતું ? કારણકે પ્રમાણજ હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતનો ત્યાગ કરવામા સમર્થ છે, તેથી જ્ઞાનજ પ્રમાણ હોઈ શકે છે ।

વઢી જ્ઞાનજ વસ્તુ તત્વનો નિર્ણય કરાવે છે, તેથી જ્ઞાનજ પરમ ઉપકારી છે ।

પુનઃ કહ્યું છે કે—જેમા ત્રણે કાલ ગોચર અનન્તગુણ પર્યાય સયુક્ત પદાર્થ અતિગચ સાથ પ્રતિભાસે છે, તેને જાનીજનો એ જ્ઞાન કહેલું છે, આ સામાન્યપણે પૂર્ણ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે, આકાશદ્રવ્ય અનન્તપ્રદેશી છે તેના મચ્યમા અસંખ્યાત પ્રદેશી લોકાકાગ છે, તેમા જીવ-અજીવ-પુદ્ગલ-ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય અને કાલ એ અનન્તદ્રવ્ય છે । તેના ત્રણ કાલ સમ્બન્ધી ભિન્નાભિન્ન અનન્ત પર્યાય છે, તે વધાને યુગપત્ [એક સમયમા] જાણવાનો પૂર્ણજ્ઞાન આત્માનો નિશ્ચય સ્વભાવ છે ।

ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય સ્વભાવવાલા પદાર્થોથી આ જગત્ અતિગચ મર્યું પડ્યું છે, જે જ્ઞાનમાં આ વધું એકદમ પ્રતિવિમ્બિત થાય છે, તે જ્ઞાન પરમ યોગીશ્વરોને માટે તો નેત્ર સમાન છે ।

તદુપરાન્ત પણ કહ્યું છે કે—“જેની દ્વારા વધા તત્વોને વિચાર શ્રેણિથી આત્મા સ્પષ્ટ રૂપે જુએ છે, જે તત્વમા અનન્ત પર્યાય-ગુણની સત્તા છે, તેને સમ્યક્ પ્રકારે જાણવાને માટે જ્ઞાનજ હિતકર અને પ્રથમ સાધન છે, તેનાથી આત્મા જડ-સંસારથી અલગ થઈ શકે છે ।”

આત્માનો કલ્યાણ કરવાવાઢાઓ માટે જ્ઞાનનું આરાધન સૌથી પ્રથમ એટલામાટે ઇષ્ટ છે કે તેનાથી જીવ પૌદ્ગલિક તેમજ શારીરિક સુખથી વિરક્ત બની જાય છે । પોતાના આત્મીય ગુણરત્નની રક્ષા તેની છત્ર છાયામા થઈ શકે છે । વઢી તેનાથી-પ્રવૃત્તિ-પાપદ્વાર ને રોકીને આત્મશોધમા લાગી જાય છે ।

જ્ઞાનની પૂર્ણ માત્રાના પ્રભાવથી ક્રોધ શાન્ત થઈ જાય છે । તેનાથી આત્મામા અર્પૂર્વ સમભાવની ક્ષોંકી થાય છે । શાન્તિના કારણે સર્વપ્રાણિઓમા અમેદરૂપે

મૈત્રીભાવ પેદા કરવાનો સ્વભાવ થઈ જાય છે । મોહ અવિવેક અને ચિત્ત વિક્કારનો પડદો તૂટી જાય છે । મોહનો સર્વથા નાશ થઈ જવાથી ચિત્ત નિર્મલ અને પવિત્ર વનીને સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે । પવિત્ર ચિત્તવાળો કામદેવનો નાશ કરે છે । જેનામા જ્ઞાનાત્માનો ઉદય થયેલો છે, તેનામા આટલી ક્રિયાઓનો ઉદય થઈ જાય છે, તેનાથી અટલ સુખના પદને પ્રાપ્ત કરાવવાનું તે સાધન વની જાય છે ।

જે આત્માને રાગ-દ્વેષ અને મોહમાથી વહાર કાઢવામાં નિશ્ચય હેતુરૂપ છે તેને પણ બુદ્ધિમાનો એ જ્ઞાન કહેલું છે ।

જ્ઞાન વિશેષ વસ્તુનું યોધક છે, લોકાલોકનું પ્રગટ સ્વરૂપ સમજાય છે હસ્તામલક્રવત્ સમારના સર્વ સ્વરૂપનું તથા ઘટનાત્મક ભાવનું જાણપણું થાય છે । તે સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન છે । તેનાથી અધિક જ્ઞાનની વીજી કોઈ ભૂમિકા નથી । કેવલ એટલે પૂર્ણતા, તે જ્ઞાન અમાધારણ, નિરપેક્ષ અને પરમ શુદ્ધ છે, સર્વ પર્યાય તેમજ ભાવોનું જાયક છે । તેનાથી લોકાલોકનું જ્ઞાન થાય છે । તેનાથી સહજ તેમજ ઉત્કૃષ્ટ અનન્ત આનન્દ મળે છે । તે જ્ઞાન પ્રાણિઓના કર્મવન્ધનો સમય તથા તેના શુભાશુભ પરિણામોનો વોધ કરાવે છે । સૂક્ષ્મ-વાદર-ચરાચરનું પૂર્ણજ્ઞાન સર્વજ્ઞને હોય છે ।

દર્શન-

જેમા કોઈ પ્રકારનો વ્યભિચાર નથી હોતો; સંશય, વિપર્યય, મિથ્યાત્વ અથવા અનધ્યવસાય આદિ દોષોથી જે રહિત છે, ઇન્દ્રિય અને મનના વિષયભૂત સર્વ પદાર્થોની દૃષ્ટિ-શ્રદ્ધારૂપ પ્રાપ્તિને સમ્યગ્દર્શન કહે છે, જીવાદિ નવતત્વના ભાવોપર શ્રદ્ધાનપૂર્વક તેનું યથાનુરૂપ ધારણ કરવું, જેનાથી સમતા ભાવ અસ્થિર વસ્તુઓની વિરક્તિ રૂપ વૈરાગ્ય, કર્મ વંધથી મુક્ત હોવાની નિરન્તર અભિલાષા, શત્રુ મિત્ર પર અમેદરૂપે અનુકમ્પા, આત્મીય કર્મોનો ઉદય થવાથીજ સુખ દુઃખ થાય છે, તે જાતના આસ્તિક્યાદિ લક્ષણોનો ઉદય થાય છે, ત્યાગ-વૈરાગ્ય તથા વિવેક શુદ્ધ થવાથી જે મુક્તિનું અંગ છે, સસારના ક્લેશ રૂપી રોગોના સમૂહને મટાડવામા જે ઔષધરૂપ છે, તે સમ્યગ્દર્શન છે, જ્ઞાન અને ચરિત્રના વીજરૂપ છે, તેનાથી મહાવ્રતોનું પાલન કરતા કરતા સ્થિરતાની ભાવના જાગૃત થાય છે, જ્ઞાનીઓનું વિશ્વમા તે સર્વોપરિ ભૂષણ છે, તે શ્રેષ્ઠ સમ્યગ્દર્શનથી નિ સંસય મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેના નિર્જંકથી માઢીને પ્રભાવના સુધીના આઠ અંગ છે ।

ચરિત્ર-

ઉત્તરાધ્યયનના ૨૮ માં અધ્યાયમાં શ્રીવીરપ્રભુએ સ્વયં પ્રતિપાદન કરેલું છે કે મિથ્યાત્વ, અવ્રત, કપાય, પ્રમાદ અને મન-વચ્ચન-કાયના અશુદ્ધ યોગથી જે પાપકર્મ વંધાઈ છે કે જેના શુભાશુભ ફલમાં પરિવર્તન કરવાની સત્તા આપના હાથમાં નથી રહી, તે કર્મોનો પુરુષાર્થવળથી નાશ કરીને આત્માને કપાયાત્મા અને યોગાત્માથી અલગ કરી દેવો, તેનું નામ ચરિત્ર છે, ચરિત્રથી ભવિષ્યની પ્રવૃત્તિમાર્ગનો અવરોધ કરીને જેમ અગ્નિથી સુવર્ણનો મેલ દૂર થાય છે, તેમ તપથી જન્માન્તરના કર્મોનો નાશ કરીને આત્મા સર્વે દુઃખોથી રહિત થાય છે ।

આ ચરિત્રના અણુવ્રત તથા મહાવ્રત એમ બે મેદ છે, પોતાના ભાવોને કપા-યરહિત કરવાથી મૂલ ગુણ તથા ઉત્તરગુણ રૂપ ચરિત્ર એક દેશ અથવા સર્વથા સંયમ ગુણ પ્રાપ્ત કરે છે ।

જમ્બૂમુનિ સુધર્માચાર્યને પૂછે છે કે ભગવાન્ જ્ઞાતૃપુત્ર-મહાવીરનું રત્નત્રય કેવું હતું ?

જ્ઞાતૃપુત્ર-

તેઓ જ્ઞાતૃ વંશના ક્ષત્રિય કુલમાં જન્મ્યા હોવાથી જ્ઞાતૃપુત્ર કહેવાતા હતા, મુનિ વનીને જ્ઞાતૃપુત્ર કોઈ વસ્તુની વિયોગ દશામાં શોક નહોતા કરતા, જ્ઞાતૃપુત્ર કોઈને વશ ન થતા, પણ સદૈવ સ્વાવલંબી રહેતા, તેમની ભાવના રાગદ્વેષ રહિત મધ્યસ્થ હતી । તેઓ અનુકૂલ પ્રતિકૂલ પ્રસંગો પર ધ્યાન આપ્યા વગર સંયમ માર્ગમાં સ્થિર રહીને પોતાની વર્મપ્રતિજ્ઞાઓમાં હમેશા પ્રવૃત્ત રહેતા હતા ।

તેથી હે આચાર્ય ભગવન્ ! મેં તેમનાં જ્ઞાન-દર્શન અને ચરિત્ર સમ્બન્ધી જે પ્રશ્ન કર્યો છે, તેનો આપે યથાનુરૂપ અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે તે જેમ તમે સાંભળ્યું હોય અને ધાર્યું હોય તે જ્ઞાન્ત ચિત્તે મને કહો ।

મૂલ

સ્વેયન્નપ્તે સે કુસલે મહેસી,

અણંતનાણીય અણંતદંસી ।

જસંસિણો ચક્રાપહે ઠિયસ્સ,

જાણાહિ ધમ્મં ચ ધિં ચ પેહિ ॥ ૩ ॥

संस्कृतच्छाया

खेदज्ञः [क्षेत्रज्ञः] स कुशलो महर्षिः,

अनन्तज्ञानी च अनन्तदर्शी ।

यशस्विनः चक्षुःपथे स्थितस्य,

जानीहि धर्मं च धृतिं च प्रेक्षस्व ॥ ३ ॥

सं० टीका—स ज्ञातनन्दन-महावीरो भगवान् चतुस्त्रिंशदतिशय-समेतः, पंचत्रिंशद्वाणीगुणोपपेतः “उप अप इतः ‘शकन्च्वादिषु पर-रूपं वाच्यमिति वार्तिकेन’ पररूपत्वे उपपेत इति” । खेदं संसारान्त-र्वर्तिजीवानां कृतकर्मविपाकजं शारीरिकं मानसिकं च दुःखं क्लेशं, आत्मीयज्ञानेन जानातीति खेदज्ञः—सदयः । “खेदज्ञः सदयो वीर इति कोषः” । तं परकीयात्मदुःखं विज्ञाय समस्तप्राण-भूत-जीव-सत्वानां दुःखापनोदनसमर्थोपदेशदानादियुक्त इति । अथवा ‘खेयन्नए’ इत्यस्य ‘क्षेत्रज्ञ’=इतिच्छाया तत्रायमर्थः क्षेत्रमाकाशं तल्लक्षणया तन्म-ध्यवर्ती धर्माधर्मात्मकालपुद्गलसमूहस्तज्जनातीति क्षेत्रज्ञः । लोकालोक-स्वरूपपरिज्ञातृत्वादिति । पुनश्च वा यथाऽवस्थितात्मस्वरूपपरिज्ञानादनुभ-वनादात्मज्ञ इत्यपि साधुरेव । अथवा क्षेत्रं=शरीरं तदसारतया जाना-तीति (दर्शयतीति) वा, क्षेत्रं स्त्रीविषयदोषं तद्रमणानुरक्तजं तज्जाना-तीति क्षेत्रज्ञः । “क्षेत्र नारीशरीरयो” रित्यमरः । कुशलो=निपुणः, सदसज्ज्ञानप्ररूपकत्वात् । “प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षितः । वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल” इत्यमरः । अथवा तानष्टकर्मकुशान् लुनातीति कुशलः । प्राणिनां कर्मोच्छित्तये निर्जराध्याय निपुणः समर्थः । “पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिष्वित्यमरः” । अथवा प्राणिनां भावुको भद्रकारको मङ्गलप्रदः । “श्वः श्रेयस शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् । भावुक भविकं भव्यं कुशलं” इत्यमरः । ‘आसुपन्ने’

इति पाठान्तरं तस्याऽयमर्थः । आसुपन्ने=आशु शीघ्रं प्रज्ञा यस्यासावा-
 शुप्रज्ञः, सर्वत्र सदोपयोगत्वात् [न तु छद्मस्थः शाठ्योऽल्पज्ञ इव
 विचिन्त्य जानातीति भावः । छद्मानि शाठ्येऽल्पज्ञत्वे तिष्ठतीति
 छद्मस्थः । “कपटोऽस्त्रीव्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे, कुसृतिर्निकृतिः
 शाठ्यमित्यमरः ।” छाद्यते स्वरूपमनेनेति छद्म, कपटे, छले, व्याजे,
 अपदेशे, स्वरूपाच्छादने, रजते, नवनीते, शुद्धे, ऽक्षिरोगमेदे च,]
 महर्षिः=महोश्वासावृषिश्वेति महर्षिरित्यत्यन्तोऽग्रतपश्चरणानुष्ठायित्वादन-
 कूलप्रतिकूलपरिषहोपसर्गादिमहातितिक्षासहनाचेति वा, याथातथ्येन
 तत्त्वानां प्रकाशकत्वात्सत्यवाक्त्वान्महर्षिः । “ऋषयः सत्यवचस इत्य-
 मरः” । अनन्तज्ञानी=अनन्तमवसानरहितमविनाश्यनन्तपदार्थपरिच्छे-
 दकं वा विशेषार्थग्राहकं ज्ञानमस्यास्तीति अनन्तज्ञानी । एवं सामान्या-
 र्थपरिच्छेदकत्वादनन्तदर्शित्यथवा विशेषार्थज्ञानमनन्तमनवधिकमपरि-
 च्छिन्नमित्यर्थः सर्वज्ञतेति भावः । सामान्यार्थग्राहकदर्शनं ते द्वे अपि
 यस्यानन्ते । “अनन्तोऽनवधावित्यमरः” तदेवं भूतस्य युक्तस्य, अनन्त-
 गुणसहितस्य भगवतो यशःसुरासुरनरातिशाय्यतुलं प्रमाणरहितं चास्ति
 यस्य स यशस्वी=तस्य यशस्विनो, लोकस्य=जगतश्चक्षुःपथे=नयनमार्गे
 भवनस्य केवलावस्थायां विद्यमानस्य लोकाः सूक्ष्मव्यवहितपदार्थाविर्भ-
 वनेन च दृग्भूतस्य स्थितस्य जानीह्यवगच्छ । धर्मं ससारोद्धरणस्वभा-
 वत्वावच्छिन्नं श्रुतचारित्ररूपं । समतातपस्तुष्टियमार्जवोत्तमक्षमादिवि-
 हितात्मपुरुषार्थं वा । “धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धीर्विद्या सत्यमक्रोधं दशकं धर्मलक्षणमिति” स्मृतिः ।

तथा च—

धारणाद्धर्ममित्याह, धर्मो धारयते प्रजाः,

धर्म एव हंतो हन्ति, धर्मो रक्षति रक्षितः ॥

देशकालवयोवस्थाबुद्धिगत्यनुरूपतः

धर्मोपदेशमैषज्य, वक्तव्यं धर्मपारगैः ॥ इति वृद्धाः ।

निष्प्रकम्पां चारित्राचलनस्वभावं धृतिं संयमे धैर्य्य, अथ वा प्रति-
ज्ञायाः पालने दृढत्वं धैर्य्यम् । “धृतिर्धारण-धैर्य्ययोरित्यमरः ।” संयमे
धृतिं रतिमेतीति, तत्प्रणीतां प्रेक्षस्व सम्यगवबुध्य पर्यालोचयेति
भावः । यदि श्रमणैस्तैः सुधर्मस्वामिभिः कथितस्तत्त्वं भगवतो यशस्वि-
नश्चक्षुःपथे स्थितस्य धर्मं धृतिं चावबुध्यसे तथैव रीत्यास्माकं कथयेति
संगतिः ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—[से] भगवान् महावीर [देखे] खेद अथवा क्षेत्र-
आत्माके जानने वालोंमें [कुसले] प्रवीण [महेसी] महर्षि [अणतनाणी]
अनन्त-ज्ञानयुक्त [अणतदंसी] अनन्त-दर्शनसमन्वित [य] और [जसतिणो]
यशस्वी थे, अतः अर्हन्दशामें ही भगवान्को [चक्खुपहे] आखोंके विषयरूपसे
[ठियस्स] स्थित [जाणाहि] जान ! (च) और (धम्मं) भगवान्के प्रतिपा-
दित धर्मको (च) और (धिइं) संयमकी दृढताको देख !

भावार्थ—आर्य्य-सुधर्माने आर्य्यजम्बूसे प्रभुके ज्ञान-दर्शन-चरित्रके
तथा यश कीर्तिके सम्बन्धमें यह वर्णन किया कि-वीरप्रभु जगत्के दु खोंको
कर्मोंके फलसे पैदा होना मानते थे, क्योंकि उनको आत्मासे अलग करनेका उप-
देश करते थे । आत्माके सत्-चित्-सुखात्मक स्वरूपके ज्ञाता थे । कर्मरूपी
कुशाको उखाड़नेमें उद्यमशील थे, महान् ऋषि थे, अनन्त-पदार्थोंको एक सम-
यमें जाननेके कारण अनन्तज्ञानी थे, अनन्तदर्शन-केवलदर्शनसमन्वित थे, तथा
अखण्डकीर्तियुक्त थे, इसलिए भगवान्को अर्हन्दशा में आखोंके समान सूक्ष्म-
पदार्थ दीखते थे, अतः उनके कहे हुए धर्मको तथा चरित्र सम्बन्धी स्थिरताका
श्रद्धायुक्त दृढविचार करो ॥ ३ ॥

भाषाटीका—ज्ञातनन्दन महावीर प्रभु शासनके पति ३४ अतिगय
युक्त और ३५ वाणीके गुणोंसे अलंकृत एवं शोभित थे ।

३४ अतिशय-

(१) केश तथा दाढी मूछ के बाल बढते नहीं, या असुन्दर रीति से नहीं बढते । (२) शरीर नीरोग रहता है । (३) उनके शरीरका रुधिर तथा मांस दुग्धकी तरह सुन्दर और स्वच्छ होता है, आदेय होता है, धिनौना नहीं लगता । (४) मुखमें कमलकी सी सुगंधि रहती है, असत्य अथवा दुर्गंध नहीं होती । (५) आहार और नीहारको चर्मचक्षुवाले नहीं देखते, क्योंकि ये क्रियाएँ गुप्त की जाती हैं । (६) आकाश गत छत्र रहता है, अर्थात् सिद्धों का स्मरण अमेद रूपसे करते रहते हैं । (७) आकाश गत चमर युग्म श्रुत, चरित्र रूप बर्म ऊँचा रहता है । (८) आकाश गत स्फटिकमय सिंहासन, उनका १३ वां गुणस्थान शोभित है । (९) पाटपीठिका सहित ध्वजरूप तीर्थकर नाम कर्मकी कीर्ति आकाशमें गूँजती रहती है । (१०) प्रभु अशोकमय छायामें रहते हैं, वहा जानेसे औरोंका शोक निवारण करते हैं । (११) मार्गमें चलते समय काटेकी तरह तीक्ष्ण और पैने हठवादी विनीत हो जाते हैं । (१२) ऋतु अर्थात् समय अनुकूल तथा धर्मकाल हो जाता है । (१३) १२ योजन तक शान्तिका वायु चलता है । (१४) ज्ञान धारा प्रवाहित होनेसे कर्म रजका अभाव हो जाता है । (१५) भगवान् के समवसरणमें समभावका साम्राज्य छा जाता है । (१६) शब्द, रूप, रस, गंध, स्पर्शमें अनुकूलता और प्रतिकूलता रूप प्रवृत्ति विकृति भाव जाता रहता है । (१७) निश्चय और व्यवहार नय रूपी चक्कर दुलते रहते हैं । (१८) प्रभा या अनन्तज्ञानप्रतिभारूप भामंडल पीठ आसन या आत्माकी शोभा युक्त हैं । (१९) उनकी मधुर भाषा एक योजन तक सुनाई पडती है । (२०) स्त्री, पुरुष, पशु, पक्षी उनकी साकेतिक अर्थ-मागधी भाषाको अपनी भाषामें समझते हैं । (२१) गर्व लेकर आनेवाले लोक प्रभुकी वाणीसे न्याय लेकर निरहंकार होजाते हैं । (२२) प्रभु जहा विचरते हैं वहासे १२५ योजन चारों ओर सात ईतियोंमेंसे कोईसी ईति (भय) नहीं होती । (२३) मनुष्य और तिर्यच आपसका जातीय द्विष भाव तथा वैर विरोध छोड देते हैं । (२४) जनता में किसी प्रकार का भय नहीं होता । (२५) मारि आदिक रोग नहीं होते । (२६) अतिवृष्टि नहीं होती । (२७) अनावृष्टि नहीं होती । (२८) दुर्भिक्ष नहीं होने पाता । (२९) स्वचक्र-अपने राजा या अशुभ कर्मोंका उपद्रव नहीं होता । (३०) पर चक्र-पर राजा या पुद्गल प्रपंचका

विग्रहादि उपद्रव नहीं उठता । (३१) पहलेका फैला हुआ व्याधि रोगादिक नष्ट होजाता है । (३२) बलवान् दुर्बलको नहीं सताता । (३३) पुराण रोगकी उपशान्ति होजाती है । (३४) नवीन रोगका संवरण होजाता है ।

३५ वाणी गुण-

(१) सुन्दर सस्कारित भाषा होती है । (२) स्वर उच्च होता है । (३) भाषा ग्रामीण और सादी होती है । (४) स्वर और भाषोच्चारणमें गंभीरता होती है । (५) बोलते समय ध्वनि निकलती है । (६) वाणी सरल होती है । (७) राग युक्त भाषा होती है । (८) सूत्र योडा और अर्थ अधिक होता है । (९) वाणीमें पूर्वापर विरोध नहीं होता । (१०) सन्देह रहित मित्र २ अर्थ प्रकाशन होता है । (११) निश्चकित गुण दाता है । (१२) वाणी अकाल्य युक्ति युक्त होती है । (१३) चित्त अन्यथा न होकर स्थिर होजाता है, अत वाणी आकर्षक होती है । (१४) वाणी देश और कालसे उचित संवध रखती है । (१५) अधिक विस्तृत होकर भी अनमेल या अरुचिकर नहीं होती । (१६) जीवादि वस्तु विचारका ज्ञान कराने वाली भाषा होती है । (१७) उपदेश करते समय किसीका मर्म प्रकाश नहीं करते । (१८) भाषा पूर्वापर सापेक्ष होती है । (१९) आख्यायिकाकी तरह वाणी मनको प्रेमास्पद बना देती है । (२०) भाषा मधुर और अनादिकालकी भूख मिटाने वाली होती है । (२१) उनकी श्रद्धेय भाषा स्वयं सिद्ध होती है । (२२) वस्तुका वास्तविक ज्ञान प्रकट कराती है । (२३) परनिन्दा रूप और अपनी प्रशंसा रूप भाषा नहीं होती । (२४) प्रशंसनीय भाषा होती है । (२५) बोलते समय अधिक कालक्षेप नहीं करते । (२६) चित्तको सन्तोष होता है । (२७) व्याख्यान मध्यम गतिका होता है । (२८) श्रोता कर्म रोगसे मुक्त हो जाता है परन्तु मनन करने पर । (२९) वाणी अनादि कालकी भ्रमणा मिटाती है । (३०) जिसका वर्णन करते हैं उसका संक्रमण उसी विशेष रूपसे करते हैं । (३१) उनकी भाषा वचनान्तर नहीं होती । (३२) पद, अर्थ अलग २ करके बोलते हैं । (३३) सत्व और साहस श्रोताओंका बढ़ जाता है । (३४) धर्मश्रवण करते हुए लोक अघाते नहीं । (३५) जीवादिक की अविच्छिन्न प्ररूपणा करते हैं ।

खेदज्ञ-

संसारके प्राणियों द्वारा अर्जन किए हुए मार्मिक दुःखविपाकको जानते हैं। कर्म विपाकसे उत्पन्न आरीरिक मानसिक क्लेशोंको प्रभु सदय होकर जानते तथा देखते हैं। उनको दुःखोका ज्ञान करानेके अनन्तर प्राण, भूत, जीव और सत्वकी अशान्ति दूर करनेके लिए अहिंसा, सत्य, निस्तृष्ण आदिका उपदेश करके संसारमें शान्तिकी स्थिति-स्थापना करते हैं। अतः खेदज्ञ हैं।

क्षेत्रज्ञ-

आकाशके अनन्त प्रदेशोंमें धर्म, अधर्म, जीव, काल और पुद्गलके अनन्त समूहको जाननेके कारण प्रभु क्षेत्रज्ञ भी है। क्योंकि लोक और अलोकके गुप्त और प्रगट सब भावों और विषयोंके ज्ञाता हैं। यथातथ्य स्व-स्वरूप और परस्वरूप जाननेसे आत्मज्ञ हैं। तथा इस नखर शरीर क्षेत्र में आत्मा या धर्म रूप सार जाननेसे, तथा स्त्रीके विषय दोष और उसके रमण और अनुरक्त रहनेमें जो दोष हैं उसे जाननेके कारण क्षेत्रज्ञ हैं।

कुशल-

सत् और असत्को अलग करके बता देते हैं, आठ प्रकारके कर्मरूपी तीक्ष्ण कुशको काटनेमें कुशल हैं। निर्जराका पथ बतानेमें समर्थ हैं, धर्मोपदेश देनेमें मंगलप्रद हैं अतः कुशल भी है।

आशुप्रज्ञ-

आपका उपयोग अनन्त होनेसे आशुप्रज्ञ हैं, परन्तु वह उपयोग छद्मस्थों-कासा नहीं है। [वहतो कुछ देर सोच विचार करनेके पश्चात् ज्ञानता है, कार्माण वर्णणाओंद्वारा आत्म-स्वरूप पर पर्दा पड़ जाने के कारण उस कर्म सहित संसारी आत्मा की छद्मस्थ सज्ञा है। परन्तु भगवान् तो 'वियद छन्दमाण' इस दोषसे निवृत्त हैं]

महर्षिः-

अत्यन्त उग्र तपस्वी अनुष्ठान करनेसे, अनुकूल प्रतिकूल परिषद् और उपसर्ग सहन करनेसे, नाना तितिक्षाओं को सहनेसे, तत्त्व वस्तुका वास्तविक रूपमें प्रकाश करनेसे, सत्य वाणीका उच्चारण करनेसे महर्षि थे।

अतीत, अनागत, वर्तमानका अनन्त स्वरूप जाननेकी दृष्टिसे अनन्तज्ञानी, तथा सामान्य अर्थका भिन्न करण करनेसे अनन्तदर्शी थे।

उनके अन्ध और अनुल यश का गायन मनुष्य-असुर और देव सब मिल कर करते थे । संसारकी दो आंखों द्वारा प्रत्यक्षतया सूत्र और वादर पद-योद्धा ज्ञान भट्टिमांति करा देनेसे उनके प्रतिपादित धर्मको तथा उनकी धीरताको देख !

धर्म-

संसारके प्राणिओंका दु खोंसे उद्धार करना उसका स्वभाव है अतः वह धर्म है तथा ज्ञान और क्रियाके भेदसे धर्म दो तरहका है ।

“समता, तप, सन्तोष, सरलता, उत्तम क्षमा, आदिक विहित पुरुषार्थको भी धर्म कहा है ।”

“मनुने धैर्य रखना, शान्ति करना, अकिंचनवृत्ति रखना, इन्द्रिय दमन करना, आत्माको बुरे विचारोंसे हटा कर पवित्र करना, आत्मदोषका निग्रह करना, बुद्धि द्वारा सत्, असत् युक्त अयुक्तका निर्णय करना, निष्पाप तथा निस्पृह मल बोलना, आए हुए कोषको निष्फल करना, यह १० प्रकारका धर्म बताया है ।”

धर्मके पारको पानेवाले पुरुषोंने देश काल, अवस्था, बुद्धि, शक्ति, आदि के अनुसूचसे धर्मोपदेशको ही औपव रूप कहा है ।

इसके अतिरिक्त उनकी चरित्रमें निश्चलता धीरता देख ! क्योंकि वे अपनी प्रतिज्ञामें सदैव दृढ़ रहते थे । संयम के अतिरिक्त वे किसीमें अनुरक्त न थे ॥ ३ ॥

गुजराती अनुवाद—ज्ञातनन्दन शासनपति महावीर प्रभु ३४ अतिगय तथा ३५ प्रकारका वाणी गुणे करी अलंकृत होता ।

३४ अतिशय—(१) मायाना केश-दाडीमूछ तथा शरीरना बाळ अने नख मर्यादित होय । (२) नीरोगी अने मेल, रज आदिशी निर्लेप शरीर होय । (३) मांस अने लोही गायना दूध जेवा उज्ज्वल अने मीठां होय । (४) श्वानो-श्वास कमल जेवा सुगन्धित होय । (५) प्रसुना आहार अने निहार चर्मचक्षु-ओधी अदृश्य होय, कारणके ते क्रियाओ गुप्त करवानां आवे छे । (६) आकाशनां धर्म चक्र चाले । (७) आकाशनां छत्र- रहे । (८) आकाशनां श्वेतवर चामरो विज्ञायः । (९) आकाशना अत्यन्त सूक्ष्म स्फटिक सिंहासन पादपीठ सहित यई आवे । (१०) आकाशना लवुपताकाओधी परिमंडित रमणीय इन्द्र वीर. ४

ध्वज प्रभुनी आगल चाले । (११) अशोकवृक्ष थई आवे, त्यां जवाथी बीजा-
ओना शोकनुं निवारण थाय । (१२) जरा पाछलना भागमा मस्तक प्रदेशे
तेजोमंडल थई आवे, ते दशे दिशाओना अंधकारने दूर करे । (१३) पृथ्वी
बहु सपाट अने रमणीय बनी जाय । (१४) कांटा कुंधा थई जाय, तेनी
भाफक बहु हठवादी विनीत थई जाय, (१५) विपरीत ऋतु सुखस्पर्शी थई
जाय, समय अनुकूल तथा धर्म माटे योग्य थई जाय । (१६) शीतल-सुखकर-
सुगन्धयुक्तवायु एक योजन क्षेत्रमां बहे । अने सर्व प्रकारनी अशुचि दूर करे ।
(१७) सुगन्धि वृष्टि थाय तेथी आकाशनी रज अने भूमि ऊपरनी रेणु टंकाई
जाय, ज्ञानधारा वरसवाथी कर्म रज दूर थई जाय । (१८) रमणीय पंचवर्ण
फूल प्रगटे । (१९) अमनोज्ञ (अशुभ) शब्द-स्पर्श-रस-रूप-गन्ध उपशमे
अर्थात् नाश पामे । (२०) मनोज्ञ शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गंध उत्पन्न थाय ।
(२१) चारे बाजुए बैठेली परिषद भगवान्‌नो योजनातिक्रमी स्वर वरावर
श्रवण करी शके अने ते शब्दो श्रोताओने प्रिय लागे । (२२) प्रभु अर्धमागधी
भाषामां धर्मदेशना आपे । (२३) आर्य अनार्य देशना मनुष्यो-पशुओ-पक्षीओ
विगरेने आ भाषा पोतानी भाषामां परिणमे, ते हितकर-सुखकर-आनन्दकर अने
मोक्षदायी लागे । (२४) जन्मवेर, जातिवेर, शान्त थाय । (२५) भगवान्‌ने
देखता अन्य दर्शन-मताभिमानी हठ छोडी नम्र बने छे । (२६) प्रतिवादी
निरुत्तर बने । (२७) प्रभु विचरे छे त्यांथी २५ योजन चारे दिशामां दुष्काल-
उदर-तीड विगरेनो उपद्रव रहे नहि । (२८) महामारी मरकी भेग न होय ।
(२९) स्वचक्रनो भय नहीं थाय । (३०) परलंकरनो भय न होय । (३१)
अति वृष्टि न थाय । (३२) अनावृष्टि न थाय । (३३) दुष्काल न पडे ।
(३४) उत्पातो अने व्याधिओ तुरत शमी जाय ।

सत्यवाणीना ३५ गुण-

(१) भगवान्‌नी वाणी संस्कार—लक्षण युक्त होय । (२) बुलंद
आवाज वाली वाणी । (३) सादी । (४) गंभीर । (५) पडछंदा युक्त ।
(६) सरल । (७) उपनीत रागत्व-श्रोताओ धारे के भगवान्‌ मने उद्देशीनेज
उपदेश आपे छे । (८) महार्थ—सूत्र थोडो अर्थ घणो । (९) पूर्वापर वाक्यनी
अविरोधी । (१०) शिष्ट । (११) असंदिग्ध, (१२) वाणीमा—अर्थमां दूषण
रहित । (१३) हृदयग्राही, (१४) देश कालने अनुकूल । (१५) तत्त्वनी

યથાર્થ સ્વરૂપ દર્શક । (૧૬) જે સમ્બન્ધ ચાલતો હોય તેની સિદ્ધિ પુરતુંજ કહેવું તે । (૧૭) પદ વાક્યનું પરસ્પર સાપેક્ષ પણું । (૧૮) ઇષ્ટ રીતિએ તત્ત્વનું કહેવું । (૧૯) અત્યન્ત મધુર-સુખકર । (૨૦) પરના રહસ્ય વિગેરેને પ્રમુદ નહિ કરનારી । (૨૧) વસ્તુના અર્થ તથા ધર્મ સહિત । (૨૨) અર્થનો જ્ઞાનકાંટ ઊઠે એવા પદો સહિત । (૨૩) પર નિન્દા અને આત્મપ્રશંસા રહિત । (૨૪) કહેલા ગુણોના યોગથી પ્રશંસા કરવા લાયક । (૨૫) વ્યાકરણના દોષ રહિત । (૨૬) શ્રોતાઓને પોતાના વિષયનો જવાબ મલવાથી આશ્ચર્ય અને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારી । (૨૭) અદ્ભુત । (૨૮) અત્યન્ત વિલમ્બ રહિત । (૨૯) મનની ભ્રાન્તિ તથા વાક્ય બોલવાની અશક્તિ વિગેરે દોષ રહિત । (૩૦) સર્વ સુર-અસુર-નર-અને તિર્યંચ પોતાની ભાષામાં સમજે તેવી । (૩૧) વીજા પુરુષોની અપેક્ષાએ શિષ્યોને વિષે વિશેષ બુદ્ધિને પેદા કરનારી । (૩૨) પદો, વાક્યો સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેવી ચોક્કસી । (૩૩) પરાક્રમવાળી અનાયાસે વાણી પ્રકાશે જાય । (૩૪) કહેવા ધારેલા અર્થોની સારી રીતે સિદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી અવિચ્છિન્ન વાગધારાએ બોલ્યા જવાય તેવી ।

સ્વેદજ્ઞ-

સંસારના પ્રાણિઓએ સંચય કરેલા માર્મિક કર્મના દુઃખવિપાકને તેઓ જાણે છે । કર્મના પરિણામે ઉત્પન્ન શારીરિક તથા માનસિક ક્લેશોને પ્રભુ દયાર્દ્ર બનીને જાણે છે તેમજ દેશે છે । તેમના દુઃખોનું જ્ઞાન કરાવવાને તથા પ્રાણ-ભૂત-જીવ-સત્ત્વની અશાન્તિ દૂર કરવાને તેઓ અહિંસા-સત્ય-નિસ્તૃષ્ણ વિગેરેનો ઉપદેશકરીને સંસારમા શાન્તિની સ્થાપના કરે છે । તેથી ભગવાન્ સ્વેદજ્ઞ છે ।

ક્ષેત્રજ્ઞ-

આકાશના અનન્ત પ્રદેશોમાં ધર્મ-અધર્મ-જીવ-કાલ અને પુદ્ગલના અનન્ત સમૂહને તેઓ જાણે છે । તેથી ક્ષેત્રજ્ઞ પણ છે । અથવા લોક-અલોકના ગુપ્ત અને પ્રગટ સર્વ ભાવ અને વિષયના જ્ઞાતા છે । યથાતથ્ય સ્વસ્વરૂપ તથા પરસ્વરૂપના જ્ઞાતા હોવાથી આત્મજ્ઞ છે । આ નશ્વર શરીર ક્ષેત્રમા તેમના આત્માના અથવા ધર્મરૂપ સારના જાણકાર હોવાથી, તેમજ સ્ત્રીના વિષય દોષ અને તેમા રમણ કરવાથી જે દોષો ઉત્પન્ન થાય છે, તેના પણ જાણકાર હોવાથી તેઓ ક્ષેત્રજ્ઞ છે ।

કુશલ-

સત્-અસત્ને મિલ મિલ કરીને બતાવે છે । આઠ પ્રકારના કર્મરૂપી તીક્ષ્ણ

કુશને કાપવામાં કુશલ છે । નિર્જરાનો માર્ગ વતાવવામાં સમર્થ છે, ધર્મોપદેશ દેવામા મંગલપ્રદ છે ।

આશુપ્રજ્ઞ-

તેઓનો ઉપયોગ અનન્ત હોવાથી આશુપ્રજ છે । પરન્તુ તે ઉપયોગ છદ્મ-સ્થોના જેવો હોતો નથી । [છદ્મસ્થ તો થોડો સમય વિચારણા કર્યા વાદ જાણે છે । કાર્મણ વર્ગણાઓ દ્વારા આત્મ સ્વરૂપ પર પડદો પડતા કર્મ સહિત સસારી આત્માને છદ્મસ્થ કહે છે । પરન્તુ ભગવાન તો “વિયદ્દ છદમાણ” એ દોષ થી મુક્ત છે ।

મહર્ષિ-

અત્યન્ત ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવાથી અનુકૂલ પ્રતિકૂલ પરિપદ્ધ તથા ઉપસર્ગ સહન કરવાથી નાના પ્રકારના દુઃખો સહવાથી તત્ત્વવસ્તુનું વાસ્તવિક રૂપ પ્રગટ કરવાથી, સત્યવાણી બોલતાં હોવાથી, તેઓ મહર્ષિ હતા ।

ભૂત-ભવિષ્ય અને વર્તમાનના અનન્ત સ્વરૂપ જાણવાની અપેક્ષાએ તેઓ અનન્તજ્ઞાની તથા સામાન્ય અર્થનું ભિન્નકરણ કરવાથી અનન્તદર્શી હતા ।

તેમના અક્ષય અને અતુલ યશનું ગાન મનુષ્ય-સુર-અસુર વિગેરે સર્વે મઠીને કરતા હતા ।

લોકને ચક્ષુભૂત એવા શ્રીમહાવીરદેવના પરુપેલા વર્મને તથા તેમની ધીર-જને જાણ અને દેખ ।

ધર્મ-

સસારના પ્રાણીઓને દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો તેનો સ્વભાવ છે । જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બે પ્રકારનો ધર્મ છે । સમતા-તપ-સન્તોષ-સરલતા-ઉત્તમ ક્ષમા-વિગેરેને પણ ધર્મ કહેવામા આવે છે । ધીરજ રાખવી-શાન્તિધારણ કરવી-અર્કિ-ચ્છનશક્તિ ભજવી-ઈન્દ્રિય દમન-આત્માને સ્વરાવ વિચારોથી હટાવીને પવિત્રવનાવનો-આત્મદોષનિગ્રહ-બુદ્ધિ દ્વારા સત્-અસત્-યુક્ત-અયુક્તનો નિર્ણય, નિષ્પાપ-નિસ્પૃહ-સત્ય, ક્રોધ નિષ્ફળ કરવો-એમ દશ પ્રકારનો ધર્મ મનુએ પણ વતાવેલો છે ।

ધર્મ પારગત પુરુષોએ દેશ-કાલ અવસ્થા-બુદ્ધિશક્તિને અનુરૂપ ધર્મોપદેશ આપ્યો છે ।

મહાવીરપ્રભુની ચારિત્રમાં નિશ્ચલતા, ધીરતા એટલે તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞામા હમેશાં દૃઢ રહતા હતા, સદૈવ સયમમાજ તેઓ મગ્ન રહતા ।

मूल

उहं अहेयं तिरियं दिसासु,
तसा य जे थावर जेय पाणा ।
से णिच्चणिच्चेहि समिक्ख पन्ने,
दीवेव धम्मं समियं उदाहु ॥ ४ ॥

संस्कृतच्छाया

ऊर्ध्वमघस्तिर्यक्षु दिक्षु,
त्रसाश्च ये स्थावरा ये च प्राणिनः ।
स नित्यानित्याभ्यां समीक्ष्य प्राज्ञः
दीप [द्वीप] इव धर्मं समितमुदाह ॥ ४ ॥

सं० टीका—अधुना सुधर्माचार्यस्तद्गुणान् स्फुटं प्रकटनचिकीर्षुराह—ऊर्ध्वमघस्तिर्यक्षु दिक्ष्वथवा चतुर्दशरज्ज्वात्मके लोके ये जीवाः “शुद्धनिश्चयनयेनादिमध्यावसानवर्जितस्वपरप्रकाशकाविनश्वरनिरुपाधि-शुद्धचैतन्यलक्षणनिश्चयप्राणेन यद्यपि जीवन्ति, तथाप्यशुद्धनिश्चयनयेनानादिकर्मबन्धवशादशुद्धद्रव्यभावप्राणैर्जीवन्तीति जीवाः । ‘उपयोगमयाः’ शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन यद्यपि सकलविमलकेवलज्ञानदर्शनोपयोगमयास्तथाप्यशुद्धनयेन क्षायोपशमिकज्ञानदर्शननिवृत्तत्वाज्ज्ञानदर्शनोपयोगमया भवन्ति । “अमूर्तयः” यद्यपि व्यवहारेण मूर्त-कर्माधीनत्वेन स्पर्शरसगन्धवर्णवत्या मूर्त्या सहितत्वान्मूर्तास्तथापि परमार्थेनामूर्तातीन्द्रियशुद्धबुद्धैकस्वभावत्वादमूर्ताः । “कर्तारः” यद्यपि भूतार्थनयेन निष्क्रियटकोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावोऽयं तथाऽप्यभूतार्थनयेन मनोवचनकायव्यापारोत्पादककर्मबीजसहितत्वेन शुभाशुभकर्म-कर्तृत्वात् कर्तारः । “सदेहपरिमाणा” यद्यपि निश्चयनयेन सहजशुद्ध-लोकाकाशप्रमितासंख्येयप्रदेशास्तथापि व्यवहारेणानादिकर्मबन्धाधीन-

त्वेन शरीरनामकर्मोदयजनितोपसंहारविस्ताराधीनत्वात् घटादिभाजन-
स्थप्रदीपवत् सदेहपरिमाणाः । “भोक्तारः” यद्यपि शुद्धद्रव्यार्थि-
कनयेन रागादिविकल्पोपाधिरहितस्वात्मोत्थसुखामृतभोक्तारस्तथाऽप्य-
शुद्धनयेन तथाविधसुखामृताभावाच्छुभाशुभकर्मजनितसुखदुःखभोक्तृ-
त्वाद्वोक्तारः । “संसारस्थाः” यद्यपि शुद्धनिश्चयनयेन निस्संसारनि-
त्यानन्दैकस्वभावास्तथाप्यशुद्धनयेन द्रव्यक्षेत्रकालभावभवपञ्चप्रकारसं-
सारे तिष्ठन्तीति संसारस्थाः । “सिद्धा” व्यवहारेण स्वात्मोपलब्धि-
लक्षणसिद्धत्वप्रतिपक्षभूतकर्मोदयेन यद्यप्यसिद्धास्तथापि निश्चयनयेना-
नन्तज्ञानानन्तगुणस्वभावत्वात् सिद्धाः । त एवंगुणविशिष्टा जीवाः ।
“विस्त्रसोर्द्ध्वगतिकाः ।” यद्यपि व्यवहारेण चतुर्गतिजनककर्मोदय-
वशेनोर्द्ध्वधस्तिर्यग्गतिस्वभावास्तथापि निश्चयेन केवलज्ञानाद्यनन्तगु-
णावासिलक्षणमोक्षगमनकाले विस्त्रसा स्वभावेनोर्द्ध्वगतिकाश्चेति । अत्र
शुद्धाशुद्धनयद्वयविभागेन नयार्था अप्युक्ताः । आगमार्थः पुनः
“अस्त्यात्माऽनादिवद्धः” इत्यादिप्रसिद्ध एव शुद्धनयाश्रितं जीवस्व-
रूपमुपादेयं शेषं च हेयम् । एवंविधा जीवास्त्रस्यन्त्युद्वेगं भयं प्राप्नु-
वन्ति यद्वा चरन्ति चेतस्ततो गच्छन्तीति त्रसाः । “चरिष्णु जंगम-
चरं त्रसमिगं चराचरमित्यमरः ।” ते त्रसास्तु द्वित्रिचतुःपञ्चेन्द्रिय-
भेदाच्चतुर्धा । तथा ये च स्थावराः पृथिव्यम्बुतेजोवायुवनस्पतिभेदा-
त्पंचधा । तिष्ठन्तीति स्थावरा भूताः सत्त्वाश्चापि, यथा च—

“प्राणा द्वित्रिचतुःप्रोक्ता भूतास्तु तरवः स्मृताः ।

जीवाः पंचेन्द्रियाः प्रोक्ताः शेषाः सत्त्वा उदीरिताः ॥”

“स्थावरो जंगमेतर इत्यमरः ।” एते प्राणानां धारकत्वात्प्राणिनो
भवन्ति । प्राणास्तु दशधा यथा—”पंचेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं

च, हुच्छ्वासनिःश्वासमथान्यदायुः, प्राणा दशैते भगवद्विरुक्तास्तेषां
वियोगीकरणं हि हिंसा ।” एते विद्यन्ते यस्य ते प्राणिनो, जीवस्या-
धुना तु बाह्यप्राणधनपराक्रमत्वात् “शक्तिः प्राणः पराक्रम इत्यमरः ।”
चार्वाकशाक्यादिमतनिराकरणेन पृथ्व्याद्येकेन्द्रियाणामपि जीवत्वमित्या-
वेदितम् । तान् जीवान्नित्यानित्याभ्यां ध्रुवव्ययाभ्यां समीक्ष्य—ज्ञात्वा
केवलज्ञानित्वात्प्रकर्षेण जानातीति प्राज्ञः । द्रव्यार्थिक—पर्यायार्थिकन-
याश्रयणादावेद्येति भावः । स ज्ञातृपुत्रो महावीरो भगवान् तत्त्व—पदार्थ—
स्वरूपाणां ज्ञापकतया दीपवद्दीपः प्रकाशकत्वात् यथार्थधर्ममाह—उक्त-
वान् । सम्यक्तया समतया श्रुतचरित्रात्मकं धर्मं वीतरागभावेन राग-
द्वेषरहितत्वेन सद्गुणानितया चेति । परमकारुणिको हि भगवान्
लोकाननुग्रहीतुमेव धर्ममावेदितवान्नतु निजोत्कर्षप्रकाशनार्थमपीति
सहृदयैर्ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—[से] उस [पन्ने] आत्मप्रज्ञ केवलज्ञानी प्रभुने [उद्ध]
ऊपर [अहेयं] नीचे और [तिरियं] तिरछी [दिसासु] दिशाओंमें [जे] जो
[तसा] त्रस-हिलने सरकनेवाले (य) और [थावर] स्थावर [पाणा] प्राणी
हैं, उनको [णिच्चणिच्चेहि] नित्य और अनित्यदृष्टिसे [समिक्ख] जान कर
[दीवे व] दीवेकी सदृश अथवा विश्वसागरमें डूबते जीवोंकेलिए टापूकी तरह
(धम्मं) धर्मको [समियं] समानभावसे [उदाहु] बताया ॥ ४ ॥

भावार्थ—आर्य्य सुधर्म फिर्यों बोले कि-भगवान् महावीर त्रस और
स्थावर जीवोंको जोकि-ऊपर-नीचे और इधर उधर भरे पडे हैं, सब जगह
विद्यमान हैं, और जीवोंको उन्होंने पर्यायकी दृष्टिसे अनित्य और द्रव्यकी दृष्टिसे
नित्य बताया है । और उनके उत्तम धर्मका उपदेश जगत्-सागरमें डूबते हुए
प्राणिओंको टापूके समान सहारा देते हैं, और अज्ञानताके अधेरेको मिटानेके-
लिए दीवेके समान है । इस प्रवचनसे अनात्मवादका खण्डन हो जाता है

एवं वृक्ष-वायु-पृथ्वी आदिमें जीव है यह सिद्ध किया है, और जैनदर्शनके प्राणभूत स्याद्वाद-सिद्धान्तका सम्यक् दिग्दर्शन कर दिखाया है ॥ ४ ॥

श्रीसुधर्माचार्य वीर प्रभुके गुणों को प्रकट करते हैं !

भाषा-टीका—सर्वज्ञ-वीर भगवान्ने ऊर्ध्वलोक, मानवलोक, अधो-लोक के सब जीवोंका स्वरूप इस भान्ति वर्णन करके बताया है कि—“जीव” यद्यपि जीवसमूह शुद्ध निश्चयनयसे आदि, मध्य और अन्त से रहित, अपने और परके गुणोंका प्रकाशक, उपाधिरहित और शुद्ध चैतन्य (ज्ञान) रूप निश्चय प्राणसे ही जीवित है, तथापि अशुद्ध-निश्चयनयसे अनादि कर्मबन्ध के वशसे जो अशुद्ध द्रव्यप्राण और भाव प्राण हैं उनसे जीवित रहने के कारण-यह जीव है ।

उपयोगमय—

यद्यपि शुद्धद्रव्यार्थिकनयसे परिपूर्ण तथा निर्मल ज्ञान और दर्शन ही उपयोग हैं इसी से जीवसंज्ञा है, तौ भी अशुद्ध-नयसे क्षायोपशमिकज्ञान और दर्शनसे बना हुआ है, इस लिए ज्ञानदर्शनोपयोगमय है ।

अमूर्त—

यद्यपि व्यवहारनयसे यह जीव मूर्त कर्मों के अधीन होने से स्पर्श, रस, गन्ध, वर्णवाली मूर्तिके द्वारा रचित रहनेके कारण मूर्त है तथापि निश्चय नयसे अमूर्त, इन्द्रियोंसे अगोचर, शुद्धरूप स्वभावका धारक होने से अमूर्त है ।

कर्ता—

यद्यपि जीव निश्चयनयकी दृष्टिसे क्रिया रहित, उपाधिरहित जाननेके स्वभावका धारक है । तथापि व्यवहारनयसे मन, वचन तथा कायके व्यापारको उत्पन्न करनेवाले कर्मोंसे युक्त होनेके कारण शुभ और अशुभ कर्मोंका करनेवाला है, अतः कर्ता है ।

सदेह परिमाण—

यद्यपि जीव निश्चयनयपूर्वक स्वभावसे उत्पन्न शुद्धलोकाकाशके समान है और असंख्य प्रदेशोंका धारक है, तथापि शरीर नाम कर्मके उदयसे उत्पन्न-संकोच तथा विस्तारके अधीन होने से घड़े आदि पात्रोंमें रहे हुए दीपककी सदृश अपने देहके परिमाण जितना है ।

भोक्ता-

यद्यपि जीव शुद्धद्रव्यार्थिक नयसे रागादिविकल्परूप उपाधियोंसे शून्य है, और अपने आत्मासे उत्पन्न हुए अमृतको भोगनेवाला है, तथापि अशुद्ध-नयसे उस सुखरूप अमृतपदार्थके अभावसे शुभ कर्मसे उत्पन्न सुख और अशुभ कर्मसे उत्पन्न दुःखोंको भोगता है अतः भोक्ता भी है ।

संसारस्थ-

ससारमें स्थित रह कर अनेक पर्याय बदलता रहने के कारण ससारी है । यद्यपि जीव शुद्ध निश्चयनयसे संसार रहित है और नित्य आनन्दघन रूप एक स्वभावका धारक है तथापि अशुद्ध निश्चय नयसे द्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव, भव इन भेदोंसे पांच प्रकारके संसारमें रहता है अतः यह आत्मा-जीव संसारस्थ भी है ।

सिद्ध-

यह आत्मा सिद्ध भी है । यथाह प्रज्ञापनायाम्—सितं बद्धं—अष्टप्रकारं कर्मेन्धनम्, ध्मातं दग्धं जाज्वल्यमानशुक्लध्यानानलेन यैस्ते निरुक्तविधिना सिद्धाः । अथवा 'षिधु गतौ' इति वचनात् सेधन्ति स अपुनरावृत्त्या निवृत्तिपुरीमगच्छन्, अथवा 'षिधु सराद्धौ' इति वचनात् सिद्ध्यन्ति स निष्ठितार्था भवन्ति स । अथवा "षिधून् शास्त्रे मांगल्ये च" इति वचनात् सेधन्ति स शास्तारोऽभूवन्, मांगल्य-रूपतां चानुभवन्ति सेति सिद्धाः । अथवा सिद्धा नित्या अपर्यवसान-स्थितिकत्वात्, प्रख्याता वा भव्यैरुपलब्धगुणसन्दोहत्वात्, आह च,

“ध्मातं सितं येन पुराणकर्म, यो वा गतो निर्वृत्तिसौधमूर्ध्नि;

ख्यातोऽनुशास्ता परिनिष्ठितार्थो, यः सोऽस्तु सिद्धः कृतमंगलो मे”

अतः स सिद्धो नमस्करणीयश्चैषामविप्रणाशिज्ञान-दर्शन-सुख-शक्त्यादिगुणयुक्ततया स्वविषयप्रमोदप्रकर्षोत्पादनेन भव्यानामतीवो-पकारहेतुत्वादिति ।

भावार्थ—“आठ प्रकारके कर्मरूपईन्धनको शुद्धध्यानकी आगसे जिसने जला दिया हो वह सिद्ध होता है, अथवा गत्यर्थक ‘विधु’ धातुसे सिद्ध अर्थात् अपनरावृत्ति की अपेक्षा जो निर्वृत्तिपुरीमें पहुंच गए हैं वह सिद्ध हैं; अथवा निष्पत्यर्थक ‘विधु’ धातु द्वारा ‘सिद्ध’ यानी जिसने अपने अर्थको निष्पन्न किया है, और जो कृतकृत्य होगया हो, वह सिद्ध है, अथवा शास्त्रार्थक और मागत्यार्थक ‘विधून्’ धातुसे ‘सिद्ध’ यानी जो शासनकर्ता हो, अथवा जो मंगलत्वके स्वरूपका अनुभव कर्ता हो, या जो स्वयं मंगलरूप हो वह ‘सिद्ध’ है; अथवा नित्य कारण जिनकी स्थिति अविनाशी है, अथवा भव्य जीवोंको जिनके गुणसमूह उपलब्ध होने से प्रसिद्धि प्राप्त हैं, या जिन्होंने बांधा हुआ पुराना कर्म जला दिया है, जो निर्वृत्तिरूप महलके शिखरके ऊपर जा पहुंचा है, जो प्रसिद्ध है, अनुशासन करनेवाला है, कृतार्थ है, वह सिद्ध प्रभु हमारे लिए कृत मंगल है नमस्कार करने योग्य है, इसीलिए कि—वे अविनाशी—ज्ञान, दर्शन, सुख, शक्ति, आदिकसे युक्त हैं और स्वविषय आनन्दोत्कर्ष के उत्पादक होनेसे भव्य जीवोंके ऊपर अप्रतिम उपकार करने से वे नमन करने योग्य हैं; ।” यद्यपि जीव व्यवहार नयके कारण अपनी आत्माकी प्राप्ति रूप उपरोक्त सिद्धत्व युक्त है, और उसके प्रतिपक्षी कर्मोंके उदयसे असिद्ध है, तथापि निश्चय नयसे अनन्तज्ञान और अनन्तगुण स्वभावका धारक होनेसे सिद्ध है;

ऊर्ध्वगामी—

इन कहे हुए गुणोंका धारक जीव स्वभावसे ऊर्ध्वगमनकरनेवाला है, यानी व्यवहारसे चार गतियोंको पैदा करनेवाले कर्मोंके उदयसे ऊंचा, नीचा, तथा तिर्छा गमन करनेवाला है, तथापि निश्चयनयसे केवलज्ञान, आदि अनन्त-गुणोंकी प्राप्ति स्वरूप मोक्षमें चला जानेके कारण स्वभावसे ऊर्ध्वगमन करने वाला है, इस प्रकार जीवका स्वरूप शुद्ध और अशुद्ध नयकी दृष्टिसे समझाया गया है । और अनादि कालसे कर्मोंद्वारा आत्मा स्वयं बंधकर ससारमें रल रहा है इत्यादि आगमका अर्थ तो प्रसिद्ध ही है । और शुद्ध नय के आश्रित जीवका स्वरूप उपादेय यानी ग्रहण करने योग्य है और बाकी सब हेय है तथा उनके त्रस और स्थावर ये दो भेद हैं ।

त्रस—

त्रस प्राणी वे हैं जो किसी के द्वारा भय, त्रास, और उद्वेग पाकर, या

सताया जाकर अपने वचनेके लिए जो इधर उधर भाग फिर सकते हैं, जिनके दो इन्द्रिय, तीन इन्द्रिय, चार इन्द्रिय, पाच इन्द्रिय, ये चार प्रकार हैं।

स्थावर-

पृथिवी, पानी, आग, हवा, वनस्पतिके मेदसे पाच स्थावर हैं। ये अपने ऊपर आए हुए सकट से वचनेके लिए उद्यम करनेमें सर्वथा अशक्त हैं, बहुत थोड़ी समझ है, और जन्म मरण भी अधिक करते रहते हैं, पृथ्वी, पानी, अग्नि, वायु के जीव ४८ मिनट में १२८२४ बार मर कर जन्म लेते हैं, वनस्पतिमें निगोदजीवकी अपेक्षा ६५५३६ बार जन्मते मरते हैं। हमारा एक श्वास सुखसे आता है और वे १७ बार जन्म कर मरते हैं। अतः ये सब स्थावर कहलाते हैं। इन्हीं में भूत सत्व भी हैं यथा-

२-३-४ इन्द्रियवालोंको प्राणी सज्ञक जानना चाहिए। वनस्पतिकी भूत सज्ञा है। पाच इन्द्रिय वालेको जीव सज्ञक माना है। पृथ्वी, पानी, आग, हवाको सत्व सज्ञासे पहचानते हैं। इन सब जीवोंमें १० द्रव्य प्राण होते हैं। जिनकी गणना इस भाँति है।

१० द्रव्य प्राण—श्रोत्रेन्द्रिय, चक्षुरिन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, रसेन्द्रिय, स्पर्शेन्द्रिय, मन, वचन, काय, आयुके प्रमाण, श्वास उच्छ्वासका लेना छोड़ना, इत्यादि १० प्राण हैं। यह प्राण धन सब जीवोंको अत्यन्त प्रिय है। जब इन पर सुसीवतका कुल्हाड़ा बजता है तब उस धनसे मोह एक दम हटा देता है। स्थावरोंमें जीव सिद्धि होनेसे चार्वाकादि का खण्डन हो जाता है। भगवान् ने इन सब जीवोंको द्रव्यकी दृष्टिसे नित्य और पर्याय की दृष्टिसे अनित्य फर्माया है। इसे द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक नयके आश्रयसे भी समझाया है। प्रभु स्वयं टापू की तरह डूबते हुए ससारी जीवोंको सहायक भूत हैं, और उनका ज्ञान तत्त्व-पदार्थ का पृथक् ज्ञान करानेके कारण दीपकके समान हैं। दीपककी तरह स्व-पर रूपका ज्ञान प्रकट हो जाता है। यही भगवान् का धर्म है, जिसे उन्होंने और तीर्थंकरोंकी भाँति समता अर्थात् तुलनात्मक दृष्टिसे कहा है। इनका धर्मोपदेश करनेका आशय लोकोको समभाव-उपशमभाव-अहिंसाभाव तथा सत्यका स्वरूप समझाकर ससारमें परोपकारिता फैलाना था कुछ अपना उत्कर्ष प्रकट करनेका उद्देश नहीं ॥ ४ ॥

गुजराती अनुवाद—सुधर्माचार्य वीरप्रभुना गुणोनुं वर्णन करे छे।

સર્વજ્ઞ પ્રભુ શ્રીવીરભગવાને ઝઘ્વલોક અધોલોક અને ત્રિછાલોકના સમસ્ત જીવોનું સ્વરૂપ આ રીતે વર્ણવેલું છે ।

જીવ-

જો કે જીવ સમૂહ શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી આદિ-મધ્ય અને અન્ત રહિત, સ્વ તથા પર ગુણ પ્રકાશક, ઉપાધિ રહિત, અને શુદ્ધ ચૈતન્ય (જ્ઞાન) રૂપ નિશ્ચય પ્રાણથી જીવિત છે । તો પણ અશુદ્ધ નિશ્ચય નયે અનાદિ કર્મ વંધના કારણે જે અશુદ્ધ દ્રવ્ય પ્રાણ અને ભાવ પ્રાણ છે તેનાથી જીવિત રહેવાને કારણે જીવ છે ।

ઉપયોગમય-

જો કે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયે જીવ પરિપૂર્ણ તથા નિર્મલ જ્ઞાન દર્શન મય છે, તો પણ અશુદ્ધ નયે ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન દર્શન યુક્ત છે, તેથી જીવ જ્ઞાનદર્શનોપ-યોગમયી છે ।

અમૂર્ત-

વ્યવહારનયથી આ જીવ મૂર્ત કર્મોને વશ હોવા થી સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ વાળી મૂર્તિથી રચિત હોવાના કારણે મૂર્ત છે । પણ નિશ્ચય નયે અમૂર્ત, ઇન્દ્રિયોથી અગોચર શુદ્ધરૂપ સ્વભાવનો ધારક હોવાથી અમૂર્ત છે ।

કર્તા-

જીવ નિશ્ચયનયે ક્રિયા રહિત, ઉપાધિરહિત, જાણવાનો સ્વભાવનો ધારક છે; પણ વ્યવહાર નયે મન-વચન-કાયના વ્યાપારને ઉત્પન્ન કરવાવાળા કર્મોથી સહિત હોવાના કારણે શુભાશુભ કર્મનો કર્તા છે ।

સદેહ પરિમાણ—જીવ નિશ્ચય પૂર્વક સ્વભાવથી ઉત્પન્ન શુદ્ધ લોકાકાશ સમાન છે, તેમજ અસંખ્ય પ્રદેશોનો ધારક છે, પણ શરીર નામકર્મના ઉદયે ઘડા વિગેરે પાત્રમા રહેલા દીવાની માફક સકોચ વિકોચમય હોવાના કારણે દેહપ્રમાણ રહે છે ।

મોક્ષા—શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયે જીવ રાગાદિ વિકત્પરૂપ ઉપાધિથી રહિત છે, તેમજ નિજાત્મથી ઉત્પન્ન અમૃતનો મોક્ષા છે, પણ અશુદ્ધનયે તે સુખરૂપ અમૃત પદાર્થોના અભાવે શુભકર્મથી ઉત્પન્ન સુખ અને અશુભ કર્મથી ઉત્પન્ન દુઃખનો મોક્ષા છે ।

સંસારસ્થ—સસારમાં રહીને પર્યાય વદલતા રહેવાને કારણે સંસારી છે, જો કે શુદ્ધ નિશ્ચય દૃષ્ટિએ જીવ સંસાર રહિત છે, તેમજ નિત્ય આનંદઘનરૂપ સ્વભાવનો ધારક છે, તો પણ અશુદ્ધ નિશ્ચય નયે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ-ભવ એ પાંચ પ્રકારે સસારમાં રહે છે, તેથી આત્મા-જીવ સંસારસ્થ પણ છે ।

સિદ્ધ—આઠ પ્રકારના કર્મરૂપ ઈંધણને શુદ્ધધ્યાનની આગ વઢે જેણે વાઢી વીધા હોય, તે સિદ્ધ છે, અથવા ગત્યર્થક “વિધ્” ધાતુ થી સિદ્ધ અર્થાત્ અપુનરા-વૃત્તિની અપેક્ષા જે નિવૃત્તિ પુરીમા પહોંચી ગયા છે, તે સિદ્ધ છે, અથવા નિષ્પત્ત્યર્થક “વિધુ” ધાતુ થી સિદ્ધ એટલે જેણે પોતાના અર્થ નિષ્પન્ન કર્યા છે, અને જે કૃતકૃત્ય થઈ ગયા છે, તે સિદ્ધ છે, અથવા શાસ્ત્રાર્થક તેમજ માંગત્યાર્થક ‘વિધુન્’ ધાતુથી સિદ્ધ અર્થાત્ જે શાસન કર્તા છે, અથવા જે મંગલત્વના સ્વરૂપના અનુભવ કર્તા છે, અથવા જે સ્વયં મંગલરૂપ છે, તે સિદ્ધ છે, અથવા નિત્ય હોવાના કારણે જેની સ્થિતિ અવિનાશી છે, અથવા ભવ્ય જીવોમા જે ગુણસમૂહ ઉપલબ્ધ હોવાના કારણે પ્રસિદ્ધિ પામેલા છે, અથવા જેણે પૂર્વે વાંધેલા જુનાં કર્મો વાઢી નાશ્યા છે, જે નિવૃત્તિ મહેલના શિખર પર વિરાજે છે, જે પ્રસિદ્ધ છે, શાસન કર્તા છે, કૃતાર્થ છે, તે સિદ્ધ પ્રભુ ઉદાસીન રૂપેણ આપણા મંગલના કરનાર છે, નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, એટલા માટે કે તેઓ અવિનાશી જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, શક્તિ આદિ થી યુક્ત છે, અને સ્વવિષય આનન્દોત્કર્ષ ઉત્પાદક હોવાથી ભવ્ય જીવો પર અપ્રતિમ ઉપકાર કરવાને લીધે નમન કરવા યોગ્ય છે, જો કે જીવ વ્યવહાર નયે પોતાના આત્માની પ્રાપ્તિરૂપ ઉપરોક્ત સિદ્ધત્વ ગુણવાળો છે, ને તેના પ્રતિપક્ષી કર્મોના ઉદયે અસિદ્ધ છે, તો પણ નિશ્ચય નયે અનન્તજ્ઞાન અને અનન્તગુણ સ્વભાવનો ધારક હોવાથી તે સિદ્ધ છે ।

ઊર્ધ્વગામી—ઉપરોક્ત ગુણો ધારણ કરનાર જીવ સ્વભાવથી ઊર્ધ્વગમન કરવા વાળો છે, અને વ્યવહારે ચતુર્ગતિમા રચાવનાર કર્મોના ઉદયથી ઝંચી, નીચી તથા તિરછી દિશામા ગમન કરવાવાળો છે, તો પણ નિશ્ચય નયે કેવલજ્ઞાનાદિ અનન્ત ગુણોની પ્રાપ્તિ સ્વરૂપ મોક્ષમા જવાના કારણે સ્વભાવથી ઊર્ધ્વગમન કરવાવાળો છે, આ રીતે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ નયે જીવનું સ્વરૂપ સમજાવેલું છે, અનાદિકાલથી કર્મવંધથી વંધાણેલો આત્મા સસારમા રચાવીજ રહ્યો છે, ઇત્યાદિ આગમથી પ્રસિદ્ધ છે, શુદ્ધ નયે જીવનું સ્વરૂપ ઉપાદેય અર્થાત્ પ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, અને વાકી વીનું વધું હેય છે, તેના ત્રસ અને સ્થાવર એવા વે મેદ છે ।

ત્રસ—કોઈ થી ભય, ત્રાસ, ઉદ્વેગ પામીને અથવા સતામણી પામતાં પોતાના વચાવ અર્થે જે અહીં તહીં હરી ફરી કે માગી શકે છે, તે ત્રસ છે, તેના વેન્દ્રિય, તેન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય એવા ચાર મેદ છે;

સ્થાવર—પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ-વાયુ અને વનસ્પતિ એ પાંચ સ્થાવરના મેદ છે । તેઓ પોતાના પર આવી પડેલા સંકટોમાથી વચવાનો પ્રયત્ન કરવામા સર્વથા અશક્ત છે, ઘણીજ ઓછી સમજવાલા છે, જન્મ-મરણ ઘણાં કરે છે; પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ અને વાયુના જીવો ૪૮ મિનિટમા ૧૨૮૨૪ વાર જન્મે છે ને મરે છે, વનસ્પતિમાં નિગોદના જીવો ૬૫૫૩૬ વાર જન્મે મરે છે, એક શ્વાસોશ્વાસમાં તે એટલા ભવ કરે છે, આર્થી આ વધા સ્થાવર કહેવાય છે । આ દરેકમા જીવ છે, અને તે કેવા સ્વરૂપે છે તે નીચેની હકીકતે સમજાશે તે તમામને શરીર છે, અને તેના શરીરને મનુષ્યના શરીર સાથે જુદી જુદી રીતે સરસાવવામા આવે છે ।

પૃથ્વીકાય—જેમ મનુષ્યને કાઢ વાગેલું હોય અને ઘા પડેલ હોય, તે રુઆતા ધીમે ધીમે મરાઈ જાય છે, તેમ खोदेલી खाणો પળ સ્વયં મરાઈ જાય છે, જેમ ઉઘાઢાપગે ચાલનાર મનુષ્યના પગનું તલિઝું ઘસાય છે તેમ વધતું જાય છે, તેવીજ રીતે માણસો-પશુપક્ષી તથા વાહનોની આવજાવ-થવાથી પૃથ્વી પણ રોજ ઘસાય છે, ને રોજ વધવા પામે છે, જેમ બાલક વધે છે તેમ પર્વત પણ ધીમે ધીમે નિત્ય વધે છે, માણસને લોહું પકડ્યું હોયતો માણસને લોહા પાસે જવું પડે છે, ત્યારે લોહ ચુંવક નામનો પથ્થર પોતાને સ્થાને રહીને પોતાની ચૈતન્ય શક્તિ થી લોહાને પોતાની પાસે લેંચી લે છે, માણસના પેટમાં પથરીનો રોગ થાય છે તે સચેત પથ્થર હોવાથી નિત્ય વધે છે, માછલીના પેટમા રહેલ મોતી પણ એક જાતનો પથ્થર છે, અને તે પણ નિત્ય વધે છે, જેમ માણસના શરીરમાંના હાડકામાં જીવ હોય છે, તેમ પથ્થરમા પણ જીવ હોય છે ।

અપકાય—જેમ પક્ષીના હંડામાં રહેલ પ્રવાહી પદાર્થ પંચેન્દ્રિય પક્ષીના પિંડ સ્વરૂપે છે, તેમ પાણીના જીવો પણ તે એકેન્દ્રિય જીવોના પિંડ રૂપે છે, મનુષ્ય તથા તિર્યંચ ગર્ભે અવસ્થામાં શરૂઆતમા પ્રવાહી પાણી રૂપે હોય છે, તેમ પાણીમાં પણ જીવ સમજવા, જેમ શિયાળામાં મનુષ્યના મુઠ્ઠામાંથી વરાલ નીકળે છે, તેમ કુવાના પાણીમાંથી પણ વરાલ નીકળે છે, જેમ શિયાળામાં મનુષ્યનું શરીર ગરમ હોય છે, તેમ શિયાળામાં કુવાનું પાણી પણ ગરમ હોય છે, જેમ ગરમીમાં મનુષ્યનું શરીર શીતલ હોય છે, તેમ ઉનાળામાં કુવાનું પાણી પણ શીતલ હોય છે;

જેમ મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં પળ શરદી તથા ગરમી હોય છે, તેમ પાણી ની પ્રકૃતિમાં પણ શરદી તથા ગરમી હોય છે, જેમ મનુષ્યનું શરીર શિયાળામાં અકડાઈ જાય છે, તેમ શિયાળામાં તઢાવનું પાણી પણ અકડાઈ જઈને વરફ બને છે, જેમ મનુષ્ય વાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થાને વૃદ્ધાવસ્થા જેવા નવાં રૂપ ધારણ કરે છે, તેમ પાણી પણ વરાલ-વરફ ને વરસાદ આદિ રૂપ ધારણ કરે છે, જેમ મનુષ્યનો દેહ માતાના ગર્ભમાં પાકે છે, તેમ પાણી પણ છ માસ વાદલામાં ગર્ભ રૂપે પાકીને વર્ષાનું રૂપ ધારણ કરે છે, જેમ મનુષ્યનો કાચો ગર્ભ કોઈક વાર ગઢી જાય છે, તેમ પાણીનો પણ કાચો ગર્ભ ગઢી જાય છે, જેને કરા પઢ્યા કહેવાય છે,

તેજસ્કાય—જેમ મનુષ્ય શ્વાસોશ્વાસ સિવાય જીવી ન શકે, તેમ અગ્નિ પણ શ્વાસોશ્વાસ સિવાય જીવી શક્તો નથી, જેમ તાવમાં મનુષ્યનું શરીર ગરમ રહે છે, તેમ અગ્નિના જીવો પણ ગરમ હોય છે, મરણ પામવાથી મનુષ્યનું શરીર ઠંડુ પડી જાય છે, તેમ અગ્નિના જીવો પણ મરી જવા થી ઠંડા પડી જાય છે, જેમ આગીયાના શરીરમાં પ્રકાશ હોય છે, તેમ અગ્નિના જીવોમાં પણ પ્રકાશ હોય છે, જેમ માણસ ચાલે છે, તેમ અગ્નિ પણ ચાલે છે, એટલે અગ્નિ ફેલોઈને તે આગલ વધતો જાય છે, જેમ મનુષ્ય ઑક્સીજન [પ્રાણવાયુ] હવા લે છે, તે કાર્બન [વિષવાયુ] વહાર કાઢે છે, તેમ અગ્નિ પણ ઑક્સીજન હવા લઈને કાર્બન હવા વહાર કાઢે છે.

વાયુકાય—હવા હજારો ગાજ સુધી સ્વતન્ત્ર રીતે ચાલી શકે છે, હવા પોતાના ચૈતન્ય વઢથી મોટા વિશાલ વૃક્ષ તથા મોટા મહેલોને પાઠી નાખે છે, હવા પોતાનું શરીર નાનામાંથી મોટું બનાવે છે, વર્તમાનકાલમાં વિજ્ઞાનિઓએ શોધ કરી છે, કે હવામાં થેકસસ નામનાં સૂક્ષ્મ જંતુઓ ડહે છે ને તે એટલા સૂક્ષ્મ છે કે, સોયની અળી જેટલા ભાગમાં એક લાખ જંતુઓ સુખેથી આરામ પૂર્વક વેસી શકે છે.

વનસ્પતિ કાય—મનુષ્યનો જન્મ માતાના ગર્ભમાં રહ્યા પછી થાય છે, તેમ વનસ્પતિના જીવો પણ પૃથ્વીમાતાના ગર્ભમાં અમુક સમય રહ્યા પછી વહાર નીકળે છે, જેમ મનુષ્યનું શરીર નિત્ય વધે છે, તેમ વનસ્પતિનું શરીર પણ નિત્ય વધે છે, જેમ મનુષ્ય ચાલાવસ્થા-યુવાવસ્થા ને વૃદ્ધાવસ્થા ભોગવે છે, તેમ ત્રણે અવસ્થા વનસ્પતિ પણ ભોગવે છે, જેમ મનુષ્યના શરીરને કાપવાથી લોહી નીકળે છે, તેમ વનસ્પતિના શરીરને કાપવાથી તેમાંથી પ્રવાહી પદાર્થ વિવિધ રંગના નીકળે છે,

જેમ ખોરાક મઠવાથી મનુષ્યનું શરીર પુષ્ટ થાય છે, અને ન મઠવાથી સુકાઈ જાય છે, તેમ વનસ્પતિ પણ ખાતર તથા પાણીનો ખોરાક મઠવાથી તે વિકાસ પામે છે, અને તેના અભાવે તે સુકાઈ જાય છે, જેમ મનુષ્ય શ્વાસ લે છે, તેમ વનસ્પતિ પણ શ્વાસ લે છે, દિવસે કાર્બન હવા લઈને રાત્રે વનસ્પતિ ઑક્સીજન હવા વાહર કાઢે છે, જેમ કેટલાક મનુષ્યો માસાહારી હોય છે, તેમ વનસ્પતિ પણ માછી-પતંગ આદિ નાના જીવોના સત્ત્વને પોતાનાં પાદડા વતી ચુસી લે છે, યા ખાતર અને હવા દ્વારા માંસાહાર કરે છે, ચન્દ્રમુખી પુષ્પ ચન્દ્રમાની સામે ને સૂર્યમુખી પુષ્પ સૂર્યની સામે ધીલે છે, અને તેમના અસ્ત થવાથી વીડાઈ જાય છે ।

તેમાં ભૂત-સત્ત્વ પણ છે, જેમકે વે-ત્રણ-ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો પ્રાણી કહેવાય છે, વનસ્પતિને ભૂત, પાંચ ઇન્દ્રિયવાળાને ‘જીવ,’ અને પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ-વાયુને ‘સત્ત્વ’ કહે છે, એ વધા જીવોમાં ૧૦ દ્રવ્ય પ્રાણ હોય છે, જેની ગણતરી નીચે મુજબ ની છે ।

પાંચ ઇન્દ્રિય, મન, વચન, કાય, આયુષ્ય, શ્વાસોશ્વાસ, એ દશ પ્રાણ છે, આ પ્રાણધન સર્વ જીવોને અત્યન્ત પ્રિય છે ।

સ્થાવરોમાં જીવ હોવાનું સાવિત થવાના પુષ્ટ કારણે ચાર્વાક-નાસ્તિક આદિનું ધંડન થઈ જાય છે, આ સર્વ જીવો દ્રવ્ય દૃષ્ટિએ નિત્ય અને પર્યાય દૃષ્ટિએ અનિત્ય છે, એમ મહાવીર ભગવાને ફરમાવેલું છે, પ્રભુ પોતે વેટ સમાન હ્રવતા સસારી જીવોને સહાયક છે, તેમજ તેમનું જ્ઞાન તત્ત્વનો નિર્ણય કરાવવાને કારણે દીપક સમાન છે, દીપક સમાન સ્વરૂપ-પરરૂપનું જ્ઞાન પ્રગટ થઈ જાય છે, આ ભગવાનનો ધર્મ છે, કે જે તેઓએ તુલનાત્મક દૃષ્ટિ થી કહેલો છે । ધર્મોપદેશ કરવાનો તેમનો ઉદ્દેશ લોકોને સમભાવ-શાન્તિ-અર્હિસા-સત્યનું સ્વરૂપ સમજાવીને પરોપકાર કરવાનો હતો, પણ પોતાનો ઉત્કર્ષ પ્રગટ કરવાનો ન હતો ॥ ૪ ॥

મૂલ

સે સવદંસી અભિભૂય નાણી,
ગિરામગંધે ધિઙ્મં ઠિયપ્પા;
અણુત્તરે સવજગંસિ વિજ્ઞં,
ગંથા અતીતે અભણ અણાઙ્ગ ॥ ૫ ॥

संस्कृतच्छाया

स सर्वदर्शी अभिभूय ज्ञानी, निरामगन्धो धृतिमान् स्थितात्मा ।
अनुत्तरः सर्वजगति विद्वान्, ग्रन्थादतीतोऽभयोऽनायुः ॥ ५ ॥

सं० टीका—स ज्ञातृपुत्रमहावीरो भगवान् सर्वदर्शी समासीत्,
किं कृत्वा, अभिभूय=यावद्वाविंशतिपरिषहान् तिरस्कृत्य पराजयं
कृत्वेति । पुनः केवलाख्यं ज्ञानमस्यास्तीति सः । “अत इनिठनौ ।”
परतीर्थाधिपाधिकत्वमावेदितमित्यनेन ॥ अथ ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्ष इति
तस्य भगवतो ज्ञानं प्रदर्श्य क्रियां दर्शयितुमाह ॥ निर्गतोऽपगत आमो
विशोधिकोटिरूपो गन्धो यस्मात् सोऽस्ति निरामगन्धो=मूलोत्तरगुणस-
मन्वितां चरित्रक्रियां कृतवान् इति । धृतिमान् स्वैर्यसम्पन्नो निश्चलतया
चरित्राराधकः । स्थितात्मा=निर्मलात्मा शुक्लध्यानीति, यावदथवा
स्थित्यात्मा मर्यादान्वितात्मा, यथा “संस्थातुं मर्यादा धारणा स्थिति-
रित्यमरः ।” अशेषकर्मविगमात्स्थितो व्यवस्थित आत्मा यस्य स
स्थितात्मा । परिणामद्वारेण विशेषणं ज्ञानक्रिययोरेतच्चेति भावः ।
अनुत्तर=उत्कृष्टः श्रेष्ठो नास्मादुत्तरं प्रधानं सर्वसिन्नपि जगति विद्यते
सोऽनुत्तरः । “अनुत्तर एषां विपर्यये श्रेष्ठ इत्यमरः” । विद्वान्=
सर्वहेयोपादेयज्ञेयपदार्थवेत्ता, सकलद्रव्याणां करतलामलकवत्प्रत्यक्षद-
र्शीति भावः । “विद्वान् विपश्चिद्वोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः, धीरो
मनीषी ज्ञः प्राज्ञ, इत्यमरः” । ग्रन्थादतीतो=उन्तर्बाह्यपरिग्रहग्रन्था-
दतीतो रहितः, अथवा कर्मरूपाद्ग्रन्थादतिक्रान्तो रहितो निर्ग्रन्थ
इत्यर्थः । प्रवृत्तिभावेऽथवा कर्मपर्वणोऽतीत इत्याशयः । “ग्रन्थिर्ना
पर्वपरुषी इत्यमरः” । अभयः=सप्त प्रकारकं भयं न विद्यते यस्या-
सावभयो मीतिरहितः । “दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयमित्यमरः” ।
अनायुः=नारकतिर्य्यङ्मृत्युरायुरहितत्वात् । दग्धकर्मवीजत्वेन पुनरु-

त्पादस्याभावाच्चेत्यर्थः । “दग्धे वीजे यथात्यन्तं प्रादुर्भवति नांकुरः । कर्मवीजे तथा दग्धे, नारोहति भवांकुर इति” ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—[से] वह [सर्वदंसी] सब कुछ देखनेवाले भगवान् [अभिभूय] क्षायोपशमिक ज्ञानोंको जीतकर [नापी] केवलज्ञान संयुक्त, [गिरामगंधे] निर्दोष चरित्र पालनेवाले [धिदमं] धीरता समन्वित, [ठितप्पा] अपने आत्म-स्वरूपमें स्थिर-लय [सर्वजगंति] अखिल विश्वमें [अणुतरे] सबसे उत्कृष्ट [विजं] पदार्थोंके जाननेवाले सर्वज्ञ-सर्वविषयज्ञ [गंथा] परिग्रह-ग्रन्थीसे [अतीते] रहित [अभए] सात भयोंसे रहित [अणाउ] और आयु रहित थे ॥ ५ ॥

भावार्थ—भगवान् महावीर स्वामी सामान्यरूपसे पदार्थोंके जाननेवाले तथा मति-श्रुति-अवधि और मन पर्यव इन चार क्षयोपशमजन्य ज्ञानोंको लक्ष्य कर केवलज्ञानसमुत्पन्न थे, और उन्होंने यह भी बताया कि-ज्ञान और चरित्रसे ही मोक्ष होता है अतः प्रभुके ज्ञानका वर्णन करके चरित्रका वर्णन करते हैं । भगवान् ने मूलगुण और उत्तरगुणोंका पूर्णतासे पालन किया तथा अनेक विघ्न बाधा और परिषह पड़नेपर भी स्वचरित्रमें निश्चल रहे । भगवान् तीनों लोकमें सबसे श्रेष्ठ विद्वान् परिग्रह रहित निर्ग्रन्थ और सातभयसे रहित तथा सब कर्मोंसे मुक्त थे ॥ ५ ॥

भाषा-टीका—प्रभु २२ परिषह और शारीरिक मानसिक कष्ट तथा रोगादिक एवं ज्ञानावरणीयादिक आन्तरिक शत्रुओंको जीत कर केवल ज्ञानी होगए । आपने ज्ञानको प्रमुख पद देकर संसारको क्रियाका भी भान कराया । और यह सिद्ध कर दिखाया कि ज्ञान और क्रिया इन दोनोंका आश्रय लेनेसे मोक्ष है । अतः वे स्वयं आमगन्ध-मूल गुण और उत्तर गुणरूपी दोषोंसे रहित थे । आपने धीरतासे चरित्रका पालन किया, आत्माको शुद्ध ध्यानमें स्थिर किया । कर्मोंका सर्व्वथा नाश करनेके लिए निवृत्तात्मा होकर स्थित रहे, स्थिरता, उर्नका प्रधान गुणथा । और ब्रह्मज्ञान-पाकर हाथ पर धरे आमलेकी तरह सब चराचरको जान लिया । क्योंकि अन्तर और बाह्य परिग्रहसे रहित होकर कर्म ग्रन्थिका सर्व्वथा भेदनकर चुके थे अतः आप निर्ग्रन्थ थे । यही कारण है कि बौद्धादिक आपको अब तक भी निगण्ठके नामसे स्मरणमें रखते हैं । आप स्वयं अभय रहकर औरोंको निर्भय बनानेके अर्थ उपदेश देते और लोकोंमें

सच्चा वीर रस पैदा करते । देव, मनुष्य, पशु और नरकके आयुके लम्बे तारोंको तोड़ फोड़ कर नष्ट कर दिया । क्योंकि जब बीजको सैक भून दिया जाता है तब उसे बोया भी जाय तब भी वह अंकुर नहीं देता अर्थात् उसकी सृष्टि अगाड़ी नहीं बढ़ती, इसी प्रकार कर्मबीज नष्ट होने पर ससारका अंकुर अर्थात् जन्म और मरण नष्ट हो जाता है ॥ ५ ॥

गुजराती अनुवाद—२२ परिग्रह, शारीरिक तथा मानसिक कष्ट, रोगादिक तथा ज्ञानावरणीयादिक आन्तरिक शत्रुओंने जीतीने प्रभु केवलज्ञानी थया, अने ज्ञानने प्रमुख पद आपीने संसारने क्रियानुपण भान कराव्यु, अने सिद्ध करी बताव्युं के ज्ञान अने क्रियाथी मोक्ष छे, मूल तथा उत्तरगुणे दोष रहित समयना पाळनारा, धैर्यवान्, सर्व कर्म नाश थवाथी स्थित आत्मवान्, सर्व जगतने विषे प्रधान ज्ञानवान्, बाह्य अने अभ्यन्तर परिग्रह रहित तेमज कर्म-ग्रन्थीनो सर्वथा नाश करवाथी निर्ग्रन्थ थया आ कारणे बौद्धादिक आपनुं 'निर्गण्ठ' (निर्ग्रन्थ) एवा नामथी स्मरण करे छे, आप सात भय रहित थया, अने बीजाओंने निर्भय बनाववाने माटे उपदेश देता, अने लोकोमा साचो वीर रस पैदा करता, चार गतिना आयुष्य रहित ज्ञातृपुत्र श्रीमहावीर देव हता, कारणके ज्यारे बीजने शेकी नाखवामा आवे त्यारे तेने वाववामां आवे तो पण ते उगळुं नथी, आ रीते कर्मबीजनो नाश थई जवाथी ससारना अंकुर जन्म-मरण नाश पामी जाय छे ।

मूल

से भूइपन्ने अणिए अयारी,
ओहंतरे धीरे अणंतचक्खु ।
अणुत्तरे तप्पइ सूरिए वा,
वइरोइणिंदे व तमं पगासे ॥ ६ ॥

संस्कृतच्छाया

स भूतिप्रक्षोऽनियतचारी, ओघंतरो धीरोऽनन्तचक्षुः ।
अनुत्तरं तपति सूर्य इव, वैरोचनेन्द्र इव तमः प्रकाशः ॥ ६ ॥

सं० टीका—‘से इति’ । भूति शब्दो वृद्धौ, सम्पदि, ऐश्वर्ये, भस्मनि वर्तते, भूतिप्रज्ञस्तत्र प्रवृद्धज्ञानोऽनन्तज्ञानवानिति, तथा च भूतौ भस्मनि कर्मणां भस्मसात्करण इत्यर्थः कर्मक्षय इति यावत् प्रज्ञा यस्य स भूतिप्रज्ञः, तथा समग्रात्मैश्वर्योदयवान् च । “भूतिर्भस्मनि सम्पदि, इत्यमरः” । पुनस्तथा भूतिप्रज्ञो जगद्रक्षाविषयको भूतिप्रज्ञः । सर्वमंगलभूतिप्रज्ञ इत्यपि; । अनियतचारी=अप्रतिबन्ध-विहरमाणत्वात्, वायुरिवेतिभावः । ओघं संसारं तरीतुं शीलमस्येति ओघतरः । उत्पादव्यययोः ओघं परम्परां तरतीति सः । “ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च, द्रुतनृत्योपदेशयोरिति” मेदिनी । अथवा कर्मणामोघः समूहस्तं तरतीति सः । “ओघो वृन्देऽस्मसां रय इत्यमरः” । धीर्वृद्धिस्तया राजत इति धीरः,=परिषहोपसर्गेऽक्षोभ्यो दृढो वेति धीरः । “धीरोमनीषी ज्ञः प्राज्ञ इत्यमरः ।” अनन्तत्वाच्चक्षुर्ज्ञानं तत्केवलज्ञानमेव तदेव चक्षुर्भूतः सोऽनन्तचक्षुरिति । यथार्कः सूर्योऽनुत्तरमुत्कृष्टं सर्वतोऽधिकं तपति न तस्मादधिकस्तापे कश्चनास्ति, तथैव भगवानपि ज्ञानेन सर्वोत्कृष्टः । पुनः कथंभूतो हि सूर्यो, विशेषेण रोचनो दीप्तिमान्, प्रकाशकाधिकत्वात्, इन्द्रोऽसौ यथा तमोऽपनीयन्दूरीकृत्य प्रकाशयति, एवमसावपि भगवानज्ञानतमोऽपहृत्य यथावस्थितपदार्थान्प्रकाशयतीत्यर्थः । ‘विरोचन इत्यत्र स्वार्थे-ऽणि, वैरोचनः सूर्योऽथवाग्निरिव कर्मन्धनं ज्वालयित्वा अकर्मकः परिशुद्धो जात इत्यपि । “विरोचनः प्रल्हादस्य तनयेऽर्केऽग्निचन्द्रयोरिति मेदिनी ।” विरोचनो रविरेवेति बहुमतम्, यथा—“तरणि स्तपनो भानुर्ब्रह्मः पूषार्य्यमा रविः, तिग्मः पतंगो द्युमणिर्मार्तण्डोऽर्को ग्रहाधिपः इनः सूर्यस्तमोर्ध्वातस्तिमिरारिर्विरोचनः । इति धनञ्जयना-

ममालायाम्” । “द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रमानुर्विरोचन इत्यमरः” विरोचन एव वैरोचनः सूर्यः । स इव प्रकाशोऽतिप्रसिद्धो, जगद्विख्यातो ज्ञातपुत्र—महावीरप्रभुरित्यर्थः । “प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपीत्यमरः” । अथवा सः प्रभुर्ज्ञातपते महान् इति । “प्रकाशोद्योत आतप इत्यमरः ।” ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—[से] वे भगवान् [भूइपण्णे] अत्यन्त बुद्धिमान् [अणिए अचारी] विचरते समय प्रतिबन्ध रहित [ओहंतरे] ससार समुद्रसे पार होने-वाले [धीरे] धैर्यवान् [अणंतचक्खु] अनन्तज्ञानवान् [अणुत्तरं] सबसे अधिक पवित्र-श्रेष्ठ [तप्पति] तपश्चरण करनेवाले [सूरिए वा] सूर्यके समान तथा [वइरोयणिदे व] वैरोचन नामक अग्नि के सदृश [तमं] अज्ञानान्धकारको नष्ट करके [पगासे] ज्ञानद्वारा तत्त्वोंको प्रकाशित करते थे ॥ ६ ॥

भावार्थ—भगवान् महावीरकी प्रज्ञा संसारका मंगल कल्याण एवं रक्षा करनेवाली थी, उनका भ्रमण अप्रतिबद्ध था, क्योंकि वे सर्वथा परिग्रहसे रहित थे, उनका चरित्र संसार समुद्रसे पार करनेवाला था, परिषह-शत्रुओंका आक्रमण समान भावसे सहन करते थे, इसीसे धीर एवं धी-बुद्धिसे राजित-शोभित थे, अनन्त ज्ञेय पदार्थोंके ज्ञाता थे, इसीकारण अनन्त ज्ञान सहित थे, विश्वमें सबसे अधिक तप करते थे, और जिसप्रकार सूर्य अन्धकारको नष्ट करता है अथवा वैरोचन नामक अग्निके जलनेसे अन्धकार या काष्ठका नाश होता है उसी प्रकार महावीर भगवान् भी अज्ञान अन्धकार या कर्मकाष्ठके नाशक थे ॥ ६ ॥

भाषा-टीका—वीर भगवान्का ज्ञान चौथी भूमिकासे बढकर अनन्त-बुद्धिको प्राप्त होगया । यह अनन्तज्ञानमय ऐश्वर्य सर्वथा घातिया कर्म क्षयकरनेपर ही मिला । तब संसारके लिए आप मंगलभूत और रक्षक बने तथा आपका वायुकी समान अप्रतिबद्ध विचरणथा । आपने ससारके समुद्रको पार किया । उपदेश दान देकर औरोंको भी जन्म मरणसे मुक्त कर दिया, जिससे कहा जा सकता है कि-कर्मके समौघसे आप पार हुए । परिषह और उपसर्ग सहते समय किसी प्रकारका क्षोभ न होनेसे आप धीर थे । इसीके बाद आप अनन्त चक्षुवाले कहलाए । जिस तरह सूर्य उत्कृष्ट तापसे तपता है

उसी तरह महावीर भगवान् भी ज्ञानकी अनन्तताकी अपेक्षा सर्वोत्कृष्ट थे । उस ज्ञानसे भगवान् जनताके अज्ञानाधिकारको अपहरण करके यथार्थ रीतिसे ज्ञानका आविर्भाव-प्रकट करनेवालोंमेंसे थे । प्रभुने अग्नि की तरह कर्म रूप ईंधनको भी जलाकर अनन्त संसारकी अज्ञान आत्माओंको प्रकट रीतिसे परिशुद्ध किया । और सूर्यकी सदृश भगवान् महावीर प्रभु अखिल विश्वमें अद्वितीय प्रसिद्धि प्राप्त महापुरुष थे । अधिकतर संसारमें उन दिनों प्रभुकी ज्ञान-क्रान्ति ही सब ओर चमक रही थी ॥ ६ ॥

गुजराती अनुवाद—वीर परमात्मानुं ज्ञान चोथी भूमिकाथी वधीने अनन्तताने प्राप्त थयुं, कर्मोने क्षय थवाथी भगवान् अनन्तज्ञानवाळा थया, त्यारे संसारना मंगळ समान तेमज रक्षक तेओ थया, वायु समान अप्रतिबंध विहारी, संसार समुद्रने तारनार भगवान् हता, धीजाओने उपदेश दान करीने जन्म मरणथी मुक्त करावनार हता, परिषह तेमज उपसर्ग सहती वखते आपने कोई पण प्रकारनो क्षेम न थवाना कारणे धीरजवान्, अनन्तज्ञानरूप चक्षुवाळा, तथा सूर्य जेम सर्वथी अधिक तपे छे, तेम प्रभु ज्ञाने करी सर्वोत्तम छे, विरोचन अग्नि जेम सळगवाथी प्रकाश करे तथा इन्द्रनी पेटे अन्धकारने दूर करी प्रकाश करे छे, तेम श्रीमहावीर देव पण अज्ञानरूप अन्धकार दूर करी प्रकाश करे छे, अग्निनी माफक कर्मरूप ईंधणने वाळी अनन्त संसारना अज्ञान आत्माओने प्रगट रीते परिशुद्ध कर्या, अने सूर्यनी पेटे प्रभु अखिल विश्वमा अद्वितीय प्रसिद्धिने पामेल महापुरुष हता, ते दिवसोमां प्रभुनी ज्ञान-क्रान्ति अधिकतर प्रकाशती हती ॥ ६ ॥

मूल

अणुत्तरं धम्ममिणं जिणाणं,
णेया मुणी कासव आसुपण्णे;
इंदेव देवाण महानुभावे,
सहस्सणेता दिवि णं विसिद्धे ॥ ७ ॥

संस्कृतच्छाया

अणुत्तरं धम्ममिमं जिनानां, नेता मुनिः काश्यप आशुप्रहः ।
इन्द्र इव देवानां महानुभावः सहस्रनेता दिवि विशिष्टः ॥ ७ ॥

सं० टीका—अनुत्तरं० इति—अनुत्तरमुत्कृष्टं प्रधानं धर्म-
जिनानामृषभादितीर्थकृतां सम्बन्ध्यं 'मुनिः', 'मनेरुचेत्युणादिसूत्रेणे
प्रत्यये कृते चोपघोत्वे जाते 'मुनि'रिति सिद्धं, परन्त्वत्र लघूपधगुणा-
देशः प्राप्तस्तथापि तपरोच्चारणासामर्थ्यात् किदित्यनुवर्तनाच्च न भव-
तीति भावः । “वाचं यमो मुनिरित्यमरः” । “मुनिर्भिक्षुश्च संयमीति,
कोषः” । श्रीज्ञातृपुत्रमहावीराख्यः सुमुनिः, काश्यपो=गोत्रेण, आशु-
प्रज्ञः=केवलज्ञानी उत्पन्नदिव्यज्ञान इत्यर्थः । नेता,=प्रणेता चतुर्विधस्य
संघस्य धर्मप्रणेता, चतुष्प्रकारधर्मोपदेष्टा दानशीलतपोभावभेदाद्वा ।
अथवा साधुसाध्वीश्राद्धश्राविकारूपचतुर्विधसंघस्य प्रभुत्वादपि नेता=
नायकः । ताच्छीलिकस्तृन् । “अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽ-
धिपः” इत्यमरः । धर्ममित्यत्र कर्मणि द्वितीयैव । ताच्छीलिकस्तृन्
तद्योगे 'न लोकाव्ययनिष्ठेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् । यथेन्द्रो दिवि=देव-
लोके=स्वर्गे महानुभावो महाप्रभावः । एवमेव याथातथ्येन सम्यक्प्रकारेण
अखिलद्रव्यपदार्थनिश्चयकर्ता महावीर इति । “अनुभावः प्रभावे च
सतां च मतिनिश्चय इत्यमरः” । प्राकृतशैल्या णमिति वाक्यालंकारार्थे ।
सहस्रनेत्रो=विलक्षणसहस्रनयनयुक्तोऽसाविन्द्रः । विशिष्टो रूपबलव-
र्णादिकैर्विशिष्टो युक्तो हि प्रधानस्तथैव भगवानपि सर्वेभ्योऽपि विशिष्टः
प्रणायको महानुभावश्चेति सर्वं पूर्ववृत्तान्तं संयोज्यमिति भावः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—[जिणाणं] जिन भगवान्के [इणं] इस [अणुत्तरं]
सर्वे श्रेष्ठ [धम्मं] धर्मके [जेया] नेता [मुणि] मुनि [कासव] काश्यप-
गोत्रीय [महाणुभावे] महाप्रभावशाली भगवान् महावीर [दिवि] स्वर्गमें
[सहस्स] हजारों [देवाण] देव समूहके [इदे व] इन्द्रके समान [विसिद्धे]
रूप और गुण आदिमें सबसे उत्तम और प्रधान [जेता] नेता अर्थात् संपूर्ण
ज्ञानयुक्त ईश्वर थे ॥ ७ ॥

भावार्थ—जिसप्रकार स्वर्गके समस्त देवोंमें इन्द्र, रूप-गुण और ऐश्वर्यादि गुणोंमें प्रधान होता है उसी प्रकार महावीर भगवान् सब लोकोंमें उत्तम और प्रधान थे, आदिजिन प्रमुख पहले २३ तीर्थकरों द्वारा प्रतिपादित धर्मके नेता-प्रचारक थे, इस वचनसे उनकी भ्रमणा दूर होजाती है जो महावीर प्रभुको ही जैनधर्मका संस्थापक मानते हैं, परन्तु श्रीमहावीरदेव तो जैनधर्मके आव्य संस्थापक न होकर उनसे पूर्व होनेवाले २३ तीर्थकरोंद्वारा कथित धर्मके प्रचारकमात्र थे और उस प्रभुका गोत्र काश्यप था ॥ ७ ॥

भाषा-टीका—ये तरुण तपस्वी मुनि उत्कृष्ट और प्रधान धर्मका सरल और आत्माके लिए उन्नत मार्ग वतानेवाले थे। वह धर्म ऋषभादि २३ तीर्थकरके वताए हुए धर्मसे भिन्न न था। हा कुछ देशकालके अनुसार संशोधन अवश्य किया था परन्तु आप जैन धर्मके आव्य प्रवर्तक न थे, [इससे वीर प्रभु जैन धर्मको फिरसे प्रचार करने वाले सिद्ध होते हैं इनसे पूर्व २३ तीर्थकर और होगए हैं] प्रभु काश्यप गोत्रकी विमल विभूति थे। दिव्य ज्ञानको पाकर चतुर्विध संघके लिए धर्मपथ वतानेके नातेसे आप नेता भी थे। क्योंकि संघको आपने ही तो ज्ञान, दर्शन, चरित्र, अहिंसा, तप, त्याग, संयम आदिमें प्रवृत्त किया था। अपनी भलाई और संसार की भलाई या कल्याणके अर्थ संघको दान, शील, तप, भाव ये धर्मके चार मेद वताए। तथा साधु, साध्वी, श्रावक, श्राविकारूप चार प्रकारके संघको स्थापन करके आपने उनको सगठनकी परम शक्ति का तत्व वताया था। इन्द्र का स्वर्गके देवों पर उसके महान् होनेके कारण महाप्रभाव है, इसी प्रकार पदार्थ विज्ञानका निश्चय प्रगट करने वाले तत्वविदोंमें महावीर प्रभु ऐश्वर्य्य शाली थे। संसार और मोक्ष की गुत्थीको सुलझानेमें और सारभूत तत्वोंको प्रगट करनेमें प्रखरप्रकाशक थे। सात तत्व-नव पदार्थ-आदि महान् तथा गंभीर पदार्थों का सरल आशय जनतामें आपने ही निपुणतासे प्रगट किया। यथा शंकेन्द्रके ५०० प्रधानों की दृष्टि उसीकी और रहती है जिस ओर इन्द्र की दृष्टि होती है। इसी तरह जिस अनेकान्त पथ पर आपकी दृष्टि जमी थी संसारने उसी पथ का अनुसरण किया इस अपेक्षासे आपके भी सहस्रनेत्र थे। रूप, बल, वर्ण, वीर्य आदिमें आप सर्व्व प्रधान थे, सुनिगणरूपी सितारों में आप सुनिचन्द्ररूपी ईश्वर थे ॥ ७ ॥

गुजराती अनुवाद—आ तरुण मुनिश्रेष्ठ उत्कृष्ट धर्मनो सरल तेमज

आत्माने माटे उन्नत मार्ग वतावनार हता, ते धर्म ऋषभादि २३ तीर्थकरोए वतावेल धर्मशी भिन्न न हतो, देश कालने अनुसार संशोधन अवश्य करेलुं हेतुं, पण तेओ जैनधर्मना आदि प्रवर्तक न हता, ते प्रभु काश्यप गोत्रीय क्षत्रियोमांनी विमल विभूति हता, दिव्य ज्ञान प्राप्त करीने चतुर्विध संघने धर्म पथ वतावनार होवाशी तेओ नेता पण हता, कारणके संघने तेओएज ज्ञान—दर्शन-चरित्र-अहिंसा-सत्य-तप-त्याग-संयमादिमां प्रवृत्त कर्यो हतो, संसारना कल्याणार्थे तेओए संघने दान-शील-तप-भाव एम धर्मना चार भेद वताव्या, साधु-साध्वी-श्रावक-श्राविकारूप संघनी स्थापना करीने तेओए तेमने सगठननी परम शक्तिनुं तत्व वताव्युं हतुं, देवलोकने विषे इन्द्र जेम देवोमा महाप्रभावान्, हजारो देवोनो नायक अने सर्वोत्तम छे, तेम पदार्थ विज्ञाननो निश्चय प्रगट करवावाळा तत्ववेत्ताओमां महावीरप्रभु ऐश्वर्यशाळी हता, संसार अने मोक्ष तेमज सारभूत तत्वोने प्रगट करवामा प्रखर प्रकाशक हता । सात तत्व-नव पदार्थ आदि महान् तेमज गंभीर पदार्थोनो सरळ आशय निपुणताशी जनतामां तेओए प्रगट कर्यो हतो । जे तरफ इन्द्रनी दृष्टि रहे छे, तेज तरफ तेना ५०० प्रधानोनी नजर पण रहे छे, तेज रीते अनेकान्त पर तेओनी दृष्टि हती । ते ज मार्गनुं ससारे पण अनुसरण कर्तुं । जेथी तेओ पण सहस्रनेत्र गणाया । रूप-बल-वर्ण-वीर्य विगेरेमां तेओ सर्वोत्तम हता । मुनिगणरूपी ताराओमा तेओ मुनिचन्द्ररूप ईश्वर हता ॥ ७ ॥

मूल

से पन्नया अक्खयसागरे वा,
महोदही वा वि अणंतपारे ।
अणाहले वा अकसायी मुक्के,
सक्केव देवाहिवई जुईमं ॥ ८ ॥

संस्कृतच्छाया

स प्रज्ञयाऽक्षयसागरो वा, महोदधिरिव अनन्तपारः ।

अनाविलो वा अकषायी मुक्तः, शक्र इव देवाधिपतिर्द्युतिमान् ॥८॥

सं० टीका—स इति, पुनरसौ भगवान् प्रज्ञयाऽक्षयोऽक्षीणज्ञानः,

प्रज्ञायत अनयेति प्रज्ञा तयाऽक्षयो, ज्ञातव्येऽर्थे तस्य बुद्धिर्न प्रक्षीयते

न प्रतिहन्यते वेति, “बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञेत्यमरः” । अथवा तस्य बुद्धिः केवलज्ञानाख्या सा साद्यनन्ता—साद्यपर्यवसाना कालतो, द्रव्यक्षेत्रभावापेक्षयाऽप्यनन्ता तथाऽक्षयः, यथा सागरो महोदधिः स्वयंभूरमणः समुद्रः स इवानन्तपारः । यथासौ विस्तीर्णो गंभीरजलोऽक्षोभ्यस्तथैव तस्य भगवतो विस्तीर्णा प्रज्ञाऽनन्तप्रज्ञा, स्वयंभूरमणसमुद्रादनन्तगुणितो गंभीरोऽक्षोभ्यश्च, अनाविलोऽकलुषजलः, “कलुषोऽनच्छ आविल इत्यमरः” । नाविलोऽनाविलो निर्मलस्तथैव कर्मलेशाभावादकलुषज्ञानो निर्मलज्ञान इति । न कषायी-अकषायी ज्ञानावरणीयादिकर्मबन्धनवियुक्तत्वात् । मुक्तः कर्मरहितोऽपुनरावृत्तिप्राप्तः । सर्वलोके पूज्यत्वेऽपि, निश्शेषान्तरायक्षयेऽपि निरवद्यभिक्षामात्रोपजीवित्वाद्भिक्षुः । पुनश्च स ज्ञातृपुत्रीयो महावीरो भगवान् दीप्तिमान्, शक्र इव देवाधिपतिरिव कान्तिमानिति, “शक्र इन्द्रः सुनासीरः शतक्रतुरिति धनञ्जयः” । “जिष्णुर्लेखर्षभः शक्र इत्यमरः” ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—[से] वे भगवान् महावीर [पन्नया] बुद्धिकी अपेक्षा अनन्तपारवाले तथा [अणाइले] पवित्र जलसे भरपूर [महोदहीवावि] स्वयंभूरमण समुद्रकी तरह [अक्खयसायरे] अक्षीण समुद्र थे तथा [अकसाइ] चार कषायसे रहित [मुक्के] आठ कर्मोंसे रहित [देवाहिवइ] असंख्य देवोंके अधिपति [सक्केव] इन्द्रकी तरह [जुईमं] दीप्तिमान्-चमकीले थे ॥ ८ ॥

भावार्थ—भगवानको किसी अन्य पदार्थसे उपमा न दी जा सकनेके कारण समुद्रसे ही एक देशीय उपमा दी गई है । अर्थात् जिसप्रकार स्वयंभूरमणसमुद्र अनन्तपार युक्त है उसी प्रकार भगवान् भी द्रव्य क्षेत्र-काल और भावकी अपेक्षा अनन्त ज्ञानवान् थे, समुद्रके निर्मल जलके समान उनका ज्ञान भी स्पष्ट और आवरण रहित था, इसी प्रकार कषायसे रहित तथा आठ कर्मोंके बंधसे मुक्त थे, जैसे इन्द्रका प्रभाव देवोंपर होताही उसी प्रकार प्रभुका प्रभाव भी प्राणीमात्र पर था ॥ ८ ॥

भाषा-टीका—प्रभुका ज्ञान कोष अक्षय था, क्योंकि उनकी बुद्धि भी केवलज्ञानरूपा थी । जो कि आदि-अनन्त थी । जिसमें द्रव्य, क्षेत्र, काल, भावकी पूर्ण अनन्तता थी । विस्तीर्ण और स्वच्छ तथा गंभीर स्वयम्भूरमण समुद्र की सदृश प्रभु गंभीर तथा अक्षोभ्य और पवित्र गुणोंमें उससे भी अनन्तगुण अधिक थे । आपका अनुभव, विचार तथा ज्ञान जल अनाविल-यानी कालुष्यता-पूर्वापर विरोधरहित था, जिसमें कर्म मलका लेश कोई खोजेसे भी न पा सके । ज्ञानावरणीयादिक आठ कर्म-बन्धनसे रहित होनेके कारण आपमें कषाय कहां हो । इसीसे आप जीवन मुक्त थे । आप तीनों लोकोंके पूज्य होने पर भी निरवद्य भिक्षा लेते । आप शूरवीर शक्रेन्द्रकी तरह द्युतिमान और प्रतापी-महापुरुष थे । और यह बात विश्व विख्यात थी ॥ ८ ॥

गुजराती अनुवाद—प्रभुनो ज्ञान भण्डार अखट हतो, कारणके तेमनी बुद्धि पण केवलज्ञान रूपे हती, जे सादि-अनन्त हती । जेम स्वयंभूरमण नामे मोटो समुद्र अनन्त-अपार अने निर्मल जलवाळो छे, तेमज प्रभु गंभीर-अक्षोभ्य-अने पवित्र गुणोमा तेनाथी पण अनन्तगणा अधिक हता । तेओनुं अनुभव-विचार तथा ज्ञान जल अत्यन्त निर्मल हुतुं । शोधवा छतां पण कर्म-रूप मेल तेमा मळी शके नहि । ज्ञानावरणीयादिक कर्मबन्धनथी रहित थवाने कारणे तेओ अकषायी=कषाय रहित हता । तेथी आप जीवन्मुक्त हता, त्रिलोक पूज्य होवा छतां आप निरवद्य भिक्षाए आजीविका करनार हता । देवोना स्वामी शक्रेन्द्रनी पेठे तेओ तेजस्वी तथा अनन्त प्रतापी अने महापुरुष हता ॥ ८ ॥

मूल

से वीरिणं पडिपुण्णवीरिण,
सुदंसणे वा णगसव्वसेट्ठे ।
सुरालएवासि मुदागरे से,
विरायए णेगगुणोववेए ॥ ९ ॥

संस्कृतच्छाया

स वीर्येण प्रतिपूर्णवीर्यः, सुदर्शन इव नगसर्व्वश्रेष्ठः ।

सुरालयवासिमुदाकरः स, विराजतेऽनेकगुणोपपेतः ॥ ९ ॥

सं० टीका—स इति, वीर्यान्तरायस्य निःशेषतः क्षीणत्वात् स भगवान् वीरो वीर्येणौरसेन धृतसंहननादिवलेन प्रतिपूर्णवीर्यः, अनन्तशक्तिमानित्यर्थः । अथवोत्कर्षवत्तया प्रतिपूर्णप्रभाववान् अथवा सर्वशक्तिमान् । “सर्वीर्यमतिशक्तिभाक्” इति । “वीर्यं बले प्रभावे चेत्यमरः” । नगानां पर्वतानां मध्ये यथा, “शैलवृक्षौ नगावगावित्यमरः” “नगः शिलोच्चयोऽद्रिश्च शिखरीति धनंजयः” । सुदर्शनो मेरुः केवलकल्पजम्बूद्वीपमध्ये श्रेष्ठस्तथैव गुणैर्मगवान् श्रेष्ठः । यथा सुरालयः स्वर्गस्तन्निवासिनां देवानां मुदाकरो हर्षकर आनन्दजनको मनोज्ञोऽकूलवर्णगंधरसस्पर्शप्रभावादिगुणै राजते । एवं भगवानप्यनन्तगुणैः शोभते, विराजतेऽनेकैर्गुणैरुपेतो भगवान् वीर इति ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—[से] वे भगवान् [वीरिएणं] बल-वीर्यसे [पडिपुण्णवीरिए] प्रतिपूर्ण शक्तिबाले थे, तथा [वा] जिसप्रकार [सुदसणे] सुमेरु पर्वत [णगसव्वसेठ्ठे] सब पहाड़ोंमें अवलोकनीय और महान् एवं श्रेष्ठ है, उसी प्रकार महावीर प्रभु भी सर्वश्रेष्ठ थे, और सुमेरु पर्वत जिसप्रकार [सुराले-वासिमुदागरे] देवोंको प्रसन्नता उत्पादक होता है उसी प्रकार भगवान् सब प्राणीवर्गकेलिए हर्षदायक थे, तथा जैसे सुमेरु [णेगगुणोववेए] अनेक गुणोंसे शोभित है वैसेही भगवान् भी अनन्त उत्तमोत्तम गुणोंसे समलङ्कृत थे ॥ ९ ॥

भावार्थ—भगवान्का वीर्यान्तराय कर्म बिल्कुल नष्ट हो गया था, अतएव उनमें अनन्तवीर्य-अनन्त बलका प्रादुर्भाव हो गया था, जैसे सुमेरु-पर्वत सब पहाड़ोंमें श्रेष्ठ है उच्च है उसी प्रकार भगवान् भी शक्ति आदि गुणोंमें उच्च और सर्वश्रेष्ठ थे । तथा जिस प्रकार स्वर्ग देवोंकेलिए हर्षोत्पादक है उसी प्रकार सुमेरु भी हर्ष जनक है वैसे ही भगवान् भी प्राणीमात्रकेलिए हर्षको उत्पन्न करनेवाले थे । सुमेरु जैसे अनेक गुणोंसे—सुनहरी रंग और चन्दनादि गन्ध तथा उत्तम फलोंसे शोभित होता है, भगवान् भी ज्ञान-शक्ति-सुखादि गुणोंसे विराजमान थे ॥ ९ ॥

भाषा-टीका—वीर्यान्तरायका सर्वव्याप्य होनेसे भगवान् अनन्त शक्तिमान् और धैर्य, शौर्य, सहिष्णुतादि शारीरिक बलसे बलिष्ठ थे,

प्रतिष्ठाशालियों में भगवान् अद्वितीय प्रभाववाले थे । जहां जीवोंको केवलज्ञान प्राप्त होता है उस जम्बूद्वीपके मध्यमें जिस प्रकार सुमेरु पर्वत दृढ, अचल, और श्रेष्ठ है इसी प्रकार प्रभुकी वाणी भी अनेकान्त रूप सकल श्रेष्ठ है तथा वे स्वयं भी पर्वतकी तरह दृढ थे । सुमेरुपर्वत स्वर्गवासियोंको बड़ा सुहावना लगता है और हर्ष पैदा करता है इसी भान्ति प्रभु भी ज्ञान, दर्शन, सुख और शक्ति आदिक अनन्त गुणोंसे युक्त और भव्य आत्माओंके लिए अनुपम आनन्ददायक थे ॥ ९ ॥

गुजराती अनुवाद—वीर्यान्तरायनो सर्वथा नाश थवाथी भगवान् अनन्त-शक्तिमान् हता, तेमज धैर्य-शौर्य-सहिष्णुतादि शारीरिक बले करी प्रतिपूर्ण बलवान् हता । प्रतिष्ठा शालिओमा भगवान् अद्वितीय प्रभाव वाळा हता, ज्या जीवोने केवलज्ञान प्राप्त थाय छे ते जंबूद्वीपमा मेरु पर्वत जेम दृढ-अचल-अने श्रेष्ठ छे, तेम भगवान् पण वीर्यादिक गुणे करी श्रेष्ठ तथा दृढ हता । मेरु पर्वत जेम स्वर्गवासी देवोने हर्ष उत्पन्न करे छे तथा अनेक गुणोए करी शोभित छे, तेमज प्रभु पण ज्ञान-दर्शन-सुख अने शक्ति आदिक अनन्त गुणोए करी शोमे छे, तेमज भव्यात्माओने आनन्द प्रद छे ॥ ९ ॥

मूल

सयं सहस्साण उ जोयणाणं,
तिकंडगे पंडगवेजयंते ।

से जोयणे णवणवति सहस्से,

उड्डुस्सितो हेट्ठ सहस्समेगं ॥ १० ॥

संस्कृतच्छाया

शतं सहस्राणां तु योजनानाम्, त्रिकण्डकः पण्डकवैजयन्तः ।

स योजने नवनवतिसहस्रे ऊर्ध्वोच्छ्रितोऽधः सहस्रमेकम् ॥ १० ॥

सं० टीका—पुनश्चापि मेरुवर्णनायाह, 'सयं इति,' स सुमेरुर्यो-
जनसहस्राणां शतमुच्छ्रितोऽस्ति "मेरुः सुमेरुर्हेमाद्रिः रत्नसानुः सुरालयः
इत्यमरः ।" तथा त्रीणि कण्डकानि यस्य स त्रिकण्डकः । मौमं—

जाम्बूनदं-वैदूर्यं चेति भेदात् । स किं भूतः, पण्डकवैजयन्तः,=पण्ड-
कवनं शिरसि व्यवस्थितं, वैजयन्तीकल्पं पताकाभूतं यस्य स तथोक्तः ।
“पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियामित्यमरः” । असौ मेरुर्न-
वनवतिसहस्रे योजने ऊर्ध्वोच्छ्रितः=भूतलादुपरि प्रवृद्ध उन्नतो वा
“उच्चप्रांशून्नतोदग्नोच्छ्रितास्तुङ्ग” इति, “जातोन्नद्ध प्रवृद्धाः स्युरु-
च्छ्रिता इति चामरः” । अधः=भूमेरधस्तादेशे एकं सहस्रं योजन-
मवगाढ इत्यर्थः । एकसहस्रोनलक्षयोजनं पृथिवीत ऊर्ध्वं, सहस्रमेकं
च योजनं भूमाविति भावः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—[से] वह सुमेरु पर्वत [सयं सहस्साण] एक लाख
[जोयणाणं] योजनका है, [तिक्डगे] उसके तीन भाग हैं, [पंडगवेजयंते]
पाण्डुक वन जिसकी ध्वजाके समान है, तथा [णवणवते] ९९ निनानवे
[सहस्से] हजार [जोयणे] योजन [उद्धुस्सिते] ऊंचा है, और [एणं] एक
[सहस्स] हजार योजन [हेट्ठं] बुनियादमें नीचा है ॥ १० ॥

भावार्थ—इस गाथामें भगवान्की उपमा भूत सुमेरुगिरिका वर्णन किया
है, सुमेरु एक लाख योजन ऊंचा है, निनानवे हजार योजन जमीनसे ऊपर
तथा एक हजार योजन जमीनमें है, इसके तीन कंडक-भाग हैं, उन तीन
काण्डकाओंमें सबसे ऊपरकी काण्डका पर पाण्डुक वन है । और मानो वह
ध्वजाकी तरह जान पड़ता है, जिसप्रकार यह सुमेरु पर्वत तीनों लोकोंमें व्याप्त
है उसी भांति भगवान्के सी ज्ञान-दर्शन-चरित्रादि गुण समस्त लोकालोकमें
व्याप्त हैं ॥ १० ॥

भाषा-टीका—वह सुमेरु पर्वत ऊंचाईमें एक लाख योजन है, जिसके
तीन काण्ड-भाग हैं । जिनके क्रमसे भौम-जाम्बूनद-वैदूर्य नाम हैं । उस पर
पण्डकवन ऊंचाईमें सबसे अधिक होनेके कारण सुन्दर ध्वजाकी तरह उसकी
सुशोभाको और भी बढ़ाकर मानो चार चांद लगा रहा है । जिस मेरुकी जड़
जमीनमें १००० योजन तक पाई जाती है । और वह ९९००० योजन पृथ्वीके
ऊपरी भागमें आकाशकी चोटीकी तरह शोभित है । उसके तीनों भाग तीनों
लोकोंमें अवकाश पाए हुए हैं । इसी तरह प्रभुके कथन किए हुए तीनों रत्न

सुमेरु की भाति विशाल और महान् हैं, तथा तीनों लोकके भव्यप्राणिओंके मन-वचन-काय योगमे समाविष्ट-ओत-प्रोत हैं ॥ १० ॥

गुजराती अनुवाद—ते मेरु पर्वत उंचाईमा एक लाख योजननो छे, तेना एक भूमिमय, बीजो सुवर्ण मय अने त्रीजो वैदूर्य रत्न मय एवा त्रण कांड (भाग) छे, तथा ते मेरु पर्वतनी टोच ऊपर पंडग वन ध्वजानी माफक शोभी रह्युं छे । ते मेरु पर्वत नवाणुं हजार योजन ऊंचो अने एक हजार योजन नीचे जमीनमां छे । तेना त्रणे भाग त्रणे लोकमां अवकाश प्राप्त छे । तेबीज रीते प्रभुना बतावेला ज्ञान-दर्शन-चरित्र रूपी त्रणे रत्न सुमेरुनी पेठे विशाल छे, अने त्रणे लोकना भव्योना मन-वचन-काय मां सम्पूर्ण रीतिथी समाविष्ट छे ॥ १० ॥

मूल

पुष्टे णभे चिष्टइ भूमिवष्टि,
जं सूरिया अणुपरिवट्यन्ति ।
से हेमवन्ने बहुनन्दणे य,
जंसि रइ वेदयती महिंदा ॥ ११ ॥

संस्कृतच्छाया

स्पृष्टो नभसि तिष्ठति भूम्यवस्थितः,
यं सूर्याः अनुपरिवर्तयन्ति ।
स हेमवर्णो बहुनन्दनश्च,
यस्मिन् रतिं वेदयन्ति महेन्द्राः ॥ ११ ॥

सं० टीका—स्पृष्टः संलग्नो नभस्याकाशेऽथवा नमो व्याप्य तिष्ठति स मेरुः, “स्पृष्टिः पृक्तावित्यमरः” । तथैव भूमिं पृथिवीं चावगाह्य स्थितः । ऊर्ध्वाधस्तिर्यक् सस्पर्शीति भावः । यथा च यं मेरुं सूर्यादयो ज्योतिष्का अंगारकादिग्रहा अप्यनुवर्तयन्ति यस्य पार्श्वतः परिभ्रमन्तीत्यर्थः । हेमवर्णो वा कनकामो निष्ठसकाञ्चनसदृशस्तथा वहूनि चत्वारि नन्दनवनानि यस्य स बहुनन्दनवनः । भूमौ तु मद्रशालवनं ततः पञ्चयोजनशतान्यारुह्यातिक्रम्योल्लंघ्य मेखलायां शैल-

नितम्बदेशे मध्यभाग इत्यर्थः । “मेखला खड्गवन्धे स्यात्काञ्ची शैल-
नितम्बयोरिति मेदिनीकोशः” । नन्दनवनमायाति । तथा द्विषष्टि-
योजनसहस्राण्यधिकान्यतिक्रम्य सौमनसवनम् । ततः षट् त्रिंशत्सह-
स्राण्यारुह्योल्लङ्घ्य शिखरे पण्डकवनमिति मेरोश्चत्वारि वनानि । यस्मिन्
मेरौ महेन्द्रा त्रिदशालयात् स्वर्गात्समागत्य रमणीयतमशब्दादिगुणेन
रतिं रमणक्रीडां वेदयन्त्यनुभवन्ति । अतश्चतुर्नन्दनवनाद्युपेतो विचि-
त्रक्रीडास्थलसमन्वितः स मेरुः ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—[से] वह सुमेरु [णमे] आकाश को [पुट्टे] छूकर
[चिठ्ठ] ठहरा हुआ है, तथा [भूमिवट्टिए] भूमिको छूकर स्थित है, [जं]
जिसकी [सूरिया] सूर्य [अणुपरिवट्टयंति] प्रदक्षिणा करते हैं, और जो [हेम-
वन्ने] सोनेके समान परम कान्ति युक्त है, जिसमें [बहु] बहुत अर्थात् चार
[नंदणे] नन्दनादि वन हैं [जंसी] तथा जिसमें [महिंदा] महेन्द्र आकर
[रतिं] सुखका [वेदयती] अनुभव करते हैं ॥ ११ ॥

भावार्थ—वह सुमेरु पर्वत ऊपरके भागमें आकाशको व्याप्त करके
तथा नीचे भूमिको स्पर्श करके स्थित है, इसलिए वह ऊर्ध्वलोक-अधोलोक और
तिर्यक् लोकको स्पर्श करता है । ज्योतिष्क विमान उसकी प्रदक्षिणा करते हैं ।
उसका रंग सुवर्णकी तरह पीला है । उसके ऊपर चार वन हैं; समान भूमिमें
भद्रशाल वन है, उसके पाचसो योजन ऊपर नन्दन वन है, उसके वासठ
हजार योजन ऊपर सौमनस वन है, उससे छत्तिस हजार योजन ऊपर पाण्डुक
वन है, इस प्रकार वह अनेक क्रीडास्थलोंसे युक्त है, और उसमें देव तथा
देवेन्द्र आकर रति-क्रीडाका अनुभव करते हैं ॥ ११ ॥

भाषा-टीका—उस सुमेरु पर्वतने ऊर्ध्व लोक-अधोलोक और मनुष्य-
लोक इस प्रकार तीनों लोकोंके आकाशको छू लिया है । जिसकी तगड़ीकी
जगह सूर्य चाद तथा ग्रहगण चारों ओर परिक्रमा देते रहते हैं । तब वह तपे
हुए सोनेकी तरह चमचमाट करने लगता है । उसके चारों ओर के बहुतसे
वनोमें चार मुख्य सुन्दर वन हैं । और प्रथम समतल भूमि पर भद्रशाल
वन है । उस जगहसे ५०० योजन ऊपर जानेसे मानो उसकी तगड़ीकी

जगह नन्दन वन आता है । उससे ६२००० योजन ऊपर सौमनस वन है । उससे ३६००० योजन ऊपर शिखरके पास पंडकवन है । ये सुमेरुके चार सघन वन हैं । यहां पर बड़े २ महेन्द्र और देव गण आकर मनोहर खेल कूद करते हैं । उसका सौन्दर्य निहारनेके लिए स्वर्गसे चल कर आते हैं । इसी भाति भगवान् भी सुवर्णके रंग जैसे सुन्दर हैं । इनके पास ज्ञान, दर्शन, चरित्र, तप तथा तत्व, पदार्थ, नय, निक्षेपादि चार सुन्दर विचार स्थल हैं, जिनमें आत्माका अनुपम आनन्द आता है । और इस क्रीडास्थली पर भव्य जन खावलम्बी होकर सहजानन्द लुटते हैं ॥ ११ ॥

गुजराती अनुवाद—ते मेरु पर्वत ऊर्ध्व दिशामां आकाशने स्पर्शां रह्यो छे, एटले ऊर्ध्वलोक-अधोलोक अने मनुष्यलोकने स्पर्शां रह्यो छे, जे मेरु पर्वतनी आसपास सूर्यप्रमुख ज्योतिषी-देवो प्रदक्षिणा करी रह्यो छे । ते मेरु-पर्वत सुवर्णना जेवी कान्तिवालो छे । तेनीं चारे बाजुए घणा वनोमां चारं मुख्य सुंदर वन छे । समतल भूमिपर भद्रशाल वन छे, त्याथी ५०० योजन ऊपर जतां नन्दनवन आवे छे, त्याथी ६२००० योजन ऊंचे सौमनस वन छे । त्याथी ३६००० योजन ऊंचे शिखरनी पासे पंडकवन छे । मेरु पर्वतना आ चार नन्दनवनमां मोटा इन्द्रो पण आवीने इच्छानुसार मनोहर क्रीडा करे छे । तेनुं मनोमोहक सौन्दर्य जोवाने स्वर्गमां थी आवे छे । ते रीते भगवान् महावीर प्रभु पण सुवर्ण समान सुंदर छे । तेमनी पासे ज्ञान-दर्शन-चरित्र तथा तप तेमज तत्व-पदार्थ-नय-निक्षेपादि चार सुन्दर विचार स्थल छे । जेमा आत्माने आनन्द आवे छे । तेमज ते क्रीडा स्थल पर भव्य जनो खावलम्बी वनीने सहजानन्द लुटे छे ॥ ११ ॥

मूल

से पवए सहमहप्पगासे,

विरायई कंचणमट्टवन्ने ।

अणुत्तरे गिरिसु य पवडुग्गे,

गिरिवरे से जलिण्व भोमे ॥ १२ ॥

संस्कृतच्छाया

स पर्वतः शब्दमहाप्रकाशो, विराजते कञ्चनमृष्टवर्णः ।

अनुत्तरो गिरिषु च पर्वदुर्गो, गिरिवरः स ज्वलित इव भौमः ॥१२॥

सं० टीका—स मेरुनामापर्वतः सुदर्शनः शोभनदर्शनः सुगिरि-
र्भन्दरो हेमाद्रिरित्यादिभिः शब्दैः पर्यायवाचकैर्महान् प्रकाशः प्रसिद्धि-
मानीतः । “प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपीत्यमरः” । यः, स शब्दमहा-
प्रकाशो विराजते=शोभते, वा सुरासुरकिन्नरादिगन्धर्वगायनशब्दै-
र्भहाप्रकाशो दीप्यमानः । काञ्चनस्येव मृष्टः शुद्धो, “निर्णिक्तं शोधितं
मृष्टं निश्शोध्यमनवस्करमित्यमरः” । वर्णो यस्य स काञ्चनमृष्टवर्णः ।
अनुत्तरः प्रधानस्तथा गिरिषु पर्वतेषु मध्ये पर्वभिर्मेखलादिभिः सन्धि-
भिर्वा “पर्वं क्लीबं महे ग्रन्थौ, प्रस्तावे लक्षणान्तरे, दर्शः प्रतिपदोः
सन्धाविति मेदिनी कोषः” । अथवा च दंष्ट्रापर्वतैर्वा दुर्गो दुर्गमः,
“दुर्गो मानिल्योः स्त्री दुर्गमे त्रिष्विति मेदिनी” । सामान्यप्राणिनां
दुरारोहो गिरिरिति भावः । स गिरिवरः पर्वतप्रधानो मणिभिरौषधिमिश्र
ज्वलितो दीप्यमानो भौम इव मंगलग्रह इवाथवा भूदेश इवेति भावः ।
“भौमः कुजे च नरके पुंसि भूमिभवे त्रिष्विति मेदिनी” ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—[से] वह [पर्वत] सुमेरु पर्वत [सदमहप्पगासे] अनेक
सुशब्दोंसे गूँजता है, तथा [कंचणमठवने] सोनेकी तरह पीले वर्णसे [विरा-
यई] शोभा प्राप्त है, [गिरिषु] सब पर्वतोंमें वह [अनुत्तरे] सर्वश्रेष्ठ है,
[पर्वदुर्गो] वह पर्वत मेखला आदिके कारण दुर्गम है, और [से] वह [गिरि
वरे] सबमें प्रधान सुमेरु [भोमे व] मंगल ग्रह तथा पृथ्वीकी तरह [जलिए]
कान्तियुक्त है ॥ १२ ॥

भावार्थ—शब्दका स्वभाव गूँजनेका है, छोटे पर्वत और गुंबदोंमें
आवाज करनेपर उसमें प्रतिध्वनि हो उठती है और वह पहली आवाजसे भी

अधिक गंभीर होती है, इसीप्रकार सुमेरु पर्वत देवोंका क्रीडास्थल है और वह भी उनकी प्रतिध्वनिओंसे गूंज उठता है तथा वह गूंज सबसे प्रबल है; इसी प्रकार महावीर-परमात्माकी दिव्यध्वनि सबसे प्रबल और जोरदार है, यही कारण है कि—भगवान्‌के सदुपदेशका प्रभाव अमिट और शीघ्र होता है । पर्वतके सुनहरी रंगके समान प्रभुका पीतवर्ण युक्त शरीर दर्शनीय और मनोहर था । जिस-प्रकार सुमेरुपर चढना कठिन है उसीप्रकार भगवान्‌की सर्वज्ञताको जीतना भी दुष्कर है ॥ १२ ॥

भाषा-टीका—वह सुमेरु पर्वत अधिराज है, दर्शनमें सौन्दर्यशाली है । बुद्धिमान् अच्छी २ शब्दोपमाएँ देकर प्रख्यात कर चुके हैं । जिसपर गान्धर्वोंका मनोमोहक गायन होता है, सोनेसे लीप पोत कर मानो अभी शुद्ध किया गया है इसीसे सब पर्वतों में उसे प्रधानता दी गई है, उसकी उंचाई और अधिक सन्धियोंके कारण उसपर मनुष्योंको पैरोंसे चढना सांस तोडने जैसा है । अतः सामान्य प्राणी उसे चढ कर पार नहीं पासकते । इसी लिए उसे प्रधानता दी गई है । उस पर मणिमाणिक्य जैसे बहुमूल्य रत्न और कई अलौकिक जड़ी बूटिया मंगलग्रह की तरह चमकती हैं । इसी भाँति वीर भगवान्‌का दर्शन अनेकान्त है, परम सुन्दर है । जिसकी अकाव्य तर्कमयता प्रसिद्ध है । जिसकी गौतम जैसे दार्शनिकोंने प्रशंसा की है । उस दर्शनका सुन्दर वर्ण अर्थात् शब्दों में निर्माण हुआ है । तथा वह सब दर्शनोंमें प्रधान है । साधारण तथा अनुभव शून्य मानवोंके लिए अगम्य और दुरारोह है । जिनकी २८ लब्धिरूप औषधियोंकी चमक विलक्षण है । जो धर्मकी प्रभावनारूप आरो-म्यता प्रदानकरनेके अर्थ काममें लाई जाती हैं । इसीसे दुराग्रहरूपी रोग शान्त होते हैं ॥ १२ ॥

गुजराती अनुवाद—वली ते मेरु पर्वत मंदर १, मेरु २, मनोरम ३, सुदर्शन ४, स्वयंप्रभ ५, गिरिराज ६, रत्नोच्चय ७, तिलकोपम ८, लोक-मध्य ९, लोकनालि १०, राज ११, सूर्यावर्त १२, सूर्यवरण १३, उत्तम १४, दिशादि १५ और अवतंस १६, ए सोल नामे करी महा प्रकाश (प्रसिद्ध) वान् धई शोभे छे । जेना पर गान्धर्वोना मनोमोहक गायनो थाय छे । सुवर्णनी पेठे शुद्ध वर्णवाळो सर्व पर्वतोमा प्रधान छे । तेनी उंचाई अने अधिक संधिओने लीधे मनुष्योने माटे तेना पर चढवुं पण अशक्य छे । वली ते गिरिराज मणि

અને ઔષધિઓ કરી દેવીપ્યમાન છે, તેજ રીતે વીર ભગવાનનું અનેકાન્ત દર્શન પરમ સુંદર અને મનોહર છે । જેની અકાલ્ય તર્કમયતા પ્રસિદ્ધ છે । જેની ગૌતમ જેવા દાર્શનિકોએ પણ પ્રશંસા કરેલી છે । તે દર્શનનું સુન્દર વર્ણ અર્થાત્ શબ્દોમાં નિર્માણ થયેલું છે । તથા તે સર્વ દર્શનોમાં પ્રધાન અને સર્વોત્તમ છે । સાધારણ તથા અનુભવ શૂન્ય મનુષ્યોને માટે અગમ્ય તથા અતિ દુરારોહ છે । જેની ૨૮ લબ્ધિરૂપ ઔષધિઓની ચમક સહુથી વિલક્ષણ છે । કે જે ધર્મની પ્રભાવના કરવામાં ઉપયોગમાં લાવવામાં આવે છે । તેનાથી દુરાગ્રહ રોગ જડમુઠથી નષ્ટ થઈને શાન્ત થઈ જાય છે ॥ ૧૨ ॥

મૂલ

મહીઙ મજ્જંમિ ઠિતે ણગિંદે,
પન્નાયતે સૂરિયસુદ્ધલેસ્સે;
એવં સિરીએ ઉ સ ભૂરિવણ્ણે,
મણોરમે જોયઙ અચ્ચિમાલી ॥ ૧૩ ॥

સંસ્કૃતચ્છાયા

મહ્યાં મધ્યે સ્થિતો નગેન્દ્રઃ, પ્રજ્ઞાયતે સૂર્યવચ્છુદ્ધલેશ્યઃ ।

એવં શ્રિયા તુ સ ભૂરિવર્ણઃ, મનોરમો દ્યોતયત્યર્ચિમાલી ॥૧૩॥

સં૦ ટીકા—મહ્યાં મધ્યદેશેઽન્તર્ભાગે યો જમ્બૂદ્વીપસ્તસ્યાપિ વહુઃ મધ્યપ્રદેશે સ નગેન્દ્રઃ સ્થિતઃ । પુનશ્ચ સૌમનસ, વિદ્યુત્પ્રભ, ગન્ધમાદન, માલ્યવંતદંટ્રપર્વતચતુષ્ટયોપશોભિતઃ સમભૂર્ભાગે દશસહસ્રયોજનવિસ્તીર્ણઃ, શિરસિ સહસ્રમેકમધસ્તાદપિ દશસહસ્રાણિ નવતિ યોજનાનિ યોજનૈકદેશભાગૈર્દશભિર્ભાગૈરધિકાનિ વિસ્તીર્ણશ્ચત્વારિંશદ્યોજનોચ્છિન્નત્ર્યંશોપશોભિતો નગેન્દ્રઃ પર્વતપ્રધાનો મેરુઃ । પ્રકર્ષવત્તયા જગતિ સૂર્યવચ્છુદ્ધલેશ્યો નિર્મલકાન્તિઃ સૂર્યસમપ્રભ ઇતિ । એવમનન્તરોક્તયા શ્રિયા તુ શબ્દાદ્વિશિષ્ટતરયા કાન્તયા સ મેરુર્ભૂરિવર્ણોઽનેકવર્ણોઽનેકરંગાદ્યુપેતઃ

“वर्णो द्विजादौ शुक्लादावित्यमरः” वीरपक्षे भूरि=प्रभूतं बहुलं “प्रचुरं प्रभूतं प्राज्यं मदञ्जं बहुलं बहु, पुरुहः पुरुभूयिष्ठं, स्फारं भूयश्च भूरि चेत्यमरः” । वर्णः परिस्तोमो यस्य स भूरिवर्णः, दीर्घसिंहासनस्य प्रवेणीति । “प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोरित्यमरः” । अथवा भूरिः स्वर्णं काञ्चनं तस्येव वर्णो (कान्तिः) यस्य स तथा । “स्वर्णेऽपि भूरीत्यमरः” । अथवा भूरिर्बहुलो, वर्णःस्तुतिर्यस्य स तथा । “स्तुतिर्वर्णं तु वाऽक्षर इत्यमरः” । “वर्णः स्तुतौ ना इति मेदिनी” । अथ किं भूतः स मेरुर्मनोरमश्चारुःशोभनः, “सुन्दरं रुचिरं चारु, सुषमं साधुशोभनम्; कान्तं मनोरममित्यमरः” । एवमेव वीरोऽप्येवं विधो जगति मनोरमः । पुनश्च=अर्चिःकिरणस्तस्य माला विद्यते यस्य सोऽर्चिमाली सूर्य इव द्योतयति दिश इति शेषः । “दीधितिर्मानुरुहो-ऽशुर्गभस्तिः किरणः करः । पादो रुचिर्मरीचिर्मा तेजोर्चिरिति धनं-जयः” ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—[महीइ] पृथ्वीके [मज्झमि] बीचमें [ठिये] स्थित [णगिदे] पर्वतोंमें प्रधान सुमेरु [पन्नायते] लोकमें उत्कृष्ट रूपसे जाना जाता है, तथा [सूरियसुद्धलेस्से] सूर्यके सदृश शुद्ध तेजवाला [एवं] इसी भांतिकी [सिरीए] लक्ष्मीसे [उ] अधिकाधिक [भूरिवजे] विचित्र रत्नोंसे शोभित रह-नेके कारण नानावर्ण युक्त और [मणोरमे] मनको मोहित करने वाले [अक्कि-माली] सूर्यकी तरह [जोयइ] दर्शों दिशाओंको प्रकाशित करता है ॥ १३ ॥

भावाार्थ—रत्नप्रभा पृथ्वीके मध्यभागमें जम्बू द्वीप है, और इसके बीचमें सब पर्वतोंमें प्रधान सुमेरु पर्वत है, यद्यपि सुमेरु पर्वत दोनों धातु खंड और दोनों पुष्करार्द्ध द्वीपमें भी हैं, किन्तु उनकी उंचाई ८५ हजार योजन ही है, और जम्बूद्वीपके मध्यभागस्थ सुमेरु एक लाख योजन ऊंचा है, अतः यह सबमें प्रधान गिनाजाता है । इसी प्रकार ऋषि-मुनि और महात्माओंमें महावीर प्रधान थे, सुमेरु पर सूर्यकी कान्ति पडने पर जैसे वह चमकने लगता है वैसे ही

भगवान्का शरीर भी प्रभाशाली था, वे अज्ञानान्धकारके नाशक थे, भगवान्का शरीर स्वयं प्रकाशित था, तथा औरोंको ज्ञान का प्रकाश भी देता था ॥ १३ ॥

भाषा-टीका—पृथ्वीके विचले प्रदेशमें जम्बूद्वीपके मध्यस्थलमें यह मेरु पर्वत समस्त पहाड़ोंके राजाकी तरह स्थित है । सौमनस, विद्युत्प्रभ, गन्ध-सादन, माल्यवन्त इन चार दाढापर्वतोंसे वह बड़ा मनोहर लगता है; वह पृथ्वीके सम भाग में दशहजार योजन विस्तीर्ण है, ग्यारह २ हजार योजन पर एक २ हजार योजन घट कर शिखर पर एक हजार योजन रह जाता है । वह जगत्में सूर्यकी तरह शुद्ध कान्ति और निर्मल आकृति युक्त है । और जिसमें अनेक बहु मूल्य धातु और उत्तमरत्न पाए जाते हैं ।

वीर पक्षमें—सोनेकी तरह जिनके शरीरकी चमक दमक है । जिनके गुण चान्दकी तरह स्वच्छ हैं । जिनकी स्तुतिएँ महती हैं । जिन्हें अपुनरावृत्ति रूप अक्षर—मोक्ष प्राप्त है । जिनका सत्संग अनन्त सुख दाता है । सुमेरुकी तरह मनोरम हैं, जो सूर्यकी किरणोंकी तरह तेजस्वी हैं ॥ १३ ॥

गुजराती अनुवाद—पृथ्वीना मध्य भागमां सर्व पर्वतोनो इन्द्र मेरु पर्वत सूर्यनी पेठे शुद्ध कान्ति अने निर्मल आकृतिवाळो छे । सौमनस, विद्युत्प्रभ, गन्धमादन, माल्यवान, ए चार दाढाओथी पर्वत वहु सुन्दर देखाय छे । ते पृथ्वीना समभागमा १०००० योजन पहोळो छे । अग्यार अग्यार हजार योजन पर एक एक हजार योजन घटतां शिखर पर एक हजार योजन पहोळो छे । तेमा अनेक वहुमूल्य धातुओ एवं रत्नो मळी आवे छे । वीर पक्षे—

सुवर्णसमान जेना शरीरनी शोभा छे, जेना गुणो चन्द्रमानी पेठे स्वच्छ छे । जेणे अपुनरावृत्तिरूप अक्षर—मोक्ष प्राप्त करेल छे, जेमनो सत्सग अनन्त सुख दाता छे । सुमेरु नी पेठे जे मनोहर छे, ने सूर्यना किरण समान तेजस्वी छे ॥ १३ ॥

मूल

सुदंसणस्सेव जसो गिरिस्स;

पवुच्चई महतो पवयस्स ।

एतोवमे समणे नायपुत्ते,

जाईजसोदंसणनाणसीले ॥ १४ ॥

संस्कृतच्छाया

सुदर्शनस्येव यशो गिरेः, प्रोच्यते महतः पर्वतस्य ।

एतदुपमः श्रमणो ज्ञातपुत्रो, जातियशोदर्शनज्ञानशीलः ॥ १४ ॥

सं० टीका—भगवतो वीरस्यैतद्यशः कीर्तनं महतः पर्वतस्य सुदर्शनस्य मेरोगिरिरिव प्रोच्यते, महतः पर्वतस्यैतदुपम एतत्तुल्यः । साम्प्रतमेतदेव भगवति दार्ष्टान्तिके योज्यते । एषः=अनन्तरोक्तमेरु-गिरिरित्यर्थः, उपमा=उपमानं सादृश्यप्रतियोगी यस्य स एतदुपमः । कः । श्राम्यति=तपस्यतीति श्रमणः । तपोनिष्ठसदेहो ज्ञातपुत्रः श्रीम-हावीरप्रभुर्जात्या=“जातिर्जातं च सामान्यमित्यमरः ।” यशसा=कीर्त्या “यशः कीर्तिः समज्ञाचेत्यमरः ।” सकलदर्शनज्ञानचरित्रवतां-मध्ये श्रेष्ठः प्रधानः । जात्यादीनां कृतद्वन्द्वानामतिशायने ‘अर्श आदि-त्वादच्’ प्रत्ययविधानेनाक्षरघटना विधेयेति भावः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—[महतो] महान् [पर्वतस्य] पर्वत [सुदर्शनस्येव] सुदर्शन [गिरिस्त] मेरु पर्वतका [जसो] यश. कीर्ति जैसे प्रतिपादित है उसीप्रकार [पवुब्बइ] भगवान्की कीर्ति करते हैं [एतोवमे] पूर्वकथित उपमासे अलंकृत [समणे] श्रमण [नायपुत्ते] ज्ञातपुत्र-महावीर भगवान् [जाइजसोर्दसणनान-सीले] जाति, यश, दर्शन, ज्ञान और शीलमें सर्वश्रेष्ठ थे ॥ १४ ॥

भावार्थ—भगवान्की एक देशीय उपमा तो सुमेरु पर्वतसे दी गई, और इसी प्रसंगको लेकर सुमेरुका यशोगायन किया है, और अब फिर उपमेयका—भगवान् महावीरका वर्णन करते हैं । वे ज्ञात वंशके क्षत्रिय कुलमें उत्पन्न भगवान् समस्त जातिवालोंमें और अखिल यशस्वियोंमें, समस्त ज्ञानियोंमें तथा दर्शनवालोंमें और सब चरित्रनिष्ठोंमें श्रेष्ठ थे ॥ १४ ॥

भाषा-टीका—भगवान् वीरका यश सुमेरुकी सदृश महान् था, यह उपमा उनके ही ऊपर भलि भाति घटती है । वे श्रमण थे, तपसे शरीरको सोनेकी तरह तपा डाला था, ज्ञात वंशके क्षत्रिय पुत्र थे । जिनकी जाति-यश. कीर्ति-समस्त ज्ञान, दर्शन और चरित्र समन्वित है । श्रेष्ठतर तथा प्रधानतर है ॥ १४ ॥

गुजराती अनुवाद—भगवान् ज्ञातनन्दन वीरप्रभुनो अनुपम यश
सुमेरु पर्वत समान 'महान्' छे । ए पूर्वोक्त उपमाए श्रमण भगवान् महावीरदेव
जातिए-यशे-दर्शने-ज्ञाने-अने आचारे सर्वोत्तम छे ।

मूल

गिरिवरे वा निसहाययाणं,

रुयए व सेट्ठे वलयायतानं ।

तओवमे से जगभूइपन्ने,

मुणीण मज्झे तमुदाहु पण्णे ॥ १५ ॥

संस्कृतच्छाया

गिरिवरो वा निषध आयतानां, रुचको वा श्रेष्ठो वलयायतानाम् ।
तदुपमः स जगद्भूतिप्रज्ञः, मुनीनां मध्ये तमुदाहुः प्रज्ञाः ॥ १५ ॥

सं० टीका—दृष्टान्तद्वारेण पुनरप्याह, निषधः=तन्नामा पर्वतो
यथा गिरिवराणामायतानां=दीर्घाणां, “दीर्घमायतमित्यमरः” । मध्ये,
जम्बूद्वीपेऽन्येषु वा द्वीपेष्वपेक्षया दैर्घ्येण श्रेष्ठ उत्तमः । पुनश्च वलया-
यतानां कटकायतानां मध्ये “आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽ-
स्त्रियाम्” इत्यमरः । रुचकः पर्वतः श्रेष्ठोऽन्येभ्यो वलयाकारत्वेनेति
भावः । हि रुचको द्वीपान्तर्वर्तिमानुषोत्तरगिरिरिव वृत्तायतो वर्तुलायतः,
“वर्तुलं निस्तलं वृत्तमित्यमरः” । असंख्येययोजनपरिक्षेपेण परिधि-
नेति । तथा स वीरोऽपि तदुपमः । यथा वायत्तवृत्तताभ्यां प्रधानेऽप्येति ।
तथैव भगवानपि जगति संसारे भूतिप्रज्ञः प्रभूतज्ञातपरिज्ञया श्रेष्ठ
इत्यर्थः । परमुनीनामपेक्षया प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः सर्वज्ञश्चेति ।
तदेवं स्वरूपविदुः-आहुः, उदाहृतवन्तः कथितवन्तः ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—[वा] जैसे [निसह] निषध पर्वत [आययाणं] लम्बे
पर्वतोंमें [गिरिवरे] श्रेष्ठ पर्वत है, तथा [व.] जैसे [रुयए] रुचक पर्वत
[वलयाययाणं] गोलकार पर्वतोंमें [सेट्ठे] श्रेष्ठ है, [तओवमे] इनकी तरह

[से] भगवान् महावीर भी [जगभूईपने] संसारमें प्रभूतप्रज्ञा-अनन्त ज्ञान-युक्त हैं । अतः [पने] प्रकृष्ट ज्ञानवालोंने [तं] उन्हें [मुणीण] सब मुनिराजोंके [मज्जे] बीचमें [उदाहु] उत्कृष्ट कहा है ॥ १५ ॥

भावार्थ—हरिवर्ष क्षेत्रके पर्वतका नाम निषध पर्वत है, वह लम्बाईमें सबसे बड़ा है, तथा रुचक नामका पर्वत गोलईमें अद्वितीय है जिसके समान अन्य दूसरा नहीं है । उसी प्रकार भगवान् महावीर भी ज्ञानमें अद्वितीय थे, उनके समान पूर्णज्ञानी उस समय कोई और नहीं था, अत एव बुद्धिमान् अन्य दार्शनिकोंने उनको उत्कृष्ट कहा है ॥ १५ ॥

भाषा-टीका—निषध पर्वत सब लम्बे पहाड़ोंमें श्रेष्ठ है, चूड़ीकी तरह गोल पहाड़ोंमें रुचक पर्वत सर्वाधिक सुन्दर है, इसी तरह वीरप्रभु भी जगत्में भूतिप्रज्ञ-अध्यात्म विद्यामें अद्वितीय है । और वह अन्य मुनिओंकी अपेक्षासे है । उनके स्वरूपको जाननेवालोंने यथार्थतया कहा है कि वह सर्वज्ञ हैं ॥ १५ ॥

गुजराती अनुवाद—लावा पर्वतोमा निषध नामक पर्वत मोटो छे । गोलकार पर्वतोमां रुचक पर्वत श्रेष्ठ छे । ते उपमाए श्रीमहावीर शासनदेव जगत्मा प्रज्ञाए करी श्रेष्ठ कखा छे, अध्यात्म विद्यामा अद्वितीय अने सर्वमान्य छे । तथा सर्व मुनिओने विषे प्रज्ञावन्त कखा छे । तेमना स्वरूपने जाणवावाळा-ओए यथार्थज कह्युं छे के तेओ सर्वज्ञ छे ॥ १५ ॥

मूल

अणुत्तरं धम्मसुईरइत्ता,
अणुत्तरं ज्ञाणवरं श्रियाई ।
सुसुक्कसुकं अपगंडसुकं,
संखिंदुएगंतवदातसुकं ॥ १६ ॥

संस्कृतच्छाया

अनुत्तरं धर्मसुदीर्य्य, अनुत्तरं ध्यानवरं ध्यायति ।

सुशुक्लशुक्लमपगण्डशुक्लं, संखेन्द्रेकान्तावदातशुक्लम् ॥ १६ ॥

सं० टीका—अनुत्तरं प्रधानमुत्कृष्टं धर्ममुत्प्रावर्त्येनेरयित्वा= कथयित्वा प्रकाश्य च, “प्रोक्ते प्रेरिते, क्षिप्त इति शब्दार्थचिन्ता-

मणिः । यश्चानुत्तरमत्यन्तमुत्तमं ध्यानवरं श्रेष्ठध्यानं च ध्यायति,
उत्पन्नकेवलज्ञानो भगवान् मनोवाक्काययोगनिरोधकाले सूक्ष्मं काययोगं
निरुन्धन् शुक्लध्यानस्य तृतीयं मेदं सूक्ष्मक्रियामप्रतिपाताख्यं तथा च
चतुर्थं निरुद्धयोगं शुक्लध्यानमेदं व्युपरतक्रियमनिवृत्ताख्यं च ध्यायत्य-
तस्तदेव दर्शयति, सुष्ठु प्रशस्तं शुक्लवच्छुक्लं ध्यानं विशुद्धलेश्यं शुक्ल-
लेश्यं* तथाऽपगतं गण्डमपद्रव्यं दोषजनकद्रव्यं यस्य तदपगतगण्डं, यदि

* लिम्पत्यात्मीकरोत्यात्मा, पुण्यपापे यया स्वयम् । सा लेश्येत्युच्यते सद्भिर्द्विविधा
द्रव्यभावतः ॥ प्रवृत्तियौगिकी लेश्या, कषायोदयरञ्जिता । भावतो द्रव्यतो देहच्छविः
स्रोढोभयी मता ॥ कृष्णा नीलाऽथ कापोती, पीता पद्मा सिता स्मृता । लेश्या षड्भिः
सदा तामिर्गृह्यते कर्म जन्मभिः ॥ योगाविरतिमिथ्यात्वकषायजनितोऽङ्गिनाम् ।
संस्कारो भावलेश्यास्ति-कल्माषास्रवकारणम् । कापोती कथिता तीव्रो नीला तीव्रतरो
जिनैः, कृष्णा तीव्रतमो लेश्या, परिणामः शरीरेणाम् । पीता निवेदिता मन्द पद्मा
मन्दतरो बुधैः । शुक्ला मन्दतमस्तासा, वृद्धिः षट्स्थानयायिनी ॥ निर्मलस्कन्धयो-
द्भेत्तुं भावा शाखोपशाखयो । उच्चये पतितादाने भावलेश्या फलार्थिनाम् ॥ षट्
षट् चतुर्षु विज्ञेयास्तिस्रस्तिस्रः शुभास्त्रिषु; शुक्ला गुणेषु षट्स्वेका लेश्या निर्लेश्यम-
न्तिमम् ॥ रागद्वेषग्रहाविष्टो, दुर्ग्रहो दुष्टमानस । क्रोधमानादिमिस्तीत्रैर्प्रस्तोऽनन्ता-
नुबन्धिभिः ॥ निर्दयो निरनुकोगो, मयमासादिलम्पट । सर्व्वथा कदनासक्तः
कृष्णलेश्यान्वितो जनः । कोपी मानी मायी लोमी, रागी द्वेपी मोही शोकी,
हिंस्रः क्रूरश्चण्डश्चोरो, मूर्खः स्तब्धः स्पर्धाकारी । निद्रालु कामुको मन्द, कृत्या-
कृत्याविचारक । महारम्भो महामूर्च्छो नीललेश्यो निगद्यते ॥ शोकभीर्मत्सरासूया-
परनिन्दापरायण, प्रशंसति सदात्मानं स्तूयमानं प्रहृष्यति । वृद्धिहानी न जानाति, न
मूढः स्वपरान्तरम्, अहंकारग्रहप्रस्त, समस्ता कुरुते क्रियाम् । श्लाघितो नितरां दत्ते,
रणे मर्तुमपीहते । परकीयशोष्वंसी, युक्त कापोतलेश्यया ॥ समदृष्टिरविद्वेषो,
हिताहितविवेचक, वदान्य सदयो दक्ष, पीतलेश्यो महामना । शुचिर्दानरतो
भद्रो, विनीतात्मा प्रियंवद, साधुपूजोद्यत साधु पद्मलेश्यो नयक्रिय । निर्णिदा-
नोऽनहंकार, पक्षपातोऽजिज्ञतोऽशठः, रागद्वेषपराचीन, शुक्ललेश्यः स्थिराशयः ।
चेजः पद्मा तथा शुक्ला, लेश्यास्तिस्रः प्रज्ञस्तिका । सवेगमुत्तमं प्राप्य क्रमेण प्रतिप्रद्यते ॥

वा *गंडमुदकफेनं बुद्बुदं तद्वन्निर्मलं चेति, निर्दोषार्जुनसुवर्णव-
च्छुक्लम्, तथा च शंखेन्दुवदेकान्तावदातं शुभ्रं शुक्लं शुक्लध्यानोत्तरं
मेदद्वयं ध्यायतीति भावः । “गण्डः कपोले, पिटके, दोषजनके, जल-
बुद्बुदे, इति शब्दार्थचिन्तामणिः” ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—[अणुत्तरं] सबसे उत्तम [धम्मं] धर्मको [उईरइत्ता] कहकर भगवान् [अणुत्तर] प्रधान [ज्ञाणवर] व्युपरत-क्रिया-निवृत्ति नामक ध्यानको [क्षियाइ] चिन्तवन करते हैं, अर्थात् [सुसुक्कसुक्कं] उत्तम श्वेतवर्णकी तरह शुक्लनामक श्रेष्ठ और पवित्र ध्यान जोकि—[अपगंडसुक्कं] अर्जुन संज्ञक सुवर्णकी तरह अथवा जलके फेनकी तरह या [सखिंदु एगंतवदातसुक्कं] शंख और चन्द्रमाकी तरह एकान्त सफेद है उसका भगवान्ने ध्यान किया ॥ १६ ॥

भावार्थ—भगवान् महावीरने ऐसे धर्मका पूर्ण उपदेश किया है, जोकि समस्त धर्मोंमें प्रधान है तथा शुक्लध्यानको धारण किया, वह शुक्लध्यान अर्जुन नामक सुवर्णके समान और जलके फेनकी तरह तथा शंखकी तरह और चन्द्रमाके समान स्वच्छ है । भगवान् सूक्ष्मकाययोगका निरोध करते हुए शुक्लध्यानके तीसरा मेद-सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति नामक ध्यानका विषय चिन्तवन करते हैं, तथा फिर जब योगका निरोध करते हैं तब व्युपरतक्रियानिवृत्ति नामक चतुर्थ शुक्लध्यानके विषयको धारण करते हैं ॥ १६ ॥

अत्रोदाहरणं यथा—

वैरिग्रामविघाताय, केपि षट्पुरुषा पुरा । चलिता. समुदायेन, तेष्वेक इदम-
ब्रवीत् ॥ १ ॥ सर्व्वं हन्तव्यमेवात्र, द्विपदं वा चतुष्पदम् ॥ अन्य. प्राह मनुष्याणां
वधोऽस्तु पशुभि किमु ?—॥ २ ॥ तृतीय. प्राह हन्तव्या नरा एव नहि स्त्रियः ॥
तूर्य्येणाभाणि हन्यंता, पुरुषेष्वयि सायुधा ॥ ३ ॥ पञ्चमोऽप्याह ये घ्नन्ति ते
वध्या. सायुधेष्वपि, षष्ठस्त्वाह विना शत्रून्, घात काय्यो न कस्यचित् ॥ ४ ॥ इति
मिजं मनस्तेषामभूद्देश्याविशेषतः । ता कृष्णनीलकापोत, तेज. पद्मसिताभिघा-
॥ ५ ॥ तदेव तारतम्येन, विशुद्धपरिणामत. । येन सर्व्वे रिपुभ्योऽन्ये, रक्षिताः स
हि सत्तम ॥ ६ ॥

* गंडो फोटे कपोलक्षि” इत्यसिद्धान्तपदीपिका ।

भाषा-टीका—जिसमें राग, द्वेषका त्याग हो और ज्ञान पूर्वक त्याग, नैराग्य, संयम, स्वाभिमान, सहानुभूति आदि गुण पाए जायें तथा मानव जीवनको उन्नत बनानेकेलिए और संसारमें उत्कृष्ट धर्मको प्रकट करनेके लिए प्रभुने उपदेश किया, जो कि—अमेद रूपमें था, और वह धर्म प्राणी मात्रके लिए कहा था । इसकी स्वयमेव सिद्धिकेलिए उत्कृष्ट ध्यानका आश्रय लिया; उस ध्यानके प्रबल प्रतापसे उस पावन पुरुषको फलस्वरूप केवल ज्ञान उत्पन्न हुआ । इसके अनन्तर भी मन, वचन, कायके योगोंका निरोधन करनेके कालमें सूक्ष्मकाययोगको रोककर शुद्धध्यानके तीसरे पदको प्राप्त करना आरम्भ किया; जिस स्थितिमें मन और वचनके व्यापारको रोक दिया जाता है तथा काययोगका भी आधा भाग रुक जाता है । यह शुद्धध्यानका तीसरा चरण तेरहवें गुणस्थानपर वर्तमान सूक्ष्म क्रिया रूप होजाता है ।

और जिस स्थितिमें मन, वचन, कायकी अप्रतिपाति रूप निवृत्ति होती है वह शुद्धध्यानका चौथा पाद है । अर्थात् कर्मरहित केवलज्ञानरूपी सूर्यसे पदार्थोंका प्रकाश करनेवाले सर्वज्ञ भगवान् जब अन्तरमुहूर्त प्रमाण आयु चाकी रह जाता है तब सूक्ष्मक्रिया अप्रतिपाति नामक शुद्धध्यानके योग्य बन जाते हैं, उस समयकी चेष्टा अविन्ध्य होती है, बादरकाययोगमें स्थिति करके बादरवचनयोग और बादरमनोयोगको वे सूक्ष्मतम करते हैं, पुनः भगवान् काययोगके अतिरिक्त वचनयोग मनोयोगकी स्थिति करके बादरकाययोगसूक्ष्म करते हैं, तत्पश्चात् सूक्ष्मकाययोगमें स्थिति करके क्षणमात्रमें उसी समय वचनयोग और मनोयोग इन दोनोंका सम्यक् प्रकारसे निग्रह करते हैं, तब यह सूक्ष्म क्रिया ध्यानको साक्षात् ध्यानके करने योग्य बना लेती हैं, और वे वहां एक सूक्ष्म काययोगमें स्थित होकर उसका ध्यान करते हैं । इस तरह प्रभुका यह सूक्ष्मक्रिया अप्रतिपाति ध्यान है ।

और अयोग गुणस्थानके उपान्त्य अर्थात् अंत समयके प्रथम समयमें देवाधिदेवके मुक्तिरूपी लक्ष्मीकी प्रतिबन्धक कर्मोंकी प्रकृतिहो शीघ्रमेव नष्ट होजाती हैं । भगवान् अयोगी परमेष्ठीको उसी अयोगगुणस्थानके उपान्त्य समयमें साक्षात् रूप और निर्मल “समुच्छिन्न क्रिया”-नामक चौथा शुद्ध ध्यान प्रकट हो जाता है ।

भगवान्का यह प्रशस्त और शुद्धसे भी अधिक शुद्धध्यान है । लेश्याकी दृष्टिसे महान् शुद्धलेश्य हैं । “लेश्या आत्मामें पुण्य पापको लिप्त करके जब अपने

जैसा बनालेती है अतः उसे लेइया कहते हैं," वह दो तरहकी है। प्रवृत्ति और यौगिकी ये दो भेद है । प्रवृत्ति कषायके रंगमें रग लेती है । भावसे असत् परिणति या परपरिणति रूपा है । योग, अविरति, मिथ्यात्व, कषाय, जन्म, कर्म संस्कारोंसे भावलेइया होती है । जोकि पाप और आस्रवका कारण हैं ।"

कापोती तीव्र भाव है, नीला तीव्रतर और कृष्णा तीव्रतम भाव है, यह अशुद्ध विचारोंका क्रम है । पीता उस पापकी मन्दताका नाम है, पद्मा मन्दतर है, शुक्ला मन्दतमको कहते हैं; अशुभ भावलेइया निर्मलताका नाश करती है, शुभभावलेइया कर्म कालिमाको प्रध्वंस कर देती है । अन्तिम लेइया सहजानन्द निर्लेइय पद देनेमें निमित्त भूत है ।

कृष्णलेइया-

आत्मा इस दुर्भावके फंदमें पड कर राग, द्वेषके ग्रहसे ग्रसा जाता है, परपरिणति और जड पूजाका दुराग्रह इसीसे आता है, मन दुष्ट और म्लान रहता है, अनन्तानुबन्धीके तीव्र क्रोध, मान, माया, लोभ कषायसे ग्रसित होता है, सदैव भावोंमें निर्दयता बनी रहती है निकल नहीं जाती, यह पापका समाचरण करके उसका कभी पछतावा नहीं करता, यह मांस मदिराका लम्पट होता है, कुत्सित कर्ममें आसक्ति बनी रहती है । इन लक्षणोंसे समन्वित मनुष्य कृष्णलेइयायुक्त समझना चाहिए ।

नीललेइया-

जिसमें क्रोध, मान, माया, लोभ, राग, द्वेष, मोह, शोक हो । नृशंसता, क्रूरता, हिंसकता रहती हो, चाण्डाल वृत्ति हो; चोर, मूर्ख, स्वब्ध, औरोंका तिरस्कार करता हो, नीन्दकी अधिकता, कामुकता, मन्दबुद्धि, जडता तथा सदा-असत्में अविवेकी हो, महा आरम्भ, महामूर्च्छा-मोह हो तो समझो कि—इसमें नीललेइया है ।

कापोतीलेइया-

शोक, भय, ईर्ष्या, मत्सरभाव, औरोंकी निन्दा, अपनी प्रशंसा करना, कोई अपनी स्तुति करे तो प्रसन्न होना, हानिलाभको न जानना स्व और परमें विपर्यय विवेचना हो, अहंकार-ग्रह प्रसन्न हो; अच्छी, बुरी सब प्रकारकी क्रियाएँ कर डालता हो, अपनी प्रशंसा सुनकर अन्यको सर्वस्व तक अर्पण कर डालता हो, लडाईमें मरनेकी इच्छा रखता हो, अन्यकी यशः कीर्तिका नाश कर डालता हो, इन लक्षणोंसे कापोतीलेइया समझनी चाहिए ।

तेजोलेइया-

यह पुरुष समदृष्टि होता है, अधिकमात्रामें द्वेष नहीं रखता, औरोंके कल्याण और अहितको सोचता हैं, अपने बुद्धि बलसे युक्त और अयुक्तका ज्ञान कर लेता है, किसी अन्यकी शोचनीय दशा पर उसे दया आजाती है, चातुर्यता पूर्ण और अनिन्द्य व्यवहार है, ये पीतलेइयाके लक्षण हैं ।

पद्मलेइया

कर्मकी निर्जरा करके पवित्र होनेकी प्रबल इच्छा हो, सुपात्रोंमें सात्विक ज्ञान वितरण करके सहजानन्द लट्टता हो, जिसका अन्तर और बाह्य अत्यन्त मृदु और सरल हो, आत्मामें सदैव विनय और नम्रता रहती हो, शत्रुओंका प्रेमसे आदर करता हो, आत्म ज्ञानको उदयमें लाना ही जिसका ध्येयहो, सचरित्र पालक साधु हो तो समझो कि इसमें नीति युक्त क्रिया है, यह पद्मलेइयाका लक्षण है ।

शुक्ललेइया

अभिमानका लेश तक न हो, अपने चरित्रका फल मागनेकी अमिलाषासे निदान न करता हो, पक्षपातका अत्यन्त अभाव हो, सम्यग्ज्ञानकी पूर्णता हो, रामद्वेषका अत्यन्ताभाव हो, समाधि और अध्यात्मिकतामें स्थायी भाव हो, आस्ति-व्ययता हो, ये लक्षण शुक्ललेइयाके हैं, ।

तेजोलेइया, पद्मा और शुक्ला ये तीन प्रशस्त लेइया हैं, क्रमसे सवेगको उत्तम रीतिसे बढ़ानेमें सहायिका हैं,

इन्हें उदाहरणसे समझाते हैं,

चोरोंका एक समुदाय किसी ग्रामको लूट कर भाग गया, तब उस वस्तीके लोकभी उनसे बदला लेनेकी इच्छासे अपने समुदायको संगठित बनाकर चले जा रहे थे उनमें छ. आदमी अलग २ छ. प्रकृतिके थे । रस्तेमें चलते २ पहले ने सह कहा कि—

[१] हम सब वहां जाकर सारे ग्रामके जीवोंको मार देंगे, उनकी पत्नी हुईं चिड़िया तकको भी न छोड़ेंगे ।

[२] दूसरेने कहा हम उनके पशु पक्षियोंको कुछ न कहेंगे ।

[३] उनकी स्त्रियोंको कुछभी कष्ट न देंगे । क्योंकि औरोंकी बहु चेटिँ अपने जैसी ही होती हैं ।

[४] पुरुषोंमें भी उनको मारना चाहिए जिनके हाथोंमें शस्त्रहों, निःशस्त्र शत्रुका मारना नीतिविरुद्ध है ।

[५] उसी शस्त्र-धारीको मारा जायगा जो हम पर आक्रमण करेगा,

[६] शत्रुको छोड़कर भूलकर भी किसी निरपराधके ऊपर हाथ न डाला जाय ।

इस प्रकार भिन्न २ विचार भिन्न २ लेश्याओंके द्वारा होते हैं, अनुक्रमसे-पवित्रविचारों द्वारा जो कर्मरूपी शत्रुके अतिरिक्त अन्य सबकी रक्षाकरता हो-वही नरपुंगव सबमें प्रधान और उत्तम है ।

इसी प्रकार भगवान् वीर प्रभुका भी शुक्लेश्या युक्त ध्यान है, जिसमें निर्दोष आत्म द्रव्य अर्थात् आत्माका अन्तरंग भाव स्वच्छ है । जिनका पवित्रध्यान चन्द्रमा और शंखकी तरह उज्ज्वलवर्ण है, इस प्रकारके शुक्लध्यानका उपदेश संसारकी आत्माओंके हितार्थ प्रभुने स्वयं किया है ॥ १६ ॥

गुजराती अनुवाद-जेमा राग द्वेषनो त्याग होय, एवा ज्ञानपूर्वक त्याग, वैराग्य, सयम, स्वामिमान, सहानुभूति विगेरे गुणो होय, एवो धर्म मानव जीवनने उन्नत बनाववा माटे संसारमा सर्वोत्कृष्ट गणाय छे ते धर्मने प्रगट करवाने माटे प्रभुए उपदेश आप्यो के जे अमेद रूपे हतो । वळी ते धर्म प्राणिमात्रने माटे कहेलो हतो । तेनी सिद्धिने माटे तेओए उत्कृष्ट ध्याननो आश्रय लीधो । तेना फल स्वरूपे तेमने केवलज्ञान प्राप्त थयुं । ते पछी पण मन, वचन, कायना योगोनुं निरुंधन करवाना समये सूक्ष्म काय योगने रोकीने शुक्लध्याननो त्रीजो पायो प्राप्त करवानो आरम्भ कर्यो, जे स्थितिमा मन-वचनना व्यापारोने रोकी देवामा आवेछे, तथा काय योगनो पण अर्धो भाग रोकाई जाय छे । आ शुक्लध्याननो त्रीजो पायो तेरमे गुणस्थाने वर्तता जीवोने होय छे । अने जे स्थितिमा मन वचन कायनी अप्रतिपातिरूप निवृत्तिथई जाय छे ते शुक्लध्याननो चोथो पायो छे ।

कर्मरहित केवलज्ञानरूपी सूर्यथी पदार्थोनो प्रकाश करवावाला सर्वज्ञ भगवान्नु ज्यारे अन्तर्मुहूर्त प्रमाण आयुष्य बाकी रहीं जाय छे, त्यारे सूक्ष्मक्रिया अप्रतिपाति नामे शुक्ल ध्यानने तेओ योग्य बनी जाय छे ते समयनी स्थिति अचिन्त्य होय छे । बादरकाय योगमा स्थिति करीने बादर वचनयोग अने बादर मनोयोगने ते सूक्ष्मतम करे छे । वळी भगवान् काययोग सिवाय वचनयोग, मनोयोगनी स्थिति सूक्ष्म करीने बादर काययोग पण सूक्ष्म करे छे । ते पछी सूक्ष्मकाययोगमा स्थिति करीने क्षणमात्रमा तेज समये वचनयोग अने मनोयोग

ए बनेनो सम्यक् प्रकारे निग्रह करे छे । त्यारे ते सूक्ष्म क्रिया ध्यानने साक्षात् ध्यान करवा योग्य बनावी ले छे । अने ते त्यां एक सूक्ष्म काययोगमां स्थिति करीने तेनुं ध्यान करे छे । आ रीते प्रभुनुं आ “सूक्ष्मक्रियाअप्रतिपाति” ध्यान छे ।

अयोग गुणस्थानना उपान्त्य अर्थात् अन्तसमयना प्रथम समये देवाधिदेवनी मुक्तिरूपी लक्ष्मीने प्रतिबन्धक कर्मोनी प्रकृतिओ शीघ्र नाश पामी जाय छे भगवान् अयोगी परमेष्टीने ते अयोग नामा गुणस्थानना उपान्त्य समये साक्षात् रूप अने निर्मल “समुच्छिन्नक्रिया” नामे शुक्लध्याननो चोथो पायो प्रगट थाय छे ।

ते भगवान् प्रधान धर्म प्रकाशीने प्रधान-उज्ज्वलमां उज्ज्वल, दोष रहित, उज्ज्वल शंख अने चन्द्रमानी पैठे एकान्त निर्मल सर्वध्यानमा सर्वोत्तम एवं शुक्ल ध्यान ध्याय छे ।

लेख्यानी दृष्टिए पण तेमनी महान् शुक्ललेख्या छे ।

आत्माમાં पुण्य पापने लिप्त करीने पोताना जेवां बनावील्ये, तेने लेख्या कहे छे, ते बे जातनी होय छे । ते प्रवृत्ति अने यौगिकी होय छे । प्रवृत्ति कषायना रंगमां रगी ल्ये छे । भावથી असत् परिणति तथा पर परिणतिरूप छे । योग-अविरति-मिथ्यात्व-कषाय-प्रमादजन्य कर्मसंस्कारोથી भावलेख्या होय छे । के जे पाप अने आस्रवनुं कारण छे ।

कापोती तीव्र भाव छे, नीला तीव्रतर अने कृष्णा तीव्रतम भाव छे । आ अशुद्ध विचारोનો क्रम छे । पीता पापनी मन्दતાનું नाम छे, पद्मा मन्दतर अने शुक्ला मन्दतमने कहे छे । अशुभ भाव-लेख्या आत्मानી निर्मलतानो नाश करे छे, शुभ भावलेख्या कर्ममेलनो नाश करे छे, अन्तिम लेख्या सहजानन्द-निर्लेशीपદ્ અપાવવામા નિમિત્તભૂત છે ।

કૃષ્ણલેખ્યા-

આ દુર્માવનાના પંદમા પાઠીને જીવને રાગ-દ્વેષના ગ્રહથી પ્રસાય છે, પર પરિણતિ અને પુદ્ગલપૂજા-જડપૂજાનો દુરાગ્રહ તેના થી આવે છે, મન દુષ્ટ અને મ્લાન રહે છે, અનન્તાનુબન્ધીનાં તીવ્ર ક્રોધ-માન-માયા-લોભથી ઘેરાયેલો હોય છે, ભાવોમાં થી નિર્દયતા જતી નથી, પાપ કાર્ય કરીને તેનો કદી પસ્તાવો થતો નથી । માંસ મદિરાનો ભોગી હોય છે, કુકર્મમા આસક્ત હોય છે । આ લક્ષણો વાલો મનુષ્ય ‘કૃષ્ણલેખ્યા’ વાલો જ્ઞાણવો ।

નીલલેશ્યા-

જેનામા ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-રાગ-દ્વેષ-મોહ-શોક-ભય-જુગુપ્સા હોય, નૃશં-સતા ક્રૂરતા-હિંસકતા હોય, ચાણ્ડાલવૃત્તિ હોય, ચોર-મૂર્ખ-સ્તબ્ધ હોય, ઘીજાઓનો તિરસ્કાર કરતો હોય, નિદ્રાની અધિકતા-કામાસક્તિ-મંદ બુદ્ધિ-જહતા હોય, સત્-અસત્માં અવિવેકી હોય, મહાઆરમ્ભ-મહામૂર્છા-મોહ હોય, આ લક્ષણો વાળો જીવ નીલલેશ્યા વાળો જાણવો ।

૮ કાપોતી લેશ્યા-

શોક-ભય-ઈર્ષા-મત્સર-અન્યની નિન્દા, પોતાની પ્રશંસા તથા પોતાની કોઈ પ્રશંસા કરે તો પ્રસન્ન થવું, આત્માના હાનિ લાભને ન સમજે, સ્વ-પરમા વિપર્યય બુદ્ધિ હોય, અહંકારગ્રસ્ત-સારી નરસી સર્વ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરી વેસે, પોતાની સ્તુતિ સાંભળીને સર્વસ્વ પળ આપી દે, લઢાઈમા મરવાની ઇચ્છા રાખે । આ લક્ષણો વાળો જીવ કાપોતી લેશ્યા વાળો સમજવો ।

તેજોલેશ્યા-

આ લેશ્યાવાળો સમદૃષ્ટિ હોય છે, અધિક માત્રામા દ્વેષ નથી કરતો, અન્યના કલ્યાણ ધકલ્યાણનો વિચાર કરે છે । પોતાના બુદ્ધિવલ્લી યુક્ત અયુક્તનું જ્ઞાન વિચારે છે । કોઈ અન્યની શોચનીય દગ્ધા પર તેને દયા આવે છે । ચાતુર્ય-તાપૂર્ણ તેમજ અનિદ્ય વ્યાપાર હોય છે । આ પીતલેશ્યાના લક્ષણ છે ।

૯ પદ્મલેશ્યા-

કર્મની નિર્જરા કરીને પવિત્ર તથા કર્મરહિત ઘનવાની ઇચ્છા હોય । સુપાત્રે દાન દર્શને સહજાનન્દ લટે । આન્તર તેમજ બાહ્ય વ્યવહાર જેનો અત્યન્ત મૃદુ અને સરલ હોય । આત્મામા હમેશા વિનય અને નમ્રતા હોય । શત્રુપર પળ પ્રેમ રાખે । આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિનો જેનો ધ્યેય હોય । સચ્ચરિત્ર પાલક સાધક હોય, નીતિ યુક્ત ક્રિયાવન્ત હોય । આ પદ્મલેશ્યા વાળાનાં લક્ષણો છે ।

શુક્લલેશ્યા-

અમિમાન લેશમાત્ર પળ ન હોય, પોતાના ચરિત્રનું ફલ માગવાની અભિલાષારૂપ નિદાન ન કરે, નિષ્પક્ષપાતી હોય, સમ્યક્ જ્ઞાનની પૂર્ણતા હોય, રાગ દ્વેષનો અત્યન્ત અભાવ હોય, સમાધિ તેમજ અધ્યાત્મિકતામાં સ્થિર હોય, આસ્તિક્ય હોય, આ લક્ષણો શુક્લલેશ્યાના જાણવા ।

તેજો, પદ્મા અને શુક્લા એ ત્રણ પ્રશસ્ત લેશ્યા છે, ક્રમે કરીને સંવેગને ઉત્ત-
મરીતે વધારવામાં સહાયરૂપ છે ।

લેશ્યાઓને ઉદાહરણથી સમજાવે છે—

ચોરોનો એક સમુદાય કોઈ ગામને હુંટીને ચાલ્યો ગયો ત્યારે તે ગામના
લોકો તેનો વદલો લેવાની ઇચ્છાએ સંગઠિત વનીને ચાલ્યા જાય છે । તે મા છ
માણસો જુદી જુદી છ પ્રકૃતિ ના હતા, રસ્તામા ચાલતા ચાલતા પહેલાં કહ્યું કે—

(૧) આપણે વધા ત્યા જઈને આજ્ઞા ગામના જીવોનો નાશ કરી નાખીશું,
તેમના પાલેલા પક્ષિઓને પણ નહિ છોડીશું

(૨) વીજાએ કહ્યુંકે આપણે તેમના પશુ પક્ષિઓને કંઈ ઈજા નહિ કરીએ ।

(૩) ત્રીજાએ કહ્યું કે આપણે તેમની સ્ત્રીઓને કોઈ પણ જાતનું કષ્ટ નહિ
આપીએ । કારણકે અન્યની વધુ દીકરીઓ આપણી વધુ દીકરીઓ જેવી છે ।

(૪) ચોથાએ કહ્યુંકે પુરુષોમા પણ જેના હાથમા શસ્ત્ર હોય તેનેજ મારવા
જોઈએ, નિઃશસ્ત્ર શત્રુને મારવા નીતિ વિરુદ્ધ છે ।

(૫) પાંચમાએ કહ્યું કે શસ્ત્રધારિઓમા પણ જેઓ આપણા પર આક્રમણ
કરે તેનેજ મારવા ।

(૬) છઠ્ઠાએ કહ્યુંકે શત્રુ સિવાય મૂલથી પણ કોઈ નિરપરાધીને ન મરાય ।

આ રીતે જુદા જુદા વિચારો જુદી જુદી લેશ્યાઓ દ્વારા થાય છે । અનુક્રમે
પવિત્ર વિચારો દ્વારા જે કર્મરૂપી શત્રુ સિવાય વીજા વધાની રક્ષા કરે તે નરપું
ગવ સર્વમા પ્રધાન અને ઉત્તમ છે ।

આ રીતે ભગવાન્ વીરપ્રભુનું પણ શુક્લેશ્યા યુક્ત ધ્યાન છે । જેમા આત્માના
અંતરંગ ભાવ સ્વચ્છ હોય છે, તેમનું પવિત્ર ધ્યાન શંખની પેઠે ઉજ્જવળ વર્ણનું છે ।
આ રીતે જગન્ જીવોના હિતાર્થે શુક્લધ્યાનનો ઉપદેશ પણ વીર પ્રભુશ્રીએ કરેલ છે ૧૬

મૂલ

અણુત્તરગ્ગં પરમં મહેસી,

અસેસકમ્મં સ વિસોહૃત્તા ।

સિદ્ધિં ગતે સાદ્મણંતપત્તે,

નાણેણ સીલેણ ચ દંસણેણ ॥ ૧૭ ॥

(संस्कृतच्छाया)

अनुत्तराग्र्यां परमां महर्षिः, अशेषकर्म स विशोध्य ।

सिद्धिं गतः साद्यनन्तप्राप्तः, ज्ञानेन शीलेन च दर्शनेन ॥ १७ ॥

सं० टीका—तथा चासौ भगवान् शैलेश्यवस्थाऽऽपादितशुक्ल-
ध्यानस्य चतुर्थभेदानन्तरं साद्यपर्यवसानां सिद्धिं मोक्षं । “योग्यभे-
देऽन्तर्धाने मोक्ष इति शब्दस्तोममहानिधिः” । “मोक्खो, निरोधो,
निष्ठाणं, दीयो, तण्हक्खयो, परं, । ताण, लेणं, अरूवं च, सन्तं, सच्चं,
अनाल्यं । असंखतं, सिवं, अमत, सुदुद्दस्सं, परायणं, सरणं, अनी-
तिकं, तथा । अनासवं, धुवं, अनिदस्सना, कता, अपलोकितं, निपुणं,
अनन्तं, अक्खरं, दुक्खक्खयो अब्यापज्झं च, विवट्ट, खेम, केवलं, ।
अपवग्गो, विरागो, च, पणीतं, अञ्चुतं, पदं । योगक्खेमो, पारं पि,
मुत्ति, सन्ति, विसुद्धि, यो । विमुत्त्य,ऽसंखताधातु, सुद्धि, निब्बुतियो
(सियुं)” इत्यभिधानप्पदीपिका । “मोक्षस्तु मुक्तिपाटलिमोचने”
इति मेदिनी” । गतिं मोक्षगतिं या पञ्चमी तां प्राप्त । सिद्धिगति-
मेव विशिनष्टि, अनुत्तरा चासौ सर्वोत्तमत्वात्, अग्र्या च लोकाग्र-
भागे व्यवस्थितत्वादननुत्तराऽग्र्या तां परमां प्रधानां गतिं चेति ।
महर्षिः=रसावत्यन्तोग्रतपो विशेषो वा सर्वज्ञः । “महर्षिः सर्वज्ञेषु,
विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकेषु चेति, शब्दार्थचिन्तामणिः” । “महेसी, च
विनायको, समन्तचक्खु, सब्बु, इत्यभिधानप्पदीपिका” । निष्टसदेह-
त्वादशेष कर्म ज्ञानावरणादिकं विशोध्यापनीय दूरीकृत्य च विशिष्टेन
ज्ञानेन दर्शनेन शीलेन क्षायिकेण तां सिद्धिं गतिं प्राप्त इति, ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—[स] वे [महेसी] महर्षि भगवान् [असेसकर्म] सब
कर्मोंको [विसोहइत्ता] भलिभाति क्षय करके [अनुत्तरगं] सब प्रकारसे प्रधान

लोकके अग्रभागमें [गते] जा विराजे, [साइमण्ट] और आदि-अनन्त, तथा [परम] उत्कृष्ट [सिद्धि] मोक्षको [नाणेण] ज्ञान [सीलेण] चरित्र [य] और [दंसणे] दर्शनके द्वारा प्राप्त हुए ॥ १७ ॥

भावार्थ—भगवान्ने ध्यायिकज्ञान, ध्यायिकदर्शन और ध्यायिकचरित्र द्वारा सर्वोत्तम लोकाग्रभागमें धारण करनेवाली मुक्तिको सकल कर्मोंका अन्त करके उसे पाया, वह मुक्ति सादि अनन्त है, कई लोक मोक्षसे वापिस आना मानते हैं, किन्तु वह युक्ति संगत नहीं है, क्योंकि ससारमें रहनेवाले राग-द्वेष-क्रोध-मान-मायादि विकार हैं, जहातक ये विकार हैं वहांतक मोक्ष नहीं, और मुक्तात्मामें कोई विकार नहीं है । अतः विकार रहित आत्मा ससारमें क्योंकि पुनरावर्तन कर सकता है ॥ यदि उसमें रागादिका सद्भाव मानाजाय तो वह मोक्ष नहीं, यदि मोक्ष होनेपर पुनः अवतरित होते हों तो वहभी ठीक नहीं, क्योंकि विकारोंको विकारही पैदा कर सकते हैं, जब मुक्तात्मा निर्विकार है तो विकारकी उत्पत्ति क्योंकि हो सकती है ॥ १७ ॥

भाषा-टीका—भगवान् शैलेशी अवस्थासे शुक्लध्यानके चतुर्थ मेदको पानेके अनन्तर आदि अनन्त मोक्षरूप अपुनरावृत्ति धाममें जा विराजे । लोकके अग्रभागमें व्यवस्थित होनेसे वह परमप्रधान है, उसे उस सर्वज्ञ-महर्षि ने देहको तपसे तपा कर जानावरणीयादि आठ कर्मोंका विशोधन करके (वह भी अपने निजी पुरुषार्थ से,) फिर ज्ञान, दर्शन चरित्र के द्वारा सिद्धि गति-मोक्षको पाया ।

आकाश सबमें अनन्त है, उस पूर्ण लोकालोकाकाशमें सिद्ध परमात्माका ज्ञान घनीभूत होकर भरा पड़ा है । उस सिद्धावस्थाके होने पर वे निद्रा, तन्द्रा, भय, भ्रान्ति, राग, द्वेष, पीडा, संशयसे रहित हो जाते हैं । तथा शोक, मोह, जरा, जन्म, मरण, आदि भी नहीं रहते हैं । क्षुधा, तृषा, खेद, मद, उन्माद, मूर्च्छा, मत्सर का भी अत्यन्ताभाव है । इनकी आत्मामें अब घटावटी भी नहीं है, इनका आत्म वैभव कल्पनातीत है । सिद्ध भगवान् शरीर रहित हैं, इन्द्रिय रहित हैं, विकल्प, संकल्प नहीं है, अनन्तवीर्यत्व प्राप्त हैं, अपने स्वभावसे कभी स्खलित नहीं होते । सहज और नित्य आनन्दसे आनन्द रूप हैं । जिनके मुखमें कभी विच्छेद नहीं होता है । परमपद में विराजित हैं, ज्ञानके प्रकाशसे प्रकाशित हैं । परिपूर्ण, सनातन, ससारकी खटपटसे रहित हैं एवं जिनको अब कुछ भी करना करना नहीं है, अचला स्थिति है, आत्म प्रदेशों की क्रियासे रहित हैं । सन्तुप्त हैं,

तृष्णा रहित हैं, सदा तीन लोकके शिखर पर विराजित हैं । अनुपमेय हैं, आकाश और काल कि तरह प्रभु अनन्त हैं, और वचन अगोचर हैं ॥ १७ ॥

गुजराती अनुवाद—भगवान् शैलेशी अवस्थाथी शुक्लध्यानना चोथा भेदने प्राप्त कर्या पछी आदि अनन्त मोक्षरूप अपुनरावृत्ति स्थानमा जइ विराज्या, ते मोटा ऋषीश्वर [महावीर देव] समस्त कर्म खपावीने पोतानाज पुरुषार्थथी ज्ञान, दर्शन, चरित्रे करी, सर्वोत्तम लोकने अग्र भागे उत्कृष्ट सिद्धगतिने पाम्या ।

आकाश अनन्त छे, ते पूर्ण लोकालोक-आकाशमा सिद्ध-परमात्मानुं ज्ञान भयुं पळ्युं छे, ते सिद्धावस्थामा निद्रा, तन्द्रा, भय, भ्रान्ति, राग, द्वेष, पीडा, संशय नथी; शोक-मोह-जन्म-जरा-मरणादि पण नथी; क्षुधा-तृषा-स्वेद-मद-उन्माद-मूर्छा-मत्सरनो अत्यन्त अभाव छे, तेमनो आत्मा अगुरु लघुत्व गुणने प्राप्त थयो छे, तेमनो आत्मवैभव कल्पनातीत छे, सिद्ध भगवान् शरीर-इन्द्रिय-सकल्प-विकल्पथी रहित छे, अनन्त वीर्यवान् छे, स्व-स्वभावथी कदी पण स्वलित थता नथी, सहजानन्द प्राप्त छे, निराबाध सुखवाळा छे, परम पदमां विराजमान छे, ज्ञान-प्रकाशथी प्रकाशित छे, सदैव नित्य-परिपूर्ण छे, सनातन छे, संसारना प्रपंचोथी रहित छे, कृतकृत्य छे, अचल छे, अरुज छे, अक्षय्य छे, आत्मप्रदेशोनी क्रियाथी रहित छे, सन्तुष्ट छे, तृष्णा रहित छे, त्रणलोकना अग्रभागे विराजे छे, अनुपमेय छे, आकाश अने कालनी पेटे प्रभु अनन्त छे, तेमज वचनातीत छे ॥ १७ ॥

मूल

रुक्तेसु णाते जह सामली वा,

जसिस रहं वेययंती सुवण्णा ।

वणेसु वा णंदणमाहु सेट्ठं,

नाणेण सीलेण य भूतिपत्ते ॥ १८ ॥

संस्कृतच्छाया

वृक्षेषु ज्ञातो यथा शाल्मली वा, यस्मिन् रतिं वेदयन्ति सुपर्णाः ।

वनेषु वा नन्दनमाहुः श्रेष्ठं, ज्ञानेन शीलेन च भूतिप्रदः ॥ १८ ॥

सं० टीका—पुनरपि वीरस्य स्तुतिं दृष्टान्तद्वारेणाह, वृक्षेषु मध्ये यथा ज्ञातः प्रसिद्धो देवकुरुष्यवस्थितः शाल्मलीवृक्षः, स च सुवन्-

पतिदेवानां क्रीडास्थानम्, “शाल्मले शाल्मलीवृक्ष इति हैमः” ।
यस्मिन् वृक्षे व्यवस्थिता अन्यतश्चागत्य सुपर्णा=भुवनपतिविशेषा देवा
रतिं=रममाणा रतिं रमणं क्रीडां वेदयन्त्यनुभवन्तीति । वनेषु मध्ये
नन्दनं=देवानां क्रीडास्थानं श्रेष्ठम् प्रधानं “नन्दनं, मिस्सकं, चित्तलता,
फारुसकं, वना इत्यभिधानप्पदीपिका” । एवं भगवान् वीरोऽपि केव-
लाख्येन ज्ञानेन समस्तपदार्थाविर्भावकेन शीलेन=चारित्र्येण यथाख्यातेन
स्वभावेन सहजधर्मविशेषेण सद्गुणेन साधुचरित्रेण प्रधानस्तथा भूति-
प्रज्ञः=प्रवृद्धज्ञानोऽनन्तज्ञानो भगवान् इति भावः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—[जह] जैसे [खखेसु] वृक्षोंमें [सामली] शाल्मली वृक्ष
[वा] तथा [वनेसु] वनोंमें [नंदनं] नन्दनवन [सेष्ठं] श्रेष्ठ [णाए] समझा
जाता है [जसिं] जिसमें कि- [सुवन्ना] सुपर्ण-कुमार नामक भुवनवासी देव
[रतिं] आराम क्रीडाका [वेदयती] अनुभव करते हैं उसी प्रकार भगवान्
[नाणेण] ज्ञानसे [य] और [सीलेण] चरित्रसे श्रेष्ठ तथा [भूइपणे] प्रभूत
ज्ञानशाली [आहु] कहलाते थे ॥ १८ ॥

भावार्थ—वृक्षोंमें सेमलवृक्ष सुंदर सघन छाया युक्त होता है, यह वृक्ष
पृथ्वीकायिक और नित्य है । तथा ससारके समस्त वनोंमें नन्दनवन खूबसूरत है,
क्योंकि कथित दोनों स्थानोंमें रहनेवाले तथा बाहरसे आनेवाले सुपर्णकुमार
जातिके भुवनवासी देव, आनन्दमें आमोदप्रमोदसे अनेकप्रकारका विलास करते हैं,
उसीप्रकार भगवान् महावीर प्रभु भी सबमें उत्तम थे, कारण उस समय प्रभुके
सुकावलेमें उनके ज्ञान और चरित्रकी बराबरी करनेवाला कोई भी व्यक्ति न था,
इसीलिए सेमल और नन्दनवनकी उपमा देकर भगवान्की स्तुति की गई है ॥ १८ ॥

भाषा-टीका—शाल्मली वृक्षकी शीतल छाया होनेसे वह सब वृक्षोंमें
श्रेष्ठ है, और वह भुवनवासी देवोंका क्रीडा स्थल है, । वनोंमें जिसप्रकार
नन्दनवन उत्तम वन है, इसी प्रकार भगवान् महावीर प्रभु भी केवलज्ञानके
कारण श्रेष्ठ हैं, जिससे सर्वपदार्थोंका उन्हें प्रत्यक्ष आविर्भाव है । ज्ञानके साथ
साथ उनमें यथाख्यात चरित्रमें भी पूर्णश्रेष्ठता प्राप्त है । जोकि आत्माका सहज
स्वभाव समन्वित गुण है ॥ १८ ॥

गुजराती अनुवाद—शीतल छाया होवाने लीधे शात्मली वृक्ष सर्व वृक्षोथी श्रेष्ठ छे, ते भुवनवासी देवोनुं क्रीडा स्थान छे, वनोमा जेम नन्दनवन श्रेष्ठ छे, तेमज भगवान् महावीर पण केवलज्ञाने करी सर्वोत्तम छे, जेनाथी सर्व पदार्थोनो प्रत्यक्ष आविर्भाव तेमने थाय छे, ज्ञाननी साथे यथाख्यात चरित्रमां पण तेओ श्रेष्ठ छे के जे आत्मानो सहज स्वभाव छे ॥ १८ ॥

मूल

यणियं व सद्वाण अणुत्तरे उ,
चंदो व ताराण महानुभावे ।
गंधेसु वा चंदणमाहु सेट्ठं,
एवं मुणीणं अपडिन्नमाहु ॥ १९ ॥

संस्कृतच्छाया

स्तनितं वा शब्दानामनुत्तरं तु, चन्द्रो वा ताराणां महानुभावः ।
गन्धेषु वा चन्दनमाहुः श्रेष्ठम्, एवं मुनीनामप्रतिज्ञमाहुः ॥ १९ ॥
सं० टीका—यथा च शब्दानां मध्ये स्तनितं मेघगर्जितं
“स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषो रसितादि चेत्यमरः” । तदनुत्तरं प्रधानं
तुंशब्दो विशेषणार्थः, आह च, “समुच्चयेऽवधारणे, नियोगे, प्रशं-
सायां, उक्तशंकानिवृत्तौ, पादपूरणे, विशेषणार्थे चेति कोषः” । तथा च
तारकाणां=नक्षत्रगणानां मध्ये चन्द्रो महानुभावः, “नक्खत्तं, जोति,
भं, तारा, (अपुमे) तारको इत्यभिधानप्यदीपिका” । सकलरजो-
निवृत्तिकारिण्या कान्त्या मनोरमः श्रेष्ठः । गन्धेषु चेति गुणगुणिनोरमे-
दान्मतुल्लोपाद्वा, गन्धवत्सु मध्ये यथा चंदनं मलयजं गोशीर्षकारव्यं
“चन्नं (नित्थियं) गंधसारो मलयजो (प्यथ)” “गोसीसं तलप्प-
णिकं, (पुमे वा) हरिचंदनं” “इत्यभिधानप्यदीपिका” । मलयजं
मलयपर्वतादौ-जायते तद् वा तज्ज्ञाः श्रेष्ठमाहुः । एवं मुनीनां महर्षीणां
च मध्ये भगवन्तं । पुनश्च नास्य प्रतिज्ञा इहलोकपरलोकानां शंसिनी

विद्यत इत्यप्रतिज्ञः, इहलोकपरलोकाशंसारहितप्रतिज्ञस्तमेवंभूतं महा-
वीरम् श्रेष्ठमाहुरिति ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—[व] जैसे [यणिय] मेघकी गर्जना [सदाण] सबशब्दोंमें
[अणुत्तर उ] प्रधान है—सबसे बढकर है, और [व] जैसे [चंदो] चन्द्रमा
[ताराण] सब तारोंमें [महानुभावे] उज्ज्वल और मनोहर है, [वा] इसीप्रकार
[गंधेषु] सब सुगन्धित पदार्थोंमें [चंदणं] चन्दनको [सेट्टं] अच्छा [आहु]
कहा है [एवं] इसी प्रकार भगवान्को भी [मुणीणं] सब मुनिओंमें [अपडिणं]
इस लोक और परलोककी प्रतिज्ञा-कामनासे विरक्त [आहु] कहा है ॥ १९ ॥

भावार्थ—जैसे सब शब्दोंमें मेघकी गर्जनाका शब्द बड़ा प्रबल होता है,
सबके सब शब्द उससे नीची कक्षामें हैं, तथा सब नक्षत्र मण्डलमें चांद सबमें
उज्ज्वल और सुन्दर है, और समस्त सुगन्धित पदार्थोंमें मलयज चन्दन सुरभि
और उत्तम है, उसी प्रकार समस्त मुनिओंमें भगवान् महावीर उस समय
सबमें प्रधान थे, क्योंकि उनमें आत्मासे भिन्न इसलोक और परलोक संबंधी
किसी भी विषयकी कामना न थी ॥ १९ ॥

भाषा-टीका—शब्दोंमें मेघकी गर्जनाका शब्द सबसे बड़ा होता है,
असंख्य तारों और नक्षत्रोंमें चंद्रमा तेजस्वी शीतल और महानुभाव है, सुगन्ध
वस्तुओंमें मलयवनका गोशीर्ष चन्दन श्रेष्ठ होता है । इसी प्रकार मुनि महर्षि-
गणोंमें भगवान् सबमें विलक्षण श्रेष्ठतापूर्ण थे । उनकी सब प्रतिज्ञाएँ इस लोक
और परलोक सम्बन्धी विषयाकांक्षाओंसे रहित थीं ॥ १९ ॥

गुजराती अनुवाद—शब्दोंमां जेम मेघनी गर्जनानो शब्द, ताराओंने
विषे जेम चन्द्रमा, अने सुगंधीओमां जेम गोशीर्ष चन्दन श्रेष्ठ छे, तेम मुनि
महर्षिगणोमां भगवान् श्रीमहावीर श्रेष्ठ छे, तेमनी सर्व प्रतिज्ञाओ आ लोक अने
परलोक सम्बन्धीनी वांछना रहित छे ॥ १९ ॥

मूल

जहा सयंभू उदहीण सेट्टे,
नागेषु वा धरणिंदमाहु सेट्टे ।
खोओदए वा रसं वेजयंते,
तवोवहाणे मुणि वेजयंते ॥ २० ॥

संस्कृतच्छाया

यथा स्वयम्भूदधीनां श्रेष्ठः, नागेषु वा धरणेन्द्रमाहु श्रेष्ठम् ।
सोदोदकं वा रत्नं वैजयन्तः, तप उपधानेन मुनिर्वैजयन्तः ॥ २० ॥

सं० टीका—यथा स्वयं भवतीति स्वयंभुवो देवान्प्रागत्य गन्तु
इति, स्वयंभूरनमस्तदेवोदधिः, मनुद्राणां नद्ये यथा स्वयंभूरनमः मनुद्राः
समन्तर्द्रापस्तगरपर्यन्तवर्ती श्रेष्ठः प्रधानो महत्तरः । नागेषु च सुवत-
पतिविशेषेषु नद्ये धरणेन्द्रं नागानामिन्द्रं यथा श्रेष्ठमाहुः । तथेकुरत्न
इवोदकं जलं यत् सः इत्युत्तोदकः, न यथा रत्नमाश्रित्येति वृद्धाः,
वैजयन्तः प्रधानः । स्वगुणैः मनुद्राणां पताकेवोपरि स्वयंभूरणेन्द्रो
रस्थः प्रधानः समन्वितस्तपैव तप उपधानेन विशिष्टतपोविशेषेण मनुते
जगतःपितामहवत्सामिति मुनिर्नमवान् वैजयन्तः प्रधानः समन्तलोकेष्व
महातपसा वैजयन्तीति सर्वोपरिस्थितः ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—[जल] जैसे [नदी] स्वयंभूर नद्य [उदधि] का
स्वामी [मनु] श्रेष्ठ है [वा] तथा [नागों में] धरणेन्द्र [नागों में] महात्तर
रूपके भगवन्ती देवों [मनु] अच्छे हैं [वा] और [न के अन्दर] सुवत
[मनुजयते] तप रत्नों सुख है, उरी प्रभु [तथेवहो] जगत्तुल्य तप-
रत्नों [मुने] भगवन्तों [वैजयन्ते] जगत् [बहुत] करते हैं ॥ २० ॥

भावार्थ—तब स्वामी स्वयंभूरनमः प्रधान है, क्योंकि वहाँ जलके प्र-
सारे श्रेष्ठ और प्रभु कहते हैं, तथा जगत्तुल्य तप रत्न करते हैं, उरी प्रभु
तब मनुजयते भगवन्तों भगवन्तों से, क्योंकि वे जगत्तुल्य तप रत्न
कर करके लोगोंका विश्व मनुष्ट करते थे । तथा नागुन्मरसुवतपतिरत्नों
धरणेन्द्र प्रधान है नागा मन्त्र रत्नों सुख अच्छा है उरी प्रभु भगवन्तों
की स्वयं करते थे ॥ २० ॥

भाषाटीका—जैसा भगवन्तों स्वयंभूरनमः मनु स्वयं
प्रधान है, जिसके मन्त्र देवगण सुजयते करते करते हैं । मुनियोंने
देवों, धरणेन्द्र देवगण प्रधान है । उरी और तप रत्नों बहुत तप

शान्तिकर और स्वादिष्ट वस्तु हैं, इसी प्रकार विशेष तपसे जगत्की तीनों कालकी अवस्थाओंको नित्य और परिवर्तन शील माननेवालोंमें मुनि-भगवान् महावीर प्रभु श्रीध्वजाकी तरह समस्त लोकमें महान् तपसे तप कर निकले हुए कुन्दनकी तरह सुशोभित थे ॥ २० ॥

गुजराती अनुवाद—सर्व समुद्रोमा स्वयंभूरमण समुद्र मोटो छे, तेन् कांठा पर देवताओ वायुसेवन करवाने आवे छे, भुवनपति देवोमा घरणेन्द्र देवराज प्रधान छे, मीठा अने सरस पदार्थोमा शेरबीना रस शान्तिकर तेमज मीष्ट तथा स्वादिष्ट छे, तेवीज रीते तप उपधानथी जगत्नी त्रणे कालनी अवस्थाओने नित्य तेमज परिवर्तनशील माननाराओमा मुनींद्र श्री भगवान् महावीर प्रभु समस्त लोकमां शुद्ध कुन्दननी माफक सुशोभित छे ॥ २० ॥

मूल

हृत्थीसु ऐरावणमाहु णाए,
सीहो मिगाणं सलिलाण गंगा ।
पक्खीसु वा गरुले वेणुदेवो,
णिवाणवादीणिह णायपुत्ते ॥ २१ ॥

(संस्कृतच्छाया)

हस्तिष्वैरावणमाहुर्क्षातं, सिंहो मृगाणां सलिलानां गंगा ।
पक्षिषु वा गरुत्मान् वेणुदेवो, निर्व्वाणवादिनामिहक्षातपुत्रः ॥२१॥

सं० टीका—हस्तिषु=करिवरेषु मध्ये, यथैरावतं=शक्रवाहनं ज्ञातं प्रसिद्धं, “ऐरावतोऽभ्रमातंगैरावणाभ्रमुवल्लभाः इत्यमरः” । “कुंजरो, वारणो हृत्थीत्यभिधानप्पदीपिका” । दृष्टान्तभूतं वा प्रधानमाहुस्तज्ज्ञाः, अथवा हस्तं रत्नं रत्नत्रयं तदस्यास्तीति हस्ती तेषु हस्तिषु, “हृत्थो याणिग्धि, रतने, गणे, सोण्डाय, भन्तरे; इति अभिधानप्पदीपिका” । ऐरावतो नागरंगस्तद्वच्छोभनीयः । अथवा हस्तो नागस्तोयदस्तन्मध्य ऐरावत इवेति । अथवा धृतवस्तुहस्तिषु हि ऐरावतो नारंगो नारंगसदृशः

आन्तिकर और खादिष्ट वस्त्र है, इसी प्रकार विशेष तपसे जगदी कीर्ति कालकी अवस्थावांकी निम्न और परिवर्तन कील, मानववालांम मूल-मगवान् महावीर प्रभु श्रीवज्राकी तरह समस्त लोकम महान् तपसे तप कर निकले हुए कुंदनकी तरह सुशोभित थे ॥ २० ॥

गुजराली अजिवाद्—सर्व समुद्रोमा स्वर्भूतमण समुद्र मोटी है, तेन कांठा पर देवताजी वज्रसेवन करवाने आते हैं, अथवापि देवोमा परमेश्वर देवराज आन्तिकर और खादिष्ट वस्त्रोंवा शेरकीना रस आन्तिकर तेमज सीध तथा प्रधान है, सीठा अने सरस पदार्थोंवा शेरकीना रस आन्तिकर तेमज सीध तथा खादिष्ट है, वेदीज सीधे तप उपपन्नशी जगदी कीर्ति कालकी अवस्थाओंसे निम्न तेमज परिवर्तनशील मानवराश्यामा सुनिद्र श्री मगवान् महावीर प्रभु समस्त लोकमा झुड़ कुंदननी माफक सुशोभित हैं ॥ २० ॥

मूल

**देवीसु परावणमाह पाप,
सीधो निगाण सलिलान गंगा ।
पकलीसु वा गकले वेणुदेवो,
निवाणवदीणिह पापयुते ॥ २१ ॥**

(संस्कृतभाषा)

हस्तिवैरावणमाहृष्टान्, सिद्धो मगाणा सलिलानां गंगा ।
पाक्षिषु वा गकलमान वेणुदेवो, निवाणवादिनामिहृष्टावपुषः ॥ २१ ॥
सं टीका—हस्तिषु=कारिवरेषु मध्ये, यशैरावत=शोकवाहनं ज्ञातं
प्रसिद्धं, “देरावतोऽमरातौरावणाञ्जसुवज्रभाः इत्यमरः” । “कुंजरो,
वारणा देवीत्यामिधानपदीपिका” । इष्टान्तभूतं वा प्रधानमाहृष्टाञ्जो,
अथवा हस्तं रत्नं रत्नयं तदस्यास्तीति हस्ती तेषु हस्तिषु, “देव्यो
पाणिनिह, रतने, गणो, सोपडाय, मन्तरे, इति अमिधानपदीपिका” ।
देरावतो गंगादेरावतद्वन्द्वेभ्यः । अथवा हस्ती गंगास्तीत्यदन्तमन्त्र
देरावत इवेति । अथवा देरावतो हस्तिषु हि देरावतो गंगायां गंगासहस्रः

ऐरावतकी तरह उच्च कोटिकी है। अथवा हाथमें जिस प्रकार नारंगी सुन्दर लगती है उसी तरह प्रभु भी जगती—तल पर नारंगीकी तरह भव्य प्राणीओंके हृदयोंमें सुन्दर लगते हैं। हरिणादिक जंगली जीवोंमें सिंह बलिष्ठ होता है, इसी तरह भरत क्षेत्रकी अपेक्षा मानवसृष्टिमें वीर प्रभु सिंहकी तरह आत्म—बलसे बलवान् थे, जैसे सब प्रकारके जलोंमें गंगाजल अनेक औषधियोंसे सिञ्चित होनेके कारण निर्मल है, ऐसे ही प्रभु भी कर्म—लेपसे अलिप्त होनेसे अत्यन्त स्वच्छ हैं। और पक्षियोंमें गरुड नामक वेणुदेव प्रधान है, इसी प्रकार निर्वाण अर्थात् जो सिद्धक्षेत्र है जहा कर्म—मलका अत्यन्त अभाव है, उसका स्वरूप बतानेमें तथा उसके पानेके उपाय बतानेमें ज्ञातपुत्र महावीर प्रभु सर्वोपरि हैं। उनका निर्वाण सबमें उच्चकोटिका और अकाव्य है ॥ २१ ॥

गुजराती अनुवाद—जेम ऊंचा तथा सुन्दर हाथियोमा ऐरावत हाथी निष्कलंक अने उत्तम छे, केमके तेनापर इन्द्र सवारी करे छे, अथवा ज्ञान-दर्शन-चरित्ररूप जे त्रण रत्नो छे, तेमां प्रभु पण हाथीनी पेठे जे ऊंचा छे, अथवा ते रत्नत्रय मनोहर तेमज उपादेय छे, अथवा हस्तिनो अर्थ वादळ पण थाय छे, जेमनी वाणी समोघ वाणी छे, अने ऐरावत हाथीनी पेठे उच्च कोटिनी छे, अथवा जेम नारंगी हाथमां सुंदर लागे छे तेम प्रभु पण भूतल पर नारंगीनी जेम भव्य प्राणीओना स्वच्छ हृदयने सुंदर लागे छे, मृगादिक जनावरोमां सिंह बलिष्ठ होय छे, तेम भरतक्षेत्रनी अपेक्षाए मानव सृष्टिमा श्रीवीरप्रभु कर्मरूप मृगोने जीतवा सारु सिंह समान आत्मबलमां बलवान् छे, अनेक प्रकारनी औषधि—युक्त होवाने लीधे गंगाजल सर्व जलमां निर्मल छे, तेमज प्रभु पण कर्म लेपथी अलिप्त होवाने लीधे अत्यन्त विशुद्ध छे, पक्षिओने विषे गरुड [वेणुदेव] प्रधान छे, तेवीज रीते निर्वाण (सिद्ध) क्षेत्र के ज्या कर्ममळनो अत्यन्त अभाव छे, तेनुं स्वरूप बताववामा तथा तेनी प्राप्तिनो उपाय बताववामा ज्ञातपुत्र महावीर प्रभु सर्वोपरि छे ॥ २१ ॥

मूल

जोहेसु णाए जह वीससेणे,

पुप्फेसु वा जह अरविंदमाहु ।

खत्तीणसेट्टे जह दंतवक्के,

इसीण सेट्टे तह बद्धमाणे ॥ २२ ॥

संस्कृतच्छाया

योधेषु ज्ञातो यथा विश्वसेनः,
पुष्पेषु वा यथाऽरविन्दमाहुः ।
क्षत्रियाणां श्रेष्ठो यथा दान्तवाक्यः,
ऋषीणां श्रेष्ठस्तथा वर्द्धमानः ॥ २२ ॥

सं० टीका—योद्धेषु वीरपुरुषेषु भट्टेषु मध्ये ज्ञातो विदितो
दृष्टान्तभूतो वा विश्वा—सेना हस्त्यश्वरथपदातिप्रभृतिचतुरंगबलसमेता
(इति वृद्धा) यस्य स विश्वसेनश्चार्द्धचक्रवर्ती तथाऽसौ प्रधानः ।
“विष्वक्शेनो जनार्दन” इत्यमरः इत्यनेन विश्वसेनःशब्दः विष्वक्से-
नस्यापभ्रंशोऽपि भवितुमर्हतीत्याधुनीका मताः । पुष्पेषु च “स्त्रियः
सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुममित्यमरः ।” तन्मध्ये यथाऽरविन्दं
महोत्पलकमल “वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलमित्यमरः ।”
प्रधानमाहुस्तथा क्षतात् रिपुकृतखण्डान्नष्टकर्मणस्त्रायन्त इति क्षत्रियां
“राजन्नो, खत्तियो, खत्तं, मुद्धामिसित्त, बाहुजा इत्यभिधानप्पदी-
पिका ।” “राजा तु खत्तिये वुत्तो नरनाहे पमुहि च” इत्यभि-
धानप्पदीपिका ।” राजानोऽपि तेषां मध्ये दान्ता उपशान्ता यस्य
वाक्येनैव शत्रवस्स दान्तवाक्यश्चक्रवर्ती “सब्बमुम्भो चक्रवर्त्ती
इत्यभिधानप्पदीपिका ।” यथा चासौ श्रेष्ठः प्रधानस्तदेवमुना
प्रकारेण बहून् दृष्टान्तान् प्रशस्तान् अनुकूलान् प्रदर्शयित्वा भगवन्तं
महावीरजिनवरेन्द्रं दार्ष्टान्तिकं स्वनामग्राहमाह । तथैव ऋषीणां
“तापसो तु इसी (रितो) इत्यभिधानप्पदीपिका ।” मध्ये श्रीमद्वर्ध-
मानोऽन्तिमतीर्थकरो महावीरस्वामी श्रेष्ठः ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—[जह] जैसे [जोहेसु] योद्धाओंमें [वीससेणे] कृष्ण-वासुदेव
[णाए] प्रधान है [वा] और [पुष्पेसु] फूलोंमें [अरविन्द] सहस्रदलकमल
सुगन्धित होता है तथा [जह] जैसे [खत्तीण] क्षत्रियोंमें [दंतवक्के] चक्रवर्ती
[सेठ्ठे] प्रधान है [तह] उसी प्रकार [इसीण] ऋषियोंमें [वद्धमाणे] भगवान्
वर्द्धमान [सेठ्ठे] प्रधान [आहु] कहलाते थे ॥ २२ ॥

भावार्थ—कृष्ण-वासुदेवसे बढकर अन्य कोई योद्धा नहीं है, गन्धयुक्त फूलोंमें कमल अच्छा होता है, समस्त भूमिके क्षत्रियोंमें चक्रवर्ती मुख्य कहलाता है, उसी भाँति भगवान्-महावीर उस समयके सब ऋषि-मुनिओंमें सर्वश्रेष्ठ थे ॥ २२ ॥

भाषा-टीका—लडाके वीरोंमें पुष्कल हाथी, घोड़े रथ पैदल आदि चतुरनीकका आधिपत्य भोक्ता अर्धचक्री वासुदेव कृष्ण प्रधान होता है । फूलोंमें हजार पंखुडियोवाला अरविन्द नामक कमल श्रेष्ठ है । सताए गए वे मनुष्य जिसके क्रि-शत्रुओंने हृदयके सैकड़ों टुकड़े कर डाले हैं । तथा उन (कर्म रूपी) शत्रुओंसे जो सुरक्षित रखनेवाला हो वही क्षत्रिय होता है । उन्हींको दीप्तिमान् राजा कहा जाता है । उनमें उपशान्त गुण प्रधान होता है जिसके कथन मात्रसे शत्रु शिथिल पड जाते हैं वही चक्रवर्ती भी होता है अत एव वह सबमें मुख्य है । इसी प्रकार इन सुन्दर दृष्टान्तोंको जिनपर अनायासमें ही घटाया जाता हो ऐसे वे हमारे परम पवित्र वर्धमानस्वामी अन्तिम जिन-भगवान्, सब ऋषिमहर्षियोंमें श्रेष्ठ थे ॥ २२ ॥

गुजराती अनुवाद—योद्धाओमा गज-अश्व-रथ-पायदल, ए चतुरर्गी सेनानो अधिपति अर्ध चक्रवर्ती वासुदेवकृष्ण सर्वोत्तम छे, फूलोमा हजार पाखडी-वालुं अरविन्द कमल श्रेष्ठ छे, शत्रु (कर्मरूपी शत्रु) थी रक्षा करनार क्षत्रिय ऋहेवाय छे, तेने दीप्तिमान् राजा कहे छे, तेनामा उपशान्त रस प्रधान होय छे, जेना कथन मात्र थी शत्रु शिथिल थई जाय छे, ते चक्रवर्तीज होय छे, ते सर्वोत्तम छे, तेवीज रीते आवा सुन्दर-दृष्टान्तो जेना पर घटी शके ते अमारा परम पवित्र, पतित पावन, जगदुद्धारक वर्धमान भगवान् अन्तिम जिन सर्व ऋषिओमा श्रेष्ठ छे ॥ २२ ॥

मूल

दाणाण सेष्टं अभयप्पयाणं,
सच्चेसु वा अणवज्जं वयंति ।
तवेसु वा उत्तमवं भवेरं,
लोगुत्तमे समणे णायपुत्ते ॥ २३ ॥

संस्कृतच्छाया

दानानां श्रेष्ठं अभयप्रदानं, सत्येषु वाऽनवद्यं वदन्ति ।
तपसु वीर्यं ब्रह्मचर्यं, लोकोत्तमः श्रमणो ज्ञातपुत्रः ॥ २३ ॥

सं० टीका—तथा च स्वपरानुग्रहार्थमर्थिने दीयंत इति दानं, अथवा स्व-स्वत्वनिवृत्तिपूर्वक परस्वत्वोपादानं दानं, यद्वा श्रद्धा भक्तिस्तया परिग्रहममत्वत्यागभावेन कर्मनिर्जराऽर्थं चानुकम्पया यदीयते तद्दानं;* तच्चतुर्धा वाऽनेकधा, परन्तु तेषां दानानां मध्ये प्राणिनां जीवानां

* तुष्टिश्रद्धाविनयभजना लुब्धता क्षान्तिसत्वप्राणत्राणव्यवसितगुणज्ञान-
कालजताद्वय । दानाशक्तिर्जननमृतिमिश्रास्तिको मत्सरेष्व्यो, दक्षात्मा यो भवति स
नरो दातृमुख्यो जिनेक ॥ कालेऽन्नस्य क्षुधमवहितो दिक्मानो विवृत्य, नो भोक्तव्यं
प्रथममतिथेर्यस्सदा तिष्ठतीति । तस्याप्राप्तावपि गतमलं पुण्यराशिं श्रयन्तं, तं दातारं
जिनपतिमते मुख्यमाहुर्जिनेन्द्राः ॥ सर्वाभीष्टा बुधजननुता वर्मकामार्थमोक्षाः,
संतसख्याना वितरणपरा दुःखविघ्नंसदक्षा । लब्धुं शक्या जगति नयतो जीवितव्यं
विनैव, तद्दानेन ध्रुवमसुभृता किं न दत्तं ततोऽत्र ॥ कृत्याकृत्ये कलयति यतः
कामकोपौ लुनीते, धर्मे श्रद्धा रचयति परा पापबुद्धिं धुनीते । अक्षार्येभ्यो विरमति
रजो हन्ति चित्तं पुनीते । तद्दातव्यं भवति विदुषा शास्त्रमत्र व्रतिभ्यः ॥ भार्या-
भ्रातृस्वजनतनयान्यन्निमित्तं त्यजन्ति, प्रज्ञासत्वव्रतसमितयो यद्विना यान्ति नाशम् ।
क्षुद्रु खेन ग्लपितवपुषो भुञ्जते च त्वभक्षं, तद्दातव्यं भवति विदुषा सयतायाश्च-
क्षुद्धम् ॥ सम्यग् विद्याशमदमतपोध्यानमौनव्रताद्व्यं, श्रेयोहेतुर्गतस्त्रिज तनौ जायते
येन सर्वम् । तत्साधूना व्यथितवपुषा तीव्ररोगप्रपञ्चैस्तद्रक्षार्थं वितरत जनाः प्राशु-
क्रान्त्यौषधानि ॥ सावयत्वान्महदपि फलं नो विधातुं समर्थं, कन्यास्वर्णद्विपहयध-
रागोमहिष्यादिदानम् । त्यक्त्वा दद्याज्जिनमतदयामेषजाहारदानं, भूत्वाऽप्यल्पं
विपुलफलदं दोषमुक्तं वियुक्तम् ॥ नीतिश्रीतिश्रुतिमतिधृतिज्योतिर्भक्तिप्रतीति, प्रीति-
क्षातिस्मृतिरित्यतिख्यातिशक्तिप्रगीति । यस्माद्देही जगति लभते नो विना भोजनेन
तस्माद्दानं स्युरिह ददता ताः समस्ताः प्रशस्ताः ॥ दीपेन्द्रैकव्यसनमथनक्रोधयुद्ध-
प्रवाधा पापारम्भक्षितिहृतधिया जायते तन्निमित्तम् । यत्सगृह्य श्रयति विषयान्
दुःखितं यत्स्वयं स्याद्यद्वा स्वाद्य प्रभवति न तच्छ्लाघ्यतेऽत्र प्रदेयम् ॥ साधू रत्नत्रि-
तयानिरतो जायते निर्जिताक्षो, धर्मं दत्ते व्यपगतमलं सर्वकल्याणमूलम् । राग-
द्वेषप्रभृतिमथनं यद्गृहीत्वा विधत्ते, तद्दातव्यं भवति विदुषां देयमिष्टं तदेव ॥
धर्मध्यानव्रतसमितिमृत्सयतश्चारु पात्रं, व्यावृत्तात्मात्रसहननतः श्रावको मध्यमं
क्षु । सम्यग्दृष्टिर्व्रतविरहितः श्रावकः स्याज्जघन्यमेव त्रैधा जिनपतिमते पात्रमाहुः

“सर्वे जीवा वि इच्छन्ति जीविक्तं न मरीजिक्तं” वा जीवो जीवितु-
मिच्छतीत्युक्तत्वाज्जीवितांर्थिनां वाऽभयदानं त्राणकारित्वाच्च श्रेष्ठं ।

श्रुतज्ञाः ॥ यो जीवानां जनकसदृशः सत्यवाग्दत्तभोजी, सप्रेमस्त्रीनयनविशिखामिञ्-
चित्तः स्थिरात्मा, द्वेधा ग्रन्थादुपरममना सर्व्वथा निर्जिताक्षो, दातुं पात्रं व्रतपति-
ममुं वर्यमाहुर्जिनेन्द्रा ॥ यद्वत्तोयं निपतति घनादेकरूपं रसेन, प्राप्याधारं सगुण-
मगुणं याति नानाविधित्वम् । तद्वद्दानं सफलमफलं प्राप्यमप्येति मत्वा, देयं दानं
समयमभृतां सयताना यतीनाम् ॥ यद्वत्क्षिप्तं गलति सकलं छिद्रयुक्ते घटेऽम्भस्ति
क्तालावूनिहितमहितं जायते दुग्धमद्यम् । आमामत्रे, रचयति मिदा तस्य नाशं च
याति, तद्वद्दत्तं विगततपसे केवलं ध्वंसमेति ॥ शश्वच्छीलव्रतविरहिताः क्रोधलोभा-
दिवन्तो, नानारम्भप्रहितमनसो ये मदग्रन्थशक्ता । ते दातार कथमसुखतो रक्षितुं
सन्ति शक्ता, नावा लोहं न हि जलनिधेस्ताय्यते लोहमय्या ॥ क्षेत्रद्रव्यप्रभृतिस-
मयान् वीक्ष्य वीजं यथोप्तं, दत्ते सस्यं विपुलममलं चारुसंस्कारयोगात् । दत्तं पात्रे
गुणवति तथा दानमुक्तं फलाय, सामग्रीतो भवति हि जने सर्व्वकार्यप्रसिद्धिः ॥
नानादु खव्यसननिपुणाज्ञाशिनोऽतृप्तिहेतुः, कर्ममारातिप्रचयनपरास्तत्वतो वेलभो-
गान् । मुक्त्वाकाक्षा विषयविषया कर्मनिर्नाशनेच्छो, दद्याद्दानं प्रगुणमनसा संय-
तायापि विद्वान् ॥ यस्मै गत्वा विषयमपर वीयते पुण्यवद्भिः, पात्रे तस्मिन् गृह-
मुपगते सयमाधारभूते ॥ नो यो मूढो वितरति धने विद्यमानेऽप्यनल्पे, तेनात्मात्र
स्वयमपधिया वधितो मानवेन ॥ धीर्घायुष्कः शशिसितयशोव्याप्तदिक्चक्रवालः,
सद्विद्याश्रीकुलबलधनप्रीतिकीर्तिप्रतापः । शूरो धीरः स्थिरतरमना निर्मयश्चारुरूप
स्त्यागी भोगी भवति भविनां देह्यमीतिप्रदायी । कर्मरूपं दहति शिखिवन्मातृ-
वत्पातिदुःखात्सम्यङ्नीतिं वदति गुरुवत्स्वामिवद्यद्विभर्ति । तत्त्वातत्वप्रकटनपटुस्पष्ट-
भाप्रोति पूतं, तत्सज्ञानं विगलितमलं ज्ञानदानेन मर्त्यः ॥ दाता भोक्ता बहुधनयुतः
सर्व्वसत्वानुकम्पी, सत्सौभाग्यो मधुरवचनः कामरूपातिशायी; शश्वद्भक्त्या बुधज-
नगतैः सेवनीयाङ्घ्रियुग्मो; मर्त्यः प्राज्ञो व्यपगतमदो जायतेऽन्नस्य दानात् ॥ रोगैर्वात-
प्रभृतियजितैर्वन्दिमिर्वाम्बुमग्नः, सर्व्वाङ्गीणव्ययनपटुमिर्वाधितुं नो स शक्यः । आज-
न्मान्तः परमसुखिना जायते चोपधाना, दाता यो निर्भरकुलवपुःस्थानकान्तिप्रतापः ॥
दत्त्वा दानं जिनमतरुचिः कर्मनिर्नाशनाय, भुक्त्वा भोगांस्त्रिदशवस्तौ दिव्यनारीसनाथः
मर्त्यावासे वरकुलवपुर्जनधर्म विधाय, हत्वा कर्म स्थिरतररिपुं मुक्तिसौख्यं प्रयाति ॥

यतः

“यथा मम प्रियाः प्राणास्तथाऽन्यस्यापि देहिनः ।

इति मत्वा न कर्तव्यो, घोरप्राणिवधो बुधैः ॥”

अन्यच्च—

“अहिंसा परमो धर्मो, हिंसा सर्वत्र निन्दिता”

इति श्लोकमर्धमभ्यस्य स्वमनसि सदैव दयैव धारणीया, यदि कोऽपि लोभावशेन रसनातृप्तये धनार्जनाशया विजयामिलषेण च आमोदप्रमोदार्थं जन्तून्निहन्यात्तदा तेषां नरकपतनमवश्यं भावि । पातञ्जलयोगदर्शनादावपि चाहिंसायामेव प्रमुखत्वम्, यथाह—

“अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः”

अहिंसा—सत्यमित्यादियमास्तेषां मध्येऽहिंसैव प्राथमिकी;

पुनश्च—

“वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्”

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदु-
मध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ।

तथा चान्यदपि—

“अहिंसा प्रतिष्ठायां तत्सन्निधाने वैरत्यागः ।” तद्विपक्षिणी हिंसा
तस्य लक्षणं यथा—

“प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा”

प्रमत्तो यः कायवाङ्मनोयोगैः प्राणव्यपरोपणं करोति सा हिंसा ।
हिंसा, मारणं, प्राणातिपातः, प्राणवधो, देहान्तरसंक्रामणं, प्राणव्यपरोप-
णमित्यनर्थान्तरम् । न हिंसाऽहिंसा । इति तत्त्वार्थसूत्रम्, तथा च
योगसूत्रस्य व्यासकृतभाष्येऽपि ‘तत्राऽहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूता-
नामभिद्रोहः ।’

तथैव याज्ञवल्क्यसंहितायाम्—

“कर्मणा मनसा वाचा, सर्वभूतेषु सर्वदा,

अक्लेशजननं प्रोक्तमहिंसत्वेन योगिभिः ॥”

तस्यां स्मृतावाचाराध्याये—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दानं दया दमः शान्तिः, सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥

“मा हिंसीऽपुरुषं जगदिति” यजुर्वेदसंहितायां षोडशोऽध्याय-
स्तृतीयमन्त्रः ।

मा हिंस्यात् सर्वाभूतानीति ‘शतपथे’ ।

तथा च मनुः—पंचमाध्याये

“योऽहिंसकानि भूतानि, हिनस्त्यात्महितेच्छया,

स जीवैश्च मृतैश्चैव, न कचित्सुखमेधते” ॥ ४५ ॥

पुनश्च मनुः—

“धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

अहिंसा सत्यमक्रोधो, दशकं धर्मलक्षणम् ॥”

तथा च महाभारते—

“अहिंसा परमो धर्मो हिंसाऽधर्मस्तथाविधः ।

सत्यं तेऽहं प्रवक्ष्यामि, यो धर्मः सत्यवादिनाम् ॥”

धर्मिजनानामुत्कृष्टं प्राथमिकं धर्मन्त्वहिंसैवेति यथा—

“अहिंसा परमो धर्मस्तथाऽहिंसा परो दमः ।

अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं तपः ॥”

“अहिंसा परमो यज्ञस्तथाऽहिंसा परं फलम् ।

अहिंसा परमं मित्रमहिंसा परमं सुखम् ॥”

“सर्वयज्ञेषु वा दानं, सर्वतीर्थेषु वा स्तुतम् ।
सर्वदानफलं वापि, नैव तुल्यमहिंसया ॥”

तथाहि नियमसारे—

कुलजोणिजीवमगण—ठाणाइसु जाणऊण जीवाण ।
तस्सारंभनियत्तणपरिणामो होइ पढमवदं ॥ ५६ ॥
कुलयोनिजीवमार्गणास्थानेषु ज्ञात्वा जीवानाम् ।
तस्यारंभनिवृत्तिपरिणामो भवति प्रथमव्रतम् ॥ ५६ ॥

कुलविकल्पो योनिविकल्पश्च जीवमार्गणस्थानविकल्पाश्च प्रागेव
अतिपादितास्तत्रैव तेषां भेदान् बुध्वा तद्रक्षापरिणतिरेव भवत्यहिंसा ।
तेषां मृतिर्भवतु वा न वा, प्रयत्नपरिणाममन्तरेण सावद्यपरिहारो
नास्ति । अतः प्रयत्नपरेऽहिंसाव्रतं भवतीति ।

तथा चोक्तं श्रीसमन्तभद्रस्वामिना—

“अहिंसा भूतानां जगति विदितं ब्रह्म परमे,
न सा तत्रारम्भोऽस्त्यणुरपि च यत्राश्रमविधौ ।
ततस्तत्सिद्ध्यर्थं परमकरुणो ग्रन्थमुभयं,
भवानेवात्याक्षीन्न हि विकृतिवेषोपधिरतः ॥”

**मुनीनामहिंसा सर्वथा पालनीया—हिंसायाः फलं दुष्परि-
णामात्मकं परिजानीहि यथा—**

“पंगुकुष्ठिकुणित्वादि, दृष्ट्वा हिंसाफलं सुधीः ।
निरागखसजन्तूनां, हिंसां संकल्पतस्त्यजेत् ॥”
“आत्मवत्सर्वभूतेषु, सुखदुःखे प्रियाप्रिये,
चिन्तयन्नात्मनोऽनिष्टां, हिंसामन्यस्य नाचरेत् ॥”

यदाहुर्लौकिका अपि ।

“श्रूयतां धर्मसर्वस्वं, श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि, परेषां न समाचरेत् ॥”

राज्यादधिकं प्राणाः प्रियाः । यथा—

“प्राणी प्राणितलोमेन, यो राज्यमपि मुञ्चति ।

तद्वधोत्थमघं सर्वोर्ध्विदानेऽपि न शाम्यति ॥”

“मार्य्यमाणस्य हेमाद्रिं, राज्यं वाऽथ प्रयच्छतु ।

तदनिष्टं परित्यज्य, जीवो जीवितुमिच्छति ॥”

“दीर्य्यमाणः कुशेनापि, यः स्वांगे हन्त दूयते ।

निर्मन्तून् स कथं जन्तुनन्तयेन्निशितायुधैः ॥”

तथोक्तं—

“स्सातलं यातु यदत्र पौरुषं, क नीतिरेषाऽशरणो ह्यदोषवान् ;

निहन्यते यद्वलिनातिदुर्बलो, हहा महाकष्टमराजकं जगत् ॥”

पुनश्च—“म्रियस्वेत्युच्यमानोऽपि, देही भवति दुःखितः ।

मार्य्यमाणः प्रहरणैर्दोरुणैः स कथं भवेत् ॥”

पुनरपि हिंसकान्निन्दति—

“कुण्ठिर्वरं वरं पंगुरशरीरी वरं पुमान् ।

अपि सम्पूर्णसङ्घागो, न तु हिंसा परायणः ॥”

स्वार्थिकी हिंसाऽपि हानीया, यथा—

“हिंसा विघ्नाय जायेत, विघ्नशान्त्यै कृतापि हि ।

कुलान्चारधियाऽप्येषा, कृता कुलविनाशिनी ॥”

“अपि वंशक्रमायातां, यस्तु हिंसां परित्यजेत् ।

संश्रेष्ठः सुलस इव, कालसौकरिकात्मजः ॥”

॥ हिंसां कुर्वन् विशोधयति निजात्मानम् ॥

“दमो देवगुरुपुंस्तिर्दानमध्ययनं तपः ।

सर्वमप्येतदफलं, हिंसां चेन्न परित्यजेत् ॥”

॥ शास्त्रे सूक्ष्महिंसां धर्मार्थं प्ररूपकोऽपि कुशास्त्रः ॥

“विश्वस्तो मुग्धधीर्लोकः, पात्यते नरकावनौ ।

अहो नृशंसैर्लोभान्धैर्हिंसाशास्त्रोपदेशकैः ॥”

अहिंसामाहात्म्यम्—

“मार्तेव सर्वमूतानामहिंसा हितकारिणीः ।

अहिंसैव हि संसारमरावमृतसारिणिः ॥”

“अहिंसा दुःखदावाग्निप्रावृषेण्यघनावली ।

भवभ्रमिरुगार्तानामहिंसा परमौषधिः ॥”

अस्याः फलम्

“दीर्घमायुः परं रूपमारोग्यं श्लाघनीयता ।

अहिंसायाः फलं सर्वं, किमन्यत्कामदैव सा ॥”

अत्रान्तरे—

हेमाद्रिः पर्वतानां हरिरमृतमुजां चक्रवर्ती नराणां,

शीतांशुज्योतिषां स्वस्तरुवनिरुहां क्षण्डरोचिर्भ्रह्माणाम् ॥

सिन्धुस्तोयाशयानां जिनपतिरसुरामर्त्यमर्त्याधिपानां,

यद्वच्चद्वद्रतानामधिपतिपदवीं यात्यहिंसा किमन्यत् ॥

अत एव प्राणवियोगानुकूलो व्यापारो हिंसा सर्वशास्त्रे निषिद्धैव । जैत्रैरपि प्राणिनामतिपातो दुःखं प्राणातिपातो विरतिरूपः सर्वतः साधूनां, देशतः श्रावकाणां चेति भावः । जीवानां जीवनवद्धमत्वा-

अथाऽऽह—

“दीयते प्रियमाणस्य, कोटिर्जीवितमेव वा,
धनकोटिं परित्यज्य, जीवो जीवितुमिच्छति ॥”

अत्राभयदानप्रदानप्राधान्यख्यापनार्थमुदाहरणं चेदम् ।

वसन्तपुरेऽरिदमननामा राजाऽऽसीत् स कदाचित्सासादस्त्रो
हि चतुर्वधूसमेतश्च, क्रीडति स्म । ताभिरपि स्वस्वकलाभिर्महीपं
प्रमोदयित्वा वरो लब्धः । पुनश्च राज्ञीमी राज्ञि स वरो न्यासीकृतः ।
एकदा कश्चिच्चौरो रक्तश्यामकरवीरकृतमुण्डमालो रक्तपरिधानः प्रहत-
वध्यडिण्डिमो राजमार्गेण नीयमानः राजपत्नीभिर्दृष्टो नृपेण सह दृष्ट्वा
च पृष्टं, ‘किमनेनाकारी’ति, तदैकेन राजपुरुषेणावेदितं, यथानेन परद्र-
व्याघपहारेण राजविरुद्धं धर्मविरुद्धं च कर्म कृतं तस्य परिणामस्वरूपो
राज्ञा प्राणदण्डो दत्तश्चास्ते, ततस्तन्मध्य एकया महत्या राज्ञ्या नृप-
पार्श्वे पूर्वदत्तो वरो याचित एकदिनं चोरोऽयं मोच्यो, यथाऽहमुप-
करोमीति । वरं प्राप्य च भोजनादिना स्वागतं कृत्वा स्वर्णखण्डसहस्र-
दानैस्तुष्टीकृतः सः । द्वितीयदिने द्वितीयया लक्षधनैः सत्कृतः । तृती-
यया कोटिमितैः स्वागतीकृतः । चतुर्थ्या तु राजानुमत्याऽऽमरणाद्र-
क्षितः । अभयंवचनं दापितमभयदानेन ततस्तांस्तामुपहस्याहुः । त्वयास्य
किं दत्तम् । तयोक्तं मया यद्वत् तत्काभिरपि न दत्तं । एवं तासां
पारस्परिकेऽधिकोपकारविषये विवादे न्यायार्थं राजाऽऽकारितस्ततो
राज्ञोपगम्य, कलहकारणं पृष्टं, तदा ताभिरावेदितं, अस्माकं मध्ये
केनाधिकमुपकृतम् । राज्ञा स एव चोर आहृतः पृष्टश्चेति यथा त्वया-
कस्या उपकारोऽमानितः । तेनाऽमाणि, ‘चतुर्थ्या मात्राऽभयं दापयित्वा
निर्मयः कृतः’ । अतस्तेस्या बहूपकारं मन्ये, सर्वदानानां मध्येऽभय-
दानस्यप्रधानत्वात् ।

तथा च सत्येषु वाक्येषु यदनवद्यं पापरहितं परपीडाऽनुत्पादकं वचनं तच्छ्रेष्ठं वदन्ति । यथाह दशवैकालिके—

“तदेव काणं काणेति, पंडगं पंडगं ति वा
वाहियं वावि रोगिचि; तेण चोरेति नो वए ।”

तथा च मनुः ।

“सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।
प्रियं तन्नानृतं ब्रूयादिति” ।

एवमेव तत्त्वार्थसूत्रे—

असदभिधानमनृतम् ॥ ९ ॥ ७ ॥

असदिति सद्भावप्रतिषेधोऽर्थान्तरं गर्हा च । तत्र सद्भावप्रतिषेधो नाम सद्भूतनिन्हवोऽभूतोद्भावनं च । तद्यथा नास्त्यात्मा, नास्तिपरलोकः, इत्यादि भूतनिन्हवः । श्यामाकतण्डुलमात्रोऽयमात्मा अंगुष्ठपर्वमात्रोऽयमात्मा, आदित्यवर्णो, निष्क्रिय इत्येवमाद्यमभूतोद्भावनम् । अर्थान्तरं यो गां ब्रवीत्यश्वमश्वं च गामिति । गर्हेति हिंसा-पारुष्यपैशुन्यादियुक्तं वचः सत्यमपि गर्हितमनृतमेवास्तीति भावः ।

एतन्मध्य एतत्प्रमाणानि—यथा—

“क्रोधलोभमदद्वेषरागमोहादि कारणैः, असत्यस्य परित्यागः सत्याणुव्रतमुच्यते ।” “हासकर्कशपैशुन्यनिष्ठुरादिवचो मुचः । द्वितीयाणुव्रतं पूतं, लमंते देहिनः स्थितिम् ॥”

“यद्वदन्ति शठा धर्मं, यन्म्लेच्छेष्वपि निन्दितम् ।

वर्जनीयं त्रिधा वाक्यमसत्यं तद्वितोद्यतैः ॥”

पुनर्यत्रासत्यप्रसंगः समजनि तत्र मौनं कार्यं परमसत्यं न वाच्यं, यथा हि सागारधर्माभूते—

“आवश्यके मलक्षेपे, पापकार्ये च वान्तिवत्,
मौनं कुर्वीत शश्वद्वा, भूयो वाग्दोषविच्छिदे ।”

मौनमाहात्म्यं यथा—

“सन्तोषं भाव्यते तेन, वैराग्यं तेन दर्श्यते ।

संयमः पोष्यते तेन, मौनं येन विधीयते ॥”

“लौल्यत्यागात्तपोवृद्धिरभिमानस्य रक्षणम् ।

ततश्च समवाप्नोति, मनः सिद्धिं जगन्त्रये ॥”

“वाणी मनोरमा तस्य, शास्त्रसन्दर्भगर्मिता ।

आदेया जायते येन, क्रियते मौनमुज्ज्वलम् ॥”

“पदानि यानि विद्यन्ते, वन्दनीयानि कोविदैः ।

सर्वाणि तानि लभ्यन्ते, प्राणिना मौनकारिणा ॥”

“न सार्वकालिके मौने, निर्वाहव्यतिरेकतः ।

उद्योतनं परं प्राज्ञैः, किञ्चनापि विधीयते ॥”

सत्याणुव्रतरक्षणार्थमाह—

“कन्यागोक्ष्मालीककूटसाक्ष्यन्यासापलापवत् ।

स्यात्सत्याणुव्रती सत्यमपि खान्यापदे त्यजन् ॥”

नियमसारेऽप्येवम्—

“रागेण वा दोसेण वा मोहेण वा मोसभासऽपरिणामं ।

जो पजहहि साहु सया विदियवयं होइ तस्सेव” ॥ ५७ ॥

{ रागेण वा द्वेषेण वा मृषाभाषा परिणामं ।
यः प्रजहति साधुः सदा द्वितीयव्रतं भवति तस्यैव }

अत्र मृषापरिणामः सत्यप्रतिपक्षः, स च रागेण वा द्वेषेण वा

मोहेन वा जायते तदा यः साधुः आसन्नमव्यजीवस्तं परिणामं परित्यजति तस्यैव द्वितीयं व्रतं भवतीति ।

“व्यक्तिव्यक्तं सत्यमुच्चैर्जपन् यः । स्वर्गस्त्रीणां भूरिमोगैकभाक् स्यात् ॥
अस्मिन् पूज्यः सर्वदा सर्वसद्भिः, सत्यात्सत्यं चान्यदस्ति व्रतं किम् ॥”

अलीकफलमुपदर्शयति यथा—

“मन्मनत्वं काहलत्वं, मूकत्वं मुखरोगिताम् ।

वीक्ष्यासत्यफलं कन्यालीकाद्यसत्यमुत्सृजेत् ॥”

“मूकाजडाश्च विकला, वाग्धीना वाग्जुगुप्सिताः ।

पूतिगन्धमुखाश्चैव, जायन्तेऽनृतभाषिणः ॥”

पुनश्च प्रतिषेधमाह—

“सर्वलोकविरुद्धं यद्यद्विश्वसितघातकम् ।

यद्विपक्षश्च पुण्यस्य, न वदेत्तदसूनृतम् ॥”

पुनश्च—

“असत्यतो लघीयस्त्वमसत्याद्वचनीयता ।

अधोगतिरसत्याच्च, तदसत्यं परित्यजेत् ॥”

“असत्यवचनं प्राज्ञः, प्रमादेनापि नो वदेत् ।

श्रेयांसि येन भज्यन्ते, वात्ययेव महाद्भुताः ॥”

॥ यदाहुर्महर्षयः सत्यम्भवाः, दशवैकालिके ॥

“अइअस्मि य कालस्मि, पञ्चुप्पण्णमणागिण्,

‘जमडं तु न जाणेज्जा, एवमेअं ति णो वए ।’

{ अतीते च काले, प्रत्युत्पन्नमनागते,
यमर्थं तु न जानीयात्, ‘एवमेतत्’ इति नो वदेत् । }

“अहमस्मि य कालस्मि, पञ्चुप्पणमणागए ।

जत्थ संका भवे तं तु, एवमेअं ति णो वए ॥”

“अतीते च काले, प्रत्युत्पन्नमनागते, ॥

यत्र शंका भवेत्तत्तु, ‘एवमेतत्’ इति नो वदेत् ॥”

{ अहमस्मि य कालस्मि, पञ्चुप्पन्नमणागए
निस्संकिअं भवे जं तु, एवमेअं तु निदिसे । }

“अतीते च काले, प्रत्युत्पन्नमनागते ॥

निश्शंकितं भवेद्यत्तु, ‘एवमेतत्’ तु निर्दिशेत् ॥”

पुनरप्यैहिकान् दोषानाह—

“असत्यवचनाद्वैरविषादाप्रत्ययादयः ।

प्रादुःषन्ति न के दोषाः, कुपथ्याद्याधयो यथा ॥”

“निगोदेष्वपि तिर्य्यक्षु, तथा नरकवासिषु ।

उत्पद्यन्ते मृषावादप्रसादेन शरीरिणः ॥”

“अल्पादपि मृषावादाद्रौरवादिषु संभवः ।

अन्यथा वदतां जैनीं, वाचं त्वहह का गतिः ॥”

“ज्ञानचारित्रयोर्मूलं, सत्यमेव वदन्ति ये ।

धात्री पवित्री क्रियते, तेषां चरणरेणुभिः ॥”

“अलीकं ये न भाषन्ते, सत्यव्रतमहाधनाः ।

नापराद्धमूलं तेभ्यो, भूतप्रेतोरगादयः ॥”

“शिखी मुण्डी जटी नम्रश्चीवरी यस्तपस्यति ।

सोऽपि मिथ्या यदि ब्रूते, निन्द्यः स्यादन्त्यजादपि ॥”

“एकत्रासत्यजं पापं, पापं निश्शेषमन्यतः ।

द्वयोस्तुलाविधृतयोराद्यमेवातिरिच्यते ॥”

“पारदारिकदस्यूनामस्ति काचित्प्रतिक्रिया ।

असत्यवादिनः पुंसः, प्रतीकारो न विद्यते ॥”

“कुर्वन्ति देवा अपि पक्षपातं, नरेश्वराः शासनमुद्रहन्ति ।

शीती भवन्ति ज्वलनादयो यत्तत् सत्यवाचां फलमामनन्ति ॥”

तथा च ज्ञानार्णवेऽप्याह—

“यः संयमधुरां घत्ते, धैर्यमालम्ब्य संयमी,

स पालयति यत्नेन, वाग्दने सत्यपादपम् ॥”

“अहिंसाव्रतरक्षार्थं, यमजातं जिनैर्मतम् ।

नारोहति परां कोटिं, तदेवासत्यदूषितम् ॥”

“असत्यमपि तत्सत्यं, यत्सत्त्वाशंसकं वचः ।

सावद्यं यच्च पुष्पाति, तत्सत्यमपि निन्दितम् ॥”

“अनेकजन्मक्लेशानां, शुद्ध्यर्थं यस्तपस्यति ।

सर्वं सत्वहितं शश्वत्स ब्रूते सूनुतं वचः ॥”

“सूनुतं करुणाक्रान्तमविरुद्धमनाकुलम् ।

अग्राम्यं गौरवाश्लिष्टं, वचः शास्त्रे प्रशस्यते ॥”

“मौनमेव हितं पुंसां, शश्वत्सर्वार्थसिद्धये ।

वचो वाचि प्रियं तथ्यं, सर्वसत्वोपकारि यत् ॥”

“असद्वदनवल्मीके, विशाला विषसर्पिणी,

उद्वेजयति वागेव, जगदन्तर्विषोल्बणा ॥”

“पृष्टैरपि न वक्तव्यं, न श्रोतव्यं कथंचन ।

वचः शंकाकुलं पापं, दोषाढ्यं चाभिसूयकम् ॥”

“मर्मच्छेदि मनःशल्यं, च्युतस्थैर्यं विरोधकम् ।

निर्दयं च वचस्त्याज्यं, प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥”

“धर्मनाशे क्रियाध्वंसे, सुसिद्धान्तार्थविप्लवे ।

अपृष्टैरपि वक्तव्यं, तत्स्वरूपप्रकाशने ॥”

“या मुहुर्मोहयत्येव, विश्रान्ता कर्णयोर्जनम् ।

विषमं विषमुत्सृज्य, साऽवश्यं पन्नगी न गीः ॥”

“न तथा चन्दनं चन्द्रो, मणयो मालतीस्रजः ।

कुर्वन्ति निर्वृतिं पुंसां, यथा वाणी श्रुतिप्रिया ॥”

“अपि दावानलप्लुष्टं, शाङ्खलं जायते वनम् ।

न लोकः सुचिरेणापि, जिह्वानलकदर्थितः ॥”

“सतां विज्ञाततत्त्वानां, सत्यशीलावलम्बिनाम् ।

चरणस्पर्शमात्रेण, विशुद्ध्यति धरातलम् ॥”

“नृजन्मन्यपि यः सत्यप्रतिज्ञाप्रच्युतोऽधमः ।

स केन कर्मणा पश्चाज्जन्मपङ्कात्तरिष्यति ॥”

“खण्डितानां विरूपाणां, दुर्विधानां च रोगिणाम् ।

कुलजात्यादिहीनानां, सत्यमेकं विभूषणम् ॥”

“न हि स्वप्नेऽपि संसर्गमसत्यमलिनैः सह ।

कश्चित्करोति पुण्यात्मा, दुरितोत्सुकशंकर्या ॥”

“सुतस्वजनदारादिवित्तबन्धुकृतेऽथवा ।

आत्मार्थे न वचोऽसत्यं, वाच्यं प्राणाययेऽपि च ॥”

इत्यादिप्रमाणैः सत्यमनवद्यं पापरहितमेव श्रेष्ठम् ॥

(अथ ब्रह्मचर्यमाह—)

तपस्सु चेच्छाया निरोधव्यापारेषु द्वादशप्रकारेषु मध्ये यथैवोत्तमं नवविधब्रह्मचर्यगुप्त्युपेतं ब्रह्मचर्यं प्रधानं भवति । कर्मनीयकामिनी-मनोहराङ्गनिरीक्षणद्वारेण समुपजन्तितकौतूहलचित्तवाञ्छापरित्यागेनाथवा

स्ववेदोदयामिधाननोकषायतीव्रोदयेन संजातमैथुनसंज्ञापरित्यागलक्षण-
शुभपरिणामेन च ब्रह्मचर्य्यं श्रेष्ठं भवति सर्वेषु तपस्विता भावः ।

आह च—

“भवति तनुविभूतिः कामिनीनां विभूतिं, स्मरसि मनसि कामिस्त्वं
तदा मद्वचः किम् ; सहजपरमतत्त्वं स्वस्वरूपं विहाय व्रजसि विपुलमोहं
हेतुना केन चित्तम् ।”

॥ अब्रह्म दोषा यथा— ॥

“सन्तापरूपो मोहांगसादतृष्णानुबन्धकृत् ।

स्त्रीसम्भोगस्तथाप्येष, सुखं चैत्का ज्वरेऽक्षमा ॥”

॥ परदाररतौ सुखाभावः, अनायुष्यकारित्वं च ॥ यथा—

“न हीदृशमनायुष्यं, लोके किञ्चन विद्यते ।

यादृशं पुरुषस्येह, परदाराभिर्मर्शनम् ॥”

अथ ब्रह्मचर्य्यमाहात्म्यमाह—

“स्वस्त्रीमात्रेऽपि सन्तुष्टो, नेच्छेद्योऽन्याः स्त्रियः सदा ।

सोऽप्यद्भुतप्रभावः स्यात्किं वर्ण्यं वर्णिनः पुनः ॥”

॥ ब्रह्मचारिणीं सतीं दृष्टान्तेन स्पष्टयति— ॥

“रूपैश्वर्य्यकलावर्य्यमपि सीतेव रावणम् ।

परपूरुषमुज्जन्ती, स्त्री सुरैरपि पूज्यते ॥”

अन्यच्च तत्त्वार्थसूत्रे—

स्त्रीमैथुनमब्रह्म— ॥ ११-७

स्त्रीपुंसयोर्मैथुनभावो मिथुनकर्म वा मैथुनं,

तदब्रह्म—

अन्यथापि—

“मातृस्वसृसुतातुल्या, निरीक्ष्य परयोषितः ।

स्वकलत्रेण यस्तोषश्चतुर्थं तदणुव्रतम् ॥”

“दुःखानां निधिरन्यस्त्री, सुखानां प्रलयानलः ।

व्याधिवहुःखवत्त्याज्या, दूरतः सा नरोत्तमैः ॥”

“स्वभर्तारं परित्यज्य, या परं याति निरुपा ।

विश्वासं श्रयते तस्यां, कथमन्यः स्वयोषिति ॥”

“किं सुखं लभते मर्त्यः सेवमानः परस्त्रियम् ।

केवलं कर्म बध्नाति, श्वभ्रभूम्यादिकारणम् ॥”

यतः—

“विन्दन्ति परमं ब्रह्म, यत्समालम्ब्य योगिनः ।

तद्गतं ब्रह्मचर्यं स्याद्धीरधौरेयगोचरम् ॥”

“एकमेव व्रतं श्लाघ्यं, ब्रह्मचर्यं जगत्रये ।

यद्विशुद्धिं समापन्नाः पूज्यन्ते पूजितैरपि ॥”

तन्मते दशधा मैथुनम्—

“आद्यं शरीरसंस्कारो, द्वितीयं वृष्यसेवनम्,

तौर्यत्रिकं तृतीयं स्यात्, संसर्गस्तुर्यमिष्यते ।

योषिद्विषयसंकल्पः, पञ्चमं परिकीर्तितम् ।

तदंगवीक्षणं षष्ठं, संस्कारः सप्तमं मतम् ॥”

“पूर्वानुभोगसम्भोगस्सरणं स्यात्तदष्टमम् ।

नवमं भाविनीचिन्ता, दशमं वस्तिमोक्षणम् ॥”

“किम्पाकफलसंभोगसन्निभं तद्वि मैथुनम् ।

आपातमात्ररम्यं स्याद्विपाकेऽत्यन्तमीतिदम् ॥”

“विरज्य कामभोगेषु, ये ब्रह्म समुपासते ।

एते दश महा दोषास्तैस्त्याज्या भावशुद्धये ॥”

“सिक्तोऽप्यम्बुधरव्रतैः, प्लावितोऽप्यम्बुराशिभिः ।

न हि त्यजति सन्तापं, कामवह्निप्रदीपितः ॥”

“मूले ज्येष्ठस्य मध्याह्ने, व्यथे नमसि भास्करः ।

न श्लोषति तथा लोकं, यथा दीप्तः स्मरानलः ॥”

“हृदि ज्वलति कामाग्निः, पूर्वमेव शरीरिणाम् ।

भस्मसात्कुरुते पश्चादंगोपाङ्गानि निर्दयः ॥”

भोगिदंष्ट्रस्य जायन्ते, वेगाः सप्तैव देहिनः ।

“स्मरभोगीन्द्रदंष्ट्रानां दश स्युस्त भयानकाः ॥”

इमे ते दश—यथा—

“प्रथमे जायते चिन्ता, द्वितीये द्रष्टुमिच्छति ।

तृतीये दीर्घनिश्वासाश्चतुर्थे भजते ज्वरम् ॥”

“पंचमे दह्यते गात्रं, षष्ठे भक्तं न रोचते ।

सप्तमे स्यान्महामूर्च्छा, उन्मत्तत्वमथाष्टमे ॥”

“नवमे प्राणसन्देहो, दशमे मुच्यतेऽसुभिः ।

एतेर्वर्गेः समाक्रान्तो, जीवस्तत्त्वं न पश्यति ॥”

“नासने शयने याने, स्वजने भोजने स्थितिम् ।

क्षणमात्रमपि प्राणी, प्राप्नोति स्मरशल्यतः ॥”

“दक्षो मूढः क्षमी क्षुद्रः, शूरो मीरुर्लघुर्गुरुः ।

तीक्ष्णः कुण्ठो वशी भ्रष्टो, जनः स्यात्स्मरवंचितः ॥”

“यदि प्राप्तं त्वया मूढ !, नृत्वं जन्मोत्सङ्गमात् ।

तदा तत्कुरु येनेय, स्मरज्वाल् विलीयते ॥”

इदानीमाशुष्मिकमैहिकं चाब्रह्मफलमुपदर्श्य गृहस्योचितं
पुनरपि ब्रह्मचर्यव्रतमाह—

“षण्ढत्वमिन्द्रियच्छेदं, वीक्ष्याऽब्रह्मफलं सुधीः॥

भवेत्स्वदारसन्तुष्टोऽन्यदारान् वा विवर्जयेत् ॥”

“रम्यमापातमात्रे यत्परिणामेऽतिदारुणम् ।

किंम्पाकफलसंकाशं, तत्कः सेवेत मैथुनम् ॥”

“यद्यपि निषेव्यमाणा, मनसः परितुष्टिकारका विषयाः ।

किंम्पाकफलादनवद्भवन्ति पश्चादतिदुरन्ताः ॥”

“कम्पः स्वेदः श्रमो मूर्च्छा, अमिर्गानिर्वलक्षयः ।

राजयक्ष्मादिरोगाश्च, भवेयुर्मैथुनोत्थिताः ॥”

“योनियन्नसमुत्पन्नाः, सुसूक्ष्मा जन्तुराशयः ।

पीड्यमाना विपद्यन्ते, यत्र तन्मैथुनं त्यजेत् ॥”

योनौ जन्तुसद्भावं वात्स्यायनः कामशास्त्रकारोऽप्याह ।

वात्स्यायनश्लोको यथा—

“रक्तजाः कृमयः सूक्ष्मा, मृदुमध्याधिशक्तयः ।

जन्मवर्त्मसु कण्डूतिं, जनयन्ति तथाविधाम् ॥”

कामज्वरचिकित्सार्थमौषधमिव मैथुनसेवनमिति यो मन्येत
तं प्रत्याह—

“स्त्रीसम्भोगेन यः कामज्वरं प्रतिचिकीर्षति ।

स हुताशं घृताहुत्या, विध्यापयितुमिच्छति ॥”

इतर अप्याहुः—

“न ज्ञातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव, भूय एवामिवर्धते ॥”

॥ स्त्रियाऽपि परपुरुषो भुजग इव त्याज्यः ॥

“ऐश्वर्य्ये राजराजोऽपि रूपे मीनध्वजोऽपि यः ।

सीतया रावण इव, त्याज्यो नार्य्या नरः परः ॥”

पुनश्च—“प्राणभूतं चरित्रस्य, परब्रह्मैककारणम् ।

समाचरन् ब्रह्मचर्य्यं, पूजितैरपि पूज्यते ॥”

यतः—“चिरायुषः सुसंस्थाना, दृढसंहनना नराः ।

तेजस्विनो महावीर्य्या, भवेयुर्ब्रह्मचर्य्यतः ॥”

एतैर्ज्ञायते ब्रह्मचर्य्यमाहात्म्यम् ॥

तथैव सर्वलोकोत्तमरूपसम्पदा सर्वातिशायिन्या क्षायकज्ञानदर्शन-
शीलैर्ज्ञातपुत्रो ज्ञातनन्दनोऽन्तिमजिनः श्रमणः प्रधानः ॥ यतो भगवतो
महावीरस्य बहूनि नामानि सन्ति । यथा—

“समणे भगवं महावीरे नाते, नातपुत्ते, नातकुलनिवृत्ते,
विदेहदिन्ने, विदेहजच्चे, समणे भगवं महावीरे, कासवगोत्ते, अम्मा.
पियुसतिए वड्ढमाणे, सह सम्मुदिए समणे, भीमभयमेरवं ओरालं
अचेल्यं परिसहं सहइत्तिकट्ठुं देवेहिं से नाम कयं समणे भगवं
महावीरे ॥ श्रीआचाराङ्गसूत्रम्—११, १५, १६-१७

“एवं से उदाहु अणुत्तरनाणी, अणुत्तरदंसी अणुत्तरणाणदंसणधरे
अरहा णायपुत्ते भगवं, वेसालिए वियाहिए” ।

(श्री सूयगडांगसूत्रम् १-२)

भगवतो महावीरस्य ज्ञातवंशो यथाऽऽह सिद्धान्ते ।

“छविहा कुलारिया मणुस्सा प० तं० उग्गा, भोगा, राइण्णा,
इक्खागा, णाता, कोरवा” ॥ (श्री ठाणांग सूत्रम् ४९७) -

“जात्यार्या, इक्ष्वाकवो, विदेहा, हरयोऽस्त्राष्ठा, ज्ञाता, कुरवो, वुवुनाला, उग्रा, भोगा, राजन्या इत्येवमादयः क्षत्रिया आर्यकुलोद्भवाः” ॥

(तत्त्वार्थसूत्रम् ३-१५)

ज्ञातखण्डोद्यानोऽपि ज्ञातवंशस्य परित्यज्यमादत्ते, यथा—

“वहिया ये ‘णायसंडे’ आपुच्छिताण णायए सेवे ।

दिवसे मुहुत्तसेसे कमाणामं तमणुपत्तो ॥”

(आवश्यकचूर्णि पृ० २६७)

पुनश्च—

“उत्तरखत्तियकुण्डपुरसंनिवैसस्स मज्झेणं निगच्छत्ति र ता जेणेव ‘णायसंडे’ उज्जाणे तेणे व उवागच्छइ.....महावीरे लोयं करेइ ।”

(श्री आचारांगसूत्र-२-१५-८)

श्रीहेमचन्द्राचार्योऽपि परिशिष्टपर्वणि ज्ञातनन्दनमिति शब्दप्रयोगं कृत्वा प्रणमस्करोति, यथा—

कल्याणपादपारामं, श्रुतगंगाहिमाचलम्,

विश्वाम्भोजरविं देवं, वन्दे श्रीज्ञातनन्दम् ॥

इत्यादिप्रमाणैर्भगवान् महावीरो ज्ञातवंशमलंकृतवान् ।

अन्वयार्थ—जैसे [दाणाण] दान-धर्ममें [अभयप्पयाण] अभयदान [सेठ्ठं] श्रेष्ठ है, [वा] और [सच्चेसु] सत्योंमें [अणवज्जं] पाप रहित-दूसरोंको पीडा न देनेवाला सत्य-वचन [वा] और [तवेसु] सब तपोंमें [वंभचेरं] ब्रह्मचर्यको [उत्तम] अच्छा [वयंति] कहा है, उसी प्रकार [समणे] दयालु-श्रमण [णायपुत्ते] ज्ञात-पुत्र-महावीर [लोगुत्तमे] लोकमें] श्रेष्ठ थे ॥ २३ ॥

भावार्थ—स्व परके हितकेलिए किसीवस्तुका निष्काम अर्पण करना दात है; दान अनेक प्रकारका होनेपर भी ‘अभयदान’ सब दानोंमें उत्तम है,

इसी प्रकार सत्य भी अनेक प्रकारका है; तथापि दूसरेको जिस सत्यसे पीडा न हो ऐसा सत्य-प्रियसत्य उस सत्यसे अच्छा है जिससे दूसरोंको पीडा हो, और सब तपोमें ब्रह्मचर्य तप सर्वोत्कृष्ट है, उसी प्रकार भगवान्-महावीर भी लोकमें सर्वोत्तम थे ॥ २३ ॥

भाषा-टीका—अपनी और औरोंकी उन्नति तथा भलाईके लिए जो परोपकारकी दृष्टिसे दिया जाय उसे दान कहते हैं। या अपने अधिकारको वस्तु-मेंसे हटा कर जिस वस्तु पर किसी अन्यको अधिकार देदेना भी दान कहा जा सकता है। परन्तु यहा तो श्रद्धा और प्रतीति के साथ भक्ति भाव पूर्वक, परिग्रहका ममत्व भाव छोडकर कर्मोंकी निर्जराके लिए अनुकम्पासे तथा मन, वर्चन कायकी शुद्धिसे फलकी इच्छा न रख कर दाता जिस पात्रमें कुछ पवित्र वस्तु देता है उसीका नाम दान है।

और वह अन्नदान, औषधदान, ज्ञानदान, अभयदानके भेदसे चार प्रकारका है। परन्तु उन सबमें प्राणियोंका भय हटा कर उन्हें सर्वथा निर्भय करदेना ही सर्वोत्तम दान अभयदान माना गया है। क्योंकि आत्मामें दश प्राण होने से प्राणी कहलाता है। जीवित रहनेकी इच्छा या जीवित रहना ही इसका स्वभाव रहनेसे इसकी 'जीव सज्ञा' है। दशप्राण 'द्रव्य प्राण' हैं और 'भाव प्राण' अनन्त चतुष्टय कहलाते हैं, वास्तवमें यह जीव तीनों कालमें इन्हीं प्राणोंसे जीवित रहता है। अतः सब जीव जीवित रहनेकी इच्छा रखते हैं मरना कोई नहीं चाहता, किसीको मरना अभीष्ट नहीं है। अतः जीवित रहनेके अभिलाषुओंको 'अभय' दान देकर उनका सब प्रकारसे रक्षण करना मनुष्यका श्रेष्ठतम कर्तव्य है।

कहा भी है कि—"जिस प्रकार सुखे अपने प्राण प्रिय हैं उसी प्रकार अन्य देह धारियोंको भी अपना जीवन प्रिय है। स्वर्गका निवासी इन्द्र और विष्टेका कीडा, महलमें रहने वाला राजा और झोंपड़ीमें रहने वाला गरीब लकड़हारा समान जीवन चाहते हैं। यह समझ कर किसी भी प्राणीके 'मन' नामक प्राणको भी कष्ट न देना चाहिए।"

"क्योंकि अहिंसा परम धर्म है, हिंसा सब जगह पर निन्दित की गई है, यह स्वयंको प्रिय न होने के कारण औरों को भी अप्रिय है। क्योंकि अपनी और औरों की मनोदशामें कोई अन्तर नहीं है। अतः चतुर मनुष्य अपने मनमें

सदैव यही भाव रखता है कि—किसी भी तरह जगत् के जीवोंका कल्याण मंगल या भलाई करूँ, परोपकारमें स्वयं लग कर औरों को भी लगानेका प्रयत्न करूँ । अपनेमें दोषमात्रका लेश तक न रख कर औरों को भी निर्दोष बनानेका सतत प्रयत्न करूँ । आत्माके अनन्त सुखसे सुखी बन कर औरों को भी सुख के स्थान पर ले जाऊँ”

परन्तु यदि कोई प्राणी इन भावोंके विपरीत चल कर लोभ का दास बन कर, जवानकी लालसाके जालमें फँसकर, धन कमानेकी इच्छासे, या लड़ाईमें विजय पानेकी आशासे, अपने मनको बहलानेकी गरजसे निरपराध और दीन जीवों को मार डालता है, तब इस पाप दोष से दूष्य होकर उस अधम या स्वार्थी को नरक-(दुःख) में अवश्य जाना पड़ता है । इसी सिद्धान्तकी सब प्रकारके महापुरुषोंने रक्षाकी है । सब ने जन्म लेकर इसको उन्न-कोटिमें लानेका प्रचार किया है । महर्षि ‘पतंजलि’ ने तो इसको ही बड़ा पद दिया है । पाच यमोंमें जीव रक्षा सबसे पहला यम है ।

“किसीने क्रोध, लोभ, मोहके वश होकर हिंसा करने, कराने, अनुमोदन करनेको वितर्क कहा है । इस पापका परिणाम उनके मतमें अनन्त दुःख फल बताया गया है ।”

“कहीं अहिंसाकी प्रशंसा यहा तक की गई है की प्राणधारियोंसे वैर भाव तक त्यागदेना चाहिए । साधक तब ही अहिंसाका साधन कर सकता है ।”

श्रीमदुमास्वामीने भी तत्त्वार्थसूत्रमें यही कहा है कि जो कोई भी जीव प्रमाद अर्थात् असावधानता युक्त होकर काययोग, वचनयोग और मनोयोगके द्वारा प्राणोंका ‘अतिपात’ या व्यपरोपण करता है, उसको ‘हिंसा’ कहते हैं । हिंसा-करना, मारना, प्राणोंका अतिपात—त्याग अथवा वियोग करना, प्राणोंका वध करना, जीव-कायसे अलग करके देहान्तरको सक्रम कर देना, भवान्तर-नाल्यन्तरको ‘पहुँचा देना, और प्राणोंका व्यपरोपण करना, इन सब शब्दोंका एक ही भाव है ।

“यदि कोई जीव प्रमादी अर्थात् मद, विषय, कषाय, निद्रा, विक्रियाके वश होकर ऐसा कार्य करता है, अपने या परके प्राणोंका ‘व्यपरोपण’ करनेमें प्रवृत्त होता है, तब वह हिंसक हिंसाके दोषका भागी समझा जाता है । परन्तु प्रमाद छोड़ कर प्रवृत्ति करनेवालेके शरीरादिके निमित्तसे यदि किसी जीवका वध होजाय

तब वह उस दोषका भागी नहीं समझा जाता । क्योंकि इस लक्षणमें प्रमादका योग मुख्य रूपसे बताया है और अप्रमत्त अवस्थाका नाम 'अहिंसा' है ।

इसके अतिरिक्त योग सूत्रके व्यास कृत भाष्यमें भी अहिंसाका लक्षण बांधते समय उन्होंने बताया है कि—सर्व्वदा सब प्रकारके जीवोंसे कभी द्रोहका न करना 'अहिंसा' है ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिमें—योगी जनोंने मनवचन काय से किसीको क्लेश न पहुँचाना 'अहिंसा' कहा है ।

“अहिंसा, सत्यबोलना, परवस्तुको विना आज्ञा न लेना, आत्माको पवित्र बनाना, इन्द्रियोंका वश करना, दान देना, दया करना, मनो विकारोंके प्रवाहको दमना, शान्त रहना, इन सबको धर्म साधन बताया है ।”

यजुर्वेद—यहां भी यही उपदेश दिया है कि—“हे पुरुष ! तू जगत् के किसी भी प्राणीकी हिंसा मत कर 'मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे, १८-३ अपनी आखोंसे सबको मित्रकी दृष्टिसे देख शत्रुकी सी दृष्टि किसी पर मत डाल ।”

मनुका पांचवाँ अध्याय—“जो मनुष्य अपने कल्याणकी तो इच्छा प्रगट करता है परन्तु प्राण, भूत, जीवोंकी हिंसा कर डालता है, वह जीव अपनी इस जीवित दशामें और मर कर परलोकमें कभी भी सुख न पायगा ।”

दशधर्म—“धैर्यरखना, शातिकरना, आत्माको पापसे विरक्त करना, चोरी न करना, आन्तरिक पवित्रता रखना, इन्द्रियोंको वशमें रखना, सत्य बोलना, क्रोध न करना, अहिंसाका पालन करना, इस प्रकार धर्मके दश लक्षण कहे हैं । जिनमें अहिंसाको भी स्थान प्राप्त है ।”

महाभारत—“में यह सत्य कहता हूं कि—सत्यवादियोंका धर्म अहिंसा है और यही सब धर्मोंमें प्रधान है, तथा हिंसा करना अधर्म और पाप है ।”

अहिंसा वचनामृत—“अहिंसा परम धर्म है, अहिंसा उत्कृष्ट दमन है, अहिंसा उत्कृष्ट दान है, अहिंसा प्रधान तप है, अहिंसा परम यज्ञ है, अहिंसा परम फल है, अहिंसा परम मित्र है, अहिंसा उत्कृष्ट सुख है ।”

“सब प्रकारके यज्ञोंमें अनेक प्रकारके दान करना, सब तीर्थोंमें अनेक स्तुतिएँ गाना, सब दानोंका फल या परिणाम अहिंसासे बढ़ कर चहीं है । अर्थात् वे कर्म अहिंसाकी चराकरी नहीं कर सकते ।”

नियमसार—“कुलस्थान, योनिस्थान, जीवसमासस्थान, मार्गणा स्थान इत्यादि भेदोंको भलि भान्ति जान कर जीव रक्षा करनेके भावको ‘अहिंसा’ कहते हैं। जीवोंकी मृत्यु होती है या नहीं इस प्रकारके विचारमें लगे हुए परिणामके सुधारके बिना पाप हिंसा रूप क्रियाका त्याग होना कठिन है, अतः इस रक्षाके प्रयत्नमें लगना ‘अहिंसा’ है।”

समन्तभद्राचार्य कहते हैं कि—“जगत् में इसे सब जानते हैं कि—अहिंसा परब्रह्म स्वरूप है, अर्थात् आत्माकी वीतरागता ही अहिंसा है, जहा वीतरागता है, वहीं आत्मा का शुद्ध स्वरूप है, जिस आश्रमके चरित्रमें अणुसात्र भी आरम्भ नहीं है वहीं यह पूर्ण अहिंसा प्राप्त होती है। आशय यह है कि आदर्श पुरुषोका सच्चरित्र रूप आचरण ही अहिंसा है, अतः अहिंसाकी सिद्धिके लिए ही परम दयालु प्रभुने आरम्भ और परिग्रहको त्याग दिया। प्रभु विकार शील वेश और परिग्रहमें अनुरक्त नहीं थे। क्योंकि जहा परिग्रहकी आसक्ति नहीं है वहां ही जंचे दर्जेका अहिंसा धर्म है। ‘जिनधर्म की जय’ इसी लिए बोलते हैं कि इसमें पूर्ण ‘अहिंसा’ का पालन किया जाता है। यही त्रस जीवका घात करनेवाले विचारोंको जब मूलसे हटानेका कारण है। तथा ‘पंच काय’ रूप इकेन्द्रिय स्थावर जीवोंके नाना प्रकारके होनेवाले बंधसे वह विलकुल दूर है और वह सुन्दर सुखसे भरपूर समुद्रके समान अगाध है।”

“मुनिओंका कर्तव्य है कि वे सर्व्वथा अहिंसाका पालन करें, क्योंकि हिंसाका परिणाम दुःखजनक है, जिसे महापुरुषोंने महान् अनुभवसे बताया है। जिनके ये वचनमृत हैं।”

“पैरसे लचार है, शरीरकी चमड़ीको फोड़ कर कोढ़ बाहर टपकने लगा है, हाथ कटे हुए हैं, और भी अनेक रोगोंसे ग्रस्त है। उसे देख कर समझ लेना चाहिए कि उन्हें यह दारुण दुःख अन्य प्राणियोंकी हिंसा करनेसे भुगतना पडा है अतः चतुर पुरुषका यह कर्तव्य है कि—निरपराधजीवी संकल्पमात्रसे कभी ‘हिंसा’ न करे।”

“सुखदुःखमें, अच्छे-बुरेमें, युक्त अयुक्तमें, अपनी आत्माकी तरह अन्य आत्माओंको समझ कर कभी किसीका हिंसा रूप अनिष्ट नकरे।”

3 **लोकोंका यह मन्तेव्य है कि**—“धर्मका सम्पूर्ण अंग सुन कर तया मनमें विवेक रख कर उसका निर्णय पूर्व्वक यह सोच है कि जब मुझे अपने

प्रतिकूल कुछ अच्छा नहीं प्रतीत होता है, तब औरों को उनके प्रतिकूल आचरण कब इष्ट है ।”

“सबको अपने प्राण ही प्रिय हैं, राज्य नहीं”—“प्राणी अपने प्राणोंकी रक्षाके लोभमें राज्य को भी तृणकी तरह छोड़ देता है । अत एव किसीके प्राणोंका नाश करनेसे जो पाप होता है वह समस्त पृथ्वी दान कर देनेसे भी दूर नहीं होता ।”

“मरनेवालों चाहे राज्य भी प्रदान करो, या सुवर्ण का पहाड़ अर्पण करदो, परन्तु जीवनके सन्मुख वे वस्तुएँ उसे कुछ भी अच्छी नहीं लगतीं, इसी लिए वह उन सब को छोड़ कर जीवित रहनेकी ‘अपील’ करता है ।”

पीडा—“जरासा काटा पैर में लग जाता है, मगर वह सारे अगों में भारी पीडा उत्पन्न कर देता है, परन्तु जो निरपराध जीवोंको तीक्ष्ण शस्त्रसे मौतके घाट उतार देता है, उस मरनेवालेके दुःखका क्या ठिकाना है । उसे तो अवश्य अनिर्वचनीय वेदना होती है ।”

“यह कहा की नीति है जो अशरण, निरपराध; दुर्बल प्राणी बलवान् के द्वारा मारा जाता है, हाय ! हमें तो कष्ट के साथ कहना पड़ता है कि—जगत् में अराजकता छा गई है, अब यहा न्यायको कहाँ स्थान रह गया है ।”

“यदि कोई किसीके कानोंको यह सुनादे कि तू मरजा ! तब सुननेवाला यह सुनते ही काप उठता है, शरीर भयभीत और दुःखी हो जाता है । जो पैरों और कठोर शस्त्रसे किसीको मारने लगता है तब उसकी क्या दशा होती होगी । उसके दुःखका अनुभव सिवाय उसके भला और कौन कर सकता है ।”

“हाथका कट जाना अच्छा है, विना पैर रहना भी कुछ बुरा नहीं, मगर सम्पूर्ण शरीरके अगोंको पाकर हिंसा करनेवाला पुरुष सर्वथा निकम्मा है, अर्थात् वह किसी कामका नहीं है ।”

मतलब साधने की हिंसा भी हानिकर है—“विघ्नकी शान्तिके लिए की गई हिंसा भी विघ्नके लिए ही होगी । बहुतसे यह कह डालते हैं कि—हमारे कुलका यही ‘आचार’ चला आता है, मगर वह कुछ कुलकी भलाईके लिए नहीं है, वह तो कुल नाश के लिए ही होगा, शान्तिके लिए नहीं । अपने वंशमें चली आनेवाली कुलक्रमागत हिंसाको जो भी प्राणी छोड़ कर शुद्ध हो

जाता है, वह काल सूर कसाईके पुत्र 'सुलस' की तरह सब मनुष्योंमें पवित्र और श्रेष्ठ गिना जाता है ।”

“जो इन्द्रियोंको तो बग रखना चाहता है, तथा देव और गुरु की आत्मीय सेवा करता है, यथा शक्य दान भी देता है, तत्वको पढ कर पढाता भी है, तप भी करता है, परन्तु जरासी भी हिंसाको यदि धर्म मान्यतासे कर देता है तब तो उपरोक्त सबकी सब क्रियाएँ निष्फल हैं, अतः सिद्ध हुआकि धर्मके नाम पर की गई हिंसा भयंकर पापकारिणी है ।”

“जिस शास्त्रमें धर्मका नाम लेकर हिंसा करनेका उपदेश किया हो वह शास्त्र न होकर कुशास्त्र समझा जाना चाहिए अर्थात् वह शस्त्र है शास्त्र नहीं ।”

“यह कितना आश्चर्य है कि—मनुष्य तक को मार देनेवाले, लोभान्ध होकर पथ भ्रष्ट होजाने वाले, हिंसा विधायक शास्त्र बनाकर, तथा पाप करनेका उपदेश देकर, लोकोंको मूर्ख बना रहे हैं, अन्ध विश्वासी बनाकर मानो नरकके कुंडेमें डाल रहे हैं ।”

अहिंसाका माहात्म्य—“अहिंसा माता की तरह सबकी पालिका और हितकारिणी है । अहिंसा ही शत्रुओंके मनमें अमृतका संचार करनेवाली है । अहिंसा दुःखरूपी दवानलको बुझानेमें अमोघ और प्रधान मेघ है, संसार भ्रमणा यानी जन्म मरणके रोगसे पीड़ितोंके लिए तो आरोग्यता देनेमें समर्थ ‘औषधि’ है ।”

अहिंसाका फल—“लम्बी आयु, स्वच्छ और सुन्दर रूप, नीरोगता, ससारमें निर्मल यशः कीर्ति, इत्यादि सामग्रिँ अहिंसा पालन करनेके उपलक्षमें ही तो मिली हैं । अधिक क्या कहा जाय अहिंसा सब मनोरथ पूर्ण करनेवाली है ।”

किसीने ठीक ही कहा है कि—“पहाड़ोंमें सुमेरु, अमृत पीने वालोंमें देवता, मनुष्योंमें चक्रवर्ती, ज्योतिष् चक्रमें चाद, छंढी छायां देनेवालोंमें फलदार वृक्ष, ग्रहोंमें सूर्य, जलाशयोंमें समुद्र, सुर-असुर-मनुष्य तथा चक्रवर्तियोंमें वीतराग के पदकी तरह सब व्रतोंमें ‘अहिंसा’ को सबमें बडप्पन तथा प्रधानता प्राप्त है । अर्थात् इससे बढ कर और बडा व्रत क्या हो सकता है ।”

निष्कर्ष—इन सब शास्त्रोंका मीलान करनेसे यह स्वयं सिद्ध हो जाता है कि—हिंसा सब शास्त्रोंमें वर्जित है; जैनोंने तो इसका नाम प्राणातिपात कहा है,

जिस का आशय यह होता है कि-किसी के एक-प्राणको भी निरर्थक न दुखाना चाहिए। साधु मुनिराज इसका सम्पूर्ण अंग पालन करते हैं। और गृहस्थ जन इसका एक भाग ही निमा सकते हैं क्योंकि सबको अपना जीवन सब वस्तुओं से अधिक प्रिय है।

जैसे कहा है कि—“यदि मरनेवालेको यह कहा जाय कि—तुम सोनेके ‘एक फ़ोड सिक्के’ लेकर हमें अपनी जान मारनेकेलिए कहदो, तब वह धनके ढेरको छोड़कर जीवित रहनेकी आशा प्रगट करेगा। क्योंकि जान दे देनेपर उसकेलिए धन किस कामका है। अतः सबको अपना जीवन प्रिय है। इस लिए सब दानोंमें अभय दान श्रेष्ठ है।”

अभयदान पर उदाहरण—“अरिदमन वसन्तपुरका राजा है, वह अपनी चार रानियोंसे नित्य रंग रलिया करता है। एक दिन उन रानियोंने गाना, वजाना, नाचना आरम्भ किया; राजा उनकी गान्धर्व विद्या पर लट्टू होगया और बोला कि आज तुम जो कुछ मागोगी वही दूंगा। रानियोंने कहा कि इस समय तो हमें किसी वस्तुकी आवश्यकता नहीं है, कालान्तरमें माग लेंगी, अब हमारा वर अपने पास जमा कर लीजिए; राजाने कहा अच्छा।”

एक बार रानियोंने एक चोरको देखा कि जिसे लाल कपड़े, और जूतोंका हार पहिना कर बध्य भूमि ले जाया जा रहा है। रानियोंके साथ राजा भी महल पर टहल रहा था, देखकर उन्होंने पूछा कि प्राणनाथ! इसने क्या अपराध किया है। राजाने उसी समय एक सिपाहीको बुलाकर पुछवाया, उसने कहा कि पृथ्वीनाथ! इसने चोरी जैसा अकार्य करके राज और धर्मके विरुद्ध कार्य किया है, अतः आपनेही तो इसको ‘प्राणदंड’ पानेकी आज्ञा दी है।

यह सुनकर उनमें से एक रानी ने कहा कि प्राणवल्लभ! आप मेरा ‘वर’ यह दें कि इसे एक दिनके लिये न मारें जिससे मैं इस पर कुछ उपकार कर सकूँ। राजाने कहा “तथास्तु”

रानीने उसे महलमें लिवा कर कहा तुझे आजके लिए बचा दिया है, अतः आज खा पी और मौज कर। यह कह उसका खूब अन्न और वस्त्रसे स्वागत किया, सवेरा होने पर उसे एक हजार दीनार देकर अपने महलसे विदाकर दिया।

इसी प्रकार दूसरी और तीसरी रानीने भी एक एक दिन रक्खा और क्रमसे एक लाख और एक फ़ोड सोनेके सिक्कोंका पारितोषिक दिया।

मगर चौथी रानीने उसे कुछ भी न देकर उसका वह प्राणदंड का अपराध राजासे कह कर क्षमा करा दिया । तब यह सुन उन तीनोंने कहा कि इसे तूने क्या दिया है ? चौथी रानीने कहा कि मैंने इसे वह वस्तु दी है, जिसे तुम सब मिल कर स्वप्नमें भी नहीं दे सकीं । यह सुनकर वे सब क्रुद्ध होकर उसके गले पड गईं और बोलीं कि हमने तो उसे क्रोडपति बनादिया है और तुम कहती हो कि हमने इसपर तुनके जितना उपकार भी नहीं किया । चौथीने कहा कि धनसे भी अधिक सबको अपने प्राण प्यारे होते हैं । मैंने इसे प्राणदान दिलवाकर सदाके लिए सुखी बना दिया है । अब इसे मरनेका भय नहीं है जिससे मैंने सबसे बड़ा उपकारका कार्य किया है । यदि मेरे कहेका विश्वास न हो तो राजासे इसका न्याय कराना चाहिए । इतना कहनेके बाद राजाको तुरन्त महलमें बुलवाया गया, और रानियोंका वह मुकदमा सुन कर राजाने चोरको बुलाया और पूछा कि भाई ! सत्य कह तू किस रानीका अधिक उपकार मानता है ।

उसने नम्रतासे सिर झुका कर कहा कि-यों तो सबने मुझ पर भारी उपकार किया है, मगर चौथी रानीका सबसे अधिक उपकार मानता हूं, क्योंकि उसने अभयदान दिलवाया है । तीनों रानियोंने क्रोडोंका धन भी दिया और एक एक दिन मरनेसे भी बचाया मगर मुझे तो सदैव यही भय बना रहता था कि धनका क्या करूंगा जब कि कल मर जाना है । मगर चौथी रानीने मुझे उसी मौतके संकटसे उवारा है । अबमे यावज्जीवन पर्यन्तके लिए निर्भय हूं । अतः इस उपकारको अपने तनका पुरस्कार देकर भी नहीं चुकाया जा सकता । क्योंकि सर्व दानोंमें अभयदान प्रधानतम है ।

सर्वोच्च भाषा सत्य है—इसी प्रकार सत्य वचनोंमें निरवयव, पापरहित, दूसरोंकी पीडाको हटानेवाली भाषा सर्वोत्तम हैं । क्योंकि काना, नपुंसक, रोगी, चीरादिके नामसे पुकारनेपर भी उसके मनको आघात पहुँचता है ।

मनुका मत—“सत्य, प्रिय, और अन्यके मनके अनुकूल वचन, बोलो, असत्य, और अप्रिय सत्य कभी मत बोलो ।”

असत्य—असत् शब्दके तीन अर्थ हैं, सद्भावका प्रतिषेध, और अर्थान्तर तथा गृहानिन्दो । वस्तुके स्वरूपका अपलाप करनेको सद्भावका प्रतिषेध कहते हैं । यह दो प्रकारका है । सद्भूत पदार्थका निषेध तथा असद्भूत पदार्थका

निरूपण । जैसे “नास्ति आत्मा” आत्मा कोई स्वतन्त्र पदार्थ नहीं हैं, अथवा “नास्ति परलोक”, परलोक-मरणके बाद जीवका अन्य भव धारण करना वास्तविक नहीं है । इत्यादिक भूतनिन्दव है । क्योंकि इससे सद्भूत पदार्थका अपलाप होता है । आत्माका परलोकमें भवान्तर धारण करना वास्तविक सिद्ध पदार्थ है । युक्तियुक्त और अनुभवगम्य है । इसका निषेध करना सद्भूतका अपलापनामक मिथ्या वचन है । आत्माको इयामाकतण्डुल-सामकके चावल की तरह छोटे प्रमाणमें बताना, अथवा अगूठेके पोरवे के बराबर समझना, या यह कहना कि-आदित्य वर्ण है, निष्क्रिय है, इत्यादि सब वचन अभूतोद्भावन नामक असत्य वचन हैं । क्योंकि इस तरहके वचनों द्वारा आत्माका जो वास्तविक स्वरूप नहीं है, उसका उल्लेख किया जाता है ।

अर्थान्तर शब्दका अर्थ है सिद्ध अर्थको सूचित करना, जो पदार्थ है उसको दूसरा पदार्थ ही बताना-वास्तविक न कहना अर्थान्तर है । जैसे कोई गौको कहे कि यह घोड़ा है, अथवा घोड़ेको कहे कि यह गौ है, इस तरह के वचनको अर्थान्तर नामक असत्य कहते हैं ।

गर्हा नाम निन्दा करनेका है, अतः जितने भी निन्द्य वचन हैं वे सब गर्हित नामके असत्य वचन समझने चाहिए । जैसे कि-‘इसको मार डालो’ या ‘मरजा’ ‘इसे कसाईको देदो,’ इत्यादि हिंसा विधायक वचन बोलना, तथा मर्म-भेदी-मन दुखानेवाले अपशब्द कहना, गाली देना, कठोर वचन कहना, परुष-रुद्ध शब्दोंका प्रयोग करना, एवं पैशुन्य किसी की चुगली करना, आदि गर्हित वचन कहलाते हैं । यदि वे गर्हित वाक्य कदापि सत्य भी हों तथापि असत्य माने जाते हैं । क्योंकि वे निन्द्य हैं । तथा प्रमादयुक्त जीवके वचन भी असत्य समझे जाते हैं । प्रमाद पूर्वक कहे जाने वाले वचन असत्य होते हैं । और प्रमाद को छोड़कर कहे गए असत्य वचन भी सत्य हो सकते हैं, जैसे किसी रोगी बालकको पताशेमें दवा रख कर देते हैं और कहते हैं कि-ले यह पताशा है ।

सत् शब्दके दो अर्थ होते हैं, विद्यमान और प्रशंसा । अतः एव असत् शब्दसे अविद्यमान और अप्रशस्तता ये दोनों ही अर्थ लेने चाहिए । सद्भूत निन्दव अमद्भूतोद्भावन और अर्थान्तर ये अविद्यमान अर्थको सूचित करनेवाले होनेसे असत्य हैं । और जो गर्हित वचन हैं वे अप्रशस्त होनेसे असत्य हैं, तथा प्रमादका सम्बन्ध भी दोनों ही स्थानों पर प्राया जाता है ।

इसके अतिरिक्त असत्य की विवेक्षा होने पर कषाय असत्य निमित्त बन जाता है, कषायका उदय आनेपर असत्यका प्रयोग अवश्य किया जाता है । अतः क्रोध-लोभ-मान-राग-द्वेष-मोहादिके कारणसे असत्य बोलनेका त्याग करना सत्याणुव्रत कहलाता है ।

हंसीमें, कठोर शब्द का प्रयोग करते समय, चुगली करते समय, अप्रशस्त वचन कहते समय, झूठा वाक्य कहना अनिवार्य हो जाता है, और देह-धारीको आत्म स्थिति उस समय प्राप्त होती है जब दूसरा अणुव्रत स्वीकार कर ख़लिया जा सके ।

कीसी ने कहा है कि—जिसे मूढता के कारण धर्म के नामसे पुकारता है, और जो म्लेच्छोंमें भी निन्द्य समझा जाता है, उस असत्य को मन, वचन-कायसे त्याग देना ही उचित है, यदि हितको अपनानेकी अमिलापा है तो असत्य न कह कर मौनको स्वीकार करले । क्योंकि इतने स्थानों पर सब मौन भाव भजते हैं,

जैसे—“प्रतिक्रमण करते समय, मलमूत्र त्यागते वक्त, पापके कार्यको छोड़ते समय, निरन्तर मौन रख लेवे, क्योंकि मौन कर लेनेसे वाणीके दोषोंका नाश हो जाता है ।” ‘मौनसे क्लेश नष्ट होता है, सन्तोष भाव जागृत हो जाता है, वैराग्यका प्रदर्शन होता है, सयमकी पुष्टि हो जाती है ।’ ‘जिह्वाके स्वाद छोड़नेसे ही तपकी वृद्धि होती है । अस्मिमानकी रक्षा होजाती है, समता आनेसे मनकी सिद्धि हो जाती है ।’ ‘वाणी मनोरमा बनजाती है, आदेय होकर प्रशंसा पात्र बन जाता है, मौन रखने वालेके चरणगुगल वन्दनीय होते हैं । परन्तु मौन देश और कालको विचार कर करना चाहिए । यदि कहीं बोलनेसे ससारको सद्वोध और चरित्रका लाभ हो तो वहा चुप न रहना चाहिए । अगर वाणी सदा सत्यवती होनी चाहिए ।’

गृहस्थके लिए त्याज्य असत्य क्या है ? “गृहस्थ को कन्या, प्रशु, पृथ्वी, के सम्बन्धमें असत्य कुछ भी न कहना चाहिए, न ही उसे कमी झूठी गवाही देनी चाहिए, कमी किसी की थापन-यानी धरोहर मार कर उसे कोरा जवाब न देना चाहिए, इन पांच बातोंको ध्यानमें रखने वाला सत्याणुव्रती है । यदि अपने या अन्यके ऊपर सत्य कहनेसे आपत्ति आ सकती हो तो उस समय सत्य न कह कर मौन कर लेना उचित है ।”

“और जो साधु-सज्जन पुरुष राग, द्वेष और मोहसे असत्य बोलनेके परिणामको जब छोड़ता है, तब ही दूसरा सत्यानुव्रत होता है, क्योंकि असत्य बोलनेका भाव सत्य भावसे विपरित होता है, और यह असत्य भाव राग भावसे, द्वेष भावसे और मोह भावसे जीवमें पैदा होता है, अर्थात् यह मनुष्य इष्ट पदार्थोंमें व विषयोंमें राग द्वारा उनकी प्राप्ति और रक्षाके लिए असत्य कहता है, वह अनिष्ट पदार्थोंमें वा विषयोंमें द्वेषपूर्वक उनके दूर होनेके लिए या उनका सम्बन्ध न पानेके लिए असत्य कहता है, अथवा मिथ्या बुद्धिसे ससारमें मोहके कारण उस मिथ्या भावकी रक्षाके अर्थ असत्य बोलता है, जो कोई निकट भव्य जीव-साधु पुरुष इस प्रकारके असत्य बोलनेके परिणामोंको त्याग देता है उसी में सत्य व्रतकी योग्यता आती है ।”

“जो सत्यभावके रगमे रग कर प्रगटमें सत्यका व्यवहार करता है वह सज्जनोंद्वारा आदरणीय होता है, यह बात इस लिए सर्व्वथा सत्य है कि सत्य से बढ कर अन्य दूसरा कोई व्रत नहीं ।”

असत्य बोलने का निकृष्ट परिणाम—“झूठ बोलनेवाला गूंगा बनता है, या उसे मूकगति का जीव बनना पड़ता है । वह स्पष्ट नहीं बोल सकता । किसीकी उसकी सुन्दर सम्मति भी प्रिय नहीं लगती । मुखरोगसे पीडित रहता है । ये सब झूठ बोलनेके दुष्परिणाम जान कर कन्यादिके विषयमें असत्य कभी न बोलना चाहिए ।” “झूठ बोलने वाले, मूर्ख, विकलांग, वाणीहीन रह जाते हैं । उनकी बातें सुन कर लोकों को घृणा हो उठती है । और उनके मुखसे दुर्गन्ध आया करती है ।” “जो सर्वलोक से विरुद्ध है, जिस वाणीसे विश्वासघात हो जाता है, जो पुण्यका प्रतिपक्षी है वह ऐसा वाक्य कभी न कहे ।” “जो झूठ बोलता है उसमें तुच्छता आजाती है, अपने आपको ठग लेता है, अधोगतिगामी होता है, अतः झूठ वर्जनीय है ।” “झूठ प्रमादसे भी न बोलना चाहिए, क्योंकि कल्याणकार्यरूपी वृक्ष असत्यकी आघीसे गिर जाते हैं ।” “भूत, भविष्यत्, वर्तमानकी बातोंको यदि पूर्णतया न जानता हो तो न कहे, कि इस तरह होगा ।” “तीनों कालकी बातोंमें शका हो तो उसे न कहे ।” “यदि तीनों कालकी बातें बिलकुल निःशंक हैं तब उन्हें लोकोंमें उपदेशके रूपमें सुना सकता है ।” “असत्य बोलनेसे वैर विरोध बढ जाते हैं, पोल खुल जाने पर पछतावा होता है,

कोई उस पर विश्वास नहीं करता, वदनाम सुप्तमें हो जाता है। कुपथ्य करनेकी तरह न जाने क्या २ दुःख-दोष झूठे मनुष्यमें बढ जाते हैं।” “झूठ बोलने वाला नरक, निगोद, और पशु योनिमें जन्म लेकर मरता रहता है।” “धोडा सा असत्यका प्रयोग करनेवाला भी नरकमें उत्पन्न होता है।”

“ज्ञानियोंने ज्ञान और चरित्रका मूल तो सत्य ही बताया है, सत्यवादीके पैरोंकी धूलिसे पृथ्वी पवित्र हो जाती है।” “जो सदा सत्य बोलते हैं उनका भूत, प्रेत, सर्प, सिंह आदि कुछ भी नहीं विगाड सकते,।” “सिर मुंडा कर, जटा रखा कर, नग्न रह कर, कपड़े पहिन कर या तपको तप कर भी जो असत्य बोलता है तब तो उसे अद्धतसे भी बढ कर निन्द्य समझना चाहिए।” “एक तरफ तो असत्यका पाप है, दूसरी ओर संसारके सब पाप हैं, यदि इन दोनों पापोंको तोला भी जाय तो असत्यका पाप बढ निकलेगा।” “ढाकुओं और व्यभिचारियोंके पापका प्रायश्चित हो सकता है, परन्तु असत्यवादीका प्रतिकार नहीं।” “सत्यवादीका देवोंको भी पक्ष होता है, राजा भी उस पर शासन नहीं चला सकता, उन पर अभिका उपद्रव नहीं होने पाता, क्योंकि सत्यकी महिमा अपार है।”

“सत्यका संसार भरके योगियोंने खूब ही गायन किया है, जिसमें शुभचन्द्राचार्यके कुछ वचनामृत आपके पठनार्थ सामने रखते हैं। उन्होंने कहा है कि—“जो संयमी मुनि धीरज रख कर सत्यकी रक्षा या मुनि दीक्षाकी धुराको धारण करता है, वह मुनि वचनके जंगलमें सत्य रूपी वृक्षका आरोप करता है।” “यमनियमादिव्रतोंका समूह एक मात्र अहिंसाकी रक्षाके लिए कहा है, अहिंसा व्रत यदि असत्यसे दूषित होतो वह ऊंचे पदको कभी भी नहीं पासकता। असत्य वचनके होनेसे अहिंसाका प्रतिपालन अशक्य है।”

“जो वचन जीवोंका इष्ट हित करनेवाला हो तो वह असत्य भी सत्य है। और जो वचन पाप सहित हिंसारूप कार्यको पुष्ट करता है वह सत्य भी असत्य है और निन्द्य भी है।” “जो मुनि अनेक जन्मके उत्पन्न दुखोंकी शान्तिके लिए तपश्चरण करता है वह निरन्तर सत्यही बोलता है, क्योंकि असत्यवचन बोलनेसे मुनित्वका होना असम्भव है।” “जो वचन सत्य हो, क्रुणासे भरपूर हो, किसीके विरुद्ध न हो, आकुलता रहित हो, असभ्य या

भवोरु भाषामें न हो तथा—ग्राम्य नाम इन्द्रियोंका भी होता है यानी इन्द्रियोंके विकारोंको पुष्टकर वचन न हो, गौरवका बढ़ानेवाला हो, जिसमें किसीका हलकापन न बताया गया हो, वही वचन शास्त्रमें प्रशंसनीय है ।”

निरन्तर-मौन करना भी पुरुषों के कल्याण के लिए है—
 “यदि बोलनेका काम पड़े तो सत्य और प्रिय तथा सब जीवोंके कल्याणके लिए बोलना चाहिए ।” “मगर दुष्ट चरित्रकी मुखकी बांवीमें बड़ी भारी असत्य-वाणीकी सापनी रहती है, जो जगत् भरकी दुःखी कर देती है ।” “जिस बातके सत्य होनेमें सन्देह है, पर पाप रूप भी अवश्य है, और दोषोंसे युक्त है, एवं ईर्ष्याको बढ़ानेवाली है, वह अन्यके पूछने पर भी न कहे ।” “किसीका मर्म दुःखानेवाला, मनमें घाव करनेवाला, स्थिरताका नाश करनेवाला, विरोध खडा करनेवाला, तथा दया रहित वचन कण्ठमें प्राण आनेपर भी न कहे ।” “जहां धर्मका नाश होता हो, चरित्रको धक्का पहुँचता हो, देशकी स्वतन्त्रता नष्ट होती हो, समीचीन सिद्धान्तकी लोप होता हो, उस जगह देश, धर्म और जातिके उत्थानके लिए विना पूछे भी विद्वानोंको अवश्य बोलना चाहिए । उस समय चुप चाप खड़े र तसीशा देखना सत्पुरुषोंकी कार्य नहीं है ।” “जो वाणी लोकोंके कानोंमें पुनः पुनः पड कर जहर उगलती है, जीवोंको मोहरूप कर डालती है । सन्मार्गको भुल देती है, वह वाणी न होकर एक सापनी जैसी है, जिसके सुनते ही प्राणी उत्तम मार्गको छोडकर कुमार्गमें पड जाते हैं ।” “कानोंको जितना सुख मनोहर वाणी देती है, उतना सुख चन्दन, चन्द्रमा, चन्द्रमणि, मोती, मालती, आदि शीतल पदार्थ नहीं दे सकते ।”

“अग्निसे जला हुआ वन तो किसी समय हरा भरा हो जाता है, परन्तु जिन्हारूपी आगसे पीडित होकर लोक कभी नहीं पनपता ।” “जो सच बोलते हैं, तत्त्वके असली स्वरूपको समझ सके हैं, जिनको सत्य और शीलका ही अवलम्बन है, उनके पैरों से पृथ्वी पवित्र हो जाती है और वही लोक उत्तम है । जो असत्य बोलते हैं वे ही नीच होते हैं ।” “जो नीच पुरुष मनुष्यजन्म प्राकर भी सत्यकी प्रतिज्ञासे रहित है, वह संसार रूपी कीचडसे और क्या करनेसे पार हो सकेगा ?” “जिनके हाथ नाक कान कटे हों, रूप रंग नामको

भी न हो, दरिद्री और रोगी हो, कुल, जाति, वर्णसे हीन हो, तब क्या हुआ उनका भूषण सत्य है, सत्यसे पवित्र और सुखी हैं। उनकी शोभा सत्यसे है।” “जो पुरुष असत्यसे मलिन हैं, उनके साथ पाप रूपी कालिमाके भयसे कोई भी धर्मज्ञ पुरुष सपनेमें भी उसका साक्षात्कार नहीं करता।” “झूठेकी संगतिसे सच्चेको भी कलंक लेना पड़ता है।” “पुत्र, स्वजन, स्त्री, धन और मित्रोंके जाने या विमुख होने पर अथवा प्राण जाने पर भी झूठ नहीं बोलना चाहिए।”

इत्यादि वचनानृतोंको पीकर जो पाप रहित और श्रेष्ठ सत्य बोलता है, वही जगत्में प्रधानपुरुष है।

सत्यकी तरह सब प्रकारके तपोंमें अर्थात् जिन तपोंमें इच्छाओंका रोकना अनिवार्य है वे तप १२ प्रकारके कहलाते हैं, उनमें उत्तम और नव विध ब्रह्म गुप्तिसे गुप्त किया गया ब्रह्मचर्य नामक तप उत्तम है।

सुन्दर स्त्रियोंके मनोहर अंगोंको देख कर उनसे क्रीडा करनेकी जिसके चित्तमें इच्छा खड़ी होती है उसको त्याग देनेसे अथवा वेद नामक नोकषायके तीव्र उदयसे मैथुन सेवनकी इच्छाका त्यागना ब्रह्मचर्यव्रत है, उसे स्पष्ट करनेके लिए सत्पुरुष कहते हैं कि हे कामी पुरुष, ! अनुपम सहज, परम तत्वरूप, निजस्वरूपको छोड़ कर अति सुन्दर स्त्रियोंकी शरीर आदि विभूतिको मनमें क्यों याद करता है, और उनके मोहमें किस लिए फँसा पड़ता है।

अब्रह्मचर्य के दोष—स्त्री सम्भोगसे सन्ताप पैदा होता है, पित्तको बढ़ाता है, काम ज्वर फैल जाता है, हिताहितको नशाकर मोहको बढ़ाता है। शरीर निःसत्व होता है। तृष्णामें जकड़ा जाता है, अतः कामेच्छामें और ज्वरमें कुछ भी अन्तर नहीं रह जाता। और इन दोषोंको जान कर भी यदि कोई सर्व्वथा शीलका पालन न कर सके तो गृहस्थका कर्तव्य है कि विवाहित पत्निमें अवश्य सन्तोष पैदा करे। क्योंकि इस प्रतिज्ञामें भी अनेक तरह की इच्छाओंका मर्दन कर देता है।

कहा भी है कि—अपनी स्त्री मात्रमें सन्तोष करनेके अनन्तर जो अन्य स्त्री-मात्रकी कमी इच्छा तक भी नहीं करता है, उसमें भी सुदर्शन शोथकी तरह अद्भुत प्रभाव पैदा हो जाता है, तब ब्रह्मचारीके प्रभावकी प्रशंसा क्यों कर की जा सकती है, क्योंकि वह तो अवर्ण्य है।

इसी भांति स्त्रीका भी परमधर्म है कि-पर पुरुष चाहे रूपमें, ऐश्वर्यमें, कलामे कितना भी बड़ा चड़ा क्यों न हो, उसे जहरका पुतला समझ कर त्याग देना चाहिए जिस प्रकार सीताने रावणको छोड़ दिया था । वही स्त्री देवोंसे पूजित होती है जिसने मैथुनके विकार को जीता है ।

मैथुन नाम जोड़े का है, प्रकृतिमें स्त्री पुरुषका ही जोड़ा समझा जाता है, दोनोंका परस्पर संयोग या संभोगके लिए जो भावविशेष उत्पन्न होता है अथवा दोनों मिलकर जो संभोग क्रिया करते हैं उसको मैथुन कहते हैं, और उस मैथुनको 'अब्रह्म' कहते हैं । इसमें भी प्रमत्तयोगका सम्बन्ध है, क्योंकि उस अभिप्रायसे जो भी क्रिया की जायगी, फिर चाहे वह परस्पर दो पुरुष या दो स्त्री ही मिल कर क्यों न करें, अथवा अनंग क्रीडा आदि ही क्यों न हो वह सब अब्रह्म है, और जो प्रमादको छोड़कर क्रिया करते हैं उसको मैथुन नहीं कहते । जैसे कि पिता भाई आदि पुत्री भगि आदिको जब गोदमें लेकर प्यार करते हैं तब वह अब्रह्म नहीं कहला सकता, क्योंकि उनमें 'प्रमत्त-योग' नहीं है । इस प्रमत्तयोगकी यदि एक अशमें निवृत्ति की जाय तो वह ब्रह्मचर्याणुव्रत कहलाता है । जैसे कहा है—

“माता वहन बेटीकी तरह परस्त्रीको जानता हुआ जो अपनी विवाहिता स्त्रीमें ही सन्तोष करता है, वह चौथा अणुव्रत कहलाता है ।” “उत्तम पुरुष परस्त्रीको व्याधि और दुखके समान समझ कर दूरसे ही छोड़ देते हैं, क्योंकि परस्त्री सदैव दुःखोंका घर है, और सुखोंका नाश करनेके लिए प्रलयकी आग जैसी सिद्ध हुई है ।” “जो स्त्री अपने पतिको छोड़ कर परपुरुषमें रमण करने चली जाती है, उसे परले सिरेकी निर्लेज्ज समझना चाहिए । जब इस आचरणसे अपनी स्त्रीका भी विश्वास नहीं है तब परस्त्रीका किस बात पर विश्वास किया जा सकता है ।” “परस्त्रीका सेवन करके पुरुष क्या सुख पाता है । केवल नरक निगोदमें रुलनेके अतिरिक्त और कुछ नहीं । अतः मनुष्योंको 'ब्रह्मचर्य' व्रतका पालन करना चाहिए ।” “इस व्रतका आश्रय-लेकर योगीजन परब्रह्म परमात्माका और अपना स्वरूप अमेदरूपसे जान लेते हैं । उसीका अनुभव करते हैं, और इसे धीर वीर पुरुष ही धारण करनेमें समर्थ हैं । अल्पसत्त्ववाले, शीलरहित, इन्द्रियोंके दास, दुर्बल पुरुषतो इसका स्वप्नमें भी समाचरण नहीं कर सकते, क्योंकि यह ब्रह्मचर्य असिधारा महाव्रत है ।”

“इन तीनों भुवनोंमें ब्रह्मचर्य नामक व्रत ही प्रशंसनीय है, जो इसे निर्मलभावोंसे पालते हैं वे पूज्य पुरुषों द्वारा भी पूजित होते हैं ।” “जो ब्रह्मचर्य पालनमें अनुरक्त रहते हैं वे दश प्रकारके मैथुनोंका सर्वथा त्याग कर देते हैं ।” जैसे—

(१) शरीरका संस्कार-शृंगारादिकरना । (२) पुष्ट रसका सेवन करना । (३) गाना-वजाना-देखना-सुनना । (४) स्त्रीका संसर्ग करना । (५) स्त्रीमें किसी प्रकारका सकल्प-विचार करना । (६) स्त्रीके अंग उपागोंको देखना । (७) उसे देखनेका सस्कार बनाए रखना । (८) पूर्व कृत भोगोंका पुनः स्मरण करना (९) अगाढीके लिए भोगनेकी चिन्तवना करनी । (१०) शुक्र (वीर्य)का क्षरण कर देना ।

ये दश भेद मैथुनके हैं, ब्रह्मचारीके लिए ये सर्वथा त्याज्य हैं ।

“जिस प्रकार किम्पाकफल (इन्द्रायण फल) देखने सूँघनेमें रमणीय है परन्तु विपाक होनेसे तो हलाहल विषका काम कर डालता है । इसी भान्ति यह मैथुन भी कुछ काल पर्यन्त रमणीक और सुन्दर तथा सुखदायक प्रतीत होते हैं, परन्तु विपाक समय यानी अन्त समयमें बहुत ही भयप्रद प्रतीत होते हैं ।” “जो पुरुष काम और भोगोंमें विरक्त होकर सदा ब्रह्मचर्यका सेवन करते हैं उनको भावशुद्धिके लिए दश प्रकारका मैथुन त्याग देना चाहिए । क्योंकि इन दोषोंके त्यागे विना भावोंमें निर्मलता नहीं आती । उत्तम भाव-ही कामके वेगको रोक सकता है ।”

कहा भी है कि—“सर्पसे डसे गए प्राणीके सात वेग होते हैं, परन्तु कामरूपी सर्पके द्वारा डसे गए जीवोंके दश भयानक और बड़े वेग होते हैं, वे ये हैं ।”

कामके उद्दीपनसे पहले पहल चिन्तामें धिर जाता है कि कामका सम्पर्क क्योंकर हो, दूसरे वेगमें उसे देखनेकी इच्छा हो जाती है, ३ दीर्घ निश्वास लेकर छोड़ता है, और कहता है कि हाय उसे देख भी न सका, ४ ज्वर हो आता है, ताप मान बढ़ जाता है, ५ विना ही आगके शरीर जलने लगता है, ६ भोजन नहीं रुचता, ७ महा मूर्च्छा हो जाती है, कुछ भी चेत नहीं रह पाता । ८ उन्मत्त यानी पागल सा बन जाता है, आय वाय बकने लगता है, ९ प्राणों का रखना दूभर हो जाता है तथा उसे यह सदेह हो जाता है कि मैं अब जीवित नहीं रहूँगा । और दशवां वेग ऐसा आता है कि जिससे

वह मर भी जाता है, इनमें व्याप्त होकर यह जीव यथार्थ तत्त्व अर्थात् वस्तु स्वरूप को नहीं देखता। जब लोकव्यवहार ही का ज्ञान विदा हो जाता है तब परमार्थका ज्ञान क्यों कर हो सकता है। क्योंकि सब बातोंमें वह बिल्लकुल अस्थिर बन जाता है।

“जिसको कामरूपी कांटा चुभता है वह प्राणी बैठने, सोने, चलने, फिरने, भोजन करनेमें तथा खजन पुरुषोंमें क्षण भर भी स्थिरताको प्राप्त नहीं होता। अर्थात् सब अवस्थाओंमें डिगमिगाया रहता है।” “कामसे ठगा जाकर मनुष्य चतुर होकर भी मूर्ख बन जाता है, क्षमाशील-क्रोधी हो जाता है, शूर वीर कायर बन जाता है, बड़प्पनसे गिर कर छोटा रह जाता है, उद्यमी पुरुष आलसी बन जाता है। और जितेन्द्रिय भ्रष्ट हो जाता है।” अतः मूर्खता न करके मनुष्यको मनुष्य जन्म सार्थक बनानेके लिए ब्रह्मचर्य्य पालन करना चाहिए। क्योंकि तपोमें उत्तम ब्रह्मचर्य ही तप है।”

कदाचारका परिणाम—बैलके नपुंसक बनानेकी क्रिया देखकर, लंपटका राजा द्वारा इन्द्रिय छेदन देख कर, सुधीको कुशील त्याग कर स्वदार सन्तोष व्रत लेकर परदारका त्याग कर देना योग्य है।” “मैथुनका सेवन किंपाकफलकी तरह आरम्भमें अच्छा लगता है परन्तु परिणाममें दारुण कष्ट होता है।” “शरीरमें कम्प, पसीना, थकान या शिथिलता, चक्कर आना, घृणा होना, पौरुषेयका क्षय, तपेदिक क्षय—आदि रोग मैथुन सेवनसे होजाते हैं।” “योनि-यन्त्रमें असह्य जीवराशिकी उत्पत्ति हो जाती है, और मैथुन करते समय वे जीवित नहीं रह सकते।”

वात्स्यायनका मत है कि—“रक्तमें कीड़े हो जाते हैं, वे जीव सूक्ष्म होते हैं, और सम्पर्कके समय मर जाते हैं।”

मैथुन सेवनसे काम ज्वर घट नहीं सकता—“अग्निमें घी डालकर अग्निको बुझानेकी वृथाकी चेष्टाकी तरह स्त्रीसंयोगसे काम ज्वर कभी शान्त नहीं हो सकता। अतः त्रिंशे भी पर पुरुषको सर्पके समान समझकर उन्हें त्याग दें।” क्योंकि—

“ऐश्वर्य्यमें चाहे इन्द्रके समान हो और सुन्दरतामें कामदेवका अवतार हो तब भी सन्नारियोंकी दृष्टि में सीताने रावण का जिस प्रकार त्यागकिया इसी प्रकार पर पुरुष त्याज्य हैं।”

ब्रह्मचर्यसे ही पुजता है—ब्रह्मचर्य सच्चरित्रका प्राण है, परब्रह्मके पानेमें निमित्तरूप है, जो ब्रह्मचर्यका समाचरण करते हैं, वे पूज्य पुरुषोंद्वारा पूजित होते हैं ।

ब्रह्मचर्यका फल—बड़ी आयु, सुढौल शरीर, शरीरकी दृढतर रचना, शरीर पर विलक्षण तेज, महान् शक्ति, यशः कीर्ति, ससारमें मान मर्यादा, प्रतिष्ठापात्रता, ये सब ब्रह्मचर्यसे प्राप्त होते हैं ।

इसी प्रकार सब लोकोंकी उत्तम रूप सम्पदा पाकर तथा सर्वातिशायी क्षायिक ज्ञान दर्शन शीलशाली पुरुषोंमें 'ज्ञात वंश' में जन्म प्राप्त, अन्तिम जिनेन्द्र श्रमणमहात्माओंमें प्रधानतम थे ।

महावीरके नाम—श्रमण भगवान् महावीर प्रभुके वर्धमान, विदेहदिज्ञ, ज्ञातपुत्र, काश्यप, वैशालिक, महावीर, सन्मति, श्रमण, भगवान् इत्यादि अनेक नाम थे । ये सब नाम उनकी अमुक अवस्थाके सूचक हैं । क्योंकि भगवान् महावीर स्वामीका जीवन सासारिक अवस्था और साधक अवस्थामें विभक्त है । वर्धमान, विदेहदिज्ञ (महावीर प्रभुकी माताका नाम 'विदेहदिज्ञा' भी था "तिसला ति वा, विदेहदिज्ञा ति वा, पियकारिणी ति वा—(आचाराग २-१५ १३) । त्रिशला माता विदेहमें जन्मी थीं जिससे उनका नाम विदेहदिज्ञा था । अतः माताके इसी नाम पर महावीर प्रभुका मातृपक्षका नाम भी विदेहदिज्ञ पड़ गया था, ज्ञातपुत्र, काश्यप और वैशालिक ये ३ नाम उनकी सासारिक अवस्थाको बता रहे हैं । महावीर, सन्मति, और श्रमणभगवान् ये तीन नाम उन्होंने साधक अवस्थामें अपने आत्मवीर्यादि गुणोंसे प्राप्त किए हैं, 'वर्धमान' पिताके पक्षका नाम था, और विदेहदिज्ञ मातृपक्षका नाम था । ज्ञातपुत्र यह 'वंश' सम्बन्धी नाम था, काश्यप 'गोत्र' का नाम था, और 'वैशालिक' जन्मस्थानके सम्बन्धका 'अर्थसूचक' नाम है, तब महावीर नाम उनके आत्म वीर्यका, सन्मति उनके आत्म ज्ञानका और 'श्रमणभगवान्' नाम श्रमण संस्कृतिके तात्कालीन अग्रसर रूपक 'अर्थसूचक' नाम है ॥ २३ ॥

ज्ञातपुत्र—उपर्युक्त सब नामोंमें भगवान् महावीरके 'ज्ञातपुत्र' नामके विषयमें हमको विचार करना है, यह 'ज्ञातपुत्र' नाम उनके वंशका सूचक है, यह बात जैनागम और बौद्धागममें ठौर २ कही गई है ।

भगवान् महावीर का 'श्री आचाराग' और 'कल्पसूत्र' आदि सूत्रोंमें उनके जीवन चरितके अनुसार उनका जन्म क्षत्रियकुण्ड ग्राममें 'ज्ञातवंशीय' और 'काश्यपगोत्रीय' सिद्धार्थ क्षत्रिय राजाके घर त्रिशला क्षत्रियाणीकी कुक्षिसे हुआ था ।

यह ज्ञातवंश उस समयके प्रसिद्ध ईक्ष्वाकु, आदि क्षत्रियोंके विशाल कुलोंकी तरह प्रसिद्ध 'वंश' समझा जाता था । इस ज्ञातवंशके क्षत्रिय प्रायः 'ज्ञातृ' के नामसे पहचाने जाते थे । और उनके इस 'ज्ञातृ' कुलके सम्बन्ध से उनके नगरों के बाहर बनाए हुए खड-उद्यानों के नाम भी 'ज्ञातृखंड' के नामसे प्रसिद्ध थे । भगवान् महावीर प्रभुने 'कुण्डग्राम' के समीपवर्ती 'ज्ञातृखंड' नामक वागमें दीक्षा ली थी । शास्त्र वचन तो इसकी खूब ही पुष्टि करता है ।

जिनागममें 'ज्ञातृपुत्र' का प्रतिशब्द 'नायपुत्र' या 'नातपुत्र' के रूपमें और बुद्धागममें 'नाथपुत्र' या 'नाटपुत्र' के रूपमें जिस शब्दप्रयोगका उल्लेख देखनेमें आता है, वह भगवान् महावीर के 'ज्ञातृवंश' का ही अर्थसूचक नाम है, इसे मान लेनेमें हमको ऊपरोक्त कारण मिलते हैं, 'नायपुत्र' या 'नातपुत्र' में दोनों नाम संस्कृत में 'ज्ञातृपुत्र' शब्दके ही प्राकृत रूप हैं, और 'नाथपुत्र' या 'नाटपुत्र' ये दोनों नाम भी इसी शब्दके 'पाली' रूप हैं । प्राकृत में 'त' को 'थ' और पाली में 'त' को 'थ' और 'थ' को 'ट' भी साधारणतया हो जाता है । दिगम्बर सूत्रोंमें 'ज्ञातृपुत्र' का 'नाथपुत्र' इस शब्दको व्यवहृत होता देखा जाता है । इस प्रकार भाषा और भावकी दृष्टिसे देखते हुए भी ये सब अलग २ नाम मूल 'ज्ञातृपुत्र' शब्दमें मिल जाते हैं । ये सब नाम 'ज्ञातृपुत्र' शब्दसे बनाए गए हैं । इसमें शंका करने के लिए जरासा भी स्थान नहीं है । प्राचीन कालमें वंशके नामसे परिचय करानेकी प्रथा होनेसे भगवान् महावीर प्रभुके जीवनविषयक परिचय श्रीजिनागमोंमें और बौद्धागमोंमें 'नातपुत्र' या 'नाथपुत्र' शब्दसे और भगवान् महावीरके शिष्योंका परिचय 'नातपुत्तीय' या 'नाथपुत्तीय' शब्दसे विशेषतः दिया गया है ।

श्रीजिनागमके १२ अंगोंमें छठवा अंग "णायधम्मकहाओ" है, उसमें उपर्युक्त आया हुआ 'णाय' शब्द भी भगवान् महावीरका वंशवाचक "नायपुत्र" के साथ गहरा सम्बन्ध रखता है । प्राकृतमें 'न' को 'ण' हो जाना तो

एक साधारण नियम है। इस अंग का गुजराती अनुवाद भी 'भगवान् महा-वीरनी धर्मकथाओ, यह करनेमें आया है, इस अंगका परिचय श्रीस-मवायागसूत्रमें किया गया है, उसमें बताया है कि—“इस अंगमें ज्ञाताओं के नगरोंका, उद्यानोंका, मातापिता का, “इत्यादि परिचय दिया जायगा” यह लिखा है, टीकाकारने ज्ञाताओंका उदाहरणभूत अर्थ किया है, परन्तु “ज्ञाता” अर्थात् ‘ज्ञातृवंशी’ क्षत्रिय ही अर्थ पूर्वापर विचार करते हुए अधिक निश्चय होता है।

भगवान् महावीरका परिचय श्रीजिनागमोंमें ‘नायपुत्त’-‘ज्ञातपुत्र’ के अतिरिक्त और नामोंसे भी दिया गया है, तथापि वहां पर ‘नायपुत्त’ शब्द की ही विशेष प्रधानता रही है। बहुत से प्राचीनतम सूत्रोंमें भगवान् महावीर प्रभुकी गुण गाथाका सृजन विशेषतः ‘नायपुत्त’ शब्दसे ही किया गया है—

यथा—

“न ते सन्निहिमिच्छन्ति, नायपुत्तवओरया” १८

“न सो परिग्गहो वुत्तो, नायपुत्तेण ताइणा
मुच्छा परिग्गहो वुत्तो इइ वुत्तं महेसिणो” २१

“एयं च दोसं दट्ठणं, नायपुत्तेण भासियं
सबाहारं न भुंजंति, निग्गंथा राइमोयणं” २६

“एयं च दोसं दट्ठणं नायपुत्तेण भासियं,
अणुमायं पि मेहावी, मायामोसं विवज्जए” ४९

“एवं से उदाहु अणुत्तरनाणी, अणुत्तरदंसी अणुत्तरनाणदंसणधरे,
अरहा नायपुत्ते भगवं वेसालिए वियाहिए” १८

भावार्थ—“जो भगवान् ‘ज्ञातपुत्र’ के वचनों पर पूर्ण विश्वास रखते हैं वे किसी वस्तु का संग्रह करके नहीं रखते ॥ १८ ॥

प्राणीमात्रकी रक्षा करनेवाले ‘ज्ञातपुत्र’ महावीर प्रभुने वस्त्र पात्रको परिग्रह न बताकर मूर्च्छा यानी समत्व भावको ही परिग्रह बताया है, यह महर्षिओंने कहा है; ॥ २१ ॥
(दशवै० अ० ६)

‘ज्ञातपुत्र’ महावीर प्रभुने कहा है कि मर्यादामें रहनेवाले साधु इस दोषको भलिभान्ति देखकर थोडासा भी कपट पूर्वक झूठ न बोलें ॥ ४९ ॥

इस दोषको देखकर निर्ग्रन्थ रात्रि भोजन छोडदे, क्योंकि ‘ज्ञातपुत्र’ ने इसके दोष प्रत्यक्षमें बताए हैं ।

“इस प्रकार अनुत्तरज्ञानी अनुत्तरदर्शन युक्त अर्हन् प्रभु ‘ज्ञातपुत्र’ महावीर विशाला नगरमें इस प्रकार व्याख्यान करते थे ॥ १८ ॥”

इन प्रमाणोंके अतिरिक्त इस अध्यायमें तो २-१४-२१-२३-२४ की गाथाओंमें प्रभुकी स्तुति ‘ज्ञातपुत्र’ शब्दका ही सकेत रखकर की गई है। इस तरह श्रीजिनागमके प्रमाणभूत ग्रन्थोंमें ‘नाथपुत्त’ या ‘नातपुत्त’ को भगवान् महावीरके वंशवाची नामका उपयोग अनेक स्थलों पर पुष्कल रूपमें किया है, इन सब शब्दप्रयोगोंके उद्धरण करने की यहा जरासी आवश्यकता भी प्रतीत नहीं होती। मात्र हेमाचार्य ने परिशिष्टपर्वमें जो ‘ज्ञातनन्दन’ भगवान् महावीरको वंदन किया है उसीका यहा उद्धरण देकर अगाडी बढ चलेगे ।

उन्होंने मंगलाचरणमें कहा है कि-“जो कल्याण वृक्षोंका वगीचा है, श्रुतिरूप गंगाका हिमालय है, विश्वकमलके लिए सूर्यकी भांति है उस ज्ञातनन्दन महावीरको मैं नमस्कार करता हूं ।”

बौद्धपिटकोंमें भगवान् महावीर का अपना उनके शिष्योंको और उनके सिद्धान्तोंका परिचय उनके वंशवाची ‘नाथपुत्त’ या ‘नाटपुत्त’ के शब्द-व्यवहारसे ही दियागया है । उनके श्रमण निर्ग्रन्थोंके लिए ‘नाथपुत्तीय’ शब्द का उपयोग किया गया है । इस नामके अतिरिक्त भगवान् महावीरके जीवन सम्बन्धी परिचयके लिए अन्य किसी शब्दका प्रयोग किया हो यह देखने में नहीं आया, सिर्फ ‘नाथपुत्त’ के साथ ‘निगंठ’ शब्द का प्रयोग हुआ है । मगर वह शब्दतो उनकी साधु अवस्थाका सूचक है । और वह ‘नाथपुत्त’ शब्दका विशेष्य न हो कर एक विशेषण है ।

—इससे प्राचीन कालमें 'वंशवाचक' नामसे परिचय देनेकी प्रथा स्पष्ट जानी जा सकती है । महात्मा बुद्ध भी उनके मूल नाम "सिद्धार्थ" की अपेक्षा उनके 'गोत्रसूचक' नाम "गौतम" के नाम से और 'वंशसूचक' "शाक्यपुत्र" के नामसे अधिक प्रसिद्ध थे ।

भगवान् महावीरका वंश 'ज्ञातृवंश' था और इस ज्ञातृवंशसे उनका 'वंशसूचक' नाम 'नायपुत्त' प्रसिद्ध हो गया, जिसे हम ऊपर देख गए हैं । मगर इस वंशका अगाड़ी चलकर कितना विस्तार और कितना विनाश हुआ इसका इतिहास प्रायः लुप्त है । इस लुप्तप्रायः इतिहास का शोध करना 'अत्यावश्यक' है । इस इतिहास को तलाश करने के लिए हमारे पास बौद्ध साहित्य एक अनन्य साधन है ।

भगवान् 'महावीर' और 'महात्मा बुद्ध' ये दोनों एक समयके समकालीन धर्मक्रान्तिकारी महापुरुष होगए हैं । तदुपरान्त वे दोनों एक ही देशके निकटस्थ प्रान्तके निवासी राजवंशी पुरुष थे इन कारणोंको लेकर महात्मा बुद्धको एक प्रान्तसे दूसरे प्रान्तमें विहार करते हुए भगवान् महावीरकी जन्म भूमिमें जानेका और वहा भगवान् महावीरके वंश-सम्बन्धी लोगोंके साथ वार्तालाप करनेका प्रसंग प्राप्त होना यह एक स्वाभाविक बात है ।

'बुद्धपिटक' के 'महावग्ग' नामक सूत्रमें म० बुद्ध भगवान् महावीरकी जन्मभूमि कुण्डग्राममें और उसके पासमें 'ज्ञातृको' के ग्रामोंमें एवं वैशालि नगर जानेका और वहा 'निर्ग्रन्थ ध्रावक' 'सिंह' सेनापतिके साथ वातचीत करनेका उल्लेख मिलता है । इस उल्लेखके आधार पर भगवान् महावीर का 'ज्ञातृवंश' और उनकी जन्मभूमिके विषयमें हमको बहुत कुछ परिचय मिलेगा । इसी धारणासे ये उल्लेख उतारने उचित प्रतीत हुए ।

*अथ भगवान् जहा कोटिग्राम था वहां गए, वहा भगवान् कोटिग्राम मे विहार करते थे,

* देखो, विनयपिटक महावग्ग पृ० २४१—'कोटिग्राम,'

अम्बापाली गणिकाने सुना कि भगवान् कोटिग्राममे आगए । अम्बा-
पाली गणिका सुन्दर-सुन्दर (भद्र) यानोंको जुडवा कर, सुन्दर यान पर
चढ कर, सुन्दरयानों के साथ वैशालिसे निकली । और जहां वह कोटिग्राम
था वहा चली

तब वह 'लिच्छवी' जहा कोटिग्राम था वहा गए ।

“एक समय भगवान् बुद्ध नादिक (ज्ञातिका) के गिञ्जिकावसथमें
विहार करते थे”

{ मज्झिमनिकाय पृष्ठ १२७
चुल्ल-गोसिंग-सुत्तन्त
वैशाली }

कोटिग्राममे इच्छानुसार विहार कर जहां पर वैशाली का महावन
है वहा गए, वहां भगवान् बुद्ध वैशाली महावन की कूटागार शाला में विहार
करते थे ।

उस समय बहुतसे प्रतिष्ठित 'लिच्छवि' संस्थागार--(प्रजातन्त्रसभागृह)
में बैठे थे । वे सब मिलकर बुद्ध का गुण वखानते थे । धर्म का, सध का,
गुण वखानते थे, उस समय निगंठों का श्रावक (जैनो का श्रावक) सिंह
सेनापति उस सभामें बैठा था ।.....
.....तब सिंह सेनापति जहा 'निगंठ नाथपुत्त' थे वहा गया, जाकर
'निगंठ नाथपुत्त' से बोला कि भंते में.....

सिंह ? तुम्हारा घर दीर्घकाल से निगंठों के लिए प्याऊ की तरह रहा
है ।.....

..... उस समय बहुतसे

निगंठ (जैन साधु) वैशाली में एक .....

..... विरकालसे
यह आयुष्मान् (निगठ) बुद्ध..... हैं ।

'विनय पिटक' 'महावग्ग' तथा 'मज्झिम निकाय' में आए हुए इन
उल्लेखोंसे हमें साफ २ मालूम हो जाता है कि 'महात्मा बुद्ध' 'महावीरस्वामी'

की जन्मभूमि 'कुण्डग्राम'—पाली भाषामें 'कोटिग्राम' में गए थे । और कुण्ड-ग्रामके पासकी बसनेवाली वैशाली नगरीमेंसे वहां महात्मा—बुद्धको अम्बा-पाली नामक वेश्या और लिच्छवीक्षत्रिय मिलने आए थे । कोटिग्राम से म० बुद्ध जहां 'जातिका' 'ज्ञातृक' रहते थे वहां गए थे । और वहां 'जातिका' ज्ञातृकोंके 'गिजिकावसथ'—ईंटोंके घरमें ठहरे थे । इस स्थानके पास ही एक अम्बापालीवन नामक उद्यान भी रहा है जिसे अम्बापालीने बुद्ध और उनके संघको समर्पण कर दिया था । वहां से म० बुद्ध वैशाली गए और वहां सिंह नामक सेनापति जो कि निर्ग्रन्थोंका श्रावक था, उसे अपना अनुयायी बनाया, सिंह सेनापति महात्मा बुद्धको मिलने जाने से पहले निर्ग्रन्थ ज्ञातृपुत्र महावीर प्रभुके पास अनुज्ञा लेने आया था । तब भगवान् महावीरने सिंह सेनापति को "तू क्रियावादी हो कर अक्रियावादी श्रमण गौतमके पास उसे मिलने क्यों जाता है ? यह कह कर न जानेकी सम्मति दी थी" । परन्तु वह अपनी इच्छानुसार श्रमण गौतमके पास गया और वह वहीं श्रमण गौतम बुद्धका अनुयायी होगया ।

उपरोक्त उल्लेखसे हमारे विषयको पुष्ट करने वाली चार बातें जानने को विशेष तया मिलती हैं ।

(१) बौद्धोंका कोटिग्राम* ही जैनोंका कुंड ग्राम मालूम होता है, इन दोनों नामोंमें शाब्दिक सादृश्यके अतिरिक्त उस ग्राम के पास 'ज्ञातृक'—ज्ञातृ वंशके क्षत्रियोंका निवास स्थान और वैशाली नगरीकी निकटता होनेके कारण ये दोनों वस्तुएं 'कुण्डग्राम' और वही 'कोटिग्राम' होनेकी मान्यता पुष्ट हो जाती है ।

(२) कोटिग्रामके पास ज्ञातृकोंका निवासस्थान, भगवान् महावीरका वंश 'ज्ञातृवंश' था यह और भी पुष्ट कर देता है, और साथ २ कुण्डग्रामके, आस पास 'ज्ञातृक'—'ज्ञातृवंश' के क्षत्रियोंके खंड—'उद्यान' थे, और वहां

---

* बौद्धग्रन्थोंमें कुंडग्रामका नाम कोटिग्राम और म० म० को ज्ञाति-पुत्रके स्थान पर नातिपुत्र लिखा है । देखो "भारतका प्राचीनराजवंश" पृष्ठ ४० ले० विश्वेश्वरनाथ राय ॥

‘ज्ञातृवंशी’ क्षत्रिय रहते थे । यह इस विचारको और भी दृढ़ कर देता है । यह “ज्ञातृक” का उल्लेख और ये ‘ज्ञातृक’ भ० महावीरकी जन्म जातिवाले ‘ज्ञातृ’ क्षत्रिय ही होंगे यह कल्पना की और निर्देश करता है ।

(३) ‘ज्ञातृ’ जाति लिच्छविओंकी एक शाखा थी* इस बातकी पुष्टिके लिए भी ‘वैशाली के लिच्छवी क्षत्रिय महात्मा बुद्धको मिलने आए थे’ इस उल्लेखसे पता चल जाता है कि भगवान् महावीर की माता भी लिच्छवि वंशकी ही थी और ‘सिंह सेनापति’ जोकि-भगवान् महावीर का श्रावक था वह भी लिच्छवि वंशका ही था । ये दोनों बातें ज्ञातृ जातिको लिच्छविओंकी शाखा का होना ही पुष्ट करती हैं ।

(४) कुण्डग्रामके पास विदेहकी राजधानी वैशाली नगरी थी । इस नगरी का कुण्डग्राम एक शाखापुरके समान था । भ० महावीर प्रभुका “वैशालिक” नाम भी इस नगरके नाम से ही प्रसिद्ध था, विशाला नगरी में सिंह सेनापति नामका जो निग्रन्थ श्रावक लिच्छवी रहता था वह भगवान् महावीर की सलाहको न मानकर महात्मा बुद्धके पास गया था । इससे भी महात्मा बुद्ध वैशाली नगरसे आया था तब भगवान् महावीर प्रभु भी उसी नगरसे थे, यह स्पष्ट जान पड़ता है ।

ऊपरके उल्लेख में जो ‘जातिका’ शब्द लिखा गया है, उस शब्दका मूल बहुतोंने ‘नादिका’ भी निकाला है, और उसका अर्थ ‘इस नामके जलशय्यके तट पर बसा हुआ एक ग्राम’ किया जाता है । मगर यह भ्रमपूर्ण है । इस प्रकार हर्मन जेकोवी† उसका मूल शब्द जातिका ही बताता है । और वह शब्द ‘ज्ञातृवंश’ के क्षत्रियों का वाचक है यह कह कर समर्थन करता है ।

* प्रसिद्ध जैन तीर्थंकर महावीरकी माता भी लिच्छवी वंश की ही थीं । देखो ‘भारतका प्राचीन राजवंश’ पृ० ३७८ लेखक विश्वेश्वरनाथ राय ।

† हर्मन जेकोवी की ‘Sacred Books of The East’ नामक ग्रन्थमालासे प्रकाशित ‘आचाराग और कल्पसूत्र’ नामक जैनसूत्रोंके अनुवादकी प्रस्तावना, पृष्ठ १० ।

इस जातिका शब्द पर त्रिपिटकाचार्य श्रीशुत राहुलसङ्कल्यायन ने इस पर विशेष प्रकाश डाला है । उसने अपनी 'बुद्धचर्या' * नामक हिन्दी पुस्तकमें 'नादिका' का मूल शब्द "नाटिका"—ज्ञातृका,, बताया है । और 'ज्ञातृका' शब्द ज्ञातृवंशके क्षत्रियोंका सूचक है यह सप्रमाण बताया है । वे अगाही चलकर यह भी बताते हैं कि—ज्ञातृ जाति लिच्छवियोंकी शाखा थी । और वैशाली नगरीके आस पास ही रहने वाली थी । यह ज्ञातृ जाति आज भी वैशाली नगरी (जिला मुजफ्फरपुरके अन्तर्गत है, बसाइके पास) के आस पास जथरिया नामक जातिसे पहचाना जाता है, यह जथरिया शब्द भाषाकी दृष्टिसे भी 'ज्ञातृ' शब्दके साथ गहरा संबंध रखता है ।

जथरिया शब्द 'ज्ञातृ' शब्दका अपभ्रंश शब्द प्रतीत होता है । 'ज्ञातृ' शब्दमेंसे जथरिया शब्दका अवतरण किस प्रकार होगया इसके विषयमें राहुलजीने भाषाकी दृष्टिसे निम्न प्रमाणसे विचार किया है । ज्ञातृ=जाति, ज्ञातृ-ज्ञातर-जातर-जतरिया-जथरिया-जैथरियाके गाँवमें नादिका-ज्ञातृका-नत्तिका-लतिका-रत्तिका-रती जिसके नामसे वर्तमान रत्ती पर्वना (जि० मुजफ्फरपुर) है । बुद्धचर्या २९ पृ० ।

इस प्रकार 'जथरिया' शब्द 'ज्ञातृ'का अपभ्रंश है राहुलजी इस रत्ती पर्वनाका मूल नाम अपने उपरोक्त उल्लेखमें आए हुए 'नादिका' शब्द से उत्पत्ति बताते हैं ।

---

* उस समय बड़ी भारी निगंठोंकी परिषद (जैन साधुओंकी जमात) के साथ निगंठ नाटपुत्त (महावीर) नालन्दामें ही निवास करते थे ।

---

(१) 'नाटपुत्त'—'ज्ञातृपुत्र'लिच्छवियोंकी एक शाखा थी । जो वैशाली के आस पास रहती थी । ज्ञातृसे ही वर्तमान जथरिया शब्द बना है । महावीर और जथरिया दोनोंका गोत्र काश्यप है । आज भी जथरिया भूमिहार ब्राह्मण इस प्रदेशमें बहु संख्यामें हैं । उनका निवास रत्ती पर्वना भी ज्ञातृ-नती-लती-रतीसे बना है ।

१११ पृष्ठमें निगंठ पुत्तका भी उल्लेख किया है जो कि सं० नि० ४०।१।८ से रद्धत किया गया है ।

इस प्रकार 'जथरिया' और उसका वर्तमान निवास 'रत्ती' ये दोनों शब्द 'ज्ञातृ' शब्दके साथ घनिष्ठ सवन्ध रखते हैं और इस सवन्धसे 'जथरिया' 'ज्ञातृक'—ज्ञातृवंशी ही हैं, और उनका प्राचीन निवास स्थान जोकि 'नादिका' या 'नाटिका' के नामसे पहचाना जाता था वही वर्तमान रत्ती परगना है यह राहुलजीका दृढ मन्तव्य है। इनके इस दृढ और पुष्ट मन्तव्यमें दूसरी यह भी युक्ति है कि—इन 'जथरियोंका' मूल गोत्र काश्यप है। वही काश्यपगोत्र भगवान् महावीर और उनके ज्ञातृवंशी क्षत्रियोंका भी था।

इन जथरिया—ज्ञातृवंशी क्षत्रियोंके विषयमें सूचना करते हुए श्री राहुलजी बताते हैं कि ये 'जथरिया' लोक वर्तमान समयमें अपनेको ब्राह्मण बताते हैं। ये दान नहीं लेते। पंजाब प्रान्तमेंसी जमना नदीके किनारे बसने वाली एक जाती रहती है। वे भी दान नहीं लेते। उस देशमें उनको तगा कहते हैं। शायद यह त्यागीका अपभ्रष्ट होगया हो। हा तो इन 'जथरिया' जातिके लोकों को भूमिहार ब्राह्मण कहा जाता है। मगर और लोक इनको ब्राह्मण नहीं मानते। इससे स्पष्ट सिद्ध है कि—वास्तवमें ये लोक क्षत्रिय ही हैं। इसका दूसरा कारण यह भी है कि—ये 'जथरिया' नाम सिंहान्त वाले हैं। जो क्षत्रियोंके नामके साथ आजकल पीछेसे लगाया जाता है और इनके नामके पीछे ठाकुर शब्द भी जोड़ा जाता है। यह भी क्षत्रिय सूचक ही है। इस वंशमें आजकल भी बहुतसे जमीनदार और राजा भी हैं। दर्भगा नरेश इसी जातिसे अलंकृत सुने जाते हैं।

बौद्धसाहित्यके उल्लेखोंसे तथा राहुलजीके कथनसे इतना अवश्य माना जा सकता है कि भगवान् महावीरका वंश 'ज्ञातृवंश' था। और वे ज्ञातृवंशीय क्षत्रिय कुण्डग्रामके पास रहते थे। और इन ज्ञातृवंशीय क्षत्रियोंके ग्राममें महात्मा बुद्ध आए थे। वर्तमान समयमें ये ज्ञातृवंशीय क्षत्रिय 'जथरिया' के नामसे प्रसिद्ध हैं। और वे प्रायः विहारप्रान्त के मुजफ्फरपुर जिलेके रत्ती नामक पर्वानेमें रहते हैं। और ये 'जथरिया' अपने नामके पीछे सिंह और ठाकुर शब्दका उपयोग भी करते हैं। और काश्यप गोत्र होनेसे ज्ञातृवंशीय क्षत्रिय हो सकते हैं। मगर ये लोक आजकल अपनेको भूमिहार ब्राह्मण कहते हैं। वस्तुतः इसके पीछे सत्य स्वरूप कहा तक छुपा हुआ है इसे शोध करके प्रकट करनेकी वही ही आवश्यकता है, इस सत्य शोधसे भगवान् महावीर प्रभुके

જાતુ-વંશ ઔર ઁનકે જીવનકે સમ્બન્ધકા વહુતસા અજ્ઞાનાન્ધકાર જો કિ અપને આસપાસ ફેલ ગયા હૈ વહ અન્ધકાર દૂર હો જાયગા ॥

ગુજરાતી અનુવાદ—પોતાની તેમજ અન્યની પૂર્ણ ઉન્નતિ તથા મલાઈને માટે જે પરોપકાર દૃષ્ટિથી આપવામાં આવે તેને ‘દાન’ કહે છે, અથવા વસ્તુપરથી પોતાનો અધિકાર છોડી દઈને વીજા કોઈને અધિકાર આપવો તે પણ ‘દાન’ કહેવાય છે, પરન્તુ અહીં તો શ્રદ્ધા અને પ્રતીતિની સાથે મક્તિ-ભાવ પૂર્વક પરિગ્રહ પરનો મમત્વ-ભાવ છોડીને કર્મોની નિર્જરા યાતર અનુકમ્પાથી તથા મન-વાળી-કાયની શુદ્ધિ સહિત ફલની ઇચ્છા વગર દાતા જે પ્રાણુક અને પવિત્ર વસ્તુ આપેછે તેને ‘દાન’ કહે છે ।

તે દાનના ચાર પ્રકાર—અન્નદાન-ઔષધદાન-અભયદાન અને જ્ઞાન-દાન, એ દાનોમાં પ્રાણિઓનો મય દૂર કરી તેને સર્વથા નિર્મય કરવા તે સર્વોત્તમ દાન મનાય છે । અને આ માનવદેહમા દશ પ્રાણ છે, તેથી ‘પ્રાણી’ કહેવાય છે, જીવિત રહેવાની ઇચ્છા અથવા જીવિત રહેવાનો તેનો સ્વભાવ હોવાથી તેનું નામ ‘જીવ’ પણ છે, અને એ દશ પ્રાણ દ્રવ્ય પ્રાણ છે, અને જ્ઞાન-દર્શન-સુખ-શક્તિ રૂપ અનન્ત-ચતુષ્ટય ભાવ પ્રાણ છે, વાસ્તવિક રીતે ત્રણે કાલમા આ પ્રાણોથી સદા આ જીવ જીવિત છે, સર્વ જીવો જીવવાની ઇચ્છા રાખે છે, મરવું કોઈ ઇચ્છતો નથી, તેથી જીવિત રહેવાની ઇચ્છાવાળાને અભય દાન દઈને તેનું સર્વપ્રકારે રક્ષણ કરવું શ્રેષ્ઠ છે । કોઈને સાચા દિલથી અભયદાન પણ આપ્યું હોત તો આ જીવની મોક્ષ થઈ જાત, પરન્તુ આત્માને જ્ઞાનદાન ન મલકાથી પોતાને જીવવાનું સ્વાર્થ રાખ્યું, વીજા જીવોને પણ જીવવું પ્રિય છે એ માન ધુલાવી ઢીધું । કોઈએ કહ્યું પણ છે કે—

“જે રીતે મને મારું જીવન પ્રિય છે, તેમજ અન્ય જીવોને પણ પોતાનું જીવન પ્રિય છે, સ્વર્ગમાં રહેનાર ઇન્દ્ર તેમજ વિદ્યાનો કીડો, મહાલમા વસનાર મૂપતિ તેમજ ઝુંપડીમાં રહનાર ગરીબ કઠીઆરો, એ દરેક જીવનું ઇચ્છે છે, તેમ સમજીને કોઈ પણ પ્રાણીના મન નામા પ્રાણને પણ નિરર્થક કષ્ટ ન દેવું જોઈએ” ।

અહિંસા પરમ ધર્મ છે—અહિંસા-પરમ ધર્મ છે, હિંસા સર્વ જગ્યાએ નિંદાય છે, તે પોતાને પણ વધારે અપ્રિય છે, તો વીજાઓને પણ અવશ્ય અપ્રિય છે, કારણ કે પોતાની તેમજ પરની મનોદશામાં કંદ્ર અન્તર નથી, તેથી ચતુર મનુષ્યોની સદા આ ભાવના રહે છે કે કોઈ પણ પ્રકારે જગતના જીવોનું કલ્યાણ

કરું । મલાઈ કરું, પરોપકારમા હું પોતે લાગ્યો વળગ્યો રહું ને બીજાઓને લગાડવાનો પ્રયત્ન કરું । મારામાં લેશમાત્ર પણ દોષ ન રહેવા દઝું ને બીજાઓને નિર્દોષ બનાવવાનો પણ સતત પ્રયત્ન કરું । આત્માના અનન્ત સુખથી સુખી બની બીજાઓને સુખના સ્થાન પર લઈ જાઝું ।

જો કોઈ પ્રાણી આ ભાવોથી ત્રિપરીત ચાલીને, લોભના દાસ બનીને, જીમની લાલચ જાઝમા ફસીને, દ્રવ્યોપાર્જનની ઇચ્છાથી, લડાઈમા વિજય મેઝવવાની ઇચ્છા થી, પોતાના મનને બ્હેકાવવાના હેતુએ, નિરપરાધ દીન-પ્રાણીઓની ‘હિંસા’ કરે છે ત્યારે તેનાથી ઉપાર્જન કરેલા પાપથી દૂષિત થઈને, તે સ્વાર્થીને નરકમા અવશ્ય જવું પડે છે, આ સિદ્ધાન્ત સર્વ મહાપુરુષોને માન્ય છે, વધાએ તેને ઉચ્ચકોટિએ પહોંચાડવાનો પ્રચાર કર્યો છે, મહર્ષિ ‘પતંજલિ’ તો તેને સર્વથી મોટું સ્થાન આપ્યું છે, પાંચ યમોમા સૌથી પ્રથમ ‘યમ’ જીવરક્ષા છે,

“ક્રોધ-લોભ-મોહને લીધે હિંસા કરવી, કરાવવી, અને અનુમોદવી તેને વિતર્ક કહે છે, અને તે પાપનું પરિણામ તેમના મતે અનન્ત દુઃખ વતાવવામાં આવ્યું છે ।”

કોઈ જગ્યાએ તો અહિંસાની પ્રશાસા ઇટલે સુધી કરવામા આવી છે કે પ્રાણીઓની સાથે વૈર ભાવ પણ લ્યાગી દેવો જોડે । ત્યારેજ સાધક અહિંસા સાધી શકે છે ।

શ્રીમદ્ ડમાસ્વામી—તત્ત્વાર્થસૂત્રમા કહ્યું છે કે “જે કોઈ જીવ પ્રમાદ અર્થાત્ અસાવધાનતા યુક્ત થઈને મનો યોગ-વચન યોગ અને કાયયોગ દ્વારા પ્રાણોનો ‘અતિપાત’ વા ‘વ્યપરોપણ’ કરે છે તેને હિંસા કરવું કહે છે ।

હિંસા કરવી-મારવું-પ્રાણોનો અતિપાત લ્યાગ અથવા વિયોગ કરવો, પ્રાણોનો વધ કરવો, જીવને કાયથી અલગ કરવો, ભવાન્તર અથવા ગત્યન્તરમા પહોંચાડી દેવો, અગર પ્રાણોનું વ્યપરોપણ કરવું, એ વધા શબ્દો ઇકાર્થવાચી છે ।

જો કોઈ જીવ પ્રમાદી અર્થાત્ મદ વિષય-કષાય-નિદ્રા અને વિકથાને વશ થઈને ઇવું કાર્ય કરે, પોતાના વા પરના પ્રાણોના વ્યપરોપણમા પ્રવૃત્ત બને, ત્યારે તે હિંસક હિંસાના દોષનો ભાગી કહેવાય છે, પ્રમાદનો લ્યાગ કરીને પ્રવૃત્તિ કરવાવાઝના શરીરાદિકના નિમિત્તથી જો કોઈ જીવનો વધ થઈ જાય તો તે દોષનો ભાગી કહેવાતો નથી । ઇટલે ‘અપ્રમત્ત’ અવસ્થાનું બીજુ નામ ‘અહિંસા’ છે ।

તદુપરાન્ત 'યોગશાસ્ત્ર' ના વ્યાસકૃત માધ્યમાં અહિંસાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવામા આવી છે । કે "સર્વદા સર્વપ્રકારના જીવોની સાથે કદી પણ દ્રોહ ન કરવો તે અહિંસા છે ।

યાજ્ઞવલ્ક્ય-સ્મૃતિમા કહ્યું છે કે મન, વચન, કાયથી કોઈને પણ ક્રેશ ન પહોંચાડવો તે જ 'અહિંસા' છે ।

અહિંસા-સત્ય-આજ્ઞા વિના પર વસ્તુ ન લેવી, આત્માને પવિત્ર રાખવો, ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવું, દયા પાઠવી, મનોવિકારના પ્રવાહને રોકવો, શાન્તિમય જીવન જીવવું, એ વધાને ધર્મસાધન વતાવવામાં આવ્યું છે ।

યજુર્વેદ-તેમાં પણ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. કે-હે પુરુષ ! તું જગત્ના કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરીશ નહિ । "મિત્રસ્યાહં ચક્ષુષા સર્વાણિ ભૂતાનિ સમીક્ષે" ૧૮-૩, પોતાની આંખોથી સર્વને મિત્ર દૃષ્ટિએ જોવા જોઈએ । શત્રુ જેવી દૃષ્ટિ કોઈના પર પણ ન કરવી ।

મનુનો પાંચમો અધ્યાય-“જે મનુષ્ય પોતાના કલ્યાણની તો ઇચ્છા પ્રગટકરે છે, પરન્તુ પ્રાણ-ભૂત જીવોની હિંસા કરે છે. તે જીવ આ લોકમાં, અને મરીને પરલોકમાં ક્યારે પણ સુખ મેળવી શકશે નહિ ।

દશધર્મ-“ધૈર્ય ધારણ કરવું, શાન્તિ રાખવી, આત્માને પાપથી વિરક્ત વનાવવો, ચોરી ન કરવી, આન્તરિક પવિત્રતા રાખવી, ઇન્દ્રિયોને વશ કરવી, સત્ય બોલવું, ક્રોધ ન કરવો, અહિંસાનું પાલન કરવું, આરંભ અને પરિગ્રહને મુકવા એ પ્રકારે ધર્મના દશ લક્ષણ વતાવેલા છે ।”

મહાભારત-“આ હું સત્ય કહું છું કે સત્યવાદિઓનો ધર્મ અહિંસા છે. અને તે પ્રધાન છે, અને હિંસા કરવી, એ અધર્મ છે, પાપ છે ।

અહિંસાવચનામૃત-અહિંસા પરમ ધર્મ છે, અહિંસા ઉત્કૃષ્ટ દમન છે, અહિંસા ઉત્કૃષ્ટ દાન છે, અહિંસા પ્રધાન તપ છે, અહિંસા પરમ યજ્ઞ છે, અહિંસા પરમ ફલ છે, અહિંસા પરમ મિત્ર છે, અહિંસા ઉત્કૃષ્ટ સુખ છે અહિંસા એજ ઉત્તમ જીવન છે ।

“સર્વ પ્રકારના યજ્ઞોમા અનેક પ્રકારનું દાન કરવું, સર્વ તીર્થમાં અનેક સ્તુતિઓ ગાવી, સર્વ દાનોનું ફલ અહિંસા કરતાં સારું નથી, એટલેકે તે કર્મ અહિંસાની સાથે વરાવરી કરી શકતું નથી ।”

નિયમસાર-કુલસ્થાન, યોનિસ્થાન, જીવસમાસસ્થાન, માર્ગર્ણસ્થાન;
 ઇત્યાદિ મેદોને સારી રીતે જાળીને જીવરક્ષા કરવાના ભાવને 'અહિંસા' કહે છે,
 જીવોનું મૃત્યુ થાય છે કે નહિ, એ પ્રકારના વિચારમાં લાગેલા પરિણામ વગર
 પાપ-હિંસારૂપ ક્રિયાનો લાગ થવો કઠિન છે, તેથી તે રક્ષાના પ્રયત્નમાં લાગવું,
 તે 'અહિંસા' છે ।

સમન્તભદ્રાચાર્યજીનું કથન છે કે-જગત્માં આ સર્વે જાણે છે કે
 'અહિંસા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ આત્માની પૂર્ણ વીતરાગતાજ 'અહિંસા' છે ।
 જ્યાં વીતરાગતા છે ત્યાં આત્માનું શુદ્ધ-સ્વરૂપ છે, જે આશ્રમના ચરિત્રમાં
 અણુમાત્ર પણ આરંભ નથી, ત્યાં આ 'અહિંસા' પ્રાપ્ત થાય છે । આશય એ છે કે
 આદર્શ પુરુષોનું સુન્દર તેમજ સચ્ચરિત્ર રૂપ આચરણ 'અહિંસા' છે । તેથી અહિં-
 સાની સિદ્ધિને માટેજ પરમ દયાલુ પ્રભુએ આરંભ પરિગ્રહનો લાગ કર્યો છે ।
 પ્રભુ વિકારશીલ વેશ તેમજ પરિગ્રહમાં અનુરક્ત નથી । કારણકે જ્યાં પરિગ્રહની
 શ્રાસક્તિ નથી ત્યાંજ ઊંચા પ્રકારની અહિંસા-ધર્મ છે 'જૈન ધર્મની જય' તે માટે
 બોલવામાં આવે છે કે તેમાં પૂર્ણ અહિંસાનું પાલન કરવામાં આવે છે, તે ત્રસ
 જીવોની ઘાત કરવાવાળા વિચારોને જડમૂલથી નાશ કરવાનું કારણ છે । તેમજ
 પંચકાયરૂપ એકેન્દ્રિય જીવોની ઘાતથી પણ તદ્દન પર છે । અહિંસા ત્રણે લોકના
 જીવ સમૂહને સુખ દેનારી છે । તથા સુન્દર અને અક્ષય સુખથી ભરપૂર સમુદ્ર
 સંમાન અગાધ છે ।

સર્વથા અહિંસાનું પાલન કરવું, એ મુનિઓનો ધર્મ છે, કારણકે હિંસાનું
 પરિણામ દુઃખ જનક છે, એમ મહાપુરુષોએ મહાન અનુભવથી વતાવ્યું છે ।

“પગે લંગડો છે, શરીરમાંથી રક્ત પિત્ત વહે છે, હાથ કપાયેલા છે, તેમજ
 અન્ય અનેક રોગથી ભરપૂર છે, તેને જોઈને સમજી લેવું જોઈએ કે આનું દારુણ
 દુઃખ અન્ય પ્રાણીઓની હિંસા કરવાથી તેને ભોગવવું પડે છે । આથી નિરપરાધ
 જીવોની સકલ્પમાત્રથી પણ હિંસા ન કરવી । એ ચતુર પુરુષોનું કર્તવ્ય છે ।”

સુખ દુઃખમાં, મલા ગુરુમાં, યુક્ત અયુક્તમાં, પોતાના જેવા અન્ય આત્મા-
 ઓને સમજીને ક્યારે પણ કોઈનું 'હિંસારૂપ' અવિષ્ટ ન કરવું ।

લોકોનું મન્તવ્ય-લોકોનું આ મન્તવ્ય છે કે-ધર્મના સંપૂર્ણ અંગો
 સામઠીને, મનમાં વિવેક રાખીને તેનો નિર્ણય પૂર્વક આ સાર છે કે જ્યારે મને
 વીર. ૧૧

મારાથી પ્રતિકૂળ સારું નથી લાગતું ત્યારે બીજાઓને તેમને પ્રતિકૂળ ક્યાંથી સારું લાગે ?

“વધાને પોતાનો પ્રાણ પ્રિય છે રાજ્ય નહિ”-પોતાના પ્રાણ વચાવવાની ખાતર ઇષ્ટ મિત્ર અને રાજ્યને પળ તુળની સમાન છોડી દે છે, તેથીજ કોઈના પ્રાણનો નાશ કરવાથી જે પાપ થાય છે. તે સમસ્ત પૃથ્વીનું દાન કરવા છતાં દૂર થઈ શકાતું નથી ।

મરનારને મળે રાજ્ય આપો કે સુવર્ણના પહાડ અર્પણ કરો પરંતુ જીવંતરની પાસે તે વસ્તુઓનો કંઈ હિસાવ નથી । તેથી તે સર્વને છોડીને જીવતાં રહેવાની અપીલ કરે છે ।

“જરા કાંટો પગમાં લાગે છે તો તે આજ્ઞા શરીરમા મારે પીઢા કરે છે તો જે નિરપરાધ જીવોને મોતને આરે પહોંચાડી દે છે, તે મરનારના દુઃખોની વેદના અનિર્વચનીય છે ।”

“અશરણ, નિરપરાધ, દુર્બલપ્રાણી બલવાનના હાથે મરાય છે, તે ક્યાંની નીતિ ? હાય ! કષ્ટની સાથે અમારે કહેવું પડે છે કે જગત્માં અરાજકતા વ્યાપી ગઈ છે, ત્યાં ન્યાયને સ્થાન ક્યાંથી મળે, જો કોઈ કોઈને સમઠાવે છે ‘તું મરી જા’ એમ સામઠનાર પળ આ સામઠતાં જ કંપી ઊઠે છે, શરીર મય-મીત અને દુઃખી થઈ જાય છે । તો જે બીજાને કઠોરતા પૂર્વક શસ્ત્રથી મારે છે ત્યારે તેની શી દશા થતી હશે ? તેના દુઃખના અનુભવ વગર તેનું વર્ણન કોણ કરી શકે ?”

“હાથનું કપાણું સારું છે, પગ વગરના રહેવામા પળ કંઈ ધરાવી નથી, પળ શરીરના સંપૂર્ણ અગોને પ્રાપ્ત કરવા છતાં ‘હિંસકપુરુષ’ કોઈ કામનો નથી ।”

સ્વાર્થ સાધવાની હિંસા પળ હાનિકારક છે-“વિઘ્નની શાન્તિને માટે કરેલી હિંસા પળ વિઘ્નને માટેજ થાય છે । ઘણાઓ એમ કહી શકે છે કે-અમારા કુલનો આ રિવાજ ચાલ્યો આવે છે । પરંતુ તે કુલનું જરાય મહત્ત્વ કરી શકતો નથી । તે કુલના નાશ માટેજ થાય છે શાન્તિને માટે નહિ । પોતાના વંશમા પરમ્પરાગત ચાલતી આવેલી હિંસાને જે પ્રાણી છોડી શકે છે, અને શુદ્ધ અહિંસક બને છે, તે ‘કાલસૂર કંસાઈ’ ના પુત્ર ‘સુલસ’ ની પેઠે સર્વ મનુષ્યોમા પ્રવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ બને છે ।”

“जे इन्द्रियोने तो वशमा राखे छे; देव-गुरुनी सेवा पण करे छे, यथा शक्ति दान पण आपे छे, तत्व भणे भणार्वे छे, तप पण करे छे, पर्ण धर्म बुद्धिए जरा पण हिंसा करी बेसे छे त्यारे तो तेनी उपरोक्त सर्व क्रियाओ निष्फल छे, तेथी सावित ध्युं के धर्मेना नामे करवामा आवेली हिंसा वज्रलेप समान भयंकर पापकारिणी छे ।” “अने जे शास्त्रमा धर्मेना नामे हिंसानो उपदेश करवामा आव्यो होय ते शास्त्र नथी पण शस्त्र समान छे ।” “ए केवुं आश्चर्य छे जे मनुष्य सुद्धाने मारवानो उपदेश देवावाळा, लोभान्ध बनी पथ अष्ट वनवावाळा, हिंसा विधायकशास्त्र बनावीने तथा पाप करवानो उपदेश आपीने लोकोने सुख बनावी रखा छे, अन्धश्रद्धालु बनावीने मानो नरकना कुंडमां नाखी रखा छे ।”

अहिंसानुं माहात्म्य—“अहिंसा मातानी जेम सर्वनुं पालन करनारी अने हितकारिणी छे । अहिंसाज शत्रुओना मनमां अमृतनो संचार करावनारी छे । अहिंसा दु ख रूपी दावानलने बुझाववामा अमोल अने प्रधान वर्षा छे । संसार भ्रमण अर्थात् जन्म मरणना रोगथी पीडित जीवोने आरोग्यता अर्पनारी समर्थ औषधि छे ।”

अहिंसानुं फल—“दीर्घायुष्य-पवित्र अने सुन्दर रूप-नीरोगता-संसारमा निर्मल यश. कीर्ति इत्यादि सामग्रीओ अहिंसा पालनथी ज मळे छे, अधिक शुं कहेवुं, अहिंसा सर्व मनोरथ पूर्ण करवावाळी आदि शक्ति छे ।”

कोईए ठीकज कहुं छे के—“पर्वतोमां सुमेरु-अमृत पीनारामां देवता, मनुष्योमा चक्रवर्ती, ज्योतिष चक्रमा चन्द्र, वृक्षोमा ठंडी छाया आपनार फलदार अशोकवृक्ष, ग्रहोमा सूर्य, जलाशयोमा समुद्र, सुर असुर मनुष्य तथा चक्रवर्तिओमा वीतरागनी समान सर्वे व्रतोमां पण अहिंसा व्रत सर्वोत्तम छे । ते व्रत अनुपम छे ।”

निष्कर्ष—आ सर्व शास्त्रोनी विचार करतां ए स्वयमेव सिद्ध थाय छे के हिंसा सर्व शास्त्रोमा वर्ज्य वतावी छे । जैनोए तो तेनुं नाम ‘प्राणातिपात’ कह्य छे । तेनो आशय ए छे के कोईना एक प्राणने पण निरर्थक दु.ख न देवु जोइए । साधु मुनिराज तो तेनुं सर्वांशे पालन करे छे । अने गृहस्थ तेनुं अमुक अंशे पालन करी शके छे ।

“પોતાનું જીવન, સર્વે કોઈને વધી વસ્તુઓ કરતા અધિક પ્રિય છે, જેમ કહ્યું છે કે—“જો મરનારને એમ કહેવામા આવે કે તું એક કરોડ સોનામહોર લઈને તારો જીવ દઈ દે । ત્યારે તે ધનના ઢંગલાને છોડીને જીવવાની આશા પ્રગટ કરશે । કારણકે જીવ ગયા પછી તેને માટે ધન શા કામનું ? સર્વને જીવવું, વહાણું લાગે છે । તેથી સર્વે દાનોમાં અમયદાન શ્રેષ્ઠ છે ।

અમયદાન પર ઉદાહરણ—વસન્તપુરમાં અરિદમન નામે રાજા રાજ કરતો હતો, તે પોતાની ચાર રાણીઓ સાથે આનંદ ભોગવતો । એક દિન તે રાણીઓએ ગાથું, વજાવતું નાચતું શરૂ કર્યું । રાજા તેમની ગાથર્વ વિદ્યા ડપર પ્રસન્ન થઈ ગયો, અને બોલ્યો કે “આજે તમે જે કંઈ માગશો તે હું આપીશ ।” રાણીઓએ જવાબ આપ્યો કે અત્યારે તો અમને કોઈ પળ વસ્તુની આવશ્યકતા નથી, પણ યથા સમય ડપર માગી લઈશું, અમને આપેલ વરદાન હમણાં આપ જમા રાखો, રાજાએ કહ્યું “વહુ સારું”

એક ચાર રાણીઓએ એક ચોરને જોયો કે જેને લાલ કપડાં તથા જોડાનો હાર પહેરાવીને વચ્ચેભૂમિ તરફ લઈ જવામાં આવતો હતો । રાણીઓની સાથે રાજા પણ મહેલ પર ટેલતો હતો । ચોરને જોઈને રાણીઓએ રાજાને પૂછ્યું કે પ્રજાનાથ ! “આણે શો અપરાધ કર્યો છે ?” રાજાએ એક સિપાઈને બોલાવીને પૂછ્યું । તેના જવાબમા તેણે કહ્યું કે—પૃથ્વીનાથ ! તેણે ચોરી જેવું રાજ્ય તેમજ ધર્મવિરુદ્ધ અકાર્ય કર્યું છે, તેથી આપેજ તેને પ્રાણદંડની શિક્ષા ફર્માવી છે ।

તે સાંભળીને તેમાંની એક રાણીએ કહ્યું કે ન્યાયવલ્લભ ! આપ મને મારું વરદાન આપો કે તેને એક દિવસને માટે જીવનદાન આપવામાં આવે, કે જેથી હું તેના પર કાંઈક ઉપકાર કરી શકું” રાજાએ કહ્યું “તથાસ્તુ”

રાણીએ તેને મહેલમા બોલાવી કહ્યું કે “તને આજને માટે વચાવી દીધો છે માટે આ પી ને મોજકર” એમ કહીને અંજ વસ્ત્રથી તેનું સ્વાગત કરવામા આવ્યું । સવાર થતા તેને ૧૦૦૦ દીનાર આપીને વિદાય કરવામાં આવ્યો ।

એ રીતે વીંજી અને ત્રીંજી રાણીએ પણ એક એક દિવસનું જીવિત દાન દઈને અનુક્રમે એક લાખ અને એક કરોડ સોનામહોરનું દાન આપ્યું ।

પણ ચોથી રાણીએ તેને કંડ પણ આપ્યા વગર તેને પ્રાણ દંડની સજા રાજાની પાસે ક્ષમા કરાવી દીધી । ત્યારે સાંભળીને તે ત્રણે કહ્યું કે “એને તો શું

आप्युं ?” चौथी राणीए कह्युं के, “में तेने ए वस्तु आपी छे के जे तमे बधी मळीने स्वप्नमा पण न आपी शको” ते साभळीने ते बधी क्रोध करीने तेने गळे पढीने बोली के “असे तेने क्रोडपति बनावी दीधो अने तुं कहे छे के असे एना पर तारा जेटलो उपकार पण नथी कर्यो !” चौथीए कह्युं के “धन थी पण अधिक प्रिय सौने पोताना प्राण होय छे ।” में तेने प्राण दान अपावीने हमेशेने माटे सुखी बनावी दीधो छे । हवे तेने मरवानो भय नथी रह्यो । जेथी में सौथी मोटुं कार्य कर्युं छे । जो मारी आ त्रात पर तमने विश्वास न होय तो राजानी पासि आनो न्याय कराववो जोइए” एटली बात थया पछी राजानें महेलमा बोलाववामां आव्यो । राणीओनो मुकद्दमो साभळीने राजाए चोरने बोलाव्यो अने पूछ्युं “तुं साचुं कहे के कई राणीनो तु अधिक उपकार माने छे ?”

तेणे विनय पूर्वक शिर झुकावीने कह्युं के—एस तो बधीए मारा पर, भारे उपकार कर्यो छे, कारण के तेणे मने अभयदान अपाव्यु छे । त्रणे राणीओए क्रोडोनु धन आप्यु अने एक एक दिवस मरता वचाव्यो पण ए भय माये रह्योज हतो के काले तो मरी जवानुं छे, तो आ धनने झु कर ? पण चौथी राणीए मने सकटमाथी वचावी दीधो छे । जेथी हु जावजीव सुधी निर्भय बनी गयो, तेथी आ उपकारनो बदलो मारो देह अपनि पण नहि चुकावी शकुं । “कारणके सर्व-दानोमा अभयदान श्रेष्ठ छे ।”

एज प्रकारे सत्यवचनो निरवय-पापरहित-अन्यनी पीडा दूर करवावाळी भाषा सर्वोत्तम छे, कारण के काणा-नपुंसक-रोगी-चोरादिने तेना नामे बोलाववाथी पण तेना मनने आघात पहुँचे छे ।

मनुनो मत—“सत्य-प्रिय-तेमज मनने अनुकूल बोलो, असत्य तेमज अप्रिय सत्य पण न बोलो । आ प्रसंग मा असत् शब्दना जैनसिद्धान्तमा त्रण अर्थ छे । सद्भावनो प्रतिषेध, तेमज अर्थान्तर तथा गर्हा-निन्दा । वस्तुना स्वरूपना अपलापने सद्भावनो प्रतिषेध कहे छे । ते वे प्रकारे छे । सद्भूत पदार्थनो निषेध तेमज असद्भूत पदार्थनु निरूपण । जेमके “नास्ति आत्मा” अर्थात् आत्मा कोइ स्वतन्त्र पदार्थ नथी, अथवा “नास्ति परलोक” परलोक अर्थात् मरण पछी जीवने अन्य भव धारण करवो पडे, ए वास्तविक नथी, ए वगैरे भूत-निन्हव छे । कारण के तेथी सद्भूत पदार्थनो अपलाप थाय छे । आत्मा तेमज परलोक-जीवन भवान्तर धारण करखु वास्तविक रीते सिद्ध पदार्थ छे, युक्तियुक्त तेमज

અનુભવગમ્ય છે, તેનો નિવેધ કરવો તે સદ્ગુણ અપલાપ નામે સિધ્ધ્યાવચન છે, આત્માને શ્યામાક તંદુલ-સામકના ચાવલની જેમ નાના પ્રમાણવાળો વતાવવો અથવા અગુઠાના ટેરવા વરાવર સમજવો અથવા એમ કહેવું કે તે રક્ત વર્ણનો છે । નિષ્ક્રિય છે, વગેરે સર્વ વચન અમૂલ્યોદ્ભાવન નામે અસત્યવચન છે, કારણકે આ જાતના વચનો દ્વારા આત્માનું જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે । અર્થાન્તર-ઘટલે મિત્ર અર્થ, એક પદાર્થને અન્ય રૂપે વતાવવો, વાસ્તવિક ન કહેવો, તે અર્થાન્તર છે । જેમ કોઈ ગાયને ઘોડો કહે, અને ઘોડાને ગાય કહે, જઙ્ગને ईश्वर કહે અને ईश्वરને ગુલામ કહે । તે-અર્થાન્તર નામે અસત્ય કહેવાય છે ।

ગર્હા-ઘટલે નિન્દા કરવી, તેથી જેટલા નિંદ્ય વચનો છે તેને વધાને ગર્હિત નામે અસત્ય વચન સમજવાં જોઈએ, જેમકે “આને મારી નાખો !” “મરી જા” “આને કસાઈને સૌંપી દો” વિગેરે હિંસામય વચન બોલવા તેમજ મર્મ મેદી-મનને દુઃખ થાય તેવા અપશબ્દ કહવા, ગાલો દેવી, કઠોર વચન કહેવા, ક્રૂર શબ્દો વાપરવાં, પૈશ્વન્ય-કોઈની ચુગલી કરવી, વગેરે ગર્હિત વચન કહેવાય છે । જો તે ગર્હિત વાક્ય કદાચ સત્ય પળ હોય, છતાં તે અસત્ય મનાય છે । કારણ કે તે નિન્દ્ય છે । પ્રમાદ સહિત જીવનો વચનો પળ અસત્ય મનાય છે, પ્રમાદ યુક્ત કહેલા વચન અસત્ય હોય છે, અને પ્રમાદ રહિત કહેવામાં આવેલ અસત્ય વચન પળ સત્ય હોઈ સકે છે, જેવી રીતે કોઈ રોગીવાલકને પતાસામાં દવા રાખીને આપતાં કહે છે કે આ પતાસું છે ।

સત્ શબ્દના બે અર્થ થાય છે, વિદ્યમાન તેમજ પ્રશંસા-તેથીજ અસત્ શબ્દના અવિદ્યમાન અને અપ્રગત્ એ બે અર્થ લેવા જોઈએ । સદ્ગુણ-નિન્દ્ય-અસદ્ગુણ-તોદ્ભાવન તેમજ અર્થાન્તર તે અવિદ્યમાન અર્થ દર્શાવનાર હોવાથી અસત્ય છે । ગર્હિત વચન અપ્રગત્ હોવાથી અસત્ય છે તેમજ પ્રમાદનો સવન્ધ પળ વંનેની સાથે છે,

તે સિવાય કષાય અસત્યનું નિમિત્ત બને છે । કષાયનો ઉદય થતા અસત્યનો પ્રયોગ અવશ્ય કરવામાં આવે છે । તેથી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-રાગ-દ્વેષ-મોહાદિને લીધે અસત્ય બોલવાનો ત્યાગ કરવો, તેને સત્ય અણુવ્રત કહે છે ।

મસ્કરીમા-કઠોર શબ્દ વાપરતા-ચુગલી કરતાં-અપ્રશસ્તવચન કહતા-અસત્ય શબ્દ બોલવાનું અનિવાર્ય થઈ જાય છે । જ્યારે વીજું અણુવ્રત સ્વીકારાય છે ત્યારે જ દેહધારિઓને આત્મસ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે ।

कोईए कहुं छे के जेने मूढताने कारणे धर्म एवुं नाम आपवामां आव्युं छे, वळी जेने म्लेच्छो पण निन्द्य समजे छे, ते असत्यनो मन-वचन-कायथी त्याग करवो एज योग्य छे, जो हितनी वाञ्छा होय तो असत्य न बोलता मौननो स्वीकार करवो जोइए । कारण के नीचेनी बाबतोमा सौ मौन राखे छे; जेवा के-

प्रतिक्रमण करती वखते, मलमूत्र त्यागती वखते, पाप कार्य छोडती वखते निरन्तर मौन सेववु, कारण के मौनना सेवनथी वाणीना दोषो लगता नथी ।

मौनथी कलेशनो नाश थाय छे, सन्तोष भाव आवे छे, वैराग्य आवे छे, ने सत्य अने सयमनी पुष्टि थाय छे, जीभनो स्वाद त्यजवाथी तपनी वृद्धि थाय छे, अस्मिमानथी बची जवाय छे, ने सत्य-समता आवे छे । वाणी मनोरमा बनी जाय छे, वचनो प्रशसा पात्र थई जाय छे, मौन सेवनार पूज्य बने छे, परन्तु देश कालनो विचार करीने मौननुं सेवन करवु जोइए । जो क्याय बोलवाथी संसारने सद्वोध तेमज चरित्रनो लाभ थतो होय तो त्या मौन न रहेवुं जोइए, वाणी हमेशा सत्य होवी जोइए ।

गृहस्थने माटे त्याज्य असत्य-गृहस्थे कन्या-पशु-भूमि सम्बन्धी जुहुं न बोलवु जोइए, खोटी साक्षी पण न देवी जोइए, तेमज कोईनी थापण ओळववी न जोइए, आ पाच वातोने ध्यानमा राखनार सत्याणुव्रती छे, जो सत्य बोलवाथी पोता-पर अथवा बीजा पर आपत्ति आवी पढे तेम होय तो त्या मौन राखवु योग्य छे ।

अने साधु ज्यारे राग-द्वेष अगर मोहथी असत्य बोलवाना परिणामने छोडे छे, त्यारे बीजुं सत्य व्रत कहेवाय छे । कारणके असत्य बोलवानो भाव सत्य भावथी विपरीत होय छे । अने आ असत्य भाव, राग-द्वेष के मोह भावथी जीवमा उत्पन्न याय छे । यानी मनुष्य इष्ट पदार्थ अथवा विषयोनी प्राप्ति अथवा रक्षानी खातर राग द्वारा असत्य बोले छे, अनिष्ट पदार्थ अथवा विषयोने दूर करवाने माटे अथवा तेनो संयोग न थाय ते माटे द्वेषयुक्त असत्य बोले छे । अथवा मिथ्या बुद्धिथी संसारमा मोहने लीधे ते मिथ्याभावनी रक्षाने माटे असत्य बोले छे, जे कोई निकट भवी जीव आ प्रकारना असत्य बोलवाना परिणामने त्यागी दे छे, तेनामा सत्य व्रतनी योग्यता आवे छे । जे सत्य भावना रगथी रगाइने प्रगट रीते सत्य व्यवहार करे छे, ते सज्जनोनो पण पूज्य बने छे, तेथी आ वात तद्द्वन साची छे के सत्य थी वधारे महान् बीजुं कोई व्रत नथी ।

અસત્ય વોલવાનું નિકૃષ્ટ પરિણામ—જુઠું વોલનાર મરીને મૂળે વને છે, અથવા તેને મૂક ગતિવાળો જીવ વનનું પહે છે, તે સ્પષ્ટ વોલી શક્તો નથી । કોઈને તેની સમ્મતિ પણ પ્રિય લાગતી નથી । મુખ રોગથી પીડાય છે, આવધુ જુઠું વોલવાનું દુષ્ટ પરિણામ જાણીને કન્યાદિ સમ્બન્ધી અસત્ય કદી પણ ન વોલવું જોડે । અસત્ય વોલનાર મૂર્ખ-વિકલાંગ-વાળી હીન થાય છે । તેની વાતો સાંભળતા લોકોને તિરસ્કાર થાય છે । અને તેના મુખમાથી દુર્ગન્ધ નીકળે છે । જે લોક વિરુદ્ધ છે, જેથી વિશ્વાસઘાત થાય છે । જે પુણ્યનું પ્રતિપક્ષી છે, તેવું વચન વ્યારેય પણ ન વોલવું જોડે । જે જૂઠ વોલે છે તેનામા તુચ્છતા આવે છે, તે પોતાને છેતરે છે, અવોગતિ (નરક) માં જાય છે, તેથી જૂઠ સદા વર્જનીય છે । જૂઠ પ્રમાદથી પણ ન વોલવું જોડે, કારણ કે હિતકાર્યરૂપી કલ્પવૃક્ષ અસત્યરૂપી આધી થી પઢી જાય છે । ભૂત-ભવિષ્યત્-વર્તમાનની વાતોનું પૂર્ણપણે જ્ઞાન ન હોય તો 'તે આમ હશે' એમ ન કહેવું, જે વાતમા શંકા હોય તે ન કહેવી, જો ત્રણે કાલની વાતોમાં તદ્દન નિર્દશક પણ હોય તો કહેવી । અસત્ય વોલવાથી વેર વિરોધ વધે છે, પોલ ખુલી જવાથી પસ્તાવો થાય છે, કોઈ તેના પર વિશ્વાસ કરતું નથી, વદનામી થાય છે, કુપથ્યના સેવનની પેટે અનેક દુ:ખો જૂઠ વોલવાથી થાય છે । જૂઠ વોલનાર નરક-નિગોદ-અને પશુ યોનિમા જન્મ મરણ કરે છે । થોડું અસત્ય વોલનાર પણ નરક નિગોદમાં જાય છે । જ્ઞાનિઓએ જ્ઞાન અને ચરિત્રનું મૂલ સત્યજ વતાવ્યું છે, સત્યવાદિઓની ચરણ રજથી પૃથ્વી પવિત્ર થાય છે- । જે હમેશા સત્ય વોલે છે તેને ભૂત-પ્રેત-સર્પ-સિંહ-કંડૂ, પણ કરી શક્તા નથી । માથું મુઢાવીને, જટા રાખીને, નમાવસ્થા ધારણ કરીને, સાધુ વેશ પ્રહરીને, અથવા તપશ્વર્યા કરીને જે અસત્ય વોલે છે, તેને અદ્ભૂત કરતા પણ વધુ ત્રિન્ધ સમજવો । એક તરફ અસત્યનું પાપ અને વીજી વાજું આશ્વા સંસારના સર્વ પ્રાંપો રાખવામાં આવે તો અસત્યનું પાપ વધી જાય । હુઠારા તેમજ વ્યભિચારી-ઓના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત હોય છે પણ અસત્યવાદીને માટે નથી । સત્યના પક્ષે ઢેવો પણ ક્લેમા રહે છે, રાજા પણ તેના પર પોતાની સત્તા નથી ચલાવી શક્તો, તેને અમિત્ત-ઉપદ્રવ કરી શક્તો નથી, આમ સત્યનો મહિમા અપાર છે । સમસ્ત યોગિ-ઓએ સત્યની સ્તુતિ પ્રગણા કરી છે, જેમાથી શુભચન્દ્રાચાર્યના કેટલાક વ્રતનો જ્ઞાત્રીએ આપ્યા છે । "જે સત્યમી મુનિ ધીરજ પૂર્વક સગ્રમની રક્ષા કરે છે, વા મુનિદીક્ષાની દુરાને વારણ કરે છે, તે વચનરૂપી જંગલમા સત્યરૂપી વૃક્ષ રોપે છે ।"

“યમ-નિયમાદિ વ્રતોનો સમૂહ એક માત્ર અહિંસાની રક્ષાને માટેજ કહ્યો છે, અહિંસા વ્રત જો અસત્યથી દૂષિત હોય તો તે ઉચ્ચપદ કદી પળ પ્રાપ્ત ન કરી શકે, અસત્ય વચન સાથે અહિંસાનું પાલન અશક્ય છે ।” “જે વચન જીવોનું હિત કરનાર હોય તે અસત્ય છતાં સત્ય છે । અને જે વચન પાપ સહિત હિંસા રૂપ કાર્યની પુષ્ટિ કરે છે, તે સત્ય છતાં અસત્ય છે નિન્દ્ય છે ।” “જે સાધક અનેક જન્મોના દુઃખોની શાન્તિ અર્થે તપ કરે છે, તે નિરન્તર સત્યજ વોલે છે, કારણકે અસત્ય વોલનારને સાધકપણું સંભવતું નથી ।” “જે વચન સત્ય હોય છે, કરુણાથી ભરપૂર હોય છે, અવિરુદ્ધ હોય છે, આકુલતા રહિત હોય છે, અસમ્ય ન હોય, ઇન્દ્રિય વિકારોને પુષ્ટ કરનાર ન હોય, ગૌરવ વધારનાર હોય, કોઈને હલકા પાડનાર ન હોય, તેજ વચન શાસ્ત્રમા પ્રશંસનીય ગણ્યું છે ।” “નિરન્તર મૌનનું સેવન કલ્યાણકારી થાય છે, જો વોલવાની જરૂર પડે તો સત્ય-પ્રિય-તેમજ હિતકર વોલનું જોડાઈ ।” “પણ દુષ્ટ ચરિત્રીનાં મુખમા વાળી કૂર અસત્ય વાળી રૂપી નાગણ રહે છે, કે જે આજ્ઞા જગત્ને દુઃખી કરે છે ।” “જે વાત સદેહ યુક્ત હોય, પાપરૂપ હોય, દોષ સહિત હોય, ઈર્ષાને વધારનારી હોય, તે વીજા ના પૂછવા છતાં પણ ન કહેવી ।” “મર્મમેદી, મનને પીડા ઉપજાવનાર, સ્થિરતા નાશક, વિરોધ કરાવનાર, તેમજ દયા રહિત વચનો પ્રાણ જાતાં પણ ન વોલવા ।” “જ્યાં ધર્મનો નાશ થઈ રહ્યો હોય, ચારિત્રને નુકસાન પહોંચતું હોય, દેશની સ્વતંત્રતા નાશ પામતી હોય, સમીચીન સિદ્ધાન્તનો લોપ થતો હોય, ત્યાં દેશ-ધર્મ-તેમજ જાતિની ઉન્નતિ સ્વાતંત્ર વગર પૂછ્યે પણ વિદ્વાનોએ વોલવું જોડાઈ, તે સમયે મૌન ધારણ કરવું યોગ્ય ન કહેવાય ।” “જે વાળીના શ્રવણથી જીવો મોહ મુગ્ધ બની જાય, સન્માર્ગ ભૂલી જાય, સામ્પ્રદાયિકતા અને પક્ષ-પાત આવી જાય, વાઢાવડીમા ફસાવનારી તે વાળી નથી, પણ સાપણી છે, કારણ કે તેના શ્રવણ માત્રથીજ પ્રાણી ઉત્તમ માર્ગને છોટી કુમાર્ગે જાય છે ।” “મનોહર વાળી જેટલું સુખ આપે છે તેટલું સુખ ચંદન-ચન્દ્રમા-ચન્દ્રમણી-મોતી-માલતી વગેરે શીતલ પદાર્થો આપી શકતા નથી ।” “અગ્નિથી દગ્ધ વન ક્યારેક પણ લીલું બની શકે છે, પણ વાળીરૂપી આગથી પીડિત મનુષ્ય કદી પણ પ્રફુલ્લ બની શકતો નથી ।” “જે સત્ય-વક્તા છે, તત્ત્વના સ્વરૂપને સમજે છે, સદાચારી છે, તેના ચરણ સ્પર્શથી પૃથ્વી પવિત્ર બને છે, તે લોકોજ ઉત્તમ છે; અને જે અસત્ય વચન વોલે છે, તે નીચ અને શૂદ્ધ છે ।” “જે નીચ પુરુષ મનુષ્ય-

જન્મ પ્રાપ્ત કરીને પણ અસત્ય બોલે છે, તે સસાર રૂપી સાંગરનો પાંર કેવી રીતે પામી શકે ?” “જેનાં નાક-કાન-હાથ, કપાયેલા હોય, રૂપ રંગનું નામ પણ ન હોય, દરિદ્રી તેમજ રોગી હોય, કુલ-જાતિ અને વર્ણ થી હીન હોય, તો શું થયું ? તેનું તો ભૂષણ સત્ય છે, સત્યથી પવિત્ર તેમજ સુખી બની શકે છે, તેની શોભા સત્યથી છે ।” “જે પુરુષ અસત્ય-કાલિમાથી મલિન છે, તેનો સાથ પાપ રૂપી-કાલાશના ભયથી કોઈ પણ ધર્મજ્ઞ પુરુષ સ્વપ્નમાં પણ કરતો નથી ।” “જૂઠાની સંગતિથી સાચો પણ કલંકિત થાય છે, જેમ મેલા લૂગડાની સંગતિથી સ્વચ્છ અને નિર્મલ ગંગાજલને પણ દડનું પ્રહાર સહવું પડે ।” “પુત્ર-સ્વજન-સ્ત્રી-ધન તેમજ મિત્રો વિમુક્ત બને, વા ચાલ્યા જાય, તેમજ પ્રાણનાશ થાય છતાં અસત્ય ન બોલવું જોઈએ । ઇત્યાદિ વચનામૃતોનુપાન કરી જે કોઈ પાપ રહિત તેમજ શ્રેષ્ઠ સત્ય બોલે છે, તે જગત્ પ્રધાન પુરુષ છે ।”

તપમાં શ્રેષ્ઠ તપ કયો ? સત્યની પેઠે સર્વ પ્રકારના ઇચ્છા નિરોધ તપમાં નવ વિધિ બ્રહ્મ-ગુણિએ ગુપ્ત એવો બ્રહ્મચર્ય શ્રેષ્ઠ છે । સુંદર સ્ત્રીઓના મનોહર અગોને જોઈને તેની સાથે રમણ કરવાની જે ઇચ્છા ચિત્તમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ત્યાગી દેવી, અથવા વેદ નામે નોકષાયના તીવ્ર ઉદય થી મૈથુન સેવનની જે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે તેનો નાશ કરવો એ બ્રહ્મચર્ય વ્રત છે । તેને સ્પષ્ટ કરવા માટે સત્પુરુષો કહે છે કે હે કામી-પુરુષ ! અનુપમ-સહજ-પરમતત્ત્વ રૂપ નિજ સ્વરૂપને છોડીને અતિ સુંદર સ્ત્રીજનોના શરીર આદિના રૂપને મનમા શા માટે યાદ કરે છે, અથવા તેના મોહમા શા માટે ફસાય છે ।

અબ્રહ્મચર્યના દોષ-સ્ત્રી સમ્બોગથી સન્તાપ થાય છે, પિત્ત વધે છે, કામ જ્વર ઉત્પન્ન થઈને શરીરનું નાશ કરે છે, હિતાહિતને ભુલાવી દે છે, શરીર નિઃસત્ત્વ બની જાય છે । તૃષ્ણાના બંધનમા ફસાઈ પડે છે, તેથી કામેચ્છા અને જ્વરમા જરા પણ અન્તર નથી । આ દોષો જાણીને જો સર્વથા શીલનું પાલન શક્ય ન લાગે તો ગૃહસ્થે પોતાની વિવાહિત પત્નિમા સન્તોષ રાખવો, કારણકે આ પ્રતિજ્ઞા થી પણ અનેક પ્રકારની ઇચ્છાનું મર્દન થાય છે, કહ્યું પણ છે કે-સ્વપત્નિમાં સન્તુષ્ટ રહેનાર, અન્ય સ્ત્રી માત્રની વ્યારેય પણ ઇચ્છા ન કરનારમા પણ સુદર્શનશેઠની પેઠે અદ્ભુત પ્રભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તો પછી સર્વાંશે બ્રહ્મચર્ય પાલનાર બ્રહ્મચારીના પ્રભાવની તો વાતજ શી ? એટલે તેનો પ્રભાવ અવર્ણ્ય છે અને અકથનીય ! પર પુરુષ ભલે રૂપમા, ऐश्वर્યમા, કલ્યાણમા, ગમે તેટલો આગલ

વધેલો હોય, પળ તેને ક્ષેરનું પુતલું સમજીને સ્ત્રીએ જેમ સીતાજીએ રાવણને લ્યાગી દીધો હતો, તેમ તેને લ્યાગી દેવો જોડે, જે સ્ત્રીએ મૈથુન વિકારને જીતી લીધા હોય તે દેવોને પળ પૂજ્ય છે અને ઇચ્છનીય છે ।

મૈથુન ઇટલે શું ? મૈથુન ઇટલે જોડું, પ્રકૃતિમા સ્ત્રી-પુરુષનું જોડું સમજવું, બંનેનો પરસ્પરનો સંયોગ, અથવા સમોગને માટે જે ભાવ વિશેષ થાય છે, અથવા બંને મલીને જે સમોગ ક્રિયા કરે છે, તેને મૈથુન કહે છે અને તેનેજ અબ્રહ્મ કહે છે, તેમા પળ પ્રમત્તયોગનો સંબંધ છે । કારણકે તેને લીધે જે કંઈ ક્રિયા કરવામા આવે, પછી ભલે તે પરસ્પર બે પુરુષ અથવા બે સ્ત્રીઓ મલીને કરતી હોય, અથવા અનન્ન શ્રીઢા આદિ કા ન હોય, તે સર્વ અબ્રહ્મ છે । જે પ્રમત્ત દશાને છોડીને ક્રિયા કરે છે, તેને મૈથુન કહેવાતું નથી, જેમકે પિતા-માઈ વિગેરે પુત્રી-અથવા વહેન આદિને ગોદમા લઈને પ્યાર કરે છે, તે અબ્રહ્મ કહેવાતું નથી, કારણ કે તેમા પ્રમત્ત-યોગ નથી । આ પ્રમત્તયોગની ઓછા વત્તા અશે પળ નિવૃત્તિ કરવામા આવે તો તે બ્રહ્મચર્યાણુવ્રત કહેવાય છે । જેમકે કહ્યું છે કે-“માતા-વહેન-પુત્રી સમાન પરસ્ત્રીને જાણે, ને પોતાની વિવાહિતા સ્ત્રીમા સન્તોષ માને, તે ચોથું અણુવ્રત કહેવાય છે ।” “ઉત્તમ પુરુષ પરસ્ત્રીને વ્યાધિ સમાન સમજી ને દૂરથીજ લ્યજી દે છે, કારણકે પરસ્ત્રી તો સદૈવ દુઃખોનું ઘર છે, અને સુખોને નાશ કરનાર પ્રલય કાલની આગ સમાન છે ।” “જે સ્ત્રી પોતાના પતિને છોડીને પરપુરુષ સાથે રમણ કરેછે, તેને પ્રથમ પંક્તિની નિર્લજ્જ સમજવી જોડે, જ્યારે આ પ્રકારના આચરણ થી પોતાની સ્ત્રી પર પળ વિશ્વાસ ન રહે તો પરસ્ત્રીનો વિશ્વાસ કેમ રાખી શકાય ?” “પરસ્ત્રીનું સેવન કરનાર પુરુષને નરક નિગોદ મા રખડવાનું રહે છે, તેમાં કશું સુખ તો નથી જ, તેથી મનુષ્યોએ બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું પાલન કરવું જોડે ।” “આ વ્રતનું પાલન કરનાર યોગીઓ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જ્ઞાન પામે તેમજ સ્વ-સ્વરૂપને અમેદ રૂપે જાણી શકે છે, તેનો અનુભવ કરી શકે છે । તેને ધીરવીર પુરુષોજ ધારણ કરી શકે છે । અલ્પસત્ત્વવાળા-શીઠર-હિત-ઇન્દ્રિયોના દાસ-દુર્વલ પુરુષો તો સ્વપ્રમા પળ આનું સમાચરણ કરી શકતા નથી, કારણકે બ્રહ્મચર્ય પળ મહાવ્રત છે ।” “ત્રણે જગતમા બ્રહ્મચર્ય વ્રત પ્રશંસનીય છે, જે તેનું નિર્મલ ભાવ પૂર્વક પાલન કરે છે, તે પૂજ્યના પળ પૂજ્ય છે ।

જે બ્રહ્મચર્ય પાલનમાં અનુરક્ત છે તે દશ પ્રકારના મૈથુનનો સર્વથા લ્યાગ કરે છે ।

(૧) જેમકે શરીર શિષ્ણગારવું, (૨) પુષ્ટ પદાર્થનું સેવન કરવું, (૩) ગાવું, વજાવું, જોવું, સાંભળવું, (૪) સ્ત્રી સંસર્ગ કરવો, (૫) સ્ત્રી સંબંધી સકલ્પ વિકલ્પ કરવા, (૬) સ્ત્રીના અંગ ઉપાંગ જોવા, (૭) તેને જોવાના વિચારો કરવા, (૮) પૂર્વકૃત ભોગોનું સ્મરણ કરવું, (૯) ભવિષ્યમા ભોગોની ચિન્તવણા કરવી, (૧૦) વીર્ય સ્વલ્ન કરવું,

આ દશ મેદ મૈથુનના છે, વ્રહ્મચારીને માટે તે સર્વથા ત્યાજ્ય છે ।

“જેવી રીતે કિપાક ફળ દેખવા-સુંઘવા મા રમણીય છે, પળ પરિણામે હાલાહલ ફેર સમાન છે, તેવીજ રીતે મૈથુન પળ થોડા વચ્ચત માટે રમણીય-સુદર અને સુખદાયક માલુમ પડે છે, પરન્તુ પરિણામે અત્યન્ત મયપ્રદ નીવડે છે ।” “જે પુરુષ કામભોગોથી વિરક્ત બનીને સદા વ્રહ્મચર્ય પાલે છે, તેણે ભાવશુદ્ધિ માટે દશ પ્રકારના મૈથુનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કેમ કે આ દોષોના ત્યાગ કર્યા વગર ભાવશુદ્ધિ-નિર્મલતા થતી નથી, ભાવજ કામના વેગને-રોકી શકે છે, કહ્યું પળ છે કે-

“સર્પ કરડેલ માણસને સાત વેગ હોય છે, પરન્તુ કામ રૂપી સર્પથી ડંસાયેલ જીવને દશ મહા મયાનક વેગ હોય છે, તે નીચે મુજબ છે ।

(૧) કામના ઉદ્દીપનથી ચિંતા ઉત્પન્ન થાય છે, કે કામ ભોગની ક્યારે પ્રાપ્તિ થશે, (૨) જોવાની ડચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, અને નિશ્વાસ મૂકે છે (૩) અફસોસ કરે છે, કે સ્ત્રીને જોઈ પળ ન શકાઈ । (૪) જ્વર આવે છે, તાપમાન વધે છે, (૫) શરીર વઠવા લાગે છે, ઢાઢ ઉપજે છે (૬) ભોજનની રુચિ નથી રહેતી, (૭) મહા મૂર્છા ઉત્પન્ન થાય છે, જરા પળ ચેત રહેતુ નથી, (૮) ઉન્મત્ત બની જાય છે, જેમ તેમ વકવાદ કરે છે । (૯) પ્રાણ ચાલ્યા જવાની શંકા રહે છે । (૧૦) મૃત્યુ પળ થઈ જાય છે ।

કામ વાસનાથી ઘેરાયેલો જીવ યથાર્થ તત્ત્વ વસ્તુ સ્વરૂપ સમજી શકતો નથી, જ્યારે લોક વ્યવહારનું જ્ઞાન પળ નાશ પામે છે ત્યારે પરમાર્થનું જ્ઞાન તો ક્યાથી થાય ? વધી વાતોમા તેનું મન અસ્થિર બની જાય છે ।

“જેને કામ રૂપી કટક વાગે છે, તે વેસવામા, સુવામા, ચાલવામા, ફરવામા, ભોજન કરવામા અસ્થિર બની જાય છે ।” “કામ વાસનાવાળો પુરુષ ચતુર હોવા છતાં મૂર્ખ બની જાય છે, ક્ષમાશીલ છતાં ક્રોધી બને છે, શૂરવીર કાયર બને છે, મહાન્ હલકો બને છે, ઉદ્યમી આલ્સુ બને છે, અને જિતેન્દ્રિય ધ્રુષ્ટ બને છે ।”

‘‘तिथी मूर्खता कर्मावगार मनुष्यजन्म सार्थक वनाववाने मनुष्ये ब्रह्मचर्यनुं पालन करवु जोइए ।

कदाचारनुं परिणाम-‘‘बिलने नपुसक वनाववानी किया, लपटोने थती सजा वगेरे जोइने बुद्धिमाने कुशीलनो त्याग करीने स्वदारसन्तोषव्रत अगीकार करीने परस्त्रीनो त्याग करवो जोइए, मैथुन सेवन किंपाक फळनी पेठे आरम्भमा सारुं लागे छे, पण परिणामे दारुण कष्ट आपे छे ।’’ ‘‘मैथुन सेवनथी शरीर कम्प, प्रसेवो, थाक, शिथिलता, चक्कर आववा, तिरस्कार थवो, बलनो क्षय, ज्वरादि रोगो थाय छे ।’’ ‘‘योनिमा असख्य जीव राशीनी उत्पत्ति थाय छे, अने मैथुन सेवन वखते तेनो नाश थाय छे ।

वात्स्यायननो मत छे के रक्तमा सूक्ष्म जीवो पैदा थइ जाय छे, ने सयोग वखते ते मरी जाय छे ।

मैथुन सेवनथी काम ज्वरनी शान्ति नथी थती-

अग्निमा घी होमवाथी जेम ते शान्त थतो नथी, तेमज स्त्री सम्बन्धी वैषयिक सयोगथी काम ज्वर शान्त थतो नथी, पण वधे छे । स्त्रीए पण पर पुरुषने नाग समान समजीने तेओनो त्याग करवो जोइए, कारणके ऐश्वर्यमा भले इन्द्र समान होय, सौन्दर्यमा कामदेवनो अवतार होय तो पण जेम सीताए रावणनो त्याग कर्यो तेम सन्नारीओए पर-पुरुषनो त्याग करवो जोइए ।

ब्रह्मचर्यनुं फळ-ब्रह्मचर्य सचरित्रनु मूल छे, परब्रह्म प्राप्तिनुं निमित्त छे, जे ब्रह्मचर्यनु पालन करे छे ते पूज्यना पण पूज्य छे । दीर्घ आयुष्य, सुन्दर शरीर, शरीर रचनामा दृढता, शरीर पर विलक्षण तेज, महान् शक्ति, यश-कीर्ति, ससारमा मान, प्रतिष्ठा, ए सघळुं ब्रह्मचर्यथी प्राप्त थाय छे ।

आ रीते सर्वलोकनी उत्तम-रूपसम्पदा वगेरे मेळवीने तेमज धायक ज्ञान-दर्शन-शीलसमन्वित पुरुषोमा ज्ञातवंशीय अन्तिम जिनवरेंद्र श्रमण-भगवान्-महावीर प्रधानतम हता ।

काश्यप-गोत्रीय-श्रमण भगवान् महावीर प्रभुना वर्धमान, विदेहदिज्ञ, ज्ञात-पुत्र, काश्यप, वैशालिक, महावीर, सन्मति, वीर, श्रमण भगवान् इत्यादि अनेक नाम हता, ते वधा नामो तेनी अमुक अवस्थाना सूचक छे । कारण के भगवान् महावीर स्वामीनुं जीवन सासारिक तेमज साधक अवस्थामा जुहुं जुहुं हतुं । वर्धमान, विदेहदिज्ञ (महावीर प्रभुनी मातानुं नाम ‘विदेहदिज्ञा’ पण हतुं,

ત્રિશલા માતા વિદેહ કુલમાં જન્મ્યા હતા, તેથી તેમનું નામ વિદેહદિગ્ધા પદ્યું હતું, માતાના આ નામથી મહાવીર પ્રભુનું માતૃપક્ષનું નામ પણ ‘વિદેહદિગ્ધ’ પદી ગયું હતું) જ્ઞાતપુત્ર, કાશ્યપ, અને વૈશાલિક એ નામો તેમની સાસારિક અવસ્થા ના સૂચક છે, મહાવીર, સન્મતિ અને શ્રમણ ભગવાન્ આ ત્રણ નામો તેમણે સાધક અવસ્થામાં પોતાના આત્મ-વીર્યાદિ ગુણોથી પ્રાપ્ત કર્યા હતા, વર્ધમાન પિતૃપક્ષનું નામ, અને વિદેહદિગ્ધ માતૃપક્ષનું નામ હતું । ‘જ્ઞાતપુત્ર’ એ વંશ પરથી નામ પડ્યું । ‘કાશ્યપ’—ગોત્રથી નામ પડ્યું હતું । ‘વૈશાલિક’ જન્મસ્થાનના સમ્બન્ધનું સૂચક છે । ‘મહાવીર’ આત્મ-વીર્યસૂચક, ‘સન્મતિ’ આત્મજ્ઞાન સૂચક અને ‘શ્રમણ-ભગવાન્’ શ્રમણ સંસ્કૃતિના તાત્કાલિક અગ્રેસર અર્થસૂચક છે ।

જ્ઞાતપુત્ર—

ઉપરોક્ત સર્વ નામોમાંથી ભગવાન્-મહાવીરના ‘જ્ઞાતપુત્ર’ અથવા ‘જાતપુત્ર’ નામના સમ્બન્ધમાં આપણે વિચાર કરવાનો છે આ જ્ઞાતપુત્ર નામ તેમના વંશનું સૂચક છે । એ વાત જૈનાગમ તેમજ વૌદ્ધાગમમાં અનેક જગ્યાએ કહેલી છે ।

શ્રીઆચારાંગ તેમજ કલ્પસૂત્ર આદિક સૂત્રોમાં તેમના જીવનચરિત્ર અનુસાર ભગવાન્ મહાવીરનો જન્મ ‘ક્ષત્રિય કુંડ’ ગામમાં જ્ઞાતવંશીય અને ‘કાશ્યપગોત્રીય’ સિદ્ધાર્થ રાજાને ત્યાં ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીથી થયો હતો ।

આ જ્ઞાતવંશ તે સમયે પ્રસિદ્ધ કૈશ્વાકુ-ઉગ્ર આદિ ક્ષત્રિયોના કુળની પેઠે પ્રસિદ્ધ વંશ પણ હતો ।

આ જ્ઞાતવંશના ક્ષત્રિયો પ્રાય. ‘જ્ઞાતૃક’ નામથી ઓળખાતા, અને તેમનાં આ ‘જ્ઞાતૃ’ કુળને લીધે તેમના નગરોની વાહર વનાવેલાં ક્ષેત્ર=ઉદ્યાનોના નામ પણ ‘જ્ઞાતૃક્ષેત્ર’ પડેલાં હતા, ભગવાન્ મહાવીરે કુલગ્રામની નજીક ‘જ્ઞાતૃક્ષેત્ર’ નામક વાગમાં વીક્ષા અગીકાર કરી હતી, શાસ્ત્ર-વચનો તો આ વાવતની ખૂબ પુષ્ટિ કરે છે ।

જિનાગમમાં ‘જ્ઞાતૃપુત્ર’ ને વદલે ‘નાયપુત્ર’ અથવા “નાતપુત્ર” તેમજ વુદ્ધાગમમાં “નાથપુત્ર” અથવા “નાટપુત્ર” શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે । તે ભગવાન્ મહાવીરના જ્ઞાતૃવંશનું જ અર્થ સૂચક નામ છે । તે માનવામાં આપણને ઉપરોક્ત કારણો છે । “નાયપુત્ર” અથવા “નાતપુત્ર” એ બન્ને નામો સંસ્કૃત ભાષાના “જ્ઞાતૃપુત્ર” શબ્દના પ્રાકૃત રૂપ છે । અને “નાથપુત્ર” અથવા “નાટપુત્ર” એ બન્ને નામો પાલી રૂપ છે । પ્રાકૃત માં ‘ત’ નો ‘થ’ અને પાલી ભાષામાં ‘ત’ નો ‘થ’ અને ‘થ’ નો ‘ટ’ પણ સાધારણરીતે થાય છે । દિગમ્બર સૂત્રોમાં જ્ઞાતૃપુત્રનો

“નાથપુત્ર” શબ્દ પ્રયોગ જોવામા આવે છે, આ રીતે ભાષા અને ભાવની દૃષ્ટિએ જોતા પળ આ વધા અલગ અલગ નામો મૂલ ‘જાતપુત્ર’ શબ્દમા મળી જાય છે । આ વધા નામો “જાતપુત્ર” શબ્દથી વનેલા છે તે નિ શંક છે । પ્રાચીન કાલમાં વશના નામથી પરિચય આપવાની પ્રથા હોવાને લીધે ભગવાન્ મહાવીરનો જીવન વિષયક પરિચય શ્રીજિનાગમોમા તેમજ બૌદ્ધાગમોમા ‘નાતપુત્ર’ અથવા ‘નાથપુત્ર’ શબ્દથી આપવામા આવ્યો છે । તેમજ ભગવાન્ મહાવીરના શિષ્યોનો પળ પરિચય “નાતપુત્રીય” અથવા “નાથપુત્રીય” એ શબ્દથી વિશેષ કરીને આપવામા આવ્યો છે.

શ્રીજિનાગમના ૧૨ અગોમા છઠું અગ “નાયધમ્મકહાઓ” છે । તેમાં આવેલ “નાય” શબ્દ પળ ભગવાન્ મહાવીરના વંશવાચક ‘નાયપુત્ર’ ની સાથે ગાઢ સંબન્ધ રાખે છે । પ્રાકૃતમા ‘ન’ નો ‘ળ’ થાય છે । આ અંગનો ગુજરાતી અનુવાદ “ભગવાન્ મહાવીરની ધર્મકથાઓ” એમ કરવામા આવ્યો છે । આ અગનો પરિચય શ્રીસમવાયાગસૂત્રમા આપેલ છે । તેમા બતાવ્યું છે કે “આ અગમા જ્ઞાતા-ઓના નગર-ઉદ્યાન-માતા પિતા વગેરેનો પરિચય આપવામાં આવશે ।” ટીકાકારે જ્ઞાતાઓનો ઉદાહરણભૂત અર્થ કર્યો છે । પરન્તુ જ્ઞાતા એટલે ‘જાતવંશીય’ ધર્મિય એ અર્થ પૂર્વાપર વિચારતા નિશ્ચિત થાય છે ।

ભગવાન્ મહાવીરનો પરિચય શ્રીજિનાગમોમાં ‘નાયપુત્ર’=જાતપુત્ર સિવાયનાં ઘણાં નામોથી આપવામા આવ્યો છે, તો પળ ત્યાં ‘નાયપુત્ર’ શબ્દની વિશેષ પ્રધાનતા છે । ઘણા પ્રાચીન સૂત્રોમા ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુના ગુણગ્રામ ‘નાયપુત્ર’ શબ્દથી કરવામા આવ્યા છે જેમકે —

“જે ભગવાન્ “જાતપુત્રના” વચનો પર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે છે, તે કોઈ વસ્તુનું સંગ્રહ કરતા નથી” ૧૮

“પ્રાણીમાત્રની રક્ષા કરવાવાળા “જાતપુત્ર” મહાવીર પ્રભુએ વલ્લ પાત્રને પરિગ્રહ નથી કય્યો, પળ મૂર્ચ્છા યા મમત્વભાવને જ પરિગ્રહ કય્યો છે, એમ મહર્ષિ-ઓએ કહ્યું છે ।” ૨૧

[દશવૈકાલિક-અ૦ ૬]

“જાતપુત્ર” મહાવીર પ્રભુએ કહ્યું છે કે-મર્યાદામા રહેનાર સાધુ આ દોષને સારી રીતે જોઈ ને જરા પળ કપટ પૂર્વક જુઠ ન બોલે ”

“આ દોષને જોડને નિગ્રન્થ રાત્રિ ભોજનનો ત્યાગ કરે, કારણકે “જાત-પુત્રે” ધાના પ્રત્યક્ષ દોષ બતાવ્યા છે ।” (દશવૈકાલિક૦ અ૦ ૬)

અનુત્તર જ્ઞાની અને અનુત્તર દર્શન યુક્ત અર્હન્ પ્રભુ ‘જાતપુત્ર’ મહાવીર પ્રભુ વિશાલા નગરીમા આ રીતે વ્યાખ્યાન કરતા હતા ।

આ પ્રમાણે ઉપરાન્ત, આ અધ્યાયમાં ૨-૧૪-૨૧-૨૩-૨૪ મી ગાથાઓમાં પ્રભુની સ્તુતિ “જ્ઞાતપુત્ર” શબ્દથી કરવામાં આવી છે. આ રીતે શ્રીજિનાગમના પ્રમાણભૂત ગ્રન્થોમાં ‘નાથપુત્ર’ અથવા ‘નાતપુત્ર’ શબ્દનો પ્રયોગ ભગવાન્ મહાવીરના વંશવાચી નામ તરીકે અનેક સ્થળે કરવામાં આવ્યો છે, અને એ વર્ધાનો ઉલ્લેખ કરવાની અહીં જરૂર પળ જરૂર નથી, હેમાચાર્યે પરિશિષ્ટપર્વમાં જે ‘જ્ઞાતનન્દન’ ભગવાન્ મહાવીરપ્રભુને વર્ણન કરેલ છે તેનો પળ ઉલ્લેખ કરીશું, તેમણે મંગલ-ચરણમાં કહ્યું છે કે —

“જે કલ્યાણ વૃક્ષના વાગ છે, શ્રુતિરૂપ ગંગાના હિમાલય છે, વિશ્વકર્મરૂપે સૂર્યરૂપ છે, તે ભગવાન્ “જ્ઞાતનન્દન” મહાવીરને હુ નમસ્કાર કરું છું.”

બૌદ્ધ પિટકોમાં ભગવાન્ મહાવીરનો તેમના શિષ્યોનો તેમજ તેમના સિદ્ધા-તોનો પરિચય તેમના વંશવાચી ‘નાથપુત્ર’ અથવા ‘નાટપુત્ર’ શબ્દથી આપવામાં આવ્યો છે, તેમના શ્રમણ નિગ્રન્થો માટે ‘નાથપુત્રીય’ શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, આ નામ સિવાય ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુનો જીવન પરિચય આપતા વીજા કોઈ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો જોવામાં આવતો નથી, માત્ર ‘નાથપુત્ર’ ની સાથે ‘નિગ્ગંઠ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો હોય છે, પળ તે શબ્દનો તેની સાધુ અવસ્થાનો સૂચક છે. તે ‘નાથપુત્ર’ શબ્દનું વિશેષણ છે.

આથી પ્રાચીન કાલમાં વંશવાચક નામથી પરિચય આપવાની પ્રથા હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે, મહાત્મા-બુદ્ધ પળ તેમના મૂળ નામ સિદ્ધાર્થ કરતા તેમના ગોત્ર સૂચક નામ ‘ગૌતમ’ અને વંશ સૂચક નામ ‘શાક્યપુત્ર’થી અધિક પ્રસિદ્ધ છે.

ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુનો ‘જ્ઞાતવંશ’ હતો, અને એ ‘જ્ઞાતવંશ’ થી તેમનું વંશસૂચક નામ ‘નાથપુત્ર’ પ્રસિદ્ધ છે, જે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. પરંતુ આગળ ચાલતા તેનો કેટલો વિસ્તાર તેમજ વિનાશ થયો, તેનો ઇતિહાસ જાણવામાં આવતો નથી. એ ઇતિહાસની શોધ અત્યંત આવશ્યક છે. તે ઇતિહાસ ની શોધ માટે આપણી પાસે બૌદ્ધ સાહિત્ય એક અનન્ય સાધન રૂપ છે.

ભગવાન્ મહાવીર તેમજ મહાત્મા-બુદ્ધ એ બંને સમકાલીન-ધર્મક્રાન્તિકારી થઈ ગયા, વળી તેઓ બંને એકજ દેશના નજીક નજીક આવેલા પ્રાન્તમાં રહેનારા રાજવંશી પુરુષ હતા, આ વાતો વિચારતા મહાત્મા બુદ્ધને એક પ્રાન્તથી વીજા પ્રાન્તમાં વિહાર કરતા ભગવાન્ મહાવીરના વંશ સમ્બન્ધી લોકોની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

બુદ્ધપિટકના ‘મહાવગ્ગ’ નામે સૂત્રમા મહાત્મા-બુદ્ધ, ભગવાન્ મહાવીરની જન્મભૂમિ “કુંડ ગ્રામ” મા તેમજ તેની નજીક ‘જ્ઞાતૃઓ’ ના ગામોમા અને વૈશાલી નગરીમા જવાનો તેમજ ત્યા ‘નિગ્રન્થ’ શ્રાવક સિંહ સેનાપતિની સાથે વાતચીત કરવાનો ઉલ્લેખ આવે છે, તે ઉલ્લેખ ના આધારે ભગવાન્ મહાવીર પ્રમુખા ‘જ્ઞાતૃવંશ’ અને તેમની જન્મભૂમિ સમ્બન્ધી આપણને ઘણુ જાણવાનું મળે છે, તે કારણથી તે ઉલ્લેખ આ નીચે ઉતારવામા આવ્યો છે ।

જ્યા કોટિગ્રામ [દેખો વિનયપિટક મહાવગ્ગ પાનુ ૨૪૧ કોટિગ્રામ] હતું ત્યા ભગવાન્ ગયા, કોટિગ્રામમાં ભગવાન્ બુદ્ધ વિહાર કરતા હતા, અમ્બાપાલી ગણિ-કાળ સામલ્યુ કે ભગવાન્ અહીં આવી ગયા છે, તેથી તેણે સુન્દર રથ જોડાવ્યો, ને તેમા બેસીને સુન્દર રથોની સાથે વૈશાલીથી નીકળીને ‘કોટિગ્રામ’ તરફ ચાલી ।

ત્યારે તે લિચ્છવી જ્યા કોટિગ્રામ હતું ત્યા ગયા ।

કોટિગ્રામમા ઇચ્છાનુસાર વિહાર કરી જ્યાં વૈશાલીનુ મહાવન હતું ત્યાં ગયા, ત્યા ભગવાન્ બુદ્ધ વૈશાલી મહાવનની ‘કૂટાગાર શાલ’ મા વિહાર કરતા હતા ।

તે વચ્ચે ઘણા પ્રતિષ્ઠિત લિચ્છવિ ‘સંસ્થાગાર’ [પ્રજાતન્ત્ર-સભાગૃહ] મા બેઠા હતા, તેઓ વધા બુદ્ધની પ્રશંસા કરતા હતા, ધર્મ અને સઘના ગુણોનું વર્ણન કરતાં હતા, તે વચ્ચે નિગ્રન્થોના શ્રાવક (જૈન-શ્રાવક) સિંહ સેનાપતિ તે સભામાં બેઠા હતા .... ।
ત્યારે સિંહ સેનાપતિ જ્યાં નિગ્રન્થ (નિગ્ગઠનાથ પુત્ર) જ્ઞાતપુત્ર હતા ત્યા ગયા, જઈને ‘નિગ્ગઠનાથપુત્ર’ ને કહ્યું કે હે પૂજ્ય ! હૂ..... ।
..... । સિંહ ! તારું ઘર લાવા સમયથી નિગ્રન્થો માટે વિસામારૂપ છે,..... ।
.....તે સમયે ઘણા ‘નિગ્ગઠ’ [જૈન સાધુ] વૈશાલીમા એક.....લાવા કાલથી આ આયુષ્માન્ (નિગ્ગઠ) બુદ્ધ..... છે ।”

“એક સમયે ભગવાન્ બુદ્ધ નાદિકાના ‘ગિજકાવસથ’ મા વિહાર કરતા હતા [મજ્ઞિમનિકાય પાનું ૧૨૭]

‘વિનયપિટક’ ‘મહાવગ્ગ’ તથા મજ્ઞિમનિકાયમા આવેલા આ ઉલ્લેખોથી આપણને સાફ સાફ માલુમ પડે છે કે મહાત્મા બુદ્ધ-મહાવીર સ્વામીની જન્મભૂમિ કુંડગ્રામ (પાલી ભાષામા કોટિગ્રામ) ગયા હતા, અને કુંડગ્રામની પાસેની વૈશાલી વીર. ૧૨

નગરીમા થી ત્યાં મહાત્મા-બુદ્ધને, અવાપાલી નામે 'વેશ્યા' અને 'લિચ્છવિ' ક્ષત્રિય મળવા આવ્યા હતા, કોટિગ્રામથી મહાત્મા બુદ્ધ જ્યાં 'જાતિકા' જ્ઞાતૃક લોક રહેતા હતા, ત્યાં ગયા હતા, અને ત્યાં 'જાતિકા' (જ્ઞાતૃક) લોકોના ઈંદોના ઘરમા હતા । તે સ્થાનની પાસેજ 'અમ્બાપાલી' વન નામે ઉદ્યાન હતું જે અમ્બાપાલીએ બુદ્ધ અને તેમના સઘને-સમર્પણ કરેલ હતું । ત્યાંથી મહાત્મા બુદ્ધ વૈશાલી ગયા અને ત્યાં સિંહ નામે સેનાપતિ કે જે નિગ્રન્થોનો શ્રાવક હતો, તેને પોતાનો અનુયાયી બનાવ્યો । સિંહ સેનાપતિ મહાત્મા બુદ્ધને મળવા જતા પહેલાં 'નિગ્રન્થ' જ્ઞાતૃપુત્ર મંહાવીર પ્રભુની પાસે અનુજ્ઞા લેવા આવ્યો હતો । ત્યારે ભગવાન્ મહાવીરે સિંહ સેનાપતિને "તુ ક્રિયાવાદી હોવા છતાં અક્રિયાવાદી શ્રમણ ગૌતમને મળવા શા માટે જાય છે ?" એમ કહીને ન જવાનું કહ્યું હતું । પછી તે પોતાની ઇચ્છાનુસાર શ્રમણ ગૌતમની પાસે ગયો અને ત્યાં તે શ્રમણ ગૌતમ બુદ્ધનો અનુયાયી બન્યો ।

ઉપરના ઉલ્લેખથી આપણા વિષયને પુષ્ટ કરનારી ચાર વાત વિશેષ પ્રકારે જાણવાની મળે છે ।

(૧) વૌદ્ધોનું 'કોટિગ્રામજ' [વૌદ્ધ ગ્રન્થોમા 'કુંડગ્રામ' નું નામ 'કોટિ-ગ્રામ' અને ભગવાન્ મહાવીરના 'જ્ઞાતૃપુત્ર' ને વદલે 'નાતિપુત્ર' લખેલ છે । જુઓ "ભારતકા પ્રાચીન રાજવંશ" પાનું ૪૦ લેખક વિશ્વેશ્વરનાથ રાય) જૈનોનું 'કુંડગ્રામ' જણાય છે, આ વને નામોમાં શાબ્દિક સરસાપણું છે । તે ઉપરાંત તે ગામની નજીક જ્ઞાતૃક=જ્ઞાતૃવંશના ક્ષત્રિયોનું નિવાસસ્થાન અને વૈશાલી નગરીનું નજીકપણું હોવાને લીધે 'કુંડગ્રામ' અને 'કોટિગ્રામ' વને એકજ હોવાનું નિશ્ચિત થાય છે ।

(૨) કોટિગ્રામની પાસે જ્ઞાતૃઓનું નિવાસસ્થાન, ભગવાન્ મહાવીરનો વંશ જ્ઞાતૃવંશ હતો, તે વળી વધુ પુષ્ટિ કરે છે । તેમજ કુંડગ્રામની આસપાસ જ્ઞાતૃક=જ્ઞાતૃવંશના ક્ષત્રિયોના ઘંઢ=ઉદ્યાન હતા । અને ત્યાં જ્ઞાતૃવંશી ક્ષત્રિયો રહેતા હતા, તે આ વાતને વધુ દૃઢ કરે છે । આ 'જ્ઞાતૃક' નો ઉલ્લેખ એ વિચારનો નિર્દેશ કરે છે કે આ જ્ઞાતૃક ભગવાન્ મહાવીરની જન્મ-જાતિવાળા જ્ઞાતૃક્ષત્રિય હશે ।

(૩) 'જ્ઞાતૃ' જાતિ 'લિચ્છવિ' ઓની એક શાખા હતી [પ્રસિદ્ધ જૈન તીર્થ-કર મહાવીરની માતા પણ 'લિચ્છવિ' વંશનીજ હતી, જુઓ 'ભારતકા પ્રાચીન રાજવંશ' પાનું ૨૭૮] આ વાતની પુષ્ટિ 'વૈશાલીના લિચ્છવિ ક્ષત્રિય મહાત્મા બુદ્ધને મળવા આવ્યા હતા' તે ઉલ્લેખથી મળે છે । ભગવાન્ મહાવીરની માતા પણ લિચ્છવિ વંશની હતી, અને સિંહ સેનાપતિ કે જે ભગવાન્ મહાવીરનો શ્રાવક

હતો, તે પળ લિચ્છવિ વંશનોજ હતો, આ વંને વાતો જ્ઞાતૃજાતિ લિચ્છવિઓની
 એક શાખા હતી, એમ સાવિત કરે છે ।

(૪) કુંડગ્રામની પાસે વિદેહની રાજધાની વૈશાલી નગરી હતી, કુંડગ્રામ
 આ નગરીના એક પરા જેવી હતી । મગવાન્ મહાવીરનું 'વૈશાલિક' નામ પણ આ
 નગરીના નામથી પડ્યું હતું, વિશાલા નગરીમા સિંહ સેનાપતિ નામે જે નિર્ગ્રન્થ
 શ્રાવક લિચ્છવિ રહતો હતો, તે મગવાન્ મહાવીરની સલાહ ન માનીને મહાત્મા
 વુદ્ધની પાસે ગયો હતો, આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મહાત્મા વુદ્ધ અને મગવાન્
 મહાવીર વંને એકી વચ્ચે વૈશાલીમા હતા ।

ऊपरना उल्लेखमा जे 'वातिका' शब्द लखेलो छे, ते शब्दनुं मूल घणां-
 ओए 'नादिका' कहेलुं छे, अने तेनो अर्थ 'ते नामना जलाशयपर वसेलुं एक
 गाम एवो करे छे, पण तेमा तथ्य नथी, हर्मन जेकोयी [जुओ हर्मन जेकोयी
 कृत Sacred Books The East नामे ग्रन्थमाळामा प्रकाशित
 'आचारांग अने कल्पसूत्र' नामे जैन सूत्रोना अनुवादनी प्रस्तावना, पानुं १०]
 मूल शब्द 'वातिका' ज छे, अने ते ज्ञातृवंशना क्षत्रियोनो वाचक छे तेम
 समर्थन करे छे ।

आ 'वातिका' शब्द पर त्रिपिटकाचार्य श्रीयुत राहुल सांकृत्यायने विशेष
 प्रकाश पाव्यो छे, तेमणे पोताना 'बुद्धचर्या'* नामे हिन्दी पुस्तकमां 'नादिका'-
 नो मूल शब्द 'नाटिका=ज्ञातृका' बतावेल छे, अने 'ज्ञातृका' शब्द ज्ञातृवंशना

* ते वखते घणी मोटी निर्ग्रन्थ परिषद् (जैन साधुओंनी सभा) साथें
 निर्ग्रन्थ 'नाटपुस्त' (महावीर) नालंदामा निवास करता हता ।

१ नाटपुस्त=ज्ञातृपुत्र, ज्ञातृ લિચ્છવિઓની એક શાખા હતી; કે જે
 વૈશાલીની આસપાસ રહેતી હતી, જ્ઞાતૃમાથીજ વર્તમાન 'જયરિયા' શબ્દ બન્યો
 છે, મહાવીર તેમજ જયરિયા એ વંનેનું ગોત્ર કાશ્યપ છે, આજે પણ 'જયરિય,
 भूमिहार ब्राह्मण आ प्रदेशमां मोटी संख्यामां छे, तेमनुं निवास रती परगना;
 પણ જ્ઞાતૃ-નક્તી-લક્તી રત્તી થી જ વનેલું છે ।

१११ में पाने निर्ग्रन्थ सूत्रनो पण उल्लेख कयों छे के जे सं० ति ४००
 १-१८ थी उद्धृत करवामां आव्यो छे ।

ક્ષત્રિયોનો સૂચક છે, એમ સપ્રમાણ વતાવ્યું છે, આગલ ऊपर વળી તેઓ એમ પણ વતાવે છે કે ‘જાતૃજાતિ’ લિચ્છવિઓની શાસ્ત્રા હતી । અને વૈશાલીની આજુ-બાજુમાં રહેતી હતી, આ જાતૃજાતિ આજે પણ વૈશાલી નગરી [જિલ્લા મુજફ્ફર-પુરની અંદર વસાહતની પાસે છે] ની આસપાસ જથરિયા નામે જાતિ વસે છે, આ જથરિયા શબ્દ ભાષા દૃષ્ટિએ પણ જાતૃશબ્દની સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે ।

જથરિયા શબ્દ ‘જાતૃ’ શબ્દનો અપભ્રંશ જણાય છે, જાતૃમાંથી ‘જથરિયા’ શબ્દ કેવી રીતે બનવા પામ્યો તે સંબંધમાં ભાષા દૃષ્ટિએ ઉક્ત રાહુલજીએ નીચે મુજબ વિચાર કર્યો છે ।

જાતૃ=જાતિ, જાતૃ=જાતર-જાતર-જંતરિયા-જથરિયા જૈથરિયાના ગામમાં ‘નાદિકા’=જાતૃકા=નત્તિકા-લત્તિકા-રત્તિકા-રત્તી જે નામથી વર્તમાન રત્તી પર-ગણા [જિ० મુજફ્ફરપુર] છે । બુદ્ધચર્યા પાનું ૫૨૮ ॥

આ રીતે ‘જથરિયા’ શબ્દ ‘જાતૃ’ નો અપભ્રંશ છે । રાહુલજી આ રત્તી પરગણાનું મૂલ નામ પોતાના ઉપરોક્ત ઉલ્લેખમાં આવેલા ‘નાદિકા’ શબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલું વતાવે છે ।

આ પ્રકારે ‘જથરિયા’ અને તેમનું સ્થાન રત્તી એ બંને શબ્દ જાતૃ શબ્દની સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે, અને આ સંબંધથી જથરિયા જાતૃક=જાતૃવંશીજ છે, અને તેમનું પ્રાચીન નિવાસસ્થાન કે જે નાદિકા અથવા નાટિકા નામથી ઓલ-સાય છે તે વર્તમાન રત્તી પરગણું છે, એવો રાહુલજીનો દૃઢ અભિપ્રાય છે । વળી તેમના આ અભિપ્રાયમાં બીજીવાત એ પણ છે કે આ ‘જથરિયાનું’ મૂલ ગોત્ર કાશ્યપ છે, તે કાશ્યપ ગોત્ર ભગવાન મહાવીર અને તેમના જાતૃવંશી ક્ષત્રિયોનું પણ હતું ।

આ જથરિયા=જાતૃ વંશી ક્ષત્રિયોના સંબંધમાં શ્રીરાહુલજી વતાવે છે કે આ ‘જથરિયા’ લોકો વર્તમાનમાં પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવડાવે છે, તેઓ દાન લેતા નથી, [પંજાવમાં જમના કિનારે વસનારી એક જાતિ રહે છે તે પણ દાન નથી લેતી તે દેશમાં તેમને ‘તગા’ કહે છે, સંભવ છે કે તે શબ્દ ત્યાગીનો અપભ્રંશ હોય, પણ તેઓના ગોત્રો ગોડ બ્રાહ્મણોથી મળી આવે છે] અહીં તો જથરિયા જાતિના લોકોને ભૂમિહાર બ્રાહ્મણ કહેવામાં આવે છે । પરંતુ બીજા લોકો તેમને બ્રાહ્મણ માનતા નથી । તેથી સ્પષ્ટ મालુમ પડે છે કે વાસ્તવમાં તેઓ ક્ષત્રિયોજ

છે । આજુ બીજું કારણ એ પળ છે કે આ 'જથરિયા' નામ 'સિંહાન્ત' વાળા છે, કે જે ક્ષત્રિયોના નામની સાથે આજ કાલ પાછલ લગાડવામાં આવે છે, વઢી તેમના નામને છેડે ઠાકોર શબ્દ પળ જોડવામાં આવે છે, એ પળ ક્ષત્રિય સૂચક જ છે, આ વંશમા હાલમા પળ ઘણા જમીનદાર તથા રાજાઓ છે, દરમંગા નરેશ આ જાતિના છે, કોઈ દરમંગા ના પ્રથમ રાજા રઘુનન્દનને આ વંશમાં જ સમાવિષ્ટ કરે છે અને વર્તમાન દર્મંગા નરેશને શ્રોત્રીય વ્રાહ્મણ માને છે ।

ચૌદ સાહિત્યના ઉલ્લેખથી તેમજ રાહુલજીના કથનથી આટલું અવશ્ય માનવું જોઈએ કે ભગવાન્ મહાવીરનો વંશ જ્ઞાતૃવંશ હતો, અને તે જ્ઞાતૃવંશીય ક્ષત્રિય 'કુંડગ્રામ' ની નજીક રહેતા હતા, વઢી આ જ્ઞાતૃવંશીય ક્ષત્રિયોના ગામમાં મહાત્મા બુદ્ધ આવ્યા હતા, વર્તમાનમાં આ જ્ઞાતૃવંશીય ક્ષત્રિય જથરિયાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને તે ઘણે ભાગે વિહાર પ્રાન્તના મુજપ્પરપુર જિલ્લાના રત્તી નામે યરગણામાં રહે છે । વઢી તે જથરિયા પોતાના નામને છેડે સિંહ તેમજ ઠાકોર શબ્દનો ઉપયોગ પળ કરે છે । અને કાશ્યપ ગોત્ર હોવાને લીધે જ્ઞાતૃવંશીય ક્ષત્રિય હોવાને સમ્ભવ છે, પળ આજકલ એ લોકો પોતાને ભૂમિહાર વ્રાહ્મણ કહે છે । આમા કેટલે અશે તથ્ય છે, તેની શોધ કરવાની અત્યન્ત આવશ્યકતા છે, આ સત્યશોધથી ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુના જ્ઞાતૃવંશ તેમજ તેમના જીવન સમ્બન્ધમાં અજ્ઞાનાન્ધાકાર જે આપણી આજુ વાજુ ફેલાઈ ગયો છે, તે દૂર થઈ જશે ।

મૂલ

ઠિઈણ સેઢા લવસત્તમા વા,
સમા સુહમ્માવ સમાણ સેઢા ।
નિવાણ સેઢા જહ સવ્વધમ્મા,
ણ ણાયપુત્તા પરમત્થિ નાણી ॥ ૨૪ ॥

સંસ્કૃતચ્છાયા

સ્થિતીનાં (સ્થિતિમતાં) શ્રેષ્ઠા લવસત્તમા વા,
સમા સુધર્મ્મા વા સમાનાં શ્રેષ્ઠા ।
નિર્વાણશ્રેષ્ઠા તથા સાર્વધર્મ્મા,
ન જ્ઞાતૃપુત્રાત્પરમસ્તિ જ્ઞાની ॥ ૨૪ ॥

सं० टीका—स्थितिमतां सुखोपभोक्तृणां वा जीवानां चोद्धानां देवानामिति, तन्मध्ये यथा लवसत्तमा पञ्चानुत्तरजास्तदुत्पन्ना देवाः सर्वोत्कृष्टस्थितिवर्तिनः प्रधानाः, यदि वा तेषां सप्तलवायुष्कमभविष्यत्तदा सिद्धिगमनमभविष्यदिति चापि । अतस्तेऽभिधीयन्ते कथ्यन्ते लवसत्तमाः श्रेष्ठतमाः । समानां परिषदां मध्ये यथा सौधर्म्मा “स्यात्सुधर्म्मा देवसमेत्यमरः” परिषच्छ्रेष्ठा “सुधर्म्मा तु सभा मता इत्यभिधानप्यदीपिका ।” बहुभिः क्रीडास्थानैः सभ्यजनगोष्ठीमिरुपेतत्वात्तथा । यथा सर्वेऽपि धर्म्मा निर्वाणफलं दर्शयन्ति वा सर्वेभ्यो हितं सार्वमर्हद्दर्शनं-सर्वेषां जीवानां हितकर्ता उत नाहितकारकोऽतः सोर्हत्प्रणीतधर्मो निर्वाणप्रदाने श्रेष्ठ इति भावः । यत एवं ज्ञातृपुत्रात्सर्वज्ञाच्छ्रीमहावीरात्स्वप्रकाशात् परं प्रधानमन्यच्च विज्ञानं नास्त्येव सर्वथा भगवान्परज्ञानिभ्योऽधिको ज्ञानीति भावः ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—[जह] जैसे [ठिड़ण] आयुष्मानोंमें [लवसत्तमा] पांच अनुत्तर विमानोंमें निवास करनेवाले देव [सेठा] श्रेष्ठ होते हैं, [सभाण] सब सभाओंमें [सुधर्म्मा] सौधर्म-इन्द्रकी [सभा] सभा [सेठा] श्रेष्ठ है, [सव्वधर्म्मा] ससारके सब धर्मोंमें [निव्वाणसेठा] मोक्ष धर्म प्रधान है, किन्तु [णायपुत्ता] ज्ञात-पुत्र-महावीरसे [परमं] बढकर [णाणी] ज्ञानी कोई भी [न] नहीं [अत्थि] है ॥ २४ ॥

भावार्थ—उत्कृष्ट स्थितिमें सर्वार्थ-सिद्धिके देव प्रधान हैं, क्योंकि सुख-पूर्वक रहते हुए इतना बडा आयु पांचवें अनुत्तर विमानके देवोंके अतिरिक्त अन्य किसीकी नहीं है, उनके बराबर सुख भी किसी दूसरेको नहीं है, तथा जिस प्रकार सौधर्म-इन्द्रकी सभा अन्य सभाओंसे सुन्दर है, और सब आस्तिक परलोक-स्वर्ग-नरक-आत्मा आदि पदार्थों को माननेवालोंमें धर्मका फल एकमुक्ति ही है, क्योंकि मिथ्यामार्गकी पुष्टि-करनेवाले भी मोक्षको स्वयं प्रधान मानते हैं, उसी भांति भगवान् भी समस्त ज्ञानियोंमें परमोत्कृष्ट ज्ञानी थे, ॥ २४ ॥

भाषा-टीका—अधिक आयुवाले सुखी जीवोंमें लवसत्तम अर्थात् पाच अनुत्तर विमानमें उत्पन्न देवोंका आयु सबसे अधिक श्रेष्ठ और सुखी है । इन्हें लवसत्तम इस लिए कहते हैं कि यदि इनका आयु सात लव अधिक होता तो इन्हें मोक्ष हो जाता । सभाओंमें सुधर्मा अर्थात् शक्रेन्द्रकी सभा सर्व श्रेष्ठ है, क्योंकि वहा सभ्यपुरुषोंकी गोष्ठी अधिक पाई जाती है । सारे धर्मोंका निचोड सचने मोक्ष बताया है । अर्थात् धर्मका अन्तिम परिणाम श्रेष्ठ निर्वाण माना है । या जो सबके लिए हितकर हो उसको सार्व कहते हैं । वह अर्हन् होता है । उसका कहा हुआ धर्म श्रेष्ठ और निर्वाण प्रद है । इसी तरह ज्ञातृपुत्र महावीर प्रभुसे बढकर सर्वज्ञ-ज्ञानी कोई नहीं है ॥ २४ ॥

गुजराती अनुवाद—अधिक आयुष्यवाळा सुखी जीवोमा लवसत्तम अर्थात् पाच अनुत्तर विमानवासी देवोनुं आयुष्य सर्वशी अधिक श्रेष्ठ अने सुखी छे, [तेमनु आयुष्य जो सात लव वधारे होत तो तेओ मोक्षे जात, ते कारणे तेमने लवसत्तम कहे छे] सभामा सुधर्मा शक्रेन्द्रनी सभा सर्व श्रेष्ठ छे । कारण के त्या सभ्यपुरुषोनी गोष्ठी अधिक प्रमाणमा थाय छे । वधा धर्मोनो सार मोक्ष छे, अर्थात् धर्मनुं अन्तिम परिणाम श्रेष्ठ निर्वाण मनाय छे, जे वधाने माटे हित कर होय तेने सार्व कहे छे, ते 'अर्हत्' होय छे । तेमणे कहेलो धर्म श्रेष्ठ निर्वाण प्रद छे । आ प्रकारे 'ज्ञातृपुत्र' महावीर प्रभुशी अधिक सर्वज्ञ कोई नथी ॥ २४ ॥

मूल

पुढोवमे धुणइ विगयगेही,
न सण्णिहिं कुवइ आसुपन्ने ।
तरिजं समुदं च महाभवोधं,
अभयं करे वीर अणंतचक्खू ॥ २५ ॥

संस्कृतच्छाया

पृथ्व्युपमो धुनोति विगतगृद्धिर्न सन्निधिं करोति आशुप्रज्ञः ।
तस्त्विता समुद्रमिव महाभवौघमभयं करो वीरोऽनन्तचक्षुः ॥ २५ ॥

सं० टीका—पुनश्च स भगवान् यथा पृथ्वी सकलाधारा वर्तते सर्वान् त्रसस्थावरान् धारयति सा, तथैव सर्वसत्त्वानामभयप्रदानतः

सदुपदेशदानाद्वा महावीरः सत्त्वाधार इति, अथवा पृथ्वी सर्वसहा, एवं भगवानपि परिषहोपसर्गान् सम्यक् सहते, कर्मरजांसि धुनोति दूरीकरोतीति भावः, अष्टविधं कर्म्मपनयति वेति शेषः । तथा विगता प्रणष्टा सबाह्याभ्यन्तरेषु वस्तुषु गृद्धिलिप्सा वा गार्ध्यं, तृष्णा भरमभिलाषो यस्य स विगतगृद्धिः । तथा सन्निधानं सन्निधिः स च द्रव्यसन्निधिः सचयः । धनधान्यद्विपदचतुष्पदरूपो द्रव्यसन्निधिः, भावसन्निधिस्तु कषायविषयादयो वा, सामान्येन कषायास्तमुभयरूपमपि सन्निधिमथवेन्द्रियजन्यविषयं तन्न करोतीति भावः । “संनिधाने,=अन्तिके, इन्द्रियगोचरे, सन्निधिरिति शब्दार्थचिन्तामणिः” । “सन्निधिः संनिधानेऽपि पुमानिन्द्रियगोचर इति मेदिनी” । “पञ्चकखे सन्निधाने च, सन्निधि परिकित्तितो, इत्यभिधानप्पदीपिका” । भगवान्न करोतीन्द्रियगोचरं विषयं प्रगटं प्रत्युत नाशयतीति भावः । वीरस्तथैवाशुप्रज्ञः सर्वत्र सदोपयोगाच्च छद्मस्थवन्मनसा पर्यालोच्य पदार्थपरिच्छित्तिं विधत्ते करोति । छाद्यते स्वात्मरूपमनेनेति छद्म, तन्मध्ये तिष्ठतीति छद्मस्थो हि स केवलज्ञानरहितो भवति । परन्तु भगवान् सर्वज्ञः । स एवंभूतः समुद्रपारमिव महाभवौघं संसारसमुद्रं समुत्तीर्य तीर्त्वा, बहुदुःखाकुलं चातुरगतिकं संसारसागरं तीर्णः सर्वोत्तमं निर्वाणमासादितवान् । अभयं प्राणिनां प्राणरक्षानुकूलं व्यापारं स्वतः परतश्च सदुपदेशदानात्करोतीत्यभयं करश्च, भयोपपदात्करोतेः ‘मेघर्तिभयेषु कृज’ इति ‘ख’ प्रत्यये रिक्त्वात् ‘अरुर्द्विषदजन्तस्य चेति मुमागमः ।’ तथाऽष्टविधकर्म्मविशेषेणेरयति, प्रेरयति, कम्पयति, दूरीकरोतीति वीरः । तथा अनन्तमपर्यवसानं-नित्यं-ध्रुवं ज्ञेयानन्तत्वात् वाऽनन्तं चक्षुरिव चक्षुः केवलज्ञानं यस्य स तथेति ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—[वीर] भगवान् महावीर [पुढोवमे] पृथ्वीकी तरह सबके आधारभूत अथवा पृथिवीकी सदृश परिषह—उपसर्ग आदि सहनेवाले [धुणति] आठ कर्मोंकी मूल प्रकृतिओंको और उत्तर प्रकृतिओंको नष्ट करते हैं, [विगय-गेहि] अभिलाषा रहित तथा जो [सण्णिहिं] द्रव्य आदिका संचय [न] नहीं [कुव्वति] करते, [आसुपन्ने] और जिनका ज्ञान सदा शीघ्र उपयोगयुक्त है, [समुद्धं] समुद्रकी [व] भाति [महाभवोद्धं] पर्यायोंके समूहरूप अनन्त संसारको [तरिउ] पार होकर [अभयंकरे] अपने और औरोंके द्वारा जीवोंकी रक्षा करनेवाले और [अणन्तचक्खु] अनन्त-ज्ञानयुक्त थे ॥ २५ ॥

भावार्थ—संसारके प्राणी पृथ्वीपर सब प्रकारके कार्य करते हैं, किन्तु पृथ्वी किसीपर अप्रसन्न नहीं होती, प्रत्युत सब कुछ सहती है, इसी प्रकार भगवान् महावीर भी परिषह और उपसर्ग आदि सब कुछ सहते थे, न किसी पर प्रसन्न होते थे न अप्रसन्न, जिस तरह पृथ्वी सबके लिए आधार रूप है, भगवान् भी दयालु होनेसे आधारभूत थे, महावीर प्रभु आठ कर्मोंसे रहित और चाह्य-वस्तुके ममत्वसे दूर थे, तथा छद्मस्थकी तरह जाननेके लिए उन्हें वस्तुके सोचने या विचारनेकी आवश्यकता न थी, क्योंकि भगवान् प्रतिसमय उपयोगात्मक ज्ञानसे युक्त थे, तथा अनेक दु खोंसे भरपूर संसार समुद्रसे पार होकर मुक्त होने वाले, स्वयं जीवरक्षा करनेवाले और उपदेशद्वारा औरोंकी रक्षा करानेवाले, तथा अनन्त-पदार्थोंके ज्ञाता-दृष्टा थे ॥ २५ ॥

भाषाटीका—पृथ्वीकी सदृश सब प्रकारके प्रखर परिषह और उपसर्ग प्रभुने सैही-वृत्तिसे सहन किए। तथा आठ कर्मरूपी रज मैलको नष्ट करके निर्लेप हुए। फिर उनकी बाहर और भीतरकी सब तृष्णा और आशाएँ नष्ट होगईं। अतः अब उन्हें किसी भी पदार्थमें अनुरक्ति नहीं है। अब वे द्रव्य सन्निधि ससारोपयोगी वस्तुएँ, भावसन्निधि इन्द्रियोंके विषय और कषाय का सग्रह न करेंगे। या वे इन्द्रियोंके विकारोंको प्रगट न होने देकर उनका सर्व्वथा नाश कर चुके हैं। उन्हें अब सर्व्वज्ञोपयोगी होनेसे छद्मस्थकी तरह मोच विचार कर बातें कहनेकी आवश्यकता नहीं। क्योंकि सर्व्वज्ञ हथेली पर धरे हुए आमलेकी तरह सब चराचर का अनन्त ज्ञान पाए हुए हैं। और फिर संसारसमुद्रको पार करने के अनन्तर सुन्दर निर्व्वाण को पाया है जहाँ से कभी पुनरावृत्ति न होगी। क्योंकि वीरतासे आठ कर्मोंकी अनन्त कामेज वर्गणाओंका अत्यन्त अभाव करे

दिया है । और अब केवल ज्ञानरूप अनन्तचक्षुयुक्त हैं । और वह चक्षु सादि अनन्तरूप है । प्रभुकी अनन्त ज्ञानरूपा लक्ष्मी इसीसे अपार है ॥ २५ ॥

गुजराती अनुवाद—ते भगवान् महावीर प्रभु पृथ्वीनी पेठे सर्वश्राप्ति ओने आधारभूत छे, अने पोताना पवित्र उपदेशथी सर्वनो भय दूर करनार छे, अथवा पृथ्वीनी जेम सर्व प्रकारना प्रखर परिषद् तेमज उपसर्ग सिंहसमान वृत्तिथी सहन करनार छे, आठ कर्मरूपी रज मेलनो नाश करीने निर्लेप थया छे । वळी बाह्य तेमज आन्तरिक सर्व तृष्णा अने आशानो तेमणे नाश कर्यो छे, तेथी कोइ पण पदार्थमा तेमने आसक्ति रही नथी, हवे तेओ द्रव्यथी संसारोपयोगी वस्तुओ अने भावथी इन्द्रिय विषयो तेमज कषायनो संग्रह करगे नहिं, तेओए इन्द्रिय विकारोनो सर्वथा नाश कर्यो छे, तेओ सर्वज्ञ होवाथी छद्मस्थनी पेठे विचार करीने बोलवानी तेमने आवश्यकता नथी, कारणके तेमने हस्तामलकवत् त्रिलोकनुं अनन्तज्ञान प्राप्त थयु छे, तेमज वळी संसारसमुद्रनो पार पामी सुन्दर निर्वाण प्राप्त कर्यु छे, के ज्याथी पुनरावृत्ति करवी नहि पडे । वीरता पूर्वक अष्टकर्मरूपी अनन्त कर्मणवर्गणाओनो अत्यन्त अभाव कर्यो छे, केवलज्ञानयुक्त छे, ते सादि अनन्तरूप छे । प्रभुनी अनन्तज्ञानरूपी लक्ष्मी अपार छे ॥ २५ ॥

मूल

कोहं च माणं च तहेव मायं,
लोभं चउत्थं अज्झत्थदोसा ।
एआणि वंता अरहा महेसी,
ण कुवइ पाव ण कारवेइ ॥ २६ ॥

(संस्कृतच्छाया)

क्रोधं च मानं च तथैव मायां, लोभं चतुर्थमध्यात्मदोषान् ।
एतान् वान्त्वाऽर्हन्महर्षिर्न करोति पापं न कारयति ॥ २६ ॥

सं० टीका—क्रोधं कषायरूपमात्मेतरगुणं द्वेषोपयोगं “दोसो क्रोधे गुणोतरे इत्यभिधानप्पदीपिका” । “दोसो च पटिघं च वा, क्रोधाऽघाता कोप रोसा इत्यभिधा०” । मानमहंकारं च, “मानो विघा

च उष्णति” “गब्धोऽभिमानोऽहंकारो” इत्यभिधानप्पदीपिका” । मायां छद्मत्वं कपटं, “माया तु संवरीत्यभिधानप्पदीपिका” । लोमं पुद्गलं-
स्तुसंचयव्यापारं “अभिज्ज्ञा वनथो वानं, लोमो रागो इत्यभिधानप्प-
दीपिका” । वान्त्वा त्यक्त्वा वा एतान् दोषान् कषायानध्यात्मदोषान्
परिहायाऽसौ भगवान् महर्षिर्जातस्तथा स्वयं पापमास्रवं, “पापं, च
किंनिसं, वेराऽघं दुच्चरितं, दुक्कतं, अपुब्बाऽकुसलं, कण्हं, कुलसं,
दुरिताऽगु च” । अथवा पापमपराधं “पापापराधेषु” अथवा पापं
कर्मपंकं “पापे च कद्दमे” । अथवा पापं युद्धं चापि, “पापे युद्धे रवे”
अथवा पापं कलिः कलहं “पापे कलि” । वा पापं वैरं ह्यपि “पापे च
पटिघे वेरं” “इत्यादीन्यभिधानप्पदीपिका” । न करोत्यन्यैर्न कारय-
तीत्येते कषायदोषास्त्वपि हितमिच्छंस्त्याज्या एव, यथाह सिद्धान्ते-

“कोहं माणं च मायं च, लोहं च पाववड्डणं,

वमे चत्तारि दोसे उ, इच्छंतो हिअमप्पणो” ॥ ३७ ॥

इमे चत्वारः कषायाश्चतुरो दोषान् समुत्पादयन्ति, यथा-

“कोहो पीइं पणासेइ, माणो विणयनासणो,

माया मित्ताणि नासेइ, लोहो सबविणासणो” ॥ ३८ ॥

एतानात्मदोषानेतैः प्रयत्नैरपनयेत् ॥

“उवसमेण हणे कोहं, माणं मद्दवया जिणे,

मायमज्जवभावेण, लोहं संतोसओ जिणे” ॥ ३९ ॥

नो चेत्संसारे परिभ्रमणं, यथा-

“कोहोअ माणो अ अणिगहीआ, माया अ लोहो अ पवड्डमाणा ।

चत्तारि एए कसिणा कसाया, सिंचंति मूलाइं पुणब्भवस्स” ॥४०॥

(द० अ० ८)

अथ कषायप्रत्याख्यानस्य फलमाह—कसायपच्चक्खाणे णं भंते जीवे किं जणयइ ? कसायपच्चक्खाणे णं वीयरगं भावं जणयइ, वीयरगभावे पडिवन्ने वि य णं जीवे समसुहदुक्खे भवइ ॥ ३६ ॥

(उ० अ० २९ ॥)

वीतरागताफलमाह—वीयरगयाणं भंते जीवे किं जणयइ ? वी० नेहाणुबंधणाणि तण्हाणुबंधणाणि य वोछिदइ, मणुत्ता मणुत्तेसु सदफरिसखवरसगंधेषु चेव विरज्जइ ॥ ४५ ॥

कषायविजयस्य पृथक्त्वफलं दर्शयति—कोहविजएणं भंते जीवे किं जणयइ ? को० खंतिं जणयइ, कोहवेयणिज्जं कम्मं न बंधइ, पुब्वद्वं च निज्जरेइ । खंतिए णं भंते जीवे किं जणयइ ? ख० परीसहे जणयइ ॥ माणविजएणं भंते जीवे किं जणयइ ? मा० मद्दवं जणयइ, माणवेयणिज्जं कम्मं न बंधइ, पुब्वद्वं च निज्जरेइ; मद्दवयाएणं भंते जीवे किं जणयइ ? म० अणुस्सियत्त जणयइ, अणुस्सियत्तेणं (अनुत्सुकत्वेन) जीवे मिउमद्दवसंपन्ने (मृदुमार्दवसम्पन्नो) अट्ठ मयट्ठाणाइं निट्ठावेइ (क्षपयति) ॥ मायाविजएणं भंते जीवे किं जणयइ ? मा० अज्जवं जणयइ । मायावेयणिज्जं कम्मं न बंधइ, पुब्वद्वं च निज्जरेइ । अज्जवयाएणं भंते जीवे किं जणयइ ? अ० काउज्जुययं, भावुज्जुययं, भासुज्जुययं अवि-संवायणं जणयइ, अविशंवायण (यथार्थ) संपन्नयाए णं जीवे धम्मस्स आराहए भवइ ॥ लोहविजएणं भंते जीवे किं जणयइ ? लो० सतोस जणयइ, लोहवेयणिज्जं कम्मं न बंधइ, पुब्वद्वं च निज्जरेइ ॥ ७० ॥ मुत्तिएणं भंते जीवे किं जणयइ ? मु० अकिचणं जणयइ, अकिचणेय जीवे अत्थलोल्लणं पुरिसाणं अपत्थणिज्जो भवइ ॥ ४७ ॥

कषाया अग्नय उक्ता अत एनान् शमयन्तु यथा-

“संपज्जलिया घोरा, अग्नि चिद्वद् गोयमा,
जे डहन्ति शरीरस्थे, कंहं विज्झाविया तुमे” ॥ ५० ॥

{ सम्पज्वलिता घोरा, अग्नयस्तिष्ठन्ति गौत्तम !, }
{ ये दहन्ति शरीरस्थाः कथं विध्यापितास्त्वया ॥ }

“महामहप्पसूयाओ गिज्झ-वारि जलुत्तमं,
सिंचामि सययं देहं, सिक्का नो डहन्ति मे” ॥ ५१ ॥

{ महामेघप्रसूतात् गृहीत्वा वारि जलोत्तमम् । }
{ सिंचामि सततं देहं, सिक्का नो दहन्ति माम् ॥ }

“अग्गीय इ इ के वुत्ता, केसी गोयममव्वी,
केसीमेवं वुवंतं तु गोयमो इणमव्वी” ॥ ५२ ॥

“कसाया अग्णिणो वुत्ता, सुयसीलतवो जलं,
सुयधाराभिहया सन्ता मिन्ना हु न डहन्ति माम् ॥”

{ कषाया अग्नय उक्ताः श्रुतशीलतपोजलम् । }
{ श्रुतधाराभिहता सन्तः, मिन्ना खलु न दहन्ति माम् ॥ }

(उतराध्ययन सूत्र, अ० २३)

अथैतेषां वृद्धव्याख्यामाह-

क्रोधः परापकाराय कुत्सितचित्तवृत्तिभेदः, परानिष्ठाभिलाष
इत्यथवाऽनिष्टविषयद्वेषहेतुक इत्यर्थः । आत्मन्युत्कर्षाभिमानात्मकं मान-
मिति । कापट्यभावं छद्म मिथ्याबुद्धिहेत्वज्ञानभेदो दम्भश्चेत्यर्थः ।
परद्रव्येष्वतिशयाभिलाषो लोभः, । परानिष्ठाभिलाषः क्रोधः, क्षमैव
क्रोधविजये समर्थः, क्रोधावेशेन सर्वस्यान्धत्वमघैर्यत्वं हृदयशून्यता

च भवति । अतः क्षान्त्यैव नश्यति । मत्समो नान्योऽस्तीति मननं मानं । अथवाऽऽत्मन्यविद्यमानगुणारोपणोत्कर्षरूपा बुद्धिर्मानो महति धनाये सत्यपि ह्यनुक्षणं वर्धमाने तदभिलाषो लोभोऽथवा परविचादिकं दृष्ट्वा नेतुं (ग्रहीतुं) यो हृदि जायतेऽभिलाषो लोभश्च सः ।

इतरेऽप्याहुर्यथा—

“लोभ एव मनुष्याणां, देहसंस्थो महान् रिपुः । सर्वदुःखाकरः प्रोक्तो, दुःखदः प्राणनाशकः ।” “सर्वपापस्य मूलं हि, सर्वदा तृणयान्वितः, विरोधकृत् त्रिवर्णानां, सर्वार्तिः कारणं तथा ।” “लोभान्त्यजन्ति धर्मं च, मर्यादां वै तथैव च, मातरं भ्रातरं हन्ति, पितरं बान्धवं तथा ।” “गुरुं मित्रं तथा तातं, पुत्रं च भगिनीं तथा, लोभाविष्टो न किं कुर्यादकृत्यं पापमोहितः” ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—भगवान् महावीर (कोहं) क्रोधको (च) और (माण) मानको (च) और (मायं) मायाको (तहेव) इसीप्रकार (चउत्थं) चौथे (लोभं) लोभको अर्थात् (एआणि) इन सब (अज्ज्ञत्यदोसा) अध्यात्मिक-आत्मसंबन्धी दोषोंको (वंता) त्यागकर (अरहा) अर्हन् तथा (महेसी) महर्षि हुए; और (पावं) पाप (ण) न (कुव्वइ) खयं करते हैं (ण) न (कारवेइ) औरोंसे प्रेरणासे कराते हैं ॥ २६ ॥

भावार्थ—कारणके नाश होनेपर कार्यका भी नाशहोजाता है संसारके बढनेमें कारणभूत क्रोध-मान-माया और लोभ हैं, अतः इनके नाश होनेपर समार-कर्मवर्गणाकामी नाश हो जाता है, इसलिए भगवान् क्रोधादिका नाश करके अर्हन् अवस्था एवं महर्षिपदको प्राप्त हुए, क्योंकि वास्तवमें कषायका नाश किए बिना कोई भी महर्षि नहीं बन सकता, और भगवान् न खयं पाप करते हैं न औरोंको पापमें प्रेरित करते हैं ॥ २६ ॥

भाषा-टीका—क्रोध कषायका पहला भेद है, इसके आवेशमें आकर जीव द्वेषका उपयोग करने लगता है, इससे औरोंका अनिष्ट तक भी कर डालता है, चित्तकी वृत्ति गर्भ और खराब होजाती है, अनिष्ट करते समय क्रोधका ही

उपयोग होता है। मान दूसरा कषाय है, इसकी मात्रा का कोई प्रमाण नहीं है, इसे अहकार भी कहते हैं, इसके कारण 'वाहरे में' यही कहता रहता है, इसके आवेशमें मात्र अपनीही बढती चाहता है। माया नाम कपट करने का है, इससे दम्भ क्रिया करता है, सरलता का नाश कर डालता है, अपनी चिद्वृत्ति का मालिक नहीं रह पाता। प्रयाये धनमें अतिशय अभिलाषा रखना लोभ है, जिससे किसी दूसरेको अहित करना बायें हाथका खेल समझता है।

क्रोध शान्तिसे जीता जा सकता है, शान्तिके बिना क्रोधके आवेशमें अन्धा हो जाता है। इससे अधीरता, अस्थिरता और हृदयशून्यता आ जाती है। अतः क्रोधको समभावसे नष्ट करना चाहिए।

मुझसे बढकर अन्य कोई नहीं, इस मान्यताके आने पर मानसे घिर जाता है, और अपनेमें अविद्यमानगुणको उत्पन्न करनेकी बुद्धि पैदा करता है, इससे अन्य सबको छोटी दृष्टिसे देखता है। स्पष्ट बात न कहना माया है। अधिक धनकी आय होने पर भी प्रतिपल जिसकी अभिलाषा बढती रहे उस अवस्थाका नाम लोभ है, या पराएँ धनको देख कर उसके स्वीकार करने की इच्छाको हृदयमें उत्पन्न करना लोभ है, यह लोभ मनुष्योंके शरीरमें सबसे बडा शत्रु है, यह सब दुःखोंकी खान और प्राणनाशक है, सब पापोंका मूल है, तीनों वर्णोंके लोक इसके कारण विरोध खडा कर रहे हैं, सबके दुःखोंका कारण यही सिद्ध हुआ है। लोभसे प्रेरित होकर माता, पिता, भाई, बंधु और धर्म की मर्यादा तकको नष्ट कर डालता है। गुरु, मित्र, पिता, पुत्र, भगिनी आदिको लोभसे मार कर नाश करता है, तथा वह कौनसा अपकृत्य है जिसे लोभ वश न करसकता हो।

परन्तु भगवान्ने इन चारोंका वमन कर दिया, इनको त्याग दिया, ये चारों दोष कोई साधारण दोष नहीं हैं, बल्कि ये अध्यात्म दोष हैं, इनसे अध्यात्मिकता नष्ट होती है। इनसे अनन्त ससारमें रहना पडता है। भगवान् महावीर इन कषायों को नष्ट करके महापि बने थे। तब फिर उनमेंसे स्वयं पाप या आस्रव करने का विभाव भी जाता रहा। अब ये किसी अपराधको नहीं करते, कर्म फीचसे सर्व्वथा अलिप्त हैं। जन्म-जरा-मरणरूपी ससारके युद्धसे मुक्त हैं। कलहका इनके आत्मामें अत्यन्ताभाव है। ये प्रभु निर्व्वैर हैं, आशय यह है कि प्रभु स्वयं पाप नहीं करते, न किसी अन्यको पाप या आस्रवका उपदेश ही करते हैं, न करते हैं। क्योंकि पाप करना, करना कषाय और अशुभयोगसे होता है,

प्रभुमें इनका अत्यन्ताभाव है । अतः प्रभुके अनुवर्तिओंका भी यह मुख्य कर्तव्य है कि—वे भी कषायोंको छोड़ें; जैसे दशवैकालिकमें कहा है कि—

क्रोध-मान-माया-लोभ पापको बढ़ाने में उत्तेजना देते हैं, यदि हितकी इच्छा है तो चारों ही कषायोंका वमन करो अर्थात् त्याग करो ।”

‘ये चारों कषाय अनन्त दोषोंको बढ़ाने वाले हैं, तथापि इनमें एक एक मुख्य दोष है ।’

जैसे—“क्रोधसे प्रीतिका नाश होता है, मान विनयका नाश करता है, माया-कपट करनेसे मित्रता टूट जाती है, लोभ तो प्रेम, विनय और मित्रता इन तीनों का ही नाशक है ।

इनके हटाने के साधन—क्रोधको शान्तिसे, मानको मार्दवतासे, मायाको सरल और उदार आर्जवतासे तथा लोभको सन्तोषसे अलग हटा दो नहीं तो संसारमें अनन्त परिभ्रमण करना होगा ।

क्योंकि—यदि क्रोध और मानका निग्रह न किया हो, तथा माया और लोभको बढ़ा रहा हो तब तो ये चारों ही कषाय संसारकी जड़को सींचकर बढ़ा देते हैं ।

कषायके त्याग का फल—उत्तराध्ययन के २९ वें अध्यायमें गौतम प्रश्न पूछते हैं कि-भगवन् ! कषाय को छोड़ देनेसे क्या लाभ उत्पन्न होता है ?

गौतम ! कषाय त्यागसे वीतरागभाव उत्पन्न होता है । वीतरागभाव आने पर सुखदुःखमें समान भाव हो जाता है ।

वीतरागता का फल—

वीतरागता के पानेसे क्या लाभ होता है ? गौतम ! वीतरागतासे स्नेह-बंधन और तृष्णाका बन्धन नष्ट कर डालता है, मनोज्ञ और अमनोज्ञ शब्द-रूप-रस-गंध और स्पर्शसे वैराग्यद्वारा विरक्त होता है ।

अलग २ कषायके जीतने का फल—क्रोध के विजयसे क्या प्राप्त होता है ? क्रोधके विजयसे क्षमा के गुणको प्रगट करता है । क्रोधसे उत्पन्न होनेवाले कर्मोंको न बांधकर पूर्वकालमें बाधे हुए कर्मोंका क्षय कर देता है । शान्तिसे परिषद् जीतनेका अभ्यास तथा सहिष्णुता उत्पन्न करता है ।

हे पूज्यनीय ! मानके विजयसे क्या लाभ होता है ? मानके विजयसे-
निरभिमानीता या मार्दवताका अद्वितीयगुण पैदा होता है । मान-जन्य कर्मका
प्रतिबंध न करके पहलेके बांधे हुए कर्मकी निर्जरा करता है ॥ मार्दवतासे क्या
लाभ होता है ? इससे अभिमान रहित होजाता है । वह किसी भी पदार्थमें
उत्सुक नहीं होता । कठिन स्वभावको न रख कर वह फिर कोमल और मृदुताका
सम्पादन करके जाति, कुल, बल, रूप, तप, ज्ञान, लाभ और ऐश्वर्य इन आठ-
मदोंका सहार करता है जोकि आत्मशत्रु रूप हैं ।

मायाका विजय करनेसे जीव क्या पाता है ? इससे प्रकृति सरल हो
जाती है । कष्टसे भोगेजानेवाले कर्म नहीं बांधता । और पहले प्रतिबंधको तोड-
देता है । निष्कपटतासे जीवको क्या प्राप्त होता है ? निष्कपटतासे काय, मन
और भाषासे सरल होकर यथार्थ भाव पैदा करता है, किसीको ठगता नहीं,
ऐसा जीव धर्मका सम्यक् आराधक बन जाता है ।

लोभको जीतनेसे क्या लाभ होता है ? इसे जीतनेसे संतोषरूपी अमृतको
पाता है । और तज्जन्य कर्मका बंध नहीं डालता । और पहले बांधे हुए
कर्मको बखेर देता है । निर्लोभतासे जीवको क्या लाभ होता है ? इससे अकिंचन
भाव यानी निस्पृहताका गुण मिल जाता है । क्योंकि निष्कामजीवीको धनके
लोभी कमी नहीं चिपटते ।

कषाय भी एक आग है इसे बुझाओ ! जैसे कहा भी है कि-
चारों ओर आग सुलग रही है, वह सबको जला रही है, किसी भी
शरीर धारी प्राणीको इसने नहीं छोड़ा, सब जीव इसमें निरन्तर जल रहे हैं ।
हे गौतम ! आपने उसे किस प्रकार बुझाया ।

केशिन् ! महामेघसे एक उत्तम जल पैदा हुआ है, उसी पानी को लेकर
अपनी देहको निरन्तर सींचता रहता हूं जिससे वह आग मुझे नहीं जलासकता ।

गौतम ! वह कौनसा अमिहै ? गौतम बोले, केशिमुने ! कषाय ही सबसे
भयंकर अमिहै । उसे ज्ञान, दर्शन, चरित्र और तपके जलसे सींचकर ठंडा कर
दिया है । वह जल जिनवाणीरूप मेघधारा से पाया है । उसीसे उसे बुझाया है ।
अतः वह आग अब मुझे नहीं जला सकती ॥ २६ ॥

ગુજરાતી અનુવાદ—કપાયનો પહેલો મેદ, ક્રોધ છે, આવેશમાં આવી જીવ દ્વેષ કરે છે, તેથી વીજાનું અનિષ્ટ પળ કરી બેસે છે, ચિત્તવૃત્તિ ગરમ તથા સ્ખરાવ વની જાય છે । અનિષ્ટ કરતી વખતે ક્રોધનોજ ઉપયોગ થાય છે, કપાયનો બીજો મેદ માન છે । તેની માત્રાનું કશું પ્રમાણ નથી, તેને અહંકાર પળ કહે છે, તેના આવેશમા માત્ર પોતાનીજ ચઢતી ઇચ્છે છે । માયા નામ કપટનું છે, તેનાથી દમ્ભ કરે છે, સરઢતાનો નાશ થાય છે, ચિત્તવૃત્તિ-કબ્જે રહેતી નથી । પરધનમા અતિશય અમિલાષા એ લોભ છે, તેનાથી અન્યનું અહિત કરી બેસતા વાર લાગતી નથી ।

કપાય નિગ્રહનો ઉપાય—ક્રોધ શાન્તિથી જીતિ શકાય છે, શાન્તિ વગર ક્રોધના આવેશમા અન્ધ બને છે । અધીરતા-અસ્થિરતા-તેમજ હૃદયશૂન્યતા-આવે છે તેથી ક્રોધનો સમમાવથી નાશ કરવો જોઈએ ।

મારાથી મોટું કોઈ નથી, એ માન્યતા માનથી આવે છે, અથવા પોતાનામા ન હોય તેવા ગુણો પોતાનામા છે, એવી બુદ્ધિ થઈ જાય છે, તેથી વધાને હલકા માને છે, સ્પષ્ટ વાત ન કહેવી તે માયા છે,

પુષ્કળ ધન હોવા છતાં હરેક ક્ષણે વધુની અમિલાષા રાખવી તે લોભ છે, અથવા પરધન જોડેને તે લઈ લેવાની હૃદયમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થવી તે પણ લોભ છે, લોભ મનુષ્યનો મોટામા મોટો શત્રુ છે, સર્વના વિરોધનું એ કારણ છે । લોભથી પ્રેરિતે વનીતે માતા-પિતા-ભાઈ-બન્ધુ-અને ધર્મની મર્યાદા પળ રહેતી નથી । ગુરુ-મિત્ર-પુત્ર-ભગિની વગેરેનો નાશ લોભથી કરે છે । લોભથી સર્વ પ્રકારના અકૃત્ય કરે છે ।

પરન્તુ ભગવાને આ ચારે કપાયોનો નાશ કરી રીઘો છે, આ ચારે દોષો કોઈ સાધારણ દોષ નથી, તે તો અધ્યાત્મ દોષ છે । તેનાથી અધ્યાત્મિકતાનો નાશ થાય છે, તેનાથીજ અનન્ત સસારમા રજ્જડનું પડે છે, ભગવાન મહાવીર પ્રભુ તે કપાયોનો નાશ કરી મહર્ષિ બન્યા, હવે તેઓ પાપ-આસ્રવ કરતા નથી, કર્મ મળથી તેઓ અલિપ્ત છે, જન્મ-જરા-મરણથી મુક્ત છે, કલહનો અત્યન્તાભાવ ઘડે ગયો છે, પ્રભુ નિર્વેર છે, આગય એ છે કે પ્રભુ પોતે પાપ કરતા નથી, કોઈ બીજાને પાપ યા આસ્રવનો ઉપદેશ પળ કરતા નથી, કરાવતા નથી, કારણકે પાપ કરવું, કરાવવું, તે કપાય અને અશુભયોગો થી-થાય છે, પ્રભુમા તેનો અત્યન્ત અભાવ

છે, તેથી પ્રભુના અનુયાયિઓનું પળ એ કર્તવ્ય છે કે તેઓ પણ કષાયને મૂકે; દશવૈકાલિક્રમા કહ્યું છે કે—“ક્રોધ-માન-માયા-લોભ પાપ વૃદ્ધિ કરનાર છે, જો હિત ચાહતા હો-તો ચારે કષાયોનો ત્યાગ કરો.”

આ ચારે કષાયો અનન્તદોષ વધારનાર છે, તો પણ તેનામા એક એક મુખ્ય દોષ છે, જેમકે—ક્રોધ પ્રીતિનો, માન વિનયનો, માયા-કપટ મિત્રતાનો અને લોભ પ્રેમ-વિનય અને મિત્રતાનો નાશ કરે છે ।

તેને દૂર કરવાના ઉપાય—ક્રોધને શાન્તિ થી, માનને નમ્રતા રાખવાથી, માયાને ઉદાર સરલતાથી, અને લોભ સન્તોષથી દૂર કર નહિ તો સસારમા અનન્તકાલ પરિભ્રમણ કરવું પડશે ।

ક્રોધ-માનનો નિગ્રહ ન કર્યો હોય, માયા અને લોભમા વૃદ્ધિ કરી હોય તો આ ચારે કષાયો તારા માટે સંસાર જાઢની અનન્ત વૃદ્ધિ કરશે ।

કષાયત્યાગનું ફલ—ઉત્તરાધ્યયનના ૨૯ મા અધ્યયનમા ગૌતમ-સ્વામી પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભગવન્ ! કષાયના ત્યાગથી જીવ શું પામે છે ?

ગૌતમ ! કષાય ત્યાગથી વીતરાગ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અને વીતરાગ-ભાવને પામેલા જીવ ને સુખદુઃખ સમાન ઘડે છે ।

વીતરાગતાનું ફલ—વીતરાગપણાથી શું પામે છે ? ગૌતમ ! નિરાસક્તિથી સ્નેહ વંધન તથા તૃષ્ણા વંધનને તે જીવ છેદી નાખે છે, તથા મનોરજ અને અમનોરજ શબ્દરૂપ-રસ-ગન્ધ-સ્પર્શ ઇત્યાદિ વિષયોમા વૈરાગ્ય-વિરક્તિ-ત્યાગ-ભાવને પામે છે ।

અલગ ૨ કષાય જયનું ફલ—હે પૂજ્ય ! ક્રોધના વિજયથી આ જીવ શું પામે છે ? ગૌતમ ! ક્રોધ વિજયથી જીવ ક્ષમાના ગુણને પ્રગટાવે છે, ક્રોધથી ઉત્પન્ન થતા કર્મોને બાંધતો નથી । અને પહેલા બાધ્યા હોય તેને ખપાવે છે, શાન્તિથી પરિપક્વ જીતવાનો અભ્યાસ તથા સહિષ્ણુતા વિગેરે વિગેરે ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે ।

હે પૂજ્ય ! માનના વિજયથી જીવ શું પામે છે ? માનના વિજયથી નિરભિ-માનતા યા મૃદુતાના અપૂર્વગુણને પ્રગટાવે છે, અને માનજન્ય કર્મને બાંધતો નથી, અને પહેલાં જે બંધાયું છે તેની નિર્જરા કરે છે,

મૃદુતાથી જીવ શું પામે છે ? તેનાથી જીવ અભિમાન રહિત થાય છે, અને કોમલ મૃદુતાને પ્રાપ્ત કરી જાતિ-કુલ-વલ-રૂપ-તપ-જ્ઞાન-લાભ-અને-ૈશ્વર્ય એ આઠ પ્રકારના મદ રૂપ શત્રુનો સંહાર કરે છે,

માયાના વિજયથી જીવ શું પામે છે? માયાનો વિજયથી સરલભાવપણું પામે છે, અને માયાથી વેદવા પદ્ધતાં કર્મો બંધાતો નથી, અને પૂર્વે વંધાયું હોય તો તેને દૂર કરે છે ।

નિષ્કપટતાથી જીવ શું પામે છે? નિષ્કપટતાથી મન-વચન અને કાયથી સરલતા અને સુંદરતા પ્રાપ્ત કરે છે, અને કોઈની સાથે તે ઠગાઈ કરતો નથી, જેવો જીવાત્મા ધર્મનો સમ્યક્ આરાધક બને છે,

હે પૂજ્ય ! લોભના વિજયથી જીવ શું પામે છે? લોભના વિજયથી સન્તોષ રૂપ અમૃતને મેળવે છે, લોભ જન્ય કર્મ વાધતો નથી, અને પૂર્વે વંધાયેલા છે તેને વિચેરે છે ।

નિર્લોભતાથી જીવ શું પામે છે? તેનાથી જીવ અપરિગ્રહી બને છે, અને ધનલોભુપી પુરુષોના કષ્ટો, પરાધીનતાઓથી બચી જાય છે, અને રાષ્ટ્રની દાસત્વ શૃંગલાઓને નિર્લોભી થઈને તોડે છે અને દેશને સ્વતંત્ર બનાવી શકે છે.

કષાય પળ એક આગ છે, તેને શાન્ત કરો—જેમકે—ચારે તરફ આગ સળગી રહી છે, તે વંધાને એકદમ વાળી રહી છે, શરીરધારી પ્રાણીને પણ તેણે છોડેલ નથી, તે અગ્નિને હે ગૌતમ ! તમે શી રીતે બુદ્ધાવી નાખી, ?

હે કેશી ? મહા મેઘમાથી ઉત્પન્ન થયેલા પાણીના પ્રવાહમાંથી તે ઉત્તમ પાણી લઈ સતત હું તે અગ્નિને ઠારી નાખું છું, અને તેથી તે ઠરેલી અગ્નિ મને લેશમાત્ર વાળી શકતી નથી ।

ગૌતમ ! તે અગ્નિ કઈ ? ગૌતમે જવાબ આપ્યો કેશી મુને ! કષાયોજ મયં-કર અગ્નિ છે, જ્ઞાન-દર્શન-ચરિત્ર-તપ રૂપી જલની ધારાઓ તીર્થંકરરૂપી મહામેઘથી વરસેલી છે, સત્યજ્ઞાનની ધારાઓથી, હળાયેલી તે કષાયો રૂપી અગ્નિ સાવ ઠરી જાય છે, તેથી તે આગ મને લેશમાત્ર પણ વાળી શકતી નથી ॥ ૨૬ ॥

મૂલ

કિરિયાકિરિયં વેણહ્યાણુવાયં,

અણ્ણાણિયાણં પહિયચ્ચ ઠાણં ।

સે સઘવાયં ઇતિ વેયહિત્તા,

ઉવઠ્ઠિણ સંજમ દીહરાયં ॥ ૨૭ ॥

संस्कृतच्छाया

क्रियाक्रियं वैनयिकानुवादं,

अज्ञानिकानां प्रतीत्य स्थानम् ।

स सर्ववादमिति वेदयित्वा,

उपस्थितः संयमदीर्घरात्रम् ॥ २७ ॥

सं० टीका—क्रियावादिनामशीतिर्शतं भेदाः । अक्रियावादिनां चतुर्दशीतिभेदाः । विनयवादिनां द्वात्रिंशत्, अज्ञानवादिनां सप्तषष्टीति ३६३ त्रिषष्टिशतभेदाः पाषण्डिनां सर्वलिङ्गिनां “पाषण्डाः सर्वलिङ्गिन इत्यमरः ।” “[कुटीसकादिकाचतुर्त्तिस द्वासिद्धिदिष्टिओ इति छत्रुव्रुती एते] पासण्डा सम्पकासिता इत्यभिधानप्पदीपिका ।” वा मनोनीतधर्मिणां स्थानं पदं वा सादृश्यं स्थितिमवस्थामात्मनो ज्ञात्वा, “स्थानं सादृश्येऽवकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतर इति मेदिनी ।” सर्वधर्माणामन्तर्भेदं रहस्यं ज्ञात्वेति भावः । वा स्थितिं तेषां स्थानं निकटं त्यक्त्वेत्याशयः । “अवकाशे स्थितौ स्थानमित्यमरः ।” पक्षमित्यपि सम्यक् प्रतीत्य परिच्छिद्य ज्ञात्वा च स भगवान् सर्ववादं सर्वमन्तव्यं कथयित्वा सर्वेषामेकान्तवादिनां स्वरूपं कथनं भावं च परिज्ञाय दीर्घकालं यावज्जीवपर्यन्तं संयमे धर्मे सम्यगुपस्थितः स्थितवान् ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—[से] वह भगवान् महावीर [किरियाकिरियं] क्रियावाद और अक्रियावादके तथा [वेणहयाणवाय] विनयवादी और [अण्णाणियाणं] अज्ञानवादियोंके [ठाणं] पक्षको [प्रडियच्च] जानकर तथा [सव्ववायं] और सब वादोंके—पक्षको (इति) सम्यक् प्रकारसे (वेयइत्ता) समझाकर [सजमदीहरायं] यावज्जीव संयममें [उवठिए] उपस्थित रहे ॥ २७ ॥

भावार्थ—समरमें अनेक मतोंका प्रचार है, कोई क्रियासे मोक्ष मानता है, कोई अक्रिया वादी है वे मात्र ज्ञानसे मुक्ति होना मानते हैं, कोई विनय करनेमें मोक्ष मानते हैं और कोई अज्ञानसे । और भी इनके अनेक सिद्धान्त हैं,

उन सबको प्रभु अच्छे प्रकारसे जानकर तथा औरोंको इसका तथ्य समझा कर संयममें तत्पर होगये थे, अर्थात्, जैसा उपदेश करते थे वैसा आचरणमें भी लाते थे ॥ २७ ॥

भाषाटीकाः—क्रियावादियोंके १८० मत, अक्रियावादियोंके ८४ मत, विनयवादियोंके ३२ मत, और अज्ञानवादियोंके ६७ इस प्रकार पाषण्डियोंके ३६३ मेद सर्वधर्मलिङ्गियोंके होते हैं । बौद्धोंने ९६ पाषण्ड माने हैं । मनोनीत धर्मका नाम पाषण्ड है । या सर्वधर्मका नाम पाषण्ड है । प्रभुने उनकी तुलना स्याद्वादसे कर दिखाई । जिस अभिपरीक्षामें कोई पाषण्ड न डट सका । परन्तु प्रभुने इनसे सर्वधर्म समभाव रखना बताया । उनमें युक्तायुक्तविभाग करके असत्य का त्यागना सर्वश्रेष्ठ माना । इस प्रकार स्वसमय, परसमय का मन्तव्य समझाकर यावज्जीवतक संयमधर्ममें एकरस होकर तत्पर (स्थिर) रहे थे ॥ २७ ॥

गुजराती अनुवाद—क्रियावादीना १८० मत, अक्रियावादीना ८४, विनयवादीना ३२ अने अज्ञानवादीना ६७ ए सर्व ३६३ पाखण्डियोंना मेद जाणवा, बोद्धोए ९६ मेद मान्या छे, मनोनीत धर्म पाखण्ड कहवाय छे, तेनी तुलना स्याद्वादथी करी बतावी, ते अभिपरीक्षामा कोई पाखण्डी टकी न शक्यो । प्रभुए सर्व धर्म समभाव राखवानुं पण बताव्युं, तेमा योग्यायोग्यनुं जाणपणुं पण बतावीने असत्यनो त्याग सर्व श्रेष्ठ मान्यो । आरीते स्वसमय, पर-समयनुं मन्तव्य समजीने, उत्तम दशविध संयममा (धर्ममा) जावजीव सुधी सावधान पणे रखा ॥ २७ ॥

मूल

से वारिया इत्थी सराइभक्तं,

उवहाणवं दुक्खखयट्ठयाए ।

लोकं विदित्ता आरं परं च,

सवं प्पभू वारिय सबवारं ॥ २८ ॥

संस्कृतच्छाया

स वारयित्वा स्त्रियं सरात्रिभक्तं, उपधानवान् दुःखक्षयार्थम् ।
लोकं विदित्वाऽऽरं पारं च, सर्वं प्रभुर्वारितवान् सर्व्ववारम् २८

सं० टीका—स वीरभगवान् स्त्रियं स्त्रीसम्पर्कं सम्भोगं च मैथुनं स्त्रीवेदपुरुषवेदोदयं, रात्रिभोजनसहितं निरन्तरं वारयित्वा परित्यज्य, उपलक्षणादन्यान्यपि प्राणातिपातादीनि ग्राह्याणि । परन्तु रात्रिभोजने तु सुतरां त्रसानामपि हिंसाऽनिवार्यसयोगेन भवत्येवेत्यनेन रात्रिभोजनं त्याज्यमेवेति भावः । यथाह—

पुरुषार्थसिद्ध्युपाये—

“रात्रौ भुञ्जानानां यस्मादनिवारिता भवति हिंसा,
हिंसाविरतैस्तस्मात्त्यक्तव्या रात्रिभुक्तिरपि” ॥ १२९ ॥

“रागाद्युदयपरत्वादनिवृत्तिर्नातिवर्तते हिंसा ।

रात्रिदिवमाहरतः कथं हि हिंसा न सम्भवति” ॥ १३० ॥

“यद्येवं तर्हि दिवा कर्तव्यो भोजनस्य परिहारः ।

भोक्तव्यं तु निशाया नेत्थं नित्यं भवति हिंसा” ॥ १३१ ॥

नैवं वासरभुक्तेर्भवति हि रागाधिको रजनिभुक्तौ ।

अन्नकवलस्यभुक्तेर्भुक्ताविव मांसकवलस्य ॥ १३२ ॥

अकाले भुञ्जानः परिहरेत् कथं हिंसाम् ।

अपि बोधितः प्रदीपो भोज्यजुषां सूक्ष्मजीवानाम् ॥ १३३ ॥

किं वा बहुप्रलपितैरिति सिद्धं यो मनोवचनकायैः ।

परिहरति रात्रिभुक्तिं सततमहिंसां स पालयति ॥ १३४ ॥

अहिंसाणुव्रतपालको नरो रात्रिभोजनं वर्जयतीति दर्शय-
न्नाह; सागारधर्माभृते—

अहिंसाव्रतक्षार्थं, मूलव्रतविशुद्धये ।

नक्तं भुक्तिं चतुर्धाऽपि सदा धीरलिधा त्यजेत् ॥ २४ ॥

जलोदरादिकृद्यूकाद्यंकमप्रेक्ष्यजन्तुकम् ।

प्रेताद्युच्छिष्टमुत्सृष्टमप्यश्वत्तिश्यहो सुखी ॥ २५ ॥

अथवा वनमालादृष्टान्तेन रात्रिभोजनदोषस्य पातकं दर्शयति—

“त्वां यद्युपैमि न पुनः सुनिवेश्य रामं, लिप्ये वधादिकृदधैस्तदिति श्रितोऽपि । सौमित्रिरन्यशपथान्वनमालयैकं, दोषाशिदोषशपथं किल कारितोऽस्मिन्” ॥ २६ ॥

लौकिकसंवाददर्शनेनापि रात्रिभोजनप्रतिषेधमाह ।

यत्र सत्पात्रदानादिकिञ्चित्सत्कर्म नेष्यते ।

कोऽद्यात्तत्रात्ययमये, स्वहितैषी दिनात्यये ॥ २७ ॥

भुञ्जतेऽन्हः सकृद्वर्या द्विर्मध्याः पशुवत्परे ।

रात्र्यहस्तद्व्रतगुणान्, ब्रह्मोद्यान्नावगामुकाः ॥ २८ ॥

योऽत्ति त्यजन् दिनाद्यन्तर्मुहूर्तो रात्रिवत्सदा ।

स वप्येतोपवासेन स्वजन्मार्द्धं नयन् कियत् ॥ २९ ॥

तथा च—श्रावकस्यैकादशप्रतिमासु षष्ठ्यां प्रतिमायां श्रावको रात्रिभुक्तित्यागी भवति । यथाह—

समन्तभद्रस्वामी श्रावकाचारे—

अन्नं पानं खाद्यं लेह्यं, नाश्नाति यो विभावर्य्याम् ।

स च रात्रिभुक्तिविरतः, सत्त्वेष्वनुकम्पमानमनाः ॥ १४२ ॥

पुनश्च—मुनिस्तु महाव्रतं समेत्य रात्रिभोजनात्सर्वथा विरमति यथाह दशवैकालिके—तस्य षष्ठव्रतं कृतम्—

अहावरे छेष्टे भंते ! वण्णं राइभोयणाओ वेरमणं, सब्बं भंते ! राइभोयणं पच्चक्खामि, से, असणं वा, पाणं वा खाइमं वा साइमं वा,

नेव सयं राइं भुंजेज्जा नेवऽन्नेहिं राइं भुंजाविज्जा राइं भुंजंतेऽवि अन्नेन समणुजाणेज्जा जावज्जीवाए तिविहं तिविहेणं मणेणं वायाए काएणं न करेमि न कारवेमि करंतं पि अन्नं न समणुजाणामि, तस्स भंते ! पडिक्कमामि निंदामि गरिहामि अप्पाणं वोसिरामि । छेहे भंते ! वए उवड्ढिओमि सब्बाओ राइभोयणाओ वेरमणं ।

“अहावरे” इत्यादि । अथापरस्मिन् षष्ठे भदन्त ! व्रते रात्रिभोजनाद्विरमणं, सर्वं भदन्त ! रात्रिभोजनं प्रत्याख्यामीति पूर्ववत् । तद्यथा-अशनं, वा पानं वा खाद्यं वा स्वाद्यं वेति, ‘अश्यत इत्यशनम्,’—ओदनादि, ‘पीयत इति पानं’—मृद्वीकापानादि, ‘खाद्यत इति खाद्यं’ खर्जूरादि, ‘स्वाद्यत इति स्वाद्यं’ ताम्बूलादि, ‘नैव स्वयं रात्रौ भुंजे, नैवान्यै रात्रौ भोजयामि, रात्रौ भुंजानानप्यन्यान्नैव समनुजानामि; इत्येतद्यावज्जीवमित्यादि च भावार्थमधिकृतपूर्वविधम् । विशेषस्त्वयम्—रात्रिभोजनं चतुर्विधम् । तद्यथा द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च । द्रव्यतस्त्वशनादौ, क्षेत्रतोऽर्धतृतीयेषु द्वीपसमुद्रेषु, कालतो रात्र्यादौ, भावतो रागद्वेषाभ्यामिति । स्वरूपतोऽप्यस्य चातुर्विध्यम्, तद्यथा—रात्रौ गृह्णाति रात्रौ भुंक्ते, १ रात्रौ गृह्णाति दिवा भुंक्ते २, दिवा गृह्णाति रात्रौ भुंक्ते ३, दिवा गृह्णाति दिवा भुंक्ते ॥ ४ ॥ संनिधिपरिभोगे द्रव्यादिचतुर्भङ्गी पुनरित्यम्—द्रव्यतो नामैको रात्रौ भुंक्ते नो भावतः १, भावतो नामैको नो द्रव्यतः २, एको द्रव्यतोऽपि भावतोऽपि ३, एको नो द्रव्यतो नो भावतः ॥ ४ ॥ तत्रानुद्गते सूर्ये उद्गत इत्यस्तमिते वाऽनस्तमित इत्यरक्तद्विष्टस्य कारणतो वा रात्रौ भुञ्जानस्य द्रव्यतो रात्रिभोजनं नो भावतः । रात्रौ भुञ्ज इति मूर्च्छितस्य तदसम्पत्तौ भावतो नो द्रव्यतः । एवमेव सम्पत्तौ द्रव्यतोऽपि, भावतोऽपि चतुर्थो भङ्गः पुनः

शून्यः । एतच्च रात्रिभोजनं प्रथमञ्चरमतीर्थकरतीर्थयोः—ऋजुजडवक्र-
जडपुरुषापेक्षया मूलगुणत्वस्यापनार्थं महाव्रतोपरि पठितं मध्यमतीर्थ-
करतीर्थेषु पुनः ऋजुप्रज्ञपुरुषापेक्षयोत्तरगुणवर्ग इति ॥

तथा च योगशास्त्रेऽपि—

अन्नं प्रेतपिशाचाद्यैः, संचरद्भिर्निरंकुशैः ।

उच्छिष्टं क्रियते यत्र, तत्र नाद्यादिनात्यये ॥

तथा—

घोरान्धकाररुद्धक्षैः, पतन्तो यत्र जन्तवः ।

नैव भोज्ये निरीक्ष्यन्ते, तत्र मुञ्जीत को निशि ?

रात्रिभोजने दृष्टान् दोषानाह—

“मेघां पिपीलिका हन्ति, यूका कुर्याज्जलोदरम् ।

कुरुते मक्षिका वान्ति, कुष्ठरोगं च कोलिकः ॥”

“कण्टको दारुस्वण्डं च, वितनोति गलव्यथाम् ।

व्यञ्जनान्तर्णिपतितस्तालु विध्यति वृश्चिकः ॥”

“विलग्नश्च गले वालः, स्वरमंगाय जायते ।

इत्यादयो दृष्टदोषाः, सर्वेषां निशि भोजने ॥”

यदाहुः—

*मेहं पिपीलियाजो, हणन्ति वमणं च मच्छ्रिया कुण्ड, जूया-

* मेघां पिपीलिका हन्ति, वमनं च मक्षिका करोति,

यूका जलोदरत्वं, कोलिकः कुष्ठरोगं च ।

वालः स्वरस्य मंगं, कण्टको लगति गले दारु च,

तालुनि विध्यति अलिव्यजनमध्ये भुज्यमानः ।

जीवाना-कुन्धादीनां, घातनं भाजनधावनादिषु ।

एवमादिरजनीभोजनदोषान्, क. कथयितुं शक्नोति ॥

जलोयरत्तं, कोलियओ कोढरोगं च ॥ बालो सरस्स-भंगं, कंटो-लगाइ
गलम्भि दारु च । तालुम्भि विंघइ अली, वंजणमज्झम्भि भुंजंतो ॥
जीवाण कुंथामाईण घायणं भायणघोयणाईसु । एमाइरयणिभोयणदोसे,
को साहिऊ तरइ ?

नाप्रेक्ष्यसूक्ष्मजन्तून्, निश्यद्यात्प्राशुकान्यपि,

अप्युद्यत्केवलज्ञानैर्नादृतं यन्निशासनम् ॥

*जइवि हु फासुगदघं कुंथूपणगावि तहवि दुप्पस्सा,

पच्चक्खनाणिणो वि, हु राइभत्तं परिहरन्ति ।

जइवि हु पिपीलगाई, दीसन्ति पइवमाईउज्जोए,

तहवि खल्ल अण्णाइत्तं, मूलवत्तविराहणा जेण ॥

लौकिकसंवाददर्शनेनापि रात्रि-भोजनं प्रतिषेधति यथा—

“धर्म्मविन्नैव भुंजीत, कदाचन दिनात्यये,

वाह्या अपि निशामोज्यं यदमोज्यं प्रचक्षते ।”

तच्छास्त्रमेव कथयति—

“त्रयीतेजोमयोभानुरिति वेदविदो विदुः ।

तत्करैः पूतमखिलं, शुभं कर्म्म समाचरेत् ॥”

पुनश्चैतदेवाह—

“नैवाहुतिर्न च स्नानं, न श्राद्धं देवतार्चनम् ।

दानं वा विहितं रात्रौ, भोजनं तु विशेषतः ॥”

* यद्यपि खल्ल प्राशुकद्रव्यं, कुन्थुपनका अपि तथापि दुष्प्रेक्ष्याः ।

प्रत्यक्षज्ञानिनोऽपि खल्ल रात्रिभक्तं परिहरन्ति ॥

यद्यपि खल्ल पिपीलिकादयो दृश्यन्ते प्रदीपाद्युद्योते ।

तथापि खल्वनाचीर्णं, मूलवत्तविराधना येन ॥

पुनश्च—“दिवसस्याष्टमे भागे, मन्दीभूते दिवाकरे ।
 नक्तं तु तद्विजानीयान्न नक्तं निशि भोजनम् ॥”
 “देवैस्तु भुक्तं पूर्वान्हे, मध्यान्हे ऋषिभिस्तथा ।
 अपराण्हे च पितृभिः, सायान्हे दैत्यदानवैः ॥”
 “सन्ध्यायां यक्षरक्षोभिः, सदा भुक्तं कुलोद्बह ।
 सर्व्ववेलां व्यतिक्रम्य, रात्रौ भुक्तमभोजनम् ॥”

आयुर्वेदेऽप्युक्तम्—

“हृन्नामिपद्मसंकोचश्चण्डरोचिरपायतः ।
 अतो नक्तं न भोक्तव्यं, सूक्ष्मजीवादनादपि ॥”

परपक्षसंवादमभिधाय स्वपक्षं समर्थयते—

“संसज्जीवसंघातं, भुञ्जाना निशि भोजनम् ।
 राक्षसेभ्यो विशिष्यन्ते, मूढात्मानः कथं नु ते ? ॥”

एतदेवाह—

“वासरे च रजन्यां च, यः खादन्नेव तिष्ठति ।
 शृंगपुच्छपरिभ्रष्टः, स्पष्टं स पशुरेव हि ॥”

रात्रिभोजनविरतानां सविशेषपुण्यवत्वं दर्शयति—

“अन्हो मुखेऽवसाने च, यो द्वे द्वे घटिके त्यजन् ।
 निशाभोजनदोषज्ञोऽश्नात्यसौ पुण्यभाजनम् ॥”

ननु यो दिवैव भुंक्ते तस्य रात्रिभोजनप्रत्याख्याने फलं
 नास्ति ? फलविशेषो वा कश्चिदुच्यतामित्याह—

“अकृत्वा नियमं दोषाभोजनाद्दिनभोज्यपि ।
 फलं फलेन निर्व्याजं, न वृद्धिर्भाषितं विना ॥”

पूर्वोक्तस्य विपर्ययमाह—

“ये वासरं परित्यज्य, रजन्यामेव भुंजते ।

ते परित्यज्य माणिक्यं, काचमाददते जडाः ॥”

ननु यदि नियमः सर्वत्र फलवान् ततो यस्य “रात्रावेव मया भोक्तव्यं न दिवसे” इति नियमस्तस्य का गतिः ? रित्याह

“वासरे सति ये श्रेयस्काम्यया निशि भुंजते ।

ते वपन्त्यूषरक्षेत्रे, शालीन् सत्यपि पल्वले ॥”

रात्रिभोजनस्य दुर्विपाकफलमाह—

“उल्लूककाकमार्जारगृध्रशम्बरशूकराः ।

अहिवृश्चिकगोधाश्च, जायन्ते रात्रिभोजनात् ॥”

वनमालोदाहरणेनायमपि रात्रिभोजनदोषस्य त्यागमहत्तां दर्शयति यथा—

“श्रूयते ह्यन्यशपथाननादृत्यैव लक्ष्मणः ।

निशाभोजनशपथं, कारितो वनमालया ॥”

शास्त्रं निदर्शनं च विना सकलजनानुभवसिद्धं—रात्रिभोजनत्यागफलमाह—

“करोति विरतिं धन्यो, यः सदा निशि भोजनात् ।

सोऽर्द्धं पुरुषायुषस्य, स्यादवश्यमुपोषितः ॥”

तदेवं रात्रिभोजनस्य भूयांसो दोषास्तत्परिवर्जने तु ये गुणास्तान् वक्तुमस्माकमशक्तिरेवेत्याह—

“रजनीभोजनत्यागे, ये गुणाः परितोऽपि तान् ।

न सर्वज्ञादते कश्चिदपरो वक्तुमीश्वरः ॥ ७० ॥

अमितगतिश्रावकाचारेऽपि रात्रिभोजनस्य निषेधः कृतः ।

यत्र राक्षसपिशाचसंचरो, यत्र जन्तुनिवहो न दृश्यते ।
 यत्र मुक्तमपि वस्तु भक्ष्यते, यत्र घोरतिमिरं विजृम्भते ॥
 यत्र नास्ति यतिवर्गसङ्गमो, यत्र नास्ति गुरुराजदर्शनम् ।
 यत्र संयमविनाशि भोजनं, यत्र संसजति जीवभक्षणम् ॥
 यत्र सर्वेशुभकर्म्मवर्जनं, यत्र नास्ति गमनागमक्रिया;
 तत्र दोषनिलये दिनात्यये, धर्मध्यानकुशला न मुंजते ॥
 मुंजते निशि दुराशयाय के, गृद्धिदोषवशवर्तिनो जनाः ।
 भूतराक्षसपिशाचशाकिनी, संगतिः कथममीभिरस्य च ॥
 बलभते दिननिशीथयोः सदा, यो निरस्तयमसंयमक्रियः ।
 शृंगपुच्छशफसंगवर्जितो, भण्यते पशुरयं मनीषिभिः ॥
 आमनन्ति दिवसेषु भोजनं, यामिनीषु शयनं मनीषिणः ।
 ज्ञानिनामवसरेषु जल्पनं, शान्तये गुरुषु सेवनं कृतम् ॥
 भुज्यते गुणवतैकदा सदा, मध्यमेन दिवसे द्विरुज्वले;
 येन रात्रिदिवयोरनारतं, भुज्यते स कथितो नराधमः ॥
 ये विवर्ज्य वदनावसानयोर्वासरस्य घटिकाद्वयं सदा ।
 मुंजते जितहृषीकवाजिनस्ते भवंति भवभारवर्जिताः ॥
 ये व्यवस्थितमहः सुसर्वदा, शर्वरीषु रचयन्ति भोजनम् ।
 निम्नगामिसलिलं निसर्गतस्ते नयन्ति शिखरेषु शाखिनम् ॥
 सूचयन्ति सुखदायि यैऽग्निनां, रात्रिभोजनमपास्तचेतनाः ।
 पावकोद्धतशिखाकरालितं, ते वदन्ति फलदायिकाननम् ॥
 ये ब्रुवन्ति दिनरात्रिभोगयोस्तुल्यतां, रचितपुण्यपापयोः ।
 ते प्रकाशतमसोः समानतां, दर्शयन्ति सुखदुःखकारिणोः ॥

रात्रिभोजनमधिश्चरन्ति ये, धर्मबुद्धिमधिकृत्य दुर्धियः ।
 ते क्षिपन्ति पवित्रमण्डलं, वृक्षपद्धतिविवृद्धये ध्रुवम् ॥
 ये विधृत्य सकलं दिनं क्षुधा, भुञ्जते सुकृतकांक्षयां निशि ।
 ते विवृध्य फलशालिनीं लतां, भस्मयन्ति फलेकांक्षया पुनः ॥
 ये सदापि घटिकाद्वयं त्रिधा, कुर्वते दिनमुखान्तयोर्बुधाः ।
 भोजनस्य नियमो विधीयते, मासि तैः स्फुटमुपेक्षितद्वयम् ॥
 रोगशोककलिराटिकारिणी, राक्षसीव भयदायिनी प्रिया ।
 कन्यका दुरितपाकसंभवा, रोगिता इव निरन्तरापदाः ॥
 देहजा व्यसनकर्मपण्डिताः, पन्नगा इव वितीर्णमीतयः ।
 निर्धनत्वमनपायि सर्वदा, पात्रदानमिव दत्तवृद्धिकम् ॥
 संकटं सतिमिरं कुटीरकं, नीचवित्तमिव रंभ्रसंकुलम् ।
 नीचजातिकुलकर्मसंगमः, शीलशौचशमधर्मनिर्गमः ॥
 व्याधयो विविधदुःखदायिनो, दुर्जना इव परापकारिणः ।
 सर्वदोषगणपीड्यमानता, रात्रिभोजनपरस्य जायते ॥
 पद्मपत्रनयनाः प्रियंवदाः, श्रीसमाः प्रियतमा मनोरमाः ।
 सुन्दरा दुहितरः कलाल्याः, पुण्यपंक्तय इवात्तविग्रहाः ॥
 अंशितव्यसनवृत्तयोऽमलाः, पावना हिमकरा इवागंजाः ।
 शक्रमन्दिरमिवास्ततामसं, मन्दिरं प्रचुररत्नराजितम् ॥
 लब्धचिन्तितपदार्थमुज्ज्वलं, मूरिपुण्यमिव वैभवं स्थिरम् ।
 सर्वरोगगणमुक्तदेहता, सर्वशर्मनिवहाधिवासिता ॥
 ज्ञानदर्शनचरित्रभूतयः, सर्वयाचितविधानपण्डिताः ।
 सर्वलोकपतिपूजनीयता, रात्रिसुप्तिविमुखस्य जायते ॥

शूकरी शंवरी वानरी धीवरी, रोहिणी मंडली शोकिनी क्लेशिनी ।
 दुर्मगा निस्तुता निर्धवा निर्धना, शर्वरीभोजिनी जायते भामिनी ॥
 वान्धवैरंचिता देहजैर्वन्दिता, भूषणैर्भूषिता व्याधिभिर्वर्जिता ।
 श्रीमती ह्रीमती धीमती धर्मिणी, वासरे जायते भुक्तिः शर्मणी ॥
 रात्रिभोजनविमोचिनो गुणा, ये भवन्ति भवभागिनां परे ।
 तानपास्य जिननाथमीशते, वक्तुमत्र न परे जगत्रये ॥

इत्यनेकशास्त्रसम्मतरात्रिभोजनं परिहेयमिति भावः । उपधानं तपः,
 प्रणयं च प्रकर्षेण नयं न्यायं “उपधानं विषे गण्डौ प्रणयेऽपि नपुंस-
 कमिति मेदिनी” । तद्विद्यतेऽस्यासावुपधानवान्, तपोनिष्ठस्तदेहो नय-
 वानपि, दुःखक्षयार्थं दुःखप्रणाशनार्थमारं प्रान्तभागं, पारं परं लोकं
 “पारं परतटे प्रान्ते इति मेदिनी” । “पारं मुक्ति इत्यभिधानप्पदीपिका
 बौद्धकोषः” । ऐहलोकं पारलोकं, अथवाऽऽरं मनुष्यलोकं पारं दूर-
 वर्त्तिं तीरं ‘पारं परम्हि, तीरम्हि’ इति अभिधानप्प०” । अथवा नर-
 कादिकं स्वरूपतस्तत्प्रापणहेतुं ततश्च ज्ञात्वा सर्वमेव तत्, प्रभुर्भगवान्
 सर्ववारं बहुशो निवारितवान् त्यक्तवान् एतदुक्तं कथितं प्राणातिपा-
 तादिकं निषेधादिकं स्वतोऽनुष्ठाय परांश्च-स्थापितवान्, नहि स्वतोऽ-
 स्थितः परांश्च स्थापयितुमलमित्यर्थः स्वयमधर्मे स्थितः पराञ्जनान्वर्मे
 स्थापयितुमसमर्थः । स्तुतिकृतोक्तमिति । “ब्रुवाणोऽपि न्यायं स्ववचन-
 विरुद्धं व्यवहरन्, परं नालं कश्चिद्भयितुमदान्तं स्वयमिति । भवा-
 न्निश्चित्यैवं मनसि जगदाधाय सकलं, स्वमात्मानं तावद्भयितुमदान्तं
 व्यवसितः” ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—[से] उस [उवहाणव] तपस्वी [प्रभु] भगवान् महा-
 वीरने [दुक्खक्खयद्वयाए] आठ प्रकारके कर्मरूपी दु खोंको दूर करनेकेलिए

[सराइभत्तं] रात्रि भोजन सहित [इत्थी] स्त्री-सभोगादि पापोंको [वारिया] छोड़कर [सर्व्वं] तथा समस्त [आरं] इस [लोग] लोकको (च) और [परं] परलोकको [विदिता] जानकर [सर्व्ववारं] अधिकाधिक प्रमाणमें समस्त परभावका [वारिया] निवारण किया ॥ २८ ॥

भावार्थ—जो वक्ता जिस प्रवृत्तिका उपदेश करता है वह वैसा ही वर्तन भी करता है, तब ही उसके उपदेशका प्रभाव पड़ता है। महावीरप्रभुने मोक्ष-पानेका जो उपदेश किया उसमें वे स्वयं भी सलग्न रहे हैं। इसीसे कहा गया है कि-भगवान्ने आठ कर्मरूपी दु खोंका नाश करनेके लिए स्त्री-संसर्ग तथा रात्रिभोजन और १८ पापोंका स्वयं त्याग किया था। इसके अतिरिक्त घोर तप करते हुए इसलोक-परलोक अथवा मनुष्यलोक नरकलोकादिका रहस्य जानकर उन सबका त्याग किया ॥ २८ ॥

भाषा-टीका—भगवान् स्त्रीसंसर्ग और स्त्रीके पड़ौसमें रहने तकके कट्टर त्यागी थे। उन्होंने ब्रह्मचर्य्य पालन करनेके लिए नव बाड विशुद्ध शील पालन करना बताया है। यहां तक तो कहा है कि-जिस स्थान पर स्त्री बैठकर गई है, ब्रह्मचारी उस स्थान पर एक घटा तक विल्कुल न बैठे। क्योंकि उसके अशुद्ध और गर्म परमाणुओंका प्रभाव सुशीलके लिए हानिकर है। यही ब्रह्म-चारिणीके लिए भी समझना चाहिए। इसके अतिरिक्त आप रात्रिभोजनके भी प्रत्यक्ष विरोधमें थे, क्योंकि रात्रिमें भोजन करनेसे त्रस जीवोंकी हिंसाका होना अनिवार्य्य संयोग है। इसी कारणसे रात्रिभोजन करना मना किया है।

रात्रिभोजन इस लिए वर्जित है कि रात्रिमें भोजन करनेवालोंके लिए हिंसाका निवारण करना अशक्य है। अतः हिंसाका त्यागी रातमें भोजन न करे। मगर जो जीव तीव्र राग भाव रखते हैं उनसे इसका त्याग नहीं हो सकता। क्योंकि जिसे भोजनसे अत्यधिक अनुराग होगा वह ही प्राणी रात दिन खाता पीता रहेगा। और जहां राग बन्धन होता है वहां प्रमत्तयोग व्यापार अवश्य रहता है। और प्रमत्त प्राणी हिंसा अवश्य करेगा।

बहुतसे यह भी कहते हैं कि यदि सदाकाल भोजन करनेमें हिंसा होती है तो दिनमें भोजन न करके रातको ही खाना चाहिए? क्योंकि इस प्रकार करनेसे सदैव तो हिंसा न होगी। मगर यह बात नहीं है, यद्यपि उदरके

भरने की अपेक्षा सब प्रकारके भोजन समान हैं । परंतु अन्नके भोजनमें जितना साधारण राग भाव है, उतना मांस भोजनमें नहीं । मांस भोजन में विशेष राग भाव है । जितना घास खानेवाली गायको चारा मिलने पर खाते समय सामान्य रागभाव है, उतना थोड़ा रागभाव चूहे मारनेवाली विल्लीको नहीं । विल्लीको मांस भोजनमें विशेष रागभाव है । क्योंकि अन्नका भोजन सहजमें मिल जाता है और मांसका भोजन अतिशय कामादिककी अपेक्षा अथवा शरीरादिकके मोहकी अपेक्षा विशेष प्रयत्नसे तैयार किया जाता है । इसी तरह दिनका भोजन सब मनुष्योंको सहज ही प्राप्त होजाता है । इसीलिए उसमें साधारण रागभाव पाया जाता है, परन्तु रात्रि भोजनमें तो शरीरादिक व कामादिक पोषण करनेकी अपेक्षा विशेष रागभाव आता है । अत एव रात्रि-भोजन सर्वथा त्याज्य ही है ।

इसके अतिरिक्त दीपकके प्रकाशमें वारीक जीव आखोंसे ठीक २ नहीं देखते, तथा रात्रिमें दीपकके प्रकाशसे नाना प्रकारके ऐसे छोटे बड़े जीव घूमने लगजाते हैं, जो दिनमें कभी दिखलाई नहीं पड़ते । अत एव रात्रि भोजनमें तो प्रत्यक्ष हिंसा है, और रात्रिमें भोजन करनेवाला हिंसासे कभी बच नहीं सकता । अतः जिस महाभाग्यशालीने रातमें आहार करना सर्वथा छोड़ दिया है वही सच्चा अहिंसक है । रात्रि भोजनके छोड़े बिना अहिंसाव्रतकी सिद्धि नहीं हो सकती । अत एव कोई २ आचार्य इसे अणुव्रतमें भी गर्भित करते हैं ।

सागारधर्माश्रममें कहा है कि-अहिंसाव्रतका साधक रात्रि भोजनका त्याग अवश्य करता है । क्योंकि मूल व्रत की शुद्धि के लिए तथा अहिंसाव्रतकी रक्षाके निमित्त रात में चार प्रकार का आहारकरना तीनयोगसे घर्मा जीवोंके लिए वर्जित है ।

पुराने विचारके मनुष्योंका यह भी मत है कि रात होनेपर भूत प्रेत आकर आहारको झूठा करदेते हैं । और बहुतसे जीव ऐसे भी हैं जिनको रात्रिमें देखना कठिन है । यदि जूं आदि जीव भोजन में खाया जाय तो जलोदर जैसे राजरोगोंका हो जाना कुछ असंभव नहीं । अतः रात्रि भोजनका त्यागी ही उपरोक्त आपत्तियोंसे मुक्तहोकर इन्द्रिय विलासके जालसे छूट सकता है ।

वनमालाने रात्रिभोजनके दोष की शपथ दिलवाई थी ।

जैन रामायणमें कहा है कि-रामजी लक्ष्मण, और सीताके साथ दक्षिण-पथमें घूमते २ कूर्चनगरमें आ निकले । वहां महीधरराजाने अपनी वनमाला नामक पुत्रीका विवाह लक्ष्मणसे करदिया । कुछदिन रहकर वहाँसे जब तीनों विदा होनेलगे तब वनमाला भी लक्ष्मणके साथ चलनेलगी । परन्तु लक्ष्मणने उसे साथमें न चलनेकी सम्मति दी । यह सुन स्वामीके विरहमें कातरभाव होकर बोली कि नाथ ! आप मुझे वापस कबतक आकर ले जाओगे ? यह विश्वास न होनेसे साथ ही रहूंगी । लक्ष्मणने उसे विश्वास दिलानेके लिए प्राणातिपात जैसे अनेक पापकी कड़ी शपथ ली । तब उसने उन शपथोंपर असन्तोष प्रकट किया और रात्रिभोजनके पापकी शपथ दिलाई । लक्ष्मण वह शपथ लेकर रामके साथमें जामिला । उस समय रात्रि भोजनका पाप चार प्रकारकी हत्याओंसे भी अधिक समझा जाता था ।

किसीने कहा है कि—सुपात्र-पुरुष दिनमें आते हैं वे रातको नहीं आ पाते, अतः दिन अस्त होनेपर उनको आहार देनेसे वंचित रह जाता है । अतः दानी और कल्याणकी कामना रखनेवालापुरुष रातमें भोजन करना त्याग देता है ।

पुरुषोंके तीन प्रकार—उत्तम पुरुष मध्यान्ह समय भोजन करते हैं, मध्यम पुरुष दोवार खाते हैं, परन्तु जो सर्वज्ञके कहे हुए धर्मसे अनभिज्ञ हैं, वे पशुकी तरह दिनरात चरते रहते हैं ।

दो घड़ी दिन चढनेतक रात्रि निकट रहती है, दो घड़ी दिन बाकी रहने पर रात्रि समीप में आ जाती है, अतः सवेरे का दुघडिया धर्मारामन और स्वाध्यायके लिए है । तथा साक्षके दुघडियेमें प्रतिक्रमणका आरंभ होजाता है । अतः उन दो दो घड़ियोंको छोड़ कर जो आहार करते हैं वे प्रशंसनीय पुरुष हैं । क्योंकि उनका आधा जन्म-समय तो उपवास करने में ही व्यतीत हो गया है ।

श्रावककी ११ प्रतिज्ञा (प्रतिमा) ओमें छठवी प्रतिज्ञा रात्रिभोजनके छोड़ने की होती है, जिसमें अन्न, पानी, खानेकी वस्तु मिठई आदि, और पान सुपारी आदि खादकी वस्तुएँ तथा चाटनेकी वस्तुएँ आदि जो रातमें नहीं भोगता वह सब त्रसप्राणी जीवोंकी अनुकम्पा करनेवाला सच्चा गृहस्थ है ।

छठा व्रत मुनिओंका रात्रि भोजन त्याग है—मुनिवर्ग तो महाव्रतोंको लेकर रात्रिभोजनसे सर्वथा विरक्त हो जाता है । दशवैकालिकमें उसका छठवां व्रत इस प्रकार किया गया है । और वह गुरुके सन्मुख यों प्रतिज्ञा लेता है कि—

भगवन् ! मैं रात्रिभोजन करनेका त्याग करता हूं । और अन्न, पानी, खाद्य खाद्यादि पदार्थोंका रात्रि के समय न भोजन करूंगा, न कराऊंगा, न करने वालीकी अनुमोदना भी करूंगा । सारी उमरभरकेलिए तीनकरण और तीन योगोंसे अर्थात् मन-वचन-कायासे रातमें, आहार न करूंगा न कराऊंगा, तथा अनुमोदन भी न करूंगा । हे भगवन् ! उस रात्रिभोजनके पापरूप दंडसे मैं पीछे हटता हूं, उसका प्रतिक्रमण करता हूं, अपने आत्माकी साक्षीसे उसे निश्च समझता हूं, गुरुकी साखसे उसको घृणित समझता हूं, और आत्मासे उस पाप का त्याग करता हूं ।

अहिंसा महाव्रतकी रक्षाकेलिए रात्रिभोजनका त्याग किया गया है—और वह भी इस जन्मके अन्तिम श्वास तक छोड़ा गया है ।

उसे महाव्रत न कह कर व्रत इसलिए कहा है कि—महाव्रतोंकी तरह इसका पालन करना अधिक कठिन नहीं है । इसीकारणसे इसे मूलगुणमें न रख कर उत्तरगुणमें रखलिया है ।

और इसे महाव्रतोंके पीछे इस लिए पड़ा है कि प्रथम और अन्तिम तीर्थकरके समय मनुष्य समुदायका स्वभाव ऋजुजड और वक्रजड होता है । और मध्यके तीर्थकरोंके समयके मनुष्योंकी बुद्धि ऋजुप्रज होनेसे इसका पाठ सुगमतया समझनेके लिए महाव्रतके पीछे जोड़ दिया है । इससे यह भी सिद्ध है कि महाव्रतोंकी भांति ही इस व्रतका पालन भी किया जाया करे । द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावकी तथा मिश्रणामिश्रणकी दृष्टिसे इसके अनेक प्रकार हैं जैसे—द्रव्यसे अगनादि, क्षेत्रसे अढाई द्वीपमे, कालसे रातके समय और भावसे द्वेपरहित होकर इसका पालन करना आवश्यक है ।

इसके अतिरिक्त और प्रकार भी पाए जाते हैं । जैसे कि—आहारादि रातमें ग्रहण करना और रातमें खाना, रातमें ग्रहण करना और दिनमें खाना, दिनमें ग्रहण करना और रातमें खाना, दिनमें ग्रहण करना और दिनमें खाना ।

इन चारों भंगोंमें पहलेके तीन, भंग साधुके लिए अशुद्ध अर्थात् ग्राह्य नहीं हैं, और अन्तिम शुद्ध भंग ग्राह्य है ।

द्रव्य और भावकी अपेक्षासे भी रात्रिभोजनके चार भंग बन जाते हैं । जैसे—केवल द्रव्यसे, केवल भावसे, द्रव्य और भाव दोनोंसे, तथा द्रव्य और भावसे रहित । सूर्योदय या सूर्यके अस्तका सन्देह होनेपर भी भोजन किया जाता है, वह केवल द्रव्यसे रात्रि भोजन है भावसे नहीं है । “मैं रातमें भोजन करूं” ऐसा विचार हो जाय और खाया पिया कुछ नहीं है तब वह केवल भावसे रात्रि भोजन है, द्रव्यसे नहीं । बुद्धि काम करते हुए भी रात्रिमें आहार कर लेना, यह द्रव्य और भाव दोनोंसे है और न रात्रिमें भोजन करना न करने की अभिलाषा ही खबी करना यह द्रव्य और भावसे रहित भंग है ।

बुद्धोंके आठ उपदेशोंमें भी रात्रिभोजन वर्जित है, जैसे—

- १ ‘पाणातिपाता’ वेरमणि सिक्खापदं ‘समा दियामि’ ।
- २ ‘अदिन्नादाना’ वेरमणि सिक्खापदं समा ‘दियामि’ ।
- ३ ‘अब्रह्मचारिया’ वेरमणि सिक्खापदं ‘समादियामि’ ।
- ४ ‘मुषावादा’ वेरमणि सिक्खापद समादियामि ।
- ५ ‘सुरामेरय-मज्झ-ममादद्धाना’ वेरमणि सिक्खापदं समादियामि ।
- ६ ‘विकालभोजना’ वेरमणि सिक्खापदं समादियामि ।
- ७ ‘नच्चगीतवादित विसुकदस्सन माला गन्धविलेपनधारण, मण्डन भूषणट्टाना’ वेरमणि सिक्खापदं समादियामि ।

८ ‘उच्चाशयन, महाशयना,’ वेरमणि सिक्खापदं समादियामि ।

भावार्थ—मैं किसी प्राणधारी जीवका प्राण लेनेसे विरक्त होता हूं ।

- २ किसी दूसरेकी वस्तु विना दिए न लेनेकी प्रतिज्ञा करता हूं ।
- ३ सब प्रकारके स्त्रीसमागम से वंचित होनेकी प्रतिज्ञा करता हूं ।
- ४ सब प्रकारके झूठ बोलने की प्रतिज्ञा लेकर विरक्त होता हूं ।
- ५ किसी प्रकारका मादक द्रव्य या गाजा-भाग-मदिरादिक सेवन करनेसे विरक्त होता हूं ।

६ असमय अर्थात् दोपहरके बाद भोजन करनेसे वाज आकर विरक्त होता हूं [बौद्ध लोक दोपहर बाद कुछ नहीं खाते और रातमें भी नहीं खाते]

७ नाचने, गाने, ढोल बजाने आदि अनेक प्रकारके तमाशे देखने तथा फूल-माला, गन्ध, लेपनादिक लगाने तथा आभूषण शृंगार करनेसे विरक्त होता हू ।

८ ऊँचे और बड़े आराम देनेवाले आसनों और बड़ी शय्याओंमें शयन करनेका त्याग करता हूँ । इत्यादि—छठवें नियममें रात्रि भोजन इनके यहां भी वर्जनीय है ।

घोर अन्धकारमें आँखों से कुछ नहीं दीखता, उस समय रातमें उठनेवाले जीवोंका भोजनमें पड़जाना भी संभव है अतः रातमें कौन खा-पी सकता है ?

रात्रि भोजनके प्रत्यक्ष दोष—

“भोजनमें कीड़ी खाई जाने पर बुद्धिका नाश करती है, यूँ खाई जाय तो जलोदर हो जाता है, मक्खीसे वमन हो जाता है, पेटमें मक्खी जानेसे कोढ़ हो जाता है । काटा या लकड़ी का टुकड़ा गलेमें पीड़ा कर देता है । शाक भाजीमें बिच्छु आजाय तो वह हलक को डंक मारकर वेध देता है । गलेमें यदि बाल अटक जाय तो खरका भंग हो जाता है, रातमें खानेसे ये दोष प्रत्यक्ष हो जाते हैं ।” “रातमें वरतन मल कर साफ करते समय कुंथुवा आदि बहुतसे जीव मसले जाते हैं ।” “रातमें प्राशुक वस्तुएँ भी न खानी चाहिए क्योंकि मोदक फलादिकों के जीव रातमें दिख नहीं सकते ।” “सूर्यके तेजमें ऋग् यजुः साम, इस तरह तीनों वेदोंका तेज है यह वेदज्ञोंका कहना है, और इसीलिए सूर्यका नाम त्रयीतनु पड़ा है, उसके किरणोंसे सब कुछ पवित्र हो जाता है, और समस्त शुभकर्म उसके प्रकाशमें हो, उसके अभावमें शुभकर्म जो भोजन पानादिक हैं वे न करने चाहिए ।”

“वेदज्ञ कहते हैं कि आहुति, स्नान, श्राद्ध और देवार्चन दान आदि रात्रिमें विधान करने योग्य नहीं हैं । परन्तु रात्रिभोजन तो बिल्कुल त्याज्य है ।”

“दिनके आठवें भागमें सूर्यका प्रकाश मन्द हो जाता है, अतः बुद्धिमानोंने उसे भी रात्रि समझा है । और उस समय भी भोजन वर्जनीय है ।”

“देवता पहले पहरमें जीम लेते हैं, ऋषि मध्याह्नमें भोजन करते हैं, तीसरे पहरमें पितृलोकोंकी भोजन-निवृत्ति होती है, चौथे पहरमें दैत्य और दानव भोजनसे निवृत्त होते हैं । सन्यासमें यक्ष राक्षस खाते हैं, अतः हे युधिष्ठिर ! सब देवताओंकी बेलका अतिक्रम होनेसे रात्रि भोजन अभोजन है ।”

आयुर्वेदमें रात में खाना पीना मना है—

“सूर्यके अस्त हो जाने पर हृदयकमल और नाभिकमल अतिशय सञ्चित हो जाते हैं, अतः रातमें भोजन न करना चाहिए, क्योंकि अनेक सूक्ष्म जीव खाए जाते हैं, और रातमें खाया गया भोजन स्वास्थ्यकर नहीं होता, और भलि भान्ति जाठरीमें जाकर उसका पाक—भी नहीं बनता।”

“जो दिनरात वे समय खाने पीनेमें ही मस्त रहता है वह बिना साँग पूँछ का पशु समान है। अतः मनुष्यको दिनमें भी नियमित भोजी-भोजन संयमी होना चाहिए।”

दो घड़ी दिन चढ़े तक तथा दो घड़ी दिन रहने पर जो भोजन पान त्याग देता है, वह रात्रिभोजनके दोषोंको जाननेवाला पुण्यका भागी होता है।”

“जिसने दिनमें भोजन करनेका अभ्यास या रिवाज तो डाल लिया है, मगर प्रतिज्ञा नहीं ली है तो क्या उसे निश्चिन्ता रूप पुण्य नहीं मिलता? इसका उत्तर यह है कि—किसीने रक्म तो कर्जमें देदी है मगर व्याज नहीं खोला है, अतः वह वसूल करते समय व्याज लेनेका हकदार नहीं होता क्योंकि दुनियादारोंमें बोलीका मूल्य है।”

“जो दिनमें भोजन करना त्याग कर रातमें ही खाना पसंद करता है, वह मानो माणिक्यको छोड़कर काचके टुकड़ेको पसंद करनेवाला जड़ बुद्धि है।”

“दिनके होते हुए भी जो कल्याणकी इच्छासे रात्रिमें भोजन करते हैं वे सुन्दर और कमाए हुए ‘खेत’ को छोड़ कर मानो खारीली-नमकीन रेहीदार भूमिमें धान्य बोना चाहते हैं।”

“रात्रिमें खानेसे उल्लु-काक-विलाव-गिद्ध-राक्षस-साप-विच्छ्र-गोह-चमगीदड-वागुल आदि अनेक बुरी योनिएँ पाते हैं।

“जो पुरुष रात्रि-भोजन त्याग देता है वह धन्यवादका पात्र है, क्योंकि वह अपनी आधी आयु उपवासमें बिता रहा है।”

“रात्रि-भोजनके त्यागमें जो जो गुण हैं, उनके विषयमें अधिक क्या कहा जाय उसके सब प्रकारके लाभ सर्वज्ञ ही जानते हैं।”

इसके अतिरिक्त अमितगति श्रावकाचारमें भी अनेक दोष दिखाए हैं,

जैसे—“रातमें राक्षस और पिशाच घूमते हैं, जीवोंके समूहको भलि प्रकार देखा नहीं जाता, जिस वस्तुका नियम किया हो उस पदार्थको भी अनजानपनसे खा सकता है, और उससमय घोर अन्धकार छाया रहता है ।” “उस समय सुपात्र साधु महापुरुषोंका भी आना कठिन है, जिसमें गुरुदेवका सेवा सत्कार नहीं किया जा सकता, और सयमका निरन्तर विनाश हो जाता है, यहां तक कि छोटे मोटे जीव भी भक्षण कर जाता है ।” “जिसमें दानादिक शुभकर्म-भी वर्जित हैं, लोकोंका आना जाना उस समय विलुक्त बंद हो जाता है, जो एकान्त दोषोंका घर है, जिसमें दिनका अभाव होजाता है, ऐसी रात्रिमें धर्मध्यानकुशल मनुष्य भोजन कभी नहीं करते ।” “जो दुराशयके कारण जीभके स्वादके फेरमें पड़ कर रात्रिमें भोजन कर लेते हैं वे भूत प्रेतोंकी सगतिको न छोड़ सकेंगे ।” “जिसने यम-नियम-संयमकी क्रियाओंका त्याग कर दिया है, और दिनरात खाने पीनेमें ही पिला पड़ता है, उसे बुद्धिमान विना सींग पृच्छका पशु ही समझते हैं । मगर उसके पशुओं जैसे खुर ही तो नहीं हैं” “बुद्धिमान् शारीरिक सुख और जीवरक्षाके लिए दिनमें भोजन करते हैं, रात्रिमें आरामसे सोते हैं, ज्ञानीजन समय विचार कर बोलते हैं, तथा आत्मशान्तिके लिए गुरु जनकी सत्संगति और सत् शास्त्रका श्रवण-मनन और निदिध्यासन करते हैं ।” “गुणवान् और उत्तम पुरुष सदैव दिनमें एक बार भोजन करते हैं, मध्यम-पुरुष उज्ज्वल दिनमें दो बार आहार करते हैं, और जो दिनरात निरन्तर चरते ही रहते हैं वे मनुष्योंमें अधम हैं ।” “जो पुरुष दिनके आदि और अन्तकी दो घड़ियोंको छोड़ कर भोजन करते हैं, उनको कभी स्वास्थ्य विगड़नेका भय नहीं रहता, वे इन्द्रियोंके घोड़ों को जीतकर संसार भरके कष्टसे एकदम हल्के हो जाते हैं ।” “जो पुरुष अपने पास दीपक रखकर रातको खाते हैं मानो वे स्वभावसे नीचेकी ओर बहनेवाली नदीके जलको वृक्षकी चोटीके ऊपर पहुँचाया चाहते हैं” “जो रात्रि भोजनको सुखदायक जीवन मानता है वह आगसे जले हुए वनको मानो फलदायक मानता है, मगर यह अनहोनी बात है ।” “जो दिन और रातके खानेमें बराबर पुण्य और पापकी मान्यता रखते हैं वे मानो सुख और दुःखके प्रदाता प्रकाश और अन्धकारको समान देखते हैं ।” “जो धर्मबुद्धिसे रातमें खाते हैं, वे निश्चयसे वृक्षोंकी पद्धतिको बढ़ानेके-

लिए मानो वज्र और आगको फेंक रहे हैं ।” “जो पुण्यकी अमिलाषासे दिन भर तो खूब भूखे रहते हैं, और रात पडने पर खाने लग पडते हैं वे फलदार लताको पुनः फलकी इच्छासे मानो काट रहे हैं ।” “जो पुरुष दो घड़ी दिन चढे तक सवेरे नवकारसी तप रखते हैं, और दो घड़ी दिन रहनेपर चरम प्रत्याख्यान कर देते हैं, वे एक मासमें मानो दो उपवासका फल प्राप्त कर लेते हैं ।” “रातमें खानेवालोंको ये सामग्रिए मिलती हैं, उन्हें रोग और शोक युक्त तथा कलह करनेवाली राक्षसीकी तरह डरानेवाली स्त्री मिलती है, महापापसे उत्पन्न अन्तराय-दुःख देनेवाली कन्या प्राप्त होती है, पुत्र व्यसनी और काले सापकी तरह डरावने होते हैं, घरमें दरिद्रता रहती है, छिद्रान्वेषक नीचपुरुषकी लक्ष्मी की तरह संकट रूप अन्धकारसे परिपूर्ण घर होता है । नीच जातिमें पैदा होकर नीच कर्म करने पडते हैं । समभाव-सत्य-शील-निर्लोभताका अभाव रहता है, अन्यका अनिष्ट करनेवाले दुर्जनकी तरह अनेक दुःख देनेवाली व्याधिसे घिरा रहता है । समस्त दोषोंके समूहसे पीडित रहता है । इत्यादि अनेक दोषोंकी उत्पत्ति हो जाती है ।”

रात्रि-भोजन त्यागने वालोंके गुण—“कमल पत्रके समान आखों-वाली, प्रिय वचन बोलनेवाली, मनोहर लक्ष्मीकी समानता रखनेवाली स्त्री उसे प्राप्त होती है, कला और विद्याकी खान, पुण्यकी पंचिकी तरह सुन्दर शरीर-वाली, कन्या मिलती है ।” “व्यसन प्रवृत्तिसे रहित चन्द्रमाकी भांति उसके घर निर्मल चरित्रवान् पुत्र होता है । इन्द्रके मन्दिरकी तरह अन्धकार रहित प्रचुर रत्नोंसे शोभित मकान मिलते हैं । स्थिर वैभव पाते हैं, वाञ्छित पदार्थ मिलते हैं, रोग रहित सुन्दर शरीर धर्मसाधनके लिए प्राप्त होता है, अधिक क्या कहा जाय उसे सब प्रकारके सुख समूह प्राप्त होते हैं ।” “इसके अतिरिक्त ज्ञान-दर्शन और चरित्रकी आन्तरिक सम्पत्तिसे भी उसका आत्मा अलंकृत होता है, १४ ब्रह्माण्डोंका पति होकर सुर-असुर नर आदि के पूजनीय होते हैं, वैभवके पानेका इन्हें अहंकार भी नहीं होता, न्यायसे धन कमाते हैं, कर्मशूर होते हैं, रात्रि-भोजनसे विमुख और त्यागियोंको ये सामग्री संयोग मिलते हैं ।” “वे बान्धवों द्वारा पूजित होते हैं, जिनकी पुत्रादि द्वारा खूब सेवा होती है, नीरोग होते हैं, लक्ष्मी जैसी शर्माली बुद्धिमती स्त्री

मिलती है, जिसका स्वभाव धर्मात्मा और सच्चरित्रानुगामी होता है, ये सब सुख दिनमें यत्नपूर्वक भोजन करनेवाले सत्यवादीको मिलते हैं ।”

इत्यादि अनेक शास्त्र संमत होनेसे रात्रिभोजनको अप्राकृतिक और दूषित समझकर छोड़ देना चाहिए । प्रभु महावीर रात्रिभोजनके स्वयं त्यागी थे, और औरोंको भी त्याग करनेका उपदेश करते थे, तथा सदैव तपश्चरण किया करते थे, अपार नम्रता थी, उनकी वाणी अनन्तनयोंसे शुद्ध थी । उन्होंने संसार और मोक्षका स्वरूप बताया था, सब प्रकारके आसवोंसे आप रहित थे, औरोंको भी आसवके पापजालसे सदा रोकते थे, क्योंकि जो स्वयं अधर्म और अनीतिमान् हो वह औरोंको धर्म और नीतिमें क्योंकर स्थापन कर सकता है । जो स्वयं धर्मिजन-नैतिक जीवन व्यतीत करनेवाला हो वही औरोंको पाप-कर्मके गढेसे निकाल सकता है । किसीने कहा भी है कि “जो स्वयं तो न्याय की बात कहता हो, परन्तु न्यायके विरुद्ध आचरण करता हो तो वह औरोंपर अपना कुछ भी प्रभाव नहीं डाल सकता, क्योंकि ‘व्यदान्त’ कभी इन्द्रिय निग्रह नहीं कर सकता ।”

और प्रभुने इस लोक और परलोक को जानकर पापोंसे सर्व्वथा निवृत्ति प्राप्त की थी ॥ २८ ॥

गुजराती अनुवाद—भगवान् महावीर प्रभु स्त्रीसंसर्ग अने स्त्रीनी नजीक रहेवाना पण कट्टर त्यागी होता, तेमणे नववाढविशुद्ध ब्रह्मचर्यनु पालन करवानुं कष्टुं छे, जे स्थान पर स्त्री वेठी होय त्या ब्रह्मचारी एक कलाक सुधिमा नजं वेसे, कारण के तेना अशुद्ध परमाणुओ सुशील पुरुषने हानिकर छे । एज ब्रह्मचारिणी माटे समजी लेवुं ।

रात्रिभोजन त्यागी—

ते उपरान्त तेओ रात्रिभोजनना पण प्रत्यक्ष विरोधी होता, कारण के रात्रिभोजनथी त्रस जीवोनी हिंसा धाय छे, तेथी रात्रिमां भोजन करवानी मना करवामा आवी छे, हिंसा त्यागी रात्रिभोजन न ज करे, जे जीव तीव्र राग भाव-सहित होय छे, ते तेनो त्याग करी शक्तो नथी, कारणके जे जीवने भोजन पर अधिक प्रीति होय छे, ते रात्रे के दिवसे खातो पीतो ज रहेसे, ज्या राग वन्धन होय छे त्या प्रमत्तभाव जरूर रहे छे, अने प्रमत्तभावयुक्त प्राणी हिंसा अवश्य करे छे.

ઘનાઓ એમ પળ કહી દે છે કે જો ભોજન કરવામાં સદા કાઠ હિંસા થઈ જાય છે, તો દિવસે ભોજન ન કરતા રાત્રેજ યાત્રું જોઈએ, કારણ કે તેમ કરવાથી સદા કાઠની હિંસા થતી નથી, પરંતુ તે વાત ઠીક નથી, જો કે ઉદર ભરણની અપેક્ષાએ સર્વ પ્રકારના ભોજન સમાન છે, પણ શાકાહારી ભોજનમાં જેટલો સાધારણ અને સાત્વિક ભાવ છે, તેટલો માંસ ભોજનમાં સાત્વિક-ભાવ નથી, માંસ ભોજનમાં વિશેષ રાગભાવ છે, ઘાસ ખાનારી ગાયને ઘાસ ખાતી વચ્ચે જેટલો સામાન્ય રાગભાવ છે, તેટલો ઉંદર મારનારી હિંસક વિલાહીમાં નથી, વિલાહીને માંસ ભક્ષણમાં વિશેષ રાગ ભાવ છે । ‘અન્ન ભોજન’ સહજમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને મળે પણ છે, અને માંસ ભોજન અતિશય કામાદિકની ખાતર અથવા શરીરાદિકના મોહની ખાતર વિશેષ પ્રયત્ને કરવામાં આવે છે, એ રીતે દિવસનું ભોજન સર્વ મનુષ્યોને સહજજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેમાં સાધારણ રાગભાવ થાય છે, પરંતુ રાત્રિભોજનમાં તો શરીરાદિક તથા કામાદિકના પોષણની ખાતર વિશેષ રાગ ભાવ આવે છે, તેથી પણ રાત્રિભોજન ત્યાગ જ છે ।

દીપકદોષ-વઢી દીવાના પ્રકાશમાં ફીણા જન્તુઓ આંધળી વરાવર દેખાતા નથી, તેમજ રાત્રે દીવાના પ્રકાશથી જુદી જુદી જાતના એવાં નાના મોટા જન્તુઓ ફરવા લાગે છે, કે જે દિવસે ક્યારેય પણ દેખાતાં નથી, તેથી રાત્રિભોજનમાં પ્રત્યક્ષ હિંસા છે, ને રાત્રિભોજન કરનારા હિંસાથી પણ ક્યારેય બચી શકતા નથી, ।

તેથી જે ભાગ્યશાળી રાત્રિ ભોજનનો સર્વથા ત્યાગ કરે છે, તે સાચો અહિંસક છે, રાત્રિભોજનના ત્યાગ વગર અહિંસા વ્રતની સિદ્ધિ નથી થઈ શકતી । તેથી કોઈ કોઈ આચાર્ય તેનો પ્રથમ અણુવ્રતમાં સમાવેશ કરે છે ।

સાગારધર્મામૃતમાં કહ્યું છે કે અહિંસાવ્રતનો સાધક રાત્રિભોજનનો અવશ્ય ત્યાગ કરે છે, કારણ કે મૂલવ્રતની શુદ્ધિને માટે તેમજ અહિંસા વ્રતની રક્ષા ખાતર રાત્રે ચાર પ્રકારનો આહાર ત્રિયોગે કરી ધર્મો આત્માઓ માટે વર્જિત છે ।

જુના વિચારોના મનુષ્યોનો એ પણ મત છે કે રાત્રિ યતાં ભૂત પ્રેત આવીને આહારને અમઢાવી દે છે, વઢી ઘણાં જીવો એવાં છે, કે રાત્રે તે જીવો વધુ મુશ્કેલ

પહે છે, જો જૂ આદિ જીવ ભોજનમાં ખવાઈ જાય તો જલોદર જેવા રાજરોગો થવાનો સંભવ રહે છે, તેથી રાત્રિભોજનના ત્યાગીજ ઉપરોક્ત આપત્તિઓથી બચીને દૂર રહી શકે છે, ।

વનમાળા નામની રાજકન્યાએ પોતાના પતિ લક્ષ્મણજીને રાત્રિભોજનના દોષના સોગન ખવડાવ્યા હતા । જૈન રામાયણમાં લખેલું છે કે રામચન્દ્રજી-લક્ષ્મણજી અને સીતાની સાથે દક્ષિણમાં ફરતા ફરતા કૂર્ચનગરમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યાં મહીધર રાજાએ પોતાની વનમાળા નામે પુત્રીના ભગ્ન લક્ષ્મણ સાથે કર્યા, થોડા દિવસો રહ્યા બાદ ત્યાંથી જ્યારે ત્રણેય વિદાય થવા લાગ્યા ત્યારે વનમાળા પણ લક્ષ્મણની સાથે ચાલવા લાગી, ત્યારે લક્ષ્મણે તેમ ન કરવા કહ્યું । તે સામઠીને સ્વામીના વિરહથી દુઃખી થતા તે વોલી કે નાથ । આપ મને પાછા ફરતાં લઈ જશો કે કેમ, તે વાવતનો મને વિશ્વાસ ન હોવાથી હું આપની સાથેજ રહીશ, લક્ષ્મણ તેને વિશ્વાસ વેસે તે ચાતર પ્રાણાતિપાત જેવા પાપની ભયંકર પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે તેણે તે તે પ્રતિજ્ઞાઓ પર અસન્તોષ પ્રગટ કરીને રાત્રિભોજનના પાપની પ્રતિજ્ઞા લેવઢાવી, લક્ષ્મણે પણ તે પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારી લીધી અને તે રામ સાથે જઈ મળ્યા । તે સમયે રાત્રિભોજનનું પાપ ચાર પ્રકારની હલ્યાઓથી પણ વધુ માનવામાં આવતું હતું ।

કોઈએ કહ્યું છે કે-સુપાત્ર પુરુષ દિવસે આવે છે, તેઓ રાત્રે આવતા નથી, તેથી દિવસ અસ્ત થતા તેમને આહાર દેવાનું વની શકતું નથી, તેથી દાન તથા કલ્યાણની ઇચ્છા પૂર્ણ રાખનારા પુરુષો રાત્રે ભોજન કરવાનો ત્યાગ કરે છે ।

પુરુષોના ત્રણ પ્રકાર-

ઉત્તમ પુરુષ મધ્યાન્હ સમયે ભોજન કરે છે, મધ્યમ પુરુષ વે વસત ખાય છે । પરન્તુ જે સર્વજ્ઞ કથિત ધર્મથી અનમિત્ર છે તે પશુની પેઠે દિવસને રાત સાધા કરે છે ।

વે ઘઢી દિવસ ચઢતાં સુધી રાત્રિ નજીક ગણાય છે, વે ઘઢી દિવસ વાકી રહેતા રાત્રિ સમીપ ગણાય છે, તેથી સવારની વે ઘઢી ધર્મારાધન તથા સ્વાધ્યાય માટે છે, અને સાજની વે ઘઢી પ્રતિક્રમણ માટે છે, તેથી તે વચ્ચે ઘડિઓને છોડી જે આહાર કરે છે, તે પુરુષ પ્રશંસનીય છે, કારણ કે તેમ કરવાથી જીવનનો અર્ધભાગ તો ઉપવાસમાં વ્યતીત થાય છે ।

श्रावकनी ११ प्रतिज्ञा (पडिमा) मां छठी रात्रि भोजन त्यागनी छे । जे अन्न-पान-खादिम-खादिमनी वस्तुओनो उपयोग रात्रे करतो नथी, ते सर्व जीवोनी अनुकम्पा करवावालो साचो गृहस्थ छे.

मुनिओनुं छट्ठुं व्रत-रात्रिभोजन त्याग छे,

मुनिओ तो रात्रिभोजननो सर्वथा त्याग करे छे, दशवैकालिकसूत्रमां रात्रिभोजनत्यागरूप छट्ठुं व्रत आ प्रमाणे कछुं छे, शिष्य गुरुनी समीपे प्रतिज्ञा करे छे-के हे भगवान् ! हुं रात्रिभोजननो जीवन पर्यन्त सर्वथा त्याग करुं छुं, हुं जीवन पर्यन्त त्रण करण अने त्रण योगे करी अर्थात् मन-वचन अने काय द्वारा अन्न पाणी-खाद्य स्वाद्य (मेवा विगेरे खोराक अने मुखवासादि) एम चारे प्रकारना आहार रात्रे करीश नहि, करावीश नहि, अने करनारने अनुमोदन पण आपीश नहि, पूर्वे जे रात्रि भोजन सम्बन्धी पाप कर्तुं होय तेनाथी हुं निवृत्त थाऊं छुं, आत्म साक्षीए ते पापने निंदु छुं, आपनी पासे ते पापने अवगणुं छुं, अने हवेथी ते पापकारी कर्मथी मारा आत्माने सर्वथा अलग करुं छु, इत्यादि ।

अहिंसा महाव्रतनी रक्षाने माटे रात्रिभोजननो त्याग करवामा आवे छे, अने ते पण यावज्जीव सुधी त्याग करेलो छे,

तेने महाव्रत न कहतां व्रत तरीकेज गणाव्युं छे, तेनुं कारण ए छे के महाव्रतोनी पेठे तेनु पालन बहु कठिन नथी, ते खातर तेने मूल गुणमां न गणता उत्तर गुणमा गणाव्युं छे, ।

वळी महाव्रतोनी पाछळ तेने एटला माटे गणाव्युं के-प्रथम अने अन्तिम तीर्थकरना समयना मनुष्योनो स्वभाव ऋजु जड वक्र जड अनुक्रमे होय छे, तेनो पाठ सुगम रीते समजाववाने माटे महाव्रत साथे तेने जोडी देवामा आव्युं छे, तेथी ए साबित थाय छे के महाव्रतोनी पेठे आ व्रतनुं पण पालन करवानु छे ।

द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावनी तेमज मिश्रामिश्र द्रष्टिए तेना अनेक प्रकारो छे, जेमेके द्रव्यथी असनादि, क्षेत्रथी अढी द्वीपमा, कालथी रात्रे भावथी द्वेष रहित यईने तेनुं पालन करवुं आवश्यक छे.

તે ઉપરાન્ત બીજા પળ પ્રકારો છે, જેમ કે આહારાદિ રાત્રે ગ્રહણ કરવાને રાત્રે खावां, રાત્રે ગ્રહણ કરવાં ને દિવસે खावां, દિવસે ગ્રહણ કરવાં ને રાત્રે खावां, દિવસે ગ્રહણ કરવાં ને દિવસે खावां, આ ચાર પ્રકારમાંનાં પહ્લા ત્રણ સાધુને માટે અશુદ્ધ અર્થાત્ અગ્રાહ્ય છે, ને છેવટનો પ્રકાર શુદ્ધ અને ગ્રાહ્ય છે ।

દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષા પળ રાત્રિભોજનના ચાર ભાંગા થાય છે, જેમકે કેવલ દ્રવ્યથી, કેવલ ભાવથી, દ્રવ્ય અને ભાવ વંનેથી, દ્રવ્ય અને ભાવથી રહિત, । સૂર્યોદય અથવા સૂર્યાસ્તનો સન્દેહ પડવા છતાં પળ ભોજન કરવામા આવે છે, તે કેવલ દ્રવ્યથી રાત્રિભોજન છે, ભાવથી નહિ, । “હું રાત્રે ભોજન કરીશ” એવો વિચાર થાય, તે કેવલ ભાવથી રાત્રિભોજન છે, મળે પછી કાંઈ खाधुं પીधुं ન હોય, જાણવા છતા પળ રાત્રે ભોજન કરવું, તે દ્રવ્ય અને ભાવ વંનેથી છે, અને રાત્રે ભોજન ન કરવું તેમજ ઇચ્છા પળ ન કરવી, તે દ્રવ્ય ભાવ વંનેથી રહિત પ્રકાર છે ।

બૌદ્ધ મતમાં રાત્રિભોજન વર્જિત—

બુદ્ધના આઠ ઉપદેશોમાં રાત્રિભોજન વર્જ્ય ગણ્યું છે, જેમકે—

(૧) કોઈ પ્રાણધારીનો પ્રાણ નહિં લેવાની હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું.

(૨) અદત્તાદાન (ચોરી) નો ત્યાગ કરું છું.

(૩) સર્વ પ્રકારના સ્ત્રીસમાગમના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરું છું.

(૪) સર્વ પ્રકારના અસત્ય વચનથી વિરમું છું.

(૫) કોઈ પળ પ્રકારના માદક દ્રવ્ય ગાજો, ભાંગ, મદિરાદિકના ન સેવનની પ્રતિજ્ઞા કરું છું.

(૬) અસમય—અર્થાત્ વપોર પછી ભોજન કરવાથી વિરમું છું, (બૌદ્ધો વપોર પછી તેમજ રાત્રે પળ કાંઈ खाता નથી.)

(૭) નાચ-ગાન-તાલ આદિ અનેક પ્રકારના તમાસા જોવાની ક્રિયાથી તથા ફૂલમાલા-ગન્ધ વિલેપન આદિ લગાડવાથી તેમજ શળગાર પહેરવાથી વિરમું છું ।

(૮) ઝંચા તેમજ મોટા ધારામ દેનારા આસનો તેમજ મોટી શામ્યાઓ પર સુવાનો ત્યાગ કરું છું, વગેરે । . .

આમાંના છઠ્ઠા નિયમમાં રાત્રિભોજનનો પળ ત્યાગ આવી જાય છે । અને અંધારામાં આંખોથી કંઈ દેખાતું નથી તે વખતે રાત્રે ઝડનારા જીવડાઓનું ભોજનમાં ધંધવાનું સંભવિત છે, તેથી રાત્રે કોળ ખાય પીએ ?

રાત્રિભોજનના પ્રત્યક્ષ દોષ-

“ભોજનમાં કીઠી ખવાઈ જાય તો બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, જૂઠું ખવાઈ જાય તો જ઼લોદર થઈ જાય છે, માંચીથી વમન થઈ જાય છે, કરોલિઓ આવી જાય તો કોઠ થાય છે । કાંટો તેમજ લાકડાનો ટુકડો આવી જાય તો ગળામાં પીડા કરે છે, શાક ભાજીમાં વીંછી આવી જાયતો તેના ડંચથી બહુ પીડા થાય છે, ગળામાં વાલ અટકી જાય તો સ્વર ભંગ થઈ જાય છે, રાત્રિ ભોજનથી ઓવા અનેક પ્રત્યક્ષ દોષો થાય છે,” । “રાત્રે વાસળો સાફ કરતી વખતે કુંથુવા આદિ ઘણા જીવડાઓનો નાશ થઈ જાય છે ।” “રાત્રે પ્રાણુક વસ્તુઓ પળ ન ખાવી જોઈએ, કારણકે મોદક, ફલાદિના જીવો રાત્રે દેખી શકાતા નથી ।” વેદમાં “વેદજ્ઞો કહે છે કે-સૂર્યના તેજમાં ઋગ્-યજુ તથા સામ એમ ત્રણે પ્રકારના વેદોનું તેજ છે । અને તેથી સૂર્યનું નામ ત્રયીતનુ પશ્યું છે, તેના કિરણો થી વસ્તુ પવિત્ર બની જાય છે, એટલે સમસ્ત શુભ કર્મ તેના પ્રકાશમાં કરવાં જોઈએ, તેના અભાવમાં નહિ, ।” “વેદજ્ઞ કહે છે કે આહૂતિ-સ્નાન-શ્રાદ્ધ-દેવાર્ચન દાનાદિ રાત્રિમાં કરવા યોગ્ય નથી, રાત્રિભોજન તો બિલ્કુલ ત્યાજ્ય છે,” “દિવસના આઠમાં ભાગમાં સૂર્યનો પ્રકાશ મન્દ થઈ જાય છે, તેથી બુદ્ધિમાનો તેને પળ રાત્રિ ગણે છે, અને તે સમયે પળ ભોજન વર્જ્ય છે ।” “દેવતા પહેલે પહરે જમી લે છે ઋષિ મધ્યાન્હ સમયે જમે છે, ત્રીજા પ્રહરે પિતૃલોકો ભોજન પાનથી નિવર્તે છે, ચૌથા પ્રહરમાં દૈત્ય દાનવ જમી લે છે, સંધ્યામાં યક્ષરાક્ષસ ટાય છે, હે યુધિષ્ઠિર ! સર્વદેવતાઓનો સમય અતિક્રમી જવાથી રાત્રિભોજન અભોજન છે, ।

આયુર્વેદમાં રાત્રે ટાવા પીવાની મનાઈ છે-

“સૂર્યાસ્ત થતા હૃદય કમલ તેમજ નાભિ કમલ અતિશય સંકોચાઈ જાય છે, તેથી રાત્રે ભોજન ન કરવું જોઈએ, અને રાત્રિમાં સૂક્ષ્મ જીવ ટાવા જાય છે રાત્રે ટાવેલું ભોજન તન્દુરુસ્તીને નુકસાન કરે છે, તેમજ તેનું પાચન વરાવર થઈ શકતું નથી ।” “જે દિવસે ને રાત્રે અસમયે ટાવા પીવામાં મંત્ર રહે છે, તે શીંગ-પૂછ વગરના પશુ સમાન છે, તેથી મનુષ્યોએ દિવસે

પણ નિયમિતભોજી તેમજ ભોજન સંયમી, વનવું જોડાઈ ।” “સત્પુરુષો વે ઘઘી દિવસ રહે ત્યારે વાલુ કરે છે અને વે ઘઘી દિવસ ચઢ્યાં પહેલા, ગમે તે જાતનો આહાર કરે નહિ, તે રાત્રિ ભોજનના દોષથી વચી જાય છે ।” “જેણે દિવસે ભોજન કરી લેવાનો રિવાજ પાડ્યો હોય પણ પ્રતિજ્ઞા ન કરી હોય તેને તેનું નિવૃત્તિરૂપ પુણ્ય મળતું નથી, કારણ કોઈએ રકમતો આપી પણ વ્યાજનું નામ પાડ્યું નથી, તેથી તે વસુલ કરતી વચ્ચે વ્યાજનો હકદાર નથી, કારણકે દુનિયાદારોમા પણ વોલનું મૂલ્ય છે ।” “જે માણસ દિવસમા ભોજન કરવાનું મુકીને રાતમાજ ખાવું પસંદ કરે છે, તે અજ્ઞ માણસ ચઢકતા એવા માણિક્યરત્નને છોઢી દર્દીને કાચના ટુકડાને પસંદ કરનાર જેવો સરે સર જડબુદ્ધિ છે, ।” “દિવસ હોવા છતાં કલ્યાણપ્રાપ્તિ ઇચ્છનાર મનુષ્ય જે રાત્રિ ભોજન કરે છે, તે સરેસર એક સારી રીતે સેહેલા સેતરને છોઢી દર્દીને એક સારી રેતી વાળી લવણ ભૂમિમા ધાન્ય વાવવા ત્રાહે છે, એમ સમજવું ।” “રાત્રે ભોજન કરવાથી ધુવડ, કાગડા, વિલાડા, ગીધ, રાક્ષસ, સૂર, સાપ, વીંછી, ઘો આદિ યોનિઓ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે, ।” “જે વ્યક્તિ રાત્રિ ભોજનનો ત્યાગ કરે છે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે, કેમકે તે પોતાની અર્થો જિંદગી ઉપવાસમાજ ગાળે છે ।” “રાત્રિ ભોજનના ત્યાગમાં જે જે ગુણ રહેલા છે, તે વિષયમા વધારે શું વિવેચન કરવું, સર્વજ્ઞ હોય તેજ આ વાવતમા વધું જાણી શકે છે,”

વઢી અમિતગતિ શ્રાવકાચાર—મા પણ આનો સૂચ નિષેધ કરેલ છે ।

“જેમકે—જે સમયે રાક્ષસો તેમજ પિશાચો ફરે છે, જે સમયે જન્મ-ઓનો સમૂહ વરાવર જોઈ શકતો નથી, એટલે અમુક વસ્તુની વંધી હોવા છતાં પણ અજાણ પળે ખવાઈ જાય છે, કારણકે તે વચ્ચે ધોર અંધારું રહે છે ।” “તે સમયે સાધુ મહાપુરુષોનું આવવું પણ કઠણ છે, જેથી ગુરુદેવની સેવા કિંવા અતિથિ સત્કાર વિલ્કુલ થઈ શકતો નથી તેમજ સયમનો પણ નિરન્તર નાશ થતો જાય છે, જીવોના મધન સુદ્ધાં થઈ જાય છે ।”

“જે વચ્ચે ઢાનાદિક શુભ કાર્યને માટે વર્જિત છે, જે સમયે લોકોનું જવું આવવું વંધ થઈ જાય છે, તે સમય એકાન્ત દોષોનું ઘર છે, જ્યારે દિવસનો અભાવ હોય છે, એવા રાત્રિના સમયમાં ધર્મધ્યાનમાં કુચલ મનુષ્ય વિલ્કુલ ભોજન કરી શકેજ નહિ ।” “જે દુરાચર્યથી જિહ્વા ઇન્દ્રિયની તૃપ્તિને માટે

રાત્રિ ભોજન કરીલે છે તેઓ ભૂતપ્રેતની સંગતિને છોડી શકતા નથી ।” “જેમણે યમ નિયમ સંયમની ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી દીધો છે અને રાત્રિ દિવસ ટાવા પીવામાંજ મસ્ત રહે છે, તેમને બુદ્ધિમાનો શીંગડા કે પૂછ વગરના જનાવર તેમજ ધરી વગરના પશુઓની ઉપમા અર્પે છે ।” “સસ્કારી વિદ્વાનો સુખ મેલવવા માટે દિવસે ભોજન કરે છે, રાત્રિ સુઈ જાય છે, જ્ઞાની પુરુષ સમય વિચારી વોલે છે, તેમજ આત્માની શાન્તિ માટે ગુરુજનની સત્સંગતિ-સત્શાસ્ત્ર શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન વિગેરે સમાચરીને સેવા ચાકરી કરે છે ।” “ગુણવાન્ તેમજ ઉત્તમ પુરુષ હમેશાં દિવસમા એકજ વાર ભોજન કરે છે, મધ્યમ પુરુષ ધોળા દિવસમાં બે વખત આહાર કરે છે, અને જે દિવસ અને રાત્રિ હમેશાં ભોજન કર્યા કરે છે તે નરાધમ છે ।” “જે પુરુષ દિવસની પહેલી તેમજ છેલ્લી ઘડી છોડી વચ્ચેના દિવસના ભાગમા ભોજન કરે છે તે ઇન્દ્રિયોના ઘોડાને જીતી સસાર ના મારથી હલકો થઈ જાય છે ।” “જે પુરુષ પોતાનો પાસે દીવો રાખીને રાત્રિ ભોજન કરે છે, તે પુરુષ કુદરતી રીતે નીચાણ તરફ વહેનારી નદી ના નીરને જાણે વૃક્ષના શિખર સુધી પહોંચાડવા યત્ન કરે હોયની ? (અર્થાત્ નદીનું પાણી વહેતું વહેતું કદી પણ વૃક્ષના શિખરે પહોંચી શકતું નથી તેમ તેવા પુરુષનો આત્મા અધોગતિ સિવાય ઉચ્ચગતિને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી)” । જે રાત્રિ ભોજનને સુખદાયક જીવન માને છે, તે આગથી વઢેલ વનને ફળદાયક માને છે, પરંતુ તેમ વનનું અસંભવિત છે ।” “જે દિવસ તેમજ રાત્રિના ભોજનને સમાન ગણે છે, તેઓ સુખ તેમજ દુઃખના દેનાર પ્રકાશ તેમજ અન્ધકારને સમાન ગણે છે ।” “જેઓ રાત્રિભોજનમાજ ધર્મ માને છે તેઓ ચરેચર વૃક્ષોની હારમાળા વધારવા માટે વજ્ર તેમજ આગ ફેંકી રહ્યા છે, (વૃક્ષોની હારમાળા વધારવા માટે જલ સિંચનની જરૂર છે તેને વદલે વજ્ર પ્રહાર યા અગ્નિ કોઈ ફેંકે તે વૃક્ષ વધવાને વદલે જેમ નાશ પામે છે, તેમજ રાત્રિ ભોજનથી ધર્મ વધવાને વદલે નાશ પામે) “જેઓ પુણ્યની અભિલાષથી આંખો દિવસ મૂંઝ્યા રહે છે, અને રાત્રિ ટાવામાજ મચ્યા રહે છે તેઓ ફલેલા વૃક્ષોને તેમજ લતાઓને કાપી નાચી ફરીથી ફલવાની વાંછના કરે છે એમ સમજવું । જે મનુષ્યો બે ઘડી દિવસ ચઢ્યા સુધી નવકારસી તપ કરે છે, અને બે ઘડી દિવસ વાકી હોય ત્યારે ચૌવિહાર કરે છે તેઓ મર્સમા વીર. ૧૫

‘વે ઉપવાસનુ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે, એમ સમજવું । “રાત્રિભોજન કરનારને નીચે લલ્લ્યા મુજબ સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે, રોગ શોક અને કલહ કરનારી, રાક્ષસી માફક ભય ઉપજાવે તેવી સ્ત્રી મળે છે, તેમજ મહાપાપથી પેદા થયેલ અન્ત-રાય દુઃખ દેનારી કન્યા પ્રાપ્ત થાય છે, વ્યસની તેમજ કાઠા સાપની માફક વિહામણા પુત્ર થાય છે, ઘરમાં દરિદ્રતા તો સદા રહ્યાજ કરે છે ।” નીચ જાતિમા જન્મ ધરી નીચ કર્મો કરવા પડે છે, શીલ-નિર્લોભપણું-સમભાવ-આદિ ગુણો નો અભાવ રહે છે, બીજાનું અનિષ્ટ કરનાર દુર્જનની માફક તે કેટલીય જાતની વ્યાધિથી ઘેરાયેલો રહે છે, સર્વ દોષોના સમૂહથી પીડાયેલો આપ્રમાણે અનેક દોષોની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે ।

રાત્રિ ભોજનનો ત્યાગ કરનારને નીચે મુજબ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, કમલપત્રસમાન આંખોવાળી, પ્રિયવચન વોલનારી, લક્ષ્મીસમાન સુંદર સ્ત્રી પ્રાપ્ત થાય, તેમજ વિદ્યા કલામા નિપુણ પુણ્યની પંક્તિ માફક સુંદર શરીર અને નિર્મલ ચરિત્રવાલી તેને કન્યા પ્રાપ્ત થાય છે ।” કોઈ પણ જ્ઞાતના વ્યસનથી રહિત તેમજ ચન્દ્રમાના જેવા પવિત્ર કર્મ વાળા પુત્ર મળે છે, ઇન્દ્રના ભવનની માફક ઝાંસવાળું મળિરત્નોથી ભરપૂર સુશોભિત મકાન પ્રાપ્ત થાય છે, । સ્થાયી વૈભવ પ્રાપ્ત થાય છે, મનોવાહિત ફલ મળે છે, નીરોગી સુંદર શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ પ્રકારે વધી રીતથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે ।” “તે ઉપરાન્ત જ્ઞાન-દર્શન-ચરિત્રની પણ સમ્પત્તિને પામે છે, આજ્ઞા વિધનો પૂજનીય પતિ વને છે, રાત્રિભોજનથી દૂર રહેનાર તેમજ ત્યાગીઓને આ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે ।” અને—“રાત્રે આહાર કરવાથી મૂંઝણી-મીલકી-વાદરી-માછલી-ગઢામા રસોડી(ગિહટ)વાલી-રોહિણી-કુત્તરી-શોક-ક્લેશવાળા તેમજ સોડ સ્વાપ્નવાળા પુત્ર જળનારી વિધવા ધનહીના એવી એવી અનેક કષ્ટકર યોતિ પ્રાપ્ત થાય છે ।” “તેઓ (રાત્રિ ભોજનનો ત્યાગ કરનારા) વન્ધુગણમા પૂજનીય મનાય છે, પુત્રો તેમની સેવા કરે છે, લજ્જા અને સયમરૂપી આભૂષણથી યુક્ત રહે છે, શરીરે નીરોગી હોય છે, લક્ષ્મી જેવી અને સુદ્ધિમતી તથા શરમાલ સ્ત્રી મળે છે, તેમનો સ્વભાવ પણ ધર્માત્મા માફક હોય છે, દિવસે ભોજન કરનારને આવા સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે ।”

आवा अनेक शास्त्रोना प्रमाण सांभळीने रात्रिभोजननो त्याग करवो जोइए । प्रभुए पण रात्रिभोजननो त्याग कर्यो हतो । तपश्चरण नम्रता अने विनय सांचवता हता, तेमा नम्रता तो अपार हती, तेमनी वाणी अनन्त नय युक्त, तेमज शुद्ध हती, ते वाणी थी संसार अने मोक्षनुं स्वरूप समजाव्युं हतुं, वधा आस्रवोधी पण रहित हता, बीजाओने पण आस्रव अने पापथी रोकता, केमके जे पोते अधर्मी अने अनीति वाळो होय तो ते बीजाओने धर्म अने नीतिमां केम स्थापन करी शके, अने जो पोते धार्मिक अने नैतिक जीवन व्यतीत करनार होय तेज बीजाने पापथी के आस्रवरूप खाडाथी बहार काढी शके छे, कारण के कोइए कह्युं पण छे के जे स्वयं तो न्यायनी बात करतो होय अने न्यायथी विरुद्ध आचरण करतो होय तो ते बीजाओ ऊपर पोतानी काई पण छाप पाडी शकतो नथी, जे पोते अ-दान्त होय ते क्यारे इन्द्रिय निग्रह करी शके ? परन्तु प्रभुतो पोते दान्त हता, उपधानवान् हता, तप बडे शरीर शुद्ध हतुं, प्रभु आ लोक तेमज परलोकनु ज्ञान मेळवी पापमय प्रवृत्तिथी सदाचे माटे दूर रखा हता ।

मूल—

सोचाय धम्मं अरिहंतभासियं,

समाहियं अट्टपदोविसुद्धं ।

तं सदहाणाय जिणा अणाऊ,

इंदा व देवाहिवा आगमिस्सन्ति; त्ति वेमि ॥२९॥

संस्कृतच्छाया—

श्रुत्वा च धर्ममर्हद्भाषितं, समाहितमर्थपदोपशुद्धम् ।

तं श्रद्धाना जना अनायुष, इन्द्रा वा देवाधिपा आगमिष्यन्ति ॥२९॥

(इति ब्रवीमि)

सं० टीका—अधुना श्रीसुधर्मस्वामी तीर्थकरगुणान् प्रख्याय जम्बू-
 स्वामिनमाह, श्रुत्वा च, दुर्गतिधारणाद्धर्मं, श्रुतचारित्ररूपमर्हद्भाषितम-
 र्हत्कथितं, सम्यगाख्यानं=सुष्ठुप्रणिगदितं, चार्थपदैः, अर्थैः प्रयोजनैः
 कारणैरभिधेयैर्वा “अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु, अभिधेये च
 शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजन इति मेदिनी ।” अथवा, “अथो पयो-
 जने सद्भाभिधेय्ये बुद्धियं धने, इत्यभिधानप्पदीपिका ।” पदैर्वाचकैः
 शब्दैः, “पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदर्शयोरिति । मेदिनी ।”
 निर्वाणैर्वा, “अप्पवग्गो-विरागो च पणीतं अञ्चुतं पदं इत्यभिधानप्प-
 दीपिका ।” अथवा निमित्तैः, “निमित्तं कारणं ठाणं पदं, इत्यभि-
 धानप्पदीपिका ।” वा परित्राणैः संसारादपकर्मणो वा, “पदं ठाने
 परित्राणे निवाणम्हि च कारण इत्यभिधानप्पदीपिका ।” स्थैर्यैश्चिन्है-
 स्थानैरुद्यमैः वाणैर्वाणसदृशैः शब्दैः सुसिङ्गन्तरूपैः प्रदेशैः श्लोकपा-
 दैर्वा, “पदो चरणं च वा इत्यभिधानप्पदीपिका ।” उपशुद्धं चोपसा-
 मीप्येन शुद्धं सितं वा पूतं निर्मलं, “शुद्धो केवलपूतेषु” “सुचि
 शुद्धे सिते पूते इत्यभिधानप्पदीपिका ।” वा प्रयोजनैरान्तराशयैर्विवृ-
 त्तिभिर्वा हेतुभिरभिलाषैः शुद्धं दोषराहित्यमित्यर्थः । धर्मं श्रद्धाया
 जनास्तथाऽनुतिष्ठन्तो नरा अनायुषोऽपगतायुर्कर्मता युक्ता इति शेषाः
 कर्मरहिताः सन्तः सिद्धा मोक्षगता भवेयुरिति भावः । सायुषश्चेन्द्रा
 अहमिन्द्रा देवाधिपा आगमिष्यन्ति—तं पदं प्राप्स्यन्तीति भावः । इति
 शब्दो ब्रवीमीति ॥ २९ ॥

नाना निबन्धेभ्यःसारमुद्धृत्य श्रीमत्सूत्रकृताङ्गसूत्रगतवीरस्तुति-
 नामापष्टाध्यायस्यातिविस्तृतगभीरदुरुहत्वपदार्थभक्तिभाववलेखाद्यति-

सरलतया बुबोधसिषाधयिषया ज्ञातृपुत्रमहावीरजैनसङ्घीया नाम्नी संस्कृतटीका-हैन्दवीटीका-गुर्जरभाषाटीका यथाशक्ति-मतिरचिताऽत्र प्रमादादिनाऽथवाऽल्पधिया च भाविनीं मदीयां स्वलनां संशोधयन्तस्तत्त्वपदार्थनयनिक्षेपसम्बन्धिभावं प्रदर्शयन्तो धीरा मां चेदनुग्रहणीयुस्तर्हि ब्रह्मलज्जनोपकारोद्योगसन्तुष्टेन श्रीज्ञातृपुत्र-महावीरप्रमुखासनसङ्घेनानुग्रहतोऽहमिति सम्भावयेयमिति प्रार्थयते श्रीज्ञातृपुत्रमहावीरजैनसङ्घानुयायिनां लघुतमः पुष्पभिक्षुः ॥ इति श्रीज्ञातृपुत्रमहावीरजैनसङ्घान्तर्गतमुनिफकीरचन्द्रशिष्येण पुष्पभिक्षुणा विरचिता वीरस्तुत्याः संस्कृत-भाषाटीका च समाप्तेति शम् ॥

अन्वयार्थ—[समाहितं] सम्यक् प्रकारसे कहे हुए [य] और [अद्व-पदोवसुद्धं] अर्थ और पदोंसे निर्दोष [अरिहतभासिय] अर्हन् प्रभुद्वारा उप-दिष्ट [त] उस [धम्मं] धर्मको [सोच्चा] सुनकर [सद्दहाणा] श्रद्धा प्रतीति करनेवाले [जणा] मनुष्य [देवाहिव] देवोंके स्वामी [इदा] इन्द्र [व] और [अणाऊ] आयुरहित सिद्ध परमात्माके पदको [आगमिस्सति] प्राप्त होंगे ॥ २८ ॥

भावार्थ—श्रीसुधर्माचार्य अपने अन्तेवासी शिष्यके प्रश्नोंका इसप्रकार उत्तर देते हुए यों उपसंहार करते हैं कि अर्हन् भगवान् द्वारा कहे गए धर्मका जो पूर्ण श्रद्धान करने हैं वे या तो आयुरहित और कर्म रहित होकर मुक्तिको प्राप्त करते हैं या इन्द्रादि पदको पाते हैं या पाएँगे ॥ २८ ॥

भाषाटीका—सुधर्माचार्य धीतीयंकर प्रभुके गुणोंका वर्णन करते हुए अपने जम्बूनामक अन्तेवासी शिष्यसे कहते हैं कि—जो भव्य दुर्गतिमें पडनेसे बचानेवाले ज्ञान और चरित्ररूप धर्मको अर्हन् भगवान्से भाव पूर्ण तथा परिणामयुक्त अभिप्रायको सुनकर निर्धारण करते हैं, वे आयुष्यादि सब कर्म बन्धनोंसे मुक्त होकर या तो अपुनरावृत्ति-निर्वाणधाम (मोक्ष) को प्राप्त होते हैं या आयुवाले स्थानमें अनुकूल सुप्त भोगनेवाले 'अहमिन्द्र' होते हैं, अथवा

असंख्य सुरसुरोंका आविपत्य भोगनेके लिए इन्द्रपदको प्राप्त करते हैं, यह मैंने अर्हन् भगवान्से जैसा सुना है, वैसा तुझे कहकर सुनाया है* ।

* इस गाथामें 'अरहंत' यह प्राकृत भाषाका शब्द है जिसका संस्कृत अनुवाद 'अर्हत्' होता है, कोई २ 'अरहोन्तर' 'अरथान्त' पद भी बताते हैं । यहां इन सबके अर्थोंपर यदि विचार किया जाय तो आशय वही निकलता है जो अर्थ 'अर्हत्' शब्दका होता है ।

(१) 'अर्ह' धातुका अर्थ पूजा या योग्य अर्थ होता है, इस अर्थके अनुसार अतिशय वन्दनीय-सेवनीय-स्मरणीय होनेके कारण वे 'अर्हन्' (अरहंत) कहलाते हैं । क्योंकि इनके पाचों कल्याणकोंमें अनेक देवों और ६४ इन्द्रोंद्वारा अनेक विलक्षण सेवा सम्बन्धी घटनाएँ होती हैं, और वे मनुष्योंकी अपेक्षा अतिशययुक्त महापुरुष होते हैं, और अतिशायक होनेके कारण उनका यह 'अरहंत' नाम सार्थक तथा यथार्थ है । जैसा कि 'धवल' ग्रन्थमें भी कहा है कि—

अतिशयभावपूजाऽर्हत्वादर्हन्तः, स्वर्गावतरणजन्माभिषेकपरिनिष्क्रमणकेवलज्ञानोत्पत्तिपरिनिर्वाणेषु देवकृतानां पूजानां देवासुरमानवप्राप्तपूजाभ्योऽधिकत्वादतिशयादर्हत्वाद्योग्यत्वादर्हन्तः ।

(धवलसिद्धान्त)

अरिहन्ति वंदनमंसणाणि अरिहन्ति पूयसकारं,

अरिहन्ति सिद्धिगमणं 'अरहन्ता' तेण उच्चन्ति ।

(मूलचार)

भावार्थ—जो भाव पूजाके योग्य तथा अनुकरणीय महाआदर्शपुरुष हों उनको 'अर्हन्' कहते हैं । जिनके जीवनमें अनेक दिव्य घटनाएँ विलक्षण रूपसे परिघटित होती हैं, जैसेकि— स्वर्गसे अवतरण, जन्मोत्सव, परिनिष्क्रमण (दीक्षा ग्रहण), केवलज्ञानकी उत्पत्ति, मोक्षारोहण आदि घटनाओंके होते समय देव-असुर-मानव इत्यादिके द्वारा महान् उत्सवका मनाना, या मनुष्योंको उनका अनुकरण करते हुए उनके समान आत्मज्ञ एवं सर्वज्ञ होना, इत्यादि महानताके योग्य होनेसे वे 'अर्हन्' कहलाते हैं ।

जो वन्दना और नमस्कारके योग्य हैं, पूजा और सत्कारके योग्य हैं, सिद्धि (मोक्ष) गमनके योग्य हैं, अत एव वे 'अरहंत' कहे जाते हैं ।

(२) 'रहस्' का अर्थ एकान्त होता है, यानी समस्त पदार्थोंको निकट-वर्ती-दूरवर्ती-सूक्ष्म तथा स्थूल पदार्थोंके अनन्त समूहको प्रत्यक्षमें हथेलीपर रखे हुए आमलेकी तरह जो स्पष्ट जानते और देखते हैं । अर्थात् जिसे गुप्त या प्रगट एकान्त कुछ भी अप्रगट नहीं है । इसलिए 'अरहोऽन्तर' नाम यथार्थ है । जैसे कहा भी है कि—

“न विद्यते रह एकान्तो गोप्यमस्य, सकलसन्निहितव्यवहितस्थूल-सूक्ष्मपदार्थसार्थसाक्षात्कारित्वादित्यरहोऽन्तरः ।” (स्थानाङ्गसूत्रम्) -

भावार्थ—जिसके लिए एकान्त-गोपनीय पदार्थ कुछ भी न हो, ससारभरके छोटे बड़े सब पदार्थोंका जो साक्षात्कार करनेवाला हो वह 'अरहोऽन्तर' कहलाता है ।

“अथवा 'अविद्यमान' रह एकान्तरूपो देशोऽन्तश्च मध्यं गिरि-गुहादीनां सर्ववेदितया समस्तवस्तुस्तोमगतप्रच्छन्नत्वस्याभावेन येषां तेऽरहोन्तरः” (भगवतीसूत्र)

भावार्थ—जिसे सर्वज्ञताके कारण सर्ववस्तु समूह गत सर्व प्रकारके पदार्थोंका एक बहुत बड़ा समूहगत प्रच्छन्नताका अभाव हो, इस प्रकारका रह. (एकान्तरूप प्रदेश) नहीं है, अर्थात् उनके अनन्तज्ञानके सन्मुख कोई ऐसा प्रदेश और वस्तु समूह नहीं है, जिसके वे ज्ञाता और दृष्टा न हों, वे तो अनन्त ज्ञान और अनन्त दर्शनके द्वारा ससारके पूर्ण रहस्य को जानते हैं, इसीसे पहाड़ोंकी गुफा आदिका अन्तर (मध्यभाग) तकका सम्यक् ज्ञान अपने सर्वज्ञत्व द्वारा जान लेते हैं, वारीकसे वारीक तथा एकान्त और मध्यप्रदेशके जाननेवाले हैं, अतः 'अरहोऽन्तर' नाम सार्थक ही है ।

(३) 'अरथान्त' ऐसी संस्कृतच्छायाके अनुसार यह अर्थ निकलता है कि—जिसके पास समस्त परिग्रहका अभाव है, और बुढ़ापा आदि उपलब्धग-वाला अन्त-विनाश नहीं है वह 'अरथान्त' है और वे वीतराग सर्वज्ञ देव होते हैं । जैसे—

“अविद्यमानो रथः स्यन्दनः सकलपरिग्रहोपलक्षणभूतः, अन्तश्च विनाशो जराद्युपलक्षणभूतो येषां ते ‘अरथान्ताः’

(भगवतीसूत्र)

भावार्थ—जिनका आत्मारूपी ‘रथ’ अप्रतिहत शक्तिवाला होनेसे कहीं रुक नहीं सकता, अर्थात् तीनलोक और अलोकको भी जानता है, अतः उसकी ‘अरथान्त’ संज्ञा इसी कारण सार्थक मानी गई है ।

(४) “अरहन्त” शब्दका यह अर्थभी निकलता है कि—“राग-द्वेष-कारणभूत-त्रिलोकवर्ती अनन्त पदार्थोंके ज्ञाता-दृष्टा होनेपर भी जो किसी पदार्थमें आसक्ति नहीं रखता, वीतराग स्वभावशील है, इससे ‘अरहन्त’ कहलाते हैं । जैसे—

“क्वचिदप्यासक्तिमगच्छत्सु वीतरागत्वात् प्रकृष्टरागादिहेतुभूतमनो-
ज्ञेतरविषयसम्पर्केऽपि वीतरागत्वादिकं स्व-स्वभावमत्यजन्तोऽर्हन्तः ।”

(भगवतीसूत्रम्)

इसके अतिरिक्त “अरिहन्त” पाठ भी प्रचलित है जिसके अनुसार यह अर्थ होता है कि अरि-कर्मशत्रुका नाश करनेसे अरिहत कहे जाते हैं, जैसे कहा है कि—

“अरिहननादरिहन्तृ (तः) नरकतिर्यङ्मानुषप्रेतावासगताशेषदुःख-
प्राप्तिनिमित्तत्वादरिर्मोहस्तस्यारेहन्नादरिहन्तः ।”

(धवलसिद्धान्त)

“मोहरज-अंतराय-हण्ण गुणादो य णाम अरिहन्तो”

(मूलाचार)

भावार्थ—“(कर्मरूप) शत्रुका हनन करनेसे ‘अरिहन्त’ कहलाते हैं, क्योंकि—नरक-तिर्यच-मनुष्य और देव इन चारों गतिओंकी समस्त दुःखप्राप्तिका निमित्त यह कर्मशत्रु ही है, जिसमें भी मोहशत्रु सबसे बलवान् है अतः उसको हनन करनेसे ‘अरिहन्त’ नाम सार्थक है ।”

“मोह रज और अन्तराय कर्मका हनन करनेसे ‘अरिहंत’ नाम सार्थक है।”

राग दोस कसाये य, इंदियाणि य पंच य ।

परिसहे उवसग्गे, णासयंतो णमोरिहा ॥

(मूलाचार)

भावार्थ—राग-द्वेष और चारों कषाय तथा पाच इन्द्रियोंके २३ विषयोंका और २२ परिषद् एवं उपसर्गके विनाश करनेसे भी ‘अरिहंत’ कहे जाते हैं ।

राग दोस कसाए य, इंदियाणि य पंच वि परिसहे ।

उवसग्गे नासयंता, नमोरिहा तेण वुच्चति ॥ ९९८ ॥

(विशेषावश्यक भाष्य)

इंदिय-विसय-कसाए-परिसहे वेयणा-उवसग्गे ।

ए ए अरिणो हंता, अरिहंता तेण वुच्चति ॥ ९९९ ॥

अट्टविहंपि य कम्मं, अरिभूयं होइ सव्व जीवाणं ।

तं कम्ममरिं हंता, अरिहंता तेण वुच्चति ॥ १०० ॥

(आवश्यकभाष्य)

“रज या आवरणका नाश करनेसे भी ‘अरिहंत’ कहलाते हैं । क्योंकि ज्ञानावरण, दर्शनावरण कर्म रजके समान बाह्य और अन्तरंग त्रिकालके समस्त विषयभूत अनन्त अर्थ-पर्याय और व्यंजन-पर्याययुक्त वस्तुओंको विषय-करने-वाले ज्ञान और दर्शनका आवृत्त करनेसे ‘रज’ कहते हैं, इसी प्रकार मोह भी रज है, क्योंकि जैसे धूलसे भरे हुए मुखवाले लोगोंमें कार्यकी मन्दता देखी जाती है, उसी प्रकार मोहसे जिनका आत्मा व्याप्त है, उनमें भी आत्मोपयोगकी मंदता या कुटिलता पाई जाती है । इस लिए रजरूप ज्ञानावरणादि कर्मके अभावसे ‘अरिहंत’ कहलाते हैं । यथा—

“रजो हननाद्वा अरिहन्तः, ज्ञानदृगावरणानि रजांसीव वहिरंगा-
न्तरङ्गावशेषत्रिकालगोचरान्तरार्थव्यंजनपरिणामात्मकवस्तुविषयबोधानु-

भवप्रतिबन्धकत्वाद्द्रजांसि, पुनर्मोहोऽपि रजः । भस्मरजसाऽऽधूयिता-
ननानामिव भूयो मोहावरुद्धात्मनां जह्यभावोपलभत्वात् ।

(धवुलसिद्धान्त)

अथवा 'रहस्य' अन्तराय कर्मका नाम भी है, जिसके क्षय करनेसे भी 'अरिहंत' कहे जाते हैं, अन्तराय कर्मका नाश तीन घातिया कर्मोंके नाशके साथही नियमसे होता है । अतः अविनाभावी सम्बन्धसे यह अर्थ निकलता है कि—जिसने चारों घातिया कर्मोंका नाश करके अघातिया कर्मोंको भी निःशक्त बनादिया हो वे 'अरिहंत' कहलाते हैं । यथा—

“रहस्यमन्तरायस्तस्य शेषघातित्रितयविनाशाविनाभाविनो हि प्रण-
ष्ट-बीजवन्निःशक्तीकृताघातिकर्मणो-हननादरिहन्तः ।”

(धवुलसिद्धान्त)

(५) एक पाठ 'अरुहंत' भी बनता है, क्योंकि 'रुह' धातुका अर्थ 'अकुर उगना' है, अर्थात् जिनका भवरूप अंकुर नष्ट होगया है वे 'अरुहंत' कहलाते हैं, यानी कर्मरूपी बीजके जल जाने पर पुनः 'संसाररूप' अकुरकी उत्पत्ति नहीं होती । क्योंकि—

“न रोहति भूयः ससारे न समुत्पद्यत इत्यरुहः, ससारकारणानां कर्मणां निर्मूलकत्वात् ।”

भगवती-प्रवचनसारोद्धार—

तथा च प्रज्ञापनासूत्रस्य कारिकायामप्येवं, पुनः “दग्धे बीजे यथात्यन्तं प्रादुर्भवति नाङ्कुरः । कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवांकुरः ॥” इति भाषाटीका समाप्ता ॥

गुजराती अनुवाद—सुधर्माचार्यजी श्रीतीर्थकर प्रभुना गुणोना वर्णन करता पोताना जम्बूनामा (समीपमा रहेनार) शिष्यने कही रखा छे के जे भव्य प्राणी आत्माने दुर्गतिमा पडता बचाववावाला ज्ञान अने चरित्ररूप धर्मनुं, 'अर्हन्' भगवान् पासेयी भावपूर्ण तेमज परिणाम युक्त अभिप्राय श्रद्धा अने

भक्तिपूर्वक चरित्रवान् थईने श्रवण करे छे, अने ल्यार पछी तेनुं मनन करी निदिध्यासन करे छे, ते आयुष्यादि सर्व कर्म बंधनोथी मुक्त थई अपुनरावृत्ति याने निर्व्वान पद प्राप्त करे छे, अथवा दीर्घायुष्य वाळा स्थानमां अनुकूल सुख भोगवनार 'अहमिन्द्र' बने छे, अथवा देव दानवोना अधिपति एवा इन्द्रपदने पामे छे, आ में 'अर्हन्' भगवान् ज्ञातपुत्र-महावीर प्रभु पासेथी जेवी रीते सामळ्यु छे तेज प्रमाणे तने कही सभळायुं छुं* ।

* 'अरहत' आ प्राकृत भाषानुं शब्द छे, जेनी संस्कृतच्छाया 'अर्हन्' थाय छे, कोई कोई एना अरहोन्तर-अरथान्त-अरुहन्त-वाचक शब्दो थाय छे, एम तेओनुं मन्तव्य छे, अहीं आ चारे अर्थ ऊपर आ प्रमाणे विचार करी सकाय ।

(१) 'अर्ह' घातुनो अर्थ भाव पूजा एवो थाय छे, ते अर्थ अनुसार अतिशय वन्दनीय, सेवनीय होवाथी 'अर्हन्' (अरहंत) कहेवाय छे, केमके तेमना पांचे कल्याणकोमा देवो तेमज चौसठ इन्द्रो द्वारा अनेक जातनी सेवा सम्बन्धी केटलीए विलक्षण घटनाओ बनी छे, तेमज तेमनो आत्मा मनुष्योनी अपेक्षाथी पर छे, जेथी तेमनामा विशेषपणुं होवाथी 'अरहंत' नाम यथार्थ छे, धवल' ग्रंथमा पण कह्युं छे के-

“जे वदन तेमज नमस्कारने योग्य छे, सेवा अने सत्कारने योग्य छे, सिद्धि गमनने माटे उपयुक्त छे, माटे 'अरहत' कहेवाय छे ।”

(२) “रहस्यनो अर्थ एकान्त थाय छे, एटले जे समस्त पदार्थोनो निकटना चाहे दूरना, स्थूल चाहे सूक्ष्म पदार्थोना समूहने हथेळी पर राखेल आमळानी माफक देखी रह्या छे, जेमने माटे गुप्त के एकान्त एवी कोई वस्तु या स्थान नथी ।”

(३) “अरथान्त-” ए संस्कृतच्छाया-अनुसार एवो अर्थ नीकळे छे के रथ=अर्थात् बहिर तेमज अन्तर दृष्टिए समस्त परिग्रहनो जेनी पासे अभाव छे एवा वीतराग सर्वज्ञ देवने 'अरथान्त' कहे छे ।” “अथवा जेनो आत्मा रूपी रथ अप्रतिहत शक्तिवालो होवाथी क्यांय पण रोकाई शक्तो नथी, अर्थात् त्रणे लोक तेमज अलोक सुधी पण पहोंची वळे छे, याने जाणी शके छे, जेथी 'अरथान्त' आ नाम पण सार्थक मानेछुं छे ।”

(૪) “અરહંત” શબ્દનો અર્થ એવો અર્થ પણ નીકલે છે કે “રાગ-દ્વેષના કારણભૂત ત્રિલોકના અનન્ત પદાર્થોને જાણવા દેખવા છતાં કોઈ પદાર્થમાં આસક્તિ નથી, એટલે કે વીતરાગસ્વભાવ શીલજ છે, એટલા માટે ‘અરહંત’ કહેવાય છે ।”

“આ ઉપરાન્ત “અરિહંત” એ પાઠ પણ પ્રચલિત છે, જેના પ્રમાણે આ અર્થ થાય છે, કે—અરિ=કર્મરૂપી શત્રુનો નાશ કરવાથી ‘અરિહંત’ કહેવાય છે ।” જેમકે—

“રાગ-દ્વેષ-કષાય-પાપે ઇન્દ્રિયોના ૨૩ વિષય, ૨૨ પરિપદ, તેમજ અનુકૂલ પ્રતિકૂલ ઉપસર્ગના વિનાશથી પણ ‘અરિહંત’ કહેવાય છે ।”

“રજ અર્થાત્ આવરણોનો નાશ કરવાથી પણ ‘અરિહંત’ કહેવાય છે, કેમકે-જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીયકર્મ રજની માફક છે, વાણ્ય તેમજ અન્તરંગ ત્રિકાલના સમસ્ત વિષય ભૂત અનન્ત અર્થ પર્યાય તેમજ વ્યજન પર્યાયયુક્ત વસ્તુઓના વિષયમા લીન છે, જ્ઞાન તેમજ દર્શનના ઢાકણરૂપ વને છે, એટલે રજની માફક આત્મા ઉપર મેલના થર ચઢવાથી જ્ઞાન અને દર્શનનો પ્રકાશ વહાર નીકળવા દેતો નથી, જેમકે રજથી છવાયેલા મોઢાવાલા લોકોમા મદતા જણાઈ આવે છે, એવીજ રીતે મોહથી જેનો આત્મા ઘેરાયેલો છે, તેમનામા આત્મોપયોગની મન્દતા યાને કુટિલતા નજરે પડે છે, આ કારણથી રજરૂપ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મના અભાવથીજ ‘અરિહંત’ કહેવાય છે ।”

“અથવા રહસ્ય-અન્તરાય કર્મનુ નામ છે, તેનો ક્ષય કરવાથી પણ ‘અરિહંત’ કહેવાય છે, અન્તરાય કર્મનો નાશ ત્રણ ઘાતિ કર્મોના નાશની સાથે સાથેજ નિયમ પ્રમાણે થાય છે, આકારણથી અવિનાભાવી સવધથી આવો અર્થ નીકલે છે કે જેણે ચાર ઘાતિ કર્મોને પણ શક્તિહીન બનાવી દીધા તે ‘અરિહંત’ કહેવાય છે ।”

“અથવા ‘અરહંત’ પાઠ પણ વની શકે છે, ‘રુહ’ ધાતુનો અર્થ ‘અંકુરવું’ એવો થાય છે, એટલે જેના ભવરૂપ અંકુર નષ્ટ થઈ ગયા છે, તે ‘અરહંત’ કહેવાય છે, કારણ કે કર્મરૂપ યીજ વલી જવાથી ફરીથી સંસાર રૂપ ‘અંકુર’ પેદા નજ થાય” । इति गुर्जरानुवादः ।

प्रशस्तिः ।

महावीरो देवो विदितभवकीर्तिर्जिनवरः, सदा भव्याऽऽधारो
 निजशरणगैर्वन्द्यचरणः । मुदाऽन्त्यो यस्तीर्थकर इति पदाढ्योऽस्ति
 नितरां, वचस्तत्वे तस्य प्रतिदिवसमेवार्पितमनाः ॥ १ ॥ फकीरेन्दुर्भिक्षुर्गु-
 रुरिति तमःस्तोमतरणिः, सुपुष्पस्तच्छिष्यो विनययुतभिक्षुर्विधिरभूत् ।
 द्विपञ्चाङ्गेन्द्रब्दे ^{१९५२} जननमभवद्यस्य कुतले, गृहीता सद्दीक्षा भवभयहरा-
 ऽस्मिंश्च व्रतितः ॥ २ ॥ रसाष्टोङ्गेन्द्रब्दे ^{१९६८} सकलमुनिवृन्देऽतिविशदा,
 स चेदानीं नाम्ना कुसुममुनिदासो शिवरुचिः । 'हिमागारे देशे'
 गिरिषु बहुशीतेषु विहरन्, गतो यो यत्रास्ते विविधतरुवृन्दोऽस्ति
 विमलः ॥ ३ ॥ प्रसिद्धे राज्ये च जिनमतधराढ्येन सहिते, समेतो
 'नादोने' गुरुभिरतिपूते निवसता । कृतं चातुर्मास्यं कलिकलुषतापौघ-
 श्चामनं, समाचीर्णं यत्राऽखिलजिनपथाऽऽराधनपरम् ॥ ४ ॥ 'सुमित्र'-
 स्यादौ हि हितकरसुदीक्षाऽपि नितरां, सदैवं पुष्पेन्दुर्विचरति सुमित्रेण
 सहितः । जिनाज्ञासंसक्तः परहितकरः साधुनिरतः ॥ स एवाऽयं भिक्षुः
 *सकलदलदोषेन रहितः ॥ ५ ॥ हिमाच्छादिते सुप्रदेशे च ^{१९९२} आम्यन्,
 शिमाला (शिमला) †कुलुकादिदेशान्तरस्थः । दृगाङ्कानवचन्द्रकाब्दे
 प्रकाशः । मुहुर्दृष्टवान् भूरिशोभां नगस्थाम् ॥ ६ ॥ सहस्रकोशान्तं
 पदगमनशीलो मुनिवरः, सुपुष्पेन्दुर्भिक्षुः प्रथमगमनं यत्र कृतवान् ।
 सुमित्रेण स्नेह गुरुचरणभृङ्गेन सहितः, सुशिष्येणागम्यं नगरमभिगम्य
 प्रविततम् ॥ ७ ॥ 'कराची' सुस्थानं निखिलपशुरक्षां च विदधन्,
 दयागारं कृत्वा सकलजनश्राद्धैः सह मुदा । निहालेन्दुर्यत्राधिपतिरपि

जातोऽत्र विषये, भुवि ख्याते सिन्धोर्विषमविषये कोऽपि न मुनिः
॥ ८ ॥ जिनाज्ञासक्तानामपि च न गतः कोऽपि *सुमुनिः, सहस्र-
ब्देनापि विहरणमभूद्यत्र न यतेः । मुनेः पुष्पेन्दोश्च गमनमभवद्यत्र
प्रथमं, ततः पूर्वनीत्वा दिशमपि सुडोल्यां च गुरुणा ॥ ९ ॥

विहारप्रदेशेऽपि गत्वा च पूर्व, कृता धर्मशिक्षा विशेषेण तत्र ।
अयं चातिरम्यो विहारप्रदेशो, महावीरदेवस्य जन्मास्ति यत्र ॥ १० ॥
अयं सुप्रदेशोऽधुना ह्यसयुक्तः, सदा राक्षसप्रायजातश्च यस्मात् ।

महाकालिकामंदिरे यत्र हिंसा, सदा जायते प्राणिनां कोटिशश्च ॥ ११ ॥
शरांकांकचन्द्रे मिते वत्सरेऽस्मिन्महावीरतीर्थकरस्य जयन्त्याम् ।

नदीदीर्घदामोदराख्या तटे च, समागत्य पुष्पेन्दुसंज्ञो हि भिक्षुः ॥ १२ ॥

अहिसोपदेशं †चलाकारिग्रामे, प्रदत्त्वा पशूनां त्रयं यूपमुग्रम्,
वधस्थानमुत्पाद्य यः क्षिप्तवांश्च, सदा वा प्रचारः प्रशस्योऽस्ति यस्य
सदैवं बहून्यन्यकार्यं विधाय, प्रदेशं भ्रमन्नन्ततो याति नूनम् ॥ १३ ॥

यश्चात्र प्रथमं सुरेतरमये देशे शुभे वत्सरे, वन्द्यंकांकविधौ मिते च
जरियाग्रामे कृतं भिक्षुणा । चातुरमास्यकृतं ततश्च प्रथमं 'वंगे' गुरो-
सेवकः, वेदांकांकविधौ समे च गुरुणा साकं गतः पुष्पकः ॥ १४ ॥

सर्वानन्दमये शुभे च नगरे 'कालीयकत्ता'ऽभिधे, यत्राष्टादशसंख्य
काश्च शतका जैना मताः श्रावकाः । चातुरमास्यकृतं महच्च सुखतो
श्राद्धा मुनेः सेवकाः, यत्रास्ते कलिकत्तपत्तनवरा वीथी सु 'पोलोक'
की ॥ १५ ॥ सन्ति स्थानकवासिनश्च बहव श्वेताम्बराः श्रावकाः,
ये कुर्वन्ति समाजकार्यमथवा यस्याधिपाः प्रेमिणः । सङ्केतं मुनिनैत्र-

समिततरं श्रेष्ठा महान्तो मुहुर्जैनाराध्यमुनिष्वपि व्रतधरेष्वेवं गुणाः
 सन्ति च ॥ १६ ॥ जैनाः सघसुकार्यकारिणी सभा यत्रास्ति नित्य
 मुहुः । सभ्याः श्रावककेऽपि सन्ति सततं नेत्रेन्दुसख्या गुणाः ॥ अत्रैव
 मुनयः त्रयो नव मिते मासे निवासोऽभवत् । एवं चेन्मनुजो नवैव
 वितते गर्भे मुहुर्जायते ॥ १७ ॥ सम्प्रदायस्य वादस्य पक्षपातस्य
 बन्धनम् । त्रोटयित्वा स्वयं जातः, स्वतन्त्रश्च सदा मुनिः ॥ १८ ॥
 ज्ञातपुत्रमहावीरजैनसघे व्यवस्थितः । नीरक्षीरविभागार्हः, स्वयं तन्म-
 यतां ययौ ॥ १९ ॥ महावीरस्य च प्रभोः, स्तुतेष्टीका कृता वरा ।
 दिवसे दीपमालायां, याता पूर्णा च संवति ॥ २० ॥ कलिकाताख्य-
 नगरे, वेदांकनवर्चस्के । श्रीपुष्पचन्द्रमुनिना, शिवाक्षिरसाङ्गुष्ठैः
 ॥ २१ ॥ मुनिभिः प्रार्थ्यते शश्वन्महावीरस्य शासने । स्वयं तन्मुनि-
 चर्यायां, मौनमाश्रित्य तिष्ठति । भवान् परिग्रहत्यागी, यद्यस्ति कथमी-
 दृशः ॥ २२ ॥ सम्प्रदायप्रवादस्य, परिग्रहरतः कथम् । सम्प्रदायप्र-
 वादस्य, पक्षं कृत्वा पुनः पुनः ॥ २३ ॥ भवन्तः स्वसमाजेन सह
 यान्ति रसातलम् । भवन्तोऽनन्तसारपापसृष्टिं कृता कथम् ? वर्ध-
 यित्वा च स्वस्यैव पतनं कथमिच्छतः ॥ २४ ॥

भुजङ्गप्रयातच्छन्दः ।

यदा जीवहिंसापरित्यागिनश्चेद्भवन्तस्तदा सम्प्रदायस्य जाले ।
 जनान् सर्वतश्चात्र घोरं निबध्य, कथं कुर्वते ज्ञानचारित्रनाशम् ॥ २५ ॥
 अनेनाथ देहेष्वनन्तानुबन्धि-कषायस्य बन्ध कृत तत्र नूनम् ।
 दृढ शृङ्खलाबद्धजीवा भवन्तः, पतिष्यन्ति चैवं द्रुतं शर्करादौ ॥ २६ ॥
 विपक्षानुरोधे महामोह एव, समानः स्त्रिया सर्वथा त्यागयोग्यः ।
 सदा सेवनेनास्य नाशं व्रजन्ति, भवद्ब्रह्मचर्यादिकं शश्वदत्र ॥ २७ ॥

विपक्षाख्यवेश्याऽनुरागोऽपहेयः, सदा ब्रह्मचर्यानुरक्तैर्भवद्भिः ।

महावीरदेवस्य नाम्ना स्वकीयं, मुदा जैनसंघं सृजन्त्वत्र जैनाः ॥ २८ ॥

यतो बन्धनान्मुक्तभावं व्रजन्तु, भवादुस्तराज्जन्मतो वापि दुःखात् ।

यदास्य प्रसंगं भवन्तश्च जैना, न जातु त्यजन्ति ब्रुवन्ति भवस्थाः ॥ २९ ॥

जनो ब्रह्मचारी न कोऽप्यस्ति लोके, नितान्तं व्यभिचारवन्तं न रम्यं ।

महावीरतत्त्वोपदेशस्य सारमनेकान्तवादं बुधाश्चानमन्ति ॥ ३० ॥

भवन्तः सदैकान्तवादे प्रवृत्ताः, स्वतश्चेतरेषां न द्वात्रिंशदाख्यम् ।

स्वकं सम्प्रदायं विशुद्धं गदन्ति, तथाऽन्यं च निंदां हि कुर्वन्ति नित्यम् ॥

यतो वर्धमानस्य वाचो भवन्तो, विलुपन्ति मिथ्यैव किं सत्यमेतत् ? ।

तदैवं भवन्तं हि जानन्ति सिद्धा, महाऽसत्यपापानुरागोऽनुरक्तम् ॥ ३२ ॥

ब्रुवन्तीह पक्षानुरागं विशेषमह चामुके सम्प्रदाये प्रवृत्तम् ।

सदा चेदृशं भावरोगं त्यजन्तु, न हि स्याच्च कल्याणभावं कदापि ॥ ३३ ॥

परित्यज्य भेदात्मकीं बुद्धिमुग्रां, तदा वर्धमानस्य सिद्धान्तमानम् ।

विजानन्तु श्राद्धाश्च वीरं भजन्तु, सदाक्षेपवन्तो भवन्तो भवन्तु ॥ ३४ ॥

गुरुर्वो दीक्षायां ग्रहणसमये स्तेयकरणं, परित्याज्यं चेत्थं कथ-

यति भवत्क्षेममनिशम् । परिशश्चद्युयं प्रतिपदविवादं च कुरुथ,

तदेवास्तेयाख्यं व्रतमपि प्रणष्टं प्रतिदिनम् ॥ ३५ ॥ ततो धर्मे नाशं

व्रजति भवतां वृत्तिरखिला, अतस्त्वत्तश्चौरो न हि सुभुवि कश्चिन्मु-

निवर ! अतोऽनित्यं साधो ! परिहर मतालम्बनमहो ! न हि स्यात्क-

ल्याणं कचिदपि विशेषं व्रतधर ! ॥ ३६ ॥ राग-द्वेषवियुक्तानां,

समताभावमागताः । वीतरागाः प्रवर्तन्ते, साधवो न हि चेतरे ॥ ३७ ॥

त्वय्यस्ति यदि रागश्च, द्वेषभावस्तथापरः । देहभावोऽप्यहंभावो-

मोहभावस्तथैव च ॥ ३८ ॥ नो गतो यदि वो देहान्मुधैव वेपधा-

रणम् । तथोज्ज्वलतरो वेषो, धूर्तत्वं प्रतिभावयेत् ॥ ३९ ॥ कैतवं
 समनुप्राप्य, पापकृन्मुनिराडयम् । वीतरागा न केऽपीह, प्रवदन्तीति
 योगिनः ॥ ४० ॥ अद्यप्रभृतिमुनिभिर्हीयतां पदवी मुहुः । माना-
 पमानयोर्बुद्धिस्तुल्यैव परिधार्यताम् ॥ ४१ ॥ सर्वदा भिक्षुवर्यैश्च,
 समदर्शिभिरेव च । शासनं जिनराजस्य, वर्धनीयं विशेषतः ॥ ४२ ॥
 ज्ञातव्यं मुनिभिस्तत्त्वं, मानवधर्ममाचर ! वीरशासनसेवायां, प्रवृत्ता-
 श्वेतसा यदि ॥ ४३ ॥ पदवीधारणं मिथ्या, प्रवृत्तिस्तत्र निष्फला ।
 नाग्रहस्तत्र कर्तव्य, इति चित्ते समाश्रय ॥ ४४ ॥ जगति *बहुले-
 शस्य, मान्यता च सनातने (धर्मे) । तथैव जैनधर्मेषु, (मुनिवर्येषु)
 ब्रह्माचार्यस्य मान्यता । इति रोगसमृद्धिः स्याद्विपरीतं कथं भवेत्
 ॥ ४५ ॥ स्वयं वैद्यश्च रोगातो, नान्येषां दुःखहो भवेत् । आचा-
 र्याणां बहुत्वस्य, प्रथा हेया मनीषिभिः ॥ ४६ ॥ अखिलजैनसंघस्य
 ह्येकश्चाचार्य एव च । कर्तव्यः सर्वथा विद्वन् ! न पुनस्तं विलोपयेत्
 ॥ ४७ ॥ समाजं कुष्ठवन्नित्यं, क्लिद्यतीति विभावय । कथनेन च
 किं तद्वच्छ्रवणेन च किं बहु ॥ ४८ ॥ समाजोऽद्य प्रयागस्य तीर्थ-
 वत्क्रियतां मुदा । धारात्रयं मिलित्वैव स्वच्छा स्याद्वादरूपिणी ॥ ४९ ॥
 गंगेवेयं च ज्ञातव्यं, मुनिभिः सुधिभिः सदा । इत्येवं प्रार्थना शश्व-
 त्पुष्पेन्दोर्भिक्षुकस्य च ॥ ५० ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

परिशिष्ट नं० १ वीरस्तुति-गुर्जरगायन

कडखाकी-चाल

तार हो तार प्रभु मुझ सेवक भणी,

जगत्मां एटलुं सुजश लीजे ।

दास अवगुण भयों जाणी पोता तणो,

दयानिधि दीनपर दया कीजे ॥ १ ॥

भावार्थ—किसी समय श्रीजिनागमके अभ्यास द्वारा ससार भ्रमण करते हुए, ज्ञानावरणादि आवरणोंसे ढके जानेपर भी अपनी अनन्त शक्तिको जान कर अनादि परभावानुपंगताके दोषसे उद्विग्न आत्मा अपनी साधक शक्तिको न देखकर परम निर्यामकके समान २४वें तीर्थंकर श्रीज्ञातृपुत्र-महावीर भगवान्‌के नामका शरण निर्धारित करता है, और श्रीवीरपरमात्माको अन्तरमें अनुभूत करके प्रार्थना सहित विनति करता है और अपनेको प्रभुका दास निश्चित रूपमें समझकर मानो पुकार पुकार कर कहता है कि—हे नाथ ! हे दीनदयालो ! हे प्रभो ! मुझसा निर्वल तत्त्वसाधक आपकी आज्ञाओंके पालन करनेमें कहा समर्थ है, मुझे तो मात्र नामका सेवक समझ कर तार ? तार ? इस गुण-रोधकरूप दुःखसे निस्तार ! ओह प्रभो ! तुझ से प्रभुको छोड़कर और किसे कहूं ? यह इतनासा सुयश आपही लीजिए और मुझे भवजलधिसे पार कीजिए ! भगवन् ! मुझे यह भी ज्ञात है कि—प्रभुको तो सुयशकी कुछ भी अभिलाषा नहीं है । परन्तु उपचारसे भक्तिवश आपके नाममें आतुर होकर यह सब कुछ कहकर मैं ही अपनी अज्ञानताका परिचय दे रहा हूं; यद्यपि मैं अपनेको आपका दास समझता हूं, मगर यह दास तो रागद्वेष-असंयम-अनुष्ठानाशंसादि दोष-एकान्ततादोष-अनादर आदि दोषरूप अवगुणसे भरा हुआ है । तौ भी मैं तेरा ही कहलाता हूं । अत एव हे दयानिधि ! भावकरुणासमुद्र ! मैं दीन-रंक-अशरण-दुःखित-तत्त्वशून्य-सम्यग्ज्ञानादिसे-शून्य भावदर्शि, तत्त्वमार्गका विरघक-असंयमचारी-महाविकारशील-आपकी आज्ञासे विमुख-अनादिकालका उद्धत, आदि २ अनेक दुर्गुणोंसे पूर्ण हूं । इसी लिए मुझ दीन-हीन पर दया कीजिए । तेरी कृपा ही त्राण-शरणके योग्य हो जायगी । यद्यपि 'अर्हन्' प्रभु सदा कृपावान्

ही होते हैं तब उन्हें और नवीन कृपा क्या करनी है? तथापि अर्थोंको घर-गाठका विचार नहीं होता, इसलिए यह वचन मुझसे 'अर्थों' का ही है, और जो दयावान् होता है उसकी विशेषता इसी प्रकार वर्णन की जाती है। अतः देव! तुम कृपाके भंडार हो, तुम्हारा अवलम्बन लेकर ही पार हो सकूँगा, यह सत्य और निस्संदेह है।

राग-द्वेषे भयों मोह-वैरी नड्यो,

लोकनी रीतमां घणुंए रातो ।

क्रोध वश धमधम्यो, शुद्धगुण नवि रम्यो,

भम्यो भवमाहि हुं विषय मातो ॥ २ ॥

भावार्थ—हा तो भगवन्! यह दास कैसा है? सुनिए, यह राग-द्वेषके कीचडमें फँसा हुआ है, जगत्-सागरमें डूबा पड़ा है, गुणी जनोसे ईर्ष्या करता है, मोहके नशेमें बेसुध है, तत्वकी बातोंमें विरकुल अज्ञात है, विपर्यासका कुछ ठिकाना ही नहीं है। मोह वैरीने भारी झपट मारी है जिसके कारण अपने उस मोहभावसे स्वयं उसके नीचे दब गया है। तथा लोककी रीतिभांति, चाल-ढाल, अन्धश्रद्धा, उलटी टेढी रूढी आदिमें खूब ही मस्त है, लोकोंकी गतानुगतिकता भेडचालमें ही सदा मग्न है, अपनी गाठकी अकलसे कुछ भी नहीं विचारता, लोकोंको प्रसन्न करनेकी वही चाह लगी रहती है। लोकोंसे डरता भी खूब है इसी कारण गुप्त अनाचार सेवन करता है, तब लोकोंने भी बुगला-भक्तकी ही उपाधि दी है। क्रोधसे पारा गर्म हो जाता है, चंडपरिणाममें धमधमायमान है। जिस प्रकार धौकनीकी प्रेरणासे अग्नि तप उठता है इसी तरह क्या बल्के इससे भी अधिक क्रोधके द्वारा तप जाता हूँ। शुद्ध गुण जो सम्यग्दर्शन-सम्यग्ज्ञान-परमशुद्ध चरित्र-क्षमा-मार्दव-आर्जव आदि आत्मगुण हैं, उनमें कभी रमण नहीं करता, न कभी मैं उनमें तन्मय ही होता हूँ, अपने स्वरूपका ग्रहण भी कभी नहीं किया, सदैव तुसके समान निस्स्वार परभाव या विभावको ही स्वीकार किया है, नरक-तिर्यच-मनुष्य-देव आदि चार गति रूप संसारचक्रमें इसी कारण मारा मारा फिरता हूँ। तथा द्रव्य, क्षेत्र, काल, भावरूप सृष्टिमें, पांच इन्द्रियोंके विषय-स्वादमें उन्मत्त और उन्मग्न हो रहा हूँ। विषयग्रस्त हो कर इस भांति विश्वचक्रका कड़वा अनुभव ले रहा हूँ, मैं वही अधमदास हूँ,

अतः मुझे तार, तार ! हे त्राय ! दीनबन्धो ! निष्कारण दयालो ! मुझे तार
भव दुःखसे बचा, बचा ॥ २ ॥

**आदर्श आचरण लोक उपचारथी,
शास्त्र-अभ्यास पण कोई कीधो ।
शुद्ध श्रद्धान बली आत्म-अवलम्ब विन,
तेहवो कार्य तेणे को न सीधो ॥ ३ ॥**

भावार्थ—शायद कभी कोई यह कहे कि—आवश्यक करणादि आचरण बहुतवार स्वीकार किया है, मगर उस चरित्रको तो लोकोपचारसे ही किया था जिससे फिर वह आत्मामें विष तथा गरलके समान परिणत हुआ, क्योंकि अन्यान्य अनुष्ठानसे क्या हो सकता है, यदि भावधर्म नहीं हो तो उसके बिना सब कुछ ब्रूथा है, और उसे उपचार-गतानुगतिकतासे अंगीकृत किया समझा जाता है । इसके उपरान्त कोई यह भी कहेगा कि—उच्चगोत्र-यशोनामकर्म आदिके विपाकसे ज्ञानावरणीयके क्षयोपशमके योगसे शास्त्रोंका पूर्ण अभ्यास भी तो किया है, शास्त्रोंका पठन-पाठन किया है, शास्त्रके गर्भमेंसे यथार्थ अर्थको निकाल कर जगत्में उसका दिव्य प्रसार किया है । तथा अध्यात्म-भावनासे स्पर्शज्ञानानुभावके बिना उस श्रुतका अभ्यास किया गया परन्तु शुद्ध और यथार्थ स्याद्वादउपेत-भावधर्मके बिना शेष भावधर्मकी रुचिसे दान-दयादिक जो पुरुषार्थ किया गया है उन सबको कारण समझना चाहिए परन्तु मूल धर्म नहीं । धर्म तो वस्तुकी सत्ता है, और वह आत्माके अन्तर्गत-स्वरूपतासे पारिणामिकताकी दशामें स्थित है । उसमें से जो धर्म प्रकट होता है, वह शुद्ध-श्रद्धान, शुद्धप्रतीति, तथा पुनः आत्माके स्वरूपको प्रकट करानेवाली रुचि तथा आत्माके स्वगुण-सम्बन्धी अवलम्बनके बिना जो आचरण किया जाता है तथा ज्ञानाभ्याससे यदि वह कार्य किया जाता है, जिस कार्यसे आत्माका सम्यक् साधन होता है, उसे किसीने निर्मित नहीं किया प्रगट नहीं किया । जिसके कारण जो आत्मगुण प्रकट हो सकता था वह नहीं हुआ । अतः हे परमेश्वर ! इस अधमाधम दासको तेरी ही कृपा पार कर सकती है इसलिए तार, तार, दास समझकर तार, अपना दास समझकर तार ॥ ३ ॥

स्वामी दर्शन समो निमित्त लही निर्मलो,
जो उपादान ए शुचि न थासे ।
दोषको वस्तुनो अहवा उद्यम तणो,
स्वामी सेवा सही निकट लाशे ॥ ४ ॥

भावार्थ—स्वामी श्रीवीतराग हैं, जो अन्यके कार्यके अकर्ता हैं, पर-
भावादिके अभोक्ता हैं, इच्छा लीला चपलता कौतुहल आदिसे सर्वथा रहित
हैं, क्योंकि इच्छा तो ऊनतावान् अर्थात् न्यूनतावालेमें होती है, और परमे-
श्वरतो पूर्ण आनन्दी सहजानन्दी है, इसीलिए स्वामी इच्छा रहित हैं, और
लीला भी सुखकी लालसावालेको ही होती है, और लालचीपना सुखकी ऊन-
तासे होता है, इसीकारण प्रभुमें लालचीपना भी नहीं है । ऐसे निजानन्द-
विहारी स्वामीके दर्शनके समान निर्मल निमित्तको प्राप्त करके, आत्माका उपा-
दान—मूलपरिणति यदि शुद्ध न होगी तो जानना चाहिए कि यातो वस्तुका
दोष (जीव अवगुणावृत) है, या शायद जीवका दल ही अयोग्य है,
कहना न होगा कि इस जीवकी सत्ता किस ढंगकी है ? अथवा क्या अपने
उद्यममे कुछ कमी है ? क्योंकि कठोर प्रयत्न और सतत उद्यम करनेपर तो
आत्माका सुधार अवश्य होना ही चाहिए था मगर अबतक कुछ न हुआ ।
इससे स्पष्टसिद्ध है कि—यह जीव अपनी ऊनताके कारण अपने आत्मीय गुणोंका
स्मरण नहीं करता, इसलिए अब क्या करना चाहिए ? और कोई उपाय भी
तो नहीं सूझता । यही समझ कर श्रीअर्हन् भगवान् महावीर प्रभुकी सेवाको
ही मैंने आत्म स्मरणके लिए अमोघ शस्त्र (साधन) समझा है । प्रभुसेवा
ही प्रभुकी समीपताको दिलायगी । क्योंकि बहिरात्मभाव तो इस अवस्थामें
अत्यन्त दुष्ट है । परन्तु जिनराजकी सेवनासे यह दुष्टता छूटजायगी ॥ ४ ॥

स्वामी गुण ओलखी स्वामीने जे भजे,
दर्शन शुद्धता तेह पामे ।

ज्ञान चारित्र तप वीर्य उल्लासथी,
कर्म जीपी वसे मुक्ति धामे ॥ ५ ॥

भावार्थ—स्वामी अर्थात् शासनपति, अर्हन् प्रभु, श्रीमहावीर भगवान्‌के गुणोंको पहचान कर जो प्राणी अरिहंतको भजता है उनकी सेवा करता है, वह दर्शन अर्थात् सावरण केवलज्ञान सम्यक्त्व स्वस्वरूपकी झांकी अवश्य प्राप्त करता है । उसे दर्शनकी निर्मलता होती है, यथार्थ आत्म ज्ञान भासता है, चरित्र स्वस्वरूपमें रमण करता है, तप तत्वकी एकाग्रताको प्राप्त करता है, वीर्य आत्मसामर्थ्यका उद्भव करता है, उसके उल्लाससे ज्ञानावरणादि कर्मोंको जीत (क्षय कर) ता हुआ मोक्ष-निरावरण रूप सम्पूर्णसिद्धतारूप अपुनरावृत्ति धाममें जाकर निवास करता है ॥ ५ ॥

जगद् वत्सल महावीर जिनवर सुणी,

चित्त प्रभु चरणने शरण वास्यो ।

तारजो बापजी ! विरुद निज राखवा,

दासनी सेवना रखे जोशो ॥ ६ ॥

भावार्थ—जगत् त्रय वत्सल (हितकारी) चौबीसवें महावीर जिन-वरके गुणोंको सुनकर मेरा मन प्रभुके चरण (चरित्र) रूपी शरण (मनन) में बस गया है, अतः हे प्रभो ! भो परमेश्वर ! मेरा आत्मा पलटा खाकर आत्मका समस्तसाधन करे, ऐसी शक्तिका उद्भव तो मुझमें नहीं दीख पड़ता, इसीलिए सरल भक्तिका आश्रय लेकर कहता हूं कि बापू ! मुझ दासको आप ही पारकरना, और आप अपनी तारकताका विरुद सुरक्षित रखनेके लिए इस दासकी सेवना (भक्ति) के सामने मत देखना, जो आपकी आज्ञानुसार भक्ति करता है वह निस्सन्देह पार होता है, परन्तु जगत्तारक ! मेरे लिए यह सब कुछ होना दुर्लभ है, लेकिन जिसप्रकार काठकी सङ्गतिसे लोह और पत्थरभी पार हो जाते हैं इसी प्रकार आपके संयोगसे पार हो जाऊंगा, और मुझे अब नियमरूपसे यही एक अन्तिम आधार प्रगटरूपमें दीख रहा है ॥६॥

विनति मानजो शक्ति ए आपजो,

भाव स्याद्वादता शुद्ध भासे ।

साधि साधकदशा सिद्धता अनुभवी,

“देवचन्द्र” विमल प्रभुता प्रकाशे ॥ ७ ॥

भावार्थ—प्रभो ! मेरी इतनी विनय तो अवश्य मानलेना, और मेरा यह वचन भी सरल भक्तिकी प्रेरणासे निकला है । हा वह बात मानना कि मुझे एक बार आत्मसामर्थ्य अर्पण करना, और ऐसा भाव भी प्रदान करना कि—जिसभावसे वस्तुधर्म यानी स्याद्वादकी कसौटीसे नित्य-एक-अनेक-अस्ति-नास्ति-भेद-अभेदद्वारा छहों द्रव्योंके अनन्तशुद्ध धर्म, शंकादि दूषण रहित भासने लगे । साधकदशाकी साधना करके वे भेदरत्नत्रयी, सिद्धता, निष्पन्नता, वास्तविकताका अनुभव करके उसे भोगने लगे । समस्त देवोंमें चन्द्रमा के समान सिद्ध भगवान्की विमल-निर्मल प्रभुताको प्रगट करे, अर्थात् स्याद्वाद ज्ञानके द्वारा साधकता प्रगट होती है, और उस साधकतासे सिद्धता प्रगट होती है, यही एक विलक्षण सार पद्धति है ॥ ७ ॥

गुजराती भावार्थ—कोइक अवसरे श्रीजिनागमना अभ्यासे करीने ससार भ्रमण निमित्त जे ज्ञानावरणादि आवरणे आवृत पोतानी अनन्त आत्म शक्ति जाणीने अनादि परभावानुषंगता दोषने दुःखे उद्विग्न आत्मा ते पोतानी साधकता शक्ति अणदेखतो परमनिर्यामक समान चौवीशमा श्रीवीरभगवान्नां चरण शरण निर्धारिने, श्रीमहावीरप्रभुनी आगल प्रार्थना सहित विनति करे छे जे—हे नाथ ! हे दीनदयाल ! हे प्रभुजी ! मुझ सरीखो जे तत्त्वसाधक तथा आज्ञानिर्वाह मा असमर्थ, तेने मात्र नामथी सेवक जाणी तार, तार । ए गुण-रोधक रूप दु खधी निस्तार, तुज सरीखा प्रभु बिना बीजा कोने कहुं ? जगतमां एटलं सुजश लीजे, यद्यपि प्रभु तो सुजशना कामी नथी, परन्तु उपचारे भक्ति आतुरताए कहे छे जे मुज सरीखो दास ते यद्यपि राग द्वेष असयम अनुष्ठानाशंसदिदोष, एकतादोष अनादरादिदोषरूप अवगुणे करी मर्यो छे, तो पण ताहरो कहेवाय छे । ते माटे हे दयानिधि ! भाव करुणाना तिधान ! दीन जे हुं रक, अशरण दु खित-तत्त्वशून्य-ज्ञानादिसम्पदारहित-भावदरिद्री-मार्गनो विराधक-असयमसंचारी-महाविकारी-तमारी आज्ञाथी विमुख-अनादिनो उद्धत एहवा मुझ ऊपर कृपा करीजे, ताहरी कृपा तेहीज त्राण (शरण) थशे । यद्यपि अरिहंत तो कृपावंतज छे तो नवी कृपा शी करवी छे, तो पण अर्थी विचारे नहीं, माटे अर्थीनुं ए वचन छे, जे दयावंतनेज एम कहेवाय छे, जे हे देव ! तमे दयाना भंडार छे, तमनेज अवलबे तरीश । ए सत्य ज छे ॥ ७ ॥

દાસ કેહવો છે, રાગ દ્વેષે મર્યો, જગત્માં પડ્યો, ગુણથી ર્ષ્યા કરે છે, મોહ જે મુંજિતપણું તે તત્ત્વની અજાણતા-વિપર્યાસતા, હેતુયે મોહવેરી નહ્યો, તેથી દવાળો છે, તથા લોકની જે રીત કેતાં ચાલ તે માંહે ઘણોજ માતો છે, લોકની ચાલ (ગતાનુગતિકતા) માંહે મગ્ન છે, લોકરંજનનો અર્થો છે, ક્રોધ જે તાતા ચણ્ડપરિણામ તેહને વિષે ધમધમી રહ્યો છે, જેમ ધમણ ધમતાં અગ્નિ તપે, તેમ તપી રહ્યો છે, શુદ્ધગુણ જે સમ્યગ્દર્શન-સમ્યક્જ્ઞાન-શુદ્ધચરિત્ર-ક્ષમા-દયા-માર્દવ આર્યવાદિ આત્મગુણ, તેને વિષે રમ્યો નહીં, તન્મયી ન થયો । તે રૂપ ન ગ્રહ્યું, વઢી ભમ્યો=ચતુર્ગતિરૂપ ભવચક્રમાંહે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવરૂપ સંસાર તેને વિષે હું વિષય=જે પાંચ ઇન્દ્રિયના સ્વાદ, તે માંહે માતો=કેતા મગ્ન થયો થકો એમ સંસારચક્ર અનુભવ્યું તે હવે પ્રભુ મુક્તને તાર, તાર, હે નાથ ! દીનવન્ધુ ! નિષ્કારણ દયાલ ! મુજને તાર, ભવ દુ સ્થી ડગાર ॥ ૨ ॥

કદાચિત્ કોઈ કહેશે જે આવશ્યકકરણાદિક આચરણ આદર્યું=અગી-કાર કર્યું, પરન્તુ તે સર્વ લોકોપચારથી એટલે વિષ તથા ગરલ તથા અન્યાન્યા-નુષ્ઠાનથી ભાવના ધર્મ વિના ઉપચારે અગીકાર કર્યું, તથા કોઈ કહેશે કે ઉચ્ચ-ગોત્ર યશોનામ કર્માદિકના વિપાકે જ્ઞાનાવરણીય ક્ષયોપશમના યોગે શાસ્ત્રાભ્યાસ પળ કીધો, શાસ્ત્ર ભળ્યા, શાસ્ત્રના યથાર્થ અર્થ પળ જાણ્યા, તથા અધ્યાત્મની ભાવનાએ સ્પર્શજ્ઞાનાનુભાવવિના શ્રુતાભ્યાસ કીધો, પરન્તુ શુદ્ધ અને યથાર્થ સ્યાદ્વાદોપેત ભાવધર્મ વિના શેષ ભાવધર્મની રુચિયે જે દાન-દયાદિક પ્રવર્તન કરે છે તે સર્વ કારણ સમજવાં, પરન્તુ મૂળધર્મ નથી, ધર્મ તે વસ્તુની સત્તા, આત્માને વિષે સ્વ-સ્વરૂપપણે પરિણામકતાએ રહ્યો છે । તે માંહે જે પ્રગટ્યો તે ધર્મ, એહવું શુદ્ધ શ્રદ્ધાન શુદ્ધપ્રતીતિ-તથા વઢી આત્માની સ્વરૂપ પ્રગટ કરવારૂપ રુચિ તથા આત્માના સ્વગુણને આલંબન વિના જે આચરણ તેણે આચરણે તથા શ્રુતાભ્યાસે તેહવું કાર્ય-જે કાર્યથી આત્માનું સાધન થાય, તે કોઈ નીપન્યું નહિ, જે થકી આત્મગુણ કોઈ પ્રગટે તે થયું નહિ, તે માટે અહો પરમેશ્વર ! તાહરીજ કૃપા પાર ઉતારશે, નિસ્તારશે, તે માટે તાર ! તાર ! ॥ ૩ ॥

સ્વામી શ્રીવીતરાગ જે પરકાર્યના અર્કર્તા, પરભાવાદિના અમોક્ષા, ઇચ્છા-લીલા-ચંપલતા રહિત, એટલે જે ઇચ્છા હોય છે તે તો ઋણતાવંતને છે, તે માટે ઇચ્છારહિત છે, વઢી લીલા પળ સુખનું લાલચ કરનારને હોય છે, અને લાલચી-પણું તે સુખની ઋણતાએ ધાય છે । તે માટે પ્રભુમાં લાલચીપણું નથી, એવા સ્વામીનાં દર્શન (મત) સમાન નિર્મલ નિમિત્ત લ્હીને જો એ આત્માનું ઉપા-

દાન=મૂલ પરિણતિ પવિત્ર નહિ થશે તો જાણવું જોઈયે જે વસ્તુ=જીવનો જ દોષ=અવગુણ છે, એટલે રહે એ જીવનો દલ અયોગ્ય હોય ! એ જીવની સત્તા કેવી રીતની છે ? અથવા પોતાના ઉદ્યમની ખામી છે ? કેમકે આકરે પ્રયત્ને=ઉદ્યમ કરીને તો આત્માને સમરવો જોઈયે, તો એ જીવ પોતાની ઝળાણને લીધે આત્મા સમરતો નથી । તે માટે હવે શું કરવું ? જે વીજો ઉપાય કોઈ નથી, તો શ્રીઅરિહંતની સેવા તેહીજ નિષ્ઠે નિકટ કેતા નજીકતા લાશે, કેતા પમાડશે, એટલે આ આત્મા તો હવે દુષ્ટ જેવો થઈ રહ્યો છે, પરન્તુ શ્રીજિનરાજની સેવનાથી દુષ્ટતા તજી દેશે ॥ ૪ ॥

સ્વામી જે શ્રીઅરિહંત તેહના ગુણને ઓઠાંનીને જે પ્રાણી શ્રીઅરિહંતને મજે=સેવે છે, તે દર્શન=સમ્યક્ત્વરૂપ ગુણને પામે છે, દર્શનની નિર્મલતા, પામ્યાં પછી, જ્ઞાન=યથાર્થ ભાસન, ચરિત્ર=સ્વ-સ્વરૂપમા રમણ તપ=તત્ત્વમા એકાગ્રતા-વીર્ય=આત્મ-સામર્થ્ય, તેહના ડાહ્યાસથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોને જીપીને મુક્તિ=નિરા-વરણરૂપ સમ્પૂર્ણ સિદ્ધતારૂપ ધામ=સ્થાનકમા જડીને તે વસે છે ॥ ૫ ॥

જગત્રયવત્સલ=ત્રણ જગત્ના હિતકારી, એહવા મહાવીર ભગવાન ચોવી-શમા જિનવર, તેહના ગુણ સામઠીને મારો મન પ્રમુને ચરણને શરણે વસાવ્યો છે । તે માટે હે પ્રભો ! પરમેશ્વર ! માહરો આત્મા તો પલટીને સર્વસાધન કરે, એહવી શક્તિ દેખાતી નથી, માટે મદ્રક ભક્તિએ કહું છું જે હે તાત ! હે વીન-વન્ધો ! મુજ દાસને તમે તારજો, તમારું તારકતાનું વિરુદ્ધ રાખવા માટે દાસની સેવના ભક્તિ સામુ જોશો મા, જે એ આજ્ઞા પ્રમાણે ભક્તિ કરે તો તરે, એ વાત તો સ્વામિન ! માહરામા થવી દુર્લભ છે, પણ તમારે સયોગે તરીયે, એહીજ નિયમા આધાર છે ॥ ૬ ॥”

“માહરી એટલી વિનતિ માનજો, એ પણ મદ્રિકપણાથી ભક્તિનું વચન છે, જે શક્તિ=એવી સામર્થ્ય આપજો, તે કહે છે, જે ભાવ=વસ્તુધર્મ, તે સ્યાદ્વાદરીતે નિત્ય-એક-અનેક-અસ્તિ-નાસ્તિ-મેદ-અમેદપણે છ દ્રવ્યના અનંતાધર્મ શુદ્ધ, શંકાદિ દૂષણરહિત ભાસે,=જાણપણામાં આવે, તે સાધિ=નિપજાવીને સાધકદશા તે મેદ રત્નત્રયી-સિદ્ધતા-નિષ્પન્નતા-અનુભવે=ભોગવે, સર્વદ્રેવમાહે ચન્દ્રમા સંસાર, સિદ્ધભગવાન તેહની વિમલ=નિર્મલ જે પ્રમુતા, તે પ્રકાશે=પ્રગટ કરે, એટલેસ્યાદ્વાદ જ્ઞાને સાધકતા પ્રગટે, સાધકતાથી સિદ્ધતા પ્રગટે છે, એહીજ સાર પદ્ધતિ છે ॥ ૭ ॥

દેવચન્દ્ર—

वीरस्तुति—

वीर जिनेश्वर चरणे लागुं, वीरपणुं ते मागुं रे ।

मिथ्यामोह तिमिर भय भागुं, जीत नगरुं वागुं रे ॥ १ ॥

शब्दार्थ—वीर जिनेश्वर=चौवीसवें वीर प्रभुको, चरणे लागुं=नमस्कार करता हूं, (और) वीरपणुं ते=उनके समान, वीरपणुं=शूरवीर भाव, मागुं रे=में उनके पाससे यांचा द्वारा मांग लेता हूं; (उनका वीरत्व ऐसा है कि—जिसके सन्मुख) मिथ्यामोह=मिथ्यात्व मोहनीय रूप, तिमिर भय=अन्धकारका भय, भागुं=दूर भाग खड़ा हुआ है, और—जीत नगरुं,=जयका नगारा, वागुं=रे=बज रहा है ।

भावार्थ—में चौवीसवें जिनेश्वर श्रीमहावीरस्वामीकी भाव वन्दना करता हूं, और कर्मरूप शत्रुओंको जीतनेके लिए उनमें जो योद्धापन अथवा जैसा श्रीवीर भगवान् में वीरत्व है, में भी अपनेलिए वैसाही चाहता हूं, और जिनमें मिथ्यात्व मोहनीय कर्मरूप अंधकारका भय नष्ट होगया है, और फिर जीतका डंका बजगया है ।

परमार्थ—में श्रीवीरभगवान् की भावोंसे वन्दना करके अपने लिए वीरत्व पानेकी मांग पेश करता हूं, श्रीवीरभगवान् कैसे हैं, ? जिनका कि—मिथ्यात्वादि मोह दूर होगया है, तथा कर्मरूपी शत्रुओंको पराजय करनेसे जिनका जयपटह बजने लगा है, ऐसे श्रीभगवान् को नमस्कार करके में वीरता मांगता हूं ॥ १ ॥

छउमत्थ वीरज लेइया संगे, अभिसधिज मति अंगे रे,

सूक्ष्म थूल क्रियाने रंगे, योगी थयो उमंगे रे, वी० ॥ २ ॥

शब्दार्थ—छउमत्थ=छद्मस्थ अवस्थाकी, वीरज लेइया=क्षायोपशमिक वीर्यवाली, लेइया=आत्म परिणामकी एक दशा, (उसके) संगे=संयोगके द्वारा (तथा) अभिसधिज=अभिसंधि जनित-योगाभिसन्धिजनित-योगको ग्रहण करनेकी—अपने आप ही होनेवाली इच्छासे उत्पन्न-मति=बुद्धि, (उसके) अगेरे=उसकी छायाके कारण (तथा) सूक्ष्म=आत्मिक, (और) थूल=व्यावहारिक, क्रियाने रंगे=क्रियाका समाचरण करनेके उत्साहसे (वीरभगवान्) योगी थयो=योगी बन गए, उमंगे रे=उमंगके साथ—न कि जवरदस्तीसे,

भावार्थ—छद्मस्थ अवस्थाकी क्षायोपशमिक वीर्यवाली आत्मपरिणतिके योगसे, और योगको ग्रहण करनेकी अपनी निजी इच्छासे उत्पन्न होनेवाली बुद्धिसे, आत्मिक और व्यावहारिक क्रिया करनेके उत्साह द्वारा श्रीवीर भगवान् वही भारी उमंगके साथ योगी हुए हैं ।

परमार्थ—इस गाथाका भावार्थ भलि प्रकार समझमे नहीं आता, अतः गुरुगम्यतासे इसका अर्थ समझना चाहिए । तथापि यथा मति लिखा गया है, छद्मस्थ अवस्थामें आत्माको क्षायोपशमिक वीर्यका उद्गम जव प्राप्त होता है और उस समय उसके साथ वैसी ही शुभ लेइया मिलजाती है, अतः फिर अन्वयरूप वीर्यकेद्वारा कर्मग्रहण करता है, इस कर्मग्रहण करनेकी दशाको अभिसंधिज कहते हैं, और तब फिर मति उपर्युक्त वीर्यको ग्रहण करती है ।

देहकम्पनरूप सूक्ष्म-क्रिया, और शरीरसकुचनरूप, एवं उसका प्रसरण करणरूप, प्रसारणकी क्रियाको स्थूल क्रिया कहते हैं, इस प्रकार स्थूल और सूक्ष्म क्रियाके रंगसे सब आत्मा वही उमंगसे योगी होते हैं । अर्थात् वे मन-वचन- और कायके योगको प्राप्त होते हैं ॥ २ ॥

असंख्य प्रदेशो वीर्य असंखो, योग असंखित कंखेरे,

पुद्गल गण तेणे लेशु विशेषे, यथाशक्ति मति लेखेरे ॥ ३ ॥

शब्दार्थ—असंख्य प्रदेशो=आत्माके असंख्य प्रदेश हैं, (अतः उन उन प्रदेशोंका वीर्य एकत्र करने पर) वीर्य असंखो=असंख्य—जो गिना न जाय इतना आत्म-बल है, (इसीसे आत्मा) योग असंखित=असंख्य योग-मन-वचन-काय के व्यापार, (उनकी) कंखेरे=अभिलषित अर्थको पूर्ण करनेमें समर्थ होता है, [और] पुद्गल गण=पुद्गलकी विविध वर्गणाओंको, तेणे=इसी कारण, लेशु विशेषे=लेइया विषेशसे-भिन्न भिन्न लेइयाओंसे, यथाशक्ति=शक्तिके अनुसार, मति=बुद्धि, अनुभवकित रहती है, एकके पश्चात् एक को ग्रहण करके माप करती रहती है ।

परमार्थ—आत्माके असंख्य प्रदेश हैं, और उन एक एक प्रदेशमें असंख्य वीर्य-शक्ति है, इससे असंख्य योगकी आकांक्षा उत्पन्न होती है, और योग सामर्थ्यके अनुसार आत्मा कर्म-वर्गणाके पुद्गलोंको यथाशक्ति ग्रहण करता है ॥ ३ ॥

उत्कृष्टे वीरजने वेसे, योग क्रिया नवी पेसे रे,
योग तणी ध्रुवताने लेसे, आत्मशक्ति न खेसे रे ॥ ४ ॥

शब्दार्थ—(लेकिन) उत्कृष्टे वीरजने वेसे=उत्कृष्ट कार्यके आवेशमें-जब कि सबसे अधिक वीर्य-उल्लास होता है तब, योगक्रिया=मन-वचन-कायरूपी योगका व्यापार, नवी पेसेरे=प्रवेश ही नहीं करता, होता ही नहीं, (क्योंकि उस समय) योगतणी=योगकी, ध्रुवताको=अचलताको, लेसे=लवलेशमात्र भी, आत्मशक्ति=आत्मबल, न खेसेरे=ढिगाता नहीं, योग स्थिर हो जानेके कारण ।

भावार्थ—जब आत्मामें सबसे अधिक वीर्य प्रगट होता है तब मन-वचन और कायका कर्म बंधनरूप कार्य प्रवेश ही नहीं करता, कारण यह है कि-उस समय आत्मबल है, उस योगके अचलत्वको लवलेश मात्र भी ढिगा नहीं सकता, ॥ ५ ॥

परमार्थ—उपरोक्त कथनानुसार आत्मा योगकी शक्तिके अनुसार कर्म पुद्गलको ग्रहण करता है, परन्तु यदि आत्मामें उत्कृष्ट वीर्य प्रगट होगया हो तो फिर मन-वचन-कायके योग लगभग बंद हो जाते हैं, और कर्मबन्धन-रूप क्रियासे फिर आत्मामें कर्म-बंध नहीं होता ।

योगकी ध्रुवताका लेश सब आत्माओंमें होता है, और उस लेशमात्रसे भी आत्माके आठ रुचक प्रदेश कर्मबन्धसे विरक्त (अलग) रहते हैं । यह दृष्टान्त है । अत एव ज्यों ज्यों आत्मामें उत्कृष्ट वीर्य प्रगट होता रहता है, त्यों त्यों कर्मबन्ध भी कम हो जाते हैं, और अन्तमें सम्पूर्ण वीर्यत्व प्रगट होने पर वीरभगवान्की तरह समस्त कर्मबंधका नाश हो जाता है और शुद्ध चैतन्यत्व प्राप्त होता है, अतः हे भगवान्! मुझे वीरता अर्पण करो ! ॥ ४ ॥

काम वीर्य वशे जेम भोगी, तेम आत्मा थयो भोगीरे,
सूरपणे आत्म उपयोगी, थाय तेह अयोगी रे ॥ ५ ॥

शब्दार्थ—कामवीर्य वशे=स्त्री संगकी इच्छा होने पर, वीर्य बलसे, जेम=जिस प्रकार भोगी=भोग कर्ता होता है, तेम=इसी तरह, आत्म थयो भोगीरे=आत्मा, (अपने वीर्योल्लास द्वारा अपने गुणोंका) भोगी बनता है,

(और) शूर पणे=शौर्य गुणके बलसे, आतम उपयोगी=अपने भावमें उपयोगवान् रहकर, थाय तेह अयोगीरे=वह आत्मा उसी समय अयोगी गुणस्थान पर आरूढ होता है ।

भावार्थ—स्त्रीसंगकी इच्छा होने पर वीर्य अर्थात् धातुके उल्लाससे जिस प्रकार जीव भोगकर्ता सिद्ध होता है, इसीप्रकार आत्मा अपने वीर्य उल्लाससे अपने गुणोंका भोगी बनता है, और शौर्यगुणके बलसे निजभावमें उपयोगवान् रहकर वह आत्मा तुरत अयोगी-गुणस्थानारूढ होता है ।

परमार्थ—जिसप्रकार कामी पुरुषमें वीर्यकी अधिकता होनेके कारण उसे प्रबल कामेच्छा होती है, इसीकारण पुरुष स्त्री की, और स्त्री पुरुष की इच्छा करती है, अथवा काम अर्थात् इच्छा, वह द्रव्यादिककी इच्छावाला जिस प्रकार द्रव्यकी इच्छा करता है, और पर-भावकी वाञ्छा करता है, इसी तरह आत्मा भी स्व-स्वरूपको न जाननेके कारण पर-पौद्गलादिक भोगोंकी वाञ्छा करता है ।

परन्तु जब आत्मामें शूरवीरताका संचार होनेपर वीरभाव प्रगट होता है, तब कर्मोंका क्षय होने पर अपने स्वरूपको जानता है । इससे उसे पर वस्तुओंपर अभाव-(अप्रीति) होता है, आत्मा निजगुणमें रमण करता है, मन-वचन और कर्माके योगको स्थिर करता हुआ नवीन कर्मोंको नहीं वाधता । और अन्तमें अयोगी हो जाता है । इस लिए वीरत्व प्राप्त होने पर आत्माका कार्य सिद्ध होने वाला समझ कर भगवान्के पास वीरता ही मांगी है ॥ ५ ॥

वीरपणुं ते आतम ठाणे, जाण्युं तुमची वाणे रे,

ध्यान विनाणे शक्ति प्रमाणे, निज ध्रुव पद पहिचाणे रे, वी० ॥६॥

शब्दार्थ—वीरपणुं=शूरवीरता, (उसे,) ते आतम ठाणे=वह आत्मगुणस्थानपर चढता हुआ, [परिपूर्ण होना चाहिए इस प्रकार] जाण्युं=में जान सकाहुं, [किसके द्वारा जान सकाहुं ?] तुमची=आपकी, वाणे रे=वाणी द्वारा-आपके प्रतिपादन किए हुए आगम द्वारा, (तथा) ध्यान विनाणे-शक्ति

प्रमाणे=अपनी शक्तिके प्रमाणसे ध्यान और विज्ञानसे, निज=अपना, ध्रुवपद= (परिणामकी स्थिरताको पाकर) शांतिरूप अचल पद, पहिचाणे=पह चानने से ।

भावार्थ—आत्मगुणस्थानपर चढतेसमय परिपूर्ण शूरवीरता होनी चाहिए जिसे मैं अब जान सका हूं, किसलिए ? आपकी वाणी द्वारा, अर्थात् आपके उपदेशसे, पुनः मेरी निजी शक्ति के अनुसार ध्यान और विज्ञानके साहाय्यसे भी कुछ जाना है, यानी ध्यान और विज्ञानका जितना बल होता है, उतना ही, अथवा उसी प्रमाणमें अपनी वीरताका स्थिरपद जीव इन निमित्तोंसे पहचान लेता है ।

परमार्थ—भगवान् के पाससे वीरताकी यांचा का विचार करते समय भगवान् के प्रतिपादन किए हुए उपदेशका स्मरण हुआ, इससे स्वयं ही प्रसन्न होकर कहता है कि प्रभो ! मेरी जो जो भूल हुई हैं उनका मुझे मान हुआ, अब तक मैं आपसे यही विनति करता रहा था कि—मुझे वीरता अर्पण करें, परन्तु मांगसे पहिले आपने फर्माया है कि—समस्त आत्माएँ मेरे समान हैं । अतः जो वीरतामें पहले आपसे माग रहा था, वही वीरता मुझमें भी है । परन्तु खेद है कि इस बातकी मुझे जरासी भी खबर न थी, परन्तु आपकी वाणीसे—आपके तत्त्वपूर्ण उपदेशसे मुझे विश्वास हुआ है कि वह वीरता मुझमें भी पर्याप्त और अखंड है ।

तब यह प्रश्न होता है कि—जब आपके समान वीरता अपनेमें भी है तब तुम उसे क्यों नहीं जानते थे ? और भगवान् ने कहा है कि—इसके अतिरिक्त वीरता अपने आत्मामे है, इसका प्रत्यक्ष अनुभव हो सकता है, इसी प्रकार गुरु परम्परासे यदि विशेष ज्ञान प्राप्त हुआ हो तो उससे भी अनुभव हो सकता है, जिस प्रकार ध्यान और ज्ञानकी विशेषता है, इसी प्रकार आत्मानुभवकी भी विशेषता जाननी चाहिए । मुमुक्षुओंको ज्ञान और ध्यान को गुरुगमतासे जान कर आत्मानुभव करनेमें प्रवृत्ति करनी चाहिए, क्योंकि इम स्तवनका आशय यही है, और हमारी धारणा भी यही है ॥ ६ ॥

आलम्बन साधन जे त्यागे, पर परिणतिने भागे रे,

अक्षय दर्शन ज्ञान वैरागे, 'आनन्दधन' प्रभु जागे रे, ॥ ७ ॥

शब्दार्थ—[पूर्ण वीर्योलाससे शूरवीर बन कर] आलंवन=असमर्थ दशमें लियाहुआ आश्रय, (तथा) साधन=समस्त साधन-उपकारण, (उनको) जो=जो महात्मा, त्यागे=छोड़ देते हैं, पर परिणति=आत्मासे अन्य-पुद्गलादिका स्वभाव (उससे), भागेरे=दूर होजाता है, (वह) अक्षय=जिसका क्षय न हो, ऐसे शाश्वत, दर्शनज्ञान वैरागे=ज्ञान-दर्शन और चरित्रके द्वारा, आनन्दधन=आनन्दसे भरपूर, प्रभु=परम समर्थ-परमात्मा-ईश्वर, (होकर) जागेरे=(सदैव) ज्ञानसे जागृत रहता है ।

भावार्थ—सम्पूर्ण वीर्योलाससे शूर वीर होकर जो पुरुष असमर्थ दशमें पहले लिए हुए आलंवनों को और समस्त (अत्यावश्यक) उपकरणोंको भी छोड़ देता है, उस आत्मासे पर जो पुद्गलादिका विभाव है वह दूर होजाता है, पुनः वह महात्मा पुरुष जिसका कभी क्षय न होने पावे, ऐसे शाश्वत ज्ञान-दर्शन और चरित्रसे, आनन्दपदसे भरपूर परमात्मारूप होकर सदैव ज्ञानपूर्वक जागता रहता है, अथवा 'आनन्दधन' कवि कहते हैं, कि-प्रभु-आत्मा जाग जाता है, यानी अनादिकी ऊधमेंसे आत्मा जागृत हो जाता है अर्थात् विभावदशको त्याग कर स्वयं परमानन्दरूपमें मग्न हो जाता है ।

परमार्थ—आत्मा अनादिकालके पुद्गल-सम्बन्धी आधारसे अपना कार्यकरना त्यागदेता है, तब आत्माका अखंड-शुद्ध-चैतन्यत्व सम्यग् ज्ञान-दर्शन और चरित्रद्वारा प्राप्त करता है । और अनादि-कालसे आत्मा जिस पुद्गलके सगमें पड़ा ऊंध रहा है, उसीसमय जग कर स्वयं अपने स्वरूपको प्राप्त करता है अथवा 'आनन्दधन' कवि कहते हैं कि-यह आत्मा पर वस्तुका सग छोड़दे और अपना निजी अवलम्ब रक्खे, तथा परानुयायीपन छोड़दे तो उस रत्नत्रय के आराधनसे यह आत्मा तुरन्त मोक्षको प्राप्त होता है, ॥ ७ ॥

गुजराती भावार्थ—चोवीसमां जिनेश्वर श्री महावीर स्वामीना चरणोमा हुं वन्दन करुं छुं अने कर्मरूपी शत्रुओने हणवामा जे योद्धापणु, अथवा जेवुं श्रीवीर भगवान्नु वीरपणुं छे, तेवुं वीरपणुं हुं मागुं छुं, वळी जे प्रभुनो मोहनीय कर्मरूपी अन्धकार-भय नष्ट धयो छे, अने कर्मरूप शत्रुओनो पराजय करवायी जेमनो जयपटह वाग्यो छे, एवा श्रीवीरभगवान्ने पगे लागीनें हुं वीरपणुं मागुं छुं, ॥ १ ॥

આ ગાથાનો ભાવાર્થ મને વરાવર સમજાયો નથી, માટે ગુરુગમથી ધારવો, તો પળ યથામતિ લક્ષ્યો છે, છદ્ધસ્થાવસ્થામાં આત્માનું ક્ષાયોપશમિ-ક વીર્ય હોય છે, અને તેની સાથે તેવીજ લેશ્યા મળે છે, એટલે જોડાયેલાં વીર્યે કર્મ-ગ્રહણ કરે છે, આ કર્મ ગ્રહણ કરવાની દશાને અભિસંધિજ કહે છે, અને મતિ ઉપર્યુક્ત વીર્યને ગ્રહણ કરે છે ।

દેહકમ્પનરૂપ સૂક્ષ્મ ક્રિયા અને શરીર સંકોચવા રૂપ તેમજ તેનો પ્રસાર કરવારૂપ પ્રસારણની ક્રિયાને સ્થૂલ ક્રિયા કહે છે, એટલે તે મન-વચન અને કાયના યોગને પામે છે । ॥ ૨ ॥

જેની સંખ્યા ન આવે તે અસંખ્ય કહેવાય. આત્માના અથવા બીજા દ્રવ્યોના સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ આકાશના વિભાગમાં રહેલો જે ભાગ તે પ્રદેશ કહેવાય છે । આત્માના આવા અસંખ્ય પ્રદેશો છે, અને તે એકે એક પ્રદેશમાં અસંખ્ય વીર્ય છે, તેથીજ આત્મા મન-વચન-અને કાયના અસંખ્ય યોગની કાક્ષા-અભિ-લાષા થાય છે, અર્થાત્ તે યોગો સાધ્ય-પ્રગટ કરવાને સમર્થ છે, અને તે હેતુથી પુદ્ગલની જુદી જુદી વર્ગણાઓને વિવિધ પ્રકારની લેશ્યાઓથી શક્તિમુજવ બુદ્ધિ-લેખી રહે છે, અર્થાત્ એક પછી એક ગ્રહણ કરીને માપતી રહે છે ॥ ૩ ॥

આત્મા યોગની શક્તિને અનુસારે કર્મપુદ્ગલ ગ્રહણ કરે છે । પળ જો આત્મામાં ઉત્કૃષ્ટ વીર્ય પ્રગટ થયું હોય તો પછી મન-વચન-કાયના યોગ લગ ભગ વંધ થાય છે, અને કર્મવાંધવા રૂપ ક્રિયા થી આત્મામા કર્મવંધ રૂપો નથી ।

યોગની ધ્રુવતાનો લેશ વધા આત્મામા હોય છે, અને તે લેશમાત્રથી પળ આત્માના આઠ રુચક પ્રદેશ કર્મ વંધથી વિરક્ત રહે છે, એ દૃષ્ટાન્ત છે । માટે જેમ જેમ આત્મામા ઉત્કૃષ્ટ વીર્ય પ્રગટ થાય, તેમ તેમ કર્મવંધ કમતી થાય, અને છેવટે સમ્પૂર્ણ વીર્યપણું પ્રગટ થતા વીર ભગવાનની પેઠે સમસ્ત કર્મ-વન્ધનો નાશ થાય, અને શુદ્ધ ચૈતન્યપણું પ્રગટ થાય તેવું છે । માટે હે ભગવાન! મને વીરપણું આપો ! ॥ ૪ ॥

જેમ કામી પુરુષમાં વીર્યનો વધારો થતા તેને પ્રવલ કામેચ્છા થાય છે, તેથી પુરુષ સ્ત્રીની અને સ્ત્રી પુરુષની ઇચ્છા કરે છે । અથવા કામ એટલે ઇચ્છા, તે દ્રવ્યાદિકની ઇચ્છાવાલો જેમ દ્રવ્યની ઇચ્છા કરે છે, અને પરમાવને વાછે

છે, તેમ આત્મા પળ સ્વ-સ્વરૂપના અજાણપણાથી પર જે પુદ્ગલાદિક તેના ભોગની વાન્છા કરે છે ।

પળ જ્યારે આત્મામાં શૂરાપણું અથવા વીરપણું પ્રગટ થાય છે, ત્યારે કર્મોનો ક્ષય થતાં તે પોતાનું સ્વરૂપ જાણે છે, તેથી પર વસ્તુપરથી તેને અભાવ થાય છે, આત્મા પોતામાં રમણ કરે છે, મન વચન અને કાયના યોગને સ્થિર કરી નવાં કર્મો વાંધતો નથી, અને છેવટે અયોગી પળ થાય છે । તેથી વીર્યપણું પ્રાપ્ત થતાં આત્માનું કાર્ય થવાનું જાણી પ્રભુ પાસે વીરપણું માગ્યું છે । ॥ ૫ ॥

મગવાન પાસે વીરપણું માગવાનું વિચાર કરતા મગવાને કરેલા ઉપદેશનું સ્મરણ થયું । તેથી પોતેજ સુશીથઈને કહે છે કે હે પ્રભો ! મારી જે ભૂલ છે, તે મને જણાઈ, અત્યાર સુધી મેં આપને વિનંતિ કરી કે મને વીરપણું આપો, પળ મારી માગણી પહલા આપે કહેલું છે કે તમામ આત્મા મારા જેવા છે, એટલે જે વીરપણું હું આપની પાસે માગું છું, તે વીરપણું મારામાજ છે, પળ તે વાતની મને સ્વર ન હતી, પરન્તુ આપની વાણી થી એટલે આપના ઉપદેશથી મારી સ્ત્રી થઈ છે કે તે વીરપણું મારામાં છે ।

ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યારે વીરપણું તમારામાં છે તો તમે કેમ ન હોતા જાણતા ? અને મગવાને કહ્યું છે કે તે શિવાય વીરપણું પોતાનાં આત્મામાં છે । તે જાણવાને વીજું સાધન છે કે કેમ ? તેનો ઉત્તર કહે છે કે ધ્યાન કરવાથી વીરપણું પોતામાં ઉદ્ભવ થાય છે, અને તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ શકે છે તેમજ ગુરુપરમ્પરાથી વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તો તેથી પળ અનુભવ થઈ શકે છે, જ્ઞાન અને ધ્યાનની જેમ વિશેષતા થાય છે તેમ આત્મ અનુભવની પળ વિશેષતા જાણવી, મુમુક્ષુઓએ જ્ઞાન અને ધ્યાનને ગુરુગમથી જાણી આત્મઅનુભવ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી એ આ સ્તવનનું રહસ્ય છે એમ હું ધારું છું ।

આત્મા પુદ્ગલના આધારથી પોતાનું કાર્ય કરવાનું ત્યાગે, અને પુદ્ગલનું આલમ્બન જો છોડી દે તો અલ્પ શુદ્ધ ચૈતન્યપણું સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન અને ચરિત્રવર્ધે પ્રાપ્ત કરે, અને અનાદિકાલથી આત્મા જે પુદ્ગલના સંગમાં ઝંઘલેલો પડેલો છે, તે જાગીને પોતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે, અથવા આનન્દઘન કવિ કહે છે કે આત્મા પર-વસ્તુનો સંગ છોડે, પોતાનું અલમ્બન રાખે, અને પરાનુ-યાયી પળ તજે તો રત્નત્રયીના આરાધનથી મોક્ષ પામે ।

[આનન્દઘન]

वीरस्तुति-

धन धन जनक 'सिद्धारथ' राजा, धन त्रिशला देवी मात रे प्राणी ।
 ज्यां सुत जायो गोद खिलायो, वर्धमान विख्यात रे प्राणी,
 श्रीमहावीर नमो 'वर णाणी,' शासन जेहनो जाण रे प्राणी,
 प्रवचन सार विचार हिए में, कीजे अर्थ प्रमाण रे प्राणी, २
 सूत्र-विनय-आचार-तपस्या-चार प्रकार समाधि रे प्राणी,
 ते करिये भवसागर तरिये, आतम भाव आराधि रे प्राणी, ३
 ज्यों कंचन तिहुं काल कहीजे, भूषण नाम अनेक रे प्राणी,
 त्यों जगजीव चराचर योनि, है चेतन गुण एक रे प्राणी, ४
 अपणो आप विषे थिर आतम, सोऽहं हंस कहाय रे प्राणी,
 केवल ब्रह्म पदारथ परिचय, पुद्गल भरम मिटाय रे प्राणी, ५
 शब्द-रूप-रस गंध-न जामे, नहीं स्पर्श-तप-छांह रे प्राणी,
 तिमिर-उद्योत-प्रभा-कछु नाहीं, आतम अनुभव मांहि रे प्राणी, ६
 सुख-दुःख जीवन मरण अवस्था, ए दशप्राण संगत रे प्राणी,
 इण्ठी भिन्न विनयचंद रहिये, ज्यों जलमें जलजात रे प्राणी, ७

भावार्थ—'सिद्धार्थ' राजा और 'त्रिशला' देवी राणीको धन्यवाद है, जहा 'वर्धमान' जैसे पुत्र उत्पन्न हुए, उन्होंने अपने अकमें उसको खिला रमा कर अपनी होंस पूरी की, और वर्धमान नामसे तो तीनों लोकमें विख्यात हुए, अपर नाम महावीर भगवन् ! जो श्रेष्ठ और निर्मल केवलज्ञान युक्त हैं, जिनका इस समय शासन काल प्रचलित हो रहा है, और भावी कालमें भी १८५०० वर्ष तक चलेगा, उन्हें मेरा योग और करणकी शुद्धिसे नमस्कार है, जिनके प्रवचनका सार आत्मभान और परमात्म विचार है । यदि उसका मनन और निदिध्यासन किया जाय तो यह आत्मा मोक्षकी पूर्ति शीघ्र ही कर सकता है ।

ज्ञात-नन्दन महावीरप्रभुने 'सूत्र' 'विनय' 'आचार' और 'तपस्या' ये चार प्रकारकी समाधि भव्य प्राणिओंके कल्याणके अर्थ प्रतिपादन की हैं,

जो जितेन्द्रिय संयमी सदैव अपने आत्माका विनयसमाधि-श्रुतसमाधि-तपः समाधि और आन्तरसमाधिमें रमण करते हैं वास्तवमें वे सब पण्डित होते हैं।

विनय समाधिके चार प्रकार—विनय समाधिके चार भेद इस प्रकार हैं जिस गुरुके पाससे शिक्षण प्राप्त किया है, उस गुरुको महा उपकारी समझकर उसकी सेवा करे, उसके समीपमें रहकर विनयका समाचरण करे। गुरुके वचनका यथार्थ रूपमें पालन करे। और विनयी होनेपर अहंकारी न बने। मोक्षार्थी साधक सदा हितशिक्षाकी इच्छा रखता है, उपकारी गुरुकी सेवा करता है, गुरुके समीपमें रह कर उनके वचनका पालन करता है, और अभिमानमें मदसे गर्विष्ठ नहीं बनता। वही विनय समाधिका आराधक समझा जाता है।

श्रुत समाधिके चार प्रकार—“अभ्यास करनेसे मुझे सूत्र सिद्धान्तका परिपक्व ज्ञान होगा” यह समझ कर अभ्यास करता है, “अभ्यास करनेसे मेरे मनकी एकाग्रता होगी” यह जानकर श्रुतका अभ्यास करता है। “अपने आत्माको उत्तम और सद्धर्ममें परिपूर्णतया स्थिर करूंगा” यह मान कर अभ्यास करता है, यदि मैं समता पूर्वक धर्ममें स्थिर रहूंगा तो औरोंको भी धर्ममें स्थापन कर सकूंगा। श्रुतसमाधिमें अनुरक्त रहनेवाला साधु सूत्रोंको पढ़कर ज्ञानकी, एकाग्र चित्तकी, धर्मस्थिरताकी तथा औरोंको धर्ममें स्थिर करनेकी शक्तिका सम्पादन करता है, अतः साधकको श्रुतसमाधिमें तल्लीन रहना चाहिए।

तपः समाधिके चार प्रकार—सच्चा साधक इस लोकके स्वार्थ-सुखके लिए तप नहीं करता, परलोक स्वर्ग सुखके लिए तप नहीं करता; कीर्ति, वर्णन (श्लाघा) के लिए भी तप नहीं करता, और पाप कर्मको बखेरने-वाली निर्जराके अतिरिक्त किसी भी अन्यकारणसे तप नहीं करता, वही तपसमाधिके योग्य होता है। तपसमाधिमें सदैव लगा रहनेवाला साधक भिन्न-भिन्न प्रकारके सद्गुणोंके भण्डाररूप तपमें सदैव तन्मय होता है। किसी भी प्रकारकी आशा रखे बिना कर्मक्षीण करानेवाली निर्जरा भावनाके लिए प्रयत्न करे तो तपकेद्वारा वह पुराने पापकर्मोंको दूर कर सकता है।

आचार समाधिके चार प्रकार—कोई भी साधक इस लोकके स्वार्थकी पूर्तिके अर्थ श्रमणके सदाचारोंका सेवन नहीं करता, पारलौकिक

स्वार्थके लिए भी सदाचारों का सेवन नहीं करता । कीर्ति-वर्ण-शब्दके लिए भी साधुके आचारोंका पालन नहीं करता । (अर्थात्) अर्हन्देवके फर्मानके मुजब निर्जराके हेतुको छोड़ कर किसी भी स्वार्थके लिए आचारका पालन न करके मात्र निर्जरार्थ ही आचार पालन करता है । जो साधक दमितेन्द्रिय है, सच्चरित्रसे आत्मसमाधिका अनुभव करता है, महावीरके वचनोंमें अपनेको अर्पण कर चुका है, वाद-विवादसे विरत और सम्पूर्ण धार्मिकभावको पाकर जिनका आत्मा मुक्तिके निकट हो जाता है । वह साधक इन चार समाधियोंसे आत्माका आराधक होकर-सुविशुद्ध होकर चित्तकी सुसमाधिकी साधने लगकर परमहितकारी और अपना एकान्त सुखकारक कल्याणस्थान खुद ही प्राप्त करता है । समाधिसे जन्म और मरणके चक्रसे मुक्त होकर शाश्वत सिद्ध होता है । यदि थोड़े बहुत कर्म बाकी रहगए हों तो महान् ऋद्धियुक्त उच्च और सर्वोत्तम कोटिका 'देव' होता है ॥ ३ ॥

आत्मा सुवर्णकी तरह है, आभूषणोंकी तरह वह पर्यायी है, चराचर जगत् और चौरासीलाख जीवयोनि चारगति इसके पर्याय हैं । परन्तु चेतना गुण सबका एक है, समान है, किसीका किसीप्रकारसे अन्तर नहीं है ।”

‘अपने आत्माको निजस्वभावमे स्थापन कर, तब सोहं का भास होगा, इस अनुभवके पश्चात् (हंस) परमात्मरूप (स्वच्छ) हो जायगा, परभावको छुड़ाने वाला केवल-ब्रह्मपदार्थका परिचय पुद्गलपरिणतिका भरम मिटा देगा । इसीका अभ्यास चरित्र-आत्म रमणता है, जो कर्मरजको छानकर आत्मद्रव्यको पृथक् प्रगट करदेता है ।”

“इस आत्मामें शब्द-रूप-रस-गंध-स्पर्श-आतप-छाया-अन्धकार-उद्योत-प्रभा-आदि कुछ भी नहीं है, और आत्म-अनुभव होनेपर बाह्य पदार्थोंका मोह और ये दश जड वस्तुएँ आत्माके पास कभी फटक ही नहीं सकती ।”

“तथा सुख-दुःख जीवन-मरण-सम्बन्धी अवस्थाएँ इन १० बाह्य प्राणोंके साथ हैं, इनका पवित्र और स्थायी-प्राणोंके साथ कोई सम्बन्ध नहीं, विनयधर्मकी साधनामें चन्द्रमाके समान उच्च और पवित्र महावीर प्रभु उनसे इस प्रकार भिन्न हैं जिस प्रकार प्रखर कीचड़ और गंभीर जलसे उत्पन्न होकर कमलदल पानी और कीचड़से अलग रहता है । ७

विनयचंद (कुम्भट)

महावीर धुई नो गुजराती काव्यानुवाद

आज सुधर्मा कहेता प्यारा जंबुने, वीरप्रभुना पंचम गणधर धीरजो,
 संयमसागर शिष्य बडा ते जंबुजी, पूछे गुरुने अम भांगो गंभीर जो ।
 कहो गुरु आ भवसिंधु उतारवा, कोणे आप्यो उत्तम अमने धर्म जो,
 साधु संघने अन्य पंथना सज्जनो, पूछे आवी धर्म तणो सौ मर्म जो ।
 अनन्य मंगल धर्म दीधो जे व्यक्तिए, ते समजावो टळवा सौ अनर्थ जो,
 गुरु ज्ञानी छो आप महा आ विश्वमां, तेथी पूछुं प्रश्न तणो हुं अर्थ जो १
 कहो स्वामी ते ज्ञान धरे कइ जातना, कइ पंक्तिना तेना दर्शन शील जो,
 श्रवण कर्तुं के जोयुं जे आपे प्रभु, बोलो ! खोली दिलना द्वार अखिल जो २
 मधुर वाणी आ सुणी सुधर्मा बोलीया, जाणे चाली सुधा शब्दनी धारजो,
 विश्वसकळनो दुःख जाणतो नाथ जे, वीरप्रभु ते आव्या आ संसार जो ।
 कर्मरिपु संहार करी ते पामीआ, अनन्त दर्शन-ज्ञान तणो मंडार जो,
 सूक्ष्म विषये दृष्टि तेनी स्थिर छे, कुशल प्रभु ते दीप्या जग मोझार जो ३
 सर्व दिशामां वसता जे त्रस स्थावरो, मान्या तेने 'नित्य' अने 'अनित्य' जो
 द्रव्य थकी तो मानी तेनी नित्यता, पर्याये तो मान्या छे अनित्य जो ।
 घोर तिमिर जे विश्व महीं व्यापी रह्युं, अनन्य दीपक तेहना छे भगवान् जो
 सर्व जीवोपर राखीने समभावने, अर्पण कर्ता धर्म तणुं तो पान जो ४
 सर्वदर्शी सर्व विषयने जाणता, जीत्या चारे मति-श्रुत आदि ज्ञान जो,
 केवळज्ञानी निज आत्मांमां स्थिरते, शुद्धचेरितनां गातां जन गुणगाने जो
 सर्वपुरुषमां पुरुषोत्तम ते ज्ञानी छे, परिग्रह केरो सग नहीं तलभार जो,
 लोक तणा तो भय तेने नहि पामता, जन्ममर्णनो स्पर्श नहीं लगार जो ५
 प्रज्ञा तो बहु तीव्र हती भगवान्नी, बन्धन विण ते करता सदा विहार जो,
 भवसिन्धुनी पार गया छे स्वामी ते, पाम्या ते श्री अनन्त ज्ञान मंडार जो ।

મહાતપસ્વી તપસ્યા કરતા ધોરને, સૂર્ય સમું દીપે છે તેનું જ્ઞાન જો,
 વૈરોચનને સૂર્યસમા તે ચાલતા, જગત્ મહિં જે વ્યાપ્યા સહુ અજ્ઞાન જો ૬
 સ્વર્ગ મહિંતો સહસ્ર દેવો શોભતા, રૂપગુણમાં સૌથી શોમે ઇન્દ્ર જો,
 સર્વલોકની શોભા મહિં તે શોભતા, અતિપ્રભાવી જ્ઞાતૃપુત્ર મુનીન્દ્ર જો ।
 ઋષભ આદિ ચૌવીસ તીર્થંકર થયા, જેથી પ્રસર્યો સર્વ શ્રેષ્ઠ જૈન ધર્મજો,
 જૈનધર્મનો નેતા તે મહાવીર છે, કાશ્યપ કુલમાં થઈને ભાંગ્યો ભર્મ જો ૭
 મહેરામણનો પાર કદી નહીં આવતો, તેમ પ્રમુની બુદ્ધિનો નહીં પાર જો,
 દ્રવ્યક્ષેત્રને કાલ-ભાવના માપથી, અક્ષયસાગર વીર જ્ઞાન અપાર જો ।
 નિર્મલ જલ તો મહેરામણનું દીપતું, તેમ પ્રમુની જ્ઞાનજ્યોત ફલકાય જો,
 કષાયકાપી કર્મમુક્ત પામ્યા થકી, દેવાધિપ તે ઇન્દ્ર સમા લેખાય જો । ૮
 વીર્યવાનમાં અનન્ત વીર્યે શોભતા, જે વીર્યની જગમાં છે નહિ જોડ જો,
 ગિરિ વૃન્દમાં ગિરિ નહીં મેરુ સમો, મેરુ સમ જે શોમે જગમાં શ્રેષ્ઠ જો ।
 દેવ સકલતો મોજ માણતા મેરુ થી, તેમ પ્રમુથી પામે સૌ આનન્દ જો,
 રંગ ચંદને ગુણો રમ્ય છે મેરુના, ગુણો પ્રમુના આપે પરમાનન્દ જો ૯
 ગિરિરાજ તે ડુંગરો યોજન લાસ છે, પૃથ્વી પરથી સહસ્ર નવાણું થાય જો,
 પૃથ્વી તલમાં સહસ્ર યોજન એક છે, અતિ મનોહર કંડક જેને હોય જો ।
 ઊપર કંડકે પંડકવન વિરાજતું, તે તો જાણે ધ્વજા ગિરિની થાય જો,
 ગિરિરાજ એ વ્યાપક છે મધ્યલોકમાં, જ્ઞાન પ્રમુના એવા વ્યાપક હોયજો ૧૦
 ગિરિરાજ તે ગગન ટોચને પહોંચતો, નીચે તો તે કરે ભૂમિમાં વાસ જો,
 ઊર્ધ્વ અધોને તિર્યક્ લોકે વ્યાપ્ત છે, વિમાન જ્યોતિષ્ક ફરતું તેની પાસજો
 ગિરિરાજની સ્થિતિ છે ત્રિલોકમાં, નન્દનવન તો આવ્યાં તેમાં ચાર જો
 અનેક વનના ક્રીડાસ્થલ ત્યાં શોભતાં, ઇન્દ્રદેવની ક્રીડાનો નહિં પારજો ૧૧
 દેવ રમે ત્યાં સુખવિલસે વિધવિધના, સુંદરધ્વનિઓ આનંદની સંમળાયજો,

प्रतिध्वनि तो 'तेज' थकी पण तीव्र छे, कंचनवर्णी पृथ्वीसम सोहायजो
 गिरिराजमां प्रतिध्वनि जे थाय छे, एवी प्रभुनी ध्वनि दिव्य संभळाय जो,
 गिरिराज तो दुर्घट छे सौ प्राणीथी, कंचन रंगी दुर्घट वीर गणाय जो १२
 पृथ्वी मध्ये गिरिराज उमो रह्यो, सूर्यकांति सम सोहे पृथ्वी मांय जो,
 विघ विघ रत्ने रंग चित्र विचित्र छे, सूर्यसमां ते शोभे दशदिश मांय जो ।
 गिरिराज सम ऋषिवर्गमां महावीर, उज्ज्वल मेरुसम शोभे ते अंग जो,
 मेरु सम ते अष्टलक्ष्मी उपेत छे, स्वयं प्रकाशी बीजो सूर्य निशंक जो १३
 उपमा प्रभुनी मेरु विण ना थइ शके, तेथी गायं मेरुनां गुणगानजो,
 ए उपमाए वीरप्रभुना गुण तु, समजी लेजे दर्शन शीलने ज्ञान जो,
 जेवी छे आ जाति-कीर्ति मेरुनी, तेवी जाति-कीर्ति प्रभुनी मान जो,
 गिरिराज तो व्यापक छे मध्यलोकमां, लोकालोके प्रभुनां दर्शन ज्ञानजो,
 गिरिवृन्दमां निषधसम लांबो नहि, गोळाकारे 'रुचक' विण नव होय जो,
 नौतम तेवी प्रज्ञा प्रभुनी धारवी, मुनिवर्गमां श्रेष्ठ वीर गणाय जो १५
 विश्वधर्ममां जैनधर्म प्रधान छे, दीधुं रुडुं धर्म तणुं ए दान जो;
 सर्वध्यानमां शुक्लध्यान अति श्रेष्ठ छे, धरता एवु उत्तम शुक्ल ध्यान जो,
 शुक्लध्यान वळी फीणसमुं छे श्वेत ते, जेवो धोळो शंख बहु सोहाय जो,
 चद्रसमुं ते उज्ज्वल निर्मळ मानवु, श्वेत रंगथी वीर शुभ्र गणाय जो १६
 वीर महर्षि मुक्तिदशाने पामिआ, परम स्थान ए लोक महिं लेखाय जो,
 भस्म कर्या छे कर्मरिपुना शेषने, कर्मयोगमां कर्मवीर मनाय जो;
 क्षायिक दर्शनने क्षायिक चारित्रथी, क्षायिक ज्ञाने सिद्धि पाम्या नाथ जो
 ए सिद्धि तो आदि-अनन्ती जाणवी, विजय कर्यो छे राग-द्वेषनो साथजो;
 विजय कर्याथी मोक्ष आदिने पामीआ, वाल्या जेणे सघळां पाप स्थानजो,
 पापस्थानो फरी सजीवन थाय नहिं, तेथी सिद्धि जम्बू अनन्ती मानजो १७

वृक्ष महीं तो शाल्मलीने जाणवुं, काननमां नहिं नन्दनवननी जोडजो,
 शाल्मलीने नन्दनवनना आशरे, सुपर्ण सरखा देव करे प्रमोद जो
 शाल्मलीने नन्दनवन तो क्यां मळे, अद्वितीय स्थानो लोक महीं पंकायजो,
 शाल्मलीने नंदनजेवा जंबूजी, वीर बुद्धिने ज्ञान चरित अंकाय जो १८
 शब्दमहीं तो मेघशब्द क्यांथी मळे? मेघतणुं तो गंभीरगर्जन होय जो,
 ग्रहोमहीं तो चंद्र सम छे ग्रह नहि, मनहर जेनी शीतळता प्रसराय जो;
 सुगन्धिओमां मलयजसम छे वासक्यां? लोकमहीं ए चंदन श्रेष्ठ गणायजो,
 मेघ चंद्रने मलयज जेवा जाणवा, मुनिवर्गमां वीरना विरक्त भाव जो १९
 सिंधु महीं तो स्वयंभू रमण जाणवो, क्रीडा करता देवो ज्यां सहर्ष जो,
 भवनवासीमां भव्य नागकुमार छे, भव्यरूपथी मनपामे उत्कर्ष जो;
 सर्व रसोमां ईक्षुरसने जाणवो, मधुरताथी मनहुं शीतल थाय जो,
 ईक्षु-स्वयंभू-देवनाग सम वीरला, वीरप्रमुना प्रधान तप जप होय जो २०
 हस्ती महीं ऐरावत सम छे हस्ती नहिं, पशु महीं तो सिंहकेसरी एक जो,
 निर्मळ जळमां गंगाजळने जाणवुं, विहंगोमां गरुड एक निशंक जो;
 ऐरावत मनगमतीलक्ष्मी लावतो, लाव्या लक्ष्मी त्रिशला घर वीर जोध जो,
 गरुड-गंगा-ऐरावतने हस्ती सम, मोक्षवादीमां वीरना मुक्ति बोध जो २१
 योद्धाओमां वासुदेव मशहुर छे, प्रिय पुष्पमां पंकज सम नव कोय जो,
 क्षत्रीओमां चक्रवर्ती प्रधान छे, विरल गुणना विरलां स्थानो होय जो;
 वासु तणुं वळ अष्टापद वीशलाखनुं, पंकजने छे नवली मीठी वास जो
 वासु-कमळने चक्रवर्ती सम जाणवा, ऋषिवर्गमां वीर महर्षिखास जो २२
 दान महीं तो अभयदानने जाणवुं, सत्य महीं तो 'निर्वद्य' निश्चित जो,
 सर्व तपो मां ब्रह्मचर्य विशिष्ट छे, आत्मवळनी जागे तेथी ज्योत जो,
 अभयदानथी दूर जती हिंसा सहु, निरवद्यथी परपीडा नवी थाय जो,

ब्रह्मचर्यथी उत्तमवळ तो आवतुं, लोक महीं एम, उत्तम वीर मनाय जो २३
 सुरपदोमां सर्वार्थसिद्धि श्रेष्ठ छे, सुधर्म केरी सभा अनुपम थाय जो,
 सर्वधर्म तो श्रेष्ठ मुक्तिने मानता, जीव मात्रनो परम हेतु ते होय जो;
 सर्वार्थसिद्धिना सुखनी तो वातशी, सौधर्म केरी सभा अनेरी होय जो,
 रतिमुक्तिनी वाणी तो नहिं कहीशके, प्रभुसमा उत्तमज्ञानी नवकोयजो २४
 परिषहो तो धरे पृथ्वी सम नाथ ते, पृथ्वीवत् ते सौनो छे आधार जो,
 अष्ट कर्मने नष्ट कर्मां ते स्वामी ए, कर्मां गृह्णीने अभिलाष संहार जो,
 पाम्या छे ते ज्ञान महा उपयोगनुं, प्रयास विण ते जाणे वस्तु रूप जो,
 अनन्तभवने तरी गया छे वीर ते, अनन्तचक्षु नित्य अभयस्वरूप जो २५
 महारिपुजे आत्मदोष संसारना, क्रोध मानने मोह लोभ पर्याय जो,
 दूर करीने अर्हत् पदने पामीआ, करे करावे पाप नहीं ऋषिराय जो २६
 विध विध पंथो लोक महीं चाली रह्या, क्रियावादीके अक्रियवादी कोय जो
 रमे कोई अज्ञानवाद के विनय मां सर्व पंथना ज्ञान वीरने होय जो;
 क्रियावादीनी मुक्ति क्रिया मां रही, अक्रियवादी समजे मुक्ति ज्ञान जो
 विनयवादितो विनय एज मुक्ति गणे, अज्ञानी तो मुक्ति गणे अज्ञान जो,
 सर्व पंथने समजीने आ स्वामीए, विकसाव्यो छे लोक महीं जैन धर्म जो,
 ज्ञानक्रियामा मोक्ष मानता वीर ते, लीघोसंयम समजाववा सहुमर्म जो २७
 मोक्ष तणो मार्ग कछो आरीति थी, करी बताव्यो जगने देवा बोध जो,
 सकल पापने भस्म करीने स्वामीए, रोक्वो बहेतो कर्मरिपुनो धोष जो;
 मनुष्य केरा के नरकादिक लोकनां, वीरप्रभुए जाण्या पूर्ण स्वरूप जो,
 स्वरूपजाणी लोक अने परलोकनां सर्वलोकने छोड्या छे तद्रूप जो २८
 धर्म परूप्यो अर्हते आ प्रेमथी, अर्थ पदोमां केवळ जे निर्दोष जो,
 सुणी तत्व आ श्रद्धाथी जन पामता, इन्द्र सुखके मोक्ष लक्ष्मी संतोष जो २९

परिशिष्ट नं० २-प्राकृतस्तोत्रविभागे

(षड्भाषामयं वीरस्तोत्रम्)

विद्यानां जन्मकन्दस्त्रिभुवनभवनालोकनप्रत्यलोऽपि,
 प्राप्तो दाक्षिण्यसिन्धुः पितृवचनवशात्सोत्सवं लेखशालाम् ।
 जैनेन्द्रां शब्दविद्यां पुरत उपदिशन् स्वामिनो देवतानां,
 शब्दब्रह्मण्यमोघं स दिशतु भगवान् कौशलं त्रैशलेयः ॥१॥ (संस्कृतम्)

जो जोईसरपुंगवेहि हियए निचंपि ज्झाइज्जए,
 जो सवेसु पुराणवेयपभिइग्गंथेसु गीइज्जए ।
 जो हत्थट्ठियआमलं व सयलं लोकत्तयं जाणए,
 तं वंदे तिजयगुरुं जिणवरं सिद्धत्थरायंगयं ॥ २ ॥ (प्राकृतम्)

देविंदाणवि वंदणिज्जचलणा सवेवि सवन्नृणो,
 संजादा किर गोतमा अवि तथा जस्सप्पसादा दुते ।
 सो सिद्धत्थभिहाणभूवदिसदो जोगिंदचूडामणी,
 भव्वाणं भवदुक्खलक्खदलणो दिज्जा सुहं सासदं ॥३॥ (गौरसेनी)

दुस्टे संगमके शुले भयकले धोलोवसगावलिं,
 कुब्बंतेवि न लोशपोशकल्लशं येणं कदं माणसं;
 इंदे भत्तिपले ण णेह वहुलं योगीशल्लगामणी,
 शे वीले पल्लमेशले दिशतु मे नेडन्तपुन्नत्तण ॥ ४ ॥ (मागधी)

कंपंतक्खितिमंडलं खडहडप्फुट्ठंतवंभंडयं,
 उच्छलंतमहन्नवं कडयडतुट्ठंतसेलगयं ।
 पातग्गेन सुमेरुकंपनकरं बालत्तलीलावलं,
 वीरस्स पडुणो जिनान जयतु क्खोनीतले पायडं ॥५॥ (पैशाची)

इहो वेदणरेसि जासु महया हल्लोहलेणागओ,
जज्झाई मुणिहंसओ हियडए अक्खे निरुंभेविणु,
साहु ब्रोप्पिणु जासु कोइ महिमा नो तीरण माणवो,
पाए वीरजिणोसरस्सु नमहुं सीसल्लडे अम्हहे ॥ ६ ॥ (अपभ्रंशः)

आसाढे धवलाइ छट्ठि चवणं चित्तस्स तेरस्सिए,
सुद्धाए जणणं सुकिण्हदशमी दिक्खायममारस्सिरे ।
जस्सासी वइसाहसुद्धदसमी नाणं जणाणंदणं,
मुक्खो कत्ति अमावसाइ तमहं वंदामि वीरं जिणं ॥

कणयसमसरीरं मोहमल्लेगवीरं, दुरियरयसमीरं पावदावग्गिनीरं;
सुगहियभवतीरं लोअलंकारहीरं, पणमह सिरिवीरं, मेरुसेलेसधीरं ॥

जय जय जय जणवच्छल ! नवजलहरपवणवणयसमणयण नय-
णमणपमयवद्धण ! धणकणयलक्खणयसमण ! ॥ १ ॥ समणमणम-
सलजलसय ! सयत्थसत्थत्थपयडणसमत्थ ! मत्थयनमंतनर वर ! वर-
वरयवरंग गयसग ! ॥ २ ॥ संगरगररससयगय ! गयमच्छर ! रयण-
मयणदढजलण जलणजलसप्पभयहर ! हरहसधवलयरजसपसर ! ॥ ३ ॥
सरणपवणसरत्तय नयसयगमरम्मसम्ममयसमय ! मयमयगलनहप-
हरण ! रणरणयभयठभमसवत्त ! ॥ ४ ॥ वत्तसयवत्तगहवर ! वरक-
लसलसतसंखचक्क ! कंकफलसरलनयण ! नयपमय असत्तअपमत्त !
॥ ५ ॥ मत्तगयगमण ! गयमण मणगयसंसयसहस्सतमतवण तवण-
यप्पहपहर ! हयतमपरमपयनयरस्स ॥ ६ ॥ इय पढमसरनिवद्धं धण-
क्खरं गहिय मुक्कयपयद्धं भत्तीए सत्थवणं रइयं मुणिचंदमुणिणा ॥ ७ ॥

(वीरस्य चतुर्विंशदतिशयस्तवनम्)

थोस्सामि जिणवरिंदे, अब्भुअभूएहिं अइसयगुणेहिं, ते तिविहा
साहाविय, कम्मक्खइआ सुरकया य ॥ १ ॥ देहे विमलसुगंधं, आम-
यपासेहिं वज्जिअं अरअं, रुहिरं गोक्खीरामं, निव्विस्सं पंडुरं मंसं
॥ २ ॥ आहारा नीहारा, अदिस्सा मंसचक्खुणो, सययं नीसासो अ
सुगंधो, जम्मप्पमिई गुणा एए ॥ ३ ॥ खित्ते जोयगमित्ते, जं जिय-
कोडीसहस्साओ माणं, सब्बसमासाणुगयं, वयणं धम्मावबोहकरं ॥ ४ ॥
पुव्वप्पन्ना रोगा, पसमंती ईयवयरमारीओ, अइवुट्ठी-अणावुट्ठी, न होइ
दुब्बिक्खडमरं वा ॥ ५ ॥ देहाणुमगगलंगं दीसइ, भामंडलं दिणय-
रामं, एए कम्मक्खइया, सुरभत्तिकया इमे अन्ने ॥ ६ ॥ चक्कं छत्तं
रयणज्झओ अ, सेयवरचामरा पडमा, चउमुहपायारतियं सीहासण
दुंदुही असोगो ॥ ७ ॥ कंटय हिट्ठा हुत्ता, ठायंति अव्वड्ढियं च नहरोमं,
पंचेव इदियत्था, मणोरमा हुंति छप्पिरिऊ ॥ ८ ॥ गंधोदगं च वासं,
वासं कुसुमाण पंचवण्णाणं, सउणा पयाहिणगई, पवणणुकूलो नमंति
दुमा ॥ ९ ॥ भवणवइ-वाणमंतर-जोइसवासी-विमाणवासी-अ, चिट्ठंति
समोसरणे, जहण्णयं कोडिमित्तं तु ॥ १० ॥ इंतेहिं जंतेहिं, वोहिनि-
मित्तं ससयत्थीहिं, अविरहियं देवेहिं जिणपयमूलं सयाकाल ॥ ११ ॥
चउहा जम्मप्पमिइ, इक्कारस कम्मसंखए जाए, नव दस य देव जणिए
चउतिसं अइएस वंदे ॥ १२ ॥ चउतीसजिणाइसया एए मे वणिआ
समासेणं, दिंतु मम जिणवसभा सुअनाणं वोहिलमं च ॥ १३ ॥

(पञ्चत्रिंशज्जिनवाणीगुणस्तवनम्)

जोअणगमद्धमागह सब्बभासाणुवाइणिं वाणिं, पणतीसपवरगुणकि-
त्तणेण थुणिमो जिणंदाणं ॥ १ ॥ मेहमणोहरसुगुहिरनिग्घोसं १ वंस-

धंससोहिलं, २ मुहुमुहुरमालओसियपमुहरायरायं भवविरायं ३ ॥ २ ॥
 सक्कयपमुहसलक्खण, सक्कारजुअप्पुडक्खरपयाई, गामाण.....चउ-
 वचारपरं ४ उदात्तसरं ५ ॥ ३ ॥ पडिरवपूरिअगयणंइ ६ सरलणु-
 कूलत्तओ सुदक्खिवणं ७ इअ सत्त सद्दअइसय.....सामि जिण-
 वयणं ॥ ४ ॥ तह अत्थासय अडवीसअइसयं अप्पगंथसुमहत्यं १
 अवाहयाभिधेयं पुद्वावरचक्क अविरोहा ॥ ५ ॥ सिद्धत्थसूइसिद्धं सिद्धं
 व.....उत्तमाविकखं ३ परदूसणाविसयओ अवहरिन्नुत्तराइसया
 ४ ॥ ६ ॥ संसय असंभवेणा सदिद्धं ५ सोअजणमणाइहरं ६ देस-
 द्धाइ पत्थावुचिअं ७ उदिअत्थतत्तपरं ८ ॥ ७ ॥ अविकिण्णपसारि-
 अमसदिद्ध धिकारातिवित्थरविओगा वरसंबंधपसरणा ९ मिहपइवक्काइ
 सकंखं १० ॥ ८ ॥ अइमिद्धमहुरिमगुणं सुहियं सब्बेसिं घयगुडाइव
 ११ नियविसए कयसोआरलोअवित्थिण्णअच्छरिअं ॥ ९ ॥ जमगा-
 इगुणविसेसो अतुच्छ अभिधेअओ वुदारत्थं अप्पयपरमूमि अणुसारि
 देसणाइहिं अमिजायं ॥ १० ॥ तिहुअणपरसंसणिज्जं परमंमावेहयं च
 अविलंबं, १७ सथुइपरनिंदरहिअ १८ धम्मत्थव्भासपडिवद्धं ॥११॥
 लिंगवयणकालतिए परुक्खपच्चक्खवकारगाज्झत्थो, उवणयवयणचउक्के
 अविपरीअत्थं अतुरिअ च ॥१२॥ पत्थिअवत्थिसख्खा वण्णणाणेगजाइ
 सुविचितं २२ चत्तपयवण्णवक्कं २३ वयणंतरओ विसेसजुअं ॥१३॥
 अभिधेएमणमंती अविब्भमोणादरो अविकखेवो, किलिकिचिय मिच्छा-
 भय रोसायसुजुगवमसइकरणं च ॥ १४ ॥ इअ विब्भामाइमण-
 दोसविरहिअं सत्तसाहसोवेअं आ अत्थसिद्धिमच्छिन्नहेउमायासरहिअं
 २६ च ॥ १५ ॥ इअ सब्बवयणपणतीसइसयसाहिअवओ जिणो
 थुणिओ, सद्धम्मकित्तिविज्जाणंदयरं.....हेउगिरं ॥ १६ ॥

। 'जियमोहमहावीरो चरमो 'तित्थंकरो' 'महावीरो' ।

असमसमो असमसमो निरंतरं कुणउ कल्लाणं ॥ १ ॥

श्रीवीरसप्तविंशतिभवस्तोत्रम्

तिसलासिद्धत्थसुअंसीहं सत्तहत्थ कणयनिहं, भवसत्तावीसकह-
णेणं, बद्धमाणं थुणामि जिणं ॥ नयसारो सुग्गामे पढमे १ वीए भवे
पहु ! सुहम्मे २ । तइए मरिइ तिदंडी ३, विणिआइ चउत्थए बमे
४ ॥ कुल्लागि कोसिआदिओ, पंचमि ५ संसारचउरछट्ठभवे ६ ।
थूणाइ पूसमित्तो सत्तमि ७ सोहम्मि अट्ठमए ८ ॥ नवमे अग्गिज्जोओ,
चेइअगामम्मि ९ दसमि ईसाणे १० । इगदसमि अग्गिमूइ, मंदिरि ११
वारसमि सणकुमारो १२ ॥ तेरसमे १३ सेअविआ, भारद्वाओ महिंद
चउदसमे १४ ॥ रायगिहि थावरदिओ, पनरसमे १५, सोलसे वंमे
१६ ॥ रायगिहि विस्समूर्ई, सत्तरसि १७ अट्ठारसे महासुको १८ । गुण-
वीसे पोअणपुरि, तिविट्ठु १९ वीसे तमतमाए २० ॥ पहु ! इगवीसे
सीहो, २१ पंकाइ दुवीसमम्मि २२ तेवीसे । मूआपुरि पिअमित्तो
चक्की २३, सोहम्मि चउवीसे २४ ॥ पणवीसे छत्तग्गाइ, नंदणो २५
पाणयम्मि छवीसे २६ । खत्तियकुंडग्गामे, सत्तावीसे महावीरो २७ ॥
मगसिरवद्दसमि वयं कत्तिअमावसि सिवं सिआसादे, छट्ठि चुइ
विसाहदसमी नाणु भवो चिततेरसिए । इअसिरिवीरजिणंदो थुणिओ
भत्तिव्भरनमिरदेविंदो, वरधम्मकितिविद्धि विज्जाणं देउ मह सिद्धि ॥

श्रीमहावीरस्तोत्रम्

जइज्जा समणो भयवं, महावीरे जिणुत्तमे । लोगनाथे सयंबुद्धे,
लोगंतिअविवोहिए ॥ १ ॥ वच्छरं दिण्णदाणोहे संपूरियजिणासए ।
नाणत्तयसमाउत्ते, पुत्ते सिद्धत्थराइणो ॥ २ ॥ चिच्चा रज्जं च रट्ठंच,

पुरं अंतेउरं तहा । निक्खमिक्खा अगाराओ, पवइए अणगारियं ॥ ३ ॥
 परीसहाण नो भीए, मेरवाण खमाखमे । पंचहा समिए गुत्ते, बंभयारी
 अकिंचणे ॥ ४ ॥ निम्ममे निरहंकारे, अकोहे माणवज्जिए । अमाए
 लोभनिम्मुक्को, पसते छिन्नबंधणे ॥ ५ ॥ पुक्खरं व अलेवे अ, संखो
 इव निरंजणे । जीवे वा अप्पडिग्घाए, गयणं व निरासए ॥ ६ ॥
 वाएवा अपडिबद्धे, कुम्भो वा गुत्तइंदिए । विप्पमुक्को विहंगुव,
 खग्गिसिगवण्णगे ॥ ७ ॥ भारंडे वाऽपमत्ते य, वसहेवा जायथामए ।
 कुंजरो इव सोंडीरे, सिंहो वा दुद्धरिस्सए ॥ ८ ॥ सागरो इव गंभीरे,
 चंदो वा सोमलेसए । सूरुो वा दित्ततेउल्ले, हेमं वा जायरूवए ॥ ९ ॥
 सव्वंसहे धरित्ति व, सायरिंदुव सच्छहे । सुट्ठु हुअहुआसव, जलमाणे
 य तेयसा ॥ १० ॥ वासी चंदणकप्पे य, समाणे लेट्ठुकंचणे । समे
 पूयावमाणेसु, समे मुक्खे भवे तहा ॥ ११ ॥ नाणेणं दंसणेणं च,
 चरित्तेणयणुत्तरे । आलएणं विहारेणं, मद्दवेणज्जवेण य ॥ १२ ॥
 लाघवेणं च खंतीए, गुत्तीमुत्ती अणुत्तरे । संजमेण तवेणं च, सवरेण
 मणुत्तरे ॥ १३ ॥ अणेगगुणमयाइण्णे, धम्मसुक्काण ज्ञायए । घाइ-
 क्खएण संजाए, अणंतवरकेवली ॥ १४ ॥ वीयरएय निगंगे, सवन्नू
 सव्वदंसणे । देविंददाणविंदेहिं, निवत्तियमहामहे ॥ १५ ॥ सवभा-
 साणुगाए य, भासाए सव्वससए । जुगवं सव्वजीवाणं, छिदिउं भित्तगोयरे
 ॥ १६ ॥ हिए सुहे अ निस्सेसकारए पाव्वपाणिणं । महव्वयाणि पंचेव,
 पण्णवित्ता सभावणे ॥ १७ ॥ ससारसायरे बुद्धजंतुसताणतारए ।
 जाणव्व देसियं तित्थं, संपत्ते पंचमिं गइं ॥ १८ ॥ सेसिवे आलये
 निच्चे, अरुये अयरामरे । कम्मप्पवंचनिम्मुक्के, जए वीरे जए जिणे
 ॥ १९ ॥ से जिणे वद्धमाणे य, महावीरे महायसे । असंखदुक्ख-

खिण्णाणं, अम्हाणं देउ निव्वुइं ॥ २० ॥ इअ परमपमोआ संथुओ
वीरनाहो, परमपसमदाणा देउ तुलत्तणं मे । असमसुहदुहेसुं सग-
सिद्धिभवेसुं, कणयकयवरेसुं सत्तुमित्तेसु वा वि ॥ २१ ॥

पयडीव सइ पहाणं, सीसेहिं जिणेसराण सुगुरुणं ।
वीरजिणथुयं एवं, पढउ कयं अभयसूरीहिं ॥ २२ ॥

परिशिष्ट नं० ३-वीरस्तुतिः-संस्कृतस्तोत्रविभागे

नमदमरशिरोरुहस्तसामोदनिर्निद्रमन्दारमालरजोरञ्जिताहे धरित्री-
कृतावन वरतम संगमो दारतारोदितानङ्गनार्यावलीलपदेहेक्षितामोहि-
ताक्षो भवान् । मम वितरतु वीर निर्वाणशर्माणि जातावतारो धरा-
धीशसिद्धार्थधाम्नि क्षमालंकृता,—वनवरतमसङ्गमोदारतारोदितानङ्गना-
र्याव लीलपदे हे क्षितामो हिताक्षो भवान् ॥ १ ॥ समवसरणमत्र यस्या-
स्फुरत्केतुचक्रानकानेकपद्मेन्दुरुक्चामरोत्सर्पिसालत्रयी, सदवनमदशोक-
पृथ्वीक्षणप्रायशोभातपत्रप्रभागुर्वराराट् परेताहितारोचितम् । प्रवितरतुं
समीहितं सार्हतां संहतिर्भक्तिभाजां भवाम्भोधिसम्भ्रान्तभव्यावली सेवि-
ता—सदवनमदशोकपृथ्वीक्षणप्रा यशोभातपत्रप्रभागुर्वराराट्परेताहितारो-
चितम् ॥ २ ॥ परमततिमिरोग्रभानुप्रभा भूरिभंगेर्गमीरा भृशं विश्ववर्ये
निकाय्ये वितीर्य्यत्तरा, महति मतिमते हि ते शस्यमानस्य वासं सदा
तन्वतीतापदानन्दधानस्य सामानिनः । जननमृतितरङ्गनिष्पारसंसारनी-
राकरान्तर्निमज्जजनोत्तारनौर्भारतीतीर्थकृत, महति मतिमतेहितेशस्य
मानस्य वा संसदातन्वती तापदानं दधानस्य सा मानि नः ॥ ३ ॥
सरभेसनतनाकिनारीजनोरोजपीठीलुठत्तारहारस्फुरद्भ्रमसारक्रमाम्भोत्रहे,
परमवसुतरङ्गजा रावसन्नाशिताराति भाराजिते भासिनी हारतारा

बलक्षेमदा । क्षणरुचिरुचिरोरुचञ्चत्सटासंकटोत्कृष्टकण्ठोद्धटे संस्थिते
भव्यलोकं त्वमम्बाम्बिके, परमव सुतरां गजारावसन्ना शितारातिमा
राजिते भासिनीहारताराबलक्षेऽमदा ॥ ४ ॥

वीरस्तवः

त्रिजगदीक्षण ! केसरिलक्षण ! क्षणमपि प्रभुवीर ! मनोगिरौ ।
गुणगणान्मम मास्य विरज्यतामुदयिता दयितादयि तावकात् ॥१॥
भृशमदभ्रमदभ्रमदभ्रमप्रथमनः सुमनः सुमनः स्तुतः,
असुमतः सुमतः सुमतोऽवदातपरमः परमश्चरमो जिनः ॥ १ ॥
चलनकोटिविधेनचञ्चलीकृतसुराचल ! वीर ! जगद्गुरो !
त्रिभुवनाशिवनाशविधौ जिनप्रभवते भवते भगवन् ! नमः ॥ १ ॥
जयति यः सुरसङ्गममानहृत्, जगति वीरजिनो जगतीसुहृत् ।
भवतु भीतिहरो मम सर्वदा, स शरणं शरणं गुणसम्पदाम् ॥१॥

महानन्दशुद्धाश्रितं देवदेवं, महीनाथसिद्धार्थपुत्रं पवित्रम् ।
यथाकामितं दत्तवार्षिक्यदानं, त्रिकालं स्तुवे श्रीजिनं वर्धमानम् ॥
चतुष्पष्ठीदेवेन्द्रयोगीन्द्रवन्द्यं, सुधाशालिसंशुद्धवाक्यं वरेण्यम् ।
दयासागरं शुद्धसन्मार्गयानं, त्रिकालं स्तुवे श्रीजिनं वर्धमानम् ॥
अनन्तोत्तरज्ञानचारित्रलीनं, जरारोगसम्मोहसन्तापहीनम् ।
क्षणोद्धूतनिर्मूलमायावितानं, त्रिकालं स्तुवे श्रीजिनं वर्धमानम् ॥
शमस्वादपाथोधिसंसर्गसक्तं, सदा कर्ममर्मप्रपञ्चप्रमुक्तम् ।
प्रचण्डप्रतापेन भास्वत्समानं, त्रिकालं स्तुवे श्रीजिनं वर्धमानम् ॥
मनोहारिकल्याणवर्णं विशालं, विदीर्णान्तरारिप्रणालिं कृपालम् ।
गभीरं विशालैर्गुणैर्वर्धमानं, त्रिकालं स्तुवे श्रीजिनं वर्धमानम् ॥

जगज्जीवंसन्दोहजीवादिभूतं, भवभ्रान्तिरिक्तं नमन्नाकिभूतम् ।
 लसत्स्वर्गिनिर्घाणलक्ष्मीनिदानं, त्रिकालं स्तुवे श्रीजिनं, वर्धसातम् ॥
 इत्थं भक्तिवशेन मुग्धमतिना, श्रीवर्धमानः स्तुतः, प्रोचदेहपवि-
 त्रकान्तिकलितः श्रीज्ञातपुत्रो जिनः । याचे नैव कलत्रपुत्रविभवं
 नो कामभोगश्रियं, किन्त्वेकं परमोत्तमं शिवपदं श्रीबालचन्द्रार्चितम् ॥

(वीरजिनस्तवनम्) ।

विश्वश्रीद्धः ! रजश्छिदे गरिमदुत्यादर्पनाशे क्षमं,
 सद्वाचं स्तुवेयाश्रवं परिहरन् क्षमासूर्य ! दुःखक्षमम् ।
 निस्तन्द्रं तपनद्वयं दुरितंसूदारिद्र्य ! वीर ! स्थिरं,
 रम्यश्रीविरसोऽसकामनिकृतिं मद्रालयं शङ्करम् ॥ १ ॥
 तनुते यन्नुतिं जम्भजिद्राजी मुदिता द्रुतम्,
 तं स्तुवे वीततन्द्राजिभयं भावेन भासता ॥ २ ॥ [मुशलम्]
 ततयास्तनूणां मुक्त्यै, या नीरुक्तनवेनता ।
 तारभाभार तारपासं पाताक्षर रक्षताः ॥ ३ ॥ [शूलम्]
 ततकष्टविलीलावलीलाढ्यं श्रीवरा रताः ।
 तारारवश्रुतौ वीरं रवीन्द्राभं सुरस्तव ॥ ४ ॥ [शङ्खः]
 तज्ज्ञासदमलेक्ष्वाकुविशेजेयुः शमिस्तवे ।
 वरेण्यान्तं विश्वेशं शरणं शुशुखेच्छवः ॥ ५ ॥ [श्रीकरी]
 तज्ज्ञासीशं विशस्त्वालमवदन्त घनारवं ।
 वधवल्ल्यां बन्हिब्रह्मो, वरिवर्त्ति वशी वरः ॥ ६ ॥ [चामरम्]
 तरणे चिरस्त्रिदामर्तमस्सु चरणादिरः ।
 शसिकस्तव भूयांसि, सेवनेऽनल्पमनिसः ॥ ७ ॥ [हलम्]

तत्यजेऽत्र तकाश्चण्डपाश्वर्मिन्द्रस्तुताहस ।

सर्वदोषैस्तत्क्षयाशां, शान्ताघ ददतो विशाम् ॥ ८ ॥ [भलम्]

तरीवाचरसि ज्ञानोदारनिःशेषमूस्पृशाम् ।

शान्तितुष्टिकरापारभवान्धौ विश्ववन्दित ॥ ९ ॥ [धनुः]

तम्यतिक्रम्यतेऽत्यन्तमोहदुःखमयीशितः ।

तवेन सेवयाऽवश्यं, भवैः स्थिरशिवस्थितः ॥ १० ॥ [शम्यां खड्गः]

तमहं विनमामीततन्द्र वीर सतां मत ।

तपो यस्त्वं व्यधा विश्ववित्तं वीतरिपोऽतमः ॥ ११ ॥ [शक्तिः]

तपः शमरमारामतर शं गुणसत्तम ।

मम, गुप्तश्रिताधीश ! मरणक्लेशहृदिश ॥ १२ ॥ [छत्रम्]

तविषे लसत्यमोहाशय चारुरुचायशः ।

शक्राली त्वन्नतेर्ज्ञानभासुराऽपरा सुमीः ॥ १३ ॥ [रथपदम्]

तवीत्यवीतसाराज्ञा प्राणिनां प्रास्तमीः शुभा ।

भाराशेऽशेषभावारीन् शिवदा तव रंहसा ॥ १४ ॥ [पूर्णकलशा]

तत्वसार तरसा ना त्वयि राज्य दधीरसा ।

सारान्ध्रुतेऽमोहधीरा रज्यते वीर मोदतः ॥ १५ ॥ [अर्धभ्रमः]

तरसाऽस्तमोहत्वेत तत्त्वेह प्रशमान्वित ।

तन्विमान्यवनीतात ततानीष्टान्यसारत ॥ १६ ॥ [कमलम्]

तवांही वन्दते साऽनुकम्प यः साऽय भावतः ।

तस्य नानागुणस्याऽन्यो, तन्यो नोदितैत्तसः ॥ १७ ॥ [सरः]

तत्परः सततं शिश्रीषामि त्वां दारितांहसम् ।

सम्पदादाऽपसंसार, रसाऽसन्तमसं मत ॥ १८ ॥ [त्रिशूलम्]

नमाऽनाश्रितशर्मासु, नेहमन्ददयान्वित ।

तथा त्वत्तः सुरेश त्वं, केतुबोधिधियं हितः ॥ १९ ॥ [वज्रम्]

यस्तेऽष्टादशचित्रचक्रविमलं वीर ! स्तवं संश्रियं,

भक्त्यैवं कुलमण्डनोऽतत महाज्ञानातनुश्रीशुभ !

मुक्तश्रीयुतचन्द्रशेखरगुरुप्राज्यप्रसादादमुं,

तं तातात वरः स शान्ततमं शं भासां ततः सन्ततम् ॥ २० ॥

[परिधिकाव्यम्]

चक्राऽयोमुखशूलशंखसहिते सुश्रीकरीचामरे,

सीरं भल्लशरासने असिलता शक्त्यातपत्रे रथः ।

कुम्भार्धभ्रमपङ्कजानि च शरस्तस्मात् त्रिशूलाशनी,

चित्रैरेभिरभिष्टुतः शुभधियां वीर ! त्वमेधिं श्रिये ॥ २१ ॥

इति वीरस्तवः

(अथ वीरस्तवनम्)

चित्रैः स्तोष्ये जिनं वीरं, चित्रकृत् चरितं मुदा ।

प्रतिलोमानुलोमाद्यैः, खड्गाद्यैश्चातिचारुभिः ॥ १ ॥

वन्देऽमन्ददमं देवं, यः शमाय यमाशयः ।

नायेनघ घना येनापाकृता ममताकृपा ॥ २ ॥

[प्रतिलोमानुलोमपादः]

दासतां तव भांगारा, न चेयायमतामस ।

समतामययाचेन रागाभावततां सदा ॥ ३ ॥ [अनुलोमप्रतिलोमः]

वरदानवरादिन्व न्वदिशवनदारव ।

याज्यदेव भयान्यास संन्याया भवदेज्यया ॥ ४ ॥ [अर्धप्रतिलोमानुलोमः]

श्रीद वीर विरेभ त्वं दमिताक्ष गताऽशुभ ।
 वीभाक्षमारम्भितारे रक्ष मां सदरं गवि ॥ ५ ॥ [अर्धभ्रमः]
 गीरता जनता रन्हे ! घीरतास्थिरतारसा ।
 सारतारश्रुताऽवन्ध्या, सुरताजनतावकी ॥ ६ ॥ [मुरजबन्धः]
 ये पश्यन्ति तवेहास्यारविन्दं भक्तिवन्धुराः ।
 न पतन्ति भवे शस्यास्ते विदो भगवन्नराः ॥ ७ ॥ [गोमूत्रिका]
 नमासाररसामान मारिताक्षक्षतारिमा ।
 सातामयायामतासारक्षया म महाक्षरः ॥ ८ ॥ [सर्वतोभद्रः]
 तिर्यगूनरसुराकीर्णा मासतेननते समा ।
 त्वन्माहात्म्यात्कृताश्चर्य या श्रिता ततता श्रिया ॥ ९ ॥ [पदम्]
 रेगौराङ्गोरुगीर्गङ्गगौरीगुरुरोगरुक् ।
 गोरंगागाररागारिरैरीरोरै गुरं गिरिम् ॥ १० ॥ [द्व्यक्षरः]
 लाललालोललीलालं ततता ततिता तते ।
 ममाममामममुमाऽननानेनोननानन् ॥ ११ ॥ [एकाक्षरपादः]
 कककिकाककंकौकः केकाकोकककेकिकम् ।
 कककाकुककोकैकककुः कौकककांककाम् ॥ १२ ॥ [एकाक्षरः]
 मरुभूमौ तप ऋताविव चारुसरोवरम् ।
 कुतः सुकृतहीनानां सुलभं तव शासनम् ॥ १३ ॥ युग्मं [असंयोगाक्षरः]
 सारणिः पुण्यवन्ध्याया ज्यायमौक्तिकमुक्तिक (।)
 कामधेनुर्नयविदां, बोधोल्लासनसालसा ॥ १४ ॥
 सारं स्याद्वादमुद्रायास्त्रिपदी भवतोऽञ्जसा ।
 सा मे सुहृदि कान्तैकाखिलेन रहितैनसा ॥ १५ ॥ [द्वाभ्यां खङ्गः]

श्रीसिद्धार्थकुलव्योमदिवाकर ! निरञ्जन !

न के क्षतैकान्तवादिमतं तीर्थं तव श्रिताः ॥ १६ ॥ [मुशूलम्]

का या त्वयि भव्याली धन्या धत्तेऽस्य चेतसा ।

मता तामरसाकाममुकासा गङ्गासागरम् ॥ १७ ॥ [त्रिशूलम्]

त्रिशलकुक्षिपाथोजराजहंस ! जगद्विमो !

मोगास्तृणमिव त्यक्तास्त्वया मोक्षदिदृक्षया ॥ १८ ॥ [हलम्]

सुरासुरनरास्तुभ्यं, नमस्यन्ति जिनोत्तम !

मनःप्रसादसन्दर्भ (?) दलिताऽशुभवासनाः ॥ १९ ॥ (धनुः)

कथं कर्तुं जनो मोहव्यपोहमहह क्षमः ।

मनसा सादरं यस्त्वां, न स्तौति तिमिरापहम् ॥ २० ॥ (शरः)

बाल्ये मेरुशिरः कम्पसम्पत्प्रथितविक्रमः ।

मनोज्ञोऽनोकहव्याल ! मम स्वामी भवाऽऽभवम् ॥ २१ ॥ (शक्तिः)

मानितायक्रमामार रमामाकन्दमाधव !

वधमार्गे ममाकास सकामा धीः प्रतानिमा ॥ २२ ॥ [अष्टदलकमलम्]

वन्ययान ! वनस्त्रान ! ध्यानमौनकनद्धन !

ज्ञानस्थान ! जिन ! श्रीन ! धनमेनः 'खनस्व'नः ॥ २३ ॥

[षोडशदलकमलम्]

जय हेमवपुः श्रीक ! जगन्मोहापहारक !

जराहिवीनसिहाङ्क ! जन्मनीरधिनाविक ॥ २४ ॥

[स्तुत्यनामगर्भं बीजपूरम्]

तुभ्यं नमोऽतुलन्यस्थितिकाय मीतिवन्यासुः पावक ! सुरस्तुत !

वीर ! नेतः । विद्यालताविपुलमण्डप ! हेमरूप ! कल्याणवीकरणदक्ष

नतेदमीन ॥ २५ ॥ [हारवन्धः]

भग्नाकृत्यपथो जिनेश्वरवरो भव्याब्जमित्रः क्रिया-

दिष्टं तत्त्वविगानदोषरहितैः सूक्तैः श्रवस्तर्पणः ।

जन्माचिन्त्यसुखप्रदः सुरचितारिष्टक्षयो वः सदा,

दाता शोभनवादिधीः कजदलायामेक्षणः संविदा ॥ २६ ॥

[कविनामगुप्तः]

श्रीमद्धामसमग्रविग्रह मया चित्रस्तवेनाऽमुना,

नूतस्त्वं पुरुहूतपूजित ! विभो ! सद्यः प्रसद्यैधि माम् ।

ख्यातज्ञातकुलावतंस ! सकलत्रैलोक्यकृसान्तर-

स्फारकूरतरज्वरस्मरतरत्सरन्धरक्षारतः ॥ २७ ॥

वीरस्तवः

मुक्तोमन्दोदयोर्वी शमद कलकलाऽऽसातमोहारिदोऽश्री-

मुक्तोमन्दोदयोर्वीश मदकलकलासाऽतमो हारिदोऽश्रीः ।

नीरागो वर्धमानाऽयमहजयभयासामहीनः सुधीरा-

नीरागो वर्धमानाऽयमहजयभया साम हीनः सुधीरा ॥

प्रवरकुण्डनराधिपनन्दनं, वरमेहाव्रतपञ्चविकाशकम् ।

कृतसुराधिपमोक्षमहोत्सवं, चरमतीर्थपतिं सुतरां स्तुवे ॥ १ ॥

कणयसमसरीरं मोहमल्लेगवीरं, दुरियरयसमीरं पावदावगिनीरम् ।

सुगहियभवतीरं लोअलंकारहीरं, पणमह सिरिवीरं मेरुसेल्लेसंधीरम् ॥

त्रिदशविहतमानं सप्तहस्तांगमानं, दलितमदनमानं सद्गुणैर्वर्धमानम् ।

अनवरतमानं क्रोधमत्यस्यमानं, जिनवरमसमानं संस्तुवे वर्धमानम् ॥

भक्तितो मतिजुषो भजन्ति धं, वर्धमानमहमानमामि तम् ।
जन्तुजाततमसो निशार्तनं, वर्धमानमहमानमामितम् ॥

श्रीवर्धमान नतमानमशोध यन्ति, स्वैरं यशांसि भुवनं तव शोधयन्ति ।
बुद्ध्या चकोरनिकरा शतशो धयन्ति, चन्द्र द्युतामपरदेवयशोधयन्ति ॥

मोहादतीतस्य तवेश ! वीर ! सुधीर ! सौभाग्यमुदग्रमायात् ।
मुक्त्यंगनालोभन ! यः स्तुते स्म, सुधीरसौ भाग्यमुदग्रमायात् ॥१॥

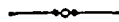
(वीरस्य सप्तविंशतिभवोत्कीर्तनस्तवनम्)

पूर्वं त्वं नयसारभूपति १ रभूः सौधर्मवृन्दारक २ श्र्युत्वा नाम
मरीचि ३ रत्र सुमनाः खेपञ्चमे ४ कौशिकः । ५ देवः प्राग्दिवि ६
पुष्पमित्र ७ इति यः सौधर्मकल्पे सुरो ८ ऽभिद्योत ९ खिदशो
द्वितीयतविषे १० विप्रोऽग्निभूत्याब्ध्यः ॥ ११ गीर्वाणस्तु सनत्कुमारत-
विषे १२ विप्राग्रणीर्नामतो, भारद्वाजगृही १३ चतुर्थतविषे लेखो
१४ द्विजःस्थावरः । १५ नाकी पंचमके सुरालयवरे १६ श्रीविश्व-
भूतिर्नृपः, १७ शुके निर्जरकुंजरो १८ ऽत्र भरते विष्णुस्त्रिपृष्ठोऽ-
भवः १९ ॥ सप्तम्यां भुवि नारको २० मृगपति २१ स्तुर्यावनौ नारकी,
२२ चक्री च प्रियमित्रकः २३ सुरवरः शुके २४ नृपो नन्दनः २५ ।
श्रीपुष्पोत्तरके विमानकवरे श्रीप्राणतस्वर्गगेनाकी २६ कीर्तितसप्तविंश-
तिभवो भूयाः स वीरः ! श्रिये ॥ (त्रिभिर्विशेषकम्)

(शासनाधीशवर्द्धमानजिनस्तवनम्)

श्रीत्रैशल्य ! श्रितशुद्धजापकलो भवन्तं जिन ! यो जजाप । महा-
मतिरोपितसर्वपापलतो न वंकोऽपि त्ररः शशाप ॥ १ ॥ विलासकृद्दयस्य

मनस्यपापजनिर्भवान् स्त्रीयवचांस्युवाप । यतिप्रियः क्षितविश्वतापशिलं
वचः शीततमं ललाप ॥ २ ॥ शुभा भवदृष्टिरितानुतापहेला जनं यं
भगवन्नवाप । मत्ताशयः कोऽपि न हि प्रलापविपत्तिपत्तिस्तमरिस्तताप
॥ ३ ॥ जज्ञे भवान् वीर ! लसत्कलाप ! यस्याशये प्रीणितसत्कलाप ।
कृत्येष्वनैषद्विवदीयलापतिग्मद्युतिस्तं प्रणताचलाप ! ॥ ४ ॥ इति
मुदितमनस्को मूर्धगाचार्यनामाऽक्षरकमलनिबन्धैर्बन्धुरैः संस्तुतो यः ।
कमलविजयसङ्ख्यावद्विनेयाणुरेणौ, स भवतु मयि "देवो दत्तदृष्टिः
सतुष्टिः ॥ ५ ॥ इति षोडशदलकमलबन्धबन्धुरं श्रीशासनाधी-
शवर्धमानजिनस्तवनम् ॥

अनवरतममरनरवरशतनतपदकमलयमल ! मलदलन ! अतपशद-
चरणचयमय ! ततरभरधरणधवल ! जय ॥ १ ॥ जयसरसवचनवश-
जन ! समधन ! सदवयवसरलकरचरण ! जलजदलनयन ! गतमल !
शशधरवरवदन ! गजगमन ॥ २ ॥ जय सदय ! सनय ! भवदवकवलन
[शमन] नवजलदसमयसम ! अचलवल ! सकलभयहर ! शमदमल-
यभवन ! जगदवन ! ॥ ३ ॥ अदमतमकरणगजगणखरतरखरनखर-
नखरभवधरण ! अवतमसमसममधमयमपहर मम समयतपनप्रद !
॥ ४ ॥ हतसततभवजगमचर मत कर लसदभय दहन कमनग !
अपनय मम भवरसमरमशरणजनशरण ! गतमरण ! ॥ ५ ॥ असदय-
वशभवदवकरगतरसदलपटलहरणखरपवन ! मम वचनमनसमहमह-
रवतर कनकनगवदतरल ॥ ६ ॥ जनमथनमदनधनमदफणधरगरल-
दरदमनपतगवर ! हतशकलमव मम जननजलगतलवणकणवदमलय
॥ ७ ॥ नमदमलनयनकजवनदशशतकरवहलगहनभवदहन ! अकरणगम-

परबलरणजयभट ! जय परमपदसदन ! ॥ ८ ॥ इति भक्तिरचित-विमल-
क्षरमालया महावीर ! शुभभावदेवसूरिस्तुत ! केवलमक्षरं देहि ॥ ९ ॥
त्वया जितान्त्रदेवर्द्धिर्वर्धमानप्रभावतः । त्वयि देवाग्निदेवत्वं वर्द्ध-
मान ! प्रभावतः ॥ १ ॥ जातलक्ष्मीं तमो हर्तुं वर्द्धमान ! प्रभो !
दयाम् ॥ देहिमद्य विधेहि त्वं वर्द्धमानप्रभोदयाम् ॥ २ ॥ वीरो
जिनपतिः पातु, तन्वानः काञ्चनश्रियम् । विभ्रन्त्रेषु निस्सीर्मा तन्वा नः
काञ्चन श्रियम् ॥ ३ ॥ वरिवस्यति यः श्रीमन्महावीरं महोदयम् ।
सोऽश्रुते जितसम्भोहमहावीरं महोदयम् ॥ ४ ॥

श्रीवीरजिनस्तवनम्

जय श्रीसर्वसिद्धार्थ ! श्रीवीर ज्ञातनन्दन ! सुमेरुधीर ! गम्भीर !
महावीर ! जिनेश्वरः । ॥ १ ॥ योऽप्रमेयप्रमाणोऽपि, सप्तहस्तप्रमोषितः
पूर्णेन्दुवर्ण्यवर्णोऽपि स्वर्णपर्णसवर्णकः । ॥ २ ॥ सदृशं कौशिके शक्रे
सर्पे च क्रमसंस्पृश । पीयूषवृष्टिसृष्ट्या यं, दृष्ट्या दिष्ट्या विदुर्बुधाः
॥ ३ ॥ विष्टपत्रितयोत्संगरङ्गदुत्तुङ्गकीर्तिना, सनाथं येन नाथेन, विश्वं
विश्वम्भरातलम् ॥ ४ ॥ यस्यै चक्रे नमः सेनाहेवाकोत्सुकमानसैः ।
वीराय गतवैराय, मर्त्यामर्त्यासुरेश्वरैः ॥ ५ ॥ यस्माद्देवादयो दोषाः
क्षिप्रं क्षीणाः क्षमाखनेः । दोषाः पूषमयूखेभ्यः, इव हर्यक्षलक्षणात्
॥ ६ ॥ यदेहद्युतिसन्दोहसन्देहितवपुर्दधौ, रविः खद्योतपोतद्युत्याडम्बर-
विडम्बनाम् ॥ ७ ॥ भविनां यत्र चित्तस्थे, स्युर्धावृद्धिसिद्धयः । तं वर्ध-
मानमानौमि, वर्धमानसुभावनः ॥ ८ ॥ इति यस्ते वास्तवं पठति वीर !
जिनचन्द्र ! जातरोमाञ्चः । यात्यपवर्गं स द्रुतमखर्वगर्वारिवर्गजयी ॥ ९ ॥

सकलकमलदलकरपदनयन ! प्रहृतमदनमद ! भवभयहरण ! सत-
तममरनरनुतपदकमल ! जय जय गतमद ! मदकलगमन ! ॥ १ ॥
अमलकनकनगवर ! गतरमण ! क्षतजननमरण ! शमरससदन ! श्रमण-
कमलवनतपन ! गतभव ! भवभयमपहर मम जनमहन ! ॥ २ ॥ अभ-
यद ! भवदरजलधरपवन ! सबलमदनवनदहनजलधर ! व्यपगतमद !
शशधरवर वदन ! जगदघहर ! जय ततनयसमय ! ॥ ३ ॥ तरलकरण-
हयवरदमनकर ! कनककजनवकगमन ! वरवचः ! प्रथमपरमपदमप-
दर - धवलध्वज ! धनधनवररव ! जनशरण ! ॥ ४ ॥ परमपद-
रमण ! कमनकजरद ! शशधरकरहरनगधवलयशः परमतकजगज !
सकलजनमन . फलकरलसदमरनग ! रचय शम् ॥ ५ ॥

सिरिवद्धमाण सिरिवद्धमाण सिरिवद्धमाण जिणचंद । परमाणव पर-
माणव परमाणवणंसि वेदिज्जा ॥ १ ॥ सुहसायर सुहसायर सुहसायर
भवसमूहनिम्महण ! जयणायग जयणायग जयनायगइं निवारिज्जा ॥ २ ॥
रयणायर रयणायर रयणायर नाणदंसणसिरीणं, सुरमोहण सुरमोहण
सुरमोहणय पयं कुज्जा, ॥ ३ ॥ सरणागय सरणागय सराणागय वज्ज-
पंजरपइठ्ठ, कमलासण कमलासण कमलासण सरिसमहहुज्जा ॥ ४ ॥
सब्वविजय सब्वविजय सब्वविजय थुणियगरिठ्ठपहो, महसययं महसययं
महसययं सिवपयं नयसु ॥ ५ ॥

परिशिष्ट नं० ४-हिन्दी कविता विभाग

(महावीर प्रभाती-)

श्रीमहावीरजी कृपा करो अव, मे आधीन तुम्हारा ॥ टेक ॥ सिद्धार्थराजा के
नन्दन, त्रिशला अगज प्यारा ! कंचनवरणी कया सोहे, रहे जगत् से न्यारा

॥ १ ॥ संयम-लेकर-समता कीधी, कर्मकिया छकळारा ! केवलज्ञान प्रकाश भयो जब, लोकालोक निहारा, ॥ २ ॥ सुरनर आवें दर्शनपावें, वाणी अमृतधारा । श्रद्धा प्रतीति, प्रकर्ष सुमेधा, नाशे भ्रमजगसारा ॥ ३ ॥ समवसरणमें साहिव बैठे, और है परिषद वारा । जिन वाणी शुभ अमृत सरखी, पीवत पीवन हारा ॥ ४ ॥ साधुसम्पदा सुरनर मोहे, क्षमावान् अणगारा । जिनकी करणी अधिक दीपंती, जानत जानन हारा ॥ ५ ॥ कर्मउदयधी यहां प्रभु उपन्यो, पाम्यो कलियुगआरा । ज्ञान सुभट मेजो मुझ तारो, तू है तारणहारा ॥ ६ ॥ कर्म जंजीर पडी पग वेडी, चारों चौकीदारा । मोह-मंतवाल विषयविषफासी, जन्ममरणदुःखभारा ॥ ७ ॥ पर उपकारी विरुद तुम्हारा, आप तिखां बहु ताखा । केई अपराधी कर्म दूर कर, पहुंचे मुक्ति भंझारा ॥ ८ ॥ चंडकोशियो नाग उवाखो, और नन्दन मनहारा । नन्दीपेण प्रभो ! आप अवधारे, और सिंहा अणगारा ॥ ९ ॥ अयवंतो जल रमतो ताखो, ताखो मेंघकुमारा । गोशालो ने जयमाली तारे, तारे तीर्थ चारा ॥ १० ॥ चर्मइन्द्र पर शक्रइन्द्र कोप्यो, शरणा लिया तुम्हारा । इत्यादिक प्रभु बहुत उभारे, में सी सेवक थारा ॥ ११ ॥ हूं सेवक शरणागत थारे, ये छो साहिव म्हारा । ऋषिलालचन्द कर जोडी वंदे, आवागमन निवारा ॥ १२ ॥

(महावीर प्रभुकी तपश्चर्या का जोड)

गोतमस्वामी बुद्धि दें निर्मल, आपहि करो सहाय, श्री महावीरजी जेजे तप कियो, तेहनो करूं जी विचार । वली वली वंदु श्रीवीर सुहामणा ॥ १ ॥ श्रीजिनशासन राय, भव दुख भंजन सुख करे सदा, सेव्यां सद्गति थाय, नाम लियां थी पावे सम्पदा, दुर्गति दूर पलाय । वली वली० ॥ २ ॥ बारा चरसे वीरजीने तप कियो, अने वली तेरे पाख । वे कर जोडी सेवक बीनवे, आगमटे साख ॥ ३ ॥ नव चौमासी वीरजीरा जाणिए, एक कियो छ मास । पाचे उणां वली छमास जाणिए, वारे एक-एक मास ॥ ३ ॥ बहत्तर मास क्षमण जग दीपता, छ दोय मासी जाण । तीन अढाईमास दोय २ किया, दोय दोढ मासी वखाण ॥ ४ ॥ भद्र-महाभद्र-शिवभद्र जाणिए, दोय-चउ-दस दिन होय । तिणमें पारणो वीरजीने कियो, इम सोले दिन जोय ॥ ५ ॥ तीन उपवासी प्रतिज्ञा वारमी, बुहा वारे जी वार, दोयसे वेला वीरजीरा गहगखा,

आयंबिल उनत्तीस उदार ॥ ६ ॥ नित भोजन वीरजीएं नहीं कखो, न
लियो चौथो आहार । थोडो तप बेलो कियो, सगलो तप चौविहार ॥ ७ ॥
मनुष्य पशु देवे जे दिया, सद्या परिषद ते आप, दोय घडी उपरांत नींद
नवी लही, षट् दोय तेरे पाख ॥ ८ ॥ वीरजी कीधा तीनसे पारणा, अने
वली उनपंचास, इण बले स्वामी केवल पामियो, विचख्या देश मंझार
॥ ९ ॥ वारा परिषद नर नारी सामले, वीर तणो समास, शूरवीरोए तप
कियो, षट् ऋतु मन हुलास ॥ १० ॥ गणधर ग्यारा जाणिए, चवदा
सहस्र अणगार, सहस्र छतीस वीरजी रे साधियां, ते प्रणमूं सुखकार
॥ ११ ॥ लाख श्रावक पडिमाघरें, ऊपर उनसठ हजार, तीन लाख तेहनी
श्राविका, अरुपुनी सहस्र अठार ॥ १२ ॥ धन्य त्रिशलदेवी मातने, धन्य
सिद्धार्थ राय, ज्ञातनन्दन धन्य जन्मियां, नाम लिया जाय पाप ॥ १३ ॥
गौतम आदिक सातसो केवली, अजियां चउदासौ सार, निजकर दीक्षित
एटला पहुचा मुक्ति मंझार ॥ १४ ॥ (कलश) इम वीर जिनवर सकल
सुखकर, एवा दुक्कर तपकरी । संयम पाली कर्म गाली स्वामी शिवरमणी
वरी । सेवक यूं जंपे वीर जिनवर ! चरण सेऊं तुम तणां । संसार सागर
पडत राखो, टालो स्वामिन् ! दुखमनां ॥ १५ ॥

(दीवाली)

पूर्व दिशामें हुई पावापुरी, धन्य धान्य ऋद्धि समृद्धिभरी, हस्ती-
पाल बसे तिहा भूपाली, वीर मुक्ति विराजे दिन दिवाली ॥ गौतमने सेवाकी मन-
मानी, एक रातमें हुए केवल ज्ञानी, चौदाराजु रखा भाली ॥ वीर० ॥ १ ॥
अठारह राय हुआ भक्ता, दोय दोय पोसा कीना लगता । वीर सन्मुख रखा
निहाली ॥ वीर० ॥ २ ॥ दिन दोयरो संधारो सीझो, सोला पहर लगे उपदेश
दीधो । प्रभु मुक्ति गया कर्मने वाली ॥ वीर० ॥ ३ ॥ सातसे चेला ने चवदासो
चेली, जाने मुक्ति महलमें दिया मेलीं, ज्यांरा कर्मांरा बीज दिया वाली,
वीर० ॥ ४ ॥ प्रभु तीसवर्षवये संयम लीधो, निज आत्म कार्यने सिद्धकीधो,
वर्ष बयालिस दीक्षा पाली, वीर० ॥ ५ ॥ एक राणी वरी हुई एक बेटी,
जिके मुक्तिगया दुख दिया मेटी, जामाता हुआ ज्यारो जमाली, वीर० ॥ ६ ॥
प्रभुने एक बहन अने एक भाई, जिके खर्गे गया समकित पाई । श्रावकना

व्रत शुद्ध पाली, वीर० ॥ ७ ॥ ऋषभदत्तने देवानन्दा माता, नयणां निरखी
 पावें साता, दोळ मुक्तिंगए दुःख दिया टाली, वीर० ॥ ८ ॥ सिद्धार्थराज
 त्रिशला राणी, साथे संधारो कियो समता आणी, १२ वें देवलोके उपज्या
 चाली, वीर० ॥ ९ ॥ जिण रातमें वीरे मुक्ति पामी, केवलज्ञान लियो
 गोतमस्वामी, ज्यारों जापजपो नवकरवाली, वीर० ॥ १० ॥ सुधर्मा स्वामी
 हुभा पाट घणी, जंरी यशकीर्तिने महिमा घणी, जिनमार्ग दियो उजवाली,
 वीर० ॥ ११ ॥ ज्यारे पाटे जंबू वैरागी, आठराणी परणीने प्रभाते त्यागी ।
 सोला वर्षांमें काटी कर्म जाली, वीर० ॥ १२ ॥ आठों भामिनी वैरागे भीनी,
 प्रातः पियासाथे दीक्षालीनी, माता पिताने संयम पण लियो झाली, वीर०
 ॥ १३ ॥ प्रभव पण राजाजो बेटो, जिणरो जंबू कवरे से हुओ भेटो,
 पांचसे सुं वैराग्य पाया तत्काली, वीर० ॥ १४ ॥ वीश जिन सम्मेदशिखर
 सीक्षा, अष्टापद गिरनार, दोय सीक्षा, वासुपूज्य सीक्षा चम्पा चाली, वीर०
 ॥ १५ ॥ महावीर गए मुक्ति पावापुरी, कार्तिक वदी अमावस्याने मुक्तिवरी,
 सुनता भणता संगल माली, वीर० ॥ १६ ॥ दिन दिवालीरोपायो टाणो,
 रात्रि भोजन पण नहीं खाणो, ज्यारो जापजपो शीलव्रतपाली, वीर० ॥ १७ ॥
 गुरुचेलारी जोडी सूर्यशशी, ऋषि रायचंद्र कहैं मारे मनमेंवसी, युक्तिसे जोड
 जोडी टंकसाली, वीर० ॥ १८ ॥

(दिवालीका दिन बडा)

दोहा—भजन करो भगवान् का, गणधर गोतम स्वामी, जग प्रगटे तारन
 तरने, निरु उठ करो प्रणामि ॥ १ ॥ दिवाली दिन आवियो, राखो धर्ममें सीर,
 गोतम केवल पामियो, मुक्ति गये महावीर ॥ २ ॥ दिवाली का दिन बडा,
 मृत कर मोटे पाप, निन्दा विक्था परहरो, करो जिनजीरो जाप ॥ ३ ॥
 दिवाली दिन आवियो ॥ टिक ॥ सामायिक पौषघ करो, पढिके मणो दोकाल,
 हम आतम उजवाळजो झूठ मृत करे ख्याल ॥ ४ ॥ नव मल्लीने नवलच्छी,
 देवा अठराणां राख, वीर समीपे आविने, दीघा पौषघ ठास ॥ ५ ॥ कार्तिक
 त्रिदी अमावस्या, टाल्यो आतम दोष, भव जीवाने ल्यारने, वीर पहुंता मोक्ष
 ॥ ६ ॥ देवदेवी घणा आविया, लागी जगमग ज्योति, अचरज एक ययो तिहां,
 रत्ना तणो उद्योत ॥ ७ ॥ मोह कर्मने टालने, ध्यायो शुक्ल ध्यान अनिल

पणो भायो इस्यो, पाम्यो केवल ज्ञान ॥ ८ ॥ मोक्ष नगर का दायका, भगवान्
 श्रीमहावीर, तेहना मुख आगल हुआ, गौतम स्वामी वजीर ॥ ९ ॥ मोटा
 जिन शासन धनी, पहुँचा शिवपुर ठम । गौतम लब्धि तणा धणी, जगमें
 राख्यो नाम ॥ १० ॥ तिन कारण मंगलीक दिन, नाम जपो मनवीर । आरंभ
 समारम्भ छोड़िने, निर्मल पालो शील ॥ ११ ॥ वार २ मानुष देही, पामसी
 नहीं रे गवॉर, डोरा डांडा राखही, मंत्र यंत्र निवार ॥ १२ ॥ झाडा झपटा
 मत करो, मत करो षट् काय घात, चार जाप जपो भला, मोटी दिवाली की
 रात ॥ १३ ॥ काया रूपी देहरो, ज्ञान रूप जिन देव, तस सज्जाय शंखझलरी,
 कर सेवा नितमेव ॥ १४ ॥ दया रूपी दिवलो करो, सवर रूपी वात, समकित
 ज्योति उजालीने, ज्यों मिथ्या तम नश जात ॥ १५ ॥ संवर रूप करो
 ढाकणो, ज्ञान रूपी करो तेल, आठ कर्म प्रज्वलित करो, घोर अंधेरो ठेल
 ॥ १६ ॥ काया हाट तेल जालणो, ज्ञान वस्तु महि सार, स्मरण करो जिनराजनो
 वाणिज्य परउपकार ॥ १७ ॥ धीरज मन धर धूपणो, तप कर अगरज खेय,
 सरघाधूप ज्ञान जल थकी, इम सेवा निजदेव ॥ १८ ॥ सीमंधर आदि देइने,
 जघन्य जिनेश्वर वीश, अढाई द्वीपमें परगव्या, उत्कृष्ट एकसो सितेर ॥ १९ ॥
 भजन करो भगवान् को, ज्युं थारो सुधरे काज, काल अनन्त गयो हृथा,
 अवसर लाघ्यो हाथ ॥ २० ॥ हिंसा से देव राजी हुए, भोला । यह मत भूल,
 साचोमन नवकारनो, एम चढावो फूल ॥ २१ ॥ दुख कोइने देणो नहीं,
 प्रवचन सामो निहार, जिनवरना गुण-गूंथिने, ऐसी चढावो माल ॥ २२ ॥
 ज्ञानशील-तप भावना, मनवच काय सुध्याय, ज्ञान दर्शन-चरित्रना, यह तू
 अक्षत चढाय ॥ २३ ॥ करण करावण अनुमोदना, हणवो जीवन कोय, नव
 सत्त्व थारो निर्मल, एहवो नैवेद्य होय ॥ २४ ॥ अवली गत संसारनी, घन
 लक्ष्मी को काज, टिचकारा करतां थकां, धीठा कूटे छाज ॥ २५ ॥ टिचकारा
 करता थकां, दाव पाछा धीरे जाय, लक्ष्मी इम करता थकां, किस पैसे घर
 सोय ॥ २६ ॥ लीपणो ढोलणो मांडणो, करो जीवारो जतन, भव भव मांहि
 मोहिलो, मानव भव रतन ॥ २७ ॥ वाणी श्री जिनदेवकी, सुख चंघाडे सत
 प्राय, यज्ञा कर जो जुगतास्तुं, ज्यों शिव मंगल धाम ॥ २८ ॥ मोख्यो दिवाली
 दिन मोटको, वाधे प्रापेता पूर । इम करता रे प्राणिया, शिवपुरा करे दूर
 ॥ २९ ॥ ज्ञान रूपी दिवलो करो, तपस्या कर उज्जाल, नियम जत कर

मंडणा, विनय विवेक घी घाल ॥ ३० ॥ क्षमारूपी खाजला करो, वैराग्य घृत भरपूर, उपशम मौण घालने, शुद्धमन मोतीचूर ॥ ३१ ॥ भाव दिवाली इम करो, उतरो भवजल पार, जप तप सेवा भावसुं, लाहो ल्यो तुमलार ॥ ३२ ॥ दीवाली दिन जाणिने, धन्य निजघर माहीं, धर्मध्यान मनआदरो, अजर अमर पद पाही ॥ ३३ ॥ पूजे दिवाली ते दिने, वही लेखनी मसीपात, एम ज्ञानने पिण पूजजो, वाधे पुण्यना ठाठ ॥ ३४ ॥ पर्व दिवाली जाणिने, उजलावे घर हाट, इम तुम व्रत उज्जालजो, दीपे अधिकी वात ॥ ३५ ॥ घर कुटुंब धन बालका, जिम वाल्हा लागे तोय, तैसो नेह करो धर्मसुं, ज्यों मुक्ति सुख होय ॥ ३६ ॥ जाग्या थकां खुटका करे, तो वोलो मतिरात, जो असंयति जागसी, करसी छ कायानीघात ॥ ३७ ॥ ध्यान स्वाध्याय भली करो, गुणो बोल ने चाल, आजनो दिनछे मोटको, दीवालो मत घाल ॥ ३८ ॥ पर्व दिवाली जाणने, सार पाशा मत कूट, धर्मध्यान ध्याओ सदा, नफो धर्म नो लूट ॥ ३९ ॥ चैत्र सुदी तेरस दिने, जनम्या श्री वर्धमान, कार्तिक वदी अमावस्यां, पाम्या मोक्ष निदान ॥ ४० ॥ मनुष्य जन्म छे दोहिलो, पाम्यो आरज खेत जोग मिल्यो साधा तणो, चेत सके तो चेत ॥ ४१ ॥ सेवाकरो सुगुरु तणी, गाओ ज्ञान घन घेर, दोय घडी शुद्ध भावसुं, नवकरवाली फेर ॥ ४२ ॥ अंग, उपांगने छेदमें, जीव दया व्रत पाल । तातें ऋषि जयमल कहे, इसी दिवालीने मान ॥ ४३ ॥

(महावीर स्तवन)

वीर जिनेन्द्र शासन धणी, जिन त्रिभुवनस्वामी । ज्यारे चरण कमल चित नित धरूं, प्रणमूं सिरनामी । सुर स्थिति नगरी पिता मात चिन्ह अवगाहना, वर्ण आयु पुनी कुमार पद तपका परमाना । चरित्र बल प्रभु गुण घणा है छठमत्य केवल ज्ञान, तीर्थ गणघर केवली जिन शासन परमाण ॥ १ ॥ देवलोक दशवें बीस सागर पूर्णस्थिति पाए, कुण्डनपुर नगरी में चवी श्री जिनवर आए । पिता सिद्धार्थ पुत्र, मात त्रिशलादेवी नन्दा, जननी कुक्षिमें अवतरे श्रीवीर जिनन्दा । ज्यारे चरण लक्षण सिंहनोए अवगाहना कर सात, तन कंचन करी शोभता, ते प्रणमूं जगनाथ ॥ २ ॥ बहुतेर वर्षनो आळपो पायों सुखकारी, तीसवर्षकेवलपदे रह्या अभिग्रह धारी । उपसर्ग परिपह सहन करत पुनी शमरस भीनो, अनन्तवली भगवन्त जाने वीर नाम जु दीनो,

ज्यारा मातपिता स्वर्गति लब्धाए, पुनी लियो संयम भार। तपसा कीधी आकरी, साढा बारह वर्ष मझार, ॥ ३ ॥ नव चौमासी तप कियो, इक कियो छमासी। पांच दिन ऊणा अभिग्रह। षट् मास विमासी। एक एक मासी तप कियो, प्रभु द्वादश विरिया। बहत्तर पक्ष दोय २ मास छविरिया करिया। दोय अढाई दिन दोय ए वली डोढमासी दोय। भद्र-महाभद्र शिवभद्र तप करी, इम सोलह दिन होय, ॥ ४ ॥ सिक्खुनी पडिमा अष्ट भक्तिनी द्वादश कीनी। दोयसे ने गुणतीस छठम तप गिनती लीनी। ग्यारह वर्ष छमास पचिस दिन तपसा केरा। ग्यारह मास उगणीस दिवस पारणा भलेरा। इन विधि स्वामी तप कियोए पछी उपज्यो केवलज्ञान। तीस वर्ष ऊणां विचारिया, ते प्रणमूं वर्धमान, ॥ ५ ॥ प्रथम 'अस्थि' बीजो 'चम्पा' दो कहिए, 'वैशाला' ने 'वाणिज' दो मिल। द्वादश लहिए। चतुर्दश 'नालंदे' पाडे 'मिथिला' छमणिया, 'भद्लपुरमें' दोय, सबे मिल अढतिस गणिया। एक 'भालंभिका' एक 'सावत्थी', एक अनार्य में जाण, चरमचौमासो 'पावापुरी' जहा पहुंचे निर्वाण ॥ ६ ॥ मुनिवर चवदे सहस, सहस छतीस आर्यिका, इकलख गुणसठ सहस्रश्रावक, तीनलखश्राविका, अधिक अठारह सहस ग्यारह गणघर की माला, गोतमस्वामी शिष्य बडा, सती चन्दनवाला। ज्यारे केवलज्ञानी सातसौ, प्रभु पहुँचे निर्वाण। शासन वतें स्वामीनो, अब्द इक्किस सहस्र प्रमाण ॥ ७ ॥ पूर्वा तीनसो धार, तेरासौ अवधि ज्ञानी, मन पर्यय पाचसे जान, सातसौ केवलज्ञानी ॥ विक्रिया लब्धिरा जान, सातसो मुनिवर कहिए। वादी चारसौ बडे, भिन्न भिन चरचा लहिए ॥ एकाकी चारित्र लियो, एकाकी निर्वाण। चौसठ वर्ष तक चालियो, दर्शन-केवल ज्ञान ॥ ८ ॥ बारह नरवल वृषभ, वृषभ दश ज्यों ए हय वर, बारह हय एक महिष, महिष पांचसौ सुं गयवर। पांचसैं गज हरि एक, सहस हरि इक अष्टापद, दश लख अष्टापद एक राम, दोय राम एक वासुदेव। दोय वासुदेव एकचक्रो, क्रोड चक्रो इक सुर लियो, कोडी सुरां इक इंद अनन्तासुं नहीं नमे, चिद्री अगुली अग्र जिनेंद्र ॥ ९ ॥ आप तणा प्रभु गुण अनन्त, कोई पार न पावे, लब्धि प्रभावे कोडि, काय कोडी सीस बनावे। सिर २ कोडा कोडी वदन, कोड कोड जिभ्यानी, जिभ्या २ सुं कोड २ गुण करे सुज्ञानी। कोडा कोडी सागर लगेए, करे ज्ञान गुण सार। आपतणां प्रभु गुण अनन्त, कोई कहत न आवे जी पार ॥ १० ॥

चंवदे राजु लोक भरे वालुदा कनियां, सर्व जीवनी रोमराय नहीं जावे
 गिणिया । एक वालु तप करे, गुण गण करे अत्यन्त, पूज्य प्रसाद ऋषि
 लालचंद कहे नहीं आवे अन्त । संवत् १८६२ ए-मास जु मृगसिर चंद ।
 स्यामपुरे गुणगाविया, धन २ वीर जिणंद ॥ ११ ॥

वीरस्तुति-परिशिष्ट नं० ५

शान्तरसपूर्ण शान्तिप्रकाशः

प्रार्थनाङ्गम्-

प्रेमसहित वन्दौं प्रथम, जिनपद कमल अनूप ।

ताके सुमरत अधमनर, होवत शांत स्वरूप ॥ १ ॥

पूर्व नमामि सद्गैहं, जिनाङ्घ्रिकमलं शुभम् ।

यस्य स्मृत्या नरा नीचा, जायन्ते शान्तिरूपकाः ॥ १ ॥

तुम शरणे आयो प्रभु, राख लेऊ निज टेक ।

निर्विकल्प मम सिद्धजी, देवो विमल विवेक ॥ २ ॥

शरण ते प्रभो ! प्राप्त, संरक्ष्यो निजभावुक ।

कल्पनातीतसिद्धेश ! बोध वितर निर्मलम् ॥ २ ॥

करुं वंदना भावयुत, त्रिविध योग थिर धार ।

रतन ! रतन सम देय मुझ, ज्ञान जवाहर सार ॥ ३ ॥

वृत्ता स्थैर्य त्रियोगेण, सभाव प्रणमाम्यहम् ।

देहि मे रत्न ! विज्ञानं, रत्नतुल्यं शुभं परम् ॥ ३ ॥

उपाध्याय अध्ययन श्रुति, निशिदिन करत अभ्यास ।

दीनवन्धु मुझ दीजिए, शम दम ज्ञानविलास ॥ ४ ॥

श्रुताध्ययनसनिष्ठा, निलमभ्यस्तिसरताः ।

उपाध्यायाः प्रदत्ताश्च, ज्ञानं शान्तिं दमं वरम् ॥ ४ ॥

सो साधु बाधा हरो, कर्मशत्रु रणजीत ।

निपुण जौहरी ज्यौ लख्यो, आतम रतन पुनीत ॥ ५ ॥

कर्मशत्रु रणे जित्वा, दत्तरात्रिकवन्ननु ।

आत्मरत्नं शुभं यैस्तु, वीक्षित ज्ञानचक्षुषा ॥

साधवः कृपया ह्याशु, मम बाधा हरन्तु ते ॥ ५ ॥

अधिक प्रिय नव रसनमें, है रस शान्ति विशेष ।

स्थायी भाव निर्वेदसे, मेटो सकल कलेश ॥ ६ ॥

नवखपि रसेष्वत्र, प्रेष्ठः शान्तो विशेषत ।

निर्वेदात्स्यैर्यमायातः, कृत्नं क्लेशं हरत्वयम् ॥ ६ ॥

विकलमति अभिलाष अति, कपटक्रिया गुणचोर ।

में चाहत कछु शान्त रस, तुमसे करी निहोर ॥ ७ ॥

महेच्छुर्विमति. स्वामिन् । निर्गुणो दम्भसंयुत ।

त्वां प्रणिपत्य याचेऽहं, किञ्चिच्छान्तं रस प्रियम् ॥ ७ ॥

कापे जाचुं जायकर, तुम सम नहीं दातार ।

करुणानिधि करुणा करी, दीजे शान्त विचार ॥ ८ ॥

गत्वाऽहमत्र कं याचे, त्वत्समो नहि दायक ।

दयानिधे ! दयां कृत्वा, शान्ति मे यच्छ सस्थिराम् ॥ ८ ॥

में गुलाम हौं रावरो, मेरो विगरत काज ।

ताहि सुधारे बनि रहे, मेरी तेरी लाज ॥ ९ ॥

दासोऽस्मि ते प्रभोऽहं वै, कृत्यं नश्यति मेऽधुना ।

साफल्ये तस्य मे ते वै, लज्जा स्थास्यत्यसंशयम् ॥ ९ ॥

शान्ति छवि निरखत रहूं, जान्चूं नहीं कछु और ।

अरजी हुकम चढाय द्यो, पख्यो रहूं तुम पौर ॥ १० ॥

नान्यत्किमप्यहं याचे, याचेऽह केवल विभो !

लोकेऽस्मिन्वीक्षणं द्युलाः, शान्तेरस्तु सदा मम ॥

आवेदने मयाऽऽदेशस्त्वया देय. प्रभो ! ह्ययम् ।

भूत्वा चैव कृतार्थोऽहं, द्वारे तिष्ठामि ते सदा ॥ १० ॥

जिहिं गुणतें खुश होहु तुम, सो गुण नहिं लवलेश ।

तुम चर्णन आश्रित रहूं, सो बुध देहु जिनेश ॥ ११ ॥

प्रसादस्ते गुणेन स्याद्येन स्वल्पोऽपि मे स न ।

मतिर्जिनेश ! सा देया, यया स्यां चरणाश्रितः ॥ ११ ॥

तडफत दुःखिया में अति, पलक परत नहिं चैन ।

अव सुदृष्टि करि निरखिए, ढीले रहे बने न ॥ १२ ॥

विकलोऽतीव दुःखेन, सुखं प्राप्नोमि न क्षणम् ।

अधुनेक्ष्य सुदृष्ट्याऽहं, सिद्धिर्नोऽपि क्षणे कृते ॥ १२ ॥

यह सम्बन्ध भलो बन्यो, हम तुमसौं सर्वज्ञ !

त्यागे ताहि न संग रखे, पिता पुत्र लखि अज्ञ ॥ १३ ॥

मया त्वया च सर्वज्ञ ! जातः सङ्गः सुशोभनः ।

नो त्याज्यश्च सदा रक्ष्यः, पित्रेवाऽज्ञोऽपि पुत्रकः ॥ १३ ॥

मेढहु कठिन कलेश तुम, परमात्म परमेश ।

दीन जानिकर बकसिये, दिन दिन ज्ञान विशेष ॥ १४ ॥

परमात्मन् ! परेश ! त्वं, क्लिष्टं क्लेशं विनाशय ।

दीनं ज्ञात्वा च देहि त्वं, नित्यं ज्ञानं शुभं मम ॥ १४ ॥

कृपा करो निर्वुद्धि पै, लखुं जुं अनुभव रीति ।

अशुभ और शुभ देखके, करुं न कबहुं प्रीति ॥ १५ ॥

कुरु कृपां च निर्वुद्धौ, येनेक्षेऽनुभवक्रमम् ।

वीक्ष्याऽशुभं शुभं चैव, कुर्यां नो तत्र सरतिम् ॥ १५ ॥

सब प्रकार धनवन्त हो, सुनहु गरीब निवाज ।

आरत-रुद्र कुध्यानते, बकसि बकसि महाराज ॥ १६ ॥

शृणु त्वं दीनवन्धोऽसि, सर्वैश्वर्यसयुतः ।

आर्ताद्रौद्रात्कुध्यानाच्च, सद्यो वारय मां प्रभो ! ॥ १६ ॥

धर्म शुक्ल ध्यावत रहूं, दोय ध्यान सुखकार ।

या जग ममता उदधि ते, दीजे पार उतार ॥ १७ ॥

ध्यायामि सुखदं ध्यानं, धर्मं शुक्लं च नित्यगः ।

निस्तारय विभो ! मां तु, लोकसम्मोहसागरात् ॥ १७ ॥

करुणा करिके मेटिये, विषय वासना रोग ।

में कुपथी वेदन प्रबल, लखि मत जोग अजोग ॥ १८ ॥

दया विधाय देव ! त्वं, विषयेच्छाभयं हर ।

ममोन्मार्गस्य सम्बाधो, योग्याऽयोग्यं न पश्य भो ॥ १८ ॥

में गरजी अरजी करूं, सुनिहो जग प्रतिपाल ।

चाह सतावे दास कौं, यह दुःख दीजे ढाल ॥ १९ ॥

निवेदयाम्यहं ह्यर्थी, शृणु ? त्वं लोकपालक । ।
 तर्षस्तु बाधते दासं, दुःखमेतद्विनाशय ॥ १९ ॥
 प्रभु तव सन्मुख हो रहूं, जगकूं देऊं पृष्ठ ।
 कृपादृष्टि अस करहु तुम, ज्युं भव जावे छूट ॥ २० ॥
 लोकं तु पृष्ठतः कृत्वा, त्वत्समक्ष. प्रभो ब्रह्म ।
 स्यामेवं तु कृपादृष्टि, कर्तव्या भवमोचनात् ॥ २० ॥
 मैंने जे कुकरम किये, दीखत हैं सब तोय ।
 महर करो ज्युं दीन पे, फेर न दुःख दें मोय ॥ २१ ॥
 मया कृतानि पापानि, सर्व्वाणि देव ! पश्यसि ।
 तथा दीने कृपा कार्या, बाधन्तां नो यथा पुनः ॥ २१ ॥
 विपति रही मो घेरके, सुनी न अजहु पुकार ।
 मेरी विरियां नाथ तुम, कहां लगाई वार ॥ २२ ॥
 नाधुनाप्यशृणोर्लापं, विपन्मा परितः स्थिता ।
 मम वारे त्वया नाथ ! विलम्बं क्रियते कथम् ॥ २२ ॥
 ऐसी विरियां में किधौ, टरि गये दीनदयाल ।
 विना कहाँ कैसे रहूं, अब तो करि प्रतिपाल ॥ २३ ॥
 ईदृश्या किल वेलायां, दीनबन्धो ! कुतस्त्वगाः ।
 उक्त्या विना कथं स्थयामधुना रक्ष मा विभो ॥ २३ ॥
 जो कहलाऊं और पे, न मिटे मम उर झार ।
 मेरी तेरे सामने, मिटसी मनकी रार ॥ २४ ॥
 अन्येनोक्तौ न शान्त. स्याच्चित्तोद्वेग. कथंचन ।
 समक्ष एव चातस्ते, मनोवादो* विनङ्गयति ॥ २४ ॥
 दुष्ट अनेक उधार के, थकि रहे किधौ दयाल ।
 धीरे धीरे तारिये, मेरो भी लखि हाल ॥ २५ ॥
 गति ममाऽपि संवीक्ष्य, शनैः सन्तारय प्रभो !
 उद्धार्याऽनेकदुष्टान्वा, जातः श्रान्तो दयानिधे ! ॥ २५ ॥
 ॥ इति प्रार्थनाङ्गम् ॥

॥ अथ रागनिवारणाङ्गम् ॥

अरे जीव भव वन विषे, तेरा कवण सहाय ।

जाके कारण पचि रह्यो, ते सब तेरे नाय ॥ २६ ॥

भवारण्येऽत्र रे जिव ! सहायः कोऽस्ति ते वद ।

यदर्थं खिद्यसे नित्यं, तव ते सन्ति नो भुवि ॥ २६ ॥

संसारि को देखले, सुखी न एक लिंगार ।

अव तो पीछा छोडदे, मत घर सिर पर भार ॥ २७ ॥

पश्य संसारिणं जीवं, न कोऽपि सुखभागभुवि ।

अनुसृतिं त्यजेदानीं, शीर्षे मा घर भारकम् ॥ २७ ॥

झूठे जगके कारणे, तू मत कर्म बंधाय ।

तू तो रीता ही रहे, धन पेला ही खाय ॥ २८ ॥

मिथ्यासंसारमुद्दिश्य, कर्मबन्धं तु मा कुरु ।

रिक्तो यास्यसि जीव ! त्वं, भोक्ष्यन्ते हीतरे धनम् ॥ २८ ॥

तन धन संपत् पायके, मगन न हो मन मांय ।

कैसे सुखिया होयगा, सोवत *लाय लगाय ॥ २९ ॥

तनुं वित्त विभूतिं च, लब्ध्वा हृष्टस्तु मा भव ।

वर्हि प्रज्वाल्य शेषे किं, स्थास्यसि त्वं कयं सुखी ॥ २९ ॥

ठाठ देख भूले मति, यह पुद्गल पर्याय ।

देखत देखत ताहरे, जासी थिर न रहाय ॥ ३० ॥

भूतिं दृष्ट्वा प्रमाद्य त्वं, मेयं जाता तु पुद्गलैः ।

नक्ष्यति पश्यतस्ते वा, न स्थिरेयं कदापि च ॥ ३० ॥

लूटेंगे ज्ञानादि धन, ठगसम यह संसार ।

मीठे वचन उचारिके, मोह फांसी गल डार ॥ ३१ ॥

प्रियं प्रोच्य गले मोहपाशं क्षिप्त्वा क्षिमे जना ।

ज्ञानादिधनहार ते, करिष्यन्ति प्रवचकाः ॥ ३१ ॥

किधौ भूत तोकौ लग्यो, करे न तनक विचार ।

ना माने तो परखले, मतलबको संसार ॥ ३२ ॥

भूताऽऽविष्टोसि यद्वा हि, विवेक न करोषि वै ।
 नो प्रत्येति परीक्षस्व, संसार. स्वार्थसङ्गतः ॥ ३२ ॥
 काया अपर'तादरे, सबसुं अधिकी प्रीत ।
 यातो पहले संवनमें, देगी दगो नचीत ॥ ३३ ॥
 यस्मिन् काये तव प्रीतिरभ्यधिका विशेषतः ।
 सर्वेभ्यः प्राक् स एव त्वां, प्रवक्ष्यिष्यते ध्रुवम् ॥ ३३ ॥
 विषय दुःखनको सुखगिने, कहूं कहां लग भूल ।
 आंख छतां अन्धा हुआ, जाणपणामें धूल ॥ ३४ ॥
 विषयोत्पन्नदुःखानि, सुखरूपेण मन्यसे ।
 कथं ब्रूयास्तव भ्रान्ति, प्रमादं वा शृणुष्व मो ! ॥
 नेत्रे सत्यपि चान्धत्वं, धिग्ज्ञानं मम निष्फलम् ॥ ३४ ॥
 नितप्रति दीखतही रहे, उदय अस्त गति भान ।
 अजहुं न भयो ज्ञान कछु, तू तो बडो अयान ॥ ३५ ॥
 उदयास्तं गतिर्भानोर्नित्यशो दृश्यते ध्रुवम् ।
 नो जातं ज्ञानमद्यापि, मूढोऽतीव प्रदृश्यसे ॥ ३५ ॥
 किसके कहे नचीत तू, सिर पै फिरे जु काल ।
 बांधे है तो बांधले, पानी पहली पाल ॥ ३६ ॥
 निश्चिन्त कस्य चोक्तेस्त्वं, काल. शीर्षे तु तिष्ठति ।
 वधान चेदभिप्सा ते, जलात्पूर्वं वृत्ति *खलु ॥ ३६ ॥
 आया सो सब ही गया, अवतारादि विशेष ।
 तू भी यों ही जायगा, यामें मीन न मेष ॥ ३७ ॥
 आयातो यो गत. सोऽपि, ह्यवतारादिकोऽपि च ।
 एव त्वमपि यातासि, नास्त्यत्र कोऽपि सशयः ॥ ३७ ॥
 यह अवसर फिर ना मिले, अपना कारज सार ।
 चुकते नाम चुकायदे, अब मत राख उधार ॥ ३८ ॥
 न लब्धावसरो ह्येष, स्वकार्ये सार्धयाऽधुना ।
 कुरु कृत्यानि सर्वाणि, नावशिष्टं तु रक्ष वै ॥ ३८ ॥

कैसे गाफिल हो रहा, नेडा आत करार ।
निपजी खेती देय क्यों, चाटी सटे गवाँर ॥ ३९ ॥

प्रमत्तोऽसि कथं आतरायात्याश्रुतमन्तिकम् ।

प्रतियच्छसि रौत्र्यर्थं *कथं सजातशस्यकम् ॥ ३९ ॥

धर्मविहार कियो नहीं, कीन्हो विषय विहार ।

गांठ खाय रीते चले, आके जग हटवार ॥ ४० ॥

धर्माचारः कृतो नाऽत्र, विहारो विषये कृतः ।

लोकापणे समागत्य, मूलाशी रिक्तको गतः ॥ ४० ॥

काज करत पर घरनके, अपनो काज विगार ।

सीत निवारे जगत्का, अपनी झौपरी वार ॥ ४१ ॥

विनाश्य त्वं स्वकं कार्य्यं, कुरुषे परकृत्यकम् ।

कुटीं निजा तु सञ्ज्वाल्य, लोकसीतं व्यपोहसि ॥ ४१ ॥

नहिं विचार तैने किया, करना था क्या काज ।

उदय होयगा कर्मफल, तव उपजेगी लाज ॥ ४२ ॥

आसीत्किं तव कर्तव्यं, कृता नाऽस्य विचारणा ।

कर्मविपाककाले च, ब्रीडा यास्यसि वै सखे ! ॥ ४२ ॥

झूठी संसारीनकी, छूटेगी जब लाज ।

तव सुखिया तू होयगा, इनते अलगा भाज ॥ ४३ ॥

असत्संसारिभोगाना, यदा नक्ष्यसि वै रुचिः ।

एतेभ्यस्तु पृथग्भूत्वा, तदा सौख्यमवाप्स्यसि ॥ ४३ ॥

अपनी पूंजी सौ करो, निश्चल कार विहार ।

वांध्या सोही भोगले, मत कर और उधार ॥ ४४ ॥

आत्मीयेनैव वित्तेन, कार्यमाचर निश्चलम् ।

वद्धमेव हि मुंक्षस्व, ऋणमन्यत्तु मा कुरु ॥ ४४ ॥

नया कर्म ऋण काढके, करसी कार विहार ।

देणा पडसी पारका, किम होसी छुटकार ॥ ४५ ॥

कर्मणं नूतनं कृत्वा, यदि कार्य्यं विधास्यसि ।

उद्धारस्तु कथं भावी, दातव्यं स्यात्परस्य यत् ॥ ४५ ॥

* करपट्टिकार्थमिति भावः । † मूलद्रव्यं भुक्त्वा ।

विषय भोग किम्पाक सम, लखि दुःख फल परिणाम ।

जब विरक्त तू होयगा, तब सुधरेगा काम ॥ ४६ ॥

भोगः किम्पाकतुल्योऽस्ति, तदन्ते वीक्ष्य सङ्कटम् ।

विरक्तस्तु यदा भावी, तदा कार्यं तु सेत्स्यति ॥ ४६ ॥

एरे ! मन मेरे पथिक, तू न जाव वहाँ ठोर ।

बटमारा पांचों जहां, करै साहकौ चोर ॥ ४७ ॥

मम पाथ मनस्त्वं रे ! गच्छ मा तत्र कर्हिचित् ।

दस्यवो यत्र पश्चापि, साधुं चौरं प्रकुर्व्वते ॥ ४७ ॥

आरम्भ विषय कषायकौ, कीनी बहुतिक वार ।

कारज कछु सरिया नहीं, उलटा हूवा रधार ॥ ४८ ॥

भोगारम्भकषायास्तु, बहुशो विहितास्त्वया ।

कार्यसिद्धिस्तु नो जाता, जातः प्रत्युत लज्जितः ॥ ४८ ॥

चारों संक्षामें सदा, सुते निपुण चित्त लाग ।

गुरु समझावें कठिनसौ, उपजे तउ न विराग ॥ ४९ ॥

प्रबोधयति सज्ञाभिर्गुरुश्वतसभिर्ध्रुवम् ।

ज्ञानाय चित्तवैराग्यं, जायते ते तथापि नो ॥ ४९ ॥

खैर हुआ जो कुछ हुआ, अब करना नहीं जोग ।

विना विचारे तैं किया, ताका ही फल भोग ॥ ५० ॥

अस्तु जातं तु यज्जातं, प्रमादं नाधुना कुरु ।

असमीक्ष्य कृतं यत्तु, भुंक्त्व तस्य फल ध्रुवम् ॥ ५० ॥

इति रागनिवारणाङ्गम्

अथ द्वेषनिवारणाङ्गं कथ्यते

बुरो कहे कोऊ तो भनीं, तो तू भला जु मान ।

बूरा मीठा होतहै, सब बनिहै पकवान ॥ ५१ ॥

अप्रिय *वक्ति यस्तुभ्यं, त्व तु जानीहि तत्प्रियम् ।

†बूरा ‡मिष्टं भवत्यत्र, पक्वानं तेन जायते ॥ ५१ ॥

* 'बुरा' इति भाषायाम् । † 'भला' इति भाषायाम् । ‡ 'बुरा' । इति शब्दस्य दीर्घाकारत्वेन प्रयोगस्तदा भाषाया शर्करापर्यायः ।

कटु तीक्ष्ण अति विषभरी, गाली शस्त्र समाने ।

अशुभकर्म गुम्मड भिद्यो, यों जिय सुलटी जान ॥ ५२ ॥

कटुस्तीक्ष्णा विषोपेता, शस्त्रतुल्या हि गालिका ।

श्रुत्वेति तां विजानीहि, स्फोटो भिन्नः कुर्मजः ॥ ५२ ॥

कटुक वचन कोऊ कह दिया, लगे जु दिलमें तीर ।

समदृष्टि यों समझले, मोय जान्यो अतिवीर ॥ ५३ ॥

कटुक्ति परसम्प्रोक्ता, वाणवद्धङ्गिनति सा ।

समदृष्टिर्विजानीयाज्ज्ञातोऽहं वीरमुख्यकः ॥ ५३ ॥

वैरी होता तो कवहु, नहीं कहता कटु बात ।

सज्जन दीसत माहरो, रुज लखि कटुक खवात ॥ ५४ ॥

अभविष्यदयं शत्रुर्नावदिष्यत्तदा कटुः ।

सज्जनो दृश्यते मेऽयं, कटुशयति रोगदृक् ॥ ५४ ॥

अवगुण सुनिके आपणां, रे मन ! सुलटी धार ।

मो गरीवकों जानिकै, लीना वोझ उतार ॥ ५५ ॥

आत्मनो दोषमाकर्ण्य, सत्यं धारय हे मनः ।

ज्ञात्वाऽनेन तु मां दीनं, शीर्षाङ्गारोऽवतारितः ॥ ५५ ॥

में भूल्यो शुभ राहकों, इननै दर्ई बताय ।

दुर्जन जानि पेरे नहीं, सज्जन सो दर्शाय ॥ ५६ ॥

सुमार्गो विस्मृतो नूनं, मया चायं व्यवोध्यत ।

ज्ञायते दुर्जनो नार्य, सज्जनस्तु विलक्ष्यते ॥ ५६ ॥

ज्ञान अस्त सूरज हुआ, में भूल्यो निजलाह ।

निन्दा रूप मसालले, इने दिखाइ राह ॥ ५७ ॥

अस्तं गते हि बोधार्के, जातोऽहं विस्मृताध्वकः ।

निन्दाप्रदीपमादाय, जातोऽयं मार्गदर्शकः ॥ ५७ ॥

सुनि निन्दकके वचनकों, चित मति करे उचाट ।

यह दुर्गन्धित पवन अति, वहती कूं मति डाट ॥ ५८ ॥

निन्दकोक्तिं समाकर्ण्य, ग्लानिं मा कुरु मानसे ।

रन्धि मा, त्वं संखे । पूतिगन्धं व्रातं, समीरणम् ॥ ५८ ॥

कुवचन शर क्या कर सके, तू होजा पाषाण ।

तेरा कुछ बिगरे नहीं, वाका ही अपमान ॥ ५९ ॥

सखे ! पाषाणवद्भूयाः कूक्तिषु किं करिष्यति ।

न स्यात्ते कापि वा हानिर्ह्यपमानस्तु तस्य च ॥ ५९ ॥

कुवचन गोलीके लगे, जो ले मनको मार ।

आपही ठंडी होयगी, होजा शीतल गार ॥ ६० ॥

कूक्तिगोलीसमाधाते, मन शान्तं करोति यः ।

भविता सा खयं शीता, शान्तस्त्वं भव हे सखे ! ॥ ६० ॥

तैंने ऊपरसों कही, मैंने समझी ठेठ ।

खटका सबही मिटगया, एक रह गयो पेट ॥ ६१ ॥

उपरिष्ठात्त्वया प्रोक्तं, तत्त्वं बुद्धं मया किल ।

चिन्ता कृत्वा विनष्टा मेऽवशिष्टा समता खलु ॥ ६१ ॥

रे चेतन सुलटी समझ, तेरा सुधरा काज ।

कुवचन धर वर ताहरी, इणने सौंपी आज ॥ ६२ ॥

सम्यक् चेतन ! बुध्यस्व, सिद्ध कार्यं तवाद्य वै ।

तावकः कूक्तिनिक्षेपोऽनेनेदानीं समर्पितः ॥ ६२ ॥

होगी सोई नीसरे, वस्तु भरी जिहि माहिं ।

याका गाहक मत बने, तेरे लायक नाहिं ॥ ६३ ॥

यस्मिन् वस्तु यदेवास्ति, निस्तरिष्यति तत्किल ।

नोचितं ते समस्त्येद्गाहकस्त्वस्य मा भव ॥ ६३ ॥

अपणा अवगुण सुणकरी, मत माने जिय रीस ।

मनमें तू यों समझले, मुझको देत असीस ॥ ६४ ॥

आत्मदोष समाकर्ण्य, चित्ते खेद तु मा कृथा ।

आशिष मे ददात्तेष, कार्या चैषा विचारणा ॥ ६४ ॥

क्रोध अगन दिल मत लगा, सुनि अयथारथ बोल ।

क्षमारूप जल छिडकिए, नेक न लागे मोल ॥ ६५ ॥

असदुक्तं वच. श्रुत्वा, क्रोधाग्नौ क्षिप मा मनः ।

सिद्ध वारि क्षमारूपं, भवेत्तापो न कश्चन ॥ ६५ ॥

दुर्जन चुप हो है नहीं, तू तो छिन चुप साध ।
तृण विन परिहे अगनि कहूं, आपहि होय समाध ॥६६॥

न तूष्णीं दुर्जनः स्थाता, त्वं तु तूष्णीं भव क्षणम् ।

निस्तृणे पतितो बन्धिः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ ६६ ॥

तू तृण सम कटु वचन सुन, क्रोध अगन मत दाह ।
उपल नीर सम करहु मन, तव मिलिहै शिवराज ॥६७॥

श्रुत्वा तृणनिभा कूर्कि, कुदग्निं मा प्रदीपय ।

कुरु नीरसमं खान्तं, मुक्तिराज्यं तदैष्यसि ॥ ६७ ॥

आई गई कर गालिकों, क्रोध चंडाल समान ।

न तर पिछानि चंडालिनी, पल्लो पकरे आन ॥ ६८ ॥

उपेक्षस्व सखे ! गालिं, त्यज कोपं श्वपाकवत् ।

श्वपाक्यनुगता नोचेद्गृहीता वस्त्रसन्दर्शाः ॥ ६८ ॥

प्रभु सहाय नहीं होयेंगे, रे जिय सांची जान ।

क्रोध करी जुं होगयो, साधु रजक समान ॥ ६९ ॥

ईशोऽपि नो सहायः स्यात्सत्यं मन्यस्व चित् ! ह ।

पश्य कोपं विधायैवं, साधू रजकतां गतः ॥ ६९ ॥

आत्म वस्त्र मेला लखी, इणने दीना धोय ।

कटुक वचन साबुन करी, निबल जानिके मोय ॥ ७० ॥

निर्वलं वीक्ष्य मामेष, आत्मवस्त्रं मलीमसम् ।

कटुकिसाधनेनाऽऽशु, तदधावद्दयाद्रिकः ॥ ७० ॥

जौहरी व्हेके मति करे, कुंजडी के संग रार ।

रतन विखरसी ताहरा, भाजी सटै गवाँर ॥ ७१ ॥

विवादं शाकविक्रेत्र्या, रान्निकस्त्वं हि मा चर ।

भविता रत्नविक्षेपो, शाकार्यं मूढ ! सत्वरम् ॥ ७१ ॥

सालाकी गाली दर्ई, यह विचार चित ठार ।

भगिनी सम इनकी त्रिया, मोय समझ्यो ब्रतधार ॥७२॥

श्रुत्वा शाल्यकगालिं तु, चित्ते चिन्तय तत्क्षणम् ।

भार्यास्वसृवदस्येति, सम्यग्बुद्धं व्रतं मम ॥ ७२ ॥

किरतघनी बननो न ह्यौं, दइ गारि इण मोहि,
अस आतम शीतल करौं, मम उधार तब होहि ॥ ७३ ॥

दत्ता मम गालिरेतेन, कृतघ्नो भवितासि नो ।

एवं कुर्यां यदा शीतं *खं तदोद्धारमाप्नुयाम् ॥ ७३ ॥

गाली एक ही होत है, बोलत होत अनेक ।

रे जिय ! तू बोले नहीं, तो वही एक की एक ॥ ७४ ॥

गालिरेका प्रतीवादेऽनैका सैव विजायते ।

विचार्यैवं तु मा ब्रूहि, सा स्यादेकैव चित्त ! ह ॥ ७४ ॥

अनन्तकाल पहले प्रभु, देख रखे यह भाव ।

परिहै कटु वच श्रवणमें, ते किम टाल्यो जाव ॥ ७५ ॥

प्रागेवानन्तकालाद्वै, जिनो भावं निरैक्षत ।

कटुक्लिपतनं श्रोत्रे, शक्यं वारयितुं कथम् ॥ ७५ ॥

इति द्वेषनिवारणाङ्गम्

अथ धैर्यधारणाङ्गम्

अय दिल चाहे परमपद, उर धीरज गुण धार ।

निन्दा स्तुति रिपु प्रिय, एक हि दृष्टि निहार ॥ ७६ ॥

निर्व्वर्णोच्छामनस्ते चेत्तदा धैर्य्यं गुणं धर ।

निन्दास्तुति रिपुप्रीतौ, समदृष्ट्या विलोकय ॥ ७६ ॥

धीरज धर भ्रमको तजो, एह पुद्गलको ख्याल ।

पर परछांही पर रही, तू तो चेतन लाल ॥ ७७ ॥

धैर्य्यं धृत्वा त्यज भ्रान्तिमेतत्पुद्गलनाव्यकम् ।

चेतनोऽसि प्रिय ! त्वं तु, त्वयि विम्बं परं गतम् ॥ ७७ ॥

चञ्चलताको छोडिदे, धीरजकी कर हाट ।

कर विहार गुण माल को, ज्युं होवे बहु ठाट ॥ ७८ ॥

त्यक्त्वा स्थैर्य्यं विधेहि त्वं, धैर्य्यहट्टं सखे ! मम ।

आद्रियस्व गुणप्राप्तं, येन सर्व्वं सुख भवेत् ॥ ७८ ॥

निजगुणमें जिय ठहर तू, परगुण पद मति धार ।

पर रमणीसे राचि करि, मत कहलावे जार ॥ ७९ ॥

तिष्ठात्मनो गुणे जीव ! मा घत्स्वान्यगुणे पदम् ।

परक्यामनुरक्तः सन्, भव मा जारशब्दमाक् ॥ ७९ ॥

तम रंजनी नांशे नहीं, दीपककी कही वात ।

पूरण ज्ञान उद्योत विन, हृदय भरम नहीं जात ॥ ८० ॥

प्रोक्ता वार्ता प्रदीपस्य, नश्यति किं निशातमः ।

पूर्णज्ञानविभासेन, विना नो याति सम्भ्रमः ॥ ८० ॥

यथालाभ सन्तोष कर, चहे न कछु दिल बीच ।

या विधि सुख अति अनुभवे, ज्यों न फँसे दुःख कीच ८१

यो यथालाभ सन्तुष्टो, वाञ्छा चित्ते न यस्य वै,

दुःखपङ्के न मग्नो यः, सोऽतिसौख्यं लभेद्भुवम् ॥ ८१ ॥

मोह जनित दुःख विकल पन, अथवा सुखको रूप ।

गिने दुहुं सम धीर धर, तौ न परे भवकूप ॥ ८२ ॥

मोहजदुःखवैकल्यं, यद्वा तज्जुखं ह्यपि ।

मन्यते यः समं धीरो, भवकूपे न मज्जति ॥ ८२ ॥

अपने अपने गुणनमें, थिर हैं सब ही वस्तु ।

तू पुनि थिर कर अपनकों, तो सुख लहे समस्त ॥ ८३ ॥

सर्वार्ण्येव हि वस्तूनि, स्थिराण्यात्मगुणेषु च ।

स्थिरं कुर्यास्त्वमात्मानं, लभेथा सर्वसौख्यकम् ॥ ८३ ॥

सुखदुःख दोनों फिरत हैं, धूप छांह ज्यों मीत ।

हर्ष शोक क्यों करहिं मन ! धीरज धार नचीत ॥ ८४ ॥

छायाऽऽतपनिमे मित्र ! भ्राम्यते सुखदुःखके ।

दृष्ट्वा ते कुरुषे किं त्वं, हर्षशोकौ धृतिं धर ! ॥ ८४ ॥

अनहोनी होवे नहीं, होनी नाहिं टलात ।

दीखी परसी आगले, ज्यों होनी जा साथ ॥ ८५ ॥

अभाव्य नो भवेदत्र, भाव्यनाशो न कर्हिचित् ।

यस्मिन्क्षणे तु यद्भाव्यं, द्रक्ष्यते वा तदाग्रतः ॥ ८५ ॥

चाह किए कुछ ना मिले, करिके जहँ तहँ देखे ।

चाह छाँडि धीरज धरहु, पद पद मिलत विशेष ॥ ८६ ॥

इच्छयाऽऽप्नोति नो किञ्चित्पश्य कृत्वा तु मानव ।

विहायेच्छा कृते धैर्ये, विशेषाप्तिः पदे पदे ॥ ८६ ॥

सुनि उझले मति रे जिया ! कर विचार चुप साध ।

यही अमोलिक औषधि, मेटे भव दुःख व्याध ॥ ८७ ॥

श्रुत्वोत्पत मनो मा त्वं, मौनं धृत्वा विचारय ।

अमूल्यमौषधं ह्येतद्भवतापाऽऽमयाऽपहम् ॥ ८७ ॥

रे चेतन ! संसार लखि, दृढ कर नेक विचार ।

जैसी दे तैसी मिले, कूपकी गुंजार ॥ ८८ ॥

चेतन ! वीक्ष्य संसार, कुरु धृत्वा विचारणाम् ।

लभ्यतेऽत्र यथादत्तं, कूपप्रतिध्वनिर्यदा ॥ ८८ ॥

चञ्चलताकौ छाँडीकै, काट मोह गल फांश ।

सम दम यम दृढता किये, निज गुण होय प्रकाश ॥ ८९ ॥

त्यक्त्वा चापल्यमान्छिन्धि, गलपाशं च मोहजम् ।

शमे दमे यमे दाढ्यै, कृते स्वगुणभासनम् ॥ ८९ ॥

अभिलाषाकौ त्यागिके, मनकौ रख मजवूत ।

तव कुछ सूझे अगमकी, यह सांची करतूत ॥ ९० ॥

अभिलाष परित्यज्य, मानसं कुरु निश्चलम् ।

तदायत्यासुकर्तव्यं, द्रक्ष्यते च यथार्थत ॥ ९० ॥

वो तो ह्यां ही वस्तु है, जाकी तेरे चाय ।

क्षण इक धीरज धारले, सहजे ही मिलजाय ॥ ९१ ॥

अभिलाषोऽस्ति ते यस्य, तद्वस्त्वत्रैव विद्यते ।

क्षणं धैर्यं कुरु खान्ते, विनाऽऽयासेन लप्स्यते ॥ ९१ ॥

मतकर परगुणमें रमण, ज्यौ न लगे गल तोप ।

निश्चल रह निज गुणनमें, आपही होगी मोक्ष ॥ ९२ ॥

रमस्वाऽन्यगुणे मा त्व, येन दोषो भवेन्नहि ।

निश्चलः स्वगुणे भूया, स्वतो निर्वाणमेष्यसि ॥ ९२ ॥

निश्चलतासुं होयगा, रे जिय ! ब्रह्म समान ।

तृण का ही घृत होत है, गाय चरे पय पान ॥ ९३ ॥

स्थैर्येण भविता जीव ! ब्रह्मतुल्यो ह्यसंशयम् ।

सर्पिस्तेन तृणं स्याद्यद्वैश्वरति जलेन च ॥ ९३ ॥

जो तू चाहे अमर पद, करि दृढता अखत्यार ।

बाल न वांका होयगा, जीवत ही मनमार ॥ ९४ ॥

यद्यमरपदेच्छा ते, धैर्यमङ्गीकुरुष्व वै ।

जहि मनस्तु जीवद्वा, नैवं केशस्य वक्रता ॥ ९४ ॥

धीरज गुण धारण किये, सब ही दुःख कट जाय ।

जैसे ठंडे लोहसे, तत्ता लोह कटाय ॥ ९५ ॥

धृतधैर्यगुणे सर्व, दुःखं नश्यति सत्वरम् ।

यथा शीतेन लोहेन, तप्ताऽऽयश्छिद्यते ध्रुवम् ॥ ९५ ॥

जल जिम निर्मल मधुर मृदु, करत तप्तको अन्त ।

इम धीरज गुण चार लखि, करो ग्रहण बुधवन्त ॥ ९६ ॥

निर्मलं मधुरं वारि, मृदुस्तापविनाशनम् ।

एवं चतुर्गुणं धैर्यं, वीक्ष्य गृणीत वै बुधाः ॥ ९६ ॥

कला घटत अरु बढत है, नहीं शशिमण्डल जान ।

जन्म मरण गति देहकी, यों लखि धीरज ठान ॥ ९७ ॥

हानिवृद्धी कलायाश्च, नहीन्दुमण्डलस्य वा ।

देहस्यैवं गतिं जन्म, मृत्युं वीक्ष्य धृतिं धर ॥ ९७ ॥

सुखदुःख दोनों एकसे, हैं समझणको फेर ।

एक शब्द दो अर्थ ज्यों, लाख टकेकी सेर ॥ ९८ ॥

सुखदुःखे समे वै तु, बोधभेदस्तु लक्ष्यते ।

लोके *लाख टकाकी सेरेदं द्वयर्थकवाक्यकम् ॥ ९८ ॥

* “लाख टका की सेर” इदं वाक्यं लोके द्वयर्थकमस्ति, तद्यथा—पण-
द्वययेन लाक्षा प्रस्थमिता मिलतीति प्रथमोऽर्थः । लक्षसंख्याकपणयुग्मैः क्षि-
ज्ज्ञानवस्तुप्रस्थपरिमितं मिलति, इति च द्वितीयोऽर्थः ।

सुखदुःख दोऊ वेदे मति, वेदे तो सम भाव ।
 जैसे मकरी जालकौं, पूरे अरु खा जाय ॥ ९९ ॥
 सुखदुःखानुभूति मा, कुरु नो चेत्समानत ।
 लताजालं यथा पूर्णं, कुरुतेऽश्रासि तच्च वा ॥ ९९ ॥
 समताको धारण किये, क्यों न डटे मन लहर ।
 भरणी सुण २ कर मिटे, स्यांपां हंदा जहर ॥ १०० ॥
 समताधारणे कि वा, मानसोर्मिर्न शाम्यति ।
 पश्य सर्पविषं श्रुत्वा, गारुडीं नश्यति ध्रुवम् ॥ १०० ॥
 इति धैर्याङ्गम्

अथानुभवविचारज्ञानाङ्गम्

कुकस विषय विकार सम, मति भखि मूढ गवाँर ।
 अनुभवरस तू चाखिले, गुरु मुख करि निर्धार ॥ १०१ ॥
 मूढ ! ग्रामीण ! मा भुङ्क्ष्व, भोगान्कूर्चकसन्निभान् ।
 गुरोर्मुखान्तु सम्प्राप्य, ह्यनुभूतिरसं पिव ॥ १०१ ॥
 किये पाठ अनुभव विना, न मिटे भीतर पाप ।
 बाहर शीशी धोयके, करी चहै तू साफ ॥ १०२ ॥
 अनुभूत्या विना पाठात्पापं नश्यति नान्तरम् ।
 काचकूपीं बहिर्धावाचिर्मला कर्तुमिच्छसि ॥ १०२ ॥
 अल्पभार पाषाणको, जिमलागत जल माहिं ।
 तिमि अनुभव विच कर्मको, बहुबन्धन है नाहिं ॥ १०३ ॥
 अल्प एवाश्मनो भारो, यथा तोये प्रतीयते ।
 अनुभूत्या तथा कर्मबन्धो भूरिर्न जायते ॥ १०३ ॥
 मन वच-तन थिरतैं भयो, जो सुख अनुभवमाहिं ।
 इन्द्र नरिन्द्र फनीन्द्रके, ता समान सुख नाहिं ॥ १०४ ॥
 स्थैर्यं देहमनोवाचामनुभवे तु यत्सुखम् ।
 तादृक् सुखं न शक्य, मानवेन्द्रफणीन्द्रयोः ॥ १०४ ॥
 अनुभवसौ प्रभु मिलतहै, अनुभव सुखको मूल ।
 अनुभव चिन्तामणि तजि, मति भटके कहुं भूल १०५
 वीर. २०

अनुभूत्याः प्रभोः प्राप्तिः, सैव मूलं सुखस्य च ।

त्यक्त्वा चिन्तामणिं मूढाऽनुभूतिं कापि मा भ्रम ॥ १०५ ॥

अति अगाध संसार नद, विषय नीर गम्भीर ।

अनुभव विन पार न लहत, कोटि करहु तदबीर ॥ १०६ ॥

भवो नदोऽस्त्यगाधोऽत्र, विषया बहु वारिवत् ।

कोट्युपायेऽपि पारं नो, यालनुभूतिमन्तरा ॥ १०६ ॥

जिहिं विचारतें पाय है, मनकों थिर सुखठौर ।

ताकों अनुभव जानिये, अनुभव नहिं कुछ और ॥ १०७ ॥

मन स्थैर्ये सुखस्थानं, येनाऽऽप्नोति विचारतः ।

बुध्यस्वानुभवं तं च, परन्त्वनुभवो न हि ॥ १०७ ॥

विना विचारे ज्ञानके, तू जङ्गलको रोझ ।

मिथ्या यों ही पचत है, क्यों न करे अव खोज ॥ १०८ ॥

विना ज्ञानविचारेण, आरण्यगवयो ननु ।

व्यर्थ खेदमवाप्नोषि, कुरुषे किं न विचारणाम् ॥ १०८ ॥

मन मतङ्ग वश करनकों, ज्ञानाङ्कुश चित धार ।

क्षमार्थभसे बांधकर, लज्जा शृंखल डार ॥ १०९ ॥

मनो गजं वशं कर्तुं, चित्ते ज्ञानशृणि धर ।

क्षमा स्तम्भेन बध्वा च, क्षिप लज्जां सुशङ्खलाम् ॥ १०९ ॥

भ्रमतो मन रवि डाटिले, ज्ञान मुकुरके म्यान ।

विंदु सुभ उपयोगसे, कर्म तूलकी हान ॥ ११० ॥

भ्रमन्मनो रविं रुन्धि, ज्ञानदर्पणके सखे ।

विन्दुना सूपयोगेन, कर्मतूलविनाशनम् ॥ ११० ॥

सीसा सम संसार है, गुरु कृपा आदित्य ।

ज्ञान नेत्र विन किम लखे, आपनपो सुपवित्र ॥ १११ ॥

संसारो दर्पणाभस्तु, भास्करोऽस्ति गुरोः कृपा ।

विशुद्धात्मत्वबोधस्तु, ज्ञाननेत्रं विना न हि ॥ १११ ॥

विषय-वासना करत जो, आवे ज्ञान जगीश ।

त्रेशट्का उन समयमें, छिनमें होय छत्तीस ॥ ११२ ॥

मोगाना वासनार्या चेज्ज्ञानमुद्घोतते सखे !

संयद्विषष्टिसङ्ख्यायाः, षट्त्रिंशज्जायते ध्रुवम् ॥ ११२ ॥

जो तू चाहे ज्ञान सुख, तो विषियन मनफेर ।

और ठौर भटके मती, अपने ही में हेर ॥ ११३ ॥

व्यावर्तय मनो भोगाद्बोधसौख्यं यदीच्छसि ।

रे रे ! त्वं भ्राम्य माऽन्यत्र, तदाऽऽत्मनि च मार्गय ॥ ११३ ॥

ज्ञानरूप दीपक कने, न वचे कर्म पतङ्ग ।

जो रहे तो दोनोनमें, झूठो एक प्रसङ्ग ॥ ११४ ॥

अन्तिके ज्ञानवीपस्य, नो कर्मशलभ स्थिरः ।

तिष्ठतो यदि तौ द्वौ वा, सृषैकस्तु प्रसङ्गक ॥ ११४ ॥

ज्ञान सञ्चरे जिहि समैं, न रहे कर्म समाज ।

और न पंछी डट सकै, जहां वसेरा वाज ॥ ११५ ॥

यदा सञ्चरति ज्ञानं, कर्मजालं तु नो तदा ।

इयेनवासो भवेद्यत्र, तत्र तिष्ठन्ति नो खगाः ॥ ११५ ॥

घर नहिं छूट्यो एकसौं, छूट्यो कर्म कुटंग ।

ज्ञान तणे सत्सङ्गथी, देखो ठाणायंग ॥ ११६ ॥

गृहं त्यक्तं न चैकेन, त्यक्त कर्म तु कुत्सितम् ।

सत्सङ्गोत्पन्नबोधेन, पश्य स्थानाङ्गसूत्रकम् ॥ ११६ ॥

क्षण इक ज्ञान विचारले, विषय दृष्टि कौं फेर ।

मेरी मेरी त्यागदे, यों होवे सुरङ्गेर ॥ ११७ ॥

भोगाद्दृष्टि परावृत्य, क्षणं चिन्तय बोधकम् ।

त्यज सद्यो ममत्वं च, सर्वं सम्यग्भविष्यति ॥ ११७ ॥

आठ पहर ढिंग राखले, ज्ञान सरूपी ढाल ।

मोह अरीके विषय शर, लगो न ताकी भाल ॥ ११८ ॥

संरक्षाष्टासु यामेषु, ज्ञानरूप तु चर्मकम् ।

विषयेषुर्न-मोहारेर्मस्तके न लगिष्यति ॥ ११८ ॥

माया मोह निवारके, विषयनसौं मनखीच

जो सुख चाहे आपणा, तो रहो ज्ञानके वीच ॥ ११९ ॥

मायामोहं निवार्यैवं विषयेभ्यो मनो हर ।

वाञ्छस्यात्मसुखं चेद्धि, ज्ञाने विहर मे सखे ! ॥ ११९ ॥

मेद लहे विन ज्ञानके, मत भूंसे जिम खान ।

लोग गडरिया चाल तज, आपनपो पहिचान ॥ १२० ॥

मा कुरु भषणं श्वेव, ज्ञानमेदाप्तिमन्तरा ।

लोकमेपीगतिं त्यक्त्वा, स्वात्मानं परिबोधय ॥ १२० ॥

कामधेनु अरु कल्पतरु, इण भव सुख दातार ।

इणभव परभव दुहुनमें, ज्ञान करत निस्तार ॥ १२१ ॥

कल्पद्रुः कामधेनुश्च, लोकेऽत्रैव सुखप्रदौ ।

निस्तारयति बोधस्तु, जगत्त्र परत्र च ॥ १२१ ॥

जगत् मोह फांसी प्रवल, कटै न और उपाय ।

सत्सङ्गति कर ज्ञानकी, सहज मुक्ति हो जाय ॥ १२२ ॥

मोहपाशो दृढो लोके, च्छिद्यते नान्ययत्नतः ।

कुरु बोधस्य सत्सङ्गं, मुक्तिः स्यात्स्वयमेव हि ॥ १२२ ॥

विच पारस अरु ज्ञानके, अन्तर जान महन्त ।

यह लोहा कञ्चन करत, वह गुण देय अनन्त ॥ १२३ ॥

पारसाश्मनि बोधे च, जानीहि महदन्तरम् ।

लोहं खर्णं करोत्येव, स त्वनन्तगुणप्रदः ॥ १२३ ॥

प्रथम ज्ञान पीछे दया, यह जिनमतको सार ।

ज्ञान सहित किरिया करूं, तव उतरूं भव पार ॥ १२४ ॥

जैनसिद्धान्तसारोऽयं, पूर्वं ज्ञानं ततो दया ।

सज्ञाना चेत्क्रिया कुर्या, तदा स्या भवपारगः ॥ १२४ ॥

अथोपसंहारः

अति आलस परमादियो, भञ्जुलाल मुझ नाम ।

ज्ञानोद्यम कछु ना वने, किम सुधरे मुझ काम ॥ १२५ ॥

अहं च भञ्जुलालाख्य, प्रमत्तश्च सुसायकः ।

ज्ञानोद्यमो न मे कश्चित्कथं कार्यं तु सेत्स्यति ॥ १२५ ॥

दर्शन पुनि निश्चल नहीं, नहीं निश्चल चरित्र ।
मन भ्रमतो निशिदिन रहे, नहीं ठहरे एकत्र ॥ १२६ ॥
सम्यक्त्वं निश्चलं मे नो, चारित्र्यमपि नैव च ।
नित्यं भ्राम्यति चित्तं तु, तदेकत्र न तिष्ठति ॥ १२६ ॥
ऐसी करी विचारणा, रे जिय ! अवतो चेत ।
चार वरण गुरु 'रतनजी', ऐसो करि सङ्केत ॥ १२७ ॥
एवं जाते विचारे तु, चेत जीव ! किलाधुना ।
चतुर्वर्णगुरु 'रतनजी', सङ्केत कृतवानिमम् ॥ १२७ ॥
चार वर्ण गुरु 'रतनजी', तास मेद चौवीस ।
तामें मेद जु तेरवें, करी ज्ञान बकसीस ॥ १२८ ॥
चातुर्वर्ण्यगुरु 'रतनजी', तद्भेदा युगविंशति ।
त्रयोदशे तु मेदे च, ज्ञानदानं व्यधादसौ ॥ १२८ ॥
ज्ञान पाय हुलसी मती, शुक्ला छठ मधुमास ।
संवत् रस-अग्नि-क-भू, रच्यो शान्ति परकाश ॥ १२९ ॥
ज्ञानं प्राप्य मतिर्दृष्टा, रसाऽऽग्र्येन्दुरब्दके ।
सिते षष्ठ्या मधौ "शान्तिप्रकाशो" रचितो मया ॥ १२९ ॥

आशिर्वचनम्

अरिहंत-सिद्ध-गण-ईशजी, उपाध्याय सब साध ।
पंच परमगुरु दीजिये, निर्मल ज्ञान समाध ॥ १३० ॥
अर्हन्सिद्धोऽथवाऽऽचार्य, उपाध्यायो मुनिस्तथा ।
पदैते गुरवो दद्युः, शुद्धबोधसमाधिकौ ॥ १३० ॥

इति श्रीमज्जिनाचार्यभञ्जुलालकृतशान्तिप्रकाशः समाप्तः ॥

"सुसंस्कृतानुवादस्तु, कृतः पुष्पेन्दुभिक्षुणा
शान्ते वीररसं प्राप्य, मोक्षः सज्जायते ध्रुवम्"

वीरस्तुति-परिशिष्टं नं० ६

वीरस्तु भगवान्स्वयम्

जैनेशं निखिलाऽमराऽऽनुतपदं सर्वान्तरायापहं, हार्दध्वान्तरवि च योग-
 सदनं श्राद्धैकगम्यं परम् । ससारार्णवपोतमत्र निखिलाऽऽनन्दालयं तापहं,
 ध्यायेऽहं मनसा धिया च सततं श्रीवर्धमानं जिनम् ॥ १ ॥ महावीरं नमस्कृत्य,
 स्याद्वादगी.पतिं जिनम् । निगदे तज्जन्मवृत्त, भव्यानां हितहेतवे ॥ १ ॥
 भवार्णवोद्धारकरः, श्रीवीरभगवान् प्रभुः । पवित्रं शासन यस्य, तदुत्थाने मनोऽ-
 र्प्य ॥ २ ॥ अतश्च शासनोत्थाने, भवन्तः पक्षपातिनः । सम्बन्धादिति
 विज्ञेयाश्चोत्थानस्तवके मुदा ॥ ३ ॥ सजितं भाविस्वोत्थानकुसुमं स्ववशं नय ।
 सम्भवेऽस्ति त्रिरत्नादिजलसेचनकैरपि ॥ ४ ॥ स्वल्पत्वादुपचारस्य, चास्मिनुत्था-
 नरूपके । सौरभाभावहेतोश्च, मनो मधुकरो न हि ! ॥ ५ ॥ भवल्लोभगतं
 चेदं, निशामय ततः परम् । स्तवकस्य प्रभावेण, हठात्स्ववशमानयेत् ॥ ६ ॥
 कृपाकटाक्षं जानीत, भगवत्तत्त्वचिन्तका । अस्त्वेतावन्न चैतस्य, स्वल्पत्वं
 किञ्चिदस्ति हि ॥ ७ ॥ अस्य विश्वासमात्रेण, प्रयत्ने करणे पुनः । साहसत्वं
 न सज्जातमस्मिन्नवसरेऽपि न ॥ ८ ॥ शासनोत्थानपुष्पान्तर्गतो निरतिशा-
 यकः । मकरन्दः कियानस्ति, प्रोत्थानरूपपुष्पके ॥ ९ ॥ 'वीरस्तु भगवान्
 स्वय'मिति स्वादे रसस्य हि । अभिलाषो यदोत्पन्नस्तदा पाठकसङ्घकः
 ॥ १० ॥ किञ्चिद्धारय धैर्यं तु, मत्तः सर्वं प्रयासतः । निवन्धस्यास्य सम्बन्धे,
 कथनीयं कियन्मया ॥ ११ ॥ प्रथमं प्रतिपाद्यस्य, विषयस्येदमस्ति हि ।
 सिद्धि प्रमाणतो ज्ञेया, सिद्धान्तस्येति सम्मतम् ॥ १२ ॥ सौत्र-सिद्धान्त-शास्त्रस्य
 प्राचीनेयं सुपद्धतिः । जैनशास्त्रेषु सूत्रेषु, मुख्यत्वेन सुवर्णितम् ॥ १३ ॥
 'सम्यग्ज्ञानं प्रमाणं' च, प्रत्यक्षेतरमेदतः । द्विविधं शास्त्रतो ज्ञेय, श्रुतिज्ञानाद्वि-
 भावय ! ॥ १४ ॥ अवधिमन पर्य्यायावेकदेशप्रत्यक्षकौ । केवलं सर्व्वप्रत्यक्षं,
 परोक्षे मतिश्रुतेऽपि च ॥ १५ ॥ इति नीत्या सुविज्ञेयं, प्रमाणद्वयसम्मतम् ।
 प्रत्यक्षं च परोक्षं वा, नान्यदस्ति पृथक् पुनः ॥ १६ ॥ एतद्वयप्रमाणे वै,
 अन्तर्भावोऽन्यकस्य हि । अतश्चैतद्वयस्यैव, निवन्धेऽस्मिन्नियोजनम् ॥ १७ ॥
 हि केषांचिन्मते न स्यादेतयोरन्तरं पुनः । मान्यतयाऽनयाभावे, वार्ता किं
 बहुलेखतः ॥ १८ ॥ सुसकेतोपलब्धिभ्या, शंका विषयजा पुनः । निवा-

रणीया यत्नेन, नात्र कार्या विचारणा ॥ १९ ॥ वार्ताऽन्याप्यस्ति चात्रैव,
लेखवृद्धिः प्रजायते । वास्तवज्ञानशून्यं स्यात्काठिन्यं विदुषा भवेत् ॥ २० ॥
इति शंका भिया नैव, प्रत्येकविषयस्य हि । प्रमाण स्पष्टरूपेण, न निर्दिष्टमिह
स्फुटम् ॥ २१ ॥ जिज्ञासूनां विजिज्ञासा, दृढाय ह्यनुरूपतः । तदा तेषां
विनिर्देशोऽवश्यं स्यात्प्रकटं पुनः ॥ २२ ॥ हेतुस्तृतीयो ज्ञातव्यो, विवेचनमवा-
प्यति । प्रस्तुतविषयस्यापि, *सम्प्रदायानुसारतः ॥ २३ ॥ लक्ष्ये विशेषं
संस्थाप्य, सूक्ष्ममात्रैकदृष्टितः । प्रत्येकस्यात्र लेखस्याऽनुभवाच्छास्त्रतस्तथा
॥ २४ ॥ सर्वसिद्धान्ततः सार्वभौमस्य व्याप्तिरूपतः । अस्ति सम्भावना चास्य,
ज्ञानं सम्यक्त्वपूर्वकम् ॥ २५ ॥ कस्यचिद्धेतुतश्चित्ते, शङ्कोत्पत्तिर्भवेन्न हि ।
विचारानन्तरं तेषां, शङ्का स्यान्निर्मूलिका ॥ २६ ॥ सर्वत्र मेऽस्ति विश्वासो,
नैवं शंका कदापि हि । चतुर्थी च सुवार्तेयं, कस्याऽपि विषयस्य च ॥ २७ ॥
प्रतिपादयितुं शश्वत्कयापि भाषया भवेत् । चतुर्विधत्वं सामग्र्या, अपेक्षा
जायते ध्रुवम् ॥ २८ ॥ विज्ञेया सा च सामग्री, निम्नलेखकमेण च ।
निर्णयस्तत्त्वसंघानां, प्रथमानुयोगरूपतः ॥ २९ ॥ विचारार्थं च वस्तूनां,
साक्षाद्विषयवर्णनम् । कथनोपकथनाच्चेति, नान्यो हेतुर्मनागपि ॥ ३० ॥ शास्त्रे
पूर्वानुयोग च, धर्मकथानुयोगकम् । कथ्यतेऽत्र विचारेण, तत्त्वज्ञानार्थिभिर्मुदा
॥ ३१ ॥ “धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम् । पूर्ववृत्तकथोपेतमितिहासं
प्रचक्षते” ॥ ३२ ॥ दृष्ट्वैतयेतिहासोऽपि, चेतसा कथ्यतेऽधुना । स्थानाङ्गोऽपि
कथा सेयं, चतुर्थाऽभिनिगद्यते ॥ ३३ ॥ मुख्य फलं कथायाश्च, तत्त्वनिर्ण-
यमेव हि । य शब्दो यत्परश्चास्ते, तदर्थोऽपि स एव हि ॥ ३४ ॥ लक्ष्ये
धृत्वा पदार्थं यं, शब्दस्य कस्य चैव हि । प्रयोगं यदि कुर्वीत, स शब्दश्चाथवान्
भवेत् ॥ ३५ ॥ सर्वेषां सम्मतं चेदं, सिद्धान्तं सस्फुटं सदा । तदा सम्पद्यते
भावः, सर्वत्रैवं विचारय ॥ ३६ ॥ वक्ता बोधयितुं यं हि, वाञ्छयोच्चार्यतेऽ-
सकृत् । श्रोत्राऽपि शब्दः स एव, ज्ञायतेऽर्थसमन्वितः ॥ ३७ ॥ ततोऽन्यार्थ-
प्रतीतिश्च, श्रोतुर्भवति विभ्रमः । भोजनावसरे यद्वत्सैन्धवेति पदात्ततः ॥ ३८ ॥
जन्यते लवणाऽऽवोधो न चान्योऽर्थोऽप्रतीयते । प्रस्थाने हयबोधश्च, तद्वत्क्षम-
मधारय ॥ ३९ ॥ श्रोत्रैवं सुविचार्यार्थो, नान्योऽर्थः प्रतिपद्यते । अवोधार्थ-
ज्ञापकत्वे, सति शास्त्रप्रमाणकम् ॥ ४० ॥ प्रमाणं तु तदैतत्स्यात्प्रमाण-

विषयस्य च । वास्तविकं च *सत्यं च, येन ज्ञानं प्रजायते । आत्मानन्दे परं योऽरमतेऽहर्निशं पुमान् । तत्पदाम्भोजयुग्मेऽस्तु त्रिकालं मम वन्दना ॥ ४१ ॥ अस्यालौकिकविश्वस्य, दृष्टंसदृश्यमुत्तमम् । स्फुटं विज्ञायते विश्वं, विश्वमानन्दपूरितम् ॥ ४२ ॥ आनन्दापेक्षया विश्वे, विश्वस्मिन्नेकताऽस्ति च । जगतो हि जगद्धर्मो भिन्नभावं गतोऽस्ति न ॥ ४३ ॥ एकैकप्राणी विश्वस्याऽस्त्यानन्दमय एव हि । अस्त्यानन्दप्रियस्तेषामतस्तत्तृषितस्तथा ॥ ४४ ॥ अधिगन्तुं तमानन्दं विश्वधर्मा हि साधनम् । तान् धर्मान् प्राणिनो नैजानन्दायैवोदपीपदन् ॥ ४५ ॥ आनन्दापेक्षया सन्ति, प्राणिनः सदृशाः समे । व्यक्तित्वापेक्षया किन्तु, नरा उत्कृष्टप्राणिन ॥ ४६ ॥ आनन्दस्याभिवृद्ध्यर्थं, मानवा सुमनोहरान् । आकर्षकानुपायाश्चाऽनेकान् विरचयन्ति ते ॥ ४७ ॥ आत्मानन्दद्वैतार्थुपायेषु, मनुष्यरचितेषु च । सर्वोत्कृष्ट उपायस्तु, धर्म एवास्ति केवलम् ॥ ४८ ॥ आनन्दस्य स्वरूपं हि, तुल्यं प्रत्येकप्राणिनाम् । सामर्थ्यमात्मनस्तुल्यमस्ति प्रत्येकदेहिनाम् ॥ ४९ ॥ तुल्यं वास्तविकं रूपमस्ति प्रत्येकदेहिनाम् । भवेत्साधनधर्मस्य, सत्येवं तुल्यतोचिता । समानमेव सम्पूर्णमस्त्येतदनुसारतः ॥ ५० ॥ मनुष्यस्तादृश प्राणी, प्रवीणकरणोऽस्ति यत् । आत्मानन्दाभिवृद्धिं स, कर्तुं शक्नोति निश्चितम् ॥ ५१ ॥ एतावदेव न परमन्यच्छृणुत सज्जनाः । अनन्तानुभवं प्राप्ता, आत्मानन्दस्य ये नराः । ते स्वपञ्चाङ्गविष्यन्त्या, नरजाते कृते खलु । प्राप्तात्मसाधनाधर्मं, स्मृत्यै त्यक्त्वा दिवं गताः ॥ ५२ ॥ तेन धर्मस्वरूपेण, साधनेनेतरा नरा । आत्मनो लौकिकानन्दमवाप्तुं शक्नुवन्ति च ॥ ५३ ॥ लोकेऽन्यप्राणिनश्चास्य, प्रत्यक्षजगतः खलु । अलौकिकप्रभापुर्जैर्भवत्यानन्दतुन्दिला ॥ ५४ ॥ परन्त्वह मनुष्याख्यदेहिनस्तु स्वयं किल । निजानन्दमया भूत्वा, तन्नैजानन्दसम्पदा ॥ समस्तविश्वाप्रतिमाऽऽनन्दवृन्दाभिवर्धनम् । उपादेयं सुरम्यं च, विधानं पारयन्ति च ॥ ५५ ॥ यो धर्मोऽस्ति नृणां सैवालौकिकानन्दसम्पदा । अभिवृद्धेरिहादर्शरूपोऽस्तीति विभाव्यताम् ॥ ५६ ॥ इयं सृष्टिरनाद्यनन्तकालात्तदनुबन्धिनी । अनन्ततत्त्वरूपेषु, यथावत्संप्रवर्तते ॥ ५७ ॥ आत्मीयानन्ततत्त्वेषु, सा सृष्टिर्भुवरूपतः । अलौकिकस्वरूपे चानन्ततत्त्वस्वरूपतः । अनन्तकालपर्यन्तं सत्यशाध्वतरूपतः ।

अलौकिकानन्दरूपे, नित्याऽवस्थाऽस्य ते स्थिरा ॥ ५८ ॥ विचित्ररूपेयं
 सृष्टिरस्त्यलौकिकवस्तु च । स्थिरा नित्या च साऽस्तीति, सृष्टिमीमासका जगुः
 ॥ ५८ ॥ अस्त्यालौकिकसामर्थ्यमृतालंकरणेषु च । सर्गस्य धर्म एवैकं, सर्वो-
 त्कृष्टं विभूषणम् ॥ ६० ॥ धर्ममीमासका लोकेऽनेके समभवन्निह । ते लौकिक-
 परिष्काररूपेण हितकाक्षिण ॥ नैजधर्मविचारात्मकप्रसादेन मञ्जुना । एतन्म-
 हीतलं चाल, चकिरेऽलं कृपालवः ॥ ६१ ॥ इदानीं समये चैषामलौकिकप्रसा-
 दिनाम् । निम्ननिर्दिष्टनामानो, भवन्तीक्षणगोचरा ॥ ६२ ॥ वेदान्त. सांख्य-
 योगौ च मीमासा द्वितयी पुनः । न्यायो वैशेषिको शैवो, वैष्णवस्तात्रिकास्तथा ॥
 स्वामीनारायणो जैनो, बौद्धो मोहम्मद. पुन । ईशायी पारसीयश्च, यद्वृद्धी-
 यादय परे ॥ ६३ ॥ एषा तदितरेषाम्, भिन्नभिन्नमताश्रिताम् । धर्मालङ्कार-
 भूतानामुद्देशं त्वस्ति केवलम् । आत्मानन्दाधिगमनमित्थं तत्त्वविदो विदु
 ॥ ६४ ॥ उद्देश्ये सर्वधर्माणामेकीभावमुपागते । तत्साधनानि सर्वाणि,
 भजन्तीहैकरूपताम् ॥ ६५ ॥ पृथक् पृथक् देशकालावाधारीकृत्य ते ननु ।
 अन्योऽन्यभिन्नरूपैश्च, सम्प्रवृत्ता भवन्ति च ॥ ६६ ॥ तत्रार्हताना तूद्देशं, ज्ञानं
 केवलमात्मनः । किं च तस्य हि कैवल्यप्रापणं केवलोदयात् ॥ ६७ ॥ एतदेवा-
 भिमन्यन्ते, योग-वेदान्ति-वैष्णवा । स्वामिनारायणश्चापि, जैनेनेत्यभिहोच्यते
 ॥ ६८ ॥ “जे एगं जाणह से सब्बं जाणह” एकं जानाति यो नाम, सर्वान्
 जानाति स ध्रुवम् ॥ ६९ ॥ वेदान्तीया भगवती, श्रुतिरप्याह तद्यथा ।
 “आत्मनि विज्ञ ते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” ज्ञाते सत्यात्मनं ज्ञातं, भवतीदम-
 शेषतः ॥ ७० ॥ “अप्पा सो परमप्पे”ति, जैना अभिदधत्यथ । वेदान्त-
 कान्तसिद्धान्तभारतीत्यमुदीर्यते ॥ “अहं ब्रह्मास्मि” “तत्त्वमसि” “प्रज्ञानं
 ब्रह्म” “अयमात्मा ब्रह्म” ॥ ७१ ॥ अहं ब्रह्माऽस्म्यसि त्वं तत्, प्रज्ञानं ब्रह्म
 कीर्यते । अयमात्माऽपि तद्ब्रह्म, सच्चिदानन्दरूपि यत् ॥ ७२ ॥ सन्ति वेदस्य
 चत्वारो, भागास्तेषु चतुर्षु च । अस्त्येकैकं महावाक्यं, दर्शयते तद्यथाक्रमम्
 ॥ ७३ ॥ “अहं ब्रह्मास्मि” ‘यजुष’ साम्नस्तत्त्वमसीति च । “प्रज्ञानं ब्रह्म”,
 ऋग्वेद’ “स्यायमात्मेत्यर्थव.” ॥ ७४ ॥ चतुर्ष्वेतेषु वाक्येषु, वाक्यं
 तत्त्वमसीति ह । उपयोगितरं शश्वन्मननीयं च विद्यते ॥ ७५ ॥
 जैनामेकान्तसिद्धान्तनियमश्चायमस्ति च । “नाणे पुण नियमा आया” ज्ञानेन
 नियमेनात्मा, वर्वर्तीति विदेदिमम् ॥ “प्रज्ञानं ब्रह्म” इत्येतद्वेदान्तेनाभिधीयते

॥ ७६ ॥ आर्हतैरुच्यते जन्ममृत्युरूपा तु संस्मृतिः । कर्मद्वारा प्रचलति, तच्च कर्म जडं स्मृतम् ॥ ७७ ॥ कर्मणोऽस्य नियन्तात्माऽस्तीत्येवं सर्वसम्मतम् । अधिष्ठानं कर्मजन्यं, सृष्टेरात्माऽयमस्ति च ॥ ७८ ॥ वेदान्तेनोच्यते माया-द्वारं जन्मादिसम्मतम् । आत्मरूपेश्वरश्चास्यानियामकमुदीर्यते ॥ ७९ ॥ स्याद्वा-दिनो वदन्त्येवं, कर्मोपाधौ लयं गते । आत्माऽयं जन्ममरणबन्धनान्मुच्यते-तराम् ॥ ८० ॥ वेदान्तकान्तसिद्धान्तवागत्रेत्यं प्रवर्तते । मायोपाधौ लयं प्राप्ते, भवादात्मा विमुच्यते ॥ ८१ ॥ जैनेनाऽ'पुनरावित्ती'त्युक्तेत्यमभिधीयते । भवत्यपुनरावृत्तिर्भवे मुक्तस्य चात्मनः ॥ वेदान्तोऽभिदधात्यात्मा, पुनरावर्तते न हि । गीतायां कृष्णचन्द्रेण, प्रोक्तमित्यं महात्मना ॥ “यद्गत्वा न निवर्तन्ते, तद्धाम परमं मम” ॥ ८२ ॥ “एगे आये” ति वाक्येन, जैनस्त्वित्यं प्रभाषते । ‘एकोऽस्त्यात्मा’-गुण-द्रव्य-पर्यायापेक्षया खलु ॥ “एकोऽहमिति” वेदान्तोऽ-प्यत्रार्थे कृतसम्मतः ॥ ८३ ॥ जैनानां च मते *तर्को, नात्मान वेत्ति तत्त्वतः । तथा धीश्चात्मरूपं हि, नाहुं शक्नोति वास्तवम् ॥ ८४ ॥ †यतो निव-र्तते वाणी, सहैव मनसा मुहु । जैना वदन्ति चाखण्डं, परिपूर्णतमं परम् ॥ ८५ ॥ जानयन्ति ये च ‡तद्वक्तैवल्यं प्राप्नुवन्ति ते । वेदान्तिनोऽखिले चास्मिन्भवे ब्रह्म सनातनम् ॥ ८६ ॥ व्यापकं सच्चिदानन्दस्वरूपं वर्णयन्ति च । शास्त्रेऽच्छेद्यममेघ च, तथाऽदाह्यमशोष्यकम् ॥ ८७ ॥ अवध्यमस्मिञ्जगति, नात्मा नैव प्रदृश्यते । कदाचिच्चर्मचक्षुभ्यां, मृत्युजन्म विवर्जित ॥ ८८ ॥ सच्चिदानन्दरूपश्च, जीवात्मा हि स्वभावतः । क्षित्याद्याकाशभूतेषु, नक्षत्रेष्वपि सर्वतः ॥ ८९ ॥ परिपूर्णतमस्तद्वच्चैतन्यगुणसयुतः । जीवात्मा चैतनारूप-सच्चिदानन्दविग्रहः ॥ ९० ॥ न तद्रिकं किञ्चिदपि, स्थानं चास्ति भवे क्वचित् । चैतन्याश्रयजीवस्य, दृष्ट्वा सर्वं विदात्मकम् ॥ ९१ ॥ स्वयमात्मा च सर्वज्ञ, इति वेदान्तिनोऽब्रुवन् । तथा जैना वदन्तीत्यमात्माऽनन्तश्च ज्ञानयुक् ॥ ९२ ॥ सनातनं व्यापकं च, ब्रह्मवेदान्तिनो विदुः । स्वयं शुद्धो विशुद्धश्च, निजात्मानन्दरूपभाक् ॥ ९३ ॥ सर्वज्ञः सर्वदर्शीति, जैनाथैवं वदन्त्यद । §वल्लभा-

* “तक्का जत्थ ण विज्झइ, मह तत्थ ण गाहिता ।” † “यतो वाचो निव-र्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह” । ‡ “कैवल्यपदमस्तु ते” । § “निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो, निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीन । आनन्दमात्ररूपादुसुखोदरादि, सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मा ॥ १ ॥

चार्यसिद्धान्ते, स्थितिरेषा सनातनी ॥ ९४ ॥ निर्दोषः पूर्णगुणवानात्मानन्द-
गुणाश्रितः । स्वतन्त्रः सर्ववित्साक्षी, शरीरगुणवर्जितः ॥ ९५ ॥ तथात्मा
करपादादिमुखादीन्द्रियवर्जितः । स चावयवादिभेदेन, कल्पनाकरणेऽपि च
॥ ९६ ॥ सदानन्दमयो नित्यो, वासनारहितो विभुः । श्लोकोक्तात्मतत्त्वस्य,
कल्पनावयवस्य च ॥ ९७ ॥ केवलानन्दरूपश्च, नास्त्यत्र च विकल्पनम् । जन्म-
मृत्युजरादिभ्यो, व्यतिरिक्तश्च सर्वदा ॥ ९८ ॥ जन्मोत्पत्तिप्रभङ्गादिभेदशून्योऽ-
स्ति निर्मलः । जन्मादित्रिविधो भेदस्तद्विभक्तं चात्मरूपकम् ॥ ९९ ॥ ब्रह्मा-
चार्यस्य मते, ज्ञेयं तत्तत्त्वदर्शिभिः । सज्जैनमतसिद्धान्ते, नात्मा कर्तेति निश्चयः
(निश्चयनयनेनेत्याशयः) ॥ १०० ॥ साङ्ख्यशास्त्रविदश्चाह, *कर्ताऽहङ्कार एव च ।
न कर्तृत्वं चात्मनश्च, निर्लेपत्वादविक्रियात् ॥ १०१ ॥ किन्तु पुरुषोऽकर्तैव,
प्रवदन्ति मनीषिणः । ईश्वरः सर्वविश्रित्यो, रागद्वेषादिवर्जितः ॥ १०२ ॥
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः, इत्येवं वर्णयन्ति च । जैनोश्चेत्यं योगशास्त्रं, †क्लेशकर्म-
विपाकतः ॥ १०३ ॥ आशयेनापरामृष्टश्चेश्वरः पुरुषोत्तमः । रागद्वेषादयो
भावा, न स्पृशन्ति सदीश्वरम् ॥ १०४ ॥ ‡सर्वज्ञत्वमीश्वरे चास्ति, आत्मा
चैतन्यरूपवान् । एवं निगद्यते शास्त्रे, चानन्तो निष्कलोऽव्ययः ॥ १०५ ॥
निर्विवादः सदात्मास्ति, चैतन्यगुणः संयुतः । निष्क्रियो निष्कलस्तद्वद्भा-
षको गुणतः पृथक् ॥ १०६ ॥ तन्माया जगता कर्त्री, चिच्छक्तिर्गुण-
विग्रहा । §सत्यज्ञानमनन्तश्च, ब्रह्मेति श्रुतिसम्मतम् ॥ १०७ ॥ ब्रह्म-
स्वरूपे पापपुण्ये, न स्तो दुःखसुखे तथा । नास्ति किञ्चिज्जगत्सिन्ध्यापकत्वं
विना स्थितम् ॥ १०८ ॥ सच्चिदानन्दरूपेण, ¶शिवोऽहं नेतरः क्वचित् ।
केवलज्ञानसम्पन्नोऽत्रैव मोक्षानुभावकः ॥ १०९ ॥ इति जैनमतं शश्वज्जागर्ति
प्रभुरीश्वरः । इदमेव मतं ज्ञेयं, सहजानन्दस्वामिनः ॥ ११० ॥ अक्षर-
स्थानमात्मैव, स्वयं चाक्षयरूपवान् । आत्मानं च विजानीयादक्षरं परमं
परम् ॥ १११ ॥ तज्ज्ञानं सत्यमित्युक्तं, तदन्यत्सकलं मुधा ।

* “अहङ्कारः कर्ता न पुरुष इति साख्यः” । † “क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ।” ‡ “तत्र सर्वज्ञवीजम् ।” § सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । ¶ न पापं न पुण्यं न दुःखं सुखं न, चिदानन्दरूपं शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥

आकाशादिस्थले यच्च, ज्ञानं मिथ्यामयं च तत् ॥ ११२ ॥ प्रणामिमार्गश्र-
यिणो, देवचन्द्रादयो मुहु । स्वसम्प्रदायके नित्यं, निजानन्दमतं जगु-
॥ ११३ ॥ दृष्ट्याऽनया दर्शनेन, भारतेऽत्र सुधर्मिणाम् । जनानामात्मतत्त्वस्य,
सिद्धान्तप्राप्तये मुदा ॥ ११४ ॥ माहम्मदोऽपि वदति, भवेऽस्मिन्यत्र प्रतीयते ।
चैतन्यमेव तत्सर्व्वं, नान्यत्किञ्चिद्विभाव्यते ॥ ११५ ॥ खुदा निरञ्जन. साक्षी,
निराकारोऽतिशक्तिमान् । तेजोमयो ह्यनन्तश्च, सर्वज्ञ इति निश्चयः ॥ ११६ ॥
मोमिनाख्यश्च सततं, कृपाळुं स्वसमीपगम् । पश्यत्येव खुदाऽहं च, खुदा-
र्हाथीं निजात्मनः ॥ ११७ ॥ जिसिसक्राइष्टमतं, तद्वच्चतुर्थकाशकापरि ।
विभुर्विराजते स हि, भक्तात्मा परिकीर्तितः ॥ ११८ ॥ भक्ताश्च तं प्रपश्यन्ति,
तथा भूमण्डलेऽखिले । विख्यातकीर्तिर्वृद्धोऽपि, स्पष्ट समुक्तवानिति ॥ ११९ ॥
“प्रेमैवात्मा” जगत्प्रसिद्धः, प्रत्येकं प्राणिनो मुदे । स्थापनीय च प्रेमैवाभेदभाव-
समाश्रयैः ॥ १२० ॥ तत्त्वज्ञानस्य दृष्ट्या तु, दर्शनेन प्रतीयते । जैनो वेदान्त-
योगौ च, साख्यवैद्वौ तथा पुनः ॥ १२१ ॥ अनुभवं चैकतायाः, कुर्व्वं-
न्तीति विभावय । नेतुं वै चैकतायास्तु, तथानन्दविवृद्धये ॥ १२२ ॥
भिन्नं च साधनं कर्तुं, मित्रधर्मस्तथा पुनः । मित्रो देशस्तथा कालो, विभिन्ना
पद्धतिः पुनः ॥ १२३ ॥ मीमांसकैर्विनिर्दिष्टा, विभिन्नं सर्वसाधनम् । अत
एव वहिर्दृष्ट्या, ज्ञायते मतकर्मणाम् ॥ १२४ ॥ मेदामेदक्रिया सर्वा, तथापि
तत्क्रियान्वयम् । कुर्यात्त्वमेदभावं च, भजते प्रेमभावतः ॥ १२५ ॥ जैनाश्चा-
हुर्महाव्रतं, चौद्धास्तपश्चशीलकम् । *योगे पञ्चात्मकं प्राह, यमं शमदमादिकम्
॥ १२६ ॥ वेदान्ते प्रवर्तनीयो, नियमोऽपि महात्मभिः । प्रत्येकं धर्मेनीतिर्हि,
दयापरोपकारिता ॥ १२७ ॥ प्रेमादिसामान्यमिति, सर्वसामान्यनिर्णये ।
नियमोऽपि गृहस्थानां, तथा धर्मे समानता ॥ १२८ ॥ उपयोगितोपभोगश्च,
कुर्व्वन्तीति निसाम्यताम् । वैराग्यलक्षणं तद्वत्समत्वं तुल्यमेव च
॥ १२९ ॥ सर्वत्र प्राप्य चैकमेवमिति सन्धार्यता मुहु । ज्ञानिना वर्तने
दृष्ट्या, जैनानां वर्तनं तथा ॥ १३० ॥ †सर्वप्राणिभिरित्येवं, ममं भाव-
समानता । स्थापनीया न न्यूनाधिभवितव्या नियमस्तथा ॥ १३१ ॥ ‡ब्रवीति

* “शमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धादयः समाधानाः ।” † “मिस्त्रिमे सध्व-
भूएसु” ‡ “आत्मवत्सर्वभूतेषु” मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे ॥
यजुर्वेद १८-३ ॥

नियमं चैव, ज्ञायतामित्यत पुनः । सर्वे मित्रवदापश्येदात्मवत्सर्वे-
 प्राणिषु ॥ १३२ ॥ ज्ञानी जनो निजात्मान, जीवात्मान तथैव च । एकी-
 भावेन सम्पश्येदिति ग्राह्य श्रुतिर्मुहुः ॥ १३३ ॥ देहमीमांसकानां च, अने-
 कान्तिकदृष्टितः । औदारिकं तेजस च, कर्मणं यच्च कथ्यते ॥ १३४ ॥ शरीरं
 चैव वेदान्तमतालम्बनतत्परा । स्थूलं सूक्ष्मं कारणं च, त्रिविधं वर्णयन्ति च
 ॥ १३५ ॥ ज्ञानविज्ञानयोर्यच्च, कारणं प्रोच्यते बुधैः । जैना यज्जाग्रतं स्वप्नं,
 तुरीयं प्रवदन्ति च ॥ १३६ ॥ वेदान्तेऽपि तथैवास्ति, त्रिधाऽवस्था स्वरू-
 पतः । तथा संसृतिमीमांसाज्ञानक्षाः प्रवदन्ति च ॥ १३७ ॥ मनसः
 परिणामेन, बन्धो मोक्षो हि जायते । सृष्टिः सङ्कल्पतो ज्ञेया, वेदान्तम-
 तशालिनः ॥ १३८ ॥ मानसिकं तु जैनानां, *परिणाममथाऽपि वा । अध्य-
 वसाय च वेदान्ते, सकल्पं चैकमेव हि ॥ १३९ ॥ प्रत्यक्षं दृश्यते चैकः,
 साधनामेदभावतः । साध्यश्चात्मा हि प्रत्यक्षं, ज्ञायतेऽमेद एव हि ॥ १४० ॥
 अनुभवेऽप्येवमेवं, प्रत्येकं च मुमुक्षुभिः । जीवात्मनि प्रेमभावः, स्थापनीयं
 सदैव हि ॥ १४१ ॥ सर्वावस्थासु सर्वत्र, ममैवास्ति स्वरूपकम् । पठित्वेदममे-
 देन, प्रेमैव स्थाप्यतां सदा ॥ १४२ ॥ एतत्प्रमाणतश्चात्मानन्दाप्तेः साधनानि च ।
 कुर्वन्समन्वयं सर्वामेदभावेन सर्वदा ॥ १४३ ॥ चर्लैस्तिष्ठन्नुपविशन्निषवन्त्वा-
 दन्वसन्स्वपन् । सर्वक्रियासु सर्वत्र, शुद्धश्चैतन्यरूपवान् ॥ १४४ ॥ अह-
 मात्मा चेदृशी वै, भावना स्थाप्यता मुहुः । न चैतावद्धि विज्ञान, भूतमात्रं
 मदीयकम् ॥ १४५ ॥ स्वरूपं प्रत्युतैव च, ज्ञातव्यं च विशेषतः । ज्ञातव्यं
 प्रतितान्भक्त्या, प्रेमभावप्रवर्षणम् ॥ १४६ ॥ कर्तव्यमित्यं ये चैव, पुरुषा
 जगतीतले । स्थापयन्त्यमेदभाव, वीतरागास्त एव हि ॥ १४७ ॥ पूर्णाश्च
 कृतकृत्याश्च, ते सन्ति भुवि चोत्तमा । वीतरागो देवदेवो, महावीर प्रताप-
 वान् ॥ १४८ ॥ धन्योऽस्ति योहि निष्पक्षपातेन सुन्दरो मुहुः । मार्गोऽमेदा-
 त्मको भावो, दर्शितो जनतामुटे ॥ १४९ ॥ विनि स्वार्थतया यो हि, प्रकटं
 कृतवान्मुहुः । सत्यस्वरूप एवास्ति, स एव परतः परः । स्वतन्त्रत्वस्य
 यश्चास्ति, द्वारमेतत्प्रधार्यताम् ॥ १५० ॥ भावार्थः—जो पुरुष केवल आत्मा-
 नन्दमे ही अहर्निश रमण करते हैं, उनको त्रिकाल वन्दना है । इस

अलौकिक विश्वके सुरम्य और सौन्दर्यपूर्ण दृश्यकी ओर दृष्टि फैलानेपर स्पष्टतया नजर आता है कि अखिल विश्व आनन्दसे परिपूर्ण है। अर्थात् अखिल विश्वमें आनन्दकी अपेक्षासे एकता है। जगत्से उसके धर्म भिन्न नहीं हैं, विश्वके प्रत्येक प्राणी आनन्दमय हैं, उन्हें आनन्द ही प्रिय है अतः उसीकी इच्छामें तन्मय हैं। उस आनन्दको प्राप्त करनेके लिये साधन रूप ही विश्वके धर्म हैं, और उन धर्मोंको प्राणियोंने अपने 'आनन्द' के लिये ही उत्पन्न किये हैं, और आनन्दकी अपेक्षा जगत्के सब प्राणी समान हैं। तथापि व्यक्तिकी अपेक्षासे यदि देखा जाय तो मनुष्य एक उत्कृष्ट प्राणी है, और वह आनन्दकी अभिवृद्धिके लिये अनेक आकर्षण एवं सुरम्य उपायोंकी रचना करता रहता है। मनुष्यके रचे हुए आत्मानन्दकी अभिवृद्धिके उपायोंमें धर्म ही एक सर्वोत्कृष्ट उपाय है। प्रत्येक प्राणीके अन्तर्गत आनन्दका स्वरूप समान है। प्रत्येक प्राणीके आत्माका सामर्थ्य समान है। प्रत्येक प्राणीका वास्तविक स्वरूप भी समान है। तब तो इस अपेक्षासे साधन रूप धर्मोंका होना भी समान ही ठीक है, और उसके अनुसार सम्पूर्ण समान ही हैं। मनुष्य कुछ ऐसा प्राणी है कि वह आत्मानन्दकी अभिवृद्धि बहुत जल्दी कर सकता है। इतना ही नहीं बल्कि जो जो मनुष्य आत्मानन्दका अनन्त अनुभव प्राप्त कर चुके हैं वे वे मनुष्य अपने पीछेकी अर्थात् भविष्यकी मनुष्य जातिके लिये पाया हुआ आत्माका साधन रूप धर्म भूतलवासी मनुष्य जातिके लिये स्मारक रूपसे छोड़ गये हैं। उस धर्म रूपी उपकरण या साधन द्वारा इतर मनुष्य आत्मानन्दके अलौकिक आनन्दत्वको प्राप्त कर सकते हैं। जगत्के अन्य प्राणी इस प्रत्यक्ष विश्वकी अलौकिक प्रभासे आनन्दित होते हैं। परन्तु मनुष्य सज्ञाका प्राणी तो स्वयं निजानन्दमय बन कर उस अपने आनन्द द्वारा अखिल विश्वके अप्रतिम आनन्दमें सुरम्य तथा उपादेयकी अभिवृद्धि कर सकता है। मनुष्योंका जो धर्म है वही अलौकिक आनन्दकी अभिवृद्धि वानगी रूप है। यह सृष्टि अनन्त कालसे अनन्ततत्त्वके रूपमें ज्योंकी त्यों चली आ रही है, और ध्रुव रूपसे अनन्त तत्त्वमें अनन्त तत्त्व रूपसे अलौकिक स्वरूपमें अनन्त काल तक शाश्वत स्वरूपमें ही-सत्य स्वरूपमें ही अलौकिक आनन्द रूपसे स्थिर और नित्य रहेगी। सृष्टि भीमासक्त शास्त्री भी यही कथन करते

हैं कि यह सृष्टि अलौकिक वस्तु है, और यह निख तथा शाश्वत है। इस सृष्टिके अलौकिक सामर्थ्यसे भरपूर अलंकारोंमें धर्म ही एक सर्वोत्कृष्ट अलंकार है। जगत्में अनेक धर्ममीमांसक हो गये हैं, और वे अलौकिक अलंकार रूपसे अपने धर्मविचाररूप प्रसादीसे इस भूतलको अलंकृत कर गये हैं। इन अलौकिक प्रसादियोंमें इस समय वेदान्त, जैन, बौद्ध, साख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, पूर्व मीमांसा, उत्तर मीमांसा, शैव, वैष्णव, स्वामी-नारायण, मुस्लिम, इसाई, यहूदी, पारसी आदि मुख्यतासे दृष्टिगोचर होते हैं। इनका तथा इनके अतिरिक्त और और अनेक धर्मालंकारोंका हेतु केवल आत्मानन्दको ही प्राप्त करनेका है। सर्व धर्मका हेतु एक होकर उनके साधन भी एक ही हो जाते हैं, और वे अलग अलग देश कालपर आधार रखकर अलग अलग रूपोंमें प्रवृत्त हो रहे हैं। जैनका हेतु केवल आत्माका पहचानना और उसे मोक्ष तक ले जाना ही है। वेदान्तिक, वैष्णव, स्वामीनारायण, तथा योगीजन भी यही कहते हैं। जिनमें जैन कहते हैं कि—‘एगं जाणइ से सव्वं जाणइ’ जो एकको जानता है वह सबको जानता है। वेदान्तकी भगवती श्रुति भी कहती है—‘आत्मानि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति।’ एक आत्माके जाननेसे यह सब कुछ जाना जा सकता है। जैन कहते हैं कि—“अप्पा सो परमप्पा” आत्मा ही परमात्मा है। तब वेदान्त कहता है कि—‘अहं ब्रह्मास्मि, तत्त्वमसि, प्रज्ञानं ब्रह्म, अयमात्मा ब्रह्म।’ ‘मैं ब्रह्म अर्थात् परमात्मा हूँ’ ‘तू भी वही है’ प्रकर्ष तथा सम्यग्ज्ञान ही ब्रह्म है’ ‘यह आत्मा ब्रह्म है’। वेदके चार खंड हैं, इन चारों खंडोंमें एक एक महावाक्य है। ‘प्रज्ञानं ब्रह्म’ यह ऋग्वेदका, ‘अहं ब्रह्मास्मि’ यह यजुर्वेदका, ‘अयमात्मा ब्रह्म’ यह अथर्ववेदका-और ‘तत्त्वमसि’ यह सामवेदके छादस्योपनिषद्का महावाक्य है। जैन सिद्धान्तका नियम है कि—“नाणे पुण नियमा आया।” ‘ज्ञानमें नियमसे आत्मा है’ वेदान्त भी यही कहता है कि—“प्रज्ञानं ब्रह्म” ‘प्रज्ञान ही आत्मा है’ जैन कहते हैं कि—जन्ममृत्यु रूपक ससृष्टि कर्मके द्वारा चलती है, और वे कर्म जड हैं। इन कर्मोंका नियामक आत्मा है। यानी आत्मा कर्मजन्य सृष्टिका अधिष्ठान है। वेदान्त कहता है कि—मायाके द्वारा ये जन्मादि हैं और इसका नियामक आत्मारूप ईश्वर है। जैन कहते हैं कि—कर्मों-

पाधिका प्रलय होनेपर आत्माका मोक्ष होता है । वेदान्त कहता है कि मायो-पाधिका प्रलय होनेपर आत्माका मोक्ष है । जैन कहते हैं कि—आत्माका मोक्ष होनेपर ‘अपुनरावृत्ति’ संसारमें पुनरागमन नहीं होता अर्थात् आत्माको फिरसे जन्म मरणके चक्रमें नहीं आना पड़ता । वेदान्त कहता है कि—“न पुनरावर्तते” आत्माकी पुनरावृत्ति नहीं होती । गीताजीमें भी कृष्णचन्द्रजीने कहा है कि—“यद्रत्ना न निवर्तन्ते, तद्वाम परमं मम” ‘जहां गये बाद फिर आना नहीं पड़ता’ वही मेरा परमधाम है । अर्थात् परमात्माके धामको परमधाम कहते हैं या मोक्ष कहते हैं । वहा जानेपर फिर वापस नहीं आना होता । जैन कहते हैं कि—‘एगो आया’ आत्मा द्रव्य गुण पर्यायकी दृष्टिसे एक है । वेदान्त कहता है कि “एकोऽहम्” मैं एक हूँ । जैन कहते हैं कि—“तक्का जत्थ ण विज्झइ, मइ तत्थ ण गाहिता” तर्क आत्माके स्वरूप तक नहीं पहुंच सकता, और मति उस आत्माके स्वरूपको ग्रहण नहीं कर सकती । वेदान्त कहता है कि—“यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” जहासे वाणी वापस फिर जाती है वह आत्म स्वरूप मन द्वारा अप्राप्य है । भावार्थ यह है कि—मन और वाणी उस आत्मा का वर्णन नहीं कर सकते । जैन कहते हैं कि—आत्माको सम्पूर्ण या अखंड रूपमें जानने वाले मनुष्य कैवल्य ज्ञानको पाते हैं । वेदान्त कहता है कि—“कैवल्यपदमस्तुते” आत्मा कैवल्य पदका अनुभव करता है । वेदान्त कहता है कि—अखिल विश्वमें सच्चिदानन्द परब्रह्म सर्वव्यापक है । जैन कहते हैं कि—अखिल विश्वमें मारनेसे मरता नहीं, जलानेसे जलता नहीं, काटनेसे कटता नहीं, मेदन करनेसे मेदित नहीं होता, और चर्म-चक्षु द्वारा देख नहीं सकता, ऐसा सच्चिदानन्द स्वरूप जीव स्वाभाविकतासे सघन रूपमें भरे पड़े हैं । आकाश, पर्वत, पृथ्वी, नक्षत्र आदि कोई भी स्थान जीवसे खाली नहीं है । अर्थात् चैतन्यलक्षणयुक्त जीवकी दृष्टिसे देखनेपर चैतन्यदेव समस्त लोकमें भरपूर है । वेदान्त कहता है कि आत्मा स्वयं सर्वज्ञ है, जैन भी यही कहते हैं कि आत्मा अनन्त ज्ञानमय है । वेदान्त कहता है कि ब्रह्म सनातन है । जैन कहते हैं कि आत्मा स्वयं शुद्ध-बुद्ध आनन्द स्वरूप है और सर्वज्ञ तथा सर्वदर्शी है । वेदान्त और सांख्यादि भी यही कहते हैं । वल्लभाचार्य मतप्रवर्तक कहते हैं कि—निर्दोष-

पूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो, निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः । आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मा ॥
 आत्मतन्त्र अर्थात् मात्र आत्म-स्वरूप निर्दोष है । पूर्णगुण विग्रह है । पुनः जडात्मक शरीर और गुणसे भिन्न है । इस आत्म स्वरूपके हाथ, पैर, मुख, उदर इत्यादि अवयवोंकी कल्पना करने पर मात्र आनन्द ही है अर्थात् सम्पूर्ण आनन्दमय भेद भाव रहित है । आत्म-तत्त्वके अवयवोंसे श्लोकमें की गई कल्पनामें केवल आनन्द ही इसके अवयव हैं । यह स्पष्टतासे समझमें आ जाता है । इस आत्म-स्वरूपमें जन्म, जरा और मृत्यु रूपी भेद नहीं है । उत्पत्ति, स्थिति, प्रलय रूप त्रिविध भेदसे यह आत्म-स्वरूप भिन्न है । जैन कहता है कि—निश्चय नयसे तो आत्मा अकर्ता ही है । सांख्य शास्त्र कहता है कि—“अहंकारः कर्ता न पुरुषः ।” कर्ता, धर्ता अहंकार है पुरुष नहीं, अर्थात् आत्मा कुछ नहीं कर्ता, प्रत्युत अकर्ता है । जैन कहता है कि—“ईश्वर सर्वज्ञ होता है, तथा उसमें राग द्वेष आदि कुछ भी नहीं हैं । योग शास्त्र कहता है कि—“क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ।” क्लेश, कर्म, विपाकके आशयोंके साथ असस्पृष्ट-अलिप्त है, वही पुरुष विशेष पुरुषोत्तम और ईश्वर है यानी ईश्वरको राग द्वेष क्लेश कर्मविपाक नहीं छू सकते । “तत्र सर्वज्ञबीजं” उस ईश्वरमें सर्वज्ञत्व होता है । आत्मा अनन्त तत्त्व रूप है । वेदान्त कहता है कि—“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।” ब्रह्म स्वरूपमें पाप, पुण्य, सुख या दुःख नहीं है । पुनः वेदान्त कहता है कि—“न पापं न पुण्यं न दुःखं सुखं न । चिदानन्दरूपं शिवोऽहं शिवोऽहं ॥ “मेरा आत्म-स्वरूप शिव है, और उस शिवस्वरूप आत्मामें पाप, पुण्य, सुख दुःख नहीं है, क्योंकि वह सच्चिदानन्द रूप है । जैन कहते हैं कि—केवलज्ञानी यहां ही मोक्षका अनुभव करते हैं । इसीसे मिलता जुलता स्वामीनारायण मत प्रवर्तक श्री सहजानन्द स्वामीका भी यही मत है कि—“अक्षर धाम यहीं है, आत्मा स्वयं अक्षर स्वरूप है । जो आत्माको यहांके लिये भी अक्षरधाम समझता है उसीकी समझ सच्ची है, और जो अक्षरधामको किसी अन्य स्थल आकाशादिमें समझते हैं उनकी समझ मिथ्या है । प्रणामीपंथ अर्थात् खीजडपंथ प्रवर्तक महेरात ठाकुर तथा श्री देवचन्द्रजी वीर. २१

अपनी सम्प्रदायको निजानन्द सम्प्रदाय कहते हैं। इस दृष्टिसे देखनेपर पता चलता है कि भारतके धर्मात्मा पुरुषोंका सिद्धान्त आत्मानन्दके पानेका ही है। मुहम्मद साहब भी यही कहते हैं कि जगत्में जो भी कुछ चैतन्य प्रतीत होता है वह खुदाकी रवानी है, खुदा निरंजन, निराकार, तेजोमय और सर्वशक्तिमान् तथा सर्वज्ञ है। मोमिन तो कृपालु खुदाको अपने पास ही देखते हैं। खुदाका अर्थ भी खुद ही होता है। जिसिसक्राइस्टका भी यही उपदेश है कि चौथे आसमानपर प्रभु विराजमान हैं। वह प्रभु भक्तोंका आत्मा है, और, परम भक्त उस प्रभुको प्राप्त करते हैं। अखिल भूमण्डलमें सर्वोत्कृष्ट कीर्तिको पानेवाले बुद्धदेव भी स्पष्ट कह गये हैं कि प्रेम ही आत्मा है। अतः जगत्के प्रत्येक प्राणीमें अमेद प्रेम रखो। तत्त्वज्ञानकी दृष्टिसे देखा जाय तो जैन, वेदान्त योग, सांख्य, बौद्ध आदि सब एकताका ही अनुभव करते हैं। एकता पानेके लिये अर्थात् आत्मानन्दमें अभिवृद्धि करनेके लिये साधनोंको भिन्न भिन्न धर्म मीमांसकोंने भिन्न-भिन्न देश कालमें भिन्न-भिन्न पद्धतिसे समझाया है। अतएव बहिर्दृष्टिसे देखा जानेपर उन मतोंकी क्रियाओंमें भेद जान पड़ता है। तथापि उन क्रियाओंका समन्वय किया जाय तो वे भेद भी अमेद भाव भजने लगते हैं। जैन जिसे पाँच महाव्रत कहते हैं, बौद्ध उन्हें पाच शील कहते हैं, और योगी उन्हें पाच यम कहते हैं। वेदान्तके शम, दम, उपरति, तितिक्षा, श्रद्धा और समान भी ऐसे ही हैं। परमहंसोंके वर्तन करने योग्य नियम भी अन्तमें एक ही हैं। प्रत्येक धर्मके नीति, दया, परोपकार, प्रेम आदिके सामान्य और सर्वमान्य नियम भी गृहस्थ धर्ममें समानता तथा उपयोगिताका उपभोग करते हैं। समतादि वैराग्यके लक्षण भी सबसे समान रूपसे ही पाये जाते हैं। ज्ञानी पुरुषोंके वर्तावकी ओर दृष्टि डालते हुए जैनोका वर्ताव “मिस्ति मे सव्व भूयेसु” सब प्राणिओंके साथ मित्रता अर्थात् समान भाव रखना चाहिये न्यूनाधिक न होना चाहिये। वेद भी कहता है कि— “मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे।” ‘सबको मित्रकी दृष्टिसे देखना चाहिये।’ ‘आत्मवत्सर्वभूतेषु’ ज्ञानी पुरुष अपनी आत्माके समान सब जीवोंको देखते हैं। देह मीमांसकोंकी तरफ दृष्टि डालनेपर जैन मुख्य-

तासे, औदारिक, तैजस, कर्मण शरीर कहते हैं । इसी प्रकार वेदान्ती भी उन ही शरीरोंको स्थूल, सूक्ष्म और कारण शरीर कहते हैं । जैन जिसे जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति और उजागर या तूयावस्था मानते हैं, उन अवस्थाओंका वर्णन वेदान्ती भी उसी प्रकार करते हुए सन्तोष प्रगट करते हैं । संसृति मीमांसकोंके कथनको देखते हुए जैन यह कहते हैं कि—“परिणामो बन्धो परिणामे मोक्षो ।” “मनके परिणामसे ही बन्ध और मोक्ष है ।” वेदान्ती सकल्पसे सृष्टि मानते हैं । जैनोंका मानसिक अध्यवसाय और परिणाम तथा वेदान्तका संकल्प एक ही बात है । इन प्रमाणोंसे आत्मानन्दकी अभिवृद्धिके साधनोंका यानी धर्मोंका समन्वय करते हुए वे सब अमेद भावमें प्रत्यक्ष समाये हुये दीखते हैं । साधन अमेद होनेसे साध्य आत्मा भी प्रत्यक्षमें अमेद ही समझा जाता है, और अनुभवमें भी यही आता है । अतः प्रत्येक मुमुक्षु जीवको प्रत्येक जीवमें प्रेम भाव रखना चाहिये, और सब जगहोंमें ही सर्वत्र मेरा ही स्वरूप है, यही पाठ पढकर अमेद प्रेम रखना चाहिये । हलते, चलते, उठते, बैठते, खाते, पीते इत्यादि सब क्रियाओंमें शुद्ध चैतन्य आत्म-स्वरूप हूं यही भावना रखनी चाहिये । इतना ही नहीं, बल्कि—जगत्के सब भूत भी मेरे ही स्वरूप हैं । यह जानकर उनके प्रति अमेद प्रेमकी वर्षा करनी चाहिये । इस प्रकार जो पुरुष सब जगत्पर अमेद भाव रखते हैं, वे ही वीतराग हैं, पूर्ण हैं, और कृतकृत्य हैं । धन्य उस वीतराग देवको है कि जिसने निष्पक्षपातसे ऐसा सुन्दर अमेद मार्ग जगत्के कल्याणके लिये निस्वार्थभावसे प्रगट किया है । ज्ञातार्थस्य पदार्थस्य, ज्ञानं प्रबोधनाद्भवेत् ॥ १५१ ॥ तदनुवादरूपं हि, विज्ञेयं न प्रमाणता । प्रबन्धस्याथ शास्त्रस्य, निर्णेतुं यस्य कस्यचित् ॥ १५२ ॥ विचारोऽत्र प्रकर्तव्यो, नान्यथा सिद्धिरुच्यते । यथोपक्रमप्रारम्भानुपसंहार-समाप्तिकौ ॥ १५३ ॥ अभ्यास स हि विज्ञेयो, यद्विचारं समभ्यसेत् । अपूर्वं नूतनं किञ्चिद्यद्भन्यो विनिरूपितम् ॥ १५४ ॥ फलं सुपरिणामं चाप्यर्थवा-दस्तथैव च । प्रशसातमकवाक्यं च, सोपपत्त्युपपादनम् ॥ १५५ ॥ सम्प्रधा-र्योक्तवाक्यं च, प्रकृतमकरन्दकम् । तद्रसास्वादनं सम्यक्, कर्तव्यं रसतत्त्ववत् ॥ १५६ ॥ कुतस्समस्तजीवास्तु, भव्यमुख्यरसस्य हि । आस्वादनार्थमेवान्न, प्रवृत्ताश्च तृषार्दिताः ॥ १५७ ॥ सुवार्तेयं द्वितीयाऽस्ति, तच्चेष्टा करणेऽपि च ।

आप्यते नाऽपि गौणेन, लभ्यते स्वादनं ततः ॥ १५८ ॥ तदेदमपि ज्ञातव्यं,
 गौणतोपाधिकारणम् । पुद्गलस्यैव सम्बन्धाज्जायते न च वस्तुतः ॥ १५९ ॥
 सच्चित्सुखे तु गौणत्वमेतदर्थमवेक्ष्यते । यदानादिस्वभावेन, बहिरङ्गत्वमेव हि
 अन्तरङ्गत्वदृष्ट्या तु, केवलानन्दरूपकः ॥ १६० ॥ आत्मानन्तकार्मणवर्गणा
 सन्धितो भवेत् । 'गुणविकाराः पर्यायाः' पर्यायेण समन्वितः ॥ १६१ ॥
 कार्मणवस्तु सर्वत्र, सर्वदा परिवर्तते । परिवर्तनं पर साक्षाच्चानुकूलमिदं भवेत्
 ॥ १६२ ॥ तत्रेष्टाऽनिष्टयोर्योगश्चान्योऽन्यं मिश्रितः स्थितः । प्रवृत्तेरात्मन्यतः
 संविभावादेव दुःखकः ॥ १६३ ॥ सम्बन्धवच्चकार्मावाञ्जिवृत्तिः स्वस्य भावना ।
 कार्यं करोति सर्वत्र, ज्ञेयं सर्वं विचारतः ॥ १६४ ॥ सच्चिदानन्दकन्दस्य,
 सत्तायाश्चेति बोधनम् । सुगमत्वेन ससिद्धेद्विषयेऽखिलभ्रान्तिता ॥ १६५ ॥
 अनुमानापमानस्य, करणं जायते ततः । परिणामस्य यस्यास्ति, निग्रहत्वं ततः
 स्फुटम् ॥ १६६ ॥ अतो यस्मिंश्च कार्मणवर्गणानामवाधतः । अत्यन्ताभाव एव
 स्याद्विशुद्धं भगवत्पदम् ॥ १६७ ॥ लभ्यते तद्धि परमं, नान्यथा कोटियन्नतः ।
 परं यत्र नृदेहेन, सहितो भगवत्यपि ॥ १६८ ॥ चतुष्टयमनन्तं च, भाति
 तद्भगवत्पदम् । अर्थान्तर्वर्तनतीतादीन्, ज्ञातव्योऽवश्यमेव च ॥ १६९ ॥
 यस्मिन्नैश्वर्यवीर्ये च, यशो धर्मश्च ज्ञानकम् । श्रीवैराग्यं तथा मोक्ष, इमे
 षट्संख्यका गुणाः ॥ १७० ॥ समुदायस्य शास्त्रेषु, 'भगसंज्ञा' प्रकीर्तिता ।
 भगवच्छब्दकस्याऽस्य, लक्षणं समुदाहृतम् ॥ १७१ ॥ कुण्डिनेशनरेशस्य,
 सिद्धार्थनन्दनेन च । त्रिशलाङ्गजवीरेण, त्रिजगद्गुरुणा मुहुः ॥ १७२ ॥
 सम्पूर्णरीत्या विज्ञातस्तेन तत्रास्ति लक्षणम् । इति विवेचनेनैव "वीरस्तु भगवान्
 स्वयम्" ॥ १७३ ॥ इत्यस्याक्षरशब्दार्थो, भविष्यति समर्थनम् । निरूपणं तथा
 तस्य, समेष्यति विचारतः ॥ १७४ ॥ "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य" इत्यस्यार्थोऽनुकू-
 लतः । भगवद्दीरदेवस्य, जन्मकालात्ततो मुहुः ॥ १७५ ॥ निर्व्वाणपदप्राप्त्यन्तं,
 जन्मकालादनुकमात् । निखिलस्येतिहासस्य, प्रत्येकं लघुभावतः ॥ १७६ ॥
 सिद्धोऽस्तीति महावीरो, भगवानादिपूरुषः । सम्प्राप्य पूर्णरूपेण, चतुष्टयम-
 नन्तकम् ॥ १७७ ॥ अनन्तशक्तियोगेन, सर्वैश्वर्यं तथाप्तवान् । अनन्ततेज-
 स्तद्वच्च, प्रथमयाऽवस्थया मुदा ॥ १७८ ॥ सकलैश्वर्यस्वत्वेन, युक्तश्चासीन्नि-
 शामय । स्वर्गजातकपर्यायपूर्तिं कृत्वाऽथ नाकतः ॥ १७९ ॥ स्वर्गात्पूर्णश्च
 देवायुः, शरीरं वैक्रियं तथा । एवमाहारसम्पूर्णं, कृत्वा राट्या सुकुक्षितः

॥ १८० ॥ त्रिशलायाः समुद्भूय, चतुर्दशविधं पुनः । महास्वप्नं प्रदष्टं च,
 स्वर्णवृष्टिरसंख्यका ॥ १८१ ॥ जन्मोत्सवं सुराणां वै, शक्रस्यागमनं तथा ।
 विधातुमुत्सवं सर्वे, सुरेन्द्रसेवनं पुनः ॥ १८२ ॥ प्रतिक्षणसपर्यायाः, सामग्र्या
 च मुहुर्मुहुः । नेयमल्पस्य वीर्यस्य, वार्तास्ति सुप्रबुध्यताम् ॥ १८३ ॥
 स्वसयमस्य वेलायाः, तेनानन्तस्ववीर्यतः । ऐश्वर्यस्यानुकूलत्वप्रतिकूलत्वयातना
 ॥ १८४ ॥ इति परिपहं जित्वा, सम्प्राप्य विजयं तथा । जित्वं तेन संलब्धं,
 तदाऽऽख्यसुरासुरैः ॥ १८५ ॥ नरैर्नरेन्द्रैर्देवेन्द्रैः, समुत्कृष्टशयोपशमात् । एत-
 द्वारैव सद्भावाऽनुभवश्च कृतो महान् ॥ १८६ ॥ “स्वयन्तु भगवान् वीर”
 इति निश्चित्य मानसे । रागाद्यान्तरिकाञ्चानून्, विनिर्जित्य विभुर्जित ॥ १८७ ॥
 अतश्चानन्तरूपेण, प्राप्त्यनन्तरमेव हि । भगवद्दीरदेवस्य, समग्रैश्वर्यरूपकम्
 ॥ १८८ ॥ सुस्पष्टं लक्षणं चास्ति, विवरणत्वं तदाधिकम् । निरूपणत्वमेवं च,
 नावश्यं तस्य वर्णनम् ॥ १८९ ॥ “समग्रस्य च धर्मस्य”, लक्षणं सनि-
 रूप्यते । तथा साधनसामग्र्या, धर्मो नाम्नोच्यते बुद्धेः ॥ १९० ॥ दुर्गतौ
 पतमान यो, जीवं धारयते मुहुः । स एव धर्मो विज्ञेयो, यतोऽनन्तसुखोद्भवः
 ॥ १९१ ॥ दुर्गतौ पतितं तद्वदुदन्तं जीवमित्यपि । सरक्षत्युन्नतिपथि, तिरो
 भावं करोति न ॥ १९२ ॥ “स चात्मपुरुषार्थस्य, धर्म इत्युच्यते बुधैः ।”
 तदाऽऽत्मपुरुषार्थस्य, धर्मसंज्ञा ब्रुवन्ति च । एतद्बुद्ध्या तु भगवान्, सदा वीरो
 हितावहः ॥ १९३ ॥ धर्ममूर्तिस्तथा साक्षादभूदिति निशामय । “परमेष्ठी
 परज्योतिर्विरागो विमलः कृती । सर्वज्ञोऽनादिमध्यान्तः सार्वः शास्त्रो-
 पलान्यते ॥” इत्युक्त्यनुरोधेन, भूत्वा सर्वोपदेशकः ॥ १९४ ॥ सच्छास्त्र-
 द्वादशाङ्गस्य, निरा प्रख्यानकं पुनः । विधाय शास्त्ररूपे च, कृतवान् परिणतं
 मुदा ॥ १९५ ॥ “आप्तोपज्ञमनुलङ्घयमदृष्टेष्टविरोधकम् । तत्त्वोपदेशकृत्सार्व-
 शास्त्रं कापथघट्टनम् ॥” शास्त्रमित्थं च निरवयं, प्रदाय भगवान् जितः ।
 स्वीयामृतमयं रूपं, तथेष्टं सकलं पुनः ॥ १९६ ॥ अनेकान्तं समाश्रित्य, श्रेष्ठो-
 पदेशकैरपि । तथाऽऽदर्शमयाऽनन्तं, चरित्रं नः प्रदर्श्य च ॥ १९७ ॥ एवं
 चानुपमं दिव्यं, श्रावकश्रवणार्हकम् । गृहिधर्ममनागारं, साधुधर्मरहस्यकम्,
 ॥ १९८ ॥ कृतकृत्यं भव्यसृष्टेः, कृतवान् यः समासतः । विनिर्वाणपथादर्शो,
 भूत्वा भव्यात्मना मुहुः ॥ १९९ ॥ कर्मणवर्गणानां च, भारमुत्तार्य यन्नतः ।
 लघूँस्तान् कृतवान् सर्वान्, वर्धमानो नयान्वितः ॥ २०० ॥ त्रयात्मकं यथो

द्विष्टं, रत्नं नयप्रमाणकम् । तत्त्वनिक्षेपसंज्ञं वै, गभीरत्वं महत्त्वकम् ॥ २०१ ॥
 परिपूर्णं तदाऽप्यासीद्यल्लघुत्वमहत्त्वयोः । चतुरस्रेण वै तद्वद्व्याख्याने लेखने
 तथा ॥ २०२ ॥ वर्णनं क्वचिदस्तीह, ज्ञेयमन्यद्विचारणात् । स्थालीपुलाकन्या-
 येन, प्रत्येकं लघुभावतः ॥ २०३ ॥ किञ्चिन्मुख्यत्वभावेन, दिग्दर्शनमतोऽ-
 करोत् । निगद्यते पुनः स्पष्टं, भगवद्गीरस्वामिनः ॥ २०४ ॥ निर्व्वानं परमार्थेन,
 सह व्यवहारिकी दशा । कियदुन्नतिरूपेण, तथा पुष्कलभावतः ॥ २०५ ॥
 आसीद्यतः सहस्रेषु, जगत्सम्बन्धमात्रतः । गार्हस्थ्यजीवनं तेषां, समुज्ज्वल-
 तयाऽस्ति चेत् ॥ २०६ ॥ तत्प्रमाणाङ्गभूतं हि, उपासकदशाङ्गके । सूत्रेऽपि
 विद्यते तावद्धीमता तत्र दृश्यताम् ॥ २०७ ॥ गृहाश्रमे बहुविधे, कार्यादर्शक-
 रूपिणि । कुर्व्वन् परिणतं त्वासीत्स्वयं तच्च निशामय ॥ २०८ ॥ (१) 'वीरस्तु
 भगवान् प्रभु', पितरावभितः प्रति । पूर्वं गर्भाशये मातुर्जनकस्य च सेवनम् ॥
 कृत्वाऽथ दर्शनायैवं, ज्ञानानुभवतस्तथा ॥ २०९ ॥ स्वयं प्रतिज्ञा कृतवान्,
 यावन्मे जननी पिता । जीवतस्तावदत्यन्तमर्हदीक्षा सुसंयमम् । योगाभ्यास न
 चाहं वै, स्त्रीकरोमि कदापि हि ॥ २१० ॥ यतो मे जनको माता, मोहदृष्ट्याऽ-
 नुरागवान् । न तु समतया दृष्ट्या, इति चिन्तापरोऽभवत् ॥ यतोऽहमनयो-
 स्सत्त्वे, संन्यासं संयमं व्रतम् ॥ २११ ॥ चरिष्यामि प्रसंगेऽपि, न हेयोऽप्य-
 नयोर्नयः । हृदये पुनराघातः, स्यान्महानिति मे मति ॥ २१२ ॥ तु साध्यं
 च भवेत्तस्मात्सहनं चेतसा कुतः । जीवनस्याऽनया रीत्या,, ससारसार्वदैशिकी
 ॥ २१३ ॥ घटनयाऽनया शिक्षा लभ्यते नो निशामय । पित्रोराज्ञा विना
 तद्वदौदासीन्यं न कर्हिचित् ॥ २१४ ॥ कोऽपि त्यक्त्वा गृहारम्भं, मुनिचर्या
 न धारयेत् । घटनयाऽनया तेषां, यदाज्ञापालनं तयो ॥ २१५ ॥ विज्ञाया-
 वश्यकत्वेन, सेवायाश्च कियत्फलम् । संसाध्य दर्शनं तस्य, मौलिकं च विभावयेत्
 ॥ २१६ ॥ तीर्थङ्करोऽपि भगवान्, प्रथमे जीवनेऽपि यत् । सेवाधर्मस्थापनं
 वै, कुर्वते विश्वभावनः ॥ २१७ ॥ कथ्यतां किं च वीरस्य, स्वामिनश्चेदमद्भुतम् ।
 आदर्शरूपं सेवायाः, पितृणां किमनल्पकम् ॥ २१८ ॥ महत्त्वं विषयश्चास्ति,
 सूक्ष्मदृष्ट्याऽवलोक्यताम् । प्रतिज्येष्ठं भ्रातरं च, अत्युपद्रोदारशीलता ॥ २१९ ॥
 नन्दीवर्धननामानं, भ्रातरं भगवान् रहः । एकस्मिन् दिवसेऽवोचन्, मदीयोऽ-
 भिग्रहोऽधुना । समाप्तोऽभूद्यतश्चाद्य, भवदाज्ञा प्रगृह्य च ॥ २२० ॥ दीक्षितेक्ष
 करोम्यद्य, तदा ज्येष्ठोऽब्रवीद्वचः । निर्मोहं च प्रभुं ज्ञात्वा, स्वयं तु मोहपीडित-

॥ २२१ ॥ भवन्तं ज्ञायते शुद्धं, स्वर्गारोहणयोगतः । पितुर्मातुः स्फोटकोर्ध्वं,
लवणक्षेपणैः समः ॥ २२२ ॥ भविष्यति न सन्देहः, इति कृत्वा दया भवान् ।
मदीयकथनेनैव, समुषित्वा गृहे पुनः ॥ २२३ ॥ अब्दद्वयसुपर्ग्यन्तः, दर्शनार्थ-
मुदारताम् । दर्शयेन्मेमहान् देवानुग्रहः स्यान्मयि प्रभो ! ॥ २२४ ॥ तथैव
भगवान् वीरः, कृतवान्नान्यथा क्वचित् । भ्रातुः पूज्यतमस्यापि, चेच्छया
वापि सम्मतः ॥ २२५ ॥ त्यागोऽनुकूलगमनं, नोचितोऽथ निवृत्तितः । तथापि
भगवान् वीरः, स्वयं च जगदीश्वरः ॥ २२६ ॥ ज्येष्ठो भ्राता दर्शनेन, विनयेन
च तोषितः । तद्वच्च सुखिनः कृत्वा, ज्येष्ठभ्रातुः सुसेवनैः ॥ २२७ ॥ पाठोऽपि
पाठितस्तेन, वर्षद्वयमभूद्गृही । भ्रातुराज्ञानुरोधेन, दीक्षाऽपि नैव धारिता
॥ २२८ ॥ एवं सयमसकल्पः, हित्वा निर्व्वणदं ध्रुवम् । प्राशुकभोजी भूत्वा
च, गृहमेवाश्रयत्पुनः ॥ २२९ ॥ घन्योऽसि ! भगवँस्त्वं हि, नाऽप्रसन्नः कृतोऽ-
नुजः । अतः पाठमिमं लोकः, स्वयमाप विना श्रमम् ॥ २३० ॥ भगवद्बी-
रवत्स्वस्य, भ्राता पितृसमः स्मृतः । इति ज्ञात्वा सेवया च, सुखिनं तं विधाय
च ॥ २३१ ॥ सन्तुष्टत्वेन सस्थाप्यस्तथा भान्योऽनुजो मुहुः । तेऽपि रक्ष्या-
प्रयत्नेन, धर्मोऽयं व्यावहारिकः ॥ २३२ ॥ तद्गार्हस्थ्ये च वैराग्यमष्टाविंशति-
सख्यके । वयस्येव सुसम्पन्ने, पित्रोः स्वर्गतयोस्तदा ॥ २३३ ॥ तदा वर्षद्वयं
स्थित्वा, गृहेऽध्यात्मस्वरूपके । चिन्तनं योगिचर्यायाः, समारम्भोऽप्यकारि च
॥ २३४ ॥ तेनास्माद्योगतः सम्यग्बोधिता दीक्षणेप्सवः । दीक्षाधारणतः पूर्वं,
गृहिधर्मे समभ्यसेत् ॥ २३५ ॥ विशेषतो योगचर्यां, यया विशदया सदा ।
चर्याया च सुभाविन्या, स्यान्निवृत्तिर्यथाक्रमम् ॥ २३६ ॥ इत्थं तस्याः स्वयं
ज्ञानं, जायेत तदनन्तरम् । सहिष्णुतायास्त्यागस्य, भवेज्ज्ञानं तथा पुनः
॥ २३७ ॥ अद्यावधिक्रियजातमुदारोत्तीर्णता यदि । अभिप्रायोऽस्ति मे चाद्यः,
सचर्याया विपाकतः ॥ २३८ ॥ भूत्वा दृढस्वतः पादौ, धर्तव्यस्ताधुसाधने ।
न तु पूर्वं ततश्चैवं, विज्ञानां गतिरीदृशी ॥ २३९ ॥ (३) राजनैतिक-
शिक्षायाः, शिक्षको यत्र कालके । अमाल्यनृपतीनां च, पुत्राणां भूभुजां
पुनः ॥ २४० ॥ यदाऽभूज्ज्ञानमेतद्धि, नरराजसिद्ध्यर्थकात् । महिष्या त्रिश-
ल्याऽदर्शि, स्वप्नश्चतुर्दशविधः ॥ २४१ ॥ यौवने सार्वभौमश्च, चक्रवर्ती भवि-
ष्यति । एतद्धृत्तान्तश्रवणाच्छ्रेणिकेन्दुप्रद्योतनौ ॥ २४२ ॥ दधिवाहनप्रभृतिराज-
पुत्राः समागताः । भगवद्बीरसेवायां, संलग्नाश्च मुहुर्मुहुः ॥ २४३ ॥ क्षत्रिया-

होचिता सेवा, ततोऽतिरिक्ते शिक्षणे । प्रवृत्ता भावुकत्वात्ते, सुधाद्वोचित-
 कर्मणि ॥ २४४ ॥ तेभ्योपि भगवान् वीरो, गृहस्थक्षेत्रयोरपि । बोधयित्वा
 च सद्धर्मं, सदैतान् सम्प्रयुज्य च ॥ २४५ ॥ व्यवहारेऽथ न्याये च, निपुणत्वं
 स्वधर्मणि । नियुक्ता राजपुत्रास्ते, चान्तरङ्गस्वभावतः ॥ २४६ ॥ जाताव-
 बोधस्तेनायं, धर्मधीश्चतुरन्तक । चक्रवर्ती तथाऽयं हि, भविष्यति न संशयः
 ॥ २४७ ॥ तन्निरीहविचारोप्राप्तान्प्रतिस्वर्णवद्भूत । प्रभावस्तेन ते सर्वे,
 स्वराज्ये सुकलत्रकम् । परिग्रहे च सन्तोषं, प्राप्याऽऽगता यथागृहम् ॥ २४८ ॥
 राज्यशासनकर्मादौ, दक्षं प्रशासको ह्यभूत् । प्रजारक्षणनिष्ठावान्, भूत्वा तद-
 वनं कृतम् ॥ २४९ ॥ “दमनं तु शठाना चावनमशठाना तथा । समाश्रिताना
 भरणं, राज्यचिह्नमिति स्मृतम् ॥ २५० ॥ चरितार्थमेतदुक्ते, करणे
 जातं निरन्तरम् । अथातः सम्प्रवक्ष्यामि, वार्षिकदानमुत्तमम् ॥ २५१ ॥
 अथ सांवत्सरिकदानम्—दीक्षाधारणतः पूर्वमेकवर्षप्रमाणतः । त्रिंशद्वर्ष-
 समारम्भे, जिताचारसुभावतः ॥ २५२ ॥ निरीहत्वेन यद्दानं, दीयतेऽनुपकारिणे ।
 इत्यादिदानधर्मस्य, प्रारम्भं कृतवान् मुदा ॥ २५३ ॥ वर्षावधिं सुभवेभ्यो,
 मानवेभ्यः प्रदत्तवान् । पुष्कलत्वेन दानं यत्सर्वं तेनाऽनृणा कृता ॥ २५४ ॥
 केऽपि कस्यापि न जाता, ऋणिन इति सुप्रथा । तथा पुद्गलवर्गे च, ममत्वं तु
 ह्यपाकृतम् ॥ २५५ ॥ रीत्याऽनया पुनस्तेषां, न मोहस्मृतिविभ्रम । न जातं
 च ततश्चेयं, शिक्षा नः स्थापिता पुरा ॥ २५६ ॥ नीत्वा सन्यासमैश्वर्यं,
 भौतिकाच्च तथेयती । समुत्तीर्य पदार्थान्तु, यतो भाविनिकर्मणि ॥ २५७ ॥
 नात्माविरोधो जायेत, तथारम्भपरिग्रहात् । निवृत्तोऽप्रतिवद्धश्च, भूत्वाऽध्यात्मन्य-
 मोयया । ततो विलीनो भावाच्च, भवेदत्र न संशयः ॥ २५८ ॥ अथ शैशवे
 निर्भयक्रीडनम् । वस्तुतोऽन्तकपर्य्यन्तं, निर्भयत्वेन सस्थितः । परं भयं
 न बाल्येऽपि, कृतवान् स कदापि हि ॥ २५९ ॥ विषान्वितोरगं रज्जुमिवो-
 त्थाप्य प्रक्षिप्यते । श्वापदाजीवसर्पांश्च, सदासज्जान्स्वतेजसा ॥ २६० ॥ करोति
 स्म भवन्तं च, दृष्ट्वैव दूरमात्रजन् । महतो भयङ्करान्देवानसुरान् राक्षसोत्तया
 ॥ २६१ ॥ बलिनो विद्विषस्तद्वदनायासेन लीलया । विजित्य जयमाप्नोति,
 संशयं नात्र कर्हिचित् ॥ २६२ ॥ अथावोधाभीरकप्रकरणम्—अवोधाऽऽ-
 भीरवन्नानां, गोमहिष्यादिचारिणाम् । कस्मिन्देसे च तेषां वै, सज्ञा ‘पाली’ ति
 कथ्यते ॥ २६३ ॥ चरलङ्घिर्मनुजैः साकं, मुधैव बहुधर्षणम् । अज्ञान

कोषकरणं, क्षेत्रविध्वंसनं तथा ॥ २६४ ॥ प्रतिद्वन्द्विनामिदं कर्म, तेषां सुगम-
मस्ति हि । ध्यानमग्नौ वने संस्थ, कायोत्सर्गे व्यवस्थित ॥ २६५ ॥ तत्क्षणेऽ-
ज्ञानावस्थाश्च, रज्जुभिस्ताडयन्ति च । निर्माय तस्य पार्श्वे तु, चुल्हिका पायसं
यदा ॥ २६६ ॥ पाचयन्ति क्षणे तस्मिन्, तापयन्त्यमितस्तथा । स च वीरतया
सर्वं, सोढवान्न च दुःखभाग् ॥ २६७ ॥ एकमेव कोप्यबोधो, विनोटेन गला-
कया । वंगस्य तीक्ष्णया कर्णे, भेदितो रक्तधारया; आहतश्च ततः काये,
दुर्बलत्वमजायत । तथाऽप्यनुग्रहस्तस्मै, कृतस्तेन महात्मना ॥ २६८ ॥ नानिष्टं
प्रोक्तवाँस्तस्मै, किञ्चिदपि च दुःखत । दृष्ट्या समानया तद्वत्समभावनया तथा
॥ २६९ ॥ यातना सहनशीलोऽप्यभूदादित एव सः । ध्यानावस्था दृढा जाता,
मानसीवृत्तिरीदृशी ॥ २७० ॥ मेरुवत्तस्य सञ्जाता, ध्यानवृत्तिः सुनिश्चला ।
सागरवच्च गम्भीरा, सूर्यवत्सा प्रकाशिका ॥ २७१ ॥ सहिष्णुता समुत्पन्ना
स्वर्गेऽपि तत्प्रशंसनम् । सभायां शक इन्द्रोऽपि, प्रशंसा कृतवान्मुहुः ॥ २७२ ॥
दुर्विदग्धा सभाया ये, ज्ञानशून्याः सुरास्तथा । विश्वास नैव कुर्वन्ति, दर्शना-
शेन वर्जिता ॥ २७३ ॥ देवाङ्गनासहस्राणि, गृहीत्वैकं समाययौ । परीक्षार्थं
भगवत, संङ्गमश्वाव्रीत्सुर ॥ २७४ ॥ “ध्यानव्याजेत्यादि” चेति, वाक्यं
तद्विवुधाधमैः । ध्यानं तु केवलं देव ! व्याजमात्रं प्रदर्श्यते ॥ २७५ ॥ नेत्रे
सम्मील्य भगवन् ! प्रियां कामपि ध्यायसे । देव ! त्वदग्रे कामोऽपि, हावभावसु-
विभ्रमैः ॥ त्रियः कटाक्षपात हि, कुर्वन्ति स्म मनोहरम् ॥ २७६ ॥ किञ्चिदु-
न्मील्य नेत्रे च, दृश्यता नो जगत्प्रभो ! कामवाणार्दितास्तास्तु, सम्पीड्य हृदयं
मुहुः । स्थिता क्षिप्रं गृहीत्वैव, बाहुं स्ववशमानय ॥ २७७ ॥ भवान् दयालुः
षट्कायरक्षणे सम्प्रवर्तते । परं नो मन्मथो देव ! सन्तापं कुरुते रह ॥
तदप्रतीकारहेतुश्च, भवानेव हि दृश्यते ॥ अतो वयं भगवत, शरणं च समा-
गताः ॥ २७८ ॥ वचनार्थमतः स्वामिन् ! तवाङ्के पतिता वयम् । देहि नो स्थानं
भगवन् ! ज्ञात्वा त्वा हि कृपानिधिम् ॥ २७९ ॥ शरणागता इति ज्ञात्वा,
वीनानां त्राहि भारतः । महान् खेदस्य विषयो, यन्न वा रक्षतीश्वर ! ॥ २८० ॥
न किञ्चिच्छ्रूयतेऽस्माकं, न चोत्साहं प्रवीयते । त्राता भूत्वा न कुरुते, रक्षामपि
दयापरः ॥ २८१ ॥ सुस्पष्टं ज्ञायतेऽनेन, मिथ्याकारुणिको भवान् । वर्षतस्ते
वयं कुर्मः, सेवा न त्वं प्रसीदसि ॥ २८२ ॥ कर्णान्ते ते न यूकाऽपि, चलते
किमतः परम् । वयं पराजयं मत्वा, ज्ञातवन्तस्ततोऽधिकम् ॥ २८३ ॥ नान्योऽ-

तिनिर्वृणतरो, कठोरहृदयोऽपि च । त्वत्समो नास्ति संसारे, परिपक्वो द्या-
 निधे ! ॥ २८४ ॥ एवमुक्त्वा चालयन्तो, ध्यानादुद्विग्नमानसाः । समाश्रित्य
 स्वमार्गं ता, गता स्वसदनं प्रति ॥ २८५ ॥ अतोऽस्माकमियं शिक्षा, सामा-
 यिके च संवरे । प्रौषधे प्रतिक्रमणे, समाराधनके क्षणे ॥ २८६ ॥ रचनीये
 दृशी चर्या, यतः स्यादचलाऽनघा । भूत्वा विषयतस्तद्वद्विजयः स्यादनुक्रमात्
 ॥ २८७ ॥ इत्युपदेशं सज्जातो, ज्ञायतां मनसा हृदा । अथ शरणागतान्
रक्षणम्—अथार्ताच्छरणापन्नान्प्रति वीरस्य सद्गुरोः । छद्मावस्था त्यागपर,
 निष्कामजीवनं ततः ॥ निर्वाह्यति संसारे, तपश्चर्याव्रतेन च ॥ २८८ ॥ भार्ता-
 सन्तापिताश्चान्यैर्यदा तच्छरणागताः । तेषामाव्हानमादौ हि, शृणोति च यथा
 र्थतः ॥ २८९ ॥ तत्का ध्यानं तपश्चर्या, तेषां रक्षा कृताऽनिशम् । महतोऽ-
 साध्यकष्टाच्च, सुरक्षयति तान् श्रमात् ॥ २९० ॥ स चमैन्द्रो हि शकस्य,
 ह्यपमानं विधाय वै । पलायतोऽशनिपाताद्वञ्चनार्थं च तस्य हि ॥ २९१ ॥
 शरणं पादपद्मस्य, समागत्य स्वजीवनम् । शक्नोम्यहं न जेतुं तं, तेनेत्युक्तं यदा
 प्रभुः । ततो रक्षितवोस्त्वं च, वीरः सद्यवान् जिनः ॥ २९२ ॥ एकदा
 मगधे देशे, मस्करीस गोशालकः । यदा तत्पृष्ठगो जातो, वीक्ष्यमेकं तपस्विनम्
 ॥ २९३ ॥ परस्तु वृक्षशाखाग्रे, लम्बमानमघ शिरः । कृत्वोर्ध्वपादं यश्चोभ्रं, तप-
 स्तपति नित्यशः ॥ २९४ ॥ तज्जटाजूटतो यूका, निस्पृह्य पतिता भुवि । तदा
 ता दयया युक्तः, पुनः स्वकचमण्डले । स्थापयति च तं दृष्ट्वा, गोशालश्च
 प्रहस्य वै ॥ २९५ ॥ उवाच नेदृशो दृष्टो, यूकाशय्यातरस्तथा । इति दुष्ट-
 स्वभावेन, ह्यवज्ञा कृतवान्पुनः ॥ २९६ ॥ गठं प्रति च शाठ्यं वै, कुर्यादिति
 विचार्य च । कोपावेगसमाविष्टस्तपस्वी स्वतपोवलात् ॥ २९७ ॥ नेत्रद्वारैव
 प्रति तं, तेजोऽशतीक्ष्णरश्मयः । पातिता येन तडितो, यातनेवातिदुःसहम्
 ॥ २९८ ॥ प्राप्य दुःखं ददाहायो, खरमन्देन प्राह च । शरणागतं च मा
 त्राहीखेवं वाचं जगाद सः ॥ २९९ ॥ तदा पितामहश्चैवं, दयां कृत्वा
 खनेत्रतः । हिमवच्छीतला लेख्या, तस्योपरिप्रक्षिप्तवान् ॥ ३०० ॥ तमनाथं
 मृत्युपाशान्मुक्तवान् कृपया मुहुः । विभो ! त्वं हि धन्यतरस्त्वदीयेयं कृपा मयि
 ॥ ३०१ ॥ न कृत्रिमा वास्तविकी, स्फुटं मे सुप्रतीयते । श्रीमद्भगवतश्चैदं,
 चरित्रं शिक्षणप्रदम् ॥ ३०२ ॥ प्रविष्टमिति तच्चित्ते, पट्टकायप्रतिपालकम् ।
 शंकटान्मोचनीयं च, प्रथमं चोपदेशनम् ॥ ३०३ ॥ कृतवोश्च स्वयं साक्षा-

हृदये चावधार्यताम् । अपुनरावृत्य भावस्य, पन्था तेनैव दर्शितः ॥ ३०४ ॥
 अथ मनुष्यवन्मूकपशुरक्षणम्—मनुष्यवन्मूकपशुरक्षयस्त्वयं जिनः । यदा
 हि वाममार्गाणां, प्रसारमधिकं ह्यभूत् । तदा ते दयया हीना, व्याजाद्यज्ञाच्च
 कोटिशः । पशवो बहवस्तैश्च, हता मूका निरागसाः ॥ ३०५ ॥ तस्मिन्काले
 च शमिना, घातकास्ते तपोबलात् । अवरुद्धाश्च वीर्येणानन्तशक्त्या तथा पुनः
 ॥ ३०६ ॥ न हन्तव्या न हन्तव्या, घोषणेयं मुहु कृता । अवरुध्य भीषणं
 काण्डं, ससारस्थितप्राणिनाम् ॥ ३०७ ॥ रक्षिताश्चानन्तजीवास्तथाऽसिघात-
 नादपि । तस्यायमुपकारस्तु, धर्मोऽयं च पुरातनः ॥ ३०८ ॥ मुद्राङ्किताः कृता-
 स्तेन, तत्स्मृतिर्वर्ततेऽधुना । महोदयो बालगङ्गाधरतिलकसंज्ञकः ॥ ३०९ ॥
 नेता श्रीभारतस्यासीद्धन्यवादं प्रदत्तवान् । जैनसमाजवृन्देभ्यो, नैतच्चा-
 त्पमहत्त्वकम् ॥ ३१० ॥ अपकर्तृपशुद्धारो, मनुष्य इव सत्कृतः । हिंसकादेरप-
 कर्तुः, पशोरप्यपकारणम् ॥ ३११ ॥ सदोपेक्षैव सद्भावा, कृता तेतिति संस्फुटम् ।
 हिंसावृत्तिरताना तु, पशूनां वृत्तिपाशवीम् ॥ मोचयित्वा समाधेश्च, दत्त्वा
 बोधमनामयम् ॥ ३१२ ॥ सदाचाराधिकार च, ददाति स्म न संशयः । यथा
 चण्डकौशिकेन, विषाकान्तमहोरगे ॥ ३१३ ॥ वेदना दंशजा शश्वच्छान्त्या
 सर्वं विशोढवान् । कृपया तं च सन्मार्गे, सदाचारे तथा पुनः ॥ ३१४ ॥
 स्थापयित्वा प्रबोधेन, श्रीमुखेन च भाषितम् । चण्डकौशिक ! बुध्यस्व,
 शान्तियुक्तो निशामय ॥ ३१५ ॥ शब्दा एवं प्रकथिता, नरकाद्येन रक्षितः ।
 पतनतोऽवनं जातो, जगद्गुरुप्रसादतः ॥ ३१६ ॥ शान्त्यैवं सुबोधितोऽपि,
 सुप्तावस्था गतोऽप्यसौ । क्षिप्त जागरितो बुद्धो, विवेकसमशक्तिः ॥ ३१७ ॥
 साधयति स्म कार्यं च, किं मया श्रूयतेऽधुना ॥ एवं विचारितस्तेन, किं शब्दोऽयं
 कृपामयः ॥ ३१८ ॥ पूर्णा दया च तस्याऽस्ति, न वा चेति विचार्यते ।
 एतद्वाक्यकदम्बानां, न जाने स्वाशयं पृथक् । एतद्बुधिरपानेन, सितां च शर्करा-
 मपि । तिरस्करोति स्वादेन, नो लब्धा चेदृशी मया ॥, ज्ञाते मयाद्य
 संचारः, शान्तेरस्य च नाडिषु ॥ ३१९ ॥ आशा नामापि नास्त्यत्र, मृत्युभयस्य
 का कथा । परमस्ति क्षमायास्तु, पराकाष्ठेति धारय ॥ ३२० ॥ अपकारकारि-
 ण्यपि, क्षमा स्वाभाविकी कृता । आवश्यकधिकानन्ता, शान्त्याख्यकवचोपरि
 ॥ ३२१ ॥ सन्मार्गे मां च ह्यानेतुं, कियच्छ्लाघ्यो महानपि । समालोचनपूर्वं
 हि, तस्मै स्वदर्शनं वमौ ॥ ३२२ ॥ जातिस्मृतिकं सजातं, ज्ञानं गतजन्मस्मार-

कम् । क्रोधोऽयं चातिपापमात्रा, सच्चरित्राच्च मां पुनः ॥ ३२३ ॥ पातितवानत्र
 योनौ, निवृष्टायामिति स्थितिः । जन्मत्रयेणात्र बद्धो, विभो ! वन्दिगृहाच्च
 माम् ॥ ३२४ ॥ भीषणाद्यंत्रणाच्छीघ्रं, मोचय मामिति प्रार्थना । प्राप्य
 चैवं विसवादं, विवेकपद्धतिं गतः ॥ ३२५ ॥ सम-संवेद-निर्वेदं, बलादध्यात्मकं
 रसम् । पिवन्नास्ते सुखेनैव, आयुरन्तिमकान्तकम् ॥ ३२६ ॥ श्वासोल्लु-
 सकर्यन्त, परमुत्कृष्टसमाधिना । सल्लेखनायाः प्रारम्भं, कृतवान् शान्ति-
 तत्परः ॥ ३२७ ॥ अभ्यस्तपारीणमहानागः पञ्चमके दिने । मृत्वाऽष्टमसहस्रा-
 रस्वर्गातिथिरजायत ॥ ३२८ ॥ धन्योऽस्ति भगवत्स्वं हि, पशूनपि अनुगम्यत् ।
 श्राद्धधर्माधिकारं च, दत्त्वा तेभ्योऽपि तान्पुनः ॥ ३२९ ॥ भव्यात्मकस्तथा
 चक्रे, भावुकानय भावत । घटनयाऽनया स्पष्टं, सिद्धं जातं पुरातनम्
 ॥ ३३० ॥ यथा मम प्रिया. प्राणास्तथाऽन्येषा हि देहिनाम् । इत्युक्तेन प्रका-
 रेणाऽर्हिसाणुव्रतधारणे ॥ ३३१ ॥ “क्रोधाद्वन्धच्छविच्छेदोऽधिकभाराधिरोप-
 णम् । प्रहाराद्वादिरोधश्चा, हिंसाया. परिकीर्तिता” । जीवान्स्थापितवाँल्लोके,
 तेभ्यश्चात्मतपोबलात् । शिक्षामप्यात्मयोगस्य, दत्तवान्याययोगतः ॥ ३३२ ॥
 यतस्ते भवतो मुक्ता, पशूनामिति ज्ञायताम् ॥ अथास्पृश्यानामुद्धारम्-
 पतितोऽस्पृश्यकोद्धार, इति सिद्धान्तभावनाम् । संस्थाप्य सर्वजातीना, मनु-
 ष्येषु स्वयं प्रभु ॥ ३३३ ॥ तुल्यधर्माधिकारश्च, सुप्रदत्तो विधानतः । “शूद्रो
 भवति धर्मात्मा, शश्वच्छान्तिं नियच्छति” इति कृत्वाऽनुवादं च, उच्चावच-
 विभागशः ॥ ३३४ ॥ स्पृश्यास्पृश्यविचारस्य, ससारात्स्थानमुद्गतम् । स च
 निर्मलसङ्गे स्वे, ‘हरिकेशवलो’ यथा ॥ ३३५ ॥ जाल्या चाण्डालयोनिस्थो,
 मुनिसङ्गे स्थानमाप्तवान् । ऐतिहासिकदृष्ट्या तु, शासनेऽद्यापि तस्य हि ॥ ३३६ ॥
 उत्तराध्ययनसूत्रेषु, सुवाक्यगौरवेण च । दृश्यते श्रूयते चापि, तत्र हेतुरयं
 पुनः ॥ ३३७ ॥ यथा ‘तेन्दुक’ देवोऽपि, तदपारां भक्तिमकृत । तस्येदमेव
 भन्तव्य, गुणस्थानप्रतिक्षणम् ॥ ३३८ ॥ यश्च कश्च समारूढो, न शेषं तस्य
 पातकम् । यदुणस्थानसवृद्धिरुत्तरोत्तरभावतः ॥ ३३९ ॥ स हि तावच्च निर्व्वा-
 णापुनरावृत्तिसन्निधिम् । गतोऽतो धार्मिके तद्वद्वयावहारिके पुनः ॥ ३४० ॥
 नो विचारोऽस्ति जाल्यादेः, कर्हिचित्सन्धिनाऽनया । शासनस्य ध्वजावयः,
 सौकरः पशुघातकः ॥ ३४१ ॥ जातीयस्याप्यभेदेन, विश्रामो मिलितस्ततः ।
 भावोऽयं तस्य विज्ञेयः, स्पृश्यास्पृश्यस्य बन्धनम् ॥ ३४२ ॥ शिथिलत्वं प्रदायैवं,

समूलं तद्विनाशितम् । प्राचीनव्यवहारस्य, सन्मतेन स्थिरं पुरा ॥ ३४३ ॥
 विश्वाखिलावतारैस्तैरेवं निर्वहणं कृतम् । यथा शासनपतेर्वीरभगवतः शास-
 नादनु ॥ ३४४ ॥ अयं सारतरश्चेत्यं, विचारस्य हृदा पुनः । अथ शत्रूणामुप-
 ख्यपि-परोपकारिता-शत्रुं प्रत्युपकारस्य, करणे रक्तान्स्वयं प्रभु । सङ्गमः
 शूलपाणिश्च, व्यन्तरीकटपूतना । दानवै पशुभिश्चैवोपसर्गं च महत्कृतम्
 ॥ ३४५ ॥ इति शत्रुगणैर्दत्तां, यन्त्रणा दारुणा तथा । सहित्वा साम्यभावेन,
 कृतं परिषहे जयम् ॥ ३४६ ॥ षण्मासान्तं च सततं, ददन्कष्टं महाऽसुर- ।
 तदाऽवस्थगितो भूत्वा, हारितः स गतस्तथा ॥ ३४७ ॥ तदा तन्नयनाम्भोजा-
 दश्रुविन्दुद्वयं त्रिकम् । पतितं च यथा न्याये, ह्यवेहि च मानसे ॥ ३४८ ॥
 “कृतापराधेपि जने” इत्याद्युक्तं पुरैव च । अभिप्रायोस्ति तस्यायमपराधगुरुस्तथा
 ॥ ३४९ ॥ पात्रोऽयं सधितस्यास्य, कुत्सितस्य च कर्मणः । भावि तत्परिणामं
 हि, कथं सक्ष्यति कुत्र वा ॥ ३५० ॥ दुस्सहं यद्भवेच्चैतदेतदर्थं निशामय ।
 अहो विशायते चाद्य, शत्रूपरिशिवस्पृहाम् ॥ ३५१ ॥ कृतमाध्यस्थभावेनौदार्य-
 गाम्भीर्य्यशौर्य्यकम् । इति गुणसमूहानां, वैलक्षण्यं क्षमा वरा ॥ ३५२ ॥
 महिमा चेति नान्यस्मिन्वीराङ्गिणे प्रदृश्यते । अनार्य्यदेशेऽपि तथा, विहारो
 भ्रमणं तथा ॥ ३५३ ॥ निरन्तरं नावरुद्धं, धर्मात्मसदृशं मुहुः । दर्शनम-
 नार्य्यसन्धेभ्यो, धर्मकोटिनयाय च ॥ ३५४ ॥ म्लेच्छदेशेऽपि तस्यासीदनि-
 वार्य्यभ्रमण मुहुः । तत्राऽपि च भवन्तं हि, कश्चिज्जानाति दूरग- ॥ ३५५ ॥
 देशान्तरस्य कश्चिच्च, मेदक तस्करं तथा । ज्ञात्वा घ्नन्ति च वध्नन्ति, कूपाधो
 लम्बयन्ति च ॥ ३५६ ॥ ते केचित्तच्छरीरे च, मृगयारसिका मुहुः । सारमेया-
 नवोधाश्च, लगयन्ति च ते पुनः ॥ ३५७ ॥ स्वतीक्ष्णनखाघातैर्दन्तैश्च तच्छ-
 रीरके । क्षतं कुर्व्वंश्च जातास्ते, सशङ्का स्थगिता रह- ॥ ३५८ ॥ परं स्वयं
 स गिरिवदचलोऽभूदवनीतले । तथाऽधमा नराश्चेदं, दृष्ट्वा धैर्य्यं सहिष्णुताम्
 ॥ ३५९ ॥ प्रभावाद्भाविता भूत्वाऽऽश्चर्य्ययुक्ताश्च तेऽभवन् । ततः पराजिता
 जाता, पतितास्तत्पदाम्बुजे ॥ ३६० ॥ ततश्च श्रद्धया जैने, भूत्वा श्रद्धालवो
 मते । महाव्रताऽणुव्रतयोर्लोनाः ससाधने मुदा ॥ ३६१ ॥ अनन्ता यातनां
 भुक्त्वा, मिथ्यावादिष्वनार्य्यकेष्वनिवार्य्यजनेष्वत्र, जैनधर्मस्य चोत्तमा ॥ संस्कारः
 स्थापितस्तेन, सत्यं सत्याग्रहात्मनाम् । कठोरहृदयानां च, लब्धवान् विजयं
 तथा ॥ ३६२ ॥ चर्य्ययाऽनया नश्च, शिक्षा सजायते परा । भगवतो वीर-

देवस्य, सुपुत्रो निर्भयो भवेत् ॥ ३६३ ॥ अनार्यमतिना अश्वलोकानां वीर-
 स्वामिनः । धर्मेऽप्यनादिसङ्घेऽपि, गत्वा च प्रसरेदिति ॥ ३६४ ॥ तत्रावोध-
 नरास्तद्वद्धर्मसत्कर्मवशिता । प्राणिनो ये च तत्रापि, धर्मोऽनैकान्तिकस्य हि
 ॥ ३६५ ॥ संस्थापितो मूलतरस्तौश्च श्रीवीरस्वामिनः । सुधर्मस्याप्यनुगामिनः,
 कृतवान्स दयापरः ॥ ३६६ ॥ हठादिदमहं वक्ष्ये, मदीया मुनिभ्रातरः ।
 न दत्तं ध्यानमत्रापि, कदापि न हि सम्मतम् ॥ ३६७ ॥ भूत्वा प्रत्युतदेशस्य,
 ग्रामस्य नगरस्य च । पिण्डोलको मोहवशे, ममताया प्रमादके ॥ ३६८ ॥
 कृत्वा कलङ्कितं स्वं च, नोचितं म्लानता गतम् । तत्रैतत्कारणं ज्ञेयं, प्रार्थनाय
 मुनेरिदम् ॥ ३६९ ॥ वाराणसीति पार्श्वस्य, क्षेत्रं भगवतः परम् । वीरस्य
 कुण्डिनपुरी विख्यातं मगधे पुनः ॥ ३७० ॥ विहारशरीफनाम्रश्च, मण्डले
 वर्तते च या । पुष्कलत्वेन नायातं, मुनिभ्रमणमित्यपि ॥ ३७१ ॥ धर्मप्रचारः
 श्रवणे, नायातश्च यदानये । भगवतो वीरदेवस्य, चैकविंशसहस्रकम् ॥ ३७२ ॥
 शासनस्य प्रचारः स्यात्तदा किं कारणं वद । तच्छासनसमृद्धयर्थं, नान्नि
 तस्य च पूज्यवान् । प्रसक्ता ये जनाश्चासंस्तज्जन्मभुवि मानवाः ॥ ३७३ ॥
 तेषु धर्मप्रचारोऽपि, न भवेदिति चिन्तने । शोचनीया सुवार्तेयं, सङ्घाग्रगण्य-
 भ्रातरः । एतदुन्नतिकालेऽपि, भवन्तश्चेन्मतं परम् । जैनं तस्य नोदनार्थं,
 यद्यस्ति परिचयो महान् ॥ ३७४ ॥ ज्ञातव्यं भवतां नाम, सनश्यति
 गजेन्द्रवत् । अतो हि विदुषां तद्वक्तिकयाऽऽपन्नमुनीनपि ॥ ३७५ ॥ बुधवत्प्र-
 सिद्धानां, वक्तृणां सर्वसम्मतम् । व्याख्यानवाचस्पतीनां, सन्यासधारिणा
 तथा ॥ ३७६ ॥ चिन्तयामि सदा सम्यक्स्वप्रचारस्य क्षेत्रकम् । भगवता
 वीरदेवेन, समं कुरु विशालकम् ॥ ३७७ ॥ जैनधर्मं तथा अश्वद्विष्वव्याप्यं
 तथा कुरु । भवन्तो तेऽपि चास्यैव, रोगस्य परिमार्जकाः ॥ ३७८ ॥ सन्त्यौप-
 धिकराश्चात्र, न वा चेति विचार्यताम् । अथ भक्तः गृहस्थान्प्रति-स्वभक्तान्प-
 ह्मस्थान्प्रति जीर्णक-सौकरिकादिकम् ॥ ३७९ ॥ पूर्णयेति स्वधर्मे च, दृढश्चेति
 वितृष्णकः । सरलैव तथा चासीत्तत्प्रशंसा च वर्णिता ॥ ३८० ॥ जीर्णस्य भक्ति-
 भावना, पूर्णायस्य सामायिकम् । सुविक्रेतुः पूनिकेति, सदास्ति जीविका पुनः
 ॥ ३८१ ॥ सामायिकं पवित्रं च, सौरिकस्याऽप्यणुव्रतम् । जैनं ससारकल्पान्तं,
 न हि तद्विस्मरिष्यति ॥ ३८२ ॥ इतोऽतिरिक्ते तस्यास्ति, शुभागमनसूचना ।

यदा भव्यानुभावेभ्यो, भक्तेभ्यश्चापि जायते ॥ ३८३ ॥ नगराच्च बहिर्देवो;
निर्जने कानने स्वयम् । वीरश्च भगवान्स्वामी, समायातोऽतिपुण्यत ॥ ३८४ ॥
शक्रादिदेवैः सर्वैश्च, समवसरणनिर्मितम् । महान् कलरवो जातो, नगरेऽपरिमिता
जनाः ॥ ३८५ ॥ धर्मानुरक्ताः श्रोतारो, जिज्ञासव इतीतरे । तेभ्योऽति-
रिक्तपञ्चादिश्चापदाः पक्षिणस्तथा ॥ ३८६ ॥ आयान्ति समितौ ते तु, रचिते
समवसरणके । महत्सम्मेलनं जातं, तदा ते जातिभावनाम् । स्वाभाविकं पाश-
विकं, त्यक्ता हि वैरभावनाम् । शान्तिच्छटा नीतवन्तो, जातास्ते वर्म्मतत्पराः
॥ ३८७ ॥ उपदेशानन्तरं भूपा, सार्वभौमास्तथाऽपरे । राज्यसत्ता परित्यज्य,
गृहीतमुनिसुव्रताः ॥ ३८८ ॥ गृहिणोऽपि गृहे स्थित्वा, पद्माणुव्रततत्पराः ।
तृष्णाभार समुत्तार्य, सम्यक्त्वभावमागताः । जीवनं सफलं जाता, कुर्वन्तस्ते पदं
परम् । औदासिन्यं रूक्षभावं, भोग्यं कर्मोपभुज्य च ॥ ३८९ ॥ अन्ते निवृत्ति-
मार्गं च, लब्ध्वाऽक्षयसुखं पुनः । अनेकानि प्रमाणानि, लभ्यतेऽनेकशस्तथा
॥ ३९० ॥ अथ शास्त्रार्थप्रकरणम्-अथ शास्त्रार्थवृत्तीनां, वादिना प्रतिवादि-
नाम् । ऋजुवाञ्छुकानद्याश्च, तटे श्यामाकक्षेत्रगे ॥ चतुष्टयानन्तमापन्ना, सद्धर्म्म-
प्रतिपत्तये ॥ ३९१ ॥ गोरखमण्डले ग्रामे, 'पडरोणेति' विश्रुते । पावापुर्यां चोपवने,
भ्राजते स्म जगत्प्रभु ॥ स्याद्वादमहावाचा, महानादेन शब्दिता ॥ ३९२ ॥
दिशाः कुर्वन्तदा काले, कस्यचिद्वाङ्मणस्य हि । महाध्वरोत्सवो जातस्तत्रैकादश
पण्डिताः ॥ ३९३ ॥ आहूतास्तेनेन्द्रभूतिर्महामान्यश्च वेदगः । आसीत्तस्याभवे-
च्छात्राश्चत्वारिंशच्छतसहस्रगाः ॥ ३९४ ॥ वेदाध्ययनसम्पन्ना, विद्यार्थिन इति
स्फुटाः । अगणितानां च देवानामायव्ययाद्धि गौत्तम ॥ ३९५ ॥ ज्ञानं जातं
तथैवान्नाऽनेकान्तवादवित्तथा । समायातो जिनेन्द्रश्च, सर्वज्ञो विश्वरक्षकः
॥ ३९६ ॥ शास्त्रार्थं तेन साकं वै, शर्म्मा समवसरणकम् । गच्छति स्म तदा-
ऽऽयान्तं, दृष्ट्वा तं जगत् प्रभुः ॥ ३९७ ॥ आगन्तुकस्य सविष्टाचारं शिक्षणाय
च । स्वाभिगणधरस्य, स्वागतं चेन्द्रभूतये ॥ ३९८ ॥ तत्कमानसिकं भावं,
तस्य संशयशंसिनम् । तन्निवृत्तिं कृता तेन, तथा संवेदिनी मुहुः ॥ ३९९ ॥
शिक्षा दत्ता प्रभावोत्था, चार्हती चोपकारिणी । तदिन्द्रभूतये तद्वद्वेदवेद-
मिताय च ॥ ४०० ॥ महानुभावश्रेष्ठेभ्यः सुप्रदत्ता गरीयसी । हेयं ज्ञेयमुपादे-
यमिति च त्रिपदी मता ॥ ४०१ ॥ ज्ञानोत्पादयित्री सा, सोत्पादव्ययध्रौव्यकम् ।
षड्द्रव्यात्मकं चैव, द्वादशागिगिरा सह ॥ ४०२ ॥ चतुर्दशात्मकं पूर्वं, यदुक्तं

तद्विशालके । ज्ञाने परिणतं कृत्वा, स्थविरान् रुद्रसंख्यकान् ॥ ४०३ ॥ गणधर-
पदे सम्यक्स्थापिता सर्वसंयतै । प्रथमं चेत्यमनिशं, स्वकीयानन्तज्ञानके
॥ ४०४ ॥ लाभमुत्पाद्य तेभ्यश्च, खखदिद्विग् ४४०० द्विजातये । दत्त्वा निर्व्वान-
मार्गं च, तत्पथि पथिका कृता ॥ ४०५ ॥ अथानाथवालिकोद्धरणम्-अथा-
नाथवालिकाया, उद्धरणं कृतं स्वयम् । सार्धद्वादशवर्षाणां, तथा पञ्चदशे दिने
॥ ४०६ ॥ [छद्मावधौ दुष्करं च, तप कुर्व्वश्च विश्वदृक्] तदैकस्मिंस्तु कालेऽथ,
त्रयोदशविधात्मक । कृतो मीष्माभिग्रहश्च, कृतवान् पणधारणम् ॥ पम्मासान्तं
न यत्पूर्णं, न शक्यं भवितुं पुनः ॥ ४०७ ॥ परन्तव्यं त्वचलितस्तस्मात्पणमया-
त्प्रभुः । प्रयागमण्डलतद्वत्कौशाम्बीं नगरीं ततः । भ्रमन्संश्चन्दनाख्याया,
वालाया कर्तुमुत्सुकः । सूद्धारं धनवाहस्य, श्रेष्ठिनश्च गृहाङ्गणे ॥ ४०८ ॥ समा-
गत्य स्थिरश्चाभूद्गृहस्यास्य सुकोष्ठके । द्वाराग्रे च सती वाला, चन्दनाऽतीव-
भक्तित ॥ ४०९ ॥ शृङ्खलानिगडैर्वद्वा, तिष्ठतीति विलोक्य च । अन्वेषते तथा
मार्गं, भगवतो वर्म्मतत्परा ॥ ४१० ॥ अनाथा वन्दिनी वीरं, भगवन्त निरीक्ष्य
च । सुहर्षं प्रकटं कृत्वा, कुर्व्वती भाववन्दनाम् ॥ ४११ ॥ प्राह जगद्गुरो ! देव !
सूर्ये लोहमये पुनः । माषान्नवाकुली चास्ति, तद्गृहीत्वा च मां पुनः ॥ ४१२ ॥
कृतकृत्या द्रुतं कुर्या, इति मे प्रार्थना शृणु । समयेऽत्यत्र तस्याश्च, प्रफुल्लितमुखा-
म्बुजम् ॥ ४१३ ॥ पर भगवतश्चास्यां, स्वल्पमस्मिन्नभिग्रहे । तथाऽप्यश्रुप्रवाहस्य,
न्यूनत्वं चात्यवर्तत ॥ ४१४ ॥ स्वयं स च परावृत्य, चलवानीपद्मतिस्ततः ।
चन्दनाऽपि तदाऽपश्यद्भाग्यहीना गृहं मयि ॥ ४१५ ॥ स्वयं देववरो भानुः,
समागत्यालयं मम । स्वप्रकाशं समाहृत्य, पश्यन्त्या मे गतोऽस्तकम् ॥ ४१६ ॥
अस्यां दशायां दीनायाश्चावलायाः प्ररोदनम् । विनाऽन्यदर्शनं तस्यै, नास्ति कस्य
प्रयोजनम् ॥ ४१७ ॥ चक्षुर्भ्यां यमुनागङ्गाप्रवाहो वहति द्विधा । महादयालुवीरस्या-
भिग्रहं पूर्णता गतम् । स्वाभिग्रहस्य दृष्ट्वा तु, स्वादृष्ट्या भक्तितत्परा । सदा
सत्कानुरक्तायाः [करात्] माषधान्यस्य वाकलाम्* । गृहीत्वा दानातिशयाद्देवैर्मुक्ताश्च
वन्धनात् । केवलज्ञानभवनात्पश्चादाचार्यात्वमाप्स्यति ॥ ४१८ ॥ दत्त्वा स्वतन्त्रता
तस्यै, जीवन्मुक्तत्वयोगतः । ऋथितश्चातियत्नेन, त्यक्त्वा तत्कायमुत्तमम् ॥ ४२० ॥
शेषमायुं प्रभुक्त्वा च, निर्व्वानपदमागतम् । वीरस्येति प्रभावाद्या, कल्याणमात्मकं

* अग्निप्रकाशतधान्यस्य वाकलासंज्ञेति भाषायाम् ।

कृतम् ॥ ४२१ ॥ निजाधीनो जनो यश्च, न कुर्यात्स्वसमं नरम् । स धनी
निन्दितो ज्ञेयः, इति जानीहि संस्फुटम् ॥ ४२२ ॥ अथ सदाचारिशिष्यान्-
सदाचारवतः शिष्यान्, प्रति जागद्यते पुनः । यस्तस्य चरणाम्भोजसमीपं सुसमा-
हितः ॥ समागत्य च दीक्षाया भागवत्याः प्रसादकम् ॥ ४२३ ॥ भगवतः प्राप्तवा-
न्शश्वत्तमेवामेदभावतः । कुर्यात्तमुन्नतं चैव, भाविनं सोऽपि स्वस्य च ॥ ४२४ ॥
अध्यात्ममार्गं सम्मार्ष्टुं, योग्यत्वमुपलब्धवान् । तथाऽभयकुमारस्य, धन्यस्य च
महामतेः ॥ ४२५ ॥ शालिभद्रातिमुक्तस्याद्योरुदाहरणानि च । श्रेणिकेन नृपेणैव,
मगधेशेन चैकदा ॥ ४२६ ॥ उत्कृष्टक्रियायाश्च, साधना धन्यस्वामिनः । दृष्ट्वा च
भगवान् पृष्टो, धन्यनाम्नो मुनेरथो ॥ ४२७ ॥ सुक्रियोत्कृष्टपात्रस्तु, मुनीशः सम्प्र-
तीयते । परं भगवता चेदं, गदितं तन्निशामय ॥ ४२८ ॥ श्रुतचारित्रपारीणचतुर्द-
शसहस्रकम् । मुनीनां सपरिवाराणां, सुक्तमालामणेर्निभम् ॥ ४२९ ॥ ययोचितमिदं
श्रुत्वा, चोत्तरः श्रेणिकस्य हि । समस्तमुनिसङ्घे च, जाता श्रद्धा समा धिया
॥ ४३० ॥ अथ पितुर्मित्रं प्रति—मित्रं प्रति पितुश्चैकवारं छद्मदशास्त्रपि ।
भूमण्डले भ्रमन्नस्मिन्नेकसन्यासिनो मठे ॥ ४३१ ॥ निवसितुं निशामात्रमिच्छया
समुपागतः । मठाधीशो मित्रपुत्रं, ज्ञात्वा तत्प्रेमरश्मिना ॥ ४३२ ॥ बद्धो भूत्वा
बाहुपाशे, गृहीत्वा तं च सङ्गतः । तथेयं च कृता तेन, प्रार्थना भगवन् ! पुनः
॥ ४३३ ॥ भवान्मित्रं च सिद्धार्थराजस्य तनयोऽस्ति च । अतो मनस्तनुश्चैवं,
स्थानं चेद तवैव हि ॥ ४३४ ॥ अतश्चागामिनि वर्षे, चातुर्मास्यव्रतं महत् ।
अत्रैव कृत्वा पूतं हि, कुरु स्थानं मदीयकम् ॥ ४३५ ॥ मौनावस्थास्त्रपि भगवान्,
ददौ वै स्त्रीकृतिं पुनः । शेषकालं यापयित्वा, तन्मठस्य च सन्निधौ ॥ ४३६ ॥
तृणमयीं कुटीं स्थित्वा, कृत्वा ध्यानं स्थिर पुनः । कायोत्सर्गे लयो जातश्चातुर्मास्ये-
षदेव हि ॥ ४३७ ॥ व्यतीते दिवसे जातो, दुर्मिक्षस्तु महोत्ततः । तृणाभावाच्च
पशवः, क्षुधार्ता वेदनोदये ॥ ४३८ ॥ तदा तत्पर्णशालायास्तृणपुञ्जं मुहुर्मुहुः ।
निष्कास्य भक्षयामासुस्ते तदा कालयोगतः ॥ ४३९ ॥ नावरुद्धा मठाधीशो, दृष्ट्वेदं
वृत्तमद्भुतम् । आश्चर्ययुक्तोऽभूत्तस्मिन्नैतादृशं कदापि हि ॥ ४४० ॥ निस्पृहत्वं मया
दृष्टं, न कृतं गृहरक्षणम् । पर तस्य मनोभावं, ज्ञातवान् क्रमशः प्रभुः ॥ ४४१ ॥
ज्ञात्वाऽप्रियकरं स्थानं, विहारं क्षणिति कृतम् । शान्तिर्भग्ना न मे भूयादिति तेन
विचारितम् ॥ ४४२ ॥ “संकडे सकडं ठाणं”, दूरतः परिवर्जयेत् । सिद्धान्तस्येति
सारं वा, स्थापनं कृतवान्मुहुः ॥ ४४३ ॥ अथ धर्माद्विचलितान् प्रति—

यातनातो धर्मकाण्डाच्चलितान्किञ्चिन्निगद्यते । कस्मिंश्चित्समये राजगृहाधीश-
सुश्रेणिकः ॥ ४४४ ॥ तनयस्तस्य चैकोऽस्ति, मेघकुमारनामकः । श्रुत्वोपदेश-
वीरस्य, सवेगात्प्रतिजगृहे ॥ ४४५ ॥ दीक्षोत्तमा तदा तस्य, दीक्षितस्य नवस्य च ।
सर्वमुनीनां पश्चात्तु, तदाऽऽसनमवेशयत् ॥ ४४६ ॥ परन्त्वावश्यकं कार्यं, कर्तुमा-
यान्ति यान्ति च । मुनयोऽनुपयोगत्वाभिशायाः समयस्तथा ॥ ४४७ ॥ तेषामी-
र्याभङ्गवशात्पादस्पर्शो मुहुर्मुहुः । जातस्ततः पराभूय, व्याकुलोऽभून्महामना-
॥ ४४८ ॥ निद्राऽभावसमापन्नो, विचारे तत्परोऽभवत् । किमेघायुर्मदीयं च,
पादप्रहरणाद्गतम् ॥ ४४९ ॥ प्रसह्यैवं व्यतीतं स्यान्नद्येतस्मै मुनिर्व्रतः । प्रातरेव
हि दत्वेदं, धर्मोपकरणं मुदा । गत्वा च जननीं स्वा च, मिलिष्यामि सुप्रेमतः
॥ ४५० ॥ साधुरथैव सम्भूय, रलित पादलग्नतः । नेत्यं विनिर्वहेचाय, प्रष्टुं
पूर्वमेव तत् ॥ ४५१ ॥ सद्वा चायाति भक्त्यैव, तदाऽप्यादरतोऽवदत् । अथ भूत्वा
सुसयमवान्न जानन्ति कथंचन ॥ ४५२ ॥ [न जानन्ति कथं चाय, किमाश्चर्यमतः
परम्] निदानन्त्वत्र प्रातर्हि, मुनिर्मैघकुमारकः । वीरस्य चरणाम्भोज-
वन्दनार्थं समागतः ॥ ४५३ ॥ गुरोः प्रष्टुं समुत्पन्ना, लज्जा तस्य मुनेरद-
नतं शिरश्चकाराशु, कुमारः क्षत्रियस्य च ॥ ४५४ ॥ स त्वन्तेवासी भूत्वा च,
तस्य च सद्वलाश्रयः । ससारतारको वीरो, निशावृत्तं च ज्ञातवान् ॥ ४५५ ॥
सर्ववृत्तं निशाजन्यं, निगद्य पुनरुक्त्वान् । रात्रौ वत्स ! मुनीनां च, पादप्रहार-
तस्त्वया ॥ ४५६ ॥ लब्धा निद्रा न स्वान्तर्वै, तेनार्तध्यानमागतम् । अतो
निद्रा सुविच्छिन्ना, निशाऽतीताऽतिकष्टदा ॥ ४५७ ॥ परं विवेकपन्थानं, मार्गयस्व
समागतः । तदा स्यात्पूर्वकं ज्ञानं, जन्म पाशविकं तव ॥ ४५८ ॥ तत्र कष्टं
महत्किं वा, निशापादप्रहारकम् । एतावन्तं प्रतिश्रुत्य, मेघनाम्नो मुनेर्हृतम् ४५९
जातिस्सरोऽभवत्पूर्वजन्मद्वयगतस्य च । तिर्यग्भावगता वार्ता, समारूढा स्मृतेः
पथम् ॥ ४६० ॥ पूर्वसवेदिनी तद्वद्दृशा जातेत्यमद्भुता । तदा योगी पुनर्जातो,
दीक्षादानविधानतः ॥ ४६१ ॥ तथैकमासपर्यन्तं, वृत्वा सल्लेखना गुरोः । अन्ते
द्वाविंशतिस्वर्गस्याहमिन्द्रोऽभवत्ततः ॥ ४६२ ॥ कम्पमाननगं चेमं, सुस्थिरं कृत-
वान्पुनः । भगवान्वीरदेवश्च, ज्ञातव्यमुत्तमं तपः ॥ ४६३ ॥ प्राणमृतामसरया-
नामित्यं भ्रमरजालके । मग्ना नौरुद्धता वीरदेवेन भवचक्रतः ॥ ४६४ ॥ भवा-
म्भोवेस्तारक्त्वात्तारकं परिगीयते । निपुणः शक्तिमत्त्वाच्च, कर्तैत्यपि च कथ्यते
॥ ४६५ ॥ अथ स्वद्वरं प्रति-यदानन्दकामदेवादिकानां गृहमेधिनाम् । गृहिणः

श्रावका ये च, जैनधर्मानुगास्तदा ॥ ४६६ ॥ *वस्त्रात्मकविधौ स्थूलसूत्रं वसनं
मुदा । तत्तत्सामयिका लोका, धारयन्ति स्म तन्मुहु ॥ ४६७ ॥ तत्क्षौमयुगलं प्राहु-
स्तत्कालीना नरा भुवि । निर्माय वसनागारं, स्थूलसूत्रस्य तैः पुनः ॥ ४६८ ॥ ततो-
ऽन्यद्वर्जयित्वा च, धार्यतेस्म तदेव हि । प्रति ससारिण सर्वाङ्गरान्स्वस्य स्वकीयकम्
॥ ४६९ ॥ द्विसप्ततिमिताब्दान्त, चायुरुक्तं समासतः । सज्ञानानन्ततेजोभिश्चतुर्थ-
समयस्य हि ॥ ४७० ॥ सृष्टिमुद्गासयामास, भव्याना कोटिशो विभुः । शंकाऽऽ-
काङ्क्षा विरहिता, विचिकित्सा विवर्जिता ॥ ४७१ ॥ अमूढदृष्ट्युपगूहश्च, स्थिति-
भावस्त्वथेतर । स्ववात्सल्यमहिम्नैतान्, कृतवान्स प्रभावितान् ॥ ४७२ ॥ स्त्रियः
शूद्रास्तथा नीचास्तथोच्चाश्चैवमेदताम् । धर्मसाधनसमानाधिकारत्वं स्थिरीकृतम्
॥ ४७३ ॥ तन्महत्वं कियच्चेति, विचारय मुहुर्धिया । भगवन्महावीरेण, यत्किंचिद्दर्शितं
खलु ॥ ४७४ ॥ आदर्शरूपं तस्याद्यतुलना कर्तुमक्षम । इतिहासपुराणादिजाते
भुवि गवेषणे ॥ ४७५ ॥ नान्यत्र कुत्रचिल्लभो, दृश्यते तस्य नैव हि । प्रत्ये-
कस्य समुल्लेखो, लक्षश कोटिशस्तथा ॥ ४७६ ॥ व्याख्यानस्य निबन्धस्य, जायते
रचना बहु । कोऽनन्तसुगुणान्वक्तुं, प्रभो शको भवेन्नर ॥ ४७७ ॥ अतोऽस्य
लेखने शश्वद्विषयो न प्रपूर्यते । एतदर्थं केवलं च, समुल्लेखनक कृतम् ॥ ४७८ ॥
कृत्वा चाशामहं कुर्वे, दृष्टान्तैरेभिरन्वहम् । पाठका स्फुटरूपेण, ज्ञायेरन्सर्वथा
यथा ॥ ४७९ ॥ भगवोश्च महावीरो, वर्धमानस्तथापर । शासनाधिपतिस्त्वद्वद्धर्म-
मूर्तिर्जिनेश्वर ॥ ४८० ॥ तीर्थङ्करो वीतराग, साक्षाद्धर्मप्रवर्तक । जगदुद्धार-
कश्चासीत्सन्मतिश्च स एव हि ॥ ४८१ ॥ सन्ति संसारगाः सर्वे, समवसरणे
स्थिता । यदा मुन्योर्द्वयोस्तेजोलेख्यया च विर्हिसनम् ॥ ४८२ ॥ हातुं तेजस्व-
देवाशु, भगवन्तमुपरि तदा । न क्षमो निर्घृणश्चास्य, गोशालस्य विशेषत ४८३
शत्रुभावं गतस्यापि, क्षमादृष्टिः स्वभावतः । कृता यैरादर्शरूपो, देवाधीशोऽ-
प्यसख्यया ॥ ४८४ ॥ दयादेव्याः स्मारकोऽयं, सन्देहो नात्र कस्यचित् ।
'धर्मस्य च समग्रस्य', लक्षणं तत्र वर्तते ॥ ४८५ ॥ न वा पूर्णतया चेदं, विचा-
रेण विभाव्यताम् । समग्रस्य च धर्मस्य, लक्षणं प्रतिपादितम् ॥ ४८६ ॥ अथ यश-
सश्च समग्रस्य-भगवन्महावीरस्य, दिगन्तव्यापिनी शिवा । कीर्तिर्या वितता
लोके, तद्विषये निगद्यते ॥ ४८७ ॥ पारमार्थिकदृशा वक्तुं, शक्यते चेदृशं पुनः । न
केऽपि सन्ति ससारे, प्राणिना भगवद्गणैः ॥ ४८८ ॥ सुखभावं न जायन्ते, न

* यदाधुनिकभाषाया 'खद्दर'श्चेति गीयते ।

गायन्ति ? च तद्गुणान् । बुद्धकल्पाज्जनाश्चापि, बहवः स्वमुखेन वै ॥ ४८९ ॥
 ज्ञातपुत्रमहावीरस्तदनन्तचरित्रकम् । सुक्तकण्ठेन तस्यापि, सर्वज्ञत्वं प्रशंसिरे
 ॥ ४९० ॥ आध्यात्मिकस्य तत्त्वस्य, पदार्थे तत्त्वचिन्तका । ये ये प्रसिद्धा लोकेऽ-
 स्मिन्महानुभावभाविताः ॥ ४९१ ॥ यान् यान्साहित्यविषये, ग्रन्थान्प्रति सुधी-
 मतः । भगवन्महावीरस्यादर्शजीवनरूपकम् ॥ ४९२ ॥ चरितोपदेशकाना यः,
 प्रभावः पतितो भुवि । सूचीपत्रविनिर्मातुं, सर्वथा तदसम्भवः ॥ ४९३ ॥
 एतावदेव सङ्क्षेपात्कथितं च महोदयैः । एतादृशो जनः श्रेष्ठस्तथा साहित्यतत्त्वविद्
 ॥ ४९४ ॥ संसारे विरलश्चास्ति, ज्ञात्वाऽज्ञात्वा विशेषतः । भगवन्महावीरस्य, जिनस्य
 प्रतिवासरम् ॥ ४९५ ॥ अनेकान्तवादतत्त्वस्य, सेतिहासोपदेशकैः । लाभो नोत्था-
 पितो, लोकैर्ज्ञायतां परमार्थतः ॥ ४९६ ॥ यत्र श्रीवर्धमानस्य, जिनस्य न हि
 दृश्यते । चिन्हं किञ्चिन्मत्स्वल्पं, सर्वत्रैवं विचारय ॥ ४९७ ॥ साधारणात्मव्यक्तीनां,
 महत्त्वं न वचस्त्वपि । परं भारतवर्षस्य, यावन्तश्चेतिहासके ॥ ४९८ ॥ महान्तो
 मनुजा जातास्तेऽवश्यं वीरस्वामिनम् । येन केन प्रकारेण, स्मृतवन्तो मुहुर्मुहुः
 ॥ ४९९ ॥ इति वार्तातिरिक्तं च, सिद्धं जातमिति स्फुटम् । विद्वांसः पूर्वका-
 लीना, वर्धमानजिनस्य च ॥ ५०० ॥ चरिते स्याद्वादकस्य, सिद्धान्तस्य प्रकाशनम् ।
 पतितं परमाधिक्यं, नानाख्यानान्वितं पुनः ॥ ५०१ ॥ पठनाद्यस्य ज्ञातारो,
 ज्ञास्यन्तीति विशेषतः । पाश्चात्यैर्निखिलैर्लोकैर्नमिशुखस्तस्य गृह्यते ॥ ५०२ ॥
 तच्चापि महावीरस्य, चरित्रे जीवनस्य हि । तथा सदुपदेशस्य, शिशुरेको लघु-
 र्भुवम् ॥ ५०३ ॥ तदा किमियमाशा वै, न कर्तुं शक्यते मया । पाश्चात्यभाविनि
 भवे, वीरस्य विश्वव्यापिन ॥ ५०४ ॥ प्रभावोऽद्यतनात्तुल्या, ज्ञानरूपाश्च या
 मुदा । प्रत्युतानन्तप्रख्यातप्रकारत्वेन सस्फुटम् ॥ ५०५ ॥ सुपाश्चात्यैर्जनैर्विश्वे,
 वर्णितं सुक्तकण्ठतः । भगवन्तं खेष्टतमं, मन्यन्ते स्मानुभावतः ॥ ५०६ ॥
 सुतात्पर्यमिदं तस्य, समग्रयशसः परम् । लक्षणं च महावीरे, परिपूर्णसम-
 न्वयः ॥ ५०७ ॥ श्रियः समग्रायाः—श्रीमौश्च भगवान्वीरो, जन्मजन्मान्तरा-
 नुगः । स्त्रीयः गणधरश्चेन्द्रभूतिस्तस्मै द्विजाय च ॥ ५०८ ॥ त्रिपद्यात्म-
 कविज्ञानं, दत्वेत्यं द्वादशाङ्गकम् । चतुर्दशपूर्वज्ञानं, तस्मै श्रीगौतमाय च ॥ ५०९ ॥
 पूर्वधरश्च्युतेऽपारपारीणं सुविधाय तम् । गणधरं मुनिपुङ्गवं, कृतवान्सदयालयः
 ॥ ५१० ॥ यस्यानन्तज्ञानलक्ष्म्या, नेतुं लाभं च रोहकः । गाङ्गेयादिस्तदाख्यानं,
 भगवत्यां पञ्चमाङ्गके ॥ ५११ ॥ कृतव्योस्तद्विशेषेण, ज्ञातव्यं सृत्रपाठकैः । किं

तन्मुक्तावसङ्ख्यानां, प्राणिनां प्रेषके पतौ ॥ ५१२ ॥ मुक्तौ श्रियः समग्राया, लक्ष-
णेति समन्वये । निरूपणे तथाऽवश्यं, यन्नः कार्यो विशेषतः ॥ ५१३ ॥ यश्च
सहपतेश्चापि, वसुसम्पत्तितो *रह* । सम्पत्तिमन्तं कृतवानिति जानीत ज्ञानतः
॥ ५१४ ॥ वैराग्यस्य समग्रस्य-चतुष्टयाऽनन्तसम्पत्प्रातिहार्य्याद्यनेकधा । धर्म-
सम्पत्सहसम्पत्कीर्तिसम्पत्तयाऽपरा ॥ ५१५ ॥ अष्टैव प्रातिहार्य्याख्यासुरवैभव-
सम्पद* । एतावन्त्यो यत्र सन्ति, भगवत्यखिलेश्वरे ॥ ५१६ ॥ तद्गार्हस्थ्योऽपि
वैराग्यसम्पत्तिरुपवृहिता । तथाऽनासक्तिसम्पत्तिर्विरीवर्ति स तत्र वै ॥ ५१७ ॥
[तदद्भुतं चमत्कारं, को वा वर्णयितुं क्षमः ॥] पुष्कलं भोगमासाद्य, तत्रोत्पद्य स्वयं
ग्रभु* । पङ्कजं पङ्कजमिव, पृथगेव विभाव्यते ॥ ५१८ ॥ सेयं तत्त्यागवैराग्यसम्पत्तिः,
सिद्धिदायिनी । विद्योतते भगवति, वैराग्यस्येति लक्षणम् ॥ ५१९ ॥ मोक्षस्याथ
समग्रस्यापुनरावृत्तिरूपक* । समन्वयो यथार्हं वै, जायते तन्निशम्यताम् ॥ ५२० ॥
आचाराङ्गं तथा व्याख्यासुप्रज्ञप्त्यादिरूपका । आधारभूतेतिहासाच्च, सिद्धं
तन्निर्विवादतः ॥ ५२१ ॥ महावीरभगवान् दीक्षादशातः पूर्वतोऽपि वा । पुद्गल-
स्यग्रबन्धेषु, पदार्थे बन्धने पुन ॥ ५२२ ॥ भावसयतयुक्तोऽभूजापेक्षा विद्यते विभोः ।
सर्वथा ते च मुक्त्यर्थं, सन्निष्ठा सन्ति भावत ॥ ५२३ ॥ सम्बन्धे चात्र चैता-
न्रक्तयनं जातमलं तथा । अनन्तचतुष्टयमाप्य, जातः सिद्ध सक्रायिकः ॥ ५२४ ॥
जीवन्मुक्तोऽभवत्तत्र, विज्ञेयं तच्चरित्रकम् । प्राणिनस्तस्य शरणं, समायाताश्च येऽ-
ग्निशम् ॥ ५२५ ॥ स्वयं तेभ्यः सुमोक्षस्य, सम्प्रदायरहस्यकम् । स्वसमास्ते कृता-
स्तेन, तत्सहाशु निसेवनम् ॥ ५२६ ॥ मुक्तिमूलं परं स्थानं, तदस्तीति विभावय ।
तत्र मोक्षसमग्रस्य, समन्वयप्रसक्तितः ॥ कथं प्रश्नावकाशः स्यादित्थं च बुध्यतां
धिया ॥ ५२७ ॥ अतो भगवते मोक्षसमग्रस्य समन्वयः । षष्ठमलक्षणस्याऽयं,
समन्वय इति स्फुटम् ॥ ५२८ ॥ अथोपसंहारः-एवमुक्तषडाख्यानाऽऽलक्ष-
णानां समन्वयात् । सिद्धो जातस्तु जगति, “वीरस्तु भगवान् स्वयम्” ॥ ५२९ ॥
अस्ति सर्व्वज्ञ इत्थं यः, समदर्शी च वीर्यवाच । हितैषी सर्व्वजीवानां, तथाप्तोऽ-
नन्तशक्तिमान् ॥ ५३० ॥ शास्ता सार्व्व स एव स्याज्जगद्गुरुरिहार्तिह । अतस्त-
त्तक्षणं प्रोक्तं, निम्नगं तन्निबोधतः ॥ ५३१ ॥ “गुकारस्त्वन्धकारस्तु, रुकारस्त-
न्निरोधकः । अन्धकारविनाशेन, गुरुरित्यभिधीयते” ॥ अज्ञानं च गुशब्दस्य,

रुग्णदस्तधिवर्तकः । मिलित्वा च द्वयोरर्थो, गुरुरित्युच्यते बुधैः ॥ ५३२ ॥
 अज्ञाननाशनाज्जातो, जगद्गुरुरथोच्यते । सर्वज्ञश्चापि सोऽत्रैव, “वीरस्तु भग-
 वान्स्वयम्” ॥ ५३३ ॥ यतोऽन्यदज्ञाननाशं, कृत्वा च स स्वयं प्रभु । “जिज्ञाण”
 मित्याद्यखिलो, न्यायस्तत्र सुघट्यते ॥ ५३४ ॥ रत्नत्रयस्वरूपस्य, “वीरस्तु भग-
 वान्स्वयम् ॥” कारयित्वा ज्ञानमदो, देवगुर्वो रहस्यकम् ॥ ४३५ ॥ तथा धर्म्म-
 रहस्यं च, सम्प्रकाश्य स्वयं प्रभु । सर्वससारमुक्तेश्च, मार्गं सवरनिर्जरे ५३६
 ज्ञापितोऽप्यस्ति यस्येत्यं, करणादनुभवस्य हि । मननध्यानमोक्षस्य, साधनाऽऽ-
 सक्तचेतस ॥ ५३७ ॥ जना हि निखिलाः सन्तः, शीघ्रं प्रापुर्महात्मनः । अतो
 हि भगवान्वीरो, भवस्यास्याखिलस्य च ॥ ५३८ ॥ कालेऽवसीर्षिणीसंज्ञे, चतु-
 विंशतिसङ्ख्यकः । तीर्थङ्करोऽन्तिमोऽप्यस्ति, गुरुर्वन्धोऽखिलैर्नरैः ॥ ५३९ ॥
 तद्दर्शितोऽस्ति दशधा, व्याप्तो धर्म्मो दिगन्तरे । जैनधर्मः स एवात्र, सर्वदा
 नाऽपरः क्वचित् ॥ ५४० ॥ इत्थं भगवतो महावीरदेवोपदेशत । शुद्धभावेन
 परमस्तत्त्वनिक्षेपहेतुकः ॥ ५४१ ॥ पदार्थं स्वात्मनीत्येव, कृत्वा सन्धानमेव च ।
 तदागमस्य सिद्धान्तमार्गस्य मननं तथा ॥ ५४२ ॥ कुर्वन्नुभवं तद्वच्छुक्लभावाधि-
 वेगनम् । गद्गदान्वितकण्ठेन, गायंस्तद्गुणविग्रहम् ॥ ५४३ ॥ समयं मा प्रमादी-
 श्वेति चर्यासमाहितः । अमूल्यसमयं स्वस्य, यापयन्तु सुध्यानतः ॥ ५४४ ॥
 धन्यः स एव लोकेऽस्मिन्कीर्तिर्मांश्च सुधीर्गुणी । कुतः स एष संसारे, स्याद्वादा-
 लङ्घतो नरः ॥ ५४५ ॥ तद्वस्तगतं सर्वमैहिक शान्तिमत्पुनः । जीवनोत्थं मोक्ष-
 रूपमपुनरावृत्तिसंज्ञकम् ॥ ५४६ ॥ समुत्थानमयं लोके, चाक्षयं बन्धवर्जितम् ।
 क्रुशिका सैव विज्ञेया, अव्यावाधस्य धामनि ॥ ५४७ ॥ पक्षौङ्कनवर्भूवपे, विक्रमा-
 र्क्तस्य संवति । मधुमासेऽथ धवले, पक्षे दशमीसत्तिथौ ॥ ५४८ ॥ निबन्धोऽयं
 समाप्तश्च, श्रीपुष्प-भिक्षुणा कृतः । श्रीमत्फकीरचन्द्रस्य, मुनेः शिष्येण
 धीमता ॥ ज्ञातपुत्रमहावीरजैनसङ्घानुयायिना ॥ ५४९ ॥

मङ्गलं भगवान्वीरो, मङ्गलं गौत्तमः प्रभुः ।

मङ्गलं स्थूलभद्राद्या, जैनधर्मस्तु मङ्गलम् ॥

शिवमस्तु सर्वजगतः, परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।

दोषाः प्रयान्तु जाशं, सर्वत्र सुखिनो भवन्तु लोकाः ॥ १ ॥

वीरस्तुति-परिशिष्ट नं० ७

॥ अथ वीरयोगतरङ्गः ॥

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

योगाज्जानाति स्वात्मानं, योगः शान्तिं प्रयच्छति । योगान्मोक्षोऽमिसंयाति, योगाद्देशसमुन्नतिः ॥ योगान्निर्वैरतामेति, समाधिरचला भवेत् । योगेन समताऽऽप्याति, तस्माद्योगात्मने नमः ॥ १ ॥ योगिनां सर्वतो मैत्री, योगी सम्मुदितां गतः । करुणान्वितो भवेद्योगी, योगे माध्यास्थ्यभावना ॥ २ ॥ योगशास्त्रे तथाऽन्यत्र, योगस्य प्रतिग्राहिता । तेन योगतरङ्गस्य व्याख्या पथेन गीयते ॥ ३ ॥ योगेन भित्वा षट् चक्रं, वायुं सस्थाप्य मूर्द्धनि । ब्रह्मरध्रस्थकमले, सहस्रदलसंवृते ॥ ४ ॥ स्वान्तमाकृष्य विषयाजलबुद्बुदसन्निभात् । सस्थाप्य ज्ञानतो बध्वा, ध्रुवं ब्रह्मणि निष्कले ॥ ५ ॥ द्विविधं कर्म संन्यस्य, योगी यात्यपुनर्भवम् । तस्माच्च योगमाहात्म्यं, वर्तते सर्वतोऽधिकम् ॥ ६ ॥ अतश्च योगशास्त्रस्य, महत्वं वर्णितं बुधैः । तद्व्याख्यानं मयेदानीं, गीयतेऽमीष्टसिद्धये ॥ ७ ॥ योगो निर्मलचेतसा वितनुतेऽप्यष्टाङ्गसिद्धिं पुनर्योगाङ्गेन मनो नियम्य यतयो याताः पदं निर्भयम् । योगोऽज्ञानमयान्धकारतरणिर्योगाच्च चान्योऽपरस्तस्माद्योगमुपाश्रयन्त्वनुदिनं यो योगिनामिष्टद ॥ ८ ॥ संसारेऽत्र सुखं ग्राह्य, हेयं दुःखमिति स्थितिः । इत्यनुसृत्य वाञ्छन्ति, सुखं प्रत्येकप्राणिनः ॥ ९ ॥ दुःखं तत्कारणं वेति, ते नेच्छन्ति कदाचन । तस्मात्सुखाप्तये योग, सेवनीयः सुखार्थिभिः ॥ १० ॥ न ह्येतावद्धि मात्रेण, प्रत्युतैवं सुखर्द्धये । नित्यं कुर्वन्त्युपायं ते, शतशो यन्नतो मुदा ॥ ११ ॥ तैरुपायैर्यदात्यन्तं, जायते सफला क्रिया । तदानन्तसुखावार्ति, लब्ध्वा यान्ति कृतार्थताम् ॥ १२ ॥ इत्थं मत्वा सुखाप्त्यर्थं, सर्वसाधकसाधने । मुख्यो धर्मो न चान्योस्ति, तस्माद्धर्ममुपाश्रयेत् ॥ १३ ॥ स च योगात्परो नान्यो, ज्ञातव्यो योगसाधकैः । एवं धर्मो धारणीयः, सत्सुखाप्तिकरो यतः ॥ १४ ॥ योगतो लभ्यते स्वर्गोऽपवर्गश्च महात्मभिः । कायस्य चैधते कान्तिरुज्ज्वलात्मसुखोदया ॥ १५ ॥ वर्तमाने युगे चास्मिन्नेकमतवर्त्मनि । पाटिवाजी सम्प्रदाय-सङ्घाद्वागच्छटोलकाः ॥ १६ ॥ वर्तन्ते ये च धर्मस्य, नामोपरिचलन्ति ते । तेऽमरशहीदका भूत्वा विहरन्ति यथेच्छया ॥ १७ ॥ योगसाधनतस्ते च, विमुखा निजशिष्यकैः । सुखसाधनदानार्थमसमर्था भवन्ति ते ॥ १८ ॥ स्वसम्प्रदायसधस्या

निर्वाहार्थं बहुक्रिया । परम्परया विज्ञानं, बोधयन्ति सैदार्थिनः ॥ १९ ॥ तथा
 परम्पराचक्रानुसारेणैव गिष्यका । कुर्वन्ति ता. क्रियाः शश्वन्नर्तनैर्नर्तनैर्मुदा ॥ २० ॥
 अस्या दशायां केचित्तु, कदाचित्सुखाञ्छया । प्राणिनश्चेदशा सन्ति, येषां
 चित्तं न सुस्थिरम् ॥ २१ ॥ सन्तोषं सुखसिद्ध्यर्थमसन्तोषाद्दोषदृशी । भद्र-
 रिणामवन्तो, जीवाः सुखविवृद्धये ॥ २२ ॥ रक्तं खेदं च कुर्वन्ति, सदैकीभाव-
 मास्थिता । रजः प्रक्षेपणेऽप्येवं, न पृथग्भावमश्नुते ॥ २३ ॥ सुखं तत्साधनं
 तद्वत्समं ये चाप्नुवन्ति ते । नान्यथाऽभ्यन्तरोपायैर्दृश्यतामिह चार्थिभिः ॥ २४ ॥
 एवं प्रवर्तितं चक्रं, तदग्रे सफलीभवेत् । सत्यात्मकस्य सर्वस्य, सुखस्य साधनं
 बहु ॥ २५ ॥ समये प्राप्नुवन्त्येवं, न वाचेति सनातनम् । इत्थं दयामयीं तेषां,
 स्थितिं प्रतिमुशक्यते ॥ २६ ॥ स्पष्टं ज्ञातुं स्थायिनं च, सुखं वास्तविकं पुनः ।
 सत्यसाधनसम्भारं, कर्तुमत्रात्यवश्यकम् ॥ २७ ॥ सत्यसाधनयोगो हि, सर्वोपरि
 विराजते । तथाऽद्वितीयं संमान्यं, चमत्कारकरं पुनः ॥ २८ ॥ अस्ति साधनकं
 पुण्यं, प्राप्यते तद्गुरोर्मुखात् । उपयोगे प्रकुर्वन्तः, स्वल्पकालेन तत्सुखम् ॥ २९ ॥
 अवश्यमेव लब्धव्यमखण्डमव्ययं ध्रुवम् । योगश्चैतादृशं वस्तु, न स्वयं ज्ञायते
 क्वचित् ॥ ३० ॥ योगयुक्तादात्मविदः, कस्मादपि महात्मनः । ज्ञातव्यो विषया-
 सक्ताज्ञाप्यते स हि योगिनः ॥ ३१ ॥ यश्चोदरभरो योगी, संसारासक्तचेतनः ।
 बाह्यतः साधुवद्वृत्तिस्तस्मै योगोऽस्ति दुर्लभः ॥ ३२ ॥ एवं भूताद्योगिनश्च, नाप्यते
 योगसाधनम् । तस्माच्छाल्नपरोयोगः, शिक्षणीयो महात्मनः ॥ ३३ ॥ योगिनोऽद्य
 न लभ्यन्ते, भारते योगधारकाः । परं प्रयासकरणाच्छोधय्या योगिनोऽधुना
 ॥ ३४ ॥ सुयोगाभ्यासतो नित्यं, समाधानेन चेतसा । अथवा दूरतः स्थेयं,
 कंचिद्योगविदं जनम् ॥ ३५ ॥ समाश्रयन्तु येन स्यात्साध्यसाधनमुत्तमम् । पर-
 न्त्विद्यं कर्तव्यं, स्मरणं साधनं विना ॥ ३६ ॥ नाप्यते तत्सुखं कैश्चिदिति
 जानन्तु साधकाः । परन्तु स्वसमीपेऽस्ति, तत्सुखं स्वात्मनि स्थितम् ॥ ३७ ॥
 अन्तर्दृष्टितोऽभ्यासाज्ज्ञापयन्ति सुखं परम् । येषां सनातनस्यैवं, सुखामीष्टोपलब्धये
 ॥ ३८ ॥ योगसाधनवाञ्छा चेद्योजनीयं मनो मुहुः । योगस्य योगिनां चात्र,
 महत्त्वं परमोषकैः ॥ ३९ ॥ गीताया तच्च कृष्णेन, सर्वमुक्तं महात्मना । तपस्वि-
 भ्योऽध्वो योगी, इति श्लोकेन वर्णितम् ॥ ४० ॥ अनेकघोषवासादितपो
 दीर्घातिदीर्घकम् । कृत्वाऽपि न लभ्येत, योगी कश्चिन्महोदयः ॥ ४१ ॥ अतो
 योगी महानस्ति, सर्वतो भारते कलौ । नयनिक्षेपदेवादेरायुष्यभङ्गकं तथा ॥ ४२ ॥

जीवादिसंख्यां संख्यातुमुत्सुका ज्ञानिना वराः । तेभ्योऽप्यस्ति महान् योगी, तथा
 कर्मकरादपि ॥४३॥ अतोऽर्जुन ! भव त्वं हि, योगी योगात्परो न हि । योगयुक्तो
 विशुद्धात्मेत्यादिश्लोकेन वर्णितम् ॥४४॥ श्रीमत्कृष्णेन महता, चार्जुनाय विदे मुहुः ।
 तदाशयश्चेत्यमस्ति, ज्ञातव्यो योगवित्तमैः ॥ ४५ ॥ आत्मजेतेन्द्रियाहर्ता, तथा
 भूतेषु भावना । स्थापनीया समा शश्वदिति शास्त्रमतं सदा ॥ ४६ ॥ योगी जनः
 कर्म कुर्वन्निष्कर्मैव स जायते । अर्थात् कर्मलेपनाच्च, न कदापि स लिप्यते ॥४७॥
 यथाऽम्भसि गतं पद्मं, न स्पृशेत्तज्जलं क्वचित् । तथैव योगसम्पन्ना, न लिम्पन्ति
 च कर्मभिः ॥ ४८ ॥ एवमेव च सम्प्रोक्तं, जैनशास्त्रेऽपि न्यायतः । [अगं च मूलं]
 चे त्यादिज्ञेयं स्याद्वदकं पुनः ॥ ४९ ॥ मूलकर्माऽग्रकर्मणो, मेदं ज्ञात्वा विवे-
 कतः । एवं ज्ञात्वा सुकर्माऽपि, निष्कर्मा साधको भवेत् ॥ ५० ॥ निष्कर्मकारिणा
 चेत्य, न भवेच्च कदाचन । उपाध्युत्पातक चेति, लौकिकं सर्वकर्म च ॥ ५१ ॥
 केवलं दर्शनार्थाय, दृश्यते चेदृशं क्वचित् । योगयुक्तात्मन कार्यं, योगक्षेत्रस्य
 चाहकम् ॥ ५२ ॥ भवेदयं च योगो हि, चिरकालात्समागतः । प्रवर्तकश्चास्य
 योगस्यानादे ऋषभो जिन ॥ ५३ ॥ तीर्थकृतामादिभूत, श्रीमानृषभदेवकः ।
 जिनराजोऽभवद्योगी योगिना प्रवरो मुनिः ॥ ५४ ॥ मनोनिग्रहणाऽऽदेशो,
 निर्दिष्टः पूर्वमेव च । तेनाज्ञा च प्रदत्ताऽत्र, सर्वाधिक्येन ज्ञानतः ॥ ५५ ॥
 बहुजीवनिकायाना, सन्मुख जगतः परम् । दृष्टिमात्रेण यत्क्षोभं, मन प्राप्तं च
 यन्मुहु ॥ ५६ ॥ भूत्वाऽक्षुब्ध पुनश्चात्मसंमुखं यत्प्रवर्तितम् । पुनस्तदेवानन्तं
 च, लब्ध्वा प्रत्यक्षमेव वा ॥ ५७ ॥ करोत्यनुभवं तस्य, मनसोऽतो निरोधनम् ।
 कर्तव्यं हि तदेवास्ति, योगो योगविदा मते ॥ ५८ ॥ इदमेव हि योगस्य, लक्षणं
 प्रोक्तवानिति । पतंजलिमुनिश्चापि, योगसूत्रेण जायताम् ॥ ५९ ॥ चित्तवृत्ति-
 निरोधाख्यो, योगश्चोक्तः पुरातन । अत्युत्तमस्य योगस्य, पात्रं हि स्त्रीनरादयः
 ॥ ६० ॥ चतुर्वर्णाश्रमाणां च, लोकानामत्र चास्ति वै । अधिकारश्च योगस्य,
 साधनेनास्ति निर्णयः ॥ ६१ ॥ योगेनैव यशस्तेजो, वर्धते योगिना मुहुः । योग-
 तत्त्वकषणं च, सित्वोर्द्ध्वं याति साधकः ॥ ६२ ॥ निर्वाणपदमागत्य, जरामरणव-
 जितः । अतोऽत्र निर्णयो नास्ति, योगे जातिमिदो मुधा ॥६३॥ जातिमेदात्मको
 मेदो, नावश्या प्रविचारणा । चाण्डालजातिसम्पन्नो, जनोऽपि योगवित्तमः ॥६४॥
 भवितुं शक्यते योगी, महात्माऽपि स्वतन्त्रतः । पञ्चविंशतिशतात्पूर्वं, हरिकेशी
 सुनीश्वरः ॥ ६५ ॥ स च चाण्डालजातीयो, जातश्चेति तथाऽपि च । योगतो

लब्धवानूनं, पदं महात्मनां ध्रुवम् ॥ ६६ ॥ “सोवागकुल” संभूतश्चेत्युक्तं मुनि-
 पुङ्गवै । तदाशयोऽयं विज्ञेयश्चाण्डालकुलसंभवः ॥ ६७ ॥ हरिकेशी मुनिर्जातः
 सर्वोच्चैः पदवीं गतः । उत्तराध्ययने प्रोक्त, “सक्खं खु [चेति] दिस्सई” ॥ ६८ ॥
 तदर्थोऽयं च विज्ञेयो, योगमाहात्म्यमुत्तमम् । प्रत्यक्षं दृश्यते यत्र, नास्ति जाति-
 विचारणा ॥ ६९ ॥ हरिकेशी योगी चाण्डालो, जात्या चासीद्विशेषतः । परन्त-
 योऽवृद्धाङ्गे, सर्वनेत्रं पिनष्टि च ॥ ७० ॥ तामसीवृत्तियुक्तानां, योगसिद्धिः कदा-
 चन । भवितुं शक्यते तस्माद्योगो योगविजानताम् ॥ ७१ ॥ घृतक्षीरादिकं नित्यं,
 भोजनं सात्त्विकं वरम् । भगवता कृष्णचन्द्रेण, गीतायामुक्तमीदृशम् ॥ ७२ ॥
 सात्त्विकानां जनानां तु, रसयुक्तं मृदु स्थिरम् । हृद्यं भोजनमाख्यातं, सात्त्विकं
 प्रियमात्मन ॥ ७३ ॥ आयुष्यवलबुद्धीनां, वर्द्धनं जायते यतः । परन्त्वधिकति-
 क्तानां तैलादीनां न कारयेत् ॥ ७४ ॥ तामसानां पदार्थानामुपयोगं कदापि न ।
 नात्यन्तं च कटुं तीक्ष्णं, न चाम्लं तिक्तभोजनम् ॥ ७५ ॥ परिहरेद्दूरतो योगी,
 नाम सयोगसाधने ॥ ७६ ॥ रतश्चावश्यकत्वे हि, नाधिकं वचनं वदेत् । प्रयोजनं
 विना योगी, मौनमेव समाश्रयेत् ॥ ७७ ॥ अन्यथा वागव्यये जाते, विकारत्वं
 प्रपद्यते । योगे विचारतो ब्रूयादिति योगविदो विदुः ॥ ७८ ॥ योगसाधननि-
 ष्ठानां, पुरुषाणां महात्मनाम् । सकाशात्सर्वक्रिया ज्ञात्वा, तथा तत्तालिका यति-
 ॥ ७९ ॥ योगसिद्धौ पवित्रे च, तथैकान्ते विनिर्जने । देशे योगक्रिया शिक्षेदथवा
 निरिगन्धरे ॥ ८० ॥ एकान्तातिरिक्ते च, स्थाने नैव प्रसिध्यति । अतः प्राचीन-
 कालीनाः, पुरुषा बहवो मुहुः ॥ ८१ ॥ यत्रासन्सात्विका वृक्षा, लतागुल्मादिसं-
 वृताः । पर्वतास्तद्गुहाश्चापि, तथा सुखकराः पुनः ॥ ८२ ॥ तत्राभ्यस्तवन्तस्ते,
 योगसाधनिकाक्रियाम् । यत्रातिसात्विकाः शश्वद्वनस्पत्यादयस्तथा ॥ ८३ ॥ महा-
 त्मना शुद्धरज कणिका पतिता भुवि । वातावरणकं चैव, तत्र स्थानं प्रकल्पयेत्
 ॥ ८४ ॥ तत्र स्थले निवसता, चञ्चलत्वं विहाय च । मन शान्तं भवेन्नित्यं,
 तत्रैव वसतां नृणाम् ॥ ८५ ॥ अतस्तत्स्थानकं तेषामनुकूलं सदा प्रियम् । यत्सुखं
 राजभवने, धर्मयुक्ते तथा पुनः ॥ ८६ ॥ स्वप्नेऽपि नाप्यते तच्च, सुखं नान्यत्र कर्हि-
 न्चित् । आनन्दानुभवं कुलुशिमलादिप्रदेशके ॥ ८७ ॥ हंसीतीर्थं हिमागारे, गमने यच्च
 लभ्यते । नान्यत्स्थले कदापि स्यादानन्दानुभवस्तथा ॥ ८८ ॥ योगिनामिति
 तेष्वेव, स्थानेषु वसनं वरम् । कारणेन कदाचिच्चेतत्स्थानं नोपलभ्यते ॥ ८९ ॥ तदा
 स्वनगरस्यैव, प्रान्तगो रमणीयके । वनस्पतिसमायुक्ते, वस्तव्यं च शुचिस्थले ॥ ९० ॥

योगाभ्याससंसिद्धिस्तत्रैव खलु जायते । यत्सुखं वीतरागस्य, मुनेरेकान्तवासिनः ।
तत्सुखं देवराजस्य, चक्रिणो न कदाचन ॥ ९१ ॥ नासनेन विना सिद्धिर्जायते
न रजोवृत्ते । रह स्थाने चेदासनस्य, ज्ञेयमावश्यकं मुहु ॥ ९२ ॥ दर्भासनं प्रशस्तं
स्याद्योगिना च मुदे पुन । कम्बलेन तदाच्छाद्य, सर्वथा योगधारकै । एतादृशे
साधकानामासने शक्तिरुज्ज्वला । जायते ननु कायस्य, विद्युत्कोटिसमप्रभा ॥ ९३ ॥
बुद्धिरत्युत्तमा वेति, नो विशेषसूत्रकासने । तत्रासने साधनत्वे, योगो निष्फलतां
ब्रजेत् ॥ ९४ ॥ भगवत्यादिसूत्रेषु, प्रोक्त दर्भासनं शुभम् । 'दम्भ संथारगं'
चेति, सूत्रार्थेनोपवर्णितम् ॥ ९५ ॥ गणधरस्य मुनेश्च, गौतमस्य तथा पुन ।
केशिस्वामीत्यादिना च, स्वागतार्थं समाहितम् ॥ ९६ ॥ आगन्तुकेभ्यो नितरां,
सुदर्भासनमेव हि । प्रदत्तं चोपवेशार्थमित्येव च तदासनम् ॥ ९७ ॥ प्रशस्तं
सर्वासनेभ्यो, सुदर्भासनमुच्चकै । जैनानां च तथा रीतिरेषा दर्भासनार्पणे ॥ ९८ ॥
तदभावे प्रशस्तं स्यात्कम्बलासनमेव च । दर्भासनोपरिष्ठात्तु, कम्बलासनमिष्यते
॥ ९९ ॥ ततः पद्मासनं बद्धा, मनसोऽप्यनुकूलत । पुनरासनेदृशे च, साधनं
समुपविश्य च ॥ १०० ॥ साधयेच्छुद्धमनसा, योगं योगस्य सिद्धये । दिशि पूर्वं
चोत्तरे च, मुखं कृत्वा समभ्यसेत् ॥ १०१ ॥ तदेवोक्तं 'पुरतथाभिमुद्दे'
'सपलियंकनिसण्णया' इत्येव कथितं सर्वमासन क्रमतो जिनैः ॥ १०२ ॥
कमलाख्ये वा पर्यङ्के, स्थित्वा चाप्युत्तमासने । मुखं पूर्वदिशि कृत्वा, वामहस्ते च
दक्षिणम् ॥ १०३ ॥ करं धृत्वा कटिं तद्वत्कण्ठे चैवं च मस्तकम् । सदैकपङ्क्तौ सस्थाप्य,
साधयेदप्रमादत ॥ १०४ ॥ स्थाप्यं स्मश्रुविभागेऽधो, हनौ स्वन्तर्गते पुनः ।
इदृगासनमारूढो, योगी याति परं शमम् ॥ १०५ ॥ प्रातर्दिनान्ते च पुनर्निशाया,
पूर्वं परे याममये च काले । मध्याह्नवेलासुसमाहित सन्, योगी सदाऽनेन सदास-
नेन ॥ १०६ ॥ करोतु योगस्य सुसाधनं वै, यद्येकयामान्तसुखेन योगी । भूत्वा
स्थिरो जातु सदा सुगन्धस्तदा च ज्ञेया विजयोपलब्धिः ॥ १०७ ॥ जातासने
चासनसिद्धिरग्रा, विनासनाद्धि विजयो न योग । सिद्धयेत्पथो प्राणशरीरवृत्तौ, तदा
सुदृष्टौ विजयोऽपि लभ्यः ॥ १०८ ॥ प्राणेन्द्रिये वापि तनौ सुदृष्टौ, प्राप्नोति
योगी विजयं समन्तात् । सदेत्यमेवं च विना न योगमात्मोपलब्धिर्भवतीति
ज्ञेयम् ॥ १०९ ॥ अतो नितान्तं श्रमतो गुरोश्च, युक्तेर्विशेषेण च प्रापणीयः ।
जयोऽप्यजस्रं खलु स्वासनस्य, जानन्तु सर्वे मुनयो नितान्तम् ॥ ११० ॥ जितास-
नानन्तरमेव शश्वद्यमादिनियमादिजयोऽपि लभ्यः । जितासनानन्तरसाधकेन, सल-

भ्यतेऽनेकक्रियाविशेषा ॥ १११ ॥ जित्वासनं दृष्टिजितार्थमेवमत्यन्तमावश्यकपूर्ण-
 भावात् । दृष्टेर्जयस्येदमवेहि लक्षणं, नेत्रापिधानं न भवेद्धि पूर्वम् ॥ ११२ ॥
 निमेषमेषैर्भवतीह दृष्टिस्तेनैव योगस्य फलं प्रदिष्टम् । योगेऽस्ति यन्नाटकसंज्ञकं च,
 सूत्रेष्वपि श्रोक्तमथेतरत्र ॥ ११३ ॥ उन्मेषमेवायतिरिक्तभावे, प्रमाणमासलभते
 मुहुश्च । संसिद्धये त्राटकमुद्रयार्थं, जितार्थमीदृक् खलु दृष्टिपुष्टे ॥ ११४ ॥ प्रात-
 र्दिनान्ते च सुसिद्धसाधकः, स्थित्वाऽऽसने श्रोक्तयथेष्टसाधनम् । स्वतः सपादात्क-
 रतस्तथान्तरे, निर्माय तूला मृदुलं सगोलम् । संस्थापनीयं परितो यथेष्टम् ॥ ११५ ॥
 विनासनेनेति च योगसिद्धिं, योग विना नाऽऽसनसिद्धिमेति । द्वयोः श्रमादृष्टि-
 निरोधनं स्यादृष्टेर्निरोधान्तु समाधिसिद्धिः ॥ ११६ ॥ समाधित आत्मसुखोपल-
 ब्धिस्ततो मुमुक्षुः समुपैति मुक्तिम् । मुक्तौ सदा ब्रह्मणि लीनभावे, जगद्विलीने च
 विभाति योगी ॥ ११७ ॥ तद्गोलके दृष्टिरूपासनीया, किञ्चिच्च काले हि यदाशु-
 पातः । नेत्राद्विनिर्गच्छति चेत्तदाश्रुपातो यदाऽऽरम्भविकल्पकाले ॥ ११८ ॥ तदा
 त्राटकं मोचयेत्सर्वकाले, यदा स स्थिरत्वं भवेत्कायमध्ये । सदैवं मनः शान्तभाव
 प्रयाति, मुनेयौगतो वाऽचला बुद्धिरेका ॥ ११९ ॥ चतुर्दिनान्तेऽष्टदिनान्तराले,
 सम्प्रोक्षयेदश्रुकलानिपातम् । न लोपनीयं किल त्राटकं च, श्रमो विधेयश्च सदे-
 दशोऽपि ॥ १२० ॥ न स्यात्कदाचिन्नयने पिधाने, कृते प्रयासे यथा शान्तिरुप्रा ।
 समृद्धिर्भवेदनुदिनं चेत्सदा स्थापनीयं, प्रवृत्तिर्यथा स्यात्सुयोगे मुनीनाम् ॥ १२१ ॥
 यदैका घटीतोऽधिका पक्ष्म पंक्तिर्निरुद्धा भवेच्चैतदा नूतनानाम् । महाश्वर्यरूप
 सुवार्तान्विताना, दरीदृश्यते योगिवर्यैर्मुनीन्द्रैः ॥ १२२ ॥ यदा यदैवं च प्रयाति
 बृद्धिस्तदा तदा तस्य च साधकस्य । सदानन्दप्राप्तिर्भवेदंशकेऽपि, विचार्य महद्भिः
 सदैवं विरागैः ॥ १२३ ॥ यदा यदा जेष्यति दृष्टिपातं, ततस्ततस्तन्मनसोऽपि
 शान्तिः । सञ्जायते दृष्टिजये मनोपि, शान्तं जयश्चापि भवेद्धि तस्य ॥ १२४ ॥
 नेत्रान्तरे पक्ष्मपङ्क्तौ नितान्तं, सुसंस्थापयेद्दृष्टिरेवं विचारात् । अतः सर्वसूत्रे
 प्रयुक्तं च तद्वन्मुहुः पुद्गले दृष्टिपातो विधेयः ॥ १२५ ॥ शुभं त्राटकं वस्य जातं
 स योगी, सुसम्यक्तवतत्वे विलीनो विभाति । निरस्याखिला भावना पौद्गलीयां,
 सदा प्राणिनां आणरक्षां विधत्ते ॥ १२६ ॥ मुदेत्थं क्रिया ध्यानयोगस्य नित्यं,
 महापुरुषतः शिक्षणीया प्रयत्नात् । सुदृष्टेर्जयाभ्यासमेतलैकघटसुपर्यन्तमन्यत्र
 ससाधकानाम् ॥ १२७ ॥ दिनस्यादिभागे गिरेः कस्यचिद्वा, जनोऽप्यूर्ध्वभागेऽथवा
 स्थापनीया । सुदृष्टिर्निशायां शशाङ्के सितस्य, कुजस्याथ तारासु संस्थापनीया

॥ १२८ ॥ अयञ्च प्रयासो यदा वृद्धिमेति, प्रकृतिप्रत्येकं पदार्थान्तरेऽपि, । तदा प्रेमवृद्धिः प्रयात्येव नूनं, तथा सृष्टिप्रत्येकमशेऽपि ह्येया ॥ १२९ ॥ मुदा वीतरागत्वमुत्कृष्टतायाः, प्रभावस्य स्याद्वर्तनं योगसिद्धौ । प्रयत्नोऽपि स्यादुत्कटत्वेन शश्वत्तदानीं मुहूर्तान्तमुत्थापनीय ॥ १३० ॥ ततः सृष्टिभागेऽपि स्याच्चेत्सृष्टिः-सुखं स्वापयित्वा च तत्रैव सृष्टि । स्थिरीभावमागत्य कायस्य स्वस्य, स्वपिण्डाद्विनिः, सत्यं दुःखं पुनश्च ॥ १३१ ॥ मुहुः प्लायते तादृशावस्थया, सुखं साधके नाप्यते शीघ्रतः । प्रभुनाम्नो मुहुर्भावनानामकं, जपं प्रेमतो योगजन्यं पुनः ॥ १३२ ॥ तदा प्रारमेतेच्छया शब्दकोच्चारणं ॐ नमो जापमेवं जपेत् । अनेनार्हदेवं भजे-त्प्रेमतः, सर्वकाले तदा ॐ पदं लुप्यते, पुनः शश्वदेव स्वयं नामतः ॥ १३३ ॥ ततश्चात्मनि प्रेमतश्चार्हति, प्रभावैककारासुवृत्तिस्ततः । स्वयं सक्षणं जायते प्रेमतो, यथा चावकाशं परं तत्त्वतः ॥ १३४ ॥ चलंश्चोपशान्त्या भ्रमन्वा विशन्सदोत्तिष्ठ-मानः शयानोऽपि च । तथा जाग्रतो भुञ्जमानश्च तत्र ध्यानं कदाचित्सरेत्कायतः ॥ १३५ ॥ निशान्ते दिनान्ते च मध्याह्नके, निशायां सुयोग क्रियामारमेतः । सदाऽजापजापं जपेत्सस्मरजेकतो योगद्वारैव सद्भावना, दृढत्वं भवेद्योगतो नान्यतः ॥ १३६ ॥ जापमेवं जपेत्प्रेमभावेन च, तथा हि द्वयं साधनं सर्वतो । मिलित्वा मनः शान्तभावं ब्रजेन्मनोऽश्वो भयंकारको दुःखदः ॥ १३७ ॥ तथा साहसाधाररूपं भवेन्मनो रूपकाश्वस्तथा चेन्द्रियं, घोटकोऽस्ति वलिष्ठ इति ज्ञायता, परं चेदृशेन प्रयासेन च ॥ १३८ ॥ ततो मत्तता याति तेषां बहिः । ततस्ते भवेयुः प्रशान्ताः पुनः ॥ ततश्चेदृशेन प्रकारेण च, भवेत्साधकानां विवेकान्विता ॥ १३९ ॥ तथैवं च दृष्टिश्च सूक्ष्मा मुहुः, सहैवानयेदात्मिकानन्दकम् । इदं साधनं स्याच्च सन्तोषकहेतुस्तदा साधका स्वस्य च, प्रवृत्तिं निवृत्तिं च सपश्यतः ॥ १४० ॥ आत्मानं सारार्थं विद्धि, शरीरं रथमेव तु । इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्मनः प्रग्रहमेव च ॥ १४१ ॥ परावृत्य यत्राटकं बाह्यवृत्त्या, कृतं तच्च कुर्वन्तु वाऽभ्यन्तरीयाः । शुभं त्राटकं दृष्टितो योगसिद्धौ, भवेद्योगिना साधने सम्प्रवृत्तिः ॥ १४२ ॥ श्वासोच्छ्वासकयोर्दृष्टिः, पूर्वं स्थाप्या प्रयत्नतः । बहिर्याति यदा श्वासस्तदा 'सो' शब्द इर्यते ॥ १४३ ॥ जाते चाभ्यन्तरे शश्वदहं शब्दः स्वभावतः । जायते च द्वयो-र्योगे, 'सोह' मित्युपयुज्यते ॥ १४४ ॥ जापं विनैव ससिद्धेदजपाजापमुत्तमम् । तेनैवाथापवर्गस्य, प्राप्तिर्भवति योगिनाम् ॥ १४५ ॥ ध्यानेन तत्र सम्पश्येद्यदा श्वासोऽभिजन्यते । यत्र लीनो भवेच्छ्वासस्तत्र वृत्तिप्रयासतः ॥ १४६ ॥ स्थापये-

दाभ्यन्तरीयामेवं पूर्वं समाश्रयेत् । प्रयासे चैकदैवात्र, शान्तिः सन्दद्यते रहः ॥ १४७ ॥ आभ्यन्तरीयाऽऽनन्दस्य, स्याद्विद्विश्वोत्तरोत्तरा । मिलित्वाऽहर्निशं चैकविंशत्याख्यसहस्रकम् ॥ १४८ ॥ षट् शतं च तथा शश्वच्छ्वासोच्छ्वासश्च जायते । तेषूपयोगमन्तरा, श्वासो नैकोऽपि ह्रापयेत् ॥ १४९ ॥ “सोहं” जापजपे जाते, वृत्तिः सस्थीयते स्वयम् । तत्र श्वासे विनाऽऽयासं, सहसैवं विनिश्चया ॥ १५० ॥ श्वासकस्यात्मनोत्थं च, ध्याने सिद्धे सुसाधकः । हृदयस्थे मध्यगता, वृत्तिं संस्थापयेन्मुहुः ॥ १५१ ॥ प्रयासोऽपि प्रकर्तव्य, इति योगविदां क्रिया । ज्ञातव्या योगिवृन्दैश्च, यतः स्यादचला क्रिया ॥ १५२ ॥ स्थिरैवं स्याद्यदा वृत्तिर्हृदयस्थाऽप्यलौकिकम् । शान्तस्त्रोतः प्रवहति, हृदज्जेभ्यः समन्ततः ॥ १५३ ॥ यस्य शान्तिमयस्याशु, साधकस्यावसानतः । इतोपि पूर्वं कस्यापि, सन्निधावनुभवस्तथा । न जातश्च तथा ध्यानं, सिद्धं वा हृद्गतं पुनः ॥ १५४ ॥ नाभ्येकदेशेऽपि विधारणीया, वृत्तिश्च तत्रत्यसुसिद्धिभावे । जातः पुनस्तद्द्वये च नीत्वा, कण्ठस्थमध्येऽपि तथा समाप्य, सस्थापयेनैव विचारणात्र ॥ १५५ ॥ नाभ्या हृदिस्थे च सुकण्ठगे वा, ततस्त्रिकुट्या परिधारणीया । वृत्तिश्च सर्वत्र सुसाधकेन (सस्थापनीया), ततश्च शान्तिर्मनसस्त्रिलोक्याम् ॥ १५६ ॥ ध्याने च सिद्धे स्थिरवृत्तिरेवं, जाता तदा तत्र मसूरसूपवत् । स्याद्विन्दुसाक्षात्करणं ततश्च, तद्विन्दुतेजोऽथ प्रकाशते च ॥ १५७ ॥ तद्दर्शने साधकयोगवेत्तुरपारमानन्दसुखं प्रयाति । ततश्च तद्विन्दुप्रदर्शनेन, योगेन योगामृतसेवकानाम् ॥ १५८ ॥ तदा कपालेऽखिलविश्वदर्शनं, सञ्जायते कारणमस्ति तत्र । यत्र स्थिते वर्तुलविन्दुदर्शनं, योगी जनः पश्यति सर्वदेतयम् ॥ १५९ ॥ तदा त्रिकुट्या शशिलाञ्छनेन, द्वारैव विन्दोरवलोकनं स्यात् । तद्दर्शनानन्तरसाधकानां, भवत्यपूर्वा किल बोधिलब्धिः ॥ १६० ॥ जनेर्जरामृत्युविनाशनस्य, भवेत्सुकल्पास्थितिरत्रबोध्या । विन्दोश्च सन्दर्शनमेव यत्र, श्रीशङ्करानन्दतृतीयनेत्रम् ॥ १६१ ॥ आत्माऽखिलः शंकर एव नान्यस्तत्सदृशं नेत्रद्वयं यतोऽस्ति । विन्दोश्च सन्दर्शनरूपमुग्रं, ज्ञानात्मकं चक्षुरियं तृतीयम् ॥ १६२ ॥ जाते सुविन्दोरवलोकने च, मृत्योर्भयं नास्ति सुसाधकानाम् । तथैव ससशयशल्यानाशो, भवेच्च योगामृतसेवकानाम् ॥ १६३ ॥ एतस्य बोधार्थमिदं वदन्ति, ह्युद्घाटनं शम्भुतृतीयनेत्रम् । तदा जगत्सशयशल्यरूपं, लयं व्रजेत्सर्वमिदं प्रधार्यम् ॥ १६४ ॥ विन्दोस्त्रिकुट्यामवलोकनान्तर, यथा यथा साधकसज्जनानाम् ॥ स्याच्चेत्प्रकाशो हि विशेषतो मुदा, तथा तथा विन्दुविशेषता च, विकशते सर्वमयी विदां

मुदे ॥ १६५ ॥ अन्ते च विन्दावतिलीनभावं, ब्रजेच्च सिद्धं प्रतिभाति योगी ।
 शान्तौ च नादानुभवं च याति, विन्दोरपेक्षा तु विशेषनादे ॥ १६६ ॥ श्रीविन्दो-
 रवलोकनेऽनुदिवस जाते ततश्चैधते, शक्त्योगधिया ततश्च श्रवणं नादस्य जङ्ग-
 न्यते । पश्चादात्मसुखं स्वयं विलसति श्रीसाधकाना ततो, वैवं शून्यगुहा निबद्ध-
 मनसां मुक्तिः कराञ्जे स्थिता ॥ १६७ ॥ नादोऽनेकविधोऽस्ति शास्त्रविहित-
 संश्रूयते योगिभिर्घण्टानादसमस्तथास्ति निनद शङ्खस्य वीणारवः । वेणूत्तालरवश्च
 चक्रसदृशं शाङ्कर्यादि शब्दस्तथा, एवं विन्द्ववलोकनादनुमुहुर्नाद समुत्पद्यते ॥ १६८ ॥
 योगामृतस्य पानेन, नादस्य श्रवणात्पुनः । विन्दुदर्शनतो योगी, जरामरणवर्जितः ।
 ॥ १६९ ॥ नादानन्दे समुत्पन्ने, विन्दुर्गौणतमो भवेत् । नादस्य चाविशेषेण, जायते
 श्रवणं मुहुः ॥ १७० ॥ घनगर्जनतोऽन्यूनं, श्रूयते गर्जनं बहु । दिव्यनादप्रभावे
 णाऽप्यन्ते योगी प्रलीयते ॥ १७१ ॥ नादे ध्वन्यनुभवस्य, सर्वाधिक्येन वर्धनम् ।
 तदा स्यात्साधकजनो, भ्रमणे चलने तथा ॥ १७२ ॥ उपविश्यासने चैवं, स्थित
 सर्वक्रियासु च । नादानुभवमेवास्ति, नान्यो भाति विशेषतः ॥ १७३ ॥ नादानु-
 भवतो लोके, सङ्गीतस्य प्रचारकः । योगिभिश्च कृतोऽजस्र, यथा नादः प्रियंकरः
 ॥ १७४ ॥ मुञ्चन्ति रोदनं बालाः, क्रोध मुञ्चन्ति पन्नगाः । मृगा प्राणान् विमु-
 ष्यन्ति, नास्ति नादसमो रसः ॥ १७५ ॥ साधकाना तथा लोके, सङ्गीतोऽति-
 प्रियकरः । अतः सङ्गीतगानेन, मनोधृत्वा सदैकताम् । साधकः प्रब्रजेच्चाग्रे,
 शनैर्नूनं प्रयासतः ॥ १७६ ॥ वस्तुतो नादो वाह्योऽभूत्सङ्गीतस्य प्रसाधने । वाह्य-
 नादस्य द्वारेणाऽभ्यन्तरो नादमेलनात् ॥ प्राप्तुं च शक्यते योगी, नात्र कार्यं
 विचारणम् । यदा साधकजनो नादैर्बुद्धिमेति तथाग्रतः ॥ १७८ ॥ तदा तस्य च
 यत्राऽभूनादोऽनुभवमेव हि । तदा भ्रमरगुहाया तु, शङ्काकारः प्रतीयते ॥ १७९ ॥
 तदूर्ध्वं प्रेमभावेन, चैक शुद्धः प्रदृश्यते । तस्य शिखरमध्ये तु, महानेको विरा-
 जते ॥ १८० ॥ ततश्चोर्ध्वं पश्येद्भ्रमरसुगुहा यत्र रवितः, शशाङ्कादमेर्वाऽत्यधिक-
 बहुतेजोऽस्ति विततम् । तदा विन्दोर्नादश्रवणविलयः याल्यनुदिनं, सदा योगी
 लीनो भवति नितरा यत्र सुखतः ॥ १८१ ॥ तस्य चानुभवं नित्यं, कुर्याद्योगी
 विशेषतः । प्रकाशकपदार्थोऽयं, वर्तुलाकार इष्यते ॥ १८२ ॥ अधो मुखात्पत्रेण,
 समं सम्भ्राजते यतः । छत्राकारमिदं तद्वत्सहस्रदलसंवृतम् ॥ १८३ ॥ सिद्धि-
 शिलारूपकेऽत्राऽजरामरणचक्रके । शिरोऽप्रभागलोकस्य, चाग्रभागोपरिस्थितम्
 ॥ १८४ ॥ अजरामरचक्रेऽत्र, वृत्तिलीनादनन्तरम् । साधकानामखण्डं चाऽ-

लौकिकानन्दमेव च ॥ १८५ ॥ योगिनोऽनुभवन्तीत्थं, वर्द्धते तदहर्निशम् । यत्र
 योगात्मनो लीना, भवन्त्यधिकतो मुहुः ॥ १८६ ॥ अपूर्वाऽऽनन्दसन्दोहाऽनुभवो
 वर्द्धते स्वयम् । आशरीरे (अखिले) स्वयं तस्य, प्रसारो जायतेऽसकृत्
 ॥ १८७ ॥ अर्थादानन्दसन्दोहः, स्वयं सर्वाङ्गकेऽसकृत् । अलौकिकाऽऽनन्दरूपः,
 स्वयं स्फूर्त्या विभाव्यते ॥ १८८ ॥ अवस्थयाऽनया यो हि, रूपं साधकसंज्ञकम् ।
 विहाय योगी सिद्धश्च, विदेहोऽपि तथा पुन ॥ १८९ ॥ महात्मा जीवनमुक्तः,
 कथ्यते योगवित्तमैः । महात्मनश्चेदृशस्य, देहादृष्टिर्यदा स्थले ॥ १९० ॥ यत्र
 यत्र प्रसरति, तत्र तत्राऽप्यलौकिकम् । दिव्यानन्दानुभवनं, करोति साधकोत्तमः
 ॥ १९१ ॥ जनपदे जले स्थले, तथा वसुमता स्थले । राजस्थले पशुमये, गगन-
 नादिसुखस्थले ॥ १९२ ॥ एतत्स्थानेषु साधूनां, दृष्टिर्याति महात्मनाम् । तत्र
 तत्र स्थले नित्यमानन्दानुभवात्मकम् ॥ १९३ ॥ सर्वत्राऽभेददृष्ट्या च, तथाऽ-
 नुभवतः सदा । द्वैतभावस्य भ्रान्तेश्च, जातेऽभावे स कथ्यते ॥ १९४ ॥ तादृशो
 वीतरागश्च, योगी भवति निश्चलः । कृतकृत्योऽपि सिद्धश्च, जायत आत्मवत्सलः
 ॥ १९५ ॥ योगिनामीदृशानां च, दर्शनं लोकपावनम् । कुरुते सततं योगादप्रे-
 चैव निशम्यताम् ॥ १९६ ॥ यथाऽभ्यन्तरवृत्तीनां, द्वारेणापि प्रयोगके । सम्बन्धे-
 ज्ञायते तद्वद्दृष्ट्या स बाह्यभागतः ॥ १९७ ॥ नामेरुपरिभागे च, स्थापनीयो विशेष-
 पतः । यदा तत्र प्रयासे तु, चक्षुषो नाभिमध्यगे ॥ १९८ ॥ अत्युज्ज्वलतमं तेजो,
 दृश्यते चानुरूपतः । तदा नाभिगता दृष्टिः, विहाय वक्षसोर्मुहुः । स्थापनीया
 प्रयत्नेन, मध्यभागे सुभावतः ॥ १९९ ॥ तत्तेजो नासिकारन्ध्रे, स्थापनीयं च
 ध्यानतः । नासिकाग्रात्रिकुख्यां तु, ततो भ्रमरगह्वरे ॥ २०० ॥ अजरामरचक्रस्य,
 सिद्धाः सिद्धशिलासु च । ततोऽप्यनुभवे गच्छेत्तन्मार्गं च प्रवर्तते ॥ २०१ ॥ भक्ते-
 रेवं महत्त्वं च, साधनं जन्यते परम् । भक्त्या चोत्पद्यते प्रेम, तेनैवात्मा प्रदृश्यते
 ॥ २०२ ॥ कस्यचिच्छात्रतत्त्वस्थश्चोकोपरि विचारणम् । कुर्वन्कुर्वन्श्च गम्भीराशयं
 चोत्तीर्यते पुन ॥ २०२ ॥ तद्वाराग्रतश्चापीह वर्धते तन्निशामय । एकास्ति रीति-
 रीदृशी, यत्र पद्मासने स्थितः ॥ २०३ ॥ विचारयति यत्किञ्चित्ते स्थित्वा प्रप-
 द्यतु । परन्तु नावरोधव्यो, विचारो योगसाधने ॥ २०४ ॥ अभ्यासबलमासाद्य,
 स्वयं शान्तिर्भवेत्पुनः । विचारधारा चात्यन्तमेकदैव प्रशाम्यति ॥ २०५ ॥
 विचारशान्तितः पश्चात्साधकानामलौकिकम् । आनन्दानुभवो याति, ततोऽखिल-
 भवोपरि ॥ २०६ ॥ प्रेमदृष्टिर्विशाला स्याद्भावं सर्वत्र सदृशम् । स्थापयत्येव योगात्मा,

स्वयं स्वस्मिन्प्रजायते ॥ २०७ ॥ भावनोदयते शश्वत्सिद्धेषु प्रेमवर्धिनी । यदा
यदा प्रयासश्च, वर्धते च तदा तदा । आभ्यन्तरे विशेषेणानन्दस्य जागृतिर्भवेत्
॥ २०८ ॥ मूलाधार समुद्राद्य, चक्रं चक्रान्तरं नयेत् । नाभ्या वक्षःस्थले कण्ठे,
त्रिकुव्यामलिगह्वरे- ॥ २०९ ॥ शिखरस्थगुहान्ते च, ब्रह्मरन्ध्रे मेलयेत् ।
भित्तैवं ब्रह्मरन्ध्रं च, योगी निर्वाणता व्रजेत् ॥ २१० ॥ न ह्येतावन्मात्रं हि,
प्रत्युत बाह्यतोपि वा । आनन्दस्यैवानुभवो, जायते नु क्षणं पुनः ॥ २११ ॥
पूर्णानन्दमयश्चान्ते, भूत्वा सर्वत्र भावना । ईश्वरे स्थापयेन्नित्यं, भूत्वा
प्रेमप्रयोगतः ॥ २१२ ॥ पश्येदहर्निश नित्यं, महानन्दो विकासने । वीतराग-
स्ततो याति, विज्ञेयं योगवित्तमै ॥ २१३ ॥ पूर्वोक्तप्रकारेण, प्रमाणमनुसारतः ।
साधकार्थं स्वल्पमयी, प्रक्रिया कथितार्थिभिः ॥ २१४ ॥ एव विचारकरणा-
त्तथोक्तस्य प्रकारतः । भवेदलभ्यलाभश्च, मननात्स्मरणादपि ॥ २१५ ॥ तथा-
ऽपरिमितं चेत्थं, सामर्थ्यं लभते मुहुः । अत्यन्तो योगविषयो, विशालो
गहनस्तथा ॥ २१६ ॥ विना गुरुपदध्यानान्न कश्चियोगसाधकः । योगं शिक्ष-
यितुं योगी, न भवद्योगवित्तमम् ॥ २१७ ॥ योगश्चतुर्विधः प्रोक्तो, मुनिभिस्तत्त्व-
दर्शिभिः । हठयोगो मन्त्रयोगो, लययोगस्तथैव च ॥ राजयोग इति ख्यात-
श्चतुर्धा योगसाधने ॥ २१८ ॥ यमो नियमश्चासनं, प्राणायामस्तथा पुनः ।
प्रत्याहारो धारणा च, ध्यानं चैव समाधिकः ॥ २१९ ॥ स चैत्यष्टाङ्गयोगोऽस्ति,
विज्ञेयो मुनिभिर्मुदा । तत्रास्त्यपेक्षा चैकस्य, उत्तरोत्तरतः पृथक् ॥ २२० ॥
प्राणायामो बहुविधो, दृश्यते योगशास्त्रके । तदवान्तरमेदश्च, कथ्यते शास्त्रमम्मतः
॥ २२१ ॥ परन्तु तत्र मुख्योऽस्ति, पूरकः कुम्भकस्तथा । रेचको भक्तिकाद्यस्ति,
प्राणायामोपयोगकम् ॥ २२२ ॥ प्राणायामसहायार्थं, नेतिधौतिश्च नौलिका ।
वस्ति कपालभातिश्च, गजकर्णाल्यादिरस्ति च ॥ २२३ ॥ प्रक्रिया हठयोगस्य,
वक्ष्य सन्ति पृथक् पृथक् । नासिकारन्ध्रतः सूत्रं, प्रवेशान्तर्वहि पुनः ॥ २२४ ॥
मुखान्नि सारयेद्वाह्यं, नेति- सा कीर्यते बुधैः । वल्लमुत्तार्य जठरे, मलं निस्तार-
येद्बहिः ॥ २२५ ॥ धौति क्रिया च कथिता, योगे साहाय्यकारिणी । आमगित्वा
नलं योगी, नित्यंप्रति मुहुर्मुहुः ॥ नौलिक्रियेयं सम्प्रोक्ता, योगाभ्यासविशारदैः
॥ २२६ ॥ गुदास्थानगतं तद्वन्मलं सम्मार्जयेद्बहिः । वस्तीक्रियेति विज्ञेया, योग-
सिद्धिकरी मता ॥ २२७ ॥ कपालभातिर्विज्ञेया, गजकर्णा तथैव च । हठयोगे
क्रियाश्चैता, योगविद्धिर्निर्दिशिता ॥ २२८ ॥ खेचर्येका महामुद्रा, सर्वमुद्योतमा
वीरः २३

मता । तथा बन्धत्रयं प्रोक्तं, योगसौधनकर्मणि ॥ २३९ ॥ खेचरीति महासुदो
महाबन्धकरी तथा । वज्रमुद्रेति तिस्रश्च, मुदीः प्रोक्ताः सुसाधकैः ॥ २३० ॥
ताश्च मुद्रा महायोगी, गुरुदेवप्रसादतः । ज्ञातुं शक्नोति योगात्तो, नान्यथा सिद्ध्यति
स्फुटम् ॥ २३१ ॥ प्राणायामविचारोऽपि, वर्ण्यतेऽनुभवान्मुदा । वस्तूनीमार्ति
योगेऽस्मिन्, ज्ञातव्यानि विशेषतः ॥ २३२ ॥ अतो महात्मनामन्ते, स्थित्व
शिक्षादिका क्रियाः । ससारे योगतो नान्य, पन्था मोक्षाय विद्यते ॥ २३३ ॥
यो योगं कुरुते नित्यं, स याति परमास्पदम् । निर्भयं कर्मबन्धाच्च
मुच्यते नात्र संशयः ॥ २३४ ॥ इत्युपदेशानुसारेण, ज्ञातव्यं मोक्षकाक्षिभिः
अत्रानेके जनाः काले, बहूपायकरा भवे ॥ २३५ ॥ दृश्यन्ते च तथाऽन्तेऽपि
कथं तेषां सुखोदयः । सुपुण्यरूपं तैस्तं, वीजं पूर्वं ततश्च ह ॥ २३६ ॥ सुखा
त्मकं फलं शब्दद्वन्द्वजन्ते तेन ज्ञायताम् । परन्त्वद्य च जीवेभ्यो, दत्त्वा दुःखं निर-
न्तरम् ॥ २३७ ॥ वपन्ति दुःखवीजं ते, भविष्यन्ति सुखेतरा । फलं दुःख-
मयं तेषामन्ते स्यान्नात्र संशयः ॥ २३८ ॥ इत्थं यश्च सुखी भूत्वा, पापिष्ठोऽपि
भवे भवात् । पापानुबन्धिपुण्यात्मा, ज्ञायतां जगतीतले ॥ २३९ ॥ तदत्र वर्तते
हेतुः, पूर्वपुण्यप्रसङ्गतः । जायन्ते सुखिनः पश्चाद्दुःखिनोऽपि भवन्त्यदः ॥ २४० ॥
वर्तमाने पापयोगात्पापिनोऽपि ततः परम् । दृश्यन्ते सुखिनोऽप्येवं, ज्ञातव्यं तत्त्व-
निश्चयैः ॥ २४१ ॥ धर्मात्मानो जनाः केचित्सन्ति लोके सुखार्थिनः । कियन्तो
दुःखभोक्ताः, पापपुञ्जप्रभावतः ॥ २४२ ॥ कियन्तश्च सुखाकाराः, पुण्योदयप्रभा-
वतः । एवं दुःखसमाप्तौ च, सुखोदकः प्रजायते ॥ सुखभोगसमाप्तौ तु, दुःखो-
दकः प्रपद्यते ॥ २४३ ॥ अतस्ते सुखिनश्चाग्रे, भविष्यन्ति नरास्ततः । ईदृशान्म-
नुजान् शास्त्रे, पुण्यानुबन्धिपापिनः ॥ २४४ ॥ कथयन्ति जगत्सिन्धुपूर्वपापप्रभा-
वतः । भुञ्जन्ति तेऽद्य पापौघं, वर्तमाने तथा पुनः ॥ २४५ ॥ पुण्योदयवशात्
च, भविष्ये सुखभोगिनः । ज्ञातव्यं दुःखभोक्तृणां, तथा सुखभुजां भुवि ॥ २४६ ॥
ततः किं कथयन्त्वद्य, वर्तमाने च पापिनः । भविष्येऽपि तथा सन्ति, नियमोऽ-
प्यस्ति किमीदृशः । नियमोऽप्येतादृशश्चापि, जनाश्च बहवो भुवि । पूर्वपापबला-
दत्र, दुःखिता जीवदुःखदाः ॥ २४७ ॥ तेऽप्यग्रजन्मन्यन्ते च, दुःखिनो मनुजाः
पुनः । तथेदृशजनानान्तु, का सङ्गेति वदन्तु नः ॥ २४८ ॥ पापानुबन्धि-
पापिनो, ज्ञातव्यं शास्त्रमोक्षतः । पूर्वजन्मार्जितानां च, दुःखानां भोगिनोऽ-
धुना ॥ २४९ ॥ इदानीं कुरुते पापं, तद्भोक्ताऽग्रे भविष्यति । किंवैतादृशो
नियमः, शास्त्रेऽप्यस्ति प्रमाणतः ॥ वर्तमाने सुखं भुङ्के, भविष्येऽपि पुनः सुखम्

॥ २५० ॥ योगोऽनघो महत्तत्त्वप्रापकोऽस्त्यमरद्वमः । तस्य सेवनमात्रेण, याति योगी परम्पदम् ॥ २५१ ॥ भवितुं शक्यते चेत्यं, भूतकाले च ये नराः । प्राणिना सुखदातारो, बन्धयित्वाऽतिपुण्यकम् ॥ २५२ ॥ तेनात्र सुखसम्पन्नाः, पुण्यमेवाश्रयन्ति ते । भविष्येऽपि पुनस्तद्वत्पुण्यस्यैवानुबन्धनम् ॥ २५३ ॥ एतां दृशजनस्यात्र, शास्त्रे पुण्यानुबन्धकृत् । पुण्यवान्कथ्यते लोके, पूर्वपुण्यप्रभावतः ॥ २५४ ॥ सुखी भूत्वा स चेदानीं, वर्तमाने करोति चेत् । पुण्यं भविष्यकालेऽपि, पश्चादपि सुखी भवेत् ॥ २५५ ॥ कर्मणा चतुष्टयं चेत्यमनुबन्धं भवत्यदः । विज्ञेयश्चानुबन्धार्थो, बन्धनं शास्त्रसम्मतम् ॥ २५६ ॥ भुङ्क्ते च तत्फलमग्रे, शुभाशुभानुबन्धनैः । अस्त्येवं च सुखीदानीमशुभेन च दुःखमाक् ॥ २५७ ॥ पापानुबन्धिपापश्च, पापानुबन्धिपुण्यकृत् । पुण्यानुबन्धिपापश्च, पुण्यानुबन्धिपुण्यवान् ॥ २५८ ॥ चतुर्विधं सुविज्ञेयमनुबन्धस्य साधकैः । समयेऽत्र सुखं पश्चादग्रेऽपि सुखप्रापणम् ॥ २५९ ॥ इत्थं कर्मफलं दुःखमथवा सुखसंभवः । परन्त्वव्याधिमोक्षस्य, सुखस्यापि कदाचन ॥ २६० ॥ समाप्तिर्न भवेच्चैवमध्यात्मिकसुखाप्तये । काथिके सुखमोगश्च, हेयं सर्वत्र सर्वदा ॥ २६१ ॥ अर्थाच्चपुण्यपापानां, क्षयं नीत्वाऽऽत्मरूपके । स्थातव्यो मनसाऽग्रे च, कीदृशोऽप्यनुबन्धनम् [न वन्धनीयो हेयश्च, नयविद्धिरिहोच्यते] ॥ २६२ ॥ यत्तालुमूलात्स्रवतेऽमृतं हि, योगी जनस्तत्पिबति प्रच्यानात् । तेनैव तृप्तिश्च तथा विमुक्तिः, सञ्जायते योगिजनस्य नित्यम् ॥ २६३ ॥ वन्धव्योऽस्त्यनुबन्धश्चेत्पुण्यस्यैवानुबन्धनम् । पापानुबन्धं नो कुर्याद्धेय एवास्ति सर्वदा ॥ २६४ ॥ कुतः पुण्यानुबन्धस्य, बलादेवं फलं भवेत् । यतः स्यात्कर्मनिर्जरा, न पुनः कर्मसम्भवः ॥ २६५ ॥ स्वतन्त्रतायाश्चैतद्धि, द्वितीयं द्वारमिष्यते । ज्ञात्वैवं च विवेकेन, साध्यो योगश्च साधकैः ॥ २६६ ॥ योगान्नास्त्यपरः कश्चिन्मुक्तिसिद्धिकरोऽधुना । तस्माद्योगमुपाश्रित्य, याति योगी परम्पदम् ॥ २६७ ॥ योगः कल्पतरुर्विपत्तितरणिरज्ञाननाशोद्यतो, येन स्याच्च जराऽपमृत्युहरणं योगार्थिनां दुःखहा । वृत्तिः स्यादचलाऽऽत्मनि प्रवितते यस्मात्परा निर्मला, योगे निर्मलचेतसां हृदि मुहुर्मुक्तिश्च वा भ्राजते ॥ २६८ ॥ योगो हि निर्मलादर्शो, यत्रात्मा च प्रदृश्यते । लोकस्त्रान्तर्गतं चस्तु, निशामय गुरोर्मुखात् ॥ २६९ ॥

इति वीरयोगतर्ङ्गः समाप्तः ॥

भावार्थः—प्रत्येक प्राणी सुखकी इच्छा प्रकट करता है, इतना ही नहीं बल्कि सुखकी प्राप्ति के लिये अनेक उपाय करता है। उन उपायों से जब वह सफलीभूत होता है और अनन्त सुखको पाता है तब वह सर्वथा कृतकृत्य हुआ समझा जाता है। सुखको पाने के लिये अनेक साधनों में धर्म सर्वतो मुख्य साधन है। वर्तमान समय में अनेक मत, पंथ, वाड्वावंदी-सम्प्रदाय, संघाड़ा, गच्छ, टोला, पार्टीवाजी आदि जो धर्म के नाम पर चलकर धर्म शहीद बनने जा रही हैं, वे सब सुख के साधन से विमुख बनकर अपने शिष्यों को सुखका साधन प्राप्त कराने में असमर्थ से ही हैं। मात्र अपनी सम्प्रदाय और टोले को निभाने के लिये अमुक अमुक क्रियाएँ रच डाली हैं। उन्हीं को परम्परा के अनुसार अपने शिष्यों को भी बताते रहते हैं, और वे शिष्य भी उस परम्परा के अरघट चक्र के अनुसार उन क्रियाओं को उनके इशारे पर नाच-नाचकर करते रहते हैं। ऐसी स्थिति में जो क्वचित् क्वचित् सुखकी इच्छा वाले प्राणी हैं उनको सन्तोष नहीं होता। सन्तोष न होने से ऐसे भद्रपरिणाम वाले जीवों को सुख के साधन के लिये खून पसीना एक करना पड़ता है। बहुत कुछ धूल खाक उड़ाने पर भी सुख के सच्चे साधन समय पर मिलते हैं और नहीं भी मिलते। इस प्रकार उनकी दयनीय स्थिति पर स्पष्ट समझा जा सकता है कि स्थायी सुख के वास्तविक और सच्चे साधनों के प्रचार करने की जगत् के लिये पूरी आवश्यकता है।

सुख के साधनों में योग सबसे भारी और अद्वितीय चमत्कारिक तथा सर्वमान्य साधन है। यदि इन साधनों का गुरुगम द्वारा उपयोग किया जाय तो अवश्यमेव अल्प समय में सनातन अखंड सुख की प्राप्ति हो सकती है। योग एक ऐसी वस्तु है कि वह अपने आप नहीं सीखा जा सकता, अतः किसी महात्मा, योगनिष्ठ, आत्मवित् पुरुष के द्वारा उसे सीखना चाहिये। आजकल योगी पुरुष इस भारत में सब जगह नहीं मिलते अतः सतत प्रयास द्वारा योगियों की शोध करनी पड़ेगी, परन्तु नकली योगियों से तो सावधान ही नहीं बल्कि दूर रहना चाहिये और किसी सच्चे योगी को खोजकर साध्य की साधना करनी चाहिये। एवं इतना स्मरण रहे कि योग की साधना के बिना सत्य सुख को कोई भी नहीं प्राप्त कर सकता, परन्तु वह सत्य सुख अपने पास और अपनी आत्मा में ही है, और योग-अन्तर्दृष्टि के अभ्यास द्वारा उसे बता

सकता है। जिस मनुष्यको सनातन सुख अभीष्ट हो उसे योगकी साधनामें लगाना चाहिये। योग और योगीकी महत्ता वही ही ऊंची है। श्री गीता भगवतीमें श्रीकृष्णचन्द्रने कहा है कि—

तपस्विभ्योऽधिको योगी, ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी, तस्माद्योगी भवार्जुन ॥

(अध्याय ६, श्लोक ४७)

भावार्थ—तपसासादिक अनेक प्रकारके लम्बे-लम्बे तप करनेवालोंसे योगी बड़ा है। नय, निक्षेप, देवादिकी आयुष्यके भंग (भांगे) तथा जीवादिकी सख्याकी गणना करनेवाले वाचाल ज्ञानियोंसे भी योगी बड़ा है, आवश्यकदि कार्य करनेवालेसे भी योगी बहुत बड़ा है। अतः हे अर्जुन ! तू योगी बन ।

योगयुक्तो विशुद्धात्मा, विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा, कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥

(गीता अध्याय ७, श्लोक ५)

भावार्थ—आत्म-विजेता, इन्द्रियजित् और सब भूतोंपर समभाव रखनेवाला योगी पुरुष कर्म करनेपर भी निष्कर्म समझा जाता है। अर्थात् कर्म लेपसे लिप्त नहीं होता ।

इसी प्रकार जैन-दर्शनमें भी कहा है कि—

“अग्गं च मूलं विलं च विगिं च धीरे ।

पलिच्छिन्दियाणं णिकम्मदंसी ॥”

(आचारांग)

अप्रकर्म और मूलकर्मके भेदको समझ कर विवेक द्वारा कर्म करो। इस प्रकार कर्म करनेपर वह साधक निष्कर्मा कहलाता है ।

अकम्मस्स ववहारो ण विज्झइ । कम्मुणा उवाहि जायइ ॥

(आचारांग ३-१-३)

भावार्थ—निष्कर्मके जीवनमें उपाधि या उत्पात नहीं होता । इसी प्रकार लौकिक टीपटाप और दिखाव बनाव भी नहीं होता । इसका शरीर मात्र योग क्षेत्रका वाहन होता है, इत्यादि ।

यह योग अनादि, कालसे चला आ रहा है, और इसके आदि प्रवर्तक आदिनाथ अर्थात् आदि तीर्थंकर श्रीऋषभदेवजी जिनराज हो गये हैं। उन्होंने मनो निग्रहका आदेश सर्व प्रथम देकर यह फर्माया है कि अधिकतर बहुतसे जीवोंका जगतके सन्मुख दृष्टि द्वारा क्षोभ प्राप्त मन अशुब्ध होकर आत्माके सम्मुख प्रवर्तित होता है, और वह फिर अनन्त सुखका साक्षात्कार पाकर उसका अनुभव करता है अतः मनका निरोध करना ही योग है। भगवान् पतंजलिने भी योगका यही लक्षण बताया है।

“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः।” ‘चित्तवृत्तिका निरोध करना योग है।’

इस अत्युत्तम योगके पात्र स्त्री पुरुष या चारों वर्णके लोक हैं। योग साधनामें जाति भेदकी कोई आवश्यकता नहीं है। चाण्डाल जाति भी योगी महात्मा हो सकता है। २५०० वर्ष पूर्व हरिकेशी मुनि जातिके चाण्डाल थे तथापि योगके द्वारा महात्मा पदको पा गये। यथा—

सोवागकुलसंभूओ, गुणुत्तरधरो मुणि। (उत्तराध्ययन)

भावार्थ—चाण्डाल कुलमें जन्म लेनेपर भी हरिकेशी मुनि उच्च गुणके धारणकरनेवाले मुनि थे, पुनश्च।

सक्खं खु दीसइ तवोविसेसो, न दीसई जाई विसेसु कोई।

सोवागपुत्तं हरिपससाहं, जस्सेरिसा इड्ढि महाणुभागा ॥

(३७, उत्तराध्ययन १२)

“योगका महात्म्य आखों आगे प्रत्यक्षमें देख पड़ रहा है जिसमें जातिकी कोई आवश्यकता विशेष नहीं है। हरिकेशयोगी चाण्डाल जाति है। परन्तु इसके योग ऋद्धिके सामने सबकी आंखें चौंधिया गई हैं।”

परन्तु तामस वृत्तिवालोंसे योग साधना नहीं हो सकती। अतः योग विद्याके जिज्ञासुओंको घी, दूध, तेल, प्राशुक भोजन आदि सात्विक आहारका उपयोग करना चाहिये। यथा—

आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः,

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विक प्रियाः।

(गीता श्लोक १७, अध्याय ८)

रसयुक्त, चिकना, स्थिर, हृद्य आहार सात्विक जनोंको प्रिय है, क्योंकि इनसे आयुष्य, बुद्धि, बल, आरोग्य, सुख और प्रीतिकी वृद्धि होती है।”

परन्तु अधिक मिरचें, अति तेल, अति खटाई आदि तामसी पदार्थोंका उपयोग कभी भी न करना चाहिये । इसके उपरान्त आवश्यकतासे अधिक न मीलकर अधिकांश मौन रहना चाहिये । निकम्मा वाग्व्यय करनेसे योगमें बेकार आ जाता है । योग साधना करनेवाले महात्मा पुरुषके पाससे योगकी मालिका सीखकर उसकी साधना करनेके लिये एकान्त तथा पवित्र विजन प्रदेशमें जाना चाहिये । पहाड, पर्वत आदि एकान्तप्रदेशके अतिरिक्त अन्य किसी स्थानमें जैसी चाहिये वैसी अच्छी रीतिसे योगकी साधना नहीं कर सकता । इसीलिये प्राचीन कालके पुरुष अनेक पहाडोंमें जहा नाना सात्विक वनस्पति होनेसे तथा वहा अनेक महात्माओंके शुद्ध रज कण होनेकी स्मृति रहनेसे, वातावरण भी एकान्त और पवित्र रहनेसे उस स्थलपर एकदम शान्त और अचपल मन हो जाता है । अतः वह स्थान उनका मनपसंद है । बड़े राजमहल या धर्म स्थानमें जिस आनन्दका स्वप्नमें भी अनुभव न हुआ हो उस आनन्दका अनुभव कुछ और शिमले तथा हंस तीर्थके वर्फानी पहाडोंमें जानेसे होता है । अतः योगीको किसी ऐसे ही प्रकारका स्थान पसन्द करना चाहिये । यदि कारणवश इन स्थानोंपर न जा सके तो जहा तक अपनी ही वस्तीमें रहता हो उसके आसपास किसी रमणीक वनस्पतिवाले उपवनको चुनना चाहिये, और वहीं योगाभ्यास करना चाहिये । धूलपर बैठकर योगकी साधना नहीं की जा सकती बल्कि बैठनेके लिये आसनकी भी आवश्यकता है ।

योगियोंके लिये दर्भासन अत्युत्तम है, और दर्भासनपर कम्बलासन विछाना चाहिये । दर्भासन तथा कम्बलासनमें साधकके शरीरकी विद्युत्-शक्तिको टिकाये रखनेकी शक्ति बड़ी ही उत्तम है । इसीलिये सूतके कपडेपर योगी अपने योगाभ्यासकी साधना न करे ।

भगवती आदि सूत्रोंमें भी कई स्थानोंपर दर्भासनका पाठ ही दिया गया है । यथा—

“द्वभसंथारगं संथरइत्ता ।”

इसीकी पुष्टिके लिये उत्तराध्ययनमें केशी मुनि और गौतम गणधर जहां मिलते हैं वहा वे आगन्तुक मुनिका स्वागत “कुश तणाणिय” दर्भाके आसनसे करते हैं । इससे स्पष्ट सिद्ध है कि—जैन जातिमें भी आदानप्रदानके प्रसङ्गमें पहले सर्वत्र दर्भासनका ही रिवाज था ।

दर्भासनके अभावमें कंवलसन विद्याना चाहिये । दर्भासनके ऊपर कंवलसन विद्याकर उसपर पद्मासनसे मन पसद आसन लगा कर तथा स्थिर होकर पूर्व या उत्तरमें मुख करके बैठना चाहिये । सूत्रोंमें पद्मासन लगाकर पूर्वमें मुख करना बताया है ।

“पुरत्थाभिमुहे’ सपलियंकनिसण्णे”

पर्यंकामन या पद्मासनसे बैठकर पूर्वमें मुख रखे । पद्मासन लगाकर बायें हाथकी हथेलीपर दाहिना हाथ सीधा रखकर, कमर, गर्दन, मस्तकको एक पंक्तिमें रखकर बैठना चाहिये, और दाढ़ीको हंसलीसे चार तसुके अन्तरपर रहने दे । इस आसनसे सवेरे, सांझ या मध्याह्नमें तथा रात्रिके पहले और पिछले पहरमें सतत अभ्यास करना चाहिये । एक पहर यदि आरामसे स्थिर होकर बैठ सके तब समझो कि आसनपर विजय प्राप्त कर ली गई है । आसनपर विजय पानेके बाद प्राण और शरीर तथा दृष्टिपर विजय पाना चाहिये । परन्तु आसनपर विजय पाये बिना योग सिद्ध नहीं हो सकता । इसके बिना आत्म साक्षात्कार अर्थात् सम्यक्त्वकी प्राप्ति नहीं हो सकती । अतः सतत प्रयास द्वारा गुरुगमसे पाई हुई युक्तिके अनुसार आसनपर जय पानेना चाहिये । आसनके जयमें यम और नियमपर जीत प्राप्त करनी चाहिये ।

आसनको जीतनेके पश्चात् साधकजन अनेक प्रकारकी क्रियाएँ सीख सकता है । परन्तु आसनको जीतकर दृष्टिको जीतनेकी पूर्ण आवश्यकता है । दृष्टि जयका पहला लक्षण आखका न मीचना है । उससे मेघोन्मेष दृष्टि होती जाती है । योग परिभाषामें इसे त्राटक कहा जाता है । सूत्रोंमें भी मेघोन्मेष रहित होनेके कई जगह प्रमाण मिलते हैं ।

दृष्टिको जीतनेकेलिये या त्राटकमुद्राको सिद्धकरनेकेलिये सवेरे और सांझमें साधकको यथेष्ट आसनपर बैठकर अपनेसे सवा हाथके अन्तर पर किसी रुईकी गोलीको बनाकर रख देना चाहिये और उस चने जितनी गोलीपर दृष्टि जमाये रहो । अमुक समयके अनन्तर आखमें पानी आयगा । आरंभमें आसू आनेपर त्राटक रोक देना चाहिये । चार या आठ दिन तक आसूओंको पोंछते रहना चाहिये, और त्राटक आरंभ रखना चाहिये । प्रयास ऐसा करना चाहिये जिससे पलक वन्द न हो सकें, और इस प्रयासमें शान्तिपूर्वक प्रति दिन वृद्धि रखना चाहिये । जब एक घड़ीसे अधिक पलकको जीत लोगे तब

कई नवीन बातोंके अचरज साधकपुरुष स्वयं देखने लगेगा, और ज्यों ज्यों इससे भी अगाही बढ़ेगा त्यों त्यों उस साधकको अलौकिक आनन्दकी अंश अंशमें प्राप्ति होगी। ज्यों ज्यों दृष्टिको जीतता जायगा त्यों त्यों उसका मन शांत होता जायगा और दृष्टिके जयमें मनका भी जय होता है। अधिकतर आखकी भवोंपर दृष्टि रखना इसीलिये सूत्रोंमें भी बताया है।

“एग पोगलनिविठुदिठ्ठि।” ‘एक पुद्गलपर दृष्टिकी स्थापना करे।’

इस प्रकार ध्यानकी प्रक्रियाएँ महात्मा पुरुषोंके पास सीखनी चाहिये। जब एक घंटा तक दृष्टिविजयका अभ्यास हो जाय तदनन्तर साधकको चाहिये कि दिनके पहले भागमें किसी सुन्दर पहाडके शिखरपर या वृक्षकी चोटीपर दृष्टि जमाना चाहिये। रात्रिमें चान्द या शुक्र तथा मंगल तारेपर नजरको जमाना चाहिये। यह प्रयास ज्यों ज्यों बढ़ेगा त्यों त्यों प्रकृतिके प्रत्येक पदार्थकी ओर पवित्र प्रेम उत्पन्न होगा, और सृष्टिके प्रत्येक अंशमें वीतरागताका प्रकटीकरण होगा। परन्तु यह प्रयास भी एक घंटा तक रखना चाहिये इसके अनन्तर सृष्टिके चाहे जिस भागपर दृष्टि डालोगे तब एकदम वह वहीं स्थिर हो जायगी, और शरीरके कोथलेमेंसे दुःख निकल कर भागेगा, इस कक्षापर पहुंचनेपर साधकको तुरन्त प्रभु नामका भावना नामक जाप परम प्रेम पूर्वक शुरू कर देना चाहिये। जापमें इच्छानुसार शब्दोच्चार या ‘नमो अरिहंताणं’ जपना चाहिये। परन्तु कुछ समयके पश्चात् नमो पद आपसे आप उड़ जायगा, और आत्मा अर्हन् प्रभुमें एकाकार हो जायगा। प्रति समय यथावसर पाकर हिलते, चलते, उठते, बैठते, सोते, जागते वह ध्यान दिमागसे न निकल सकेगा। साझ, सवेरे, मध्यान्ह और रात्रिमें योगकी क्रियाका आरम्भ रखकर जाप जपते रहना आवश्यक है। एक ओरसे योग क्रिया द्वारा सद्भावनाकी दृढता और दूसरी ओरसे जाप, इन दो साधनोंके मिलनेसे मन एकदम शान्त हो जायगा। क्योंकि—**“मणो साहसिओ भीमो, दुठ्ठस्सो।”** मनरूपी घोडा साहसिक और भयंकर दुष्ट है। **“इन्द्रिय चचल तुरंगो”** इन्द्रियोंके घोडे अधिक बलवान् होते हैं, परन्तु इस-प्रयाससे उनकी मस्ती निकल जाती है, और वे शान्तिमय हो जाते हैं। इस प्रकारके संयोगोंमें साधककी विवेक दृष्टिमें अत्यन्त सूक्ष्मदृष्टि हो जायगी तथा साथ-साथ आनन्दकी वृद्धि भी। यह साधना सन्तोष जनक होनेपर साधकको अपने योगकी

दिशा बदल देनी चाहिये । अर्थात् जो त्राटक वहिर्दृष्टिका किया जाता था उसके स्थानपर अन्तर्दृष्टिका त्राटक करना चाहिये । प्रथम श्वासोच्छ्वासमें दृष्टि रखनी चाहिये । और जो श्वास बाहर आता है, तब 'सो' और अन्दर जाते, समय 'हं' का कुदरती ही उच्चार होता है । तब दोनों मिलकर "सोऽहं" अजपाज्ञाप विना ही जपे होता रहता है उसपर ध्यान देना चाहिये । अर्थात् श्वास जहासे उठता है और जहां जाकर समा जाता है वहां तक उसके अन्दर वृत्ति रखनी चाहिये । इस प्रयाससे एकदम शान्ति होने लगेगी, और अन्तरके आनन्दमें उत्तरोत्तर वृद्धि होगी । दिनरातमें सामान्य रीतिसे २१६०० श्वासोच्छ्वास चलते हैं । उनमेंसे उपयोग विनाका एक श्वास भी न जाने देना चाहिये । "सोऽहं" के जापका सतत प्रयास होनेके पश्चात् सहज-वृत्ति श्वासमें रहने लगती है । आत्मामें इस प्रकार श्वासका ध्यान सिद्ध होनेपर साधकको हृदयके मध्य भागकी वृत्ति स्थिर करनेका प्रयास करना चाहिये । जब हृदयकी वृत्ति स्थिर होगी तब हृदयमेंसे अलौकिकशान्तिका स्रोत प्रकट हो जायगा । जिस शान्तिका साधकको अब तक इससे पहले किसीके पास अनुभव नहीं हुआ था । जब हृदयका ध्यान सिद्ध होता है तब नामीके एक देशमें वृत्तिको स्थापन करे । वहांकी सिद्धि होनेपर उसे पुनः हृदयमें ले आना चाहिये, और वहासे कंठके मध्यमें ला छोडे । नाभि, हृदय और कंठमें शान्तिका अनुभव होनेपर मनोवृत्तिको त्रिकुटी भवनमें स्थापन करे । त्रिकुटी ध्यानका प्रयास होनेपर और वहाकी स्थिरवृत्ति होनेपर मसूरकी दाल जितने एक बिन्दुका साक्षात्कार होता है, और वह बिन्दु अतिगंय चमकदार होता है । बिन्दुके दर्शन होनेपर साधकको अपार आनन्द मिलता है । उस नादबिन्दुके दर्शन होनेपर सिद्धियां भी साधककी सेवामें उपस्थित हो जाती हैं । कपालमें अखिल विश्वकी ज्ञांकी हो जाती है । इसका कारण यह है कि उस स्थलपर त्रिकुटीमें गोल बिन्दुके दर्शन ही हैं, और वह चांदकी निशानी द्वारा बिन्दु दर्शनके रूपमें समझाया गया है । बिन्दु दर्शन होनेपर साधकको अलौकिक ज्ञानकी प्राप्ति होती है, और जन्म जरा मृत्युके विनाशकी तैयारी हो जाती है । बिन्दु दर्शन ही शंकरका (आत्मानंदका) तीसरा नेत्र है । प्रत्येक आत्मा शंकर ही है, और उसके समानतया दो नेत्र तो हैं ही, और तीसरा बिन्दु दर्शन रूप ज्ञानलोचन प्रयास द्वारा उघड़ता है, बिन्दु दर्शनके पश्चात् योगीको

मृत्युका भय नहीं हो सकता, और साधकके संशय शल्योंका नाश हो जाता है। इसीको समझनेके लिये कहा जाता है कि शंकरका तीसरा नेत्र उघड़ आता है। तब संशय शल्यरूप विश्वका प्रलय हो जाता है।

त्रिकुटीमें बिन्दु दर्शन होनेपर साधक ज्यों-ज्यों विशेष प्रयास करता है त्यों-त्यों वह बिन्दु विशेष प्रकाशित होने लगता है, और अन्तमें साधक उस बिन्दुमें इतना विलीन हो जाता है कि उस शान्तिमें उसे नादका अनुभव होने लगता है। तब बिन्दुकी अपेक्षा नादमें विशेष आनन्द आनेसे बिन्दु गौण होने लगजाता है, और नाद विशेषातिविशेष श्रवणगोचर होता है। नाद भी अनेक तरहका सुनाई पड़ने लगता है, और वह चक्की, सितार, सरंगी और नौबतखानेसे भी अधिक और उत्कृष्ट होता है। मेघकी गर्जनासे भी अधिक गर्जना सुनाई देने लगती है। अन्तमें दिव्य नादका अनुभव होनेपर साधक उस नादमें अत्यधिक लीन हो जाता है। इस ध्वनिका अनुभव इतना अधिक बढ़ जाता है कि साधककी हिलने, चलने, उठने, बैठने आदिकी क्रियाओंमें भी नादका अनुसन्धान रहा करता है। **नादके अनुभवसे ही जगत्में संगीतका प्रचार योगी लोकोंने किया है।** जिस प्रकार नाद साधकको प्रिय है उसी भाँति जगत्कोभी संगीत प्रिय है। अतः संगीत (गुणगान) द्वारा मनको एकाग्र बनाकर साधकजन आगे बढ़ सकते हैं। वास्तवमें संगीत बाह्य नाद हो गया है, और इस बाह्य नाद द्वारा अभ्यन्तर नादको मिलाकर पाया जा सकता है। साधक जब नादमें और भी आगे बढ़ता है, तब उसको नादका अनुभव जहा होता है वह भ्रमर गुफाके ऊपर शंकुके आकारकी एक पोली प्रतीत होगी, और उस पोलके शिखरपर एक महान् प्रकाशवाले पदार्थका अनुभव होगा। यह प्रकाशमान पदार्थ गोलाकार और उलटे छत्रके आकारकी तरहका जान पड़ेगा। यह छत्राकार सहस्र दल कमल सिद्धशिला रूप अजरामर चक्र शिरके अग्रभागमें—लोकके अग्रभागपर है। इस अजरामर चक्रमें वृत्तिके विलीन होनेपर साधकको अखण्ड अलौकिक-मय आनन्दका अनुभव वर्धमान रूप होता है। वह आनन्द बढ़ता भी इतना अधिक है कि साधक योगी उसमें एकदम लीन हो जाता है, और अलौकिक आनन्दका अनुभव अपने उस समस्त शरीरमें प्राप्त करता है अर्थात् स्वयं जो आनन्दरूप है उस अलौकिक आनन्द स्वरूपको स्वयं सर्वाङ्ग अनुभव करने

लंगता है। इस अवस्थामें वह साधक रूपसे मिटकर सिद्ध, योगी, विदेही, महात्मा जीवन्मुक्त कहलाता है। उस योगीकी दृष्टि देहसे अन्य स्थलपर जहां जाती है वहां वहा वह अलौकिक दिव्य आनन्दका अनुभव करता है। जलस्थान, स्थलस्थान, राजस्थान, धनिकस्थान, पशुस्थान, आकाश स्थान आदि जिन जिन स्थानोंपर उस महात्माकी दृष्टि होती है वहा वहा यह आनन्दका ही अनुभव करता है। सब जगह अमेद रूपसे अलौकिक अनुभव करनेसे द्वैत भावकी भ्रांति न रहनेसे वह वीतराग कहलाता है। ऐसा योगी पुरुष ही कृतकृत्य और सिद्ध है। ऐसे योगीके दर्शन भी जगत्को पावन करते हैं।

जिस प्रकार अभ्यन्तरवृत्ति द्वारा हम योगके सम्बन्धमें समझ सके हैं। उसी दृष्टिसे बाहरके भागमें नाभिके ऊपर स्थापन करनेमें आता है, और जब उस प्रयासमें नाभि और चक्षुके बीचमें एक चमकनेवाली तेजस्वी लकीर अखंड-रूपसे देखने लगे तब नाभिसे दृष्टि हटाकर छातीके मध्य भागमें स्थापन करनी चाहिये, और वहां भी जब इसी भांति तेजस्वी लकीर भासने लगे तब नासिकाके अग्रमें स्थापन करे। नासाग्रसे त्रिकुटीमें, वहासे भ्रमर गुफामें होते हुए अजरामर चक्ररूप सिद्धशिलामें और वहासे स्वात्म-अनुभवमें पहुँचा जाता है।

इस अनुभव मार्गमें भक्ति है, वह एक महान् साधन है, भक्तिसे प्रेम प्रकट होता है, और प्रेमके द्वारा भी आत्माका साक्षात्कार हो सकता है। किसी शास्त्रके श्लोकपर विचार करते-करते गंभीर तहमें उतर जाता है, और उसके द्वारा भी आगे बढ़ सकता है।

एक ऐसी भी रीति है कि जिसमें पद्मासनसे बैठकर जो विचार आँवें उनको तटस्थ बैठकर देखा करे, परन्तु विचारोंको अटकने न दे। अभ्यासके प्रबल प्रयत्नसे विचारधारा स्वयं ठंडी पड़ने लग जाती हैं, और अन्तमें एकदम शान्त हो जाती है। विचारोंके शान्त होनेपर साधकको अलौकिक आनन्द होने लगता है। तब अखिल विश्वपर विशाल और उत्कृष्ट प्रेमकी दृष्टि हो जाती है। समान भाव तो सबमें रखने लगता है। अपने आपमें ईश्वर भावका उदय होने लगता है। ज्यों-ज्यों यह प्रयास बढ़ता है, त्यों-त्यों अन्तरमें आनन्दकी विशेष जागृति हो जायगी। इतना ही नहीं, बल्कि बाहर भी सब जगह आनन्दका ही अनुभव होने लगेगा। और अन्तमें वह पूर्ण आनन्दमय

वन जायगा। सब जगह ईश्वरभावको स्थापन करता हुआ अति प्रेममय बनकर, प्रेमकी दृष्टिसे विश्वका दिन रात अवलोकन करनेसे सहजानन्द प्रगट होता है, और वह वीतराग हो जाता है।

पहले कहे गये प्रमाणानुसार साधकोंके लिये थोड़ी सी प्रक्रियाएँ संक्षेपमें बताई गई हैं। इन्हें विचारकर तथा उसी प्रकार मनन करनेसे अवश्य अलभ्य लाभ होगा। तथा अपरिमित सामर्थ्य पा सकेगा। योगका विषय अत्यन्त विशाल और गहन है, और इसे गुरुगमकी साक्षी विना सीख भी नहीं सकता। हठयोग, मंत्रयोग, लययोग और राजयोग इस भाति योग चार प्रकारोंमें विभक्त है। यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि ये योगके आठ अंग हैं, और इनमें प्रत्येकको उत्तरोत्तर एकको एककी अपेक्षा है। प्राणायाम कई प्रकारोंसे हो सकता है, परन्तु उनमें पूरक, कुंभक और रेचक मुख्य हैं, भस्त्रिका आदि प्राणायाम भी उपयोगी हैं। प्राणायामको सहायता देनेके लिये नेति अर्थात् नाकमेंसे डोरा पिरोकर मुखद्वारासे निकालना; तथा धोती अर्थात् कपड़ेको पेटमें उतारकर मलका निकालना; नौली अर्थात् नलोंको घुमाकर फिराना, वस्त्रि यानी गुदासे मल साफ करना, तथा कपाल-भाति गजकरणी आदि हठयोगकी अनेक क्रियाएँ होती हैं। इसी प्रकार खेचरी-मुद्रा, महाबन्धमुद्रा, वज्रमुद्रा इत्यादि मुद्राएँ गुरुगमके विना न कर सकनेके कारण प्राणायाम आदि की बातें फिर बताई जायँगी, क्योंकि वे वस्तुएँ भी विशेष ज्ञेयरूप हैं। अतः उनको महात्मा पुरुषोंकी संगतिमें रहकर सीखना चाहिये। योगसे बढकर संसारमें कोई अन्य विद्या उत्तम नहीं है। जो पुरुष योगकी साधना करेंगे अन्तमें वे परमपदको पायेंगे, और कर्मोंसे मुक्त होंगे। अतः उनको कर्मबन्धके चार प्रकार समझना चाहिये जिनके ये प्रमेद हैं।

कर्मबन्धके ४ प्रकार और दुःख सुख

इस समय अनेक मनुष्य नाना पाप करते देखे जाते हैं तथापि वे सुखी क्यों हैं ?

उन्होंने पुण्यरूपी बीज बोये थे, इसीलिये आज वे उनके सुखरूप फलोंको खा रहे हैं, परन्तु इस समय अन्य जीवोंको दुःख देकर पापके बीज बोते हैं, इससे भविष्यमें इसके अनन्तर उनके फल उन्हें दुःखरूप होंगे। इस प्रकार जो मनुष्य सुखी होकर भी पापिष्ठ होता है वह मनुष्य

“पापानुबंधी पुण्यवान्” समझा जाता है। इसीलिये कि इस समय पूर्वपुण्यके कारण सुखी है और वर्तमान पापके कारण भविष्यमें दुःखी होगा।

कितनेक मनुष्य धर्मी होते हैं, अच्छे कार्य करते हैं, पुण्य भी करते हैं, तथापि दुःखित क्यों है ?

इसका कारण यह है कि पहले उन जीवोंने पाप किये थे, अतः वर्तमानमें दुःख भोगते हैं, इतनेपर भी शुभ कार्य करते हुए इस समय पुण्य बांध रहे हैं। अतः वे आगे सुखी होंगे। ऐसे मनुष्योंको शास्त्रमें ‘पुण्यानुबंधी पापी’ कहा है। इसीलिये कि भूतकालके पापके कारण दुःख भोग रहे हैं, परन्तु वे वर्तमानके पुण्य कार्यके द्वारा भविष्यमें सुख भोगेंगे।

तब क्या वर्तमान कालमें कोई मनुष्य दुःखको भोगता हो और उसे भविष्यमें भी दुःख भोगना पड़े क्या ऐसा भी कोई नियम है ?

हां हां क्यों नही, बहुतसे मनुष्य पूर्वके पापके कारण इस समय दुःखोंको भोगते हैं इतनेपर भी इस समय अन्य जीवोंको दुःख देते हैं तो वे अगले जन्मोंमें भी दुःखी ही होंगे।

ऐसे मनुष्योंकी शास्त्रमें क्या संज्ञा बताई है ?

वे ‘पापानुबंधी पापी’ अर्थात् पूर्वजन्ममें पाप किया था उसका फल तो भोग रहे हैं, और इस समय पाप करते हैं अगली उसका दुःखरूप फल भी भोगेंगे।

तब क्या यह भी हो सकता है कि इस समय सुखी हो और आगे भी सुखी ही रहे ?

हां यह भी हो सकता है, भूतकालमें जीवने अन्य प्राणियोंको सुख देकर पुण्य बांधा है, वे अब सुखी हैं, और अब पुण्य बांधकर भविष्यमें भी सुखोंका ही उपभोग करेंगे।

ऐसे पुरुषको शास्त्रमें क्या कहा है ?

इसे ‘पुण्यानुबंधी पुण्यवान्’ कहा है, क्योंकि पहले पुण्य करनेसे अब सुखी है, और वर्तमानमें पुण्य करता है जिससे आगे भी सुख ही पायगा।

सार—यों कर्मोंके चार प्रकारके अनुबंध होते हैं, अनुबंध का अर्थ वह बंध है जिसका फल आगे भोगा जाता है। अच्छा अनुबंध होनेपर

गाढी सुखोंका उपभोग करेगा । अशुभ अनुबंध हो तो अगाढी दुःख भोगना पड़ेगा ।

(१) 'पापानुबंधी पाप' इस समय दुःख और पीछे भी दुःख ।

(२) 'पापानुबंधी पुण्य' इस समय सुख और पीछे दुःख ।

(३) 'पुण्यानुबंधी पाप' इस समय दुःख और फिर सुख ।

(४) 'पुण्यानुबंधी पुण्य' इस समय सुख और फिर भी सुख ।

इस प्रकारके कर्मोंसे या तो दुःख मिलता है या सुख मिलता है, रन्तु मोक्षके अव्यावाध 'सुख जो कि कभी समाप्त नहीं होते, ऐसा आत्मिक सुख पानेके अर्थ शारीरिक सुखोंका भोग छोड़ना चाहिये । अर्थात् पाप पुण्यका य करके आत्मस्वरूपमें रहना सीखिये, और किसी भी प्रकारका अनुबंध बाधना चाहिये । यदि अनुबंध डालना हो तो पुण्यका ही बाधना चाहिये । पापका अनुबंध तो बिल्कुल ही न डालना चाहिये क्योंकि पुण्यके अनुबंधसे छ ऐसा बल प्राप्त करता है कि जिससे कर्मोंका क्षय भी कर सकता है ।

॥ अथाऽऽलोचनापुष्पाञ्जली योगस्य पुष्टये ॥

वीतरागोऽसि विज्ञानमयो गुरुवरोऽसि त्वम् । गुणागारोऽसि देवेश ।
दा भव्यावने रत ॥ १ ॥ इत्थं ते स्मरणान्नित्यं, नरा यान्ति भवाम्बुधेः ।
रं सुखेन श्रीवीर ! नान्योपायोऽस्ति भूतले ॥ २ ॥ शुभाऽऽनन्दस्य केलिस्त्वं,
णोत्तमगृहं जिन ! सुरासुरनरैस्त्वं हि, सेव्योऽस्यवनिमण्डले ॥ ३ ॥ त्वदीये
रणाम्भोजे, मतिर्मे स्यादकामतः । सर्वोच्चोऽसि सर्वज्ञो, रक्ष संसार-
र्षत ॥ ४ ॥ महोदधि ! कलाबुद्धेरादर्शस्त्वं शुभस्य च । आचारस्याऽनव-
स्य, ससृतेर्दुःखमञ्जकः ॥ ५ ॥ वैद्यो लोकत्रयस्यैव, रत्नाकर ! जयोऽस्तु ते ।
रीशो जिनवरोऽसि त्वं, कृपाकर ! दयानिधे ! ॥ ६ ॥ कर्मघ्नो जातसर्वज्ञ !
वेज्ञसिर्मे त्वयि प्रभो ! वीतरागमयोऽसि त्वं, दुर्बुद्धेर्मे निशामर्थ ! ॥ ७ ॥
वेज्ञोऽसि हे प्रभो ! देहि, वर चाभयदं शुभम् । पित्रोरग्रे शिशु स्पष्टं, नोच्चा-
यति किं ? पुनः ॥ ८ ॥ मोदाय तस्य किं लीला, न भवेत्त्वं विचारय । हे
जन ! स्वसुवृत्तं च, रीतिं चैव स्वकीयकीम् ॥ ९ ॥ नम्रो भूत्वा स्वयं प्रीतिं,
वेभो कुरु मुदाऽनिशम् । भवेऽस्मिन्नहं शुद्धेन, मनसा दत्तवान्नु किम् ॥ १० ॥
ज्ञानं किञ्चित्सदाचारो, ज्ञानं नैव तपश्च मे । पवित्रं नो मनो मेऽलं, कथमारा-
यये विभुम् ॥ ११ ॥ अद्यापि वासनाहानिर्न जाता पुद्गलेषु च । भ्रमान्मे

भ्रमणं मिथ्या, संसाराब्धौ दयानिधे ! ॥ १२ ॥ क्रोधाग्निना प्रदग्धोऽहं, दिवा-
 रात्रि शुभाशुमे । लोभोरगेन सन्दग्धो, देहि मे ज्ञानमेषजम् ॥ १३ ॥ अभि-
 मानग्रहग्रस्तश्चाज्ञानवर्शतो ह्यहम् । जाग्रते न गुरो ! ज्ञानं, कपटावृत्तचेतसः
 ॥ १४ ॥ जगत्त्रय मया-किञ्चिन्न कृतं-परहितं विभो ! शोकसागरमग्नस्य, सुखं
 मे स्यात्कथं किल ॥ १५ ॥ मादृशस्य नरस्यात्र, जातं जन्म मुधैव च ।
 मन्यता पूर्तये शश्वज्जिनदेव ! भवस्य च ॥ १६ ॥ दर्शनं च त्वया दत्तं,
 स्वमुखस्यैव निर्मलम् । सुस्थिरो भवताचित्ते, मदीये जायते फलम् ॥ १७ ॥
 आनन्दरससंभवे, न भवेत्सत्यवर्तनम् । ममास्ति हृदयं वज्रसमं जानीहि
 सत्प्रिय ! ॥ १८ ॥ दुर्लभं च मया प्राप्तं, ज्ञानरत्नं दयाकर ! भ्रमणे बहुदिना-
 ज्जाते, न निवृत्तो भवो मम ॥ १९ ॥ नष्टं मे-ज्ञानरत्नं च, सदाऽऽलस्यप्रभा-
 वतः । कस्यान्तिकमुपागम्य, रारटीमि मुहुर्मुहुः ॥ २० ॥ जगतो बन्धनायैव,
 वैराग्यं विधृतं मया । हास्यमर्थे भवे जात, धर्मलेशं न लब्धवान् ॥ २१ ॥
 मदीये रसनाग्रे च, विद्या वसति निर्मला । तथापि कलहो नित्यं, ज्ञानादिगुण-
 नाशकः ॥ २२ ॥ तथापि निगृहीतश्च, जातोऽहं तेन मे रतिः । हास्ये प्रज-
 त्पिते चैव, जायते च महान्प्रभो ! ॥ २३ ॥ भ्रमणोद्गीयतेऽप्यस्मिन्, खगवज्जीवो
 हि नित्यशः । अतोऽहं चाधमो लोके, सुखं त्यक्तं विचारय ॥ २४ ॥ सदाऽ-
 न्यान्दूषयित्वाऽहं, मन्ये स्वमुखनिर्मलम् । परदारान्विलोक्यैवं, जाते नेत्रे च
 वैकले ॥ २५ ॥ परनिन्दारतत्वेन, चित्तं मे मलिनं गुरो ! कस्माद्धितं भवेन्मेऽद्य,
 न जातं विमलं मन ॥ २६ ॥ गुप्ता वै डाकिनी चैका, तथैको रतिपोऽर्दकः ।
 मत्प्रतिज्ञा तदायत्ता, कदापि न च तिष्ठति ॥ २७ ॥ करोमि प्रकटं तुभ्यं,
 लज्जां स्वीया गुरोऽधुना । त्वया तु ज्ञायता सर्वं, जगत्कर्म दयानिधे ! ॥ २८ ॥
 गुरोर्वचनमत्यन्तं, मया त्यक्तं च हे प्रभो ! तथा सच्छास्त्रवचनं, मिथ्या बुद्ध्या
 हितं परम् ॥ २९ ॥ दुष्कर्मनिरतो नित्यं, दुस्सङ्गी च तथैव हि । मिथ्यात्वपङ्क-
 संलिप्तमधमं विद्धि मां गुरो ! ॥ ३० ॥ मते भ्रमो न मे नष्ट इति वेद धिया
 गुरो ! त्यक्तं लब्ध्वा च त्वा देव ! निखिलं भवकष्टकम् ॥ ३१ ॥ अज्ञानजं च मे
 पापं, दृष्ट्वाऽज्ञानवशाद्दहो ! हाहाकारस्तदा जातोऽनेनेति मयि नो सुखम् ॥ ३२ ॥
 भृगुामीकुचद्वन्द्वे मे, लग्नं चक्षुरहर्निशम् । यथा ध्यातं तथा लब्धं, न ध्यातः
 श्रीजिनेश्वरः ॥ ३३ ॥ कान्ताननं मनोहारि, दृष्ट्वाऽक्षिसुखमेधते । इति त्वयि
 परे लग्नं, मनो जातं क्वचिन्न मे ॥ ३४ ॥ सच्छास्त्रस्य च सिद्धान्तविधिं

श्रुत्वापि नो मयम् । संसारतारकं श्रुत्वा, ज्ञातं नो कारणं मया ॥ ३५ ॥ स्वाङ्गस्य
मयि नो भासो, जातेश्च सुमनोरमः । गुणौघश्च मयि स्वामिन् ! विमला नो रतेः
कला ॥ ३६ ॥ प्रभुत्वं न च मे जातं, स्वप्नेऽपि दृश्यतां प्रभो ! तथापि गर्वसंवे-
शात्करिष्येऽहं कथं हितम् ॥ ३७ ॥ प्रतिक्षणमायुर्हसते, मनस्तापो न यात्यसौ ।
दुःखदा च जराऽवस्था, सम्पन्ना विषयादरात् ॥ ३८ ॥ निवर्तते न चाद्यापि,
तस्मात्त्वच्छरणागत । मेषजेच्छा मवीयाऽस्ति, धर्मवृत्तौ न मे मतिः ॥ ३९ ॥
मोहरूपग्रहाविष्टो, न शिष्टः कोऽपि चाधुना । चैतन्येन समाविष्टो, लभते पद-
मव्ययम् ॥ ४० ॥ इत्याद्यमन्यमानोऽहं, गुरो ! रक्षां मयि कुरु । सन्मुखे त्वं
मदीये हि, स्थितो दैन्यविमोचकः ॥ ४१ ॥ तथापि दीनवाक्यानि, शृणोमि तव
सन्निधौ । धिक्कारं मे दयागार ! मुधा मे जननं भवे ॥ ४२ ॥ जिनसेवा कृता
नैव, सविधिगृहसेवनम् । तथा कर्म कृतं धर्मपालनं न क्वचित्कृतम् ॥ ४३ ॥
दत्तं नो दानमत्युग्रं, न चित्ते स्मरणं तव । केवलं त्वयि सलभो, यथायोग्यं
निशामय ॥ ४४ ॥ नृदेहं दुर्लभं प्राप्य, तज्जाशश्च मया कृतः । ययैकाकी
नरोऽरण्ये, रोरवीति मुधा तथा ॥ ४५ ॥ प्रत्यक्षफलदातृत्वाद्धर्मं जैनं शुभं
मतम् । तत्र जाता च नो प्रीतिर्मदीया दुःखनाशिनी ॥ ४६ ॥ महामौर्ख्यं च मे
पश्य, यतो जातं भयं मुहुः । कल्पवृक्षं तथा कामदुघा प्राप्य द्वयं मया ॥ ४७ ॥
सहसा दुःखसमूहं च, सहमानेन नाशितम् । दुर्लभं जन्म प्राप्याशु, न मया
साधितं तपः ॥ ४८ ॥ रोगदुःखे निरुद्धे नो, दृष्टौ च सुखभोगकौ । इति मे
ह्यपराधं च, क्षमस्व कृपया गुरो ! ॥ ४९ ॥ अपमृत्युभयापत्तिनाशार्थं न कृतं
क्वचित् । कान्ताजनसमासक्तो, धनादेः सङ्ग्रहः कृतः ॥ ५० ॥ कारागृहसमा-
नारी, नरकागारखलग्रहा । तत्रासक्तमनाश्चाहं, न जिनं ध्यातवान् पुनः ॥ ५१ ॥
नो साधितं च साधुत्वं, सद्वृत्तिर्नो धृता मया । अतुला नार्जिता कीर्तिर्न परेषु
दया कृता ॥ ५२ ॥ परदुःखं ग्रहाणेच्छा, तथा दीनजने दया । स्वप्नेऽपि नोप-
कारश्च, कृतं न गुरुसेवनम् ॥ ५३ ॥ रत्नकल्पं नृजन्मादिग्रासीणजनसेवया ।
नष्टं जातं मुधा विद्वन् ! तद्रक्षस्वाधुना गुरो ! ॥ ५४ ॥ वैराग्ये च समायाते,
शास्त्रज्ञानं न जायते । कोपाविष्टं दुर्जनस्य, वाक्यं मा सोढुमर्हसि ॥ ५५ ॥
आध्यात्मिकी च विद्या नो, नास्त्युत्तमकलाऽपि च । कथं भवावधेः पारं च,
गमिष्यामि सुबोधय ॥ ५६ ॥ भवान्तरे चोत्तमं कर्म, न कृतं किञ्चिदुत्तमम् ।
जन्मान्तरे करिष्यामि, नास्त्याशा मे गुरो ! किल ॥ ५७ ॥ जिनदेवेदं चाहं,
वीर. २४

कष्टं न स्यात्कथं न हि । चोत्तमो यो भवारण्ये, नष्टः सोऽपि प्रजायते ॥५८॥
 चरित्रं चानेकविधं, कथं ह्येयं मयाऽनघ । मदीयमघमयं वृत्तं, न गुप्तं ते महा-
 प्रभो ! ॥ ५९ ॥ जगन्नयस्वरूपस्त्वं, - प्रजानासि प्रभो ! ध्रुवम् । मार्गदर्शयिता
 त्वं हि, मनोऽभिप्रायवित्तया ॥ ६० ॥ त्वत्समो नास्ति हे नाथ ! परो दुःख-
 प्रणाशकः । दुरावस्थामहं प्राप्य, नो याचेऽन्यद्भमादपि ॥ ६१ ॥ अर्हन्वोधा-
 त्मकं ज्ञानं, याचे त्वत्तो भवापहम् । शिवदो जगतामीश ! प्रार्थनैका प्रसाधय
 ॥ ६२ ॥ सर्वदुःखान्तरायं च, हर ! ज्ञानं प्रदीयताम् । कस्मिँश्चिद्विषये चित्ते,
 समुत्पन्नं ह्युपगुरौ ॥ ६३ ॥ कलकत्ताऽभिधे रम्ये, मतिर्मे सुलभा भवेत् ।
 यतो जगज्जलाम्भोधे, पारं यास्यामि यन्नतः ॥ ६४ ॥ समितौ सज्जनानां च,
 चित्तवृत्तं प्रमोदतः । प्रकटं करोमि सर्वज्ञ ! येनाप्यालोचना भवेत् ॥ ६५ ॥
 यथा चित्तप्रसादः स्यात्तथा कुरु महामते ! शब्दज्ञानं न मे चास्ति, तथा पिङ्गल-
 छन्दसाम् ॥ ६६ ॥ हंसकल्पो नरो यश्च, स पठेद्वितकाम्यया । वेदैर्दृष्टैर्दृष्टैर्मृगा-
 ङ्गाख्ये, वत्सरे निर्मिता त्वियम् ॥ ६७ ॥ वीरस्तुतेरध्यायस्य, टीका च पुष्प-
 भिक्षुणा । रचिता चेत्यममला, वीरसङ्घस्य तुष्टये ॥ ६८ ॥ गुरुर्मदीयोऽस्ति
 फकीरचन्द्रो, ज्ञानं मया लब्धमिदं यतश्च । वोधं च लब्ध्वा
 सुक्रियां करोमि, ततोऽ*मरत्वं च भवेत्स्फुटं मे ॥ ६९ ॥

इति श्रीमज्ज्ञातपुत्रमहावीरजैनसङ्घीयमुनिश्रीफकीर-
 चन्द्रजिच्छिष्यपुष्पभिक्षुविरचिताऽपूर्वशान्तिदा-
 ऽऽलोचना पुष्पाञ्जली समाप्ता ।

भगवान् महावीरकी वैराग्य भावना.

हो विदेजुवां आज महावीर महावीर, हरदम हो लवों पर दमेतकरीर
 महावीर । आलमकी जिया रूहकी तनवीर महावीर, अदराककी जू इल्मकी
 तसवीर महावीर । आलमके लिए मशरिके खुरशीदेसदाकृत, दुनियाकेलिए
 मतलए इसरारे हकीकृत ॥ १ ॥ इक बार महावीर जूवां पर अगर आया,
 उस हस्तिए यकताका पड़ा क्लवपै साया । हर जोफेअक्रीदत का हुआ जडसे
 सफाया, जंगे अमली रूहकी हस्ती से छुड़ाया । क्या नामथा जिस नाममें

* मोक्षमित्यशयः ।

कुदरतकी झलक थी, क्या जात थी जिस जातमें फितरतकी चमक थी ॥ २ ॥
 महसूस हुआ जब इसे दरपेश सफर है, मंजिल है कड़ी राहमें गुमराही का
 का डर है । दुनिया जिसे कहते हैं वह एक खानए शर है, आराम कहां
 ददोंमुसीबतका यह घर है । सोचा के यह क्या है के हूं खुद में भी इसी
 में, नाफहमी से माखूँ हूं राहते तल्वी में ॥ ३ ॥ जब गौर किया हस्तीए
 अशिया नज़र आई, दर असल अजब सैर सरापा नज़र आई । वषोंका
 घरोंदा सा यह दुनिया नज़र आई, मिट मिटके भी होती हुई पैदा नज़र आई ।
 जौहरके अरज़का नहीं कुछ ठीक ठिकाना, गिरगटकी तरह रंग बदलता है
 ज़माना ॥ ४ ॥ **वेसबाती (अनित्यता)** हर रंगेजहां अस्लमें बिजलीकी
 चमक है, जो शक़ हवेदा है वह शोलेकी लपक है । गुंचोंकी चटक है न वह
 फूलोंकी महक है, एक हस्तीएमोहूमकी यों ही सी झलक है । पल भरमें न
 वह शक़ न वह शान न सूरत, था वहमे नज़र आखने देखी थी जो सूरत
 ॥ ५ ॥ हर चीज़ के जिस चीज़पै होनेका गुमां हो, बेहरकतो बेजान हो
 या साहिबेजा हो । एक शक़ हो तखीर हो हस्तीका निशा हो, कमज़ोर
 हो शहज़ोर हो वाताबोतवां हो । वक्त आए तो फिर ज़ोर किसीका
 नहीं चलता, वह हुक्मेक़ज़ा है के जो टाले नहीं टलता ॥ ६ ॥ कहते
 हैं जवानी जिसे वचपनकी फ़ना है, पीरी जिसे कहते हैं जवानीकी क़ज़ा है ।
 हर अहदमें एक लुफ़ है हर लुफ़ जुदा है, एक लुफ़में सौ दर्द हैं हरदर्द
 सिवा हैं । फिर दर्द के राहत कोई कायम भी कहीं है, क्या है जिसे “है”
 कहिए के है भी तो नहीं है ॥ ७ ॥ **बेपनाही (अशरणता)** मादर
 पिदर व दुख़तरो फ़र्जिन्दो विरदार, याराने वफ़ादार रफ़ीक़ान दिलावर ।
 ओरग कुलाहे मही सदकाने जवाहर, इन्सानोंकी फ़ौजें हों के देवोंका हो
 लश्कर । होनी कमी टलती नहीं आपहुंचे जब इंज़ाम, हर सुबहके दामनसे
 है वाबस्ता यहा शाम ॥ ८ ॥ कमज़ोर हो मजबूत हो वाशानो असर हो,
 मुफ़लिस हो ग़दा हो कोई या साहिबेज़र हो । ज़ंगी हो फिरंगी हो कोई रश्के
 कुमर हो, हो खारेनज़र सबका के मंज़ूर नज़र हो । वक्त आया तो फिर नोए
 दिगर हो नहीं सकता, यमराजके पंजेसे मफ़र हो नहीं सकता ॥ ९ ॥ मरता
 है पिसर वापसे रोक नहीं जाता, मा रोती है दम बेटेका थामा नहीं जाता ।
 मुंह तकते हैं सब याससे बोला नहीं जाता, भाईसे भी भाईको बचाया नहीं

ज्ञाता । तबंदीर किसी तरह किसीकी नहीं चलती, मौत ऐसी बला है के
 जो टांले नहीं, टलती ॥ १० ॥ सदा कोई देता है के कुछ रहेवा हो,
 पढ़ता है अमल कोई के तासीर दुआ हो । कहता है तबीबोंसे के कुछ
 ऐसी देवा हो, झूठा किसी सूरतसे कहीं हुक्मकजा हो । होनी की मगर कोई
 दुआ है न दवा है, जो होना है आखिरको वही होके रहा है ॥ ११ ॥
 फितरतका तकाजा है के होकर ही रहेगा, जो जिसने किया है उसे भोगेगा
 सहेगा । कुछ डर नहीं काफिर जो मुझे कोई कहेगा, जिस रूपे वहां
 जाता है दरिया वह वहेगा । हामी कोई बंदा है किसीका न खुदा है, सम-
 रह है उसी फ़ैलका जो जिसने किया है ॥ १२ ॥ अज़तराबे दुनिया
 (संसारता) इस पर भी तो दिल बक्फे तमन्ना व तलव है, राहत जिसे
 कहते हैं मयस्सर ही वह कव है । इक आरजू सौ रंजो मुसीबतका सवव है,
 और हसरतें लाखों हैं फिर एक एक ग़ज़ब है । वह कौन है ? जो शौक
 का शेदा नहीं होता, किस दिलमें यहा ख़नेतमन्ना नहीं होता ॥ १३ ॥
 मुफ़्तिसको अगर ग़म है के रोटी नहीं घरमें, ज़रदार है मुज़तर हविसे
 दौलतो ज़रमें । इक दर्दकी तखीर है इक ज़ौके दिगरमें, राहत न इसे
 है न उसे आठ पहरमें । इक आख तो फ़र्ज़न्दके अरमानमें नम है, औला-
 दकी कसरतसे कहीं नाकमें दम है ॥ १४ ॥ आराम समझता है कोई मालकों
 ज़रको, कन्धे लिए फिरता है कोई दुख्तोपिसर को । रोता है कोई फुरकते
 मंज़ूरनज़रको, तामीर कराता है कोई गुम्बदोदरको । यह मेरा है में इसका
 हूं यह मान रहा है, दुख दर्दके सामानको सुख जान रहा है ॥ १५ ॥ दिल
 शौकसे रंज़ूर है और शौक फ़िज़ू है, आखोंमें जो नम है किसी अरमानका
 खूं है । राहत जिसे कहते हैं वह इक सत्रोसकूं है, हाल आपना मगर
 फ़रतेतमन्ना से ज़वूं है । इक आरजू पूरी हुई सौ करगई पैदा, आराम
 किसी शक्लसे मिलने नहीं पाता ॥ १६ ॥ दुनिया और वहम हमदर्दी
 (अन्यत्वता) हर आत्मा दुनियामें अकेली है अज़लसे, । पावंद तनामुख
 है मगर बंद अमलसे । मर मरके कहीं छुटंटी है यह कैद हमलसे, इक कुश्तीसी
 लडती हुई आती है अज़लसे । बीमारीमें आजिज़ रही दरमां तलबीसे, जब
 मरती है तो पाती है दुखजां बलबीसे ॥ १७ ॥ सब झूटे तालुक हैं गलत
 दावए उल्फ़त, क़हनेकी मुहब्बत है दिखावेकी रिफ़ाक़त । बीमारी हो या

मौत हो या दौरे मुसीबत, सुमकिन ही नहीं उसमें किसी गैर की शरकत ।
 मुंह तकते हैं हैरतसे मदद कर नहीं सकते, मा वाप भी बेटेके लिए मर
 नहीं सकते ॥१८॥ **अलेहदगी बेइलायकी और तनहाई (एकत्वता)**
 ये महलोमकां हमने जो तामीर किए हैं, यह ऐशका सामान के दम जिसपे
 दिए हैं । यह लालो गुहर औरोंसे जो छीन लिए हैं, औलाद के जिसके लिए
 मर-मरके जिए हैं । हम जायेंगे ये साथ न जायेंगे हमारे, ये हमसे जुदा हैं यहीं
 रह जायेंगे सारे ॥१९॥ यह रूप यह रंग और यह नक़्शा ये खूत व ख़ाल, है
 नूरके सात्तेमें ढला आइने तमसाल । गो रूहसे मख़ल्लत नज़र आता है फ़िल-
 ह़ाल, लेकिन है जुदा जानसे यह जानका जंजाल । यों आत्मा इस पैकरे-
 खाकी में बसा है, है आइनेमें अक्स मगर उससे जुदा है ॥ २० ॥ **नापाकी**
और ग़िलाज़त [अशुचिता] यह पैकरेखाकी के हर इक जिसपे फ़िदा
 है, हर शख्सको मंज़ूर नज़र जां से सिवा है । कुछ गोश्त है कुछ खून है
 वलग़मसे भरा है, इक ज़रफ़े ग़िलाज़त है जो झिल्लीसे ढका है । बोल और
 निजासतके सिवा खाक नहीं है, नापाक है इतना के कमी पाक नहीं है ॥ २१ ॥
 मशहूरे ज़माना हो जो हुन्ने नमकीं से, दिल छीन लिया करता है जो शक्के-
 हसीं से । उसके हो कोई ज़ख़म कटे जिस कहीं से, फुव्वारह छुटे पीपका
 और खूँका वहीं से । देखे न नज़र चाहनेवालोंकी पलटके, मक्खीके सिवा
 ग़ैर कोई पास न फटके ॥ २२ ॥ **आमद-ज़रते अमल [आस्रवता]**
 कर देते हैं ज़रते अमल रूहको नाचार, फल देके ही टलते हैं ये अग़यार
 सितमगार । गो कर्म हैं दो किसके वदकारो निकोकार, होना ही मगर इनका
 है सद वाइसे आज़ार । इक इक नुक्क़ाए रूहपे बैठे हैं हज़ारों, उठता है अग़र
 एक तो आजाते हैं लाखों ॥ २३ ॥ जो टलता है वह खूब झलक अपनी
 दिखाके, गेज़ो ग़ज़वो किन्नसे दीवाना बनाके । ज़बो कबिशे जंगे अमल-हृदसे
 बढाके, खुद छोडता है लाखके फंदोंमें फँसाके । बंधती है थोही रूह इस
 आमदसे अमलकी, गर्दिश नहीं मिटती के यह है रोज़ अज़लकी ॥ २४ ॥
सह्देवाय [संवरता] अब जब कमी इस मोहका कुछ ज़ोर घटा हो, खुश
 तालइसे दुश्मनेजां ज़ेर हुआ हो । उस वक्क कोई रहबरे हुक् राहनुमा हो,
 तब रूहका कुछ होश ठिकाने हो बजा हो । जाते ही न दे ध्यानको ग़ैरोंकी
 फ़िज़ामें, रोके रविशेइल्मको खुद उसकी ज़ियामें ॥ २५ ॥ **ज़रते अम-**
लका इख़राज [निर्जरा] काफ़ूर शबे कुफ़ू हो मिटजाए जहालत, तावां

हो खुरेइल्म वड़े नूरेसदाकत । कावू हो हवासोंपे हो दिल महवेरियाज़त, गुप्ति
 सुमति शील हो सन्तोष हो आदत । यह वाइसे सरगस्तगी फिर-आप ही टल
 जाएँ, ज़रते अमल रूहके नुक्तोंसे निकलजाएँ ॥ २६ ॥ आमद भी रुके वंदे
 अमल छूटने लग जाए, फंदेसे खुलें दाम कुहन टूटने लगजाए । ये मोह की
 मदिराका घड़ा फूटने लगजाए, खुद आत्मा अपने ही मज़े छूटने लगजाए ।
 फिर अपना तमाशा हो और अपनी ही नज़र हो, अगियारसे अगियारकी सोह-
 वतसे हज़र हो ॥ २७ ॥ **आलिमे असवाव [संसार]** यह जहा फ़ानी
 जिसे सब कहते हैं संसार, छ'द्रव्य इकट्ठे हैं यह इक जावसद इसरार । फ़ाइल
 कोई इनका न कोई मालिको सर्दार, पैदा कमी होते हैं न मिटते हैं ये ज़िन्-
 हार । छ से कमी कम और सिवा हो नहीं सकते, बनते हैं विगडते हैं फ़ना हो
 नहीं सकते ॥ २८ ॥ पांच इनमें हैं बेहोश तो इक साहिबे अदराक, पांच इनमें
 मर्की एक मकां ख़ाली वकावाक । चार इनमें जुदा रहते हैं बैलौस सदा पाक,
 दो मिलते हैं आपसमें तो हो जाते हैं नापाक । इक मादह इक रूह जब
 हो जाते हैं मख़ल्लत, खोली न खुले ऐसी गिरह लगती है मज़वूत ॥ २९ ॥
 पांच ऐसे के जिनकी कोई रंगत है न सूरत, एक ऐसा के हर हिसको है वह
 वाइसे लज़त । कहते हैं उसे मादह सब अहले वसीरत, जब रूहसे मिलता
 है तो यह होती है हालत । जां रूह तो वह जिस्म है और वंद अमल है, जो
 ताहरे जा के लिए सय्याद अजल है ॥ ३० ॥ वह आख गुलाबीसी वह अवरू जो
 तनी है, वह शोख नज़र जो सरे नाविक फ़िगनी है । मंज़ूर गरज़ सबको
 जो नाजुकवदनी है, हर सूरतेदिलकश इन्हीं दोनोंसे बनी है । महजूब है
 इल्मो नज़रे रूह अज़लसे, वहकी हुई फिरती है ग़रीब अपने अमलसे ॥ ३१ ॥
 इन्सान भी हैवान भी और हूरो परी भी, यह नज्म यह अफ़ाक यह
 ख़ुशकी भी तरी भी । गुलशाख़ पे और कोहमें हर कान ज़री भी, जो शल्लके हैं
 सामने खोटी भी खरी भी, बेजान भी जीरूह भी अच्छे के बुरे हैं,
 अल्वे इन्हीं दो के हैं के आंखोंमें खुबे हैं ॥ ३२ ॥ यह असल है दुनिया
 की यह आल्मकी हकीकत, कावाकमें है ठोस जवाहरकी सकूनत, हां तूल
 बहुत इसका बहुत इसकी है वुसअत, रूहोंके लिए है यही मैदान अजीयत ।
 वे इल्मे सही आत्मा काज़िव नज़री से, आवारह व सरगस्ता है खुद वेखबरी
 से ॥ ३३ ॥ **हुसूले इल्म सही की दुश्वारी [बोधि दुर्लभ]** आखोंसे
 कभी जीव दिखाया नहीं जाता, क्या आंख किसी हिससे बताया नहीं जाता ।

बेशकको अशकालमें लाया नहीं जाता, जुजु कश्फ़ज़मीरी उसे पाया नहीं जाता ।
 इन्कार मगर रूहकी हस्तीसे ख़ता है, हर शैको फ़क़त इल्मने मालूम किया है
 ॥ ३४ ॥ होशो ख़िरदो इल्म फ़क़त रूह की है ज़ात, जुजु रूह किसी और को
 हासिल नहीं ये बात । लिपटी है अज़लसे जो उसे बंदकी आफ़ात, इनके ही
 सबब बहकी हुई फिरती है दिन रात । फिर भी सिफ़ते जात कमी जा नहीं
 सकती, वे होशको होश और ख़िरद आ नहीं असकती ॥ ३५ ॥ सब जड़ हैं
 मगर आत्मा है ज्ञानका भंडार, जो ज्ञान है और इल्म है चेतनका चमत्कार ।
 खुद इल्म भीमालूम का बाहोशो ख़बरदार, उस ज़ातमें मुमकिन ही नहीं शर-
 कते अग़ियार । पुढ़लने मगर ज्ञानको आवरण किया है, खुद भूलसे अपनी ये
 गिरफ़्तारे बला है ॥ ३६ ॥ इक बार अगर भूल कोई इसकी मिटादे, शक़
 आइनेमें इसकी कोई उसको दिखादे । खुद ज़ातका इसकी इसे दीदार करादे,
 यह बंद अमल काटसे फिर दममें उठादे । ज़ायिदनो मुरदनकी बला इक
 आनमें टलजाए, आज़ाद हो जू इल्मकी बंदिशसे निकल जाए ॥ ३७ ॥ दुनियां
 है अजब चश्म फ़रेव आइना ख़ाना, सौ बार यहा मिलके छुटा ऐशो
 ख़जाना । बार ऐसे बफ़ादार के बेमिस्लो यगाना, वह हुन्नके जिस हुन्नका
 मुश्ताक़ ज़माना । मिल जायँ यह आसान है दुश्वार नहीं है, मुश्कल तो
 फ़क़त ज़ातका अपनी ही यकी है ॥ ३८ ॥ रूहानियत या सिफ़ते ज़ाति
 [धर्म] कहते हैं जिसे धर्म वह कुछ और नहीं है, बस ज़ातका अपनी
 ही क़फ़त इल्मोयकी है । लारेव है इसमें न चुना और चुनी है, सच ऐसा
 के रोशन सिफ़ते मेहरेमवी है । भटकी है जो आपसे वही रूह है नाशाद,
 और सुहबते यकज़ाईसे है ग़ैरकी वरवाद ॥ ३९ ॥ **परिणाम**—यह राज़की
 सूरत थी जो पाबन्द हया थी, अब उठ गया पर्दा तो वही ज़ल्बहुनुमां
 थी । गो इल्म सरीहीकी असी जू न ज़िया थी, लेकिन वरके दहरकी तफ़-
 सीर तो वा थी । देखा तो इन ओराक़ पै यह साफ़ लिखा है, भूला है जो
 आपको वह कर्मोसे बंधा है ॥ ४० ॥ **भगवान् विचार**—भगवान् महावीर
 ये दर असल महावीर, मति-श्रुति-अवधिज्ञानकी थी रूहमें तनवीर । पढ़ते
 ही यह समझे वरके दहरकी तहरीर, है भूल खुद अपनी सबब ज़िन्नतो तह-
 कीर । सोचा के अब इस मोहको निर्मूल कलंगा, फिर जन्म न हो जिससे
 वह चारित्र धरूंगा ॥ ४१ ॥ हू ज्ञान फ़क़त ज्ञानकी जू बनके रहूंगा, में
 होश हू बेहोश का पाबंद न हूंगा । आज़ाद है फ़ितरत मेरी आज़ाद बनूंगा,

हूं पाक तो अब गैरकी शरकतसे बचूंगा । वह ज्ञात हूं रहता हूं मैं जो अपनी सफा में, है अक्सफिंगन चीज़ हर इक मेरी ज़िया में ॥ ४२ ॥ यह है सिफते ज्ञात मिटाई नहीं जाती, पुद्गलसे किसी तरह दबाई नहीं जाती । सौ जंग लगे फिर भी सफाई नहीं जाती, यह शान यह एजाजनुमाई नहीं जाती । इस पर मेरी हस्तीमें है इक छुफ़ इक आनन्द, और ऐसा के जिसका कोई हमसर है न मानन्द ॥ ४३ ॥ थी भूल के था महवे तमाशाए जहा में, फिरता था तलाशो हविस कामो ज़वां में । नादान था जो कैद था इस वंदेगिरा में, गफ़लत थी ममय्यज ही न था सूदो ज़ियामें । आया है जो अब होश तो बेहोश न हूंगा, चिद्रूप हूं चिद्रूप ही में मगन रहूंगा ॥ ४४ ॥ असवावो तआलुक़ जो बज़ाहिर थे किए दूर । दिल शर्मसे मजबूर न जज़वातसे मामूर । था जामए उरियां ही लिवासे तने पुरनूर, जो रूप यथाजात था बस था वही मंजूर । कहने को तसव्वुर था अहिंसा थी दया थी, फ़िलअस्ल वह इक रूह थी और उसमें सिफ़ा थी ॥ ४५ ॥ वह जोर जो था वादे मुख़ालिफ़का रुका था, तूफ़ान जो उठा था अज़ल से वो थमा था । लहरोंमें जो था शोर वह ख़ामोश हुआ था, उस ज्ञानके सागरमें करार आया हुआ था । साकिन जो हुआ आव तो आव आगई ऐसी, साफ़ उसमें झलकने लगी जो चीज़ थी जैसी ॥ ४६ ॥ यह इल्म सरीही था बस इक ज्ञान था केवल, सूरजसा निकल आया छुटा कर्मका वादल । हर सूक्ष्म-स्थूल हर इक आला व अस्फ़ल, है उसमें अयां थी न था पर्दा कोई हायल । सर्वज्ञ हम़ादा हुए क्या उनसे छुपा था, जो आलिमे अस्वाव में था जान लिया था ॥ ४७ ॥ खुश लहजा सदा एक तने पाकसे निकली, थी रूहकी आवाज़ मगर ख़ाकसे निकली । वह ख़ाक भी बेहतर कहीं अफ़लाकसे निकली, मसजूद जौहर साहिबे अदराकसे निकली । सिजदह उसे इन्सान भी करते थे मुल्क भी, फितरतकी ज़िया थी वह हकीक़तकी झलक थी ॥ ४८ ॥ रूहोंका इधर पुण्य वचनका था उधर जोश, खिरनेलगी जब वर्गना सुननेलगे सब घोश । हर राज़ अयां होगया आने लगा सन्तोष, सिजदेमें झुके जिन्नों वशर दोश सरे दोश । हा मेरे महावीर इस आवाज़के सद्के, इस शक़का मायल हूं इस अंदाज़के सद्के ॥ ४९ ॥

(फ़कीर मायल)

मङ्गलाचरणम् ।

सर्व एव हि जैनानां, प्रमाणं लौकिको विधिः ।

यत्र सम्यक्त्वहानिर्न, यत्र न व्रतदूषणम् ॥ १ ॥

रत्नत्रयपुरस्काराः, पञ्चापि परमेष्ठिनः ।

भव्यरत्नाकरानन्दं, कुर्वन्तु भुवनेन्दवः ॥ २ ॥

[अर्हन् परमेष्ठी] ॐ निखिलभुवनपतिविहितनिरतिशयसपर्यापरम्परस्य, परानपेक्ष्यापर्यायप्रवृत्तसमस्तार्थावलोकलोचनकेवलज्ञान-साम्राज्यलाञ्छनपञ्चमहाकल्याणाष्टकमहाप्रातिहार्यचतुस्त्रिंशदतिशय-विराजितस्य, षोडशार्धलक्षणसहस्रांकितदिव्यदेहमाहात्म्यस्य, द्वादश-गुणप्रमुखमहामुनिमनःप्रणिधानसंनिधीयमानपरमेश्वरपरमसर्वज्ञादिनाम-सहस्रस्य, विरहितारिरजोरहःकुहकभावस्य, समवसरणसरोऽवतीर्णजग-त्रयपुण्डरीकखण्डमार्तण्डमण्डलस्य, दुष्पाराजवंजवीभावजलनिमज्ज-न्तुजातहस्तावलम्बपरमागमस्य, भक्तिभरविनतविष्टपत्रयीपालमौलिमणि-प्रभामोगनभोविजृम्भमाणचरणनक्षत्रनिकुरुम्बस्य, सरस्वतीवरप्रसादचि-न्तामणोर्लक्ष्मीलतानिकेतकल्पानोकहस्य, कीर्तिपोतिकाप्रवर्धनिकामध्ये नीरवीचिपरिचयखलीकारकारणामिधानपात्रमन्त्रप्रभावस्य, सौभाग्यसौर-भसंपादनपारिजातप्रसवस्तवकस्य, सौरूप्योत्पत्तिमणिमकरिकाघटनवि-कटाकारस्य, रत्नत्रयपुरःसरस्य, भगवतोऽर्हत्परमेष्ठिनो भूयो भूयः स्मृतिं करोमीति स्वाहा । अपि च—

नरोरगसुराम्भोजविरोचनरुचिश्रियम् ।

आरोग्याय जिनाधीशं, करोम्यर्चनगोचरम् ॥ १ ॥

[सिद्धपरमेष्ठी] ॐ सहचरसमीचीनचार्वीत्रयविचारगोचरोचित-
हिताहितप्रविभागस्य, अत एव परनिरपेक्षतया स्वयंभुवः सलिलान्मु-
क्ताफलमिव उपलादिव च कीचनमदेवात्मनः कारणविशेषोपसर्पण-
वशादाविर्भूतमखिलबलविलयलब्धात्मस्वभावमसमसहायक्रममवधीरिता-
न्यसंनिधिव्यवधानमनवधिमयत्तसाध्यमवसितातिशयसीमानमात्मस्वरूपै-
कनिबन्धनमन्तःप्रकाशमध्यासितवन्तमनन्तदर्शनवैशद्यविशेषसाक्षात्कृ-
तसकलवस्तुसर्वस्वमनवसानसुखस्रोतसमर्पयन्तवीर्यमचाक्षुषसूक्ष्मावभास-
मसदृशाभिनिवेशावगाहमलघुव्यपदेशमपगतबाधापराकारसंक्रममतिवि-
शुद्धस्वभावतया, निवृत्ताशेषशारीरद्वारतया च, मनाञ्जुक्तपूर्वावस्थान्त-
रमरूपरसगन्धशब्दस्पर्शमशेषभुवमाशिरःशेखरायमाणपदविश्वंभरमुप-
शान्तसकलसंसारदोषप्रसरं, परमात्मानमुपेयुषो गुरुणापि प्रतिपन्नगुरु-
भावस्य रत्नत्रयपुरःसरस्य भगवतः सिद्धपरमेष्ठिनो भूयो भूयः स्मृतिं
करोमीति स्वाहा, अपि च—

प्रलकर्मविनिर्मुक्ताञ्जलकर्मविवर्जितान् ।

यत्नतः संस्तुवे सिद्धान्, रत्नत्रयमहीयसः ॥ २ ॥

[आचार्यपरमेष्ठी] ॐ पूज्यतमस्य उदिगेतोतदिकुलशीलगुरु-
परम्परोपात्तसमस्तैतिहरहस्यसारस्य, अध्ययनाध्यायविनियोगविनयनि-
यमोपनयनादिक्रियाकाण्डनिष्णातचित्तस्य चातुर्वर्ण्यसंघप्रवर्धनाधुरंधरस्य,
द्विविधात्मधर्मावबोधनविधूतैहिकव्यपेक्षासम्बन्धस्य, सकलवर्णाश्रमसम-
यसमाचारविचारोचितवचनप्रपञ्चमरीचिविदलितनिखिलजनतारविन्द-
नीमिथ्यात्वमोहान्धकारपटलस्य ज्ञानतपःप्रभावप्रकाशितजिनशासनस्य
शिष्यसम्पदाशेषमिव भुवनमुद्धर्तुमुद्यतस्य भगवतो रत्नत्रयस्य पुरःसर-
स्याचार्यपरमेष्ठिनो भूयो भूयः स्मृतिं करोमीति स्वाहा । अपि च—

विचार्य सर्वमैतिह्यमाचार्य्यकमुपेयुषः ।

आचार्य्यवर्यान् रचामि, सञ्चार्य्य हृदयाम्बुजे ॥ १ ॥

[उपाध्यायपरमेष्ठी] ॐ श्रीमद्भगवदहर्द्वदनारविन्दविनिर्गत-
द्वादशांगचतुर्दशपूर्वप्रकीर्णविस्तीर्णश्रुतपारावारपारङ्गमस्य, अपारसम्प-
रायारण्यविनिर्गमानुपसर्गमार्गणनिरतविनेयजनशरप्यस्य दुरन्तैकान्त-
वादमदमधीमलिनपरवादिकरिकण्ठीरवोत्कण्ठकण्ठारवायमाणप्रमाणनय-
निक्षेपानुयोगवाग्व्यतिकरस्य, श्रवणग्रहणावगाहनावधारणप्रयोगवाग्मि-
त्वकवित्वगमिकशक्तिविस्मापितव्रिततनरनिलिम्पाम्बरचरचक्रवर्तिसीम-
न्तप्रीतपर्य्यस्तोत्तंसखकसौरभाधिवासितपादपीठोपकण्ठस्य व्रतविधानव-
द्यहृदयस्य भगवतो रत्नत्रयपुरःसरस्य उपाध्यायपरमेष्ठिनो भूयो भूयः
स्मृतिं करोमीति स्वाहा । अपि च—

अपास्तैकान्तवादीन्द्रानपरागमपारगान् ।

उपाध्यायानुपासेहमुपायाय श्रुताप्तये ॥ १ ॥

[सर्वसाधुपरमेष्ठी] ॐ विदितवेदितव्यस्य बाह्याभ्यन्तराचरण-
करणत्रयविशुद्धिनिपथगापगाप्रवाहनिर्मूलितमनोजकुजकुटुम्बाडम्बरस्य
अमराम्बरचरनितम्बिनीकदम्बनदप्रादुर्भूतमदनमदमकरन्ददुर्दिनविनो-
दारविन्दचन्द्रायमाणोदितोदितव्रतव्रातापहसितावाचीयकामनचरित्रच्यु-
तविरश्चिविरोचनादिवैखानसरसस्य, अनेकशस्त्रिमुवनक्षोभविधायिभिर्म-
नोगोचरातिचरैराश्चर्य्यप्रभावभूमिभिरनवधारितविधानैस्तैर्मूलोत्तरगुण-
ग्रामणीभिस्तपःप्रारम्भैः सकलैहिके सुखसाम्राज्यवरप्रदानावहितायाताव-
धीरितविसितोपनतवनदेवतालकालिकुलविलुप्यमानचरणसरसिरुहपरा-
गस्य निर्वाणपथनिष्ठितात्मनो रत्नत्रयस्य पुरःसरस्य भगवतो लोके सर्व-
साधुपरमेष्ठिनो भूयो भूयः स्मृतिं करोमीति स्वाहा । अपि च—

बोधापगाप्रवाहेण, विध्यातानगवहयः ।

विध्याराध्यांग्रयः सन्तु, साध्यबोधाय साधवः ॥ १ ॥

[सम्यग्दर्शनम्] ॐ जिनजिनागमजिनधर्मजिनोक्तजीवादित-
त्वावधारणद्वयविजृम्भितनिरतिशयाभिनिवेशाधिष्ठानासु, प्रकाशितशं-
काप्राकाम्यावह्लादनकुमतातिशल्योद्धारासु, प्रशमसंवेगानुकम्पाऽऽस्ति-
क्यस्तंभसंभृतासु, स्थितिकरणोपगूहनवात्सल्यप्रभावनोपचरितोत्सवस-
पर्यासु, अनेकत्रिदशविशेषनिर्मापितभूमिकासु, सुकृतचेतःप्रासादपरं-
म्परासु कृतक्रीडाविहारमपि च, यन्निसर्गान्महामुनिमनःप्रयोधिपरिन्नि-
तमशेषभरतैरावतविदेहवर्षधरचक्रवर्तिचूडामणिकुलदैवतं, अमरेश्वर-
मतिदेवतावतंसकल्पवल्लीपलवं, अम्बरचरलोकहृदयैकमण्डनं, अपवर्ग-
पुरप्रवेशागण्यपण्यात्मसात्करणसत्यंकारं, अनुलङ्घ्यदुर्धनघटादुर्दिने-
ष्वपि जन्तुषु, ज्योतिर्लोकादिगतिगर्तपातनमकाण्डमेदनमामनन्ति
मनीषिणस्तस्य संसारपादपोच्छेदप्रथमकारणस्य सकलमंगलविधायिनः
पञ्चपरमेष्ठिपुरःसरस्य भगवतः सम्यग्दर्शनरत्नस्य पुनः पुनः शुद्धिं
करोमीति स्वाहा । अपि च—

मुक्तिलक्ष्मीलतामूलं, युक्तिश्रीवल्लरीवनम् ।

भक्तितोऽर्हामि सम्यक्त्वं, भुक्तिचिन्तामणिप्रदम् ॥१॥

[सम्यग्ज्ञानरत्नम्] ॐ यन्निखिलसुवनतार्तीयलोचनं, आत्माहि-
ताहितविवेकयाथात्म्यावबोधसमासादितसमीचीनभावं, अधिगमसम्य-
क्त्वरत्नोत्पत्तिस्थानं, अखिलास्वपि दशासु क्षेत्रज्ञस्वभावसाम्राज्यपरम-
लाञ्छनं, अपि च यस्मिन्निदानीमपि नदीस्नातचेतोभिः सम्यग्गुणाहितो-
पयोगसमार्जने द्युमणिमणिदर्पण इव साक्षाद्भवन्ति ते ते भावैकसम्य-
त्ययाः स्वभावक्षेत्रसम्ययविप्रकर्षिणोऽपि भावास्तस्यात्मलभन्निबन्धभ्रय-

हेतुविहितविचित्रपरिणतिभिः, मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलैः पञ्च-
तयीमवस्थामवगाहमानस्य सकलमङ्गलविधायिनः पञ्चपरमेष्ठिपुरसरस्य
भगवतः सम्यग्ज्ञानरत्नस्य पौनःपुन्येनादरणं करोमीति स्वाहा । अपि च—

नेत्रं हिताहितालोके, सूत्रं धीसौधसाधने ।

पात्रं पूजाविधेः कुर्वे, क्षेत्रं लक्ष्म्याः समागमे ॥ १ ॥

[सम्यक्चरित्रम्] ॐ यत्सकललोकालोकावलोकनप्रतिबन्ध-
कान्धकारविध्वंसनं, अनवद्यविद्यामन्दाकिनीधरं, अशेषसत्त्वोत्सवानन्द-
चन्द्रोदयं, अखिलव्रतगुप्तिसमितिलतारामपुष्पाकरसमयं, अनल्पफल-
प्रदायितरुःकल्पद्रुमप्रसवभूमिमस्सयोपशमसौमनस्यवृत्तिवैर्य्यप्रधानैरनु-
ष्ठीयमानमुशन्ति सद्धीमनाः परमपदप्राप्तेः प्रथममिव सोपानं, तस्य
पञ्चतयात्मनः सर्वक्रियोपशमानिशपावनस्य, सकलमङ्गलविधायिनः
पञ्चपरमेष्ठिपुरःसरस्य भगवतः सम्यक्चरित्ररत्नस्य सम्यगवधारणं करो-
मीति स्वाहा । अपि च—

धर्मयोगिनरेन्द्रस्य, कर्मवैरिजयार्जने ।

शर्मकृत्सर्वतत्वानां, धर्मधीर्वृत्तमाश्रये ॥ १ ॥

जिनसिद्धसूरिदेशकसाधुश्रद्धानवोधरत्नानाम् ।

कृत्वाष्टतयीं स्मृतिं विदधामि ततः स्तवं युक्त्या ॥ २ ॥

अथ ममाक्रन्दनकाव्यम् ।

श्रीमद्वन्द्यपदारविन्दयुगलो ध्यानैकवेद्योऽस्ति यो, व्याप्तं येन चरा-
चरात्मकमिदं क्षीरं यथा सर्पिषा । यद्भासा तरणिर्विभाति दहेनश्चे-
न्दुर्निशान्धापहस्तं वन्दे मनसा गिरा च शिरसा जैनेड्यमीशं जिनम्

॥ १ ॥ संसारोरगवैनतेयसदृशो विज्ञानकोशालयः, कल्पद्रुवृजिनाट-
 वेश्च हुतमुग् ज्वालाजटालावृतः । वीजं धर्मतरोश्च विश्वजलधौ पोतो-
 ऽस्ति यस्सेविनां, ध्येयस्तं मुनयो भजन्तु नितरामानन्दकन्दालयम्
 ॥ २ ॥ पञ्चक्लेशनिरासवासरमणिर्विज्ञानवाराम्बुधिर्भव्याभीष्टशतप्रपूरण-
 विधौ चैतन्यचिन्तामणिः । सज्जैनेप्सितसाधुभक्तिनलिनीव्याक्लेशहेतू-
 दयः, सोऽस्माकं कुरुतात्कषायशमनं श्रीमौञ्जिनेन्द्रः प्रभुः ॥ ३ ॥
 जैना भिक्षुवराः ! पिताऽस्ति परमोऽस्माकं हि वीरो जिनो, यो दीपो-
 त्सवसंज्ञके शुभदिने निर्वाणतामाप्तवान् । योऽन्ते नो निगमागमादि-
 जनितज्ञानात्मके चक्षुषी, प्रादात्संयमिनो विधाय सुखदं ध्यायन्त्व-
 तस्तं विभुम् ॥ ४ ॥ धर्मज्ञानचरित्रसंयमतपोयोगाङ्गभावानदात्, यो
 नो जैनमतावरोधनकरप्रध्वंसनार्थं विभुः । हित्वा तौश्च वयं भवाब्धि-
 प्रतिताः किञ्चिन्न कर्तुं क्षमास्तस्मादुक्तविधौ समाहितधियो यत्नं च
 कुर्मो मुहुः ॥ ५ ॥ मायाजालमपास्य चात्मनि मनस्संघीयते योगिभि-
 र्योगाभ्यासतपोऽपरिग्रहबलात्सत्सङ्गतेः संवरात् । ते विघ्ना जिनपाद-
 पद्मरजसः सेवानुरक्तस्य च, तस्मात्तान् परिहृत्य चैक्यकरणे चेतस्स-
 माधीयताम् ॥ ६ ॥ चक्रे द्वादशधा तपोबलमदो दत्वा तपस्यान्वि-
 तान्, द्वारा गुप्तधिया विवेकपटवो जाता विरक्ता यतः । शीलादे-
 र्निलयाश्च चेतनगुणैरात्मीयभावाश्रयास्तस्मादात्मविचारणं मुनिवरा
 ह्यष्टाङ्गसिद्धिप्रदम् ॥ ७ ॥ स्याद्वादो विदुषां हिताय गदितोऽनेकान्त-
 वादस्तथा, सिद्धान्तप्रतिपादनं मतभिदां येनाक्षयं जायते । सर्वं तच्च
 विहाय मोहजलधौ मग्ना वयं दुस्तरे, रागद्वेषझषाकुले च मुनयो भव्यं
 कुतो नो भवेत् ॥ ८ ॥ मायानिर्मितशोकसारविषये वैराग्यमेवाभयं,

दत्त्वा नश्च महाव्रतादिनियमानष्टप्रवाक्याँस्तथा । संसारे जिनदेवधर्म-
तरणिं प्रादादथो संयमान्, तं साधुं सुखसागरं प्रतिपदं ध्यायन्त्वतिप्रे-
मतः ॥ ९ ॥ अहिंसा तथा सत्यमस्तेयमाहुर्महद्ब्रह्मचर्यं सुनिर्वाणहे-
तुम् । यतस्तत्त्वबोधस्समुत्पद्यते च, ह्यतो रक्षणीयाश्च ते भिक्षु-
वर्यैः ॥ १० ॥ यस्यामोघात्मशक्तिं प्रबलगुणगणैर्नो प्रवक्तुं समर्था,
नास्माकं साधुबोधस्तदनु च कथने तत्स्वरूपस्य तत्त्वम् । तस्य
ज्योतिःप्रवाहं प्रबलगुणकरं वक्तुमीशाः कथंचिन्नो वा घाता-
ख्यशक्तौ मतिरपि सुतरां नेदृशी तादृशी च ॥ ११ ॥ श्राम-
ण्यप्रतिपालनाय सुधिया जातावतारा वर्यं, कामक्रोधविमोहलोभमर्म-
तामानावरोधाशयाः । चेतः संघपदारविन्दयुगले जित्वेन्द्रियग्रा-
मकं, संसारानृतमोगरोगशमने विद्यामये धार्य्यताम् ॥ १२ ॥
कामक्रोधविमर्दनेन च पुनर्लोभः समुत्पद्यते, तस्मान्मोहसमुद्भवः स्मृति-
हरो विज्ञाननाशस्ततः । पश्चाद्धर्मविपर्य्ययोऽनृतमयी भोगैषणा
जायत, इत्थं दुःखमये विचित्रविषये जीवोऽनिशं बध्यते ॥ १३ ॥
आदाविन्द्रियनिग्रहे च विषया नश्यन्त्यनायासतः, काये चारुपरिग्रहादि-
शमने ज्ञानोदयो भासते । पश्चात्कर्मसमुच्चयप्रणशन धर्मे प्रवृत्तिः
स्थिरा, तस्मादिन्द्रियसंयमे हि मुनिभिश्चेतः प्रदेयं सदा ॥ १४ ॥
तच्छक्तेरात्मयोगात्सकलगुणमयः स्यात्प्रतापोदयश्च, तस्याग्रे चोत्थि-
तायाः प्रचलति नितरां वर्द्धमानाः समस्ताः । जाते शीले महत्वे सक-
लगुणविधेः सुप्रवाहं नियुज्य, वीर्य्यं चान्तेऽवरोधं कृतमतिविमलं
नो मनः शान्तिमत्त्वम् ॥ १५ ॥ चित्तं मे विमलायतं जिनवरे लभं
गुरोर्भावनात्, सेवाभावबलं च संयमबलं प्रोत्कृष्टमग्रेऽकरोत् । रक्ष्यं

संघवलं प्रतापसहितं कार्यं सुवाक्याचैनमीर्षाशून्येवलं विधातकवलं
 तत्त्वात्मकं धार्यताम् ॥ १६ ॥ धैर्येण क्षमया विभान्ति मुनयः कञ्चै-
 र्यथाम्बवाशयाः, सत्यासत्यविमर्शनेन विषयासक्तं मनः शाम्यति ।
 तच्छान्तेः सकलेन्द्रियाणि विषमाच्छाम्यन्त्यसद्भावनात्, साक्षात्कारतरं
 भवेद्धृदि पुनरूपं परस्यात्मनः ॥ १७ ॥ दृश्यादृश्यभिदापवारणकरे
 लोलायुषश्चेतसा, सौत्राः सच्चरितामृतादिविलसच्छास्त्राश्रये स्थायताम् ।
 चार्वाचारविचारसारपटवो येनाखिलाऽमीष्टदा, तस्मिन् ज्ञानमये जगत्प-
 नुदिनं सत्संयमैरन्विताः ॥ १८ ॥ रुद्धं सर्वमनर्थकं भगवता हिंसावलं
 नर्कदं, साधूनां प्रबलारिनाशनकरं साध्वीगणानां तथा । तीव्रं भावक-
 षायकादिशमनं तत्त्वानुरूपं महत्तीर्थं स्थापितवान् स्वनामविजितं सार्थ-
 क्यमेवं कृतम् ॥ १९ ॥ तत्कालीनगुणानुरूपमभिधां बोधात्मिकीं
 नूतनां, संघे संस्थितिमेकतां, सुमधुरां कृत्वा स्वधर्मार्थिने । योग्यत्वं
 समये विधाय हृदये जाता यतो योगिनः, सूत्रोक्ते वचने कुरुध्वम-
 निशं विश्वासमेवं मुहुः ॥ २० ॥ येनोद्धातवलं च हिंसकवलं पूर्णा-
 त्मना सम्मुखो, भूत्वा नष्टतरं कृतं सुमनसा रुद्धं च मिथ्याबलम् ।
 शुद्धश्रावकश्राविकागणमयं संस्थाप्य तीर्थं शुभं, श्रीतीर्थङ्करनाम खं
 सुललितं, सार्थक्यमेवाकरोत् ॥ २१ ॥ तत्काले जनता स्वधर्मनिरता
 सद्दे सदा सम्मता, भावैक्यस्य रसस्य पानमसकृद्यत्पायितं प्रेमतः ।
 आज्ञा विश्वहिता सुबोधजननी संस्थापिताऽमानदा, धैर्यं शौर्यमथा-
 वलम्ब्य सुखदं प्रद्योतितं नो मुदे ॥ २२ ॥ धैर्यादेर्बलधारणं च
 विषयासक्तेन्द्रियाणां गणं, रुद्धा योगतपोऽसिना च जगतो जन्यं महा-
 नर्थदम् । दुःखापायकरे तमोऽपहरणे ज्ञाने मनो दीयतां, स्याच्चित्तं

सकलेन्द्रियैः सह ततः शान्तं प्रयासं विना ॥ २३ ॥ पश्चाच्छान्ति-
गतं मनो न विषये लभ्यं कदाचिद्भवेत्पूर्वाचार्यवरैः सुसंयमरतैरित्येव-
मुक्तं पुरा । साधूनां जगदन्तरायशमने मोक्षाप्तये साधनं, हित्वाऽशा-
न्तिकरान् समस्तविषयांश्चेतो गिरौ स्थाप्यताम् ॥ २४ ॥ कामिन्याः
कनकात्कषायविषयाद्ये साधवो विभ्यति, जीवात्राणकरादसत्यवचना-
दज्ञानकृष्णोरगात् । स्वाद्वन्नाशनतः परिग्रहरतात्ते भव्यभावाशया, लोके
भव्यजनानवन्ति सततं सद्बोधतत्वामृतैः ॥ २५ ॥ तेजस्तस्य प्रकाशतां
गतमदो भव्याशयानां हृदि, काण्ड भीषणवत्त्वमत्र गहन सस्थापितं
संयमे । जैनाचार्यवरैः परस्परमथो संस्थाप्य चैक्य बल, संयुक्ताखिल-
शक्त्यमोघसहिता संधादिविद्युत्प्रमा ॥ २६ ॥ विद्युच्छक्तिरिवारविन्द-
हृदये प्रोद्भासिता येन नः, सङ्घे शक्तिमदोच्चयोऽतिकृपया जाता यत-
श्चैकता । तां विस्मृत्य च मोहमानममताक्रान्ता वय दुःखिनस्तामुद्भा-
त्रयितुं मुहुर्यतिवरा यत्ने मनो धीयताम् ॥ २७ ॥ पूर्वाचार्यगणैः पर-
स्परमदश्चैक्यं सुसंस्थापित, शक्त्यानन्तप्रवाहसङ्घतडितः शक्तिः समु-
त्पादिता । वीरं शासनमेव निम्नपतित येनोद्धृतं शान्तित, एतावन्नहि
किन्तु शासनवरं संवर्द्धितं न्यायतः ॥ २८ ॥ योगासक्ताधियो जिने-
न्द्रमृदुलाम्भोजांग्रिसेवारता, मिथ्यात्वादिनिरस्तसर्वविषयाः कारुण्यवन्तो
दयाम् । धृत्वा चेतसि वो निधाय च गुरोर्निर्द्वन्द्वपादाम्बुजं, व्याख्या-
नाय निबन्धरूपममलं ह्याक्रन्दनाख्यं ब्रुवे ॥ २९ ॥ ॥ इति प्रस्ता-
वना ॥ अद्याऽनद्यमयेक्षते च महती हानिः समाजस्य च, भाग्यात्म-
न्दमयादुतावरयुगाद्यच्छासनाख्यं बलम् । क्षीणत्वं प्रतिपद्यतेऽनुदिवसं
न शयते कारणं, द्वन्द्वारम्भविधौ च कष्टमधिकं संवर्धते हानिकृत्
॥ ३० ॥ ईर्षाकारणतो न कोऽपि कमपि ब्रूते न सम्मन्यते, दृष्टेदं

मतभेदकारकमिदं चेतस्ततो धावति । विद्याऽपि हसते तथाप्यनयतो
 धर्मो विलुप्तो भवेन्न्यायान्यायविचारदुर्बलतरो जातोऽधुना बुध्यताम्
 ॥ ३१ ॥ जातोऽयं मतभेदभेदकवशादाचारभेदोऽपि च, संख्या
 त्रिंशतितोऽपि जातमधिकं किं वर्णयामो वयम् । साम्प्रदायिकभेद-
 वेशकरणादाचारभेदोऽपि च, ज्ञात्वैवं शमसाधनेऽनुदिवसं धर्मे प्रवृ-
 त्तिर्दमे ॥ ३२ ॥ दृष्टेयं विषयं च कस्य न मनस्तोदं हितेच्छावतां,
 प्राप्नोत्यन्तमनन्तशासनवतां केषां मनस्तोक्तताम् । यात्याधीरतया च
 हेति सुमहच्छब्दः समुत्पद्यते, जाते सत्यपि साधुचेतसि पुनर्नोत्पद्यते
 भावना ॥ ३३ ॥ तद्दौर्बल्यमहत्तरं न कुरुते प्रत्येकमंत्रान्तरे, सर्वेषां
 मनसा विचारकरणे नो भेदभावोऽधुना । वासं नो कुरुते परस्परमहो
 सम्मेलनं नैकतां, नान्येषां हितमीहते शुभधिया कश्चिन्नरः प्रेमतः,
 दृष्ट्वा चोन्नतकं पदं परजनस्यार्ता भवेयुर्जनाः ॥ ३४ ॥ केषां
 ज्ञानोपलब्धिर्न भवति सुतरां नास्ति शिक्षोपलब्धिस्यक्ता सेवापि
 नित्या निजमुनिचरणाम्भोजयोः साधुवर्त्यैः । सेवाधर्मापलापोऽजनि
 जनहृदयात्स्वप्नतुल्यो नराणां, क्रोधाविष्टैश्च छिन्नं प्रतिदिनमखिलं
 सभ्यमूलं विहिंसैः ॥ ३५ ॥ योऽन्येषां धर्मलोपे प्रबलबलमथो धार-
 यित्वा प्रवृत्तः, प्राप्तुं शिक्षाविभागे प्रचुरसमवलं संविभर्तुं समर्थः ।
 सोऽनर्थं स्फोटयित्वा रिपुदलगहनं दग्धुमग्निस्वरूपः, कार्यं तस्यापि
 नित्यं वितरति समये नामिमानप्रयोगः ॥ ३६ ॥ सम्मेले विलयं
 गते च कियती सम्भावना दुर्दशा, जातोऽहं पतितो भवे च कियती
 चाघातसंवेदना । यक्ष्मा मे महती तृतीयजवनी क्रान्तातिदुःखादरा,
 हा किञ्चिन्नहि मेस्ति तद्विगणना कार्ये प्रसिद्धे सति ॥ ३७ ॥ मान-
 क्रोधपरिग्रहोदयवशाद्धर्मक्षयो जायते, तत्क्षीणे जिनदेवशासनबले हासः

समुत्पद्यते । तद्भासे च कलङ्कितं जिनमतं निष्ठा ततो भावना, तस्माद्दोष-
समुच्चयापनयने चित्तं समाधीयताम् ॥ ३८ ॥ अस्माकं यदि बोधमस्त्य-
वनतेर्मानापमानस्य च, पातस्यैव च वाऽवहेलनजनेर्जाता पराकाष्ठता ।
लब्धज्ञानवलेऽपि कुम्भश्रवसो निद्रालयाः शेरते, विद्युत्तेजसमग्निजं किमु
पुनर्भानूदये तिष्ठति ॥ ३९ ॥ अत्याचारसमुद्भवे च निखिलं नष्टं च
भव्यात्मनां, सर्वापारमयी क्रियापि विपुला नष्टा तथा भावना । शास्त्राणां
पठनं प्रणष्टमधिकं जैनावतारे मुनौ, किं कर्तव्यमतः परं मुनिवराः
सञ्चिन्तयध्वं हृदा ॥ ४० ॥ शिक्षार्थं बहुशो जनैर्विरचिताः पाठालयाः
कालया, नो वा साधुगणैश्च विश्वविदितं सस्थापितं वा कचित् ।
विद्यापीठमनल्पकं यतिवराश्छात्राः पठेयुर्मुदा, ज्ञानाभ्यासकरा नयन्ति
सकलं धर्मादिकं श्रेयसे ॥ ४१ ॥ धर्मे नाभिरुचिर्गुरौ न नियतिर्विद्या-
श्रमे नो मतिः, तत्सूत्रे पठनादरो न हि रतिः सङ्गे मुनीनां तथा ।
न्यायान्यायविचारणे न च गतिर्योगाश्रमे नादरः, श्रेयो नश्च कथं भवे-
दनुदिनं चेतः परं क्षुभ्यति ॥ ४२ ॥ मोहेनाधिकतृष्णया च महति
सञ्जायते नः क्षतिः, वर्द्धन्ते ममतादयोऽहितकरा ज्ञानं ततः क्षीयते ।
तत्क्षीणे जिनधर्मशर्म विलयं यास्यत्यथो भावना, निष्ठा सूत्रसमुद्भवा
सुरगुरौ लोके कथं स्यात्स्थितिः ॥ ४३ ॥ रागद्वेषविवर्धनेन च मनो
न स्यात् स्थिरं चञ्चलं, तद्बोधानयनं विना न विषयाः शाम्यन्ति योगा-
श्रयाः । यावत्कर्मनिरोधनं न हि भवेत्तावत्कथं भावुकं, ज्ञात्वैवं परि-
हृत्य रागविषयं सांघं बलं सेव्यताम् ॥ ४४ ॥ गतेऽशान्तिमये वयं
निपतिताः कश्चिवत्प्रबन्धो न हि, सर्वाधारजिनेश्वरोपकरणे नो विस्मृति-
योग्यता । दत्तं तेन ततोऽखिलं च विषयं संलब्धवन्तो मुदा, तत्सर्वं
कथमन्यथापहरणं कुर्वन्ति चान्ये नराः ॥ ४५ ॥ सामाजस्य सुरक्षणं

च भवतामाधीनतामागमदेवे चाभ्युदयोऽपि मिश्रकृवरा ज्ञात्वा द्वयो
 रक्षणम् । संयुक्तेष्टवलं विना न हि भवेत् तद्रक्षणं नालसात्, संयुक्ता-
 भ्युदयप्रतापजनना चैक्यादिकं प्राप्नुयात् ॥ ४६ ॥ पूर्वं देशमवेक्ष्यतां
 हि कियतीमत्युन्नतिं प्राप्तवान्, तद्देशेऽप्यधिवासिनो हि नितरां स्वार्था-
 भिमाने रताः । तत्रैक्येन बलेन सज्जनजनाः कुर्वन्ति निष्कण्टकं, राज्यं
 छत्रधराश्च भोगानिरताश्चैकाधिपत्ये स्थिताः ॥ ४७ ॥ देशेऽस्मिन्
 दुरवस्थता प्रतिदिनं वृद्धिगता पश्यत, अत्रत्या विषयोपभोगानिरता
 जाताः पराधीनताम् । ऐक्याभावपरा न संयमकरा नो दूरदर्शेप्सवो,
 रागेर्प्याशयसंयुताश्च सुतरां विज्ञानशून्याशयाः ॥ ४८ ॥ दारिद्रेण
 सुखेतरा जनपदा साहाय्यमाप्यान्यतः, दत्तं चान्यजनेन वस्त्रमनिशं
 सन्धार्यते दुःखतः । पश्यामोऽधमदुर्दशां च महतीं भुञ्जः पराधीनतां,
 बद्धाः शृङ्खलया वयं परवशाः स्वातन्त्र्यहीनास्तथा ॥ ४९ ॥ पूर्वस्था
 मनुजाः स्वतन्त्रनिरताः राज्यं वहन्त्याहिताः, प्रत्यक्षात्मकमुख्यकेन
 नियताः सत्यप्रमाणेन च । ऐक्यं चाधिगताः स्वधर्मविलया विख्यात-
 सेवाः पराः, ज्ञात्वैवं समयादिकं न हि भवेत्त्याज्यं कदाचिन्नहि ॥ ५० ॥
 जाते वस्तुनि रोदनादिकरणं मिथ्यैव होच्चारणं, पश्चात्तापनिवेशने न
 हि पुनर्नेत्राश्रुपातं शुभम् । ह्युद्धारादिव्रिकथनं किल मुघा सर्वव्यलीकं
 त्यजेच्छ्रीमद्वीरजिनानुशासनवरं चोत्थाप्यतां श्रीध्वजः ॥ ५१ ॥ वीर-
 स्वाभ्यनुशासनानुसरणं संघैक्यता सेवनं, सूत्रागाधमहोदघेश्च तरणं
 ज्ञानक्रियाराधनम् । काषायाद्यपवारणं जिनमुनौ सेवार्पणं प्रेमतः,
 सन्त्येतानि शुभार्थिनामनुदिनं श्रेयःकराण्यग्रतः ॥ ५२ ॥ मृत्युप्राय-
 गतस्य चैक्यसुवल्लस्योत्थापनं कार्यतां, यद्येकेन समाजकेन समये साम-
 र्थ्यभाजा न हि । धीरत्वेन च यत्नरत्नकरणे चेतःसमाधीयतां दार्ढ्यं

निश्चयमाविधाय मनसः शुद्धिर्विधेया पुनः ॥ ५३ ॥ रागैश्चापि परि-
 ग्रहैरनुदिन मुक्त्वा भवन्त्वादरात्, सर्वानिष्टकुरैर्ममत्वबलिभिः सङ्गः
 परित्यज्यताम् । स्वश्वाधाकरणे ममत्वकरणे दोषो महाज्जायते, सर्व-
 स्माद्विषयान्मनोपहरणं श्रेयस्करं स्यात्ततः ॥ ५४ ॥ शास्त्रे वस्त्रे शिष्य-
 वर्गे शरीरे, ग्रामे देशे श्रावके चान्यकार्ये । शोकं मोहं सम्परित्यज्य
 नैज, स्वायत्तायां नैव ग्राह्यं कदाचित् ॥ ५५ ॥ बोधार्थं जनताहिताय
 सकलो ग्रन्थो मुदा ह्यर्प्यतां, न स्थाप्यो निकटे कदापि मनसो भारा-
 दयं नित्यशः । त्यज्यन्तां प्रियवस्तुनोऽपि नितरां नो कार्यतां सञ्चयो,
 नित्यैकं वसतं निधाय सुखदं खे जीवने रक्षणम् ॥ ५६ ॥ ग्राह्यं
 मृण्मयमेव भाजनमथो नोऽनल्पमूल्यात्मकं, चैकं चाम्बरमेव धारणवरं
 नान्यन्महर्षं कचित् । धार्यो नान्यपरिग्रहश्च शयनं भूमिस्थले शोभनं,
 नो वाच्यं परुषाक्षरं कचिदथो जातापमानैरपि ॥ ५७ ॥ नो मोक्त-
 व्यमनुत्तमं रसरसैर्युक्तं सदन्नं कन्नित्, गार्हस्थ्यैर्मनुजैर्न सङ्गतिरदः
 कार्या शुभाकाङ्क्षिभिः । स्थातव्यं शुभशासनैः शमदमक्षान्त्यादिभिः
 संयुतैरेवं जैनमुनिं समुन्नतपदारूढं भवेन्नान्यथा ॥ ५८ ॥ स्वातन्त्र्यं
 समवाप्य चात्मनिहिता शक्तिः समाश्रीयतां, चारित्र्यं च निरीहता सर-
 लता सत्य निवासं वने । एवं संयमता क्षमत्वमनिशं सत्याग्रहत्वं तथा,
 इत्यादेर्वलमुद्विभाव्य सकलं स्वातन्त्र्यसञ्चिन्तनम् ॥ ५९ ॥ यत्रानन्त-
 सुखं भवत्यनुदिनं तां पद्धतिं गच्छत, श्राद्धानां भवनं त्यजन्तु मुन-
 योऽरुण्यं गुहां चेच्छत । स्थित्वा तत्र सुसंयमं प्रकुरुत नान्योऽस्ति
 पन्थाऽपरः, सर्वसिन् विषये भवन्तु निपुणाः पारंगताः स्युः पुनः
 ॥ ६० ॥ भगवद्दीरजिनस्य जन्मभवनं नित्यं अमन्त्वाहिताः, शीताद्य-
 न्वितदेशमार्गपथिको भूत्वा महावेदना । सौदव्या च महोष्णदेशज-

नितं चोष्णादिकं वा तथा, सेव्यं साधुजनस्य सङ्गमखिलं हेयं गृहिस्त्री-
 जने ॥ ६१ ॥ साध्वीस्त्रीगणसंगते न च पुनर्नो दर्शयेच्चाननं, संघस्यो-
 न्नतिके मनो मुहुरथो सन्दीयतां प्रेमतः । तच्चाप्युन्नतशेखरे स्थिरयितुं
 यत्नेन संस्थीयतां, सन्तो भिक्षुवराः समाजविषये सद्गौरवं धार्य्यताम्
 ॥ ६२ ॥ स्वच्छं जैनमतं तदुक्तविधिना स्याद्वादचित्तार्पणं, तत्सूत्रोक्त-
 विमर्शतत्त्वमननं शश्वद्धिताऽऽधायकम् । कर्तव्यं प्रतिवासरं सुमुनयो
 हित्वा कषायादिकं, शास्त्रेऽन्यत्रमते (परसमये) सुबोधकरणे कल्पन्तु
 सद्बुद्धिभिः ॥ ६३ ॥ शास्त्रोद्धारकृतेऽनुरक्तमनसः प्रत्यन्तदेशंप्रति,
 मा गन्तव्यमसत्करोश्च विषयान्नो चिन्तयध्वं हृदि । सच्चित्रैर्विलसद्गृहं
 तु धनिनां हेयं सदा दूरतो, दध्याज्येन समन्वितं च पयसा त्याज्यं
 सदन्नाशनम् ॥ ६४ ॥ शीतोष्णादिकजन्यतापसहनं मौनं मिताभाषणं,
 येन स्याज्जनतोपकारसुखदं वाक्यं च धार्य्यं हृदि । गन्तव्यं गहनं गिरौ न
 पिहितं, सत्कन्दरामन्दिरं, भोक्तव्यं विरसादिकं च ह्यशनं धृत्वा प्रशान्तिं
 मुदा ॥ ६५ ॥ योगाभ्यासपरायणो गुरुपदाम्भोजार्चनासक्तधीः, सूत्रा-
 भ्यासरतो दमादिसहितः सद्भावनासंयुतः । ध्वस्ताशेषकषायको जित-
 महाषड्वर्गशत्रुर्गुरुः, सद्भक्त्या परिपूर्णशान्तहृदयो योगाश्रमे दत्तधीः
 ॥ ६६ ॥ नो वै वेषविधानमात्रकरणाच्छिष्यो भवेत्कर्हिचिच्छान्तं धर्मरतं
 गुणान्वितजनं संशिक्षयेद्दीक्षया । नानाशास्त्रविचारणोत्सुकमनास्त्यक्तैषणो
 दुःखहृत्, एतादृशगुणवत्तरो ह्यतिप्रियः शिष्योवधेयो मुहुः ॥ ६७ ॥
 हे भिक्षुप्रवरा मयाऽद्य समये सन्दृश्यते संस्थितिः, ये केचिद् गृहिणो
 गृहादिरहिताश्चायान्ति नष्टे धने । दुःखार्ताश्च बुभुक्षुवो हि भवता-
 मारात् पिपासाकुंला, नो कृत्वा च परीक्षणं पुनरथो दीक्षां ददत्त्यादः
 रात् ॥ ६८ ॥ तेभ्योऽयोग्यतरेभ्य दीक्षणमहो सन्दीयते वा हठा-

दीक्षामात्रविधानकेन नियता मत्र प्रदत्ता मुदा । किञ्चिद्भा-
षणयुक्तिशक्तिसहिता भाषात्मिका दीयते, दशवैकालिकनन्दिसूत्रवि-
षय उत्तीर्णता चेद्भवेत् ॥ ६९ ॥ नो वैराग्यरतो विचारकर-
णेऽदक्षो न, विद्यान्वितः, क्षिप्रं श्राद्धजनाय मोहकरणेऽविद्यावशः
सत्कथाम् । नो वा जैनमतानुसारचलनो भक्त्या विरक्त्या युतः, (नैवं
शिष्यगणोऽतिदीक्षणपरो नो भावशुद्धौ रतिः) अन्येभ्यो हठवञ्चनाय
नितरां शिष्योऽप्यनिष्टः स्मृतः ॥ ७० ॥ न्यायप्राकृतजन्यकाव्यविषयं
सच्छाब्दिकं वा पुनर्दद्याज्ज्ञानमनन्तरं सुमुनये शिष्याय दीक्षामपि ।
येन स्यात्समितौ सुयोग्यगणना लब्धप्रतिष्ठो भवेन्नो चेत्कर्म्मविगर्हितं
च भवतां निन्दालयो जायते ॥ ७१ ॥ दृष्टेमां घटनां बुधो हृदि
महत्कष्टं मनस्तोददं, हास्यं वा विदधाति रोदनमथो बाह्यार्थमेषो
जनः । हीनं योग्यतया जनो न मनुते सत्कारमातन्यते, जन्मान्धस्य
दिवाकरः प्रकथनं नामात्यन्तप्रदम् ॥ ७२ ॥ ज्ञानं नैव विभाति यस्य
हृदयेऽज्ञानान्धकारापहं, नो शिक्षा विशदा सतां न मुखरो भूत्वाऽ-
न्यथा वञ्चनम् । लोकान् वञ्चयितुं करोति विविधां धृत्वा मुखे
वृत्तिकां, जैनानां मतदूषणं प्रकुरुते न स्थापनीयो जनः ॥ ७३ ॥
साङ्गोपाङ्गतया च सूत्रविषये स्याद्वादज्ञाने तथा, छन्दःशास्त्रसमन्वि-
तेऽन्यविषये ज्ञानं प्रदायाथवा । साधुभ्यश्च परीक्षणं सुनियतं सत्कार-
यित्वा पुनः, पश्चाद्दीरपदानुसारवशतो दीक्षा प्रदेयाऽन्यथा ॥ ७४ ॥
व्याख्यानप्रतिभाप्रबन्धरचना, शिक्षाप्रणाली ततो, धर्माख्यानपरं च
भाषणमयी सद्भावना जायते । ज्ञानं न्यायकरं समस्तजनताकल्याण-
कृद्भाव्यत, एवं रीतिमुपाश्रयेद्यदि मुनिर्धर्मप्रवाहोदयः ॥ ७५ ॥ अर्ह-
द्दीरनिमित्तधर्मसरणीमाश्रित्य, देशान्तरं, आन्त्वा विश्वहिताय धर्मतः

रणीं हिंसाद्यभावात्मिकाम् । दत्त्वाऽनेकविवादवादेनपरं निर्धूय बोधाश्रये,
 तिष्ठेताखिलक्लेशनाशनपरा ज्ञाने परे निष्ठया ॥ ७६ ॥ देशैकं च
 वयं सुसंयमरताः संसेवयामो मुदा, तोम्राचूडमयाण्डवत्प्रतिदिनं संसा-
 रस्वाद्वन्नकम् । भूत्वा च भ्रमणं तु निष्फलमहो कुम्भो विरामः सदा,
 तेषां चर्णपरा मतानुकरणे जाताः प्रवृत्ता रहः ॥ ७७ ॥ चित्तं देह-
 वलोक्यतां च गृहिणो विश्वासमासाद्य च, युष्माकं मनसा धिया च
 सुतरां तिष्ठन्ति सेवाश्रये । ध्यात्वैवं च तथाविधौ ज्ञनपदौ श्रोत्यापयध्वं
 ध्रुवं, नोचेन्निम्नतलं पतन्ति बहुधा कृच्छ्रात्पदादुन्नतेः ॥ ७८ ॥
 भारत्या भवने च पुस्तकचयं संस्थाप्य साधून्तमास्तद्रक्षाकरणे प्रयत्न-
 शतकं शश्वद्विधेयं तथा । ब्रह्माभूषणयोर्यथेतरजनाः कुर्वन्ति सद्रक्षणं,
 सूत्राणां चयनं सदा च मुनिभिः कर्तव्यमन्त्रालये ॥ ७९ ॥ अर्हद्वी-
 रसुधर्मरोधकरणं यत्पुस्तकं वर्तते, नो तद्ब्राह्मणसत्करं च मुनिना स्वश्रे-
 यसे सर्वदा । यत्र स्त्रीरतिवर्णनादिविषयं तद्दूरतस्त्यज्यतां, स्याद्वादा-
 दिकशास्त्रमेव हितकृत् ग्राह्यं शुभाकाङ्क्षिभिः ॥ ८० ॥ येन ज्ञानवि-
 वर्धनं च भवतां सञ्जायते मोदतस्तद्योग्यं च हिताय वोऽनुदिवसं
 ग्राह्यं बुधैः सत्यतः । द्यूतादेरनुवर्णनं च कथनं भावोऽस्ति यत्रापि
 वा, हिंसाभावपरिग्रहप्रकथनं हेयं सदा साधुभिः ॥ ८१ ॥ तच्चानर्थ-
 करं सुसंयमहरं शान्त्यादिविक्षेपदं, न ग्राह्यं मनसेदृशं च प्रतिभिर्योगे
 च विघ्नप्रदम् । येनाध्यापनधर्मशर्मविलसत्सद्बोधसूर्योदयस्तद् ग्राह्यं
 च बलादपि प्रयततां योगार्थिनां श्रेयसे ॥ ८२ ॥ युष्माकं परिपा-
 टिकेयमवरा यच्छास्त्रसूत्रादिके, मोहादिप्रचलायतेऽधिकतरं दृष्ट्वा
 जनैर्हस्यते । नेत्रादश्रुनिपातनं च नितरां कुर्वन्ति हे मिक्षवः ?
 पात्रे वाऽप्यथवाम्बरे च ममता सन्दृश्यतेऽन्यैर्जनैस्तसादप्यधिकं पटा-

दिविषये मोहं समुज्जृम्भते ॥ ८३ ॥ तर्त्तिकं हीनं हि ज्ञायते भगवतां
दीक्षार्थिनां लोकतो, लोकानां च धनार्जनं परजनश्रेयस्करं ज्ञायताम् ।
युष्माकं परिरक्षितं गतपटं न श्रेयसे पुस्तकं, ज्ञात्वैवं भगवतां जहत्त्व-
नुदिनं भव्यं भवेद्येन च ॥ ८४ ॥ विद्याऽध्यापनकार्यलुप्तमधिकं तत्रापि
पाठ्यक्रमो, हा वो हानिकरी विभाति कियती सख्या विरामस्य च ।
नोऽवस्था सुव्रतग्रहस्य नियता नो वा व्रतादेस्तथा, न स्वस्यापि गुरो-
र्विचारमननं कुर्वन्ति काऽन्यत्कथा ॥ ८५ ॥ यच्छास्त्राणि च पुस्त-
कानि पठने चोपक्रमात्पाठने, तानीर्षममतावशाद्बहिर्गृहे ग्रंथि विधा-
याग्रतः । नष्टप्रायगतानि विश्वजलधौ नोद्धाटयन्त्यालसात्, शिष्येण
प्रतिवासरं च गुरवोऽन्योन्यं प्रयुध्यन्त्यतः ॥ ८६ ॥ वैरं भावगताः
परस्परमहो प्रेमोच्चकाधःपतन्, लोकान्तानि निजानि संकलुषयन्
यान्त्या विनायासतः । ज्ञात्वेमां च दशां मदीयमनसि स्याद्दुःखसङ्गं
पुनर्जैनाचारसुशास्त्रतत्त्वमननात्स्वाध्यायवृद्धिर्भवेत् ॥ ८७ ॥ नीतिन्या-
यप्रमाणतत्त्वनिखिलात् सर्वं विरुद्धं मतं, कोऽपि प्रीतिपुरःसरं न कुरुते
कर्माखिलं सज्जनः । तेनाधःपतनं मतादिविहितं धर्माच्च यायान्मुहु-
स्तेनाऽहं च करोमि चिन्तनमहो धर्मस्य वृद्धिः कथम् ॥ ८८ ॥
शवालयगतौ यद्वत्सारमेयौ परस्परम् । युध्यन्तः साधवस्तद्वत्,
युध्यन्ति प्रीतिमन्तरा ॥ ८९ ॥ अतोऽस्माकं च साधुत्वं, गत नास्त्यत्र
भावना । दुर्दशा कीदृशी जाता, स्वधर्मो निधनगतः ॥ ८९ ॥
येनास्माकं वर्धते ज्ञानशक्तिर्यस्याधारात्नीतितत्त्वावबोधः । स्वाध्यायस्या-
मूल्यरत्नं वदन्ति, शान्तिर्दान्तिर्ज्ञानरूपे परेशे ॥ ९० ॥ तच्चेदानीं
नाशभावं प्रयाति, नो वा शुद्धिः संयमादेश्च प्राप्तिः । तद्वारा वा नैव
बोधो न भावस्तस्माच्छास्त्रं साधवोऽप्यात्मपार्श्वे ॥ ९१ ॥ तद्वद्वन्ध्यालो-

ककल्याणहेतोर्लोके धर्मप्राप्तये वै वहन्तु । येन स्यान्नो रक्षणं संय-
मादेर्न स्याद्भानिः कार्यसिद्धौ मुनीशः ॥ ९२ ॥ तस्मात्सर्वान् मारुती-
गेहमध्ये, सन्तो ग्रन्थान् स्थापयन्तु प्रयत्नात् । येन स्याद्वै सर्वलोको-
पकारो, ज्ञात्वैवं वै नो विलम्बं हि कार्यम् ॥ ९३ ॥ शुद्धस्फाटिक-
वत्सरोजहृदयो विद्याकलावारिधिर्भाव्यस्तापत्रयापहो गुणनिधिः शिष्ये-
ष्टकामप्रदः । यद्येतादृशभावधारणकरः स्याच्चेद्गुरुः क्षिप्रतः, शिष्या-
रिष्टनिनाशनं च भवतान्नास्त्यत्र सन्देहकः ॥ ९४ ॥ एवं भिक्षुवराश्च
शिष्यरचने क्लेशप्रदा वः प्रथा, यः कश्चिद्भवति प्रदीक्षणपरः स्यात्तस्य
दीक्षेच्छया । कायात्पारदवद्बहिःप्रसरते वार्ता स्फुटान्नित्यशः, श्रुत्वा-
ऽनेकवारिष्टसाधुचतुराः स्वास्यात्क्षरन्त्यम्बु च ॥ ९५ ॥ यत्नेनायमत-
द्विदो यदि भवेन्मे स्याद्वरः शिष्यकस्तस्यापि प्रभवेत्सुजीवनवरं लोके
च धन्यो जनः । अन्ते सिद्धिकृतेऽन्तरस्थघटको दुर्वासनां वर्द्धयेत्,
नाशार्थं समये सुसंयम्यमान्नित्यं यतन्ते मुहुः ॥ ९६ ॥ संग्रहः पुस्त-
कानां यो, दोषो वर्वर्ति तद्विदाम् । शिष्याणां करणे तद्वन्महान्
दोषो हि जायते ॥ ९७ ॥ मातापित्रोर्विनाशां च, व्ययं दीक्षोत्सवे
वहु । अपव्ययमपि कर्तुं, प्रेरयन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ९८ ॥ भिक्षवः शिष्य-
तृष्णातो, नश्यन्ति धर्मकर्मतः । स्वगौरवं व्रतं चापि, नाशयन्ति मुघा
स्वतः ॥ ९९ ॥ रोगस्यास्येयमस्तीह, शान्तिः श्रीस्वामिनो वरा ।
महावीरस्य संघस्य, सेवा सर्वार्थसाधिनी ॥ १०० ॥ सम्प्रदायानुरो-
धेन, संयमादेश्च सेवनम् । गच्छवादं गुरोर्वादं, शिष्यवादं विवर्ज-
येत् ॥ १०१ ॥ भारतस्याखिलस्यैकमुख्याचार्य्यो भवेद्भुवम् । भूत्वा,
तस्यैव शिष्यास्तु, तदाज्ञां पालयन्तु च ॥ १०२ ॥ यः कश्चिदीक्षणं,

प्राप्तुं, समीहेत मुदान्वितः । स्वदेशे संयमं दीक्षां, निर्वेदेन च धार-
येत् ॥ १०३ ॥ तदा व्यवस्था सन्मार्गः, गत्वोन्नतपदं ततः । गच्छेच्च
शिवसम्प्राप्तिः, सर्वेषां नो भविष्यति ॥ १०४ ॥ सङ्घे चैकः स्थाप-
नीयो गणेशः, सर्वानर्थान् वेदितुं यः समर्थः । येन स्यान्नः सम्प्रदा-
यानुरोधाद्धर्मे वृद्धिश्चिन्त्यतां मिश्रुवय्यैः ॥ १०५ ॥ कश्चित्समाजस्य
महत्पदास्पदं, विभर्तुमिच्छेत् किल तस्य वागुराम् । कर्तुं करे स्वस्य
सदेषणास्ति वा, प्रगृह्यतां चेद्भरिवर्ति शक्तिः ॥ १०६ ॥ कश्चित्स्वयं
सर्वसमाजकार्यकर्ता तथा धारयिता बुभूषुः । तथा व्यवस्थापि समाज-
शक्तौ, स्वशक्तिमास्थापयितुं प्रवृत्तः ॥ १०७ ॥ कस्यापि चेच्छास्ति
समाजनेता, सदा भवेयं च सुशासकोऽपि । एतद्वितेच्छा च प्रवर्ध-
तेऽनिशं, सर्वस्वमेवास्तु मयि प्रपन्ने, ॥ १०८ ॥ यदीदृशीच्छा परि-
वर्तते तदा, समाजलोपोऽपि भवेद्धि शीघ्रम् । इत्थं समाजस्य च
दुर्दशा भवेद्विचिन्त्यतां जैनमुनिप्रवीणैः ॥ १०९ ॥ कृच्छ्रादाप्तपदो-
न्नततांद्धि पतनं निम्नं समाजस्य च, एवं गौरवनाशतां परिव्रजेत् सर्वे
भवेयुस्त्वंरम् । दुःखार्ता जिनदेवभक्तिनिरता धर्मोऽपि नाशं व्रजेत्,
ज्ञात्वैवं जिनशासनोऽनुदिवसं तद्रक्षणे स्वीयताम् ॥ ११० ॥ रोगो-
ऽनेन समाजभोगविषये वृद्धिगतो नित्यशः, साधूनामहमात्मिकाविकृ-
तितो नष्टाऽधुना सभ्यता । सर्वेषां हि महत्त्वतत्त्वविषये जातैषणा
सर्वतो, मानं चातपधावने निपतितं मिथ्यापलापो मिथः ॥ १११ ॥
भिक्षूणामभिमानभावमधिकं काषायसंसेविनामेतस्यापणमार्गभागविषये
जातं महर्ष ध्रुवम् । योग्यायोग्यविचारणापि विलयं याता समाजस्य
किं, तेनैवास्ति समाजकोऽपि नितरां पिष्टस्ततो धुण्णवत् ॥ ११२ ॥

दुःखाद्रोगमयाद्भवन्तु मुनेयश्चैतन्यभावाः पुरः, सर्वेऽन्योन्यगताश्च स्तीय
 सुकृतावेकं गुरुं कुर्वताम् । स्वादर्शं सकलागमैश्च हितकृत् सम्मान्यतां
 प्रेमतो, निश्चिन्तां मनसाऽसुजैनमुनयो हीमां व्यवस्थां गताः ॥११३॥
 यो दीक्षास्थविरोऽथवा श्रुतवरो यः सच्चरित्रे रतो, यो वा योगकरो
 समाधिनिरतस्तं सेवयन्त्वादरात् । भक्तिं तत्र वहन्तु जैनमुनयः प्रेम्णा
 तथाऽन्यैर्जैः, प्रेमोत्पन्नमयैः सुधारसमथो कुर्वन्तु सद्भावनाम् ॥११४॥

॥ इति ममाक्रन्दनकाव्यस्य पूर्वार्द्धं समाप्तम् ॥

ममाक्रन्दनकाव्यस्योत्तरार्द्धम् ।

नत्वा *जिनेन्द्रमवलम्ब्य च तत्पदाब्जं, संसारशापत्रयतापहरं वरे-
 ण्यम् । श्राद्धोदयाय मुनिधर्मविवर्द्धनाय, भक्त्या करोमि सरलं च
 निबन्धमेनम् ॥ १ ॥ अये ! साधो ! दैवाद्भुतनरशरीरश्च सुभगं,
 महावीरं सेव्याम्बुजचरणमाधिप्रशमनम् । भवाम्भोधौ प्रोतं विषयमृग-
 तृष्णापहरणं, भजन्ते नो कस्मादरिदलसुकृशानलसमम् ॥ २ ॥
 भिक्षार्थिनो मुनिवराः समयेऽद्य शश्वद्धर्मोपदेशकरणे न च वृत्तपत्रैः ।
 तन्वन्ति लेखकरणाज्जिनपुस्तकानां, श्रीवर्धमानकरुणाकरशुभ्रकीर्तिम्
 ॥ ३ ॥ समाजसंघं परिपक्वतां दशां, नयन्ति तेषामुपकारवृत्तयः ।
 सुमाननीयाः शुभकृत्यशक्तयस्तथैव चानुकृतिरद्य कार्या ॥ ४ ॥ तत्सं-
 घसम्मेलनसुप्रचारे, सहायता चापि मुदैव देया । तत्सम्प्रचारे निर-
 तैस्तपस्विभिर्हेयोऽभिमानादिपरिग्रहश्च ॥ ५ ॥ तत्संघसेवामनिशं विद-
 ध्युर्दासत्वमादाय वदेयुरेवम् । मानापमाने न च तापहर्षौ, कुर्वन्तु
 जैनाश्रमवासिनश्च ॥ ६ ॥ नेच्छेयुरन्यत्र पदं प्रगल्भं, नो मानपत्रेऽ-

* रागाद्यरीन् यो जयति स जिन 'इण्षिब्जिदीडुण्यविभ्यो नहू' इत्युणादेः ।

भिरुचिं विदधुः । लोकान्तरप्राप्तिनिमित्तभूतसज्ज्ञानकर्मादिकरा
 भवन्तु ॥ ७ ॥ अत्रान्तरे मानबलं त्यजेयुः, सत्साधुसेवा नितरां
 विशेषा । सत्त्वात्मिकां वृत्तिमनूपसृत्य, मनश्च स्वाध्यायबले नियुज्य
 ॥ ८ ॥ स्वजीवनेनाद्यसमाजसेवा, रश्मि गृहित्वा परिरक्षणीया । निश्चित्य
 चित्तेन समाजवृन्दे, साहाय्यदानं करणीयमाशु ॥ ९ ॥ अथाभ्या-
 ख्यानप्रहरणम् ॥ सन्दृश्यते भिक्षुवरा^२ मयाद्य, किञ्चिद्विकारान्वित-
 साधुभावाः । तेषां च जाते परिवर्तनादिकं, कुत्सान्वितं तेन विचार-
 णीयम् ॥ १० ॥ दुष्टस्वभावान् कथयन्ति चान्यान्, कुर्वन्ति स्वस्यैव
 प्रशसनं च । विद्वत्सु दोष परिभावयन्ति, गुणं पिधायथ गुणं स्वकी-
 यम् ॥ ११ ॥ प्रकाशयन्ते च स्वकीयदोष, पिधाय ते संयमिनः
 वरिष्ठाः । निन्दन्ति ते दुष्कृतिनोऽभिमानात्समाजभाजः प्रवदन्त्य-
 सिद्धान् ॥ १२ ॥ यदापहर्तुं वरिवर्तिं शक्तिस्तदेतरस्थान् गुणदिव्य-
 संधान् । आच्छिद्य सिद्धप्रवरा भवेम, इति प्रजल्पन्ति विचारशून्याः
 ॥ १३ ॥ मदीयेऽत्र काये यदि शक्तिरग्रा, जगन्मात्रजातान् गुणा-
 नाविच्छिद्य । स्वकीये तनौ स्थापयित्वा वरिष्ठो, भवेयं तदा सर्वतो
 माननीयः ॥ १४ ॥ परन्त्वस्ति भव्यं न चेदृग् बलं वा, न विज्ञान-
 शक्तिर्विधातुं कुतः स्यात् । परेषां च निन्दाभिधानं मुखेन, परं मन्यते
 शाकपत्रादिकल्पम् ॥ १५ ॥ अयेऽन्यत्र निन्दे ! न लब्ध पद ते;
 विहाय स्थलं साधुसंघे प्रवेशः । कृतस्ते न जाने सदा दूरतस्त्वां;
 त्यजेयुर्जनां मानवन्तो मनस्तः ॥ १६ ॥ अये पापिनि त्वत्कृते धर्म-
 नाशे, भवेन्निष्पातश्च नो धारयत्वम् । अतस्तेर्मुखं नीलवर्णं च नाशः,
 समाजाद्बहिस्त्वं गता चेद्वरेण्यम् ॥ १७ ॥ अयेऽनिष्टभावे ! पिशाच-
 स्वभावे ! मुनीनां समाजात्त्वमन्यत्र गच्छ । न भव्यं भवेत्तत्र संमे-

लने च, सुजाते सुरम्ये कुतस्तेऽत्र वासः ॥ १८ ॥ सदा स्मर्यतोमद्य
 ते न प्रवेशो, वय वञ्चिता ज्ञानिनोऽजातसंगाः । मुखं पश्यतेऽग्रे च
 संमेलनं नो, भविष्यत्यनायासतश्चाजमेरे ॥ १९ ॥ न याचेऽतिरिक्तं
 समाजान्मुनीनां, मनो मे प्रसक्तं समाजप्रसङ्गे । अतो धारणीयं मन-
 स्तस्य सिद्धौ, यतो नो भवेद्धर्मलामो मुनीशाः ॥ २० ॥ वयं चाद्य
 (सं) भोगान्मुदोद्धाटयिष्यामहे द्वादशाख्यान् सदा प्रेमभावात् । अरण्ये
 निवासाय यत्नं विधाय, तनावेकवस्त्रं मुहुर्धारणीयम् ॥ २१ ॥ मृदा
 निर्मितं पात्रमेकं सदैव, ध्रुवं धारणीयं गृहस्थैः समं नो । कदाचिद्वि-
 धेयाऽशुभा सङ्गतिश्च, दलं प्रेषणं वर्जनीयं तथैव ॥ २२ ॥ सुखावा-
 सिहेतोश्च कर्तव्यमेवं, मिताहारमेकत्र काले वरीयः । मिलित्वा च
 सांवत्सरं पर्वचैकं, वयं चाखिलाः साधवो यत्नतश्च ॥ २३ ॥ सदाऽऽ-
 चार्यवर्योऽखिलानां मुनीनां, बुधैको भवेच्छिष्यशिक्षाप्रदायी । त्यजे-
 युर्विचारे च यं भेदवादं, करिष्यामहे ज्ञानविज्ञानवादम् ॥ २४ ॥
 अहो ज्ञानरूपेऽथ गङ्गाप्रवाहे, सदुत्साहशक्तिं च कुर्मोऽतिहर्षात् ।
 समाजेऽत्र सर्वे मिलित्वा त्वदीयं, बहिष्कारमेवं करिष्यामहे च ॥ २५ ॥
 यदा ते भवेन्मूलभग्गोऽद्य निन्दे ! कथं त्वं समाजे च तिष्ठेर्वदेनः ।
 यदा ते च्युतिस्त्वाधिकाराद्भवेच्चेत्, तदा ते क यानं भवेद्ब्रूहि क्षिप्रम्
 ॥ २६ ॥ सुसम्मेलनस्य प्रसङ्गे बलेन, बहिष्कारभावो न जातः
 कदाचित् । स्मर ! त्वं मुखं नावलोके त्वदीयं, स्वकीयं तथा नैव सन्द-
 र्शयामि ॥ २७ ॥ तथा नैव केनापि साकं वदामि, तदा मौनमाधाय
 तिष्ठामि शश्वद् । गतं वैमनस्यं शरीराच्च मेऽद्य, त्वयि निन्दनीये गते
 जैनसंघात् ॥ २८ ॥ यदा द्रोहबुद्धिस्तदा ते निवासोऽन्यथा त्वं प्रया-
 हीति संघान्मुनीनाम् । जगद्वंचितुं नो वितिष्ठस्व निन्दे ! निव-

तस्व तूर्णं वने पर्वते वा ॥ २९ ॥ इतः पेषणं ते करिष्यन्ति
लोका, अतोऽन्यत्र गन्तव्यमेवं विचार्य । न वा भद्रमत्राधि-
वासे बलिष्ठे, जगत्ते करिष्यत्यहोऽनादरं हि ॥ ३० ॥ भवद्भि-
र्मुखात्वाच्च त्याज्या वरिष्ठैस्तपस्याबलं संयमादेर्बलं च । तथा
संघसेवा बलं चात्मनोऽपि, भवेन्नष्टमेवं हि सर्वस्वनाशः ॥ ३१ ॥
मया निश्चयं दीयतेऽद्य भवद्भिः, परित्यज्य निन्दां सकर्तव्यतां हि ।
तथेर्ष्याभयं क्रोधमात्सर्यमेवं, समाहृत्य धर्मं चरेयुर्विरक्तिम् ॥ ३२ ॥
[अथाऽपलापविषये] यदा कश्चिदायाति पार्श्वे स्वकीये, तमुत्थाप्य
हस्तेन चोर्द्ध्वं (हर्म्यं) नयन्ति । तथैकान्तगेहे च तेनैव वार्ताऽपलापं
प्रकुर्वन्ति मोदैः प्रमोदैः ॥ ३३ ॥ विनाज्ञानसम्पन्नमेकं स्वशिष्यं,
विधायाथवा द्वारपालं स्वकीयम् । विनोदेन कुर्वन्ति कार्यं विगर्हमहो
वर्तते कीदृशी साधुवृत्तिः ॥ ३४ ॥ मुखे चानने चक्षुषा चक्षुरेवं, तथा
कर्णके कर्णवृत्तिं निधाय । करोत्याहितः किञ्चिदात्मानुकूलामनिष्टप्रद्रां
सर्वनाशाय वार्ताम् ॥ ३५ ॥ निन्दा यस्य मुखेऽस्ति तापसजनाः
सत्कर्मतो धर्मतो, अश्यत्यत्र च तस्य नश्यति तपो ज्ञानं पुनः
संयमः । तस्मात्तां परिहृत्य सयमपरैश्चित्तं समाजे मुहुः । संस्थाप्योत्त-
मकर्मसेवनपरैर्जैने मते दीयताम् ॥ ३६ ॥ यदैकस्मिन् स्थाने निव-
सति मुनिस्तत्र न परान् । समाजस्थान् साधून् न हि हितकरानाहित-
धियः ॥ निवासार्हान् रागान्निजनिकटतो दूरयति च । तथा वार्तालापं
तैः सह हृदा नैव कुरुते ॥ ३७ ॥ समानीतं तैश्च मधुरजलमन्नं न
मनुते । न वाऽऽतिथ्यं तेषां न च किमपि सत्कारकरणम् ॥ परं चैवं
ज्ञात्वा परमतरताञ्छून्यहृदयः । अहं वै पश्यामि व्रतमपि च तेषां
मतिहरन् ॥ ३८ ॥ यथा श्वाऽन्यश्चानं परमनिजकोपेन निकटं ।

मर्मायं भक्ष्यांशं किमपि न हि चातुं प्रभवतु ॥ विचार्येत्यं शब्दैर्वि-
 कल्मनसा दूरयति च । मुनीनां संघेऽयं भवति कल्मसो द्वेषमनसा
 ॥ ३९ ॥ प्रसन्नोऽयं दृष्ट्वा नहि भवति कश्चिन्मुनिवरस्तथाऽन्योन्यं
 द्वेषं विषममतिनोत्पाद्य कुरुते ॥ पशव्येयं नीतिर्न हि न हि न जानै
 कथमगात् । इतः श्रेष्ठश्छागः कपिरपि कपोताश्च सुधियः ॥ ४० ॥
 मिलित्वेमेऽन्योन्यं समयमनसा रक्षणमहो । सदा कुर्वन्त्यन्ये विषय-
 सुखमोगेऽपि नितराम् ॥ सहाया जायन्ते इति मनसि निश्चित्य
 भवतो, (परं द्वेषा युक्ताः सुखदगुणवन्तो मुनिजनाः), विलुम्पन्त्या
 शक्त्या विषयगुणभोगैकनिपुणाः ॥ ४१ ॥ [अथ शान्तिकराष्टकम्]
 न वा साधुवृत्तिर्न वा कोपशान्तिर्न वा संयमादौ प्रवृत्तिर्मुनीनाम् । न
 हि ज्ञानसिद्धिर्न विज्ञानवृद्धिः, कथं जैनसंघे निवृत्तिर्जनानाम् ॥ ४२ ॥
 गता संघभक्तिर्गतश्चित्तरोधो, गतं चात्मतत्त्वं गतं शुक्लध्यानम् । इदा-
 नीतनानां मुनीनां प्रवृत्तिः, सुखे शायके चाशने शिष्यवर्गे ॥ ४३ ॥
 गताऽऽध्यात्मविद्या गताऽऽनन्दवृत्तिर्गता भावभक्तिर्गता संघचिन्ता ।
 गता भिक्षुसेवा गता धर्मवृद्धिर्गता शान्तचर्या निवृत्तिः शुभा न ॥ ४४ ॥
 गतं ज्ञानगम्यं परं धैर्यरूपं, यतो नस्ततोऽतो भवेद्धर्महानिः । कथं
 स्याद्भवाम्भोधिपारं मुनीनां, विना सत्क्रियां चिन्तयध्वं मनस्तः ॥ ४५ ॥
 सदा शिष्यलोभाश्रये नः प्रवृत्तिर्न वा चिन्तनं कोविदानां च सङ्गे ।
 अनेकान्तसिद्धान्तस्वाध्यायहीना, मनोरोधने नो गतिर्वा कथं स्यात्
 ॥ ४६ ॥ गता जैनसंघाद्व्या साधुभावाद्गतो न्यायसिद्धान्तजन्यो विचारः ।
 सुसम्यक्त्वमानन्दकन्दालयं नो, घृतं नैव चित्ते कदाचिन्मुनीन्द्रैः
 ॥ ४७ ॥ अस्वाध्यायतोऽज्ञानवृद्धिप्रसङ्गाद्गतं ध्येयरूपं सुसम्यक्त्व-
 तत्वम् । सदा चिन्त्यते केन भव्यं भवेर्नस्तथा सेवनीयं । सदा संघ-

साम्यम् ॥ ४८ ॥ न वाऽरण्यवासो न वा त्यागशक्तिर्न वा चावनं
 धर्मतत्त्वस्य शश्वत् । वरीवर्ति-चिन्तोदरार्थं सदैव, अतोऽहं तपाम्यात्त-
 भात्रं यतीशाः ॥ ४९ ॥ भजन्त्वाहिता देवदेवं जिनेशं, यतो जायते
 दुःखमूलस्य भंगः । तथा संवृतौ प्रेमभावो निवृत्तिर्भवांभोधितो
 ज्ञायतां साधुवृन्दैः ॥ ५० ॥ गता मोक्षप्राप्तिर्गता लब्धिशक्तिर्गता रे
 गता रे जिनेशस्य भक्तिः । मुनीनामिदानींतनानां प्रवृत्तिः, सुखे
 शायके चाशने शिष्यलोभे ॥ ५१ ॥ गतं वस्तपो योगचर्यापि
 नास्ति, गतो ध्यानस्वाध्याययोगोऽपि दूरम् । गतः सूत्रपाठो गतं न्याय-
 सूत्रं, न स्याद्वादवादे रुचिर्वा कदाचित् ॥ ५२ ॥ गतोऽध्यात्मवादोऽ-
 लिप्तो जैनसंघो, गतं रे ! गतः रे ! गतं प्राकृतत्वम् । इदानींतनानां मुनीनां
 प्रवृत्तिः, सुखे शायके चाशने शिष्यलोभे ॥ ५३ ॥ [अथापाय-
 निवृत्तेरुपायः] रे चित्त ! चिन्तय जिनाम्बुजपादरेणुं, पारं गमिष्यसि
 सुखेन यतो भवाब्धेः । शिष्यादयोऽन्यजनता न हि ते सहायाः,
 सर्वं विलोकय मुने ? मृगतृष्णिकाभम् ॥ ५४ ॥ संसारसागर-
 मगाधमगम्यपारं, श्रीमज्जिनेन्द्रचरणाम्बुजश्रद्धया वा । उल्लङ्घयिष्यति
 सुखेन च ते प्रयासस्तस्मात्कुरुष्व मुनिभक्तिमधौघहर्त्रीम् ॥ ५५ ॥
 सुखे दुःखे किञ्चिन्न भवति समाजान्तरमुनेः, सहायो रागान्धो निज-
 हठधरो द्वेषनिरतः । तथा विद्याभ्यासं प्रतिपदवमन् द्वेषमनिशं,
 घृणां तद्वल्लोके निजमतिविरोधेन तनुते ॥ ५६ ॥ जना उच्चैर्हासं
 विदधति घृणापात्रमिति वो, न वा संघप्रीतिर्न च सहनिवासं
 प्रकुरुते । अतो मोहस्पद्धैर्निखिलमतके नैव भवतां, सुजातं
 बन्धत्वं दृढतरसुरज्वा मुनिवराः ॥ ५७ ॥ यदा वृद्धिर्मेहावृत्तिरपि
 कथं शान्तिरधुना, न वा जात्राशा नः पुनरपि सहावासकरणे । निवृत्ते-

मोहस्य कथमखिललोकानुसरणे, विचार्यैवं सन्तः कुरुत मुनयो मोह-
 शमनम् ॥ ५८ ॥ कुरीतीनां नाशो भवति हि । च रूढेरपि तथा,
 सहावासः पश्चादनुभवजविज्ञानमभवत् । तदा प्रेम्णाऽऽमोदैः सह
 दमशमादैः सुकरणं, जनाधारे जैने निवसति सदा चित्तमचलम् ॥ ५९ ॥
 स साम्योत्कर्षे वा भवति सहावासस्य जनैकं, परं च ज्ञानस्योत्कटकमपि
 तस्यास्ति फलदम् । यदाऽभ्यासासक्तं मुनिमपि वदन्त्याहितजनाः,
 समं केन स्पृष्ट्वा निगमसकलाऽध्यात्मविदुषा ॥ ६० ॥ सुविद्यावृ-
 द्ध्यर्थं यदि मनसि चिन्ताऽप्युदयते । तदा स्पृष्ट्वावृद्धिर्निखिलमुनिसघे
 विलसति । तदा विद्यालामो भवति मुनिवृन्दैरधिगता । भवे विख्यातिः
 स्यान्निजनिजमताचारवशतः ॥ ६१ ॥ विना स्पृष्ट्वा नापि प्रसरति
 समुत्साहविषयः । सहावासे चैवं न लगति मनश्चंचलतया । विनान्तः
 स्वाध्याये न वसति धियो वृत्तिरचला । ततो विद्यालामो भवति विदुषां-
 मोदसहितः ॥ ६२ ॥ सहाध्यायिनं वा सहावासिनं वा, विनाधीत-
 विद्याविनोदप्रचारः । सहाचारिणं चान्तरा नो विचारी, ततो नो भवे-
 च्छास्त्रतत्त्वावबोधः ॥ ६३ ॥ तथा नावलोको भवेच्छास्त्रचर्या, विना
 तत्कृते नैव पुष्टिं प्रयाति । न काठिन्यकं स्थायिभावं तथैव, चिरं
 चित्तमित्तौ मुहुश्चिन्तयध्वम् ॥ ६४ ॥ तथाऽध्ययनतोऽध्यापनाद्वा विचा-
 रात्समुत्पद्यतेऽपूर्वशक्तिप्रवाहः । यदैकत्रवासो मिलित्वाऽखिलानां, तदा
 यत्र येषां प्रवेशोऽधिकोऽस्ति ॥ ६५ ॥ प्रवीणोऽथवा वै विशेषाधि-
 कारी, सहाचारिणे वा सहाध्यायिने च । सहावासिने वा प्रवीणं
 करोति, भवेत्तस्य सौख्यं नितान्तं मुनीनाम् ॥ ६६ ॥ स्वकीयेन तुल्यं
 च योग्यं विधाय, समाजे समुत्तेजनां वै करोति । अतो भेदभावं
 परित्यज्य शक्तिं, स्वकीयां तथा योग्यतां सन्तनोतु ॥ ६७ ॥

चरित्रं सुविद्यां परस्मै ददातु, सुवक्तृत्वबोधोऽस्ति केषां विशेषः ।
तदा तत्कला चापि देया परस्माययं नो विचारो हृदा धारणीयः ॥ ६८ ॥
स्वविद्या मया दीयते चेत्परस्मै, तदा तस्य लोके प्रतिष्ठाऽधिका स्यात् ।
तथा योग्यता वृद्धिरेवं प्रयाति, विचारं च नैवं कदाचित्करोतु ॥
(पठित्वा च विद्या प्रदानेऽधिका स्यात्) ॥ ६९ ॥ तदा ज्ञानवृद्धिश्चरि-
त्रप्रवृत्तिर्गिरिष्ठो जनेऽथो भवेत्स्वं विचार्य्य । परस्मै कुरुष्वार्पणं स्व
गुणानां, समाजे प्रवृत्तिर्विधेया सुखेन ॥ (तथाऽनन्यभावेन प्रीतिं
विधाय) ॥ ७० ॥ यथा यश्च यस्मै विधत्ते च भावं, तथैवेतरोऽपि
करोत्यात्मभावम् । धिया प्रेमभावो विचार्य्यैव कार्यो, यतोऽन्योन्यसंमे-
लन स्यात्सुसौम्यम् ॥ ७१ ॥ न याचे गुरोः पादसेवातिरिक्तं, विरक्तिं
तु वाऽऽध्यात्मविद्याप्रशक्तिम् । परं प्रेमतः साधुभावं प्रयाचे, समाजो-
न्नतिर्येन मे तद्विधेहि ॥ ७२ ॥ त्रिधा तापतप्तोऽहमस्मिन् भवाब्धौ,
कथं मे निवृत्तिर्भवेद्दुःखराशेः । अतो मेऽमिलाषामिमां पूरयस्व, गुरो !
स्वां दयां मे विधायाम् भावात् ॥ ७३ ॥ जीवन्नाणकरी निधाय विश-
दामास्येऽनिशं पट्टिकां, काये चोल्लपटं विलुञ्चितशिखः कक्षे सितां
मार्जनीम् । विद्याशून्यमुखारविन्दहृदयः श्राद्धादिकैर्गीयते, लोकान्
शिक्षयितुं सुवेशरचना यस्यास्ति तस्मै नमः ॥ ७४ ॥ उपर्युक्तमर्थं हृदा
धारयित्वा, सुविद्याविनोदे मनो धारणीयम् । न हास्यं भवेत्ते सभायां
मुनीश ! ह्यतो विद्यया सर्वमान्यो भवेत्स्वम् ॥ ७५ ॥ परं भावुकत्वं च
सद्वृत्तिरेवं, सदाचारता चोच्चता भावनायाः । तथैवोन्नतत्वं चरित्रस्य
भावि, जनाः प्रेमदृष्ट्या प्रतिष्ठां प्रकुर्य्युः ॥ ७६ ॥ प्रतिष्ठाऽपि संसारम-
ध्येऽधिका स्यात्समाजेऽपि विद्वान् भवेच्चोपदेष्टा । तथा वक्तृतादायको
ग्रन्थकारः, सुजाते महावीरदेवस्य शिक्षाविभागेऽधिका चोन्नतेर्वर्धिका

स्यात् ॥ ७७ ॥ भवेत्काचिदित्यं जने योग्यता च, तथा शक्तिभा-
 वोऽस्ति यस्मिन् विशेषः । प्रदेयस्तदान्ये नरे भक्तिश्च, सुविज्ञान-
 वृद्धिस्तथा शक्तिवृद्धिः ॥ ७८ ॥ स्वशक्तेस्तथा योग्यतायां च विद्यो-
 प्रयोगस्य वृद्धौ च संयुक्तवीर्ये । ध्रुवं योजनीयं ध्रुवं योजनीयं, स्वचि-
 त्तस्य शंकां निरादृत्य लोके ॥ ७९ ॥ [अथ परोपकृतिः] शिक्षा-
 प्रेमधराः पवित्रहृदया भिक्षार्थिनो ध्यानतो, ज्ञायन्तां प्रतिजीवकार्य-
 समये लक्ष्यात्मविन्दुं मुहुः । मत्त्वानन्तपरोपकारकरणे शूरा भवन्त्वा-
 हिता, लक्ष्यं नैव कदापि त्रिस्मृतिपथं कर्तव्यमेवं विदुः ॥ ८० ॥
 धर्मे नोन्नतिकार्यगौरववशान्नान्यत्रोद्धे करः, येन स्यादुपकारकेऽनु-
 दिवसं लोकोपकारी भवेत् । न स्थानं च क्वचित्प्रदेयमधुना भेदस्य
 भावस्य च, सामाजे वितरन्तु कार्यपरतां ध्यात्वा हृदा भिक्षुकाः ॥ ८१ ॥
 साहाय्यं च भवेज्जनान्तरमुदेऽन्योन्यं विचारेण च, शक्तौ स्यादृढता-
 बलं विवरणादेकं विचारस्य वा । तन्माहात्म्यबलं भविष्यति पुनः
 स्यादुन्नतत्वेन हि, संयुक्तस्य बलस्य वर्द्धनमथो स्यान्नोऽप्यनायासतः
 ॥ ८२ ॥ एकस्यान्यसहायकोऽनुदिवसं भूत्वा सहायं कुरु, स्वान्ते
 त्रासकराय, देयमखिलं नो वा विचारो मुने ! विद्यैवं च समाजके
 प्रसरति लोकोपकारस्ततो, ज्ञात्वा सर्वमिदं विचारनिरताः श्रेयस्करा
 बुध्यताम् ॥ ८३ ॥ [अथाऽऽधुनिका सम्यक्त्वादानरूढिः]
 अद्यानद्यभवे च भिक्षुकवरेष्वाधीनजैनेषु च, सम्यक्त्वं प्रविधाय योग-
 मिषतः शिष्यं स्वकीयं तथा । भक्तं पक्षधरं विनेतुमसतां रूढिर्विचित्रा
 मता । भीत्या सार्द्धमियं प्रवृद्धिरतुल्य वात्या स्वरूपेण च ॥ ८४ ॥
 भूक्म्पोऽयमितीव शेषविषयाज्ज्ञेयो मुनीन्द्रैरतो । वृक्षाणामिव सहतेश्च
 निर्तरं स्याद्येन नाशो मुहुः ॥ सम्यक्त्वस्य तथान्धसंघविलसच्छ-

द्वाऽपि नोत्पद्यते । अन्यत्रापि न ॥ भक्तिभावसंहितप्रेमोपकारादिकसु
 ॥ ८५ ॥ गुप्तिभावसहानुभूतिरपि च जंजन्यते नो मुनौ, तस्यैव
 ग्रहणे सदा हि निरतो भक्तोऽपि दासोऽपि च । सम्यक्त्वस्य विता-
 ननोत्तरमदः सञ्जायते वा ततः, सम्यक्त्वाच्च तथास्तिकत्वमपि च
 माध्यस्थ्यकत्वं पुनः ॥ ८६ ॥ वैषम्यं च भवेद्यतोनुदिवसं, दूरं तथा
 निष्ठता, सत्वस्याऽप्यनुवर्तनं सरलता चायाति सौजन्यता ॥ आत्मीय-
 त्वमथो गुणग्रहणता सत्यं सुसेवा परा । (ज्ञातव्यं सफलं मदीयसुमते ।
 सम्यक्त्वकस्याधुना,) दृश्यन्ते प्रतिकूलता गुणगणा ज्ञातव्यमेवं बुधैः
 ॥ ८७ ॥ आत्मज्ञानेपरायणाः सुजनतासक्ता जिनोपासकाः, क्रम-
 क्रोधविवर्जिताश्च शमतो रागादिशून्याशयाः । सज्ज्ञानाभिनिविष्टधर्म-
 रसिकाः, सद्दानशीलानुगास्त्यक्तेर्षाश्च परोपकारनिरता जैना भवन्त्वी-
 दृशाः ॥ ८८ ॥ कालेऽस्मिन्नहि दर्शनस्य विषयः कण्ठी यथा स्याद्गुरो-
 रातङ्को विषमत्वकस्य सुतरामाच्छादयत्याशु नः । भूकम्पोऽपि च
 पक्षपातविषये चायात्यन्तायासतो, रागद्वेषसमाजवृद्धिरतुल्य निन्दा तथा-
 न्यस्य च ॥ ८९ ॥ बीजारोपणकारकस्त्वमनसा संदर्शने वा गुरुभक्ते-
 र्व्यस्य च सेवकं पुनरहो कृत्वा वदत्यादरात् ॥ पश्येतो वचने मदीय-
 रचने ध्यानं कुरुष्वहितः, शिष्यस्त्वं मम साधकोऽसि च गुरुरद्या-
 वधि ज्ञायताम् ॥ ९० ॥ भक्तोऽन्य न हि । मन्यतां गुरुवरं साधुर्वरो
 ज्ञायतो, सन्त्यन्ये यतिपार्श्वगाश्च भवता सन्दृश्यतां ध्यानतः । नान्य-
 सिन्नमने शिरस्तव मया त्यक्तं मदीयानुगे, मत्प्रादास्वजवन्दनं प्रति-
 दिनं भक्त्या कुरु प्रेमतः ॥ ९१ ॥ व्याख्यावंने हि चित्तरस्य मुखतः
 सश्रूयतां वाक्चित्त्वक्षेत्रे न च दीयतां निवसेन तेभ्यश्च नो स्थाप्यताम् ।
 चातुर्मास्यव्रतं न तैरपि सह कर्तव्यमेवं धिया । यानीयं न च भोजनं

पुनरथो, तेभ्यश्च देयं क्वचित् ॥ ९२ ॥ नेदं सर्वमपस्मृतिं कुरु न
 चेत्स्वर्गेऽपि न स्याद्गतिर्धर्मं मोक्षपथं च नाकमथवा स्वस्यैव पाणौ
 स्थितम् । जानन्त्येवमहं शुभोऽस्मि निखिलादन्येऽवराः सन्ति च, श्रद्धेयं
 परिज्ञायतामविरतं स्यादन्धकारावृताः ॥ ९३ ॥ अस्त्यन्योऽपि महानु-
 भावविषयः सन्धार्यतां चित्ततः, सम्यग्दृष्टप्रदत्तमन्यमुनिभिस्त्यक्त्वा च
 तत्त्वं पुनः । सम्यक्त्वं च प्रदाय नैव कुरुते सर्वोत्पथं मानतः, केचि-
 त्स्वस्य समीपके च रहसि संलेखयित्वा मुदा ॥ ९४ ॥ संस्थाप्योत्तम-
 ग्राहकेण सदृशो नामाङ्कितं पुस्तकं । तीर्थस्थाश्च स्वकीयपत्रनिचये
 संलिख्यते नाम च ॥ यात्रार्थं च जनाः प्रयान्ति नितरां तेषां यथा
 यत्नतस्तद्वज्जैनमतावलम्बनपराः कुर्वन्ति कुत्सान्विताः ॥ ९५ ॥ कठोरा-
 त्तिकायाश्च निन्दास्पदायाः, प्रवृत्तेश्च सञ्जायते कुग्रहत्वम् । ममत्वान्ध-
 कारेण संछादने स्यात्तथा रागद्वेषादिकस्थानमेतत् ॥ ९६ ॥ सम्यक्त्व-
 संयुक्तबले च सम्यङ् मन्दत्वमायातमितो विचिन्त्यम् । मदीयसम्यक्त्वव-
 लस्य मूलं, संछिद्यते कुत्सितया च रीत्या ॥ ९७ ॥ अतोऽस्य रोगस्य
 चिकित्सकत्वं, कर्तव्यमेवं कुप्रथाप्रणाशः । तदैकदेशस्य मलं विधाय,
 धर्मं भयङ्कारि च राजयक्ष्मा ॥ ९८ ॥ रोगो यथोत्पन्नतया करोति,
 विकारतामात्मतृतीयकेऽन्तः । महाननर्थो भवतीति ज्ञेयं, गृहस्थरागा-
 त्मकदृष्टिभावः ॥ ९९ ॥ विधाय दोषं परितः करोति, तथाऽनिशं
 पुत्तलिकेव दृष्ट्या । सन्नर्तयन्त्यत्र विवर्द्धने च, वैषम्यभावस्य निशम्य
 योगिन् ॥ १०० ॥ स्वकीयजालस्य महाधिकारं, सन्नोटयच्चैव स्वयं च
 सम्यक् । त्वदीयजालेन विशन्ति लोकाः, कुतश्च लोके प्रविवेक-
 बुद्ध्या ॥ १०१ ॥ जानन्ति सर्वे च वरावरं वा, विचारसारस्य
 करोति भावम् । धावन्ति ते चान्द्रप्ररम्परातो, दूरं परं क्रोशमितं

वरिष्ठाः ॥ १०२ ॥ कृते चाभिमाने तपस्याविनाशः, समाजोन्नतौ
जायते विघ्नसंघः । अतश्चाभिमानं न वै धारणीयं, न वै धारणीयं न
वै धारणीयम् ॥ १०३ ॥ महापक्षपाताभिमानाभिमूताश्चरन्त्यात्मनः
कुप्रथां लोकगर्हाम् । समुत्पद्यते योगिनी मोहमाया, ततो बध्यते
तत्कृते भोगजाले ॥ १०४ ॥ मुनिजनहृदि भानुर्ज्ञानरूपी यदैति ।
सकलदुरितनाशो जायते चाप्रयासात् ॥ विकसति यदि पद्मं ज्ञान-
चारित्ररूपं । भवन्ति मनसि शान्त्योगसिद्धिस्ततः स्यात् ॥ १०५ ॥
गृहस्था न चास्मिन्महामोहजाले, निबद्धं त्वदीये समर्था भवन्ति ।
महावीरसंघे मिलित्वा च सर्वे, भवेयुश्च श्रद्धालवो जैनश्राद्धाः ॥ १०६ ॥
सदा संघसम्बन्धमात्रेण सर्वे, स्वकीयं विदित्वा कुरुष्व्वात्मरूपम् ।
[अथ शरीरसाहाय्यदानम्] यदा रोगयुक्तो भवेत्कोऽपि साधुः,
कचित्कश्चिदेवं च देशान्तरस्थः ॥ १०७ ॥ न चेच्चानुकूल्यं जलं वायु-
रेवं, न तेषां सुखाधायको देश एव । चिकित्सालयं नास्ति तद्देशमध्ये,
न वा साधनं किञ्चिदन्यं विदित्वा । तदा तत्र देशे विहारे प्रवृत्तैर्मुदो
साधुवर्यैश्च ही दोलिकायाम् ॥ १०८ ॥ समारोप्य वा स्कन्धमारोप-
यित्वा, समानीयतामन्यदेशेऽनुकूले । यदा सम्प्रदायस्य भेदो हि
छिन्नस्तदैवं भवेन्नान्यथा वै शुभं स्यात् ॥ १०९ ॥ केचित्त्वार्थपरा-
यणाश्च मुनयः केचित्स्वकुक्षिभराः, सन्त्यन्ये श्रुतसञ्चयेऽपि निरताः
केचित्स्वधर्मच्युताः ॥ विद्यारत्नसुवञ्चिताल्पमतयो मूढाश्च केचिद्भुवं,
केचित्साधनसारशून्यहृदयास्ते वै कथं पारगाः ॥ ११० ॥ मुनिः सेव-
नारूपे निजे धर्मवृद्धेर्मुहुश्चान्तरात्मातिपूतो विभाव्य । सुशय्यंभवैः
सूरिभिर्वर्णितं च, महत्वं भवे भव्यभावेन सिद्धः ॥ १११ ॥ तत्तत्स्य
सम्बन्धभावो महान् हि, यतस्तेन सेवारूपधर्मप्रचारः । मवाङ् नाम

पुत्रो ह्यनेनैव शुद्धो, मुदा कारितः साधुसेवाप्रचारः ॥ ११२ ॥ इदं
 नावरुद्धं भवत्तो विचार्य्यो, यदा तस्य सत्यस्य नाम्नो मुनीशाः । गृही-
 तार एवं कदा ग्राहकत्वान्निवृत्ता भवेयुश्च पङ्केन तुल्यात् ॥ ११३ ॥
 पुनः साधुसेवा सुकायेन कार्या, श्रुतेनाथ चित्तेन वाचा विमृश्य ।
 स्वकीयं परं चेति मेदं विहाय, ह्ययं रागद्वेषान्विते मेदवादः ॥ (न वाऽ-
 न्यत्र मेदोऽयमेवं विभाव्य, करोत्वञ्जसा साधुसेवा मतस्थः) ॥ ११४ ॥
 वसुधैव कुटुम्बकमित्युक्तिश्चरितार्थता । कर्तव्याखिलभावेन, भवद्विधर्म-
 सिन्धुभिः ॥ ११५ ॥ यद्रम्यं श्रवसो मिताक्षरयुतं पीयूषकल्पं वचः,
 श्रोतॄणां हृदयान्धकारहरणं व्याख्यानमेतज्जगुः । व्याख्याता उभया-
 गमादिजनितज्ञानेन्दुना भूषितो, ये शृण्वन्त्युपदेशमेकमनसा श्रोतॄन्
 विदुस्तान् नरान् ॥ ११६ ॥ व्याख्यानस्य सुगन्धमस्ति शिरसि मद्भि-
 क्षुकाणां मुहुर्यावद्बुद्धिबलोदयं मुनिगणास्तावच्च व्याख्यानकम् । आद्वे-
 भ्यश्च सुश्रावयन्ति मनसा महता प्रयत्नेन च । श्रोतारं परिकथ्यतेऽनु-
 दिवसं मेऽद्योपदेशं शृणु ॥ ११७ ॥ यः कश्चित्परदेशगोऽस्ति
 चतुरो विद्वान् समार्यां महान्, व्याख्यानं च कथा तदीयमुखतः
 श्राव्या किदाचिन्न हि । श्रोतव्या च सदैव मेऽत्र मुखतः सन्धार्य्यतां
 प्रेमतः, एवं ते कथयन्ति साधुनिपुणा ये दास्यभावं गताः ॥ ११८ ॥
 देशान्तरागतः साधुः, सम्प्रदायेतरः पुनः । समाचारी प्रभिन्ना वा, मदेशे
 च समागतः ॥ ११९ ॥ मदग्रे नो कथा कर्तुं, समर्थो न च श्रूय-
 ताम् । विना मदज्ञया किञ्चिन्नोश्रावयितुमीश्वरः ॥ १२० ॥ लघुत्वस्य
 विचारोऽयं, प्रदेशान्तरगो भवेत् । तदर्थं न हि स्यादेवं, प्रतिष्ठा नैव
 चाश्रयः ॥ १२१ ॥ श्रावकगणां च सौभाग्यं, यद्यागन्तुकसाधवः ।
 प्रवासिनः समार्यान्ति, तेषां व्याख्यानमुत्तमम् ॥ १२२ ॥ श्रोतव्यमथ

कर्तव्यमिति निश्चीयते यदा । साम्प्रदायिकधर्मस्य, मोक्षस्य शुल्कदा-
यकाः ॥ १२३ ॥ कलहं कुर्वतेऽन्योन्यं, मत्क्षेत्रे स्थानके तथा ।
मदाम्नाये तथा लोके, देशान्तरागतो मुनिः ॥ १२४ ॥ व्याख्यानं न
हि कर्तुं च, समर्थो जायते कश्चित् । ममापमानं भवति, प्रतिष्ठाहानि-
रेव च ॥ १२५ ॥ यो वीतरागोऽस्ति मुनिर्विवेकी, स्वसाधनासक्तर्षि-
भ्योऽपि रागात् । सोऽप्यन्यव्याख्यानवरातिदुःखं, प्राप्नोति तापं च
महद्भि कष्टम् ॥ १२६ ॥ तथोदरं ताडयतीति दुःखाद्धा ! शब्दम-
त्रापि करोति नूनम् । न वा तपस्वी न च संयमी वै, न वास्ति जैना-
श्रितधर्मरूढः ॥ १२७ ॥ धिगस्तु नः कुत्र गतः, स कालः, श्रीगौ-
तमः केशिमुनिश्च यत्र । परस्परं प्रेमसरित्प्रवाहो, बाहो महाधर्मरतैक-
तश्च ॥ १२८ ॥ क. चाद्यकालीनगतः स साधुर्यश्चोपदेशो हि करोति
तापम् । श्रुत्वाऽन्यसाधोश्च न भाति चित्ते, श्रोताद्य कुर्याच्च महत्स्व-
पापे ॥ १२९ ॥ श्रुतं त्वया चाद्य मतान्तरस्थसाधोर्मुखाद्धर्मविरुद्ध-
वाक्यम् । व्याख्यानरूपं च करोति शान्तिं, न ते भवेच्छ्रेय इति
प्रधार्य ॥ १३० ॥ श्रद्धानकं नष्टमिति प्रधार्य, तथास्तिकत्वं च गतं
भवेत्ते । अतो न साध्वन्तरतोऽसुखीश ? न श्राव्यमेवं च वदन्ति सन्तः
॥ १३१ ॥ हे भिक्षुकाश्चेदशरोर्ययोगान्नष्टा भवन्तश्च मृतः समाजः ।
तद्वेषरागाच्च महत्त्वहानिमुत्थापयन्तीति विचारणीयम् ॥ १३२ ॥
एवं न कर्तव्यमथो दयां च, समाजसंघे कुरुत प्रयत्नात् । प्रेमाभिला-
षेऽभिरतश्च लोको, भवेच्च प्रेम्णा समतोपनद्धः ॥ १३३ ॥ सदैक्य-
भावे न बुम्बूपुरेवं, यत्र स्थितास्तत्र विदेशगानाम् । आगन्तुकातां च
सुनीश्वराणां, देयं भवद्भिश्च निवासयोग्यम् ॥ १३४ ॥ सुस्थानकं
स्वीयसहाविवासी, स्याद्येन भावेन कुरुध्वमेवम् । एकासने चाप्युपविश्य

सुज्ञाः, शृण्वन्तु व्याख्यानमनन्यभावात् ॥ १३५ ॥ पश्चाद्भेदन्तोऽपि
सुशासनं वरं, तन्वन्तु यत्नाच्च तथोपदेशम् । कुर्वन्तु वृद्धिं च प्रशास-
नस्य, सुस्वागतं चापि तथैव सुज्ञाः ॥ १३६ ॥ साध्यं, ह्युत्तममेकमेव
मुनयः सर्वे मिलित्वा हृदा । स्वाचार्यं परिकल्पयन्तु सुधियं विद्याच-
रित्रात्मकम् ॥ येन स्याच्च समाजकोन्नतिदशो शिक्षाविभागस्य च ।
नो चेद्धर्मविपर्ययस्य समयो जातोऽवधार्य बुधैः ॥ १३६ ॥
संस्थाप्या किल भारतस्य जनता पोते च संघात्मके । सिद्धाख्यं नगरं
ह्युदारचरिता संस्थापयन्त्वाहिताः ॥ एतावत्करणेन याति भवतां पार-
त्रिकं चैहिकं । सर्वं कार्यमदभ्रमेव विषयासक्तं मनोहीयताम् ॥ १३७ ॥
स्वादर्थं च जगद्भवन्तमधुना जानातु चात्मा पुनर्लोके नाम भवेद्यतोऽ-
नुविततं ह्यात्मानुसन्धानतः ॥ एवं धर्मपरायणो यदि भवेत्ते स्याच्च
कीर्तिः परा । तस्मात्संघविवर्धनाय भवतां स्याच्चेत्यवृत्तिश्शुभा ॥ १३८ ॥
[अथ क्षमाऽभ्यर्थना] भवान् वीरपुत्रोऽस्ति शान्तात्ममूर्तिरहिंसा
तपस्यान्वितः सत्यग्राही । तथा चात्मनोऽत्यन्तसूक्ष्माकोऽस्ति, पुनर्वी-
तरागानुकारं करोति ॥ १३९ ॥ नयनेन्दुसंख्योत्तरके शतस्य, दिना-
घटित्वं कुरुते तपस्याम् । अतस्तपस्विप्रवरोऽस्ति लोके, चोपाधि-
धार्यस्ति विचारणीयम् ॥ १४० ॥ त्वत्पृष्ठतो विश्वमिदं च लग्नमहं
च स्वल्पज्ञमतिर्न मेऽस्ति । स्वात्मानुभावोऽपि न साक्षरोहं, व्याख्यान-
दानेऽपि न मेऽस्ति शक्तिः ॥ १४१ ॥ प्रसिद्धवक्त्रापि न चास्मि
विद्वान्, किन्त्वल्पबुद्धिस्तुव बालकोऽहम् । सद्भावतस्ते विदधामि
सेवां, तथाऽस्मि संयुक्तबलाभिलाषी ॥ १४२ ॥ रागादिकं वै चिकी-
र्षामि मुन्दं, मत्तो यदि च्छद्मतयाऽपमानम् । जातं तदा विस्मृतिरा-
पराधस्तथा हि शुद्धान्तरभावनातः ॥ १४३ ॥ क्षमा विधेयातिकृपा-

नुरागात्, समाप्तिमेतस्य हि संकरोमि । परन्तु प्रष्टुं यतते मदीया, बुद्धिः प्रसन्नोऽसि च पृच्छयते मया ॥ १४४ ॥ मदीयवार्ता कटुकास्ति किन्तु, लम्बा भवेन्नात्र विचारणीयम् । यदा मदीया कटुकास्ति वाणी, ज्ञातव्यमेवं च मदीयरोगाः ॥ १४५ ॥ शाम्यन्ति कट्वौषधि-सेवनेन, शीघ्रं भवेद्भोगनिवृत्तिरेवम् । भुक्त्वा च कट्वौषधमुग्रतेजो, रोगी ध्रुवं पावयतेऽतिशीघ्रम् ॥ १४६ ॥ तद्भोगशान्तिर्भवतीति ज्ञात्वा, मदीयवार्तामपि संसहस्व । स्वकीयभावान्न हि रोद्धुमस्ति, शक्तिर्मदी-येति विभावनीयम् ॥ १४७ ॥ महानुभावोऽस्ति च दुर्वलोऽस्मि, तथाऽसमर्थोऽहमिति प्रधार्य । क्षमा विधेया च महात्मनस्तु, भवन्ति क्षान्तेश्च सुभाजनानि ॥ १४८ ॥ गुरुर्मदीयोऽस्ति फकीरचन्द्रो, ज्ञानं मया लब्धमिदं यतश्च । बोधं च लब्ध्वा सुक्रियां करोमि, ततोऽमरत्वं च भवेत्स्फुटं मे ॥ १४९ ॥

इति ममाक्रन्दनकाव्यम् ॥

ज्ञातृपुत्र-महावीरका सिद्धान्त

(१) जगत्में दो द्रव्य मुख्य [substances] हैं, एक जीव [soul] दूसरा अजीव [non soul] । अजीवके पुद्गल [matter] धर्म [medium of motion to soul and matter] जीव और पुद्गलके चलनेमें सहकारी । अधर्म medium of rest to soul and matter जीव और पुद्गलके ठहरनेमें सहकारी । काल Time वर्तना लक्षण-वान् और आकाश Space स्थान देनेवाला । इस प्रकार पांच भेद हैं ।

(२) स्वभावकी अपेक्षा सब जीव समान और शुद्ध हैं, परन्तु अनादि-कालसे कर्मरूप पुद्गलोंके सम्बन्धसे वे अशुद्ध हैं, जिस प्रकार सोना खानसे मिट्टीमें मिला हुआ अशुद्ध चिकलता है ।

सुज्ञाः, शृण्वन्तु व्याख्यानमनन्यमावात् ॥ १३५ ॥ पश्चाद्भवन्तोऽपि
 सुशासनं वरं, तन्वन्तु यत्नाच्च तथोपदेशम् । कुर्वन्तु वृद्धिं च प्रशास-
 नस्य, सुखागतं चापि । तथैव सुज्ञाः ॥ १३६ ॥ सार्धं, ह्युत्तममेकमेव
 मुनयः सर्वे मिलित्वा हृदा । स्वाचार्यं परिकल्पयन्तु सुधियं विद्याच-
 रित्रात्मकम् ॥ येन स्याच्च समाजकोत्प्रेतिदशा शिक्षाविभागस्य च ।
 नो चेद्धर्मविपर्ययस्य समयो जातोऽवधार्यं बुधैः ॥ १३६ ॥
 संस्थाप्या किल भारतस्य जनता पोते च संघात्मके । सिद्धाख्यं नगरं
 ह्युदारचरिता संस्थापयन्त्वाहिताः ॥ एतावत्करणेन याति भवतां पार-
 त्रिकं चैहिकं । सर्वं कार्यमदभ्रमेव विषयासक्तं मनोहीयताम् ॥ १३७ ॥
 स्वादर्शं च जगद्भवन्तमधुना जानातु चात्मा पुनर्लोके नाम भवेद्यतोऽ-
 नुविततं ह्यात्मानुसन्धानतः ॥ एवं धर्मपरायणो यदि भवेत्ते स्याच्च
 कीर्तिः परा । तस्मात्संघविवर्धनाय भवतां स्याच्चेत्प्रवृत्तिश्शुभा ॥ १३८ ॥
 [अथ क्षमाऽभ्यर्थना] भवान् वीरपुत्रोऽस्ति शान्तात्ममूर्तिरहिंसा
 तपस्यान्वितः सत्यग्राही । तथा चात्मनोऽत्यन्तसूक्ष्मरकोऽस्ति, पुनर्वी-
 तरागानुकारं करोति ॥ १३९ ॥ नयनेन्दुसंख्योत्तरके शतस्य, दिना-
 वधित्वं कुरुते तपस्याम् । अतस्तपस्विप्रवरोऽस्ति लोके, चोपाधि-
 धार्यस्ति विचारणीयम् ॥ १४० ॥ त्वत्पृष्ठतो विश्वमिदं च लग्नमहं
 च स्वरूपज्ञमतिर्न मेऽस्ति । स्वात्मानुभावोऽपि न साक्षरोहं, व्याख्यान-
 दानेऽपि न मेऽस्ति, शक्तिः ॥ १४१ ॥ प्रसिद्धवक्तापि न चास्मि
 विद्वान्, किन्त्वल्पबुद्धिस्तव बालकोऽहम् । सद्भावतस्ते विदधामि
 सेवां, तथाऽस्मि संयुक्तबलाभिर्लीषी ॥ १४२ ॥ रागादिकं वै चिकी-
 र्षामि मुन्दं, मत्तो यदि च्छद्मतयाऽपमानम् । जातं तदा विस्मृतिरा-
 पराधस्तथा हि शुद्धान्तरभावनातः ॥ १४३ ॥ क्षमा विधेयातिकृपा-

नुरागात्, समाप्तिमेतस्य हि संकरोमि । परन्तु प्रष्टुं यतते मदीया,
बुद्धिः प्रसन्नोऽसि च पृच्छयते मया ॥ १४४ ॥ मदीयवार्ता कटु-
कास्ति किन्तु, लग्ना भवेन्नान्न विचारणीयम् । यदा मदीया कटुकाऽस्ति
वाणी, ज्ञातव्यमेवं च मदीयरोगाः ॥ १४५ ॥ शाम्यन्ति कट्वौषधि-
सेवनेन, शीघ्रं भवेद्दोगनिवृत्तिरेवम् । भुक्त्वा च कट्वौषधमुग्रतेजो,
रोगी ध्रुवं पावयतेऽतिशीघ्रम् ॥ १४६ ॥ तद्दोगशान्तिर्भवतीति ज्ञात्वा,
मदीयवार्तामपि संसहस्व । स्वकीयभावान्न हि रोद्धुमस्ति, शक्तिर्मदी-
येति विभावनीयम् ॥ १४७ ॥ महानुभावोऽस्ति च दुर्बलोऽस्मि,
तथाऽसमर्थोऽहमिति प्रघार्य्य । क्षमा विधेया च महात्मनस्तु, भवन्ति
क्षान्तेश्च सुभाजनानि ॥ १४८ ॥ गुरुर्मदीयोऽस्ति फकीरचन्द्रो, ज्ञानं
मया लब्धमिदं यतश्च । बोधं च लब्ध्वा सुक्रियां करोमि, ततोऽमरत्वं
च भवेत्स्फुटं मे ॥ १४९ ॥

इति ममाक्रन्दनकाव्यम् ॥

ज्ञातृपुत्र-महावीरका सिद्धान्त

(१) जगत्में दो द्रव्य मुख्य [substances] हैं, एक जीव [soul] दूसरा अजीव [non soul] । अजीवके पुद्गल [matter] धर्म [medium of motion to soul and matter] जीव और पुद्गलके चलनेमें सहकारी । अधर्म medium of rest to soul and matter जीव और पुद्गलके ठहरनेमें सहकारी । काल Time वर्तना लक्षण-वान् और आकाश Space स्थान देनेवाला । इस प्रकार पांच भेद हैं ।

(२) स्वभावकी अपेक्षा सब जीव समान और शुद्ध हैं, परन्तु अनादि-कालसे कर्मरूप पुद्गलोंके सम्बन्धसे वे अशुद्ध हैं, जिस प्रकार सोना खानसे मिट्टीमें मिला हुआ अशुद्ध विकलता है ।

(३) उक्त कर्ममूलके कारण इस जीवको नाना योनिओंमें अनेक सङ्कट भोगने पड़ते हैं और उसीके नष्ट हो जानेपर यह जीव अनन्तज्ञान-अनन्त-दर्शन-अनन्तसुख और अनन्तशक्ति आदिको जो कि इसकी निजी सम्पत्ति है और जिसे मुक्ति कहते हैं वह प्राप्त करता है।

(४) निराकुलता-लक्षणयुक्त मोक्ष सुखकी प्राप्ति इस जीवके अपने निजी पुरुषार्थके अधिकारमें है किसीके पास मांगनेसे नहीं मिलता।

(५) पदार्थोंके स्वरूपका यह सत्य श्रद्धान् [Right belief] सत्य-ज्ञान [Right knowledge] और सत्य आचरण [Right conduct] ही यथार्थमें मोक्षका साधन है।

(६) वस्तुयें अनन्त धर्मात्मक हैं, त्यागद्वाद ही उनके प्रत्येक धर्मका सत्यतासे प्रतिपादन करता है।

(७) सत्य आचरणमें निम्नलिखित बातें गर्भित हैं, यथा—

[क] जीव-मात्र पर दया करना, कभी किसीको शरीरसे कष्ट न देना, वचनसे बुरा न कहना, और मनसे बुरा न विचारना।

[ख] क्रोध-मान-माया-लोभ और मत्सर आदि कषायभावसे आत्माको मलिन न होने देना, उसे इनके प्रतिपक्षी गुणोंसे सदा पवित्र रखना।

[ग] इन्द्रियों और मनको वश करना एवं वाह्य संसारमें लित न होना।

[घ] उत्तम क्षमा-निर्लोभ-सरलता-मृदुलता-लाघव-शौच-संयम-तप-त्याग-ज्ञान ब्रह्मचर्यादि लक्षणात्मक धर्मको धारण करना।

[ङ] झूठ-चोरी-कुशील आदि निन्द्य कार्योंसे ग्लानि करना।

(८) यह संसार स्वयं सिद्ध अर्थात् अनादि अनन्त है, इसका कर्त्ता हर्ता कोई नहीं है।

(९) आत्मा [soul] और परमात्मा [God] में केवल विभाव और स्वभावका विशेष है। जो आत्मा रागद्वेषरूप विभाव को छोड़कर निज स्वभावरूप हो जाता है उसे ही परमात्मा कहते हैं।

(१०) कंच-नीच-मूढ-अद्वैतका विकार मनुष्यका निजका किया हुआ विकार है, वैसे मनुष्यमात्रमें प्राकृतिक मेद कुछ भी नहीं है।

शुद्धिपत्रम्

कृतेऽपि भूयसि संशोधनप्रयासे काश्चिदशुद्धयोऽवशिष्टा एवेति ताः कृपया
अधोनिर्दिष्टसङ्केतानुसारं संशोध्यैव पठन्तु पाठयन्तु भव्यजनाः श्रावका मुनयश्चेति
सविनयमभ्यर्थयतेऽयं लघुतमः पुष्पमिश्रः ॥

पृष्ठाङ्काः	पङ्क्तयः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६	११	जैनतरमतावलम्बी	जैनेतरमतावलम्बी
१९	५०	०	धनन्तशक्ति
२१	१५	सम्यग्दर्शनका	सम्यग्दर्शनकी
२८	४	मेल	मेल
२७	२३	भावन	भावना
३९	५	निशंकसे	नि शंकसे
४८	११	नस्वर	नस्वर
५०	२१	कार्माण	कार्मण
५२	२५	बुद्धिश्चकिने	बुद्धिशक्तिने
७३	१६	तेवो	ते
९०	११	कल्माषास्रवकारणम्	कल्मषास्रवकारणम्
९१	२२	पुरुषेष्वपि	पुरुषेष्वपि
१००	११	वहभी	वह भी
१००	२२	इनकि	इनकी
१०१	२	कि	की
१०३	२३	इत्यभिधानप्यदीपिका	इत्यभिधानप्यदीपिका-
१०४	३	सवशदोम	सव शब्दोंमें
१०५	२५	सेष्टे	सेष्टं
१०६	५०	तेन	तेने
१०९	१०	धुनीका मंताः	धुनिकाः

पृष्ठाङ्काः	पङ्क्तयः	अशुद्धम्	शुद्धम्
”	६	योद्धेषु	योद्धुषु
”	२१	महावीरस्वामी	महावीरस्वामी
११३	२४	नामभिद्रोहः	नामनभिद्रोहः
११८	२१	ऽमानितः	ऽतिमानितः
”	२३	दानस्य प्रधानत्वात्	दानस्य प्रधानत्वात्
१२२	१९	नापराद्धमलं	नापराद्धमलं
१२७	१७	एतैर्वर्गैः	एतैर्वर्गैः
१३०	९	र	२
”	१५	श्रीज्ञातनन्दम्	श्रीज्ञातनन्दनम्
१३२	११	रक्षाकी	रक्षा की
”	१७	की	कि
१४२	१३	प्रतिकार	प्रतीकार
१४४	२२	पत्निमें	पत्नीमें
१४५	१२	भमि	भगिनी
१४६	१७	क्योंकी	क्योंकि
१५६	१	इसपर	०
१८७	४	कषाया	काषाया
१९३	१	पूज्यनीय !	पूजनीय !
”	२	मार्दवताकां	मार्दवका
२००	५	वधादिकृदधैस्तदिति	वधादिकृदधस्तदिति
२०७	१७	इवागंजा	गजा इव
२२१	२५	भावनी	भाव शी
२२९	१	बुवोध	बोध
”	६	हतो	हीतो
२३६	११	अर्थ	०
२४०	८	तथाऽन्यं च	तथाऽन्यस्य

पृष्ठाङ्काः	पङ्क्तयः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२४०	८	हि	च
२९२	२१	धर्म	धर्म
२९४	३	जिव !	जीव !
२९६	१२	निजा	निजां
”	१९	नंदयति	नंदयति
२९९	२०	समस्त्येद्वा	समस्त्येतद्वा
३०५	४	ऽश्राप्ति	ऽश्राप्ति
३१३	२४	दर्श्यते	दर्श्यते
३१४	२०	चैतना	चेतना
३१७	१७	खसन्	खसन्
३२०	१८	मश्रुते	मश्रुते
”	२२	ऐसा	ऐसे
३२९	२५	दीनाना	दीनोंश्च
”	२८	चलते	चलति
३३०	२७	खेदं	खेदं
”	२९	शंकटान्	संकटान्
३३१	१२	तेतिति	तेनेति
३३६	९	प्रयागमण्डल	प्रयागमण्डले
३४१	१९	निसेवनम्	निवेशनम्
३४७	२९	मादिनियमादि	यमादिकानां वि.
३४८	२८	जनोप्यु	जनैरु
३५३	१४	न भवेद्योगवित्तमम्	न भवेद्योगवित्तमः
३६९	२५	तद्रक्षस्वाधुना गुरो !	रक्षमामधुना गुरो !
३७०	९	जगज्जलाम्मोघे	जगज्जलाम्मोघेः
”	१९	पुष्पाञ्जली	पुष्पाञ्जलिः
३७१	२१	विरदार	विरादर

पृष्ठाङ्काः	पङ्क्तयः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३७२	२२	आपना	अपना
३७३	२५	अन्यत्वता	अन्यत्व
३७३	३	एकत्वता	एकत्व
३८१	९	तरः	तर
३८४	११	बोधात्मिकी	बोधात्मिकां
३८७	२१	कश्चित्प्रबन्धो	कश्चित्प्रबन्धो
३९९	६	दीयतेऽद्य	दीयते यद्

गच्छतः स्वलनं कापि, भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र, समादधति सज्जनाः ॥

विवृतिकारः

दानी पुरुषोंकी-नामावली

१००) शे० जगजीवन महता, मु० झरिया, १००) शेठ मानकचन्द
महावीरप्रसाद, सुपुत्र शेठ ज्वालाप्रसादजी राजा बहादुर कलकत्ता, १००)
शे० शिवलाल पोपट संधवी, झरिया, २००) शे० मनोहरलाल जैन, कान-
पुर, २०) शे० अमरचंद नाहर, कलकत्ता, २०) शे० सुजानमल पन्नालाल
कलकत्ता, २०) शे० गोपीचंद हीरावत कलकत्ता, ११॥) शे० चादमल
मूसल कलकत्ता, १३) शे० सुंदरलाल खारड कलकत्ता १४) शे० रतन-
लालजी बदलिया कलकत्ता, ७) शे० मागीलाल वोरडिया सरचाड.

पुस्तकें मिलनेका पता—

मन्त्री-ज्ञातपुत्र महावीर जैनसंघ,

मु०, पो०, पाटोदी, [स्टेट]

जि० गुडगाँव (पंजाब)

